

TUZLA I NJENA OKOLINA U XVI VIJEKU

*dr ADEM
HANDŽIĆ*

Tuzla grad i ljudi

Dr ADEM HANDŽIĆ

TUZLA I NJENA OKOLINA U XVI VIJEKU

„SVJETLOST“, IZDAVAČKO PREDUZEĆE, SARAJEVO
1975.

RAĐENO U ORIJENTALNOM INSTITUTU U SARAJEVU

Recenzenti:

prof. dr. BRANISLAV ĐURĐEV

prof. dr. AVDO SUČESKA

Djelo je štampano uz finansijsku pomoć Republičke zajednice za naučni rad.

U finansiranju učestvovao je i Orijentalni institut.

Studija A. Handžića *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku* obuhvata vrlo zanimljivo razdoblje istorije grada u Bosni čije je i ime i istoriju kroz vijekove određivala proizvodnja soli. Već sama ta činjenica stavlja ovu studiju u radove od izuzetnog značaja u našoj istoriografiji.

Studija je podijeljena na dva osnovna dijela. Prvi dio nosi naslov *Tuzlanska oblast*. U njemu je, pored uvodnog dijela i sažetog prikaza ranije istorije oblasti, data istorija zborničkog sandžaka u XVI vijeku onoliko koliko je potrebno da bi drugi dio, koji predstavlja motiv istraživanja i srž obrade, bio stavljen u istorijske okvire i veze. Drugi dio pod naslovom *Uže tuzlansko područje* opširniji je od prvog i predstavlja stvarni sadržaj studije, on daje osnovnu odliku čitavom radu kao naučnom doprinosu.

Za obradu svog rada Handžić je upotrijebio veliki broj neobjavljenih i objavljenih izvora i brojnu istorijsku literaturu. Među neobjavljenim izvorima naročito se ističu brojni turski katastarski defteri i drugi turski popisi iz kojih je Handžić pomnom obradom u svoj rad prelio podatke o Tuzli i njenoj okolini u XVI vijeku. Sva poglavlja u ovoj Handžićevoj studiji prožeta su novim, dosada nepoznatim materijalom, odnosno rezultatima istraživanja na osnovi toga materijala. Neka poglavlja su obrađena isključivo na takvom, dosada nauci nepoznatom materijalu. S te strane Handžićeva studija daleko nadmašuje sve što je dosada o istoriji Tuzle i njene okoline u XVI vijeku u našoj nauci pisano ne samo svojom cjelinom prikazivanja nego i obradom pojedinih problema.

Izrazito analitički karakter Handžićeve studije stvorio je takav mozaik podataka da sada imamo, naročito u demografskoj i ekonomskoj strukturi, iscrpnu sliku života Tuzle i njene okoline u XVI vijeku. Međutim, to djelo ima inače odlike nekih modernih pravaca u istorijskom istraživanju: ograničenost na probleme antropogeografske, demografske i ekonomske prirode i uzdanje da će statističkim metodama svi problemi biti izneseni na vidjelo i biti riješeni. Ovdje je to, očigledno, uslovljeno karakterom istorijskih izvora sa kojima istoričar raspolaže. Ali treba istaći da je Handžić ovom studijom dao prikaz istorije jednog grada u našoj zemlji pod turskom vlašću u XVI vijeku u kompleksnosti koja odgovara istraživanju u modernoj sociološko-ekonomskoj istorijskoj

školi kada se ona ograničava na istraživanja ove vrste. Mora se takođe istaći da je u ovoj studiji A. Handžić prikaz Tuzle i njene privrede u XVI vijeku povezao sa prikazom privrede njene uže okoline, što je takođe ispunio podacima iz turskih deftera.

Drugi dio Handžićeve studije predstavlja važan doprinos našoj istoriografiji, a prvi dio dopunjava drugi kao uvod u širi okvir za osnovnu temu. Handžićeva studija o Tuzli i njenoj okolini u XVI vijeku je izuzetno važan doprinos istoriografiji Bosne i Hercegovine.

Branislav Đurđev

Iz samog naslova: TUZLA I NJENA OKOLINA U XVI VIJEKU može se razumjeti da *ovaj rad* ne obuhvata samo jedno određeno pitanje nego složenu problematiku, tj. *predstavlja analizu ranog razvitka jednog cijelog područja* karakterističnog po svojoj specifičnoj privredi. Vremenski se kreće u XVI vijeku, ali je uvodno obuhvatio i najraniji period. Rad je podijeljen na 13 tematski odvojenih poglavlja, posebnih pitanja, pa bi se govoreći o izvorima i literaturi trebalo, moguće, ići tim redom. Međutim, ovdje ćemo se osvrnuti na ono što karakteriše cjelinu, a to je da je kompletan ovaj rad *nastao pretežno na osnovu neobjavljenih izvora*, a za nekoliko njegovih poglavlja može se reći da su nastala jedino na osnovu takvih izvora. Značajni su bili i neki izdati izvori, dok je upotrijebljena literatura doprinijela potpunijem sagledavanju pojedinih pitanja, uglavnom u kompariranju sa izvjesnim utvrđenim činjenicama na drugim stranama, ali nam ona nije mogla predstavljati nigdje direktan oslonac, izuzimajući jedino I poglavlje općeg dijela ovog rada gdje je razmatrano područje Soli prije turske vlasti, tj. gdje su nam turski izvori sasvim nedostajali. Inače, svugdje su glavnu bazu činili neobjavljeni izvori, kako se to vidi iz kritičkog aparata, tj. turski popisni defteri, koji su, na sreću, pronađeni u dovoljnom broju, a čiji se originali nalaze u turskim arhivima, većinom u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu, a neki i u arhivima u Ankari, dok se njihove kopije, uglavnom, nalaze danas i u našoj zemlji. Zato ćemo se ovdje osvrnuti primarno na te izvore.

A) Neobjavljeni izvori

Ono što se moglo pružiti za *XV vijek* nastalo je na osnovu četiri izvora, od kojih je jedan objavljen (*Neşri*), a ostala tri su najraniji turski popisi. *Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1468/9 godine* sadrži u naknadnim bilješkama iz 1474. i 1477. godine dragocjene direktne vještii o užem tuzlanskom području, iz čega se donekle mogao razabrati njegov privredni značaj kakav je imao dolaskom turske vlasti. Tuzlu zatim spominje i *opširni popis smederevskog sandžaka iz 1476/7. godine* koji na bosanskoj strani obuhvata samo srebreničko i zvorničko područje, tj. oblasti koje su prije turske vlasti pripadale neko vrijeme Srpskoj

despotovini. Najdragocjenije podatke iz ovog perioda pruža, međutim, jedan *opsežan popis državnih mukata za Anadoliju i Rumeliju*, koji obuhvata jedan decenij, *od 1474. do 1484. godine*. Tu je evidentirano ne samo stanje i prihodi dviju solana u Donjoj i Gornjoj Tuzli nego se mogao utvrditi i broj stanovnika, tj. veličina jednog i drugog naselja. Na taj način moglo se na temelju tih izvora pouzdano da utvrdi zatečeno stanje i dalji razvoj prilika do narednih vijesti iz početka XVI vijeka.

Dalje je od raznih evidencija nekadašnje turske administracije korišteno *osam različitih vrsta popisa*, tj. svi do kojih smo došli, a koji sadržavaju podatke o užem ili širem tuzlanskom području i to: 1) *Tapu defteri* (opširni i sumarni), 2) *Mukata defteri*, 3) *Obračunski (muhasebe) defteri*, 4) *Roznamdže defteri* (timarski i malije), 5) *Defteri hrišćanske džizje*, 6) *Vakufski yevmiye defteri*; zatim defteri Divani hümayuna, od kojih: 7) *Mühimme defteri* i 8) *Tahvil defteri*.

I Najbrojniji i najznačajniji su spahijski *Tapu defteri* zborničkog sandžaka, administrativne jedinice koja je obuhvatala i tuzlansko područje, i to: 12 deftera (opširnih i sumarnih) iz sedam različitih popisa, počevši od 1510-12. do 1600. godine.

1) *Sumarni popis zborničkog sandžaka nastao oko 1512. godine*, prije pada ugarske srebreničke banovine, a koji sadrži i popis dviju tuzlanskih nahija. Obuhvata, dakle, samo veću polovinu tog sandžaka (samo nahije: *Šubin, Srebrenicu, Budimir (Ludmer), Kušlat, Perin, Zvornik, Drametin* (Dramešin) i na srbijanskoj strani prostrani *Brvenik*), koji se još nije bio proširio do Save. Ne evidentira, na žalost, i broj domaćinstava u pojedinim naseljima, ali pruža značajne najranije podatke o timarsko-spahijskom (vojnom) uređenju u tome dijelu sandžaka. Čuva se u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu (Ist. BBA, TD, No 171).

2) *Opširni popis vlaha u zborničkom sandžaku iz kraja 1528. godine*. Ni taj popis ne obuhvata cijeli sandžak, nego samo nahije u kojima su vlasiti do te godine bili naseljeni i to: *Šubin, Kušlat, Zvornik, Sapna, Spreča, Završ, Teočak, Visori, Jasenica, Smoluća i Soko*, a na srbijanskoj strani: *Krupanj, Bohorinu, Ptičar i Šabac*. Ne obuhvata, dakle, i tuzlanske nahije, ali su njegovi podaci dobro iskorišteni u razmatranju etničkog pitanja i islamizacije u široj toj oblasti (dio I, pogl. V) (Ist. BBA, TD, No 405).

3) *Iz popisa od 1533. godine* sačuvana su tri deftera *jedan opširni i dva sumarna*. Od *opširnog popisa*, na žalost, sačuvan je *samo početak*, svega 44 stranice, tj. samo popis zborničkog i srebreničkog područja. Popisom je rukovodio naib vučitrnskog kadije Hišam, sin Sulejmanov, a završen je krajem aprila 1533. godine (Ist. BBA, TD, No 175).

4) *Sumarni defter tog popisa* je značajan, ne samo što je to najraniji popis cijelog zborničkog sandžaka sve do Save, nego i po tome što je u njemu evidentno stanovništvo (broj kuća) u svima naseljima. Važan je, dakle, za pitanje stanovništva i pruža broj posada u pojedinim tvrđavama. Međutim, neevidentiranjem uopće sjevernih tvrđava (Gradačac, Brčko, Novi, Nočaj i Šabac) označava, zapravo, pojas koji je tada predstavljao isturenu krajinu, čije su tvrđave čuvale samo ulufedžije. On pruža podatke i o dvjema tuzlanskim varošima (Ist. BBA, TD, No 173).

5) *Drugi primjerak spomenutog sumarnog deftera iz 1533.* razlikuje se od prethodnog utoliko što je ovaj takozvani *derdest defter*, tj. u njemu su vršene razne naknadne marginalne zabilješke u pogledu promjena timar-sahibija sve do narednog popisa (Ist. BBA, TD, No 376).

6) *Od popisa zvorničkog sandžaka koji je izvršen 1548. godine* sačuvana su takođe dva deftera, opširni i sumarni. *Opširni defter tog popisa* sadrži na početku kanun-namu za taj sandžak, zatim kanun o tapiji i kanun o badžu u tom sandžaku, kao i kanun rudnika Srebrenice i Sasa, te kanun o badžu u Srebrenici. On sadrži i kanun o dvjema tuzlanskim solanama. To je uopće najsadržajniji popis i najvažniji izvor za ovaj naš rad u cjelini. Popisom je rukovodio Hasan, sin Jusufov iz Foče, nazir carskih mukata (rudnika) i utemeljitelj poznate Aladža džamije u Foči, a završen je krajem augusta 1548. godine. Opsežan je, obuhvata 1000 str., a s formalne strane predstavlja jedan od najurednijih popisa naših zemalja. Sadrži stanovništvo poimenice po pojedinim naseljima, naturalne i novčane daće od privrednih grana i prometa, vakufe, te daje detaljne podatke o razvitku gradskih naselja u ovoj oblasti (Ist. BBA, TD, No 260).

7) *Sumarni defter istog popisa* takođe sadrži i podatke o stanovništvu i predstavlja *derdest defter*, dakle sa mnogim kasnijim marginalijama o promjenama kod timara (Ist. BBA, TD No 259).

8) *Sumarni defter zvorničkog sandžaka iz 1570. godine.* Nije datiran, ali se na osnovu jednog deftera Divân-i hümayûn-a (BBA, K. Kepezdi, No 78) vidi da je te godine vršen popis tog sandžaka, a na osnovu konkretnih podataka o sadržaju popisa moglo se utvrditi da se, bez sumnje, odnosi na taj popis. Ne sadrži i podatke o stanovništvu nego samo zbirne novčane iznose poreza po naseljima (Ist. BBA, TD, No 395).

9) *Sumarni popis istog sandžaka, nastao oko 1585. godine.* Isti je po kompoziciji kao i prethodni, tj. ne sadrži i podatke o stanovništvu (Ist. BBA, TD, No 655).

10) *Iz popisa zvorničkog sandžaka od 1600—1604. godine* sačuvana su tri deftera, jedan sumarni i dva primjerka opširnog. *Opširni defter* sadrži i kanun-namu sandžaka, istu koja je sadržana i uz popis od 1548. godine, sa malim promjenama (cijene). Ta oblast ovaj puta dugo je popisivana i defter je, kako se vidi, dugo redigovan. Popisom je rukovodio tešanjski kadija Mehmed, sin Kemalov, koji je ujedno bio mufetliš državnih mukata u Bosni, a taj posao je bio okončan 23. novembra 1604. godine. Za ovaj naš rad je predstavljao jedan od najsadržajnijih izvora, isto kao i opširni defter iz 1548. godine. Po kompoziciji sličan je tome defteru nazira Hasana, ali se ne odlikuje ni izdaleka takvom urednošću i pedantnošću. Bez njega ne bismo mogli da pratimo ni stanovništvo, ni privredu, a niti razvitak gradova u drugoj polovini XVI vijeka (Ist. BBA, TD, No 743).

11) Za razliku od istanbulskog primjerka, *kopija opširnog deftera zvorničkog sandžaka iz 1600—1604. godine* nalazi se i u Ankari (Tapu ve Kadastro), s tom razlikom što u ankarskom primjerku postoje mjestimično i naknadne marginalije (Ankara, Tapu ve Kadastro, TD, No 23).

12) *Sumarni defter istog popisa (1600—1604),* koji sadrži mnoge naknadne marginalije u vezi s promjenama kod timara, tj. *derdest def-*

ter. Ne sadrži podatke o stanovništvu, kao ni sumarni defteri iz 1512, 1570. i 1585. godine (Ankara, TK, TD, No 346).

Osim navedenih Tapu deftera za zbornički sandžak, koji su predstavljali direktne izvore, u kompariranju izvjesnih činjenica i podataka upotrijebljeno je još 12 Tapu deftera za druge sandžake iz XV i XVI vijeka koji su navedeni u prilogu (Pregled neobjavljenih izvora), pa ih ovdje nećemo posebno navoditi.

II. Vrlo značajne izvore predstavljali su u našem radu takozvani *Mukata defteri*, tj. popisi krupnih izvora državnih dohodaka, izdavanih redovito u zakup na tri godine (pod mukatu) kao što su rudnici, solane, skele, porezi u novcu: džizja i filurija. Osim ranije spomenutog popisa državnih mukata za Rumeliju i Anadoliju iz druge polovine XV vijeka (1474—1484) (Ist. BBA, Maliyeden müdevver vesikalar — MMV, No 176), uspjelo nam je da pronađemo još dva takva popisa.

1) *Popis mukata za Rumeliju iz 1552. godine*. Između ostalih sandžaka obuhvata sandžake: Bosnu, Hercegovinu, Zvornik, Smederevo, Kruševac, Vučitrn, Prizren, Vidin i Čustendil. Sadrži intabulacije o mukatama od 1520. pa do 1552. godine (Ist. BBA, Maliye, No 656).

2) *Popis mukata za Rumeliju, nastao nešto prije 1568. godine*. Obuhvata, između ostalih, sandžake: Smederevo, Zvornik, Kruševac, Čustendil, Vidin. Naknadne intabulacije mukata kreću se do 1584. godine (Ist. BBA, Maliye, No 654).

Ovi popisi mukata omogućili su nam da rasvijetlimo proceduru oko zakupljivanja prihoda dviju tuzlanskih solana, odnosno da pouzdano utvrdimo kretanje novčanih i količinskih prihoda tih solana u tim razdobljima.

III. *Obračunski (muhasebe) defteri*. Od te vrste popisa koji sadrže finansijske obračune u vezi s popravkama tvrđava, gradnjom mostova, putova i sličnim, korišten je samo jedan defter iz kraja XV vijeka (1490), a sadrži podatke o popravkama tvrđava: Doboja, Maglaja, Zvornika i Srebrenice (Ist. Belediye kütüphanesi, M. Cevdet yazmalari, No O-91).

IV. *Roznamdže timarski defteri i Roznamdže hazine (māl) defteri*. Prvi sadrže odredbe o dodjeljivanju timara (Up. br. 29 — Wien, Nationalbibliothek, Ms. 571), a drugi odredbe o državnim prihodima i rashodima, gdje je vidljivo u kakve svrhe su konkretno trošeni prihodi od raznih mukata (Up. br. 37 — Ist. BBA, Maliye, No 20 159).

V. *Džizje defteri*. Popisi kršćanske džizje vršeni su ili u okviru samo jednog kadiluka, ili i cijelog jednog sandžaka. Takav jedan popis džizje zborničkog sandžaka, odnosno jednog dijela sandžaka, koji obuhvata nahije: Gornju Tuzlu, Donju Tuzlu, Koraj, Soko, Zvornik, Sapnu, Teočak, Bijeljino i Završ, a koji se odnosi na period 5. VIII 1587. do 24. VII 1588. govori ne samo o utvrđivanju visine džizje, da li je naplaćivana po domaćinstvima ili muškim glavama i koliko je konkretno bilo takvih obveznika u pojedinim naseljima, nego sadrži i druge interesantne podatke (Ist. BBA, Maliye, No 1457).

VI. *Yevmiye defteri*. To je evidencija vakufskih ustanova, tj. evidencija izdatih berata službenicima u vakufskim ustanovama, gdje je uvijek bila evidentna dnevica (yevmiye), pa su po njima i prozvani. Odnose se na Anadoliju i Rumeliju, a obuhvataju XVIII i XIX vijek. Za Anadoliju postoji 105, a za Rumeliju 62 takva deftera; čuvaju se u

Arhivu Direkcije vakufa u Ankari. Vođeni su abecednim redom, po početnim slovima mjesta, pa je korištenje olakšano. Na osnovu njih moglo se utvrditi kako je tokom vremena eksploatacija slanih izvora u oba-dvije tuzlanske solane prelazila u vlasništvo pojedinih vakufa (Ankara, Vakıflar Arşivi, Yevmiye defterleri, No 1161—1223).

Zatim, defteri Dîvâni hümâyûna, podijeljeni prema mnogim kancelarijama vlade, od kojih:

VII. *Mühimme defteri*, počinju od sredine XVI pa sežu sve do početka XX vijeka. To je vrlo opsežna serija deftera koji sadrže važne odredbe vlade, a odnose se na cijelu Osmansku carevinu (Ist. BBA, Mühimme defterleri).

VIII. *Tahvil kalemi defterleri* predstavljaju važne odredbe vlade, upućivane obično pojedinim beglerbezima, sandžakbezima i drugim funkcionerima, a sadrže podatke o svim važnijim događajima u sandžacima (o preduzimanim popisima, o postavljenjima sandžak-begova i drugih funkcionera, i slično). Odnose se na cijelu Carevinu. Kompoziciono su vrlo slični Mühimme defterima i Ahkâm defterima; počinju od kraja XV (1489), pa idu do sredine XIX vijeka (1843) (Up. br. 28 — Ist. BBA, K. Kepedži, No 78).

B) Objavljeni izvori

Od objavljenih izvora najznačajniji su *zakonski spomenici* koji se odnose na zbornički sandžak: *opća kanun-nama*, *kanun o tapiji* i *kanun o badžu*, svi za cijeli sandžak; zatim posebni kanuni: *dva kanuna o badžu u Srebrenici* i *kanun o rudnicima u Srebrenici i Sasama*, koje je sve objavio prof. N. Filipović u okviru *Kanuni i kanun-name* (izd. Orijentalnog instituta, Sarajevo 1957). Ti izvori, uz druge kanun-name, su neophodni za razumijevanje položaja stanovništva i uopće imovinsko-pravnih odnosa u XVI vijeku. Posebno je značajan jedini do sada poznati zakon koji se odnosi na tuzlanske solane (A. Handžić, *Prilozi OIS*, VIII—IX, 1958-59). Svi ti zakoni doneseni su prije sredine XVI vijeka i svi, osim jednog kanuna o badžu u Srebrenici, sadržani su u navedenom opširnom popisu iz 1548. godine.

Za proučavanje samih naselja *Donje* i *Gornje Tuzle* važni su podaci u zapadnim izvorima iz početka XVI vijeka o franjevačkim samostanima u tim naseljima. Te podatke daje prvi Gonzaga, ali taj izvor nismo uspjeli direktno da koristimo. Njegove podatke doslovno prenosi D. Mandić (*Hercegovački spomenici franjevačkog reda iz turskog doba*, I, Mostar 1934), kao i Luca Waddingo u enciklopediji franjevačkog reda.

Ostali podaci koji se direktno odnose na Tuzlu vrlo su kratki, počevši od cara Porfirogenita (sredina X vijeka) koji spominje *Salenes* i Mehmeda Nešrija koji spominje *Tuzlu* povodom događaja iz 1463. Nešri, ipak, pruža značajan podatak koji se odnosi na sudbinu starog tuzlanskog grada.

Drugi korišteni izvori ne odnose se na uže tuzlansko područje nego na širu tu oblast ili su još općenitijeg karaktera.

C) Literatura

Literatura je nešto više korištena u prvom dijelu ovog rada gdje su razmatrana izvjesna pitanja u širem teritorijalnom okviru. Ovdje treba istaknuti radove prof. M. Dinića koji rasvjetljavaju bosansko rudarsko Podrinje (*Za istoriju rudarstva; Srebrnik*, i drugi njegovi radovi), kao i druge radove iz te oblasti: T. Vukanovića (Čorović) o Srebrenici, Đ. Mazalića o Zvorniku, kao i radove prof. D. Kovačević o Srebrenici i Zvorniku (zanatstvo). Koliko god su značajni, svi se oni odnose na period prije turske vlasti, osim Mazalićeva koji djelimično govori i o turskom periodu. Treba istaknuti nekoliko radova o pravoslavnim manastirima i crkvama u toj oblasti (*Papraća, Tamna, Lomnica, Ozren*) koje su dali prof. M. Filipović i Đ. Mazalić zajednički, kao i druge radove M. Filipovića (*Manastir Udrim ili Gostović, Manastir Vozuća, Počeci i prošlost zvorničke eparhije* i drugi njegovi radovi), koji rasvjetljavaju vrijeme nastanka tih kulturnih ustanova i pomažu u sagledavanju pitanja stanovništva. Treba spomenuti i rad R. Jeremića o stanovništvu tuzlanske oblasti. Za XVI vijek značajni su radovi H. Šabanovića o upravnoj podjeli i uređenju Bosanskog ejaleta u cjelini, pa tako i zvorničkog sandžaka.

Znatno je oskudnija literatura o užem tuzlanskom području. Treba, mislim, istaknuti dva rada: jedan od M. Baum o župi Soli, koji se, dakle, odnosi na period prije Turaka, zatim rad H. Kreševliakovića o Turalibegovom Vakufu u Tuzli koji pruža važne podatke o kulturnim ustanovama i urbanom razvitku Donje Tuzle u XVI vijeku.

Formalni uvid u sve korištene izvore i literaturu pruža hronološki, odnosno abecedni pregled na kraju knjige.

Prvi dio
TUZLANSKA OBLAST

SOL PRIJE TURAKA

Preistorija i rimski period. Podaci o najranijoj prošlosti Tuzle i njene uže okoline vrlo su oskudni, svode se na nekoliko osnovnih činjenica. Najranije podatke daju arheološki nalazi. Novija arheološka ispitivanja utvrdila su da su na području Gornje i Donje Tuzle postojala još preistorijska naselja. Naselje u Donjoj Tuzli prostiralo se na padini desne strane rječice Jale, blago nagnutoj strani okrenutoj prema jugu čiju je najvišu tačku predstavljalo dominantno mjesto gdje se danas nalazi *Stara ili Šarena džamija*, dakle na dijelu centralne površine grada Tuzle, za koje se pretpostavlja da je pri Jali moglo biti i sojeničkog tipa¹. U Gornjoj Tuzli, udaljenoj 9 km sjeverozapadno od Donje Tuzle, preistorijsko naselje, koje se znatnim dijelom prostiralo takođe u centralnom dijelu toga mjesta, predstavlja do sada najranije naselje u Bosni i pruža prve podatke o proučavanju zemljoradničkih kultura u ovim krajevima². Na temelju tih i drugih oskudnih nalaza, kao što su neki bronžani nalazi u Gornjoj Tuzli koji se datiraju u halstatski period³ i nalazi ilirskih grobova sa srebrenim nakitom pored potoka Soline ispod Gradovrha (oko 3 km sjeveroistočno od Tuzle) iz mlađeg željeznog doba⁴, zaključuje se da je područje oko tuzlanskih slanih izvora bilo kontinuirano naseljeno od najranijih vremena sve do definitivnog upokoravanja Ilira i zaposjedanja cijelog područja današnje Bosne i Hercegovine od strane Rimljana. Štaviše, pretpostavljalo se da je još u bronzanom dobu bilo i izvjesne razmjene za proizvode susjednih rudarskih mjesta (Srebrenica, Olovo) gdje je so mogla igrati određenu ulogu⁵.

Ako pogledamo druga preistorijska i antikna nalazišta soli u svijetu vidjećemo da nije nikakva slučajnost što je i oko tuzlanskih slanih

¹ I. Puš, *Neolitsko naselje u Tuzli*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Zavičajni muzej u Tuzli, I, 1957, 85-102.

² B. Čović, *Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli*, GZM, NS, XV—XVI 1961, 79—139.

³ B. Čović, *Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine*, GZM 1957, 252, 253.

⁴ M. Baum, *Župa Soli*, Članci i građa I, izd. Zavičajnog muzeja u Tuzli 1957, 9.

⁵ V. Čurčić, *Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini*, GZM XX, 1908, 83; Čorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 38.

izvora nastao stalan život znatno ranije nego drugdje u našim krajevima. So je igrala ogromnu ulogu u istoriji čovječanstva. Poznato je, naime, da je upravo dostupnost nalazištima soli omogućila da dođe do velikih antiknih civilizacija u dolini Nila, Jordana, Tigrisa, Eufrata i na drugim stranama. Najveće nalazište soli starih civilizacija bilo je Mrtvo more gdje se i danas vide ostaci antiknih i preistorijskih solana. Tu su upravo nastala najstarija dosad otkrivena zemljoradnička naselja, kao i najstariji grad Jerihon, nastao prije devet milenija. Hallstadt u austrijskim Alpama je zbog nalazišta mineralne soli predstavljao u bronzanom dobu jedan od najvažnijih privrednih centara zapadnog svijeta. I na drugim mjestima su takođe prva trajnija naselja nikla uz slane izvore⁶. Iako se misli da neolitski čovjek nije koristio so u svojoj ishrani jer se hranio pretežno mesom koje sadrži dovoljno soli za ljudski organizam, ne može se nikako pripisati slučaju nastanak ovih dvaju prvobitnih naselja na maloj razdaljini uz slane izvore. Mora da je ovdašnji preistorijski čovjek ranije nego drugdje počeo upotrebljavati so i vrlo rano se počeo baviti zemljoradnjom.

Prve pisane podatke o proizvodnji i upotrebi soli na našem području nalazimo kod Aristotela i Strabona koji donose vijesti o borbi između ilirskih plemena Ardičejaca i Autarijata za slane izvore. Ta ilirska plemena živjela su u južnoj Hercegovini, a njihova borba odnosila se, kako se čini, na slane izvore kod Orahovice sjeverno od Konjica s obje strane Neretve gdje se i u rimsko doba nalazio lokalitet „Slana voda”⁷, a i danas se tu nalaze slani izvori slabe koncentracije. Oba su ta plemena između 370. i 360. prije nove ere bila poražena od Kelta i polagano sasvim istisnuta iz svojih obitavališta⁸. Truhelka je, međutim, zastupao mišljenje da se borba ovih ilirskih plemena za so odnosila na tuzlanske slane izvore i datirao te borbe prije prve invazije Kelta, tj. u V vijek prije naše ere, premda iz izvora proizilazi da ta plemena nisu u Bosni živjela⁹. Thallóczy je, opet, i samo ime Bosna dovodio u vezu sa solju tumačeći da Bos (Boss) u sjeveroalbanskom, a prema tome i u ilirskom, znači so, a Bosna = slana zemlja¹⁰. Takvo je mišljenje prihvatio i Ćorović¹¹, premda se čini da je Thallóczy to svoje tumačenje imena Bosna kasnije napustio¹².

Današnje zemlje Bosne i Hercegovine su pred kraj I vijeka prije n. e. definitivno zaposjeli Rimljani. Ilirik koji je obuhvatao najveći dio današnje Jugoslavije bio je administrativno podijeljen u dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju. Dalmacija je prvobitno obuhvatala osim ci-

⁶ V. Hohns, *Das Salz, eine kulturhistorische Studie*, Berlin, 1873; A. Bralwn, *Der Lübecker Salzhandel bis zum Ausgang des XVII Jahrhunderts*, Dissertation, Hamburg 1923; A. R. Bridbury, *England and the Salt Trade in the Middle Ages*, Oxford 1955, i drugi.

⁷ W. Tomaschek, *Die vorskawische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete* — Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft XXIII, Wien 1880, S. 560; Dr. Lj. Thallóczy, *O značaju imena „Bosna”*, GZM I, 1889, 5—12; Carl Patsch, *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, Wissenschaftliche Mitteilungen IX 1904, 241.

⁸ Patsch, isto, Wiss. Mitt. IX, 79.

⁹ Truhelka, *Nešto o bosanskim solanama*, GZM XII, 1900, 575—580.

¹⁰ Thallóczy, isto (GZM I).

¹¹ Ćorović, isto, 19.

¹² Truhelka, isto (GZM XII), 575.

jelog Dinarskog sistema još i dijelove današnje Albanije i zapadnu Srbiju. U kasnijem rimskom periodu (od Dioklecijana) istočna granica između Dalmacije i Mezije (Srbije) postala je rijeka Drina, zatim je granica izlazila na Jadran južno od današnje Boke Kotorske. Sjeverna granica Dalmacije, tj. granica između Dalmacije i Panonije, počinjala je nešto sjevernije od današnje Rijeke (blizu izvora Kupe) pa išla skoro pravom linijom s desne strane Kupe i Save na Drinu kod Bijeljine, odnosno, dalje na današnji Šabac i Obrenovac, kada je Dalmacija obuhvatala i današnju zapadnu Srbiju¹³. U oblasti između rijeka Bosne i Drine granica je išla linijom današnjih mjesta Tešanj, Gračanica, Bijeljina i dalje na Šabac¹⁴, tako da se područje Soli nalazilo u sjevernim granicama provincije Dalmacije¹⁵. Premda je rimska vlast u ovim krajevima trajala punih pet vijekova, tj. do osmog decenija V vijeka, kada je propalo Zapadno rimsko carstvo (476), u današnjoj Tuzli i užoj okolini, osim nekoliko rimskih bakrenih novčića (Trajana i Konstantina I) i nešto fragmenata rimske opeke, nije se našlo drugih ostataka materijalne kulture iz tog dugog perioda¹⁶. Pa ipak, samo ime „Soli” za tuzlansko područje općenito se uzimalo kao nasljeđe iz rimskog perioda.

Srednji vijek. Vjeruje se da prvi pisani podatak iz kojeg se razumije postojanje tuzlanskih slanih izvora i naselja oko njih potječe iz ranog srednjeg vijeka. To je spomen što ga nalazimo kod bizantijskog istoričara cara Konstantina Porfirogenita, iz sredine X vijeka (umro 959). Porfirogenit u svom poznatom geografsko-istorijskom djelu spominje u grčkoj transkripciji *Castron to Salenes* među teritorijama koje su držali Srbi¹⁷. Prema Tomašeku, koji je etimološki objasnio taj spomen, *Salenes* (u grčkom) predstavlja latinski naziv *Salines* (*Ad Salinas*), što bi na našem jeziku značilo *Grad solâna* (slanicâ)¹⁸. Jireček je zatim tvrdio da se *Salenes* sigurno odnosi na današnju Tuzlu zbog toga što nema drugih slanih izvora, a niti rudnika kamene soli od Jadrana do Crnog mora¹⁹. Međutim, Jireček nije mogao da donese nikakve druge dokaze. Taj podatak kod Porfirogenita je jedini spomen ovog grada, kasnije se više ne spominje. Iz latinskog porijekla tog naziva zaključuje se da je mogao nastati u rimsko doba, odnosno da su Rimljani znali za te slane izvore i da su ih, vjerovatno, i koristili. Ovakvo stanovište, da *Salenes* odgovara današnjoj Tuzli, općenito je u nauci prihvaćeno²⁰, premda ne postoji u izvorima izričita potvrda. Gdje se nalazio taj grad takođe nije utvrđeno.

¹³ Klemenc dr. Josip i F. Geštvín, *Naše zemlje u rimsko doba*, Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953, ćiril., 40—41, 56—57 (karta).

¹⁴ G. Novak, *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1918, 6.

¹⁵ *Corpus Inscriptionum Latinarum III*, Supplementum — Pars Posterior, Berlin, 1902, Tab. VI i IX (Kiepert).

¹⁶ Ćurčić, isto (GZM XX), 79, 80.

¹⁷ *De administrando imperio* (DAI), Ed. Gy. Moravcsik — R. J. Jenkins, Budapest 1949, p. 32 (161); B. Ferjančić, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, Beograd 1959, 58.

¹⁸ W. Tomaschek, isto (MGG, XXIII, S. 560).

¹⁹ K. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien*, Prag 1879, 30; Isti, *Trgovački drumovi* (prevod Đ. Pejanović), str. 51.

²⁰ W. Tomaschek, isto; K. Jireček, isto, 30.

Dosadašnje stanovište nauke da su Bosna, kao i Soli u X vijeku predstavljale sastavne dijelove Srbije, nastalo uglavnom na osnovu Jirečkovje interpretacije Porfirogenita²¹, prilično je uzdrmano novijim kritičkim razmatranjima tog istog izvora. Danas se misli da je *horion Bosone*, u kojoj Porfirogenit spominje dva grada: *Kotor* i *Desnik*, i u to vrijeme „postojala kao posebni teritorij i da takav spomen kod Porfirogenita ostavlja pitanje veličine bosanskog teritorija toga vremena sasvim otvorenim”²². Isto tako se smatra da je područje Salinesa, koji Porfirogenit navodi „u pokrštenoj Srbiji” među šest „nastanjenih gradova” (: Destinik, Černavusk, Međurečje, Dresneik, Lesnik i Salines),²³ samo privremeno bilo potpalo pod vlast Časlava, a u vrijeme Porfirogenita. Takvo shvatanje Porfirogenita bilo bi više u skladu sa podacima koje o tome vremenu i tim događajima daje kasniji značajan izvor, Ljetopis popa Dukljanina (XII vijek) koji govori o granici Bosne „od velike rijeke Drine u pravcu zapada sve do planine Pina” (Borove planine)²⁴.

Za Salines se dosada uzimalo kao sigurno da se odnosi na današnju Tuzlu. Međutim, velika udaljenost između prvobitne Srbije, odnosno ostalih kod Porfirogenita spomenutih gradova u Srbiji „koje treba tražiti istočno od Pive, Tare, Četine, Lima i Gornje Drine”, i današnje Tuzle (udaljenost 95—110 km zračne linije)²⁵, kao i teško dovođenje s tim u vezu podataka kod Dukljanina, tj. podataka koji se vezuju baš za IX i X vijek, razlog su što dosadašnja interpretiranja Porfirogenita u vezi s tim pitanjima ne mogu da zadovolje; nose u sebi mnogo protivrječnosti i predmet su novih rasprava koje postavljaju sve više znakova pitanja²⁶.

Kod Dukljanina se govori opširnije o događajima za vrijeme Časlava²⁷. U vezi s tim Novaković dalje kaže: „Uključivanje grada Salinesa u sastav Srbije može se, čini mi se, objašnjavati jedino prodorom Časlavljevih snaga niz Drinu prema Mađarima, ali je to stanje moralo biti

²¹ K. Jireček, *Die Handelstrassen*, 30—35; Isti, *Istorija Srba* I, Beograd 1922, 147 i 86—87.

²² Ante Babić, *O pitanju formiranja srednjevjekovne bosanske države*, Radovi Naučnog društva III, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 2, Sarajevo 1955, 62; Relja Novaković, *O nekim pitanjima granica Srbije, Hrvatske i Bosne u X veku*, Zbornik Filozofskog fakulteta VII—1, Beograd 1963, 153—183; Isti, *O granicama Srbije i Srpske države u X veku*, ZFF VIII—1, 1964, 160, 165; Isti *Još neka razmišljanja o obimu Srbije IX i X veka*, ZFF X—1, Beograd 1968, 141, 170.

²³ Ferjančić, isto, 58.

²⁴ F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd—Zagreb 1928, gl. IX (latinska redakcija), str. 307; u hrvatskoj redakciji se o tome govori: „počamše od gornje strane Drine, ča jest na zahod sunčeni do gore Borave” (gl. IX, str. 399).

²⁵ R. Novaković, isto, ZFF X—1, 170.

²⁶ Novaković, isto, 170: „Zato, mada Salines od svih spomenutih gradova najsigurnije upućuje samo na jedno mesto — na položaj današnje Tuzle, možda ne bi trebalo odbaciti pomisao da je taj naziv mogao biti vezan u svoje vreme i za neko drugo mesto, za neko mesto koje se danas zove Slatina koje, po Vuku, obično dobija naziv po tome što tu izvire ili pišti voda slana ili nakisela. Takvih Slatina ima više i na području koje je ulazilo u sastav Srbije IX i X veka”.

²⁷ V. Mošin, *Letopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950, 62—66; R. Novaković, ZFF VIII, 1, str. 160: „Kad Dukljanin kaže da je Časlav dočekaio mađarskog velikaša Kiša na Drini u Drinskoj županiji, to može da znači da tada nije držao Bosnu, ako je goneći Mađare poslije Kišove pogibije, išao niz Drinu i ako je tada zauzeo severistočni deo današnje Bosne, to je, po svojoj prilici, bilo pred kraj njegove vladavine, jer je tada poginuo boreći se negde oko Save.”

veoma kratko i stoga držim da nema razloga da zbog spomena Salinesa teritoriju geografske Srbije proširujemo čak u dolinu Spreče²⁸. Poslije Časlavljeve smrti „dolina Spreče, donje Drine i delovi zapadne Srbije našli su se, verovatno, pod vlašću Mađara”²⁹.

Na nekadašnje utvrđenje podsjećaju danas dva lokaliteta u području slanih izvora koja se nazivaju *grad*. U današnjoj Gornjoj Tuzli brdo *Grad* se diže iznad samog mjesta, na kojem nisu utvrđeni nikakvi antički ostaci. U bližoj okolini Donje Tuzle, 3 km sjeveroistočno, iznad lijeve obale potoka Soline, a na području istoimenog sela, uzdiže se takozvani *Gradovrh*. Tu su, međutim, utvrđeni ostaci neke utvrde. V. Čurčić je 1908. god. konstatovao ostatke zidova koji su zatvarali prostor u promjeru od oko 50 m.³⁰ Čurčić i ne naziva Gradovrh drugačije nego *Gradina od Solina*. On, međutim, ne kaže da je to rimska građevina, nego pretpostavlja da je prije preistorijska utvrda na kojoj su se kasnije, na temelju nađenih fragmenata rimske opeke, mogli naseliti Rimljani. Dakle, o konkretnijoj lokaciji grada koji bi se mogao vezati za Porfirogenita ne može se ništa pouzdanije reći.

Od najstarijih vremena pa do danas tuzlanski bazen dobivao je ime po svom prirodnom bogatstvu — soli. Ne samo da je V. Skarić ime rječice Jale dovodio u vezu sa grčkom riječi *Jalos* (so)³¹, nego se pretpostavljalo da nastanak toga imena ima vezu i sa nekim po obliku sasvim sličnim imenima gradova, rijeka i oblasti u Evropi koje su takođe bogate solju. Kroz grad i oblast Halle (u Njemačkoj) bogatom solju, čije i ime takođe znači so, protječe rijeka Saale. Isto tako i nazivi bogatih nalazišta soli u Austriji, Halleni i Hallstadt imaju isti korijen i isto značenje. Zbog toga neki pretpostavljaju i to da su Kelti ili neka druga germanska plemena koja su živjela u tim oblastima, a prolazila ili se zadržavala i u našim krajevima, dali ime i rječici Jali, zbog čega su oblici imena: Halle, Saale i Jala vrlo slični³².

Iako se smatra da je naziv *Salines* adekvatan nazivu *Soli*, treba istaknuti da ni tu nije podudarnost potpuna. Naime, u srednjem vijeku je ovo područje, odnosno mjesto, nazivano uvijek u jednini *Sol*, kao što se ono spominje i 1412. godine, kako ćemo to vidjeti, dok se iz naziva kod Porfirogenita vidi da su solane u množini *Grad solânâ*. *Sol* je postalo naziv za cijelo područje današnjeg tuzlanskog bazena. *Solinom* je, opet, nazvan potok, desni pritok Jale koji se na 1 km istočno od Tuzle ulijeva u Jalu. U dolini tog potoka, 4 km sjeveroistočno od Tuzle, je i istoimeno selo *Solina*. Sva ta imena obilježavaju prirodno bogatstvo ovog kraja.

Odnosi li se *grad Salenes* zaista na današnju Tuzlu, onda njegovo spominjanje tako rano jasno govori o važnosti ovog područja. Sigurno je da nastanak ove tvrđave nisu uslovili nikakvi strateški nego privredni razlozi, isto kao što je slučaj kod nastanka antičkih i srednjovjekovnih naselja i gradova u našim rudarskim područjima. U mjestima koja su takođe po svom privrednom bogatstvu dobila svoje ime: Srebrenici

²⁸ R. Novaković, ZFF VIII—1, 165.

²⁹ Isto, 177.

³⁰ Čurčić, isto (GZM XX), 78—79.

³¹ V. Skarić, *O geografskoj nomenklaturi Bosne i Hercegovine*, Glasnik geografskog društva XII, 1927.

³² M. Baum, isto, 12.

(Argentaria) i Olovu (Plumbum), najprije se počelo s vađenjem rude, zatim su nastala rudarska naselja i konačno utvrđenja, u Srebrenici grad Srebrnik³³, a u Olovu grad Olovac³⁴, kao zaštita privrednog bogatstva i naselja. Drugačiji je bio proces kod gradova koji su nastali iz strateških i komunikacionih razloga. U tom slučaju najprije su bile podignute tvrđave, a kasnije se oko njih razvila podgrađa. Već iz njihovih naziva u srednjovjekovnim izvorima razabiremo da su naselja predstavljala podgrađa istoimenih gradova, kao što su: *Pod-Zvornik*, *Pod-Kučlat*, *Pod-Višegrad*, *Pod-Visoki*, *Pod-Teočak*³⁵, kako su se jedno vrijeme ta mjesta nazivala.

Područje Soli je, dakle, moglo odmah poslije Časlavljeve smrti da potpadne pod vlast Ugarske. Kako je kasnije sudbina Soli bila povezana sa sudbinom oblasti Usore to se one gotovo redovito navode zajedno (Usora i Soli). Ugarska je skoro kroz cijelu istoriju Bosne, naročito do Stjepana Kotromanića, smatrala Usoru sa Soli svojim oblastima tako da su bile ili pod njenom direktnom vlašću ili u vlasti njenih vazala, bosanskih i srpskih vladara, te su faktički stalno bile pod ugarskom dominacijom. Kasnije, i u granicama bosanske države, od trećeg decenija XIV vijeka, te oblasti su često predstavljale sporna područja između Ugarske, Bosne i Srbije.

Prvi do sada poznati bosanski ban Borić (1154—1163) bio je ugarski vazal³⁶, a bio je gospodar i u oblasti Usore sa Soli koju je dobio od ugarskog kralja³⁷. Izvjesne podatke o vladavini bana Borića u Usori i Soli pruža bizantijski pisac Jovan Kinam. Govoreći kako se Borić, kao saveznik odnosno vazal ugarskog kralja Gejze II, našao blizu Save, Kinam kaže da je „odatle skrenuo drugoj rijeci, koja ima ušće na drugom mjestu”, pa nadodaje da Drina dijeli Bosnu od jedne druge zemlje, Srbije (grčki tekst kod Šišića)³⁸. Iz toga se vidi da je Kinam imao u vidu donji tok Drine, što svjedoči da je u vrijeme Borića donje Podrinje bilo u sastavu Bosne.

Do 1180. godine Usora i Soli više se ne spominju. Ne zna se da li su ponovo bile potpale pod Ugarsku ili su dijelile sudbinu Bosne. I bosanski ban Kulin (1180—1204) morao je priznati ugarsku vlast kao i službenu katoličku crkvu, bar nominalno. Usora i Soli bile su u sastavu njegove države, ali se čini da su i njemu od Ugarske bile pridodate samo na upravu³⁹. Njegovi nasljednici, Stjepan (koga neki smatraju Kulinovim sinom) i njegov sin, usorski knez Sibislav, bili su odani katolici, pod utjecajem pape i Ugarske, ali nisu imali oslona u narodu. To se vidi naročito po tome što su Stjepana, kako se čini, zbacili heretici pa

³³ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, I deo, SAN, Beograd 1955, 95; Isti, *Srebrnik kraj Srebrenice*, Glas SKA CLXI, Beograd 1934.

³⁴ M. Filipović, *Varošica Olovo s okolinom*, Franjevački vijesnik za 1934.

³⁵ K. Jireček, *Glasinac u srednjem vijeku*, GZM, 1892, 100; Isti, *Die Handelsstrassen*, 38, 81; M. Dinić, *Za istoriju rudarstva* I, 95; Đ. Mazalić, *Visoki, bosanski grad srednjeg vijeka*, GZM 1954 (arh.), 227; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše Starine, I, 1953, 14.

³⁶ Corović, *Ban Borić i njegovi potomci*, Glas SKA CLXXXII, 51.

³⁷ Isto, 49.

³⁸ F. Šišić, *Povijest Hrvata za vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, str. 462, bilj 87.

³⁹ Corović, *Historija Bosne*, 168, 169.

ga nije naslijedio sin mu Sibislav nego heretički ban Matej Ninoslav (1232—1250)⁴⁰. U granicama Ninoslavljeve Bosne nalazilo se i područje Soli, dok je Usorom vladao, kako je spomenuto, Sibislav. Ovo je ujedno prvi spomen da ove dvije oblasti imaju različite vladare⁴¹. Corović, međutim, smatra da je tada Sibislav bio gospodar i Usore sa Soli koje je, čini se, dobio od Ugarske, kao prijetnju bosanskom banu ako zauzme samostalan stav⁴². Radi uspješnije borbe protiv bosanske heretičke crkve Ugarska je 1225. godine ustupila Bosnu sa Usorom i Soli kaločkom nadbiskupu Ugrinu u crkvenu domenu s izričitim zadatkom da istrijebi heretike iz tih oblasti⁴³. Tim je bosanska biskupija bila podvrgnuta kaločkoj nadbiskupiji u Ugarskoj, što je predstavljalo udarac političkoj nezavisnosti Bosne. To je ujedno i prvi siguran spomen oblasti Usore i Soli uz banovinu bosansku⁴⁴. Iz svega proizilazi da su Usora i Soli bile pod direktnim utjecajem pape i ugarskih kraljeva mnogo jače nego su to bile druge bosanske oblasti. One su, zapravo, bile kao neke strateške oblasti za ugarski politički i religiozno-ortodoksni utjecaj prema heretičkoj Bosni. Pa iako je utjecaj pape i ugarskih kraljeva u ovim oblastima bio tako velik, nema, ipak, nikakve sumnje u to da su heretici i ovdje ne samo postojali nego, štaviše, iz izvora proizilazi da su te oblasti pored svega predstavljale značajnija heretička uporišta⁴⁵.

Ponovnim direktnim potčinjavanjem Ugarskoj Bosna je poslije 1253. bila podijeljena na dvije banovine: Bosnu u užem smislu i banovinu Usoru sa Soli. Druga je bila često sjedinjena sa susjednom Mačvom, nazivana mačvanskom, a katkada bosansko-mačvanskom banovinom, davana na upravu ugarskim i drugim velikašima, često puta sa izričitim naređenjem borbe protiv heretika⁴⁶. Od 1284. godine ovim oblastima upravljao je zet ugarskog kralja Ladislava, srpski kralj Dragutin, nakon što je (1282) u Srbiji vlast predao mlađem bratu Milutinu, a koji se takođe pokazao revan u učvršćivanju regularne crkve i progonu heretika⁴⁷. Usorom i Soli upravljao je, čini se, do kraja XIII vijeka kada se povukao u svoje srpske zemlje, a od bosansko-mačvanske banovine držao je do svoje smrti (1316) sigurno samo Mačvu. Usoru i Soli su Mađari zatim ustupili njegovu sinu Vladislavu, a poslije ovoga, bosanskom banu Stjepanu Kotromaniću⁴⁸. Sve do tog vremena oblasti Usora i Soli su defakto bile odvojene od ostalih bosanskih oblasti i pripadale su Ugarskoj. Prvi izričit spomen da su one pripadale bosanskoj državi nalazimo u jednoj darovnoj povelji iz 1322. g. bosanskog bana Stjepana Kotromanića (1322—1353) *gospodin vsem zemljam bosanskim i Soli i Usore...*⁴⁹. U toj povelji sretamo i prvi spomen župe Soli, gdje se kao

⁴⁰ Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882, 67.

⁴¹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma* I, br. 11; M. Baum, isto, 19.

⁴² Corović, isto (Historija), 191.

⁴³ S. Cirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 59; Corović, *Historija Bosne*, 192.

⁴⁴ K. Jireček, *Die Handelsstrassen*, 30; Klaić, *Poviest Bosne*, 20.

⁴⁵ A. Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo, 1963; kao i druga literatura o tom pitanju.

⁴⁶ Cirković, isto, 72—74.

⁴⁷ K. Jireček, *Istorija Srba*, I, 1952, 189; Corović, *Historija Bosne*, 205—210.

⁴⁸ V. Corović, *Kralj Tvrtko I, Kotromanić*, Beograd—Zemun 1925, 1—2.

⁴⁹ Thallóczy, *Istraživanja o postansku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmenskog arkiva*, GZM XVIII, 1906, 403; M. Baum, isto, 22.

svjedoci spominju: „od Usore vojvoda Vojko i Branoš Čepinić”, a „od Soli župan Budoš i čelnik Halap, svi sa braćom”. Župana Budoša i vojvodu Vojka sretamo i u drugoj Stjepanovoj povelji iz slijedeće godine⁵⁰. U poveljama toga vladara sretamo, dakle, svjedoke iz Usore i svjedoke iz Soli. Spomen Usore i Soli sretamo zatim u titulama svih kasnijih bosanskih vladara.

Ugarska ne samo da je u svojoj direktnoj ili indirektnoj vlasti imala oblasti Usoru i Soli do njihovog prisajedinjenja bosanskoj državi za vrijeme Stjepana Kotromanića nego je i kasnije, smatrajući te oblasti svojima, koristila svaku priliku — kao što su promjene na bosanskom prijestolju, djelovanje bosanske heretičke crkve, trvenje između bosanskih velikaša ili direktni sukobi ugarskih kraljeva sa bosanskim vladarima — da proдре u Bosnu, zaposjedne njene sjeverne oblasti, Usoru sa Soli, i da nastoji da ih zadrži. Tako je poslije smrti Stjepana Kotromanića Ugarska ponovo neko vrijeme zadržala za sebe Usoru i Soli, te se one od 1353. do 1356. godine ne spominju u tituli bosanskih vladara (Tvrtkove majke Jelene i Tvrtka I)⁵¹. Ali ugovorom iz 1357. kralj Ljudevit potvrdio je Tvrtku Bosnu i Usoru s tim da Tvrtko njemu ustupi (od Neretve na zapad) Humsku zemlju⁵². Međutim, kada je kasnije Tvrtko svoju vlast znatno proširio i učvrstio, u jednoj povelji izdatoj Hrvoju Vukčiću (1380) spominje ponovo Humsku zemlju u svojoj vlasti kad kaže da je: „kralj Srbijem, Bosni, Primorju, Hlmsci Zemlji, Dolnim kraem, Zapadnim stranam, Usori, Soli i Podrinju”⁵³. Ovakvu titulaciju gdje se i dalje spominju Usora i Soli srećemo i kod Tvrtkovih nasljednika, kralja Dabiše, Stevana Ostoje, Tvrtka II, Tomaša, sina Ostojina, i Stjepana Tomaševića, sve do propasti bosanske države⁵⁴.

Dalji prodori Mađara u Usoru i Soli spominju se za kralja Dabiše 1394. godine kada su spalili grad Dobor. Za vlade Tvrtka II Mađari su pod vodstvom mačvanskog bana Ivana Morovića 1405. prodrli u Usoru, te zauzeli grad Srebrenik⁵⁵, zatim su 1408. prodrli ponovo i zauzeli osim Srebrenika i druge gradove i ponovo razrušili tek obnovljeni Dobor⁵⁶. Dvije, odnosno tri godine kasnije Sigismund je ponovo bio u Bosni kada je prisilio bosanske velikaše da mu se pokore, a Stevana Ostoju da se prizna njegovim vazalom. Sigismund je tada (1410) zadržao Usoru i Soli i to Usoru je ustupio na upravu Ivanu Gazi, a Soli mačvanskom banu Ivanu Moroviću⁵⁷.

Kako razgraničiti Usoru i Soli? Prvobitno je Usora obuhvatala samo dolinu rijeke Usore, ali se dosta rano proširila i na područja istočno od rijeke Bosne. Prema Klaiću ona se prostirala od nešto sjevernije od Žepča, s obje strane rijeke Bosne, sve do njenog utoka u Savu i obuhvatala gradove: Tešanj, Doboj, Dobor i Srebrenik⁵⁸. U Usori se ta-

⁵⁰ Thallóczy, isto (GZM XVIII), 403, 406.

⁵¹ Thallóczy, isto, 140—11; Corović, *Historija Bosne*, 276—77.

⁵² Thallóczy, isto (GZM XVIII) 427; Corović, isto, 281; Ćirković, isto, 124.

⁵³ Thallóczy, *Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski?* GZM 1897, 183 i dalje; Corović, *Historija Bosne*, 310.

⁵⁴ *Povelje i pisma* I, br. 178, 183, 428, 513; II, br. 696, 737.

⁵⁵ F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, *Starine XXXIX*, 261—62.

⁵⁶ Klaić, *Poviest Bosne*, 227, 231, 236; Corović, *Historija*, 394—400.

⁵⁷ Corović, isto, 404—409. Gazu i Morovića zarobili su Turci 1415. godine (Fermendžin, *Acta Bosnae*, 126).

⁵⁸ Klaić, *Poviest Bosne*, 20.

kođe spominje Tolisa 1244, a Srebrenik oko 1360. godine⁵⁹. Do kraja XIV vijeka proširila se na istok sve do Drine jer se u jednoj povelji (1400) spominje vojvoda Vukmir Zlatonosović kao svjedok „od Usore” koji je imao posjede uz Drinu⁶⁰. Isto tako Tvrtko Stančić, gospodar grada Perina na Drinjači spominje se 1444. godine kao usorski vojvoda⁶¹. Sredinom XV vijeka (1453) Usora je obuhvatala još i Zvornik i Teočak, što proizilazi iz titule Đurđa Brankovića koji se naziva i gospodarem Usora obuhvatala cijelu desnu dolinu Spreče, pa je područje Soli spadalo u oblast Usoru. Širenje Usore do Drine objašnjava se time što je Usora bivala i banovina⁶². Svjedoci od Soli spominju se zbog toga samo u poveljama Stjepana Kotromanića, dok se kasnije kada se, dakle, Usora proširila i na Soli ne spominju više svjedoci od Soli nego samo od Usore. U titulama vladara se, međutim, naziv Sol i dalje sačuvao, ali samo formalno⁶⁴.

Koje je područje obuhvatalo područje Sol srednjovjekovni izvori to ne kazuju. Ni u jednoj povelji vladara nije spomenuto bilo koje mjesto koje je spadalo u to područje. Isto tako nije pronađen ni jedan stećak u blizoj ili daljoj okolici današnje Tuzle iz čijeg bi se natpisa moglo to razumjeti. Da li je Sol u ranije vrijeme, tj. prije nego se oblast Usora proširila do Drine, obuhvatalo šire područje ne zna se. Skarić je pretpostavljao da se selo Živinice nalazilo u granicama *župe Soli* i mislio da je ono starina vlastelina Radivoja Živiničića⁶⁵, dok su neki pisci tu pretpostavku Skarića smatrali kao dokaz da se to selo zaista nalazilo u spomenutoj župi⁶⁶. Danas se, međutim, pouzdano zna da se to selo u doba dolaska Turaka nije uopće nazivalo Živinice nego Tatarica i da se nalazilo u župi (odnosno nahiji) Drametinu (Dramešini)⁶⁷. Naziv Živinice je poznijeg datuma jer se još i sredinom XVIII vijeka to selo nazivalo Tatarica, a negdje Tatarica ili Živinice⁶⁸. Isto tako otpadaju pretpostavke da su župi Soli pripadala sela: Đurđevik, Tulovići, Banovići i Turija⁶⁹, jer su sva četiri ta sela bila u granicama spomenute župe Dramešina. U istoj župi postojalo je i selo Radenovići, očito, starina vlasteoske porodice Radenovića⁷⁰. Mnogo šire značenje od ovog dala je području Soli „Napretkova povijest” ne navodeći pri tome izvore, po kojoj je ona obuhvatala teritorij „gdje se danas nalaze gradovi Tuzla, Brčko i Zvornik”⁷¹. To područje, međutim, zapremalo je znatno uži teritorij nego se pretpostavljalo. Protezalo se s desne strane rijeke Spreče na sjever do pod Majevicu, odnosno podudaralo se sa kasnijim tur-

⁵⁹ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva* I, 33.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ M. Dinić, isto, 43.

⁶² Isto.

⁶³ M. Dinić, isto, 33.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ Skarić, *Stara bosanska vlastela u današnjoj toponomastici*, Glasnik geografskog društva, sv. 7—8, Beograd 1922, 133.

⁶⁶ Up. M. Baum, isto, 16.

⁶⁷ TD, No 173, fo 61.

⁶⁸ Š. Hodžić, *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja*, Članci i građa I, 53, 67.

⁶⁹ Up. M. Baum, isto, 16.

⁷⁰ TD, No 173, fo 63, 69, 76, 77; TD, No 260, fo 325, 339, 343, 344.

⁷¹ *Poviest Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1942, 63.

skim dvjema nahijama koje su se, moguće, podudarale sa ranijim župama čije ćemo tačne granice odrediti kasnije. Skarićevo nazivanje Soli *župom*, a ne *oblašću*, sasvim je ispravno, s obzirom da je obuhvatala uže područje. Sjedišta tih župa bila su u malenim naseljima, Gornjoj i Donjoj Soli. Prema tome, Usora je u kasnijem srednjem vijeku predstavljala cijelu oblast između rijeka Bosne i Drine, koja je obuhvatala i područje Soli, tj. dvije male župe, Gornje i Donje Soli.

Dok, na primjer, znamo za nekoliko vlasteoskih porodica u Podrinju, od kojih se u drugoj polovini XIV i početkom XV vijeka ističu Zlatonosovići, gospodari u Žvorniku i nešto sjevernije od toga grada, Dinjičići ili Kovačevići za Tvrtka I i kasnije sve do dolaska Turaka, gospodari doline Jadra (čiju su zemlju Turci nazivali *Vilayet-i i Kovač*), Staničići u prvoj polovini XV vijeka, gospodari u srednjem toku Drinjače (grad Perin)⁷², te Pavlovići, gospodari prostrane oblasti koja se sterala između Srebrenice i Hodidjeda, a na sjeveru do rijeka Drinjače i Krivaje, dotle ne znamo ni za jednu takvu porodicu koja je gospodarila u župama Soli i koja je tu imala svoje starinske baštine, ukoliko i Sol nije spadala u zemlje Zlatonosovića. Razlog tomu je u prvom redu činjenica što je to područje duže vremena pripadalo „kraljevoj zemlji”. Osim toga često je mijenjalo svoje gospodare i najduže vremena pripadalo Ugarskoj, dok je u vlasti bosanskih kraljeva činilo istureno granično područje. Tim razlozima objašnjava se i to što župe Soli u kasnijem srednjem vijeku nisu imale ni jedno značajnije utvrđenje od kamena. One, u stvari, nisu ni imale kakav strateški ili komunikacioni značaj. Sjeverna granica Bosne prema Ugarskoj u oblasti Usore teško se mogla održavati rijekom Savom, premda su na obalama te rijeke na toj relaciji postojala izvjesna utvrđenja koja su Turci zatekli (Rača, Novi, Brčko). Ugarska Panonska nizija se prirodno prostirala i preko Save u bosansku Posavinu. Zbog toga je ovu granicu najčešće određivao niz utvrđenih gradova južno od Save, između rijeka Bosne i Drine, raspoređenih posljednjim gorovitim obroncima Majevice prema sjeveru, odnosno njihovim padinama koje prelaze u plodnu posavsku ravnicu. Može se reći da su uočljive dvije paralelne linije takvih utvrđenja i to: a) sjevernija: Doborgrad, Gradačac i Koraj⁷³, koja konačno izlazi na grad Mačvu u Mačvi⁷⁴, b) južnija: Doboigrad, Sokograd, Srebrenik i Teočak. Kako se između župe Soli i linija spomenutih utvrđenja protezala plani-

⁷² M. Dinić, *Za istoriju rudarstva I*, 39—44.

⁷³ Korajski grad se ni u srednjovjekovnim kao ni u kasnijim izvorima uopće ne spominje, ali su još danas vidljivi njegovi ostaci.

⁷⁴ Pitanjem gdje se nalazio srednjovjekovni *grad Mačva* bavilo se do sada više naučnika (Thallóczy, J. Radonić, F. Kanitz, A. Hoffer, M. Dinić i drugi). Oni su ga tražili uglavnom na srbijanskoj strani, s desne strane Save, od utoka Drine pa sve do utoka Kolubare u Savu, ali je to traganje ostalo bez rezultata. Neki su, opet, pretpostavljali da se nalazio na bosanskoj strani, s lijeve strane Drine (Đ. Mazalić i M. Vego). Međutim, proučavajući najranije turske popise ovog područja moglo se utvrditi da su Turci u nahijama Gornjoj i Donjoj Mačvi, koje bi odgovarale *užoj Mačvi*, zatekli i održavali samo *grad Nočaj* koji se u srednjovjekovnim izvorima ne spominje, a nalazio se s desne strane Save, nasuprot Sremske Mitrovice. Na osnovu tog, kao i drugih određenih dokaza u tim popisima, mislim da *grad Nočaj* odgovara srednjovjekovnom *gradu Mačvi*. Isti je slučaj bio i sa turskim *gradom Bögürdelenom* koji je izgrađen na temeljima srednjovjekovnog *grada Zaslonu*. Ubikacijom grada Mačve trebalo bi se još jednom detaljnije pozabaviti i to na osnovu turskih izvora pomoću kojih je moguće to pitanje rasvijetliti.

na Majevica, ona je u dugoj liniji sa sjevera i sjeveroistoka zaklanjala ovo područje. Isto tako ovim područjem nisu prolazili nikakvi značajniji putovi, pa je i s tog gledišta to područje bilo prilično zavučeno.

Bosna je, dakle, morala voditi stalnu borbu protiv nasrtaja Ugarske i njenog nastojanja da što više podvrgne pod svoju utjecaj bosanske vladare i velikaše. Iza tih ugarskih akcija stajao je, u stvari, papa koji je podsticao ugarske kraljeve na borbu i uništenje *bosanske crkve*. Jasno, samo postojanje bogumila u Bosni predstavljalo je za Ugarsku odličan razlog za konstantan politički pritisak pa i otvorenu borbu. Zbog toga su bosanski vladari bili uglavnom vazalski podložni ugarskim kraljevima, a i oni koji su u početku vodili samostalnu i neovisnu politiku od Ugarske, banovi Kulin i Ninoslav, morali su se konačno ipak pokoriti mađarskim kraljevima i bar formalno priznati ortodoksnu katoličku crkvu. Nastojanje Ugarske da stalno zadrži u svojoj vlasti prostranu oblast Usoru sa Soli nije bilo uslovljeno samo prirodnim bogatstvom te oblasti nego i time što je ona imala za Ugarsku i veliki strateški značaj. U njoj se nalazilo nekoliko značajnih utvrđenih gradova (Tešanj, Dobojgrad, Dobor, Gradačac, Soko, Srebrenik, Tuzla, Brčko, Novi, Teočak i Zvornik).

Što se tiče naselja u okviru župa Donje i Gornje Soli ona su ostala sasvim nepoznata sve do dolaska turske vlasti. Jedini konkretan podatak o jednom naselju u tom području jeste spomen *mjesta Sol*, pronađen nedavno u Dubrovačkom arhivu, a datiran 1412. godine. Odnosi se, svakako, na varošicu Donje Soli koju su Turci, kako ćemo vidjeti, zatekli kao najznačajnije naselje na području spomenutih dviju župa. Naime, u dubrovačkim knjigama evidentirana je žalba Dubrovčanina Bogoslava Boljojevića od 6. februara 1412, kome je *u mjesecu novembru (1411) u Usori, u mjestu Sol* bila oteta roba u vrijednosti od 16 perpera⁷⁵.

Iz samog tog spomena ne može se ništa razabrati o veličini i značaju *mjesta Sol*. Ipak spominjanje tog imena samo jednom, u vrijeme kada o drugim gradovima i trgovima u Bosni, a naročito u bosanskom rudarskom Podrinju nalazimo mnoge podatke o poslovima i kretanju dubrovačkih poslovnih ljudi, ne govori ni o kakvom privrednom značaju samog mjesta. Svakako je u to vrijeme predstavljalo mali trg gdje je ponekad dolazio i prolazio i po koji dubrovački trgovac, što svjedoči gornji slučaj otete robe.

Karakteristično je i upravo čudno što se sve do dolaska turske vlasti ne spominje proizvodnja soli. Premda su, kako se čini, tuzlanski slani izvori u najranijoj prošlosti igrali značajnu ulogu i po njima prozvano cijelo ovo područje, u kasnijem srednjem vijeku, međutim, ti izvori nisu imali osobiti privredni značaj. Ni iz vremena direktne ugarske dominacije, tj. do Stjepana Kotromanića, kao ni kasnije, sve do dolaska Turaka, ne spominje se nigdje ni jedan podatak bilo u mađarskim bilo u dubrovačkim izvorima o tuzlanskim slanim izvorima i proizvodnji soli.⁷⁶ Slani izvori u današnjoj Gornjoj i Donjoj Tuzli, kao i drugi okolni

⁷⁵ Dubrovački arhiv, Lamenta de foris 2, fol. 149: *Bogoslavus Bogloyevich* se žalio protiv *Ogream Glubnich* *dicens quod dictus Ogrea* koji mu je u mjesecu novembru *per um accepit sibi in mercanciis ad valorem perperi sedecim in Usora ad locum Sal*" (= Salis).

Za ovaj podatak zahvaljujem prof. dr Desanki Kovačević koja ga je pronašla i rado mi ga ustupila.

izvori slabije jačine i koncentracije soli, vezani za iste naslage mineralne soli koje se pojavljuju u bližoj okolini⁷⁷ postojali su, bez sumnje, i u doturskom periodu. Ukoliko su korišteni imali su uski lokalni značaj pa nisu našli spomena u ionako vrlo oskudnim istorijskim izvorima iz te oblasti. To pitanje rasvijetliće nam, uostalom, turski izvori. Inače cijelo područje Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku podmirivala je, kako je poznato, dubrovačka i mletačka so⁷⁸.

⁷⁶ K. Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti Srednjeg vijeka*, Dubrovnik 1915, 38—9.

⁷⁷ Thallóczy, GZM I, 1889, 5—12; M. Baum, isto, 15—16.

⁷⁸ M. Gecić, *Dubrovačka trgovina solju u XIV veku*, ZFF III, Beograd 1955; A. Handžić, *Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju (u daljem tekstu POF) X—XI 1960—1961.

TURSKA OSVAJANJA U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI

Na temelju do sada poznatih izvora nije se sa sigurnošću moglo utvrditi kada je tuzlansko područje definitivno potpalo pod tursku vlast. U nauci je bilo prihvaćeno stanovište da se to dogodilo 1512. godine. Taj događaj je, naime, povezivan sa padom srebreničke banovine, iako se tom prilikom Soli (Tuzla) direktno ne spominje. U pomanjkanju izvora smatralo se, iz čisto logičkih razloga, da je sudbina Soli kao neутvrđenog naselja bila direktno povezana sa sudbinom susjednih utvrđenih gradova Srebrenika i Teočaka. Ali, da li je zaista Sol sa užom okolinom potpala pod tursku vlast istovremeno kada je pala srebrenička banovina, pitanje je koje treba rasvijetliti. Razmatrajući to pitanje nameće se i drugo važno i neriješeno pitanje iz najranije istoreije Soli, a to je sudbina nekadašnjeg utvrđenog grada. Da li su Turci zatekli to naselje otvoreno ili se do njihovog dolaska bio očuvao i utvrđeni grad?

Povezivanje sudbine Soli sa padom srebreničke banovine značilo bi njeno direktno uključivanje u granice te banovine. Ta banovina je, naslanjajući se na istoku na Šabačku, a na zapadnu na Jajačku banovinu, od svog osnutka 1464. cijelo pola vijeka predstavljala branu daljnjim turskim nadiranjima prema Ugarskoj. Prema turskim posjedima graničila je u prvo vrijeme sa smederevskim i bosanskim sandžakom, a od 1480. godine uglavnom sa zborničkim. Da li je područje Sol u tom periodu zaista bilo u granicama te banovine?

Govoreći o padu ovih područja pod tursku vlast potrebno je ukratko reći nešto o stanju koje je prethodilo turskom zaposjedanju, jer je za redoslijed potpadanja pojedinih područja važno često puta i to kome su ona ranije pripadala. Kako je poznato, bosansko rudarsko Podrinje i Usora pripadali su Srpskoj despotovini koja se ovamo proširila najprije početkom drugog, a zatim i početkom četvrtog decenija XV vijeka. Naime, kada je ugarski kralj Sigismund 1410. godine osvojio u sjeveroistočnoj Bosni gradove i trgove: Srebrenicu, Kušlat, Srebrenik, te „tvrđave Brodar i Susjed koje je Hrvoje podigao za vrijeme svoje vlasti“, darovao je Srebrenicu svom vazalu i zetu despotu Stevanu Lazareviću, najvjerojatnije 1411. godine. Nešto od tih posjeda Sigismund je povratio Bosancima, dok je na sjeveru stvorio usorsku oblast pod

neposrednom ugarskom upravom¹. Grad Teočak je, čini se, pao Sigismundu u ruke nešto ranije, vjerovatno već 1405. godine kada je prvi puta bio zaratio na Bosnu. On ga je zatim nešto poslije 1427. godine darovao despotu Đurđu Brankoviću². U sukobu oko Srebrenice između bosanskog kralja Tvrtka II i despota Đurđa koji je prerastao u pravi rat vođen od jeseni 1432. do ljeta 1433. godine kralj je bio poražen negdje kod Zvornika pa je despot zauzeo oblast Zlatonosovića koji su bili gospodari Zvornika, Srebrenika i Usore, a sačuvao je i Srebrenicu³. Od tada se despot Đurađ nazivao gospodarem Zvornika i cijele Usore⁴. Tako su gradovi: Srebrenica, Zvornik, Teočak, kao i oblast Usora došli pod vlast despota. Ali šta je sve ovdje obuhvatala Usora ne može se precizirati. Na temelju već istaknutih činjenica, međutim, vidi se da despoti nisu gospodarili cijelom Usorom nego samo istočnim dijelom te oblasti, što je obuhvatalo teritorij nešto zapadnije od linije Zvornik—Teočak, izlazeći tako na Savu.

Daljnja sudbina spomenutih gradova i Usore do propasti Despotovine (1459) nije jasna. Naime, vlast despota s lijeve strane Drine nije kontinuirano trajala. Bosanski kraljevi stalno su nastojali da te gradove vrate Bosni i povremeno su u tom uspijevali. Najviše se zna o Srebrenici o koju su se, zbog njenog rudnog bogatstva, stalno otimali Srbi, Bosanci i Turci. Od 1410. do 1460. godine ona je, kako kaže Jireček, bila pet puta srpska, četiri puta bosanska i tri puta turska⁵. Za vrijeme prvog pada Despotovine pod Turke (1439—1444) pod njihovu vlast potpala je bila i Srebrenica kao njen dio, u kojoj su Turci za to vrijeme bili postavili ne samo emine za rudarske poslove nego i kadiju⁶. Još povodom borbi za Despotovinu Turci su, kako se ističe u kronikama, u 1438. godini stigavši pod Beograd prešli i na bosansku stranu. Tom prilikom akindžije su strašno poharale bijeljinski kraj i odveli mnogo roblja⁷. Šta je bilo sa Zvornikom u ovo vrijeme nije jasno. Čini se da je došao u ruke bosanskog kralja. O njemu nema nikakvih vijesti od 1435. pa do 1461. godine⁸. Teočak je, čini se, ostao u vlasti despota Đurđa sve do njegove smrti 1456. godine, kada je prešao u ruke bosanskog kralja Tomaša⁹.

Definitivnim padom Despotovine (1459) potpali su pod tursku vlast i njeni dijelovi koji su se prostirali s lijeve strane Drine, tj. bosansko rudarsko Podrinje i dijelovi usorske oblasti. Pad Usore stavlja se, takođe, u isto vrijeme sa definitivnim padom Zvornika i Srebrenice. Iako se ne zna tačan datum kada su spomenuta mjesta Turci osvojili, sigurno je da se Srebrenica u dubrovačkim izvorima stalno spominje u turskoj vlasti od 1. aprila 1462. godine¹⁰. Do tada je — kaže Jireček — i cijela Usora bila u turskim rukama kako se to vidi iz zaključka dubrovačkog

¹ Jireček—Radonić, *Istorija Srba II*, Beograd 1952, 323; S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 214.

² Jireček—Radonić, isto, 325.

³ Isto, 324.

⁴ Isto, 325, bilj. 41: *totius Uxore dominus*.

⁵ Isto, 323.

⁶ T. Vukanović, *Srebrenica u Srednjem veku*, GZM 1946, 51—80.

⁷ Nesrî, *Kitâb-i Cihân-nümâ II*, Ankara 1957, str. 626, 627.

⁸ Đ. Mazalić, *Zvornik — stari grad na Drini*, GZM, NS X, 1955, 83.

⁹ Isto, GZM, XI, 1956, 244.

¹⁰ K. Jireček—Radonić, isto, I, 391.

Velikog vijeća od 13. oktobra 1462. godine¹¹. M. Dinić, opet, navodeći takođe datume od kada se prvi puta ta mjesta spominju u turskoj vlasti iznosi mišljenje da su „Zvornik, Srebrenica i cijela Usora mogli potpasti pod tursku vlast još početkom 1460. godine”¹². U tim konstatacijama, kako se vidi, spominjanje Usore ostalo je prilično neodređeno, naime, ne spominje se pojedinačno ni jedno mjesto iz te oblasti. Štaviše, ni područje Soli koje je ranije spadalo u oblast Usoru sada se ne spominje. I dok se za bosansko rudarsko Podrinje sigurno zna da je od tada stalno ostalo u turskoj vlasti, dotle se za Usoru nigdje više ništa ne spominje.

U tu prazninu unose nam izvjesno svjetlo najraniji turski izvori. Sigurno je da su gradove u bosanskom srednjem Podrinju: Zvornik, Srebrenicu, Kušlat, Šubin i Soko, kao i Usoru osvojili isti turski komandanti koji su operisali u Srbiji prilikom definitivnog zauzimanja Despotovine (1459) i to već u toku sljedeće godine. Zbog toga su ta područja i bila prvobitno pripojena novoosnovanom smederevskom sandžaku. Zvorničko i srebreničko područje sa gore spomenutim gradovima ostalo je u granicama toga sandžaka sve do osnutka zvorničkog sandžaka (oko 1480). To sigurno znamo po tome što su prilikom popisa smederevskog sandžaka oko 1476/7. godine ti gradovi evidentirani u okviru toga sandžaka¹³.

Drugačija je bila sudbina Usore. Ona je kratko vrijeme ostala u turskim rukama, do pred kraj 1464. godine. Ta kratkotrajna turska vlast u Usori kao isturenoj pograničnoj oblasti prema Ugarskoj i Bosni tekla je u znaku stalnih borbi. Odatle, kao uostalom i iz drugih pograničnih oblasti, Turci su svake godine prodirali u Bosnu i južnu Ugarsku. Komandanti u tom području bili su samo istaknuti krajišnici i akindžije. Nema sumnje u to da je baš u Usori operisao poznati akindžijski vođa Mihal-oglu Ali-beg, i to sigurno od proljeća 1463. godine, a prema Nešriju on je tu operisao još i ranije¹⁴.

Mihal-oglu Ali-beg je bio već od ranije poznat zbog svojih uspješnih operacija prema Ugarskoj na sjevernim granicama smederevskog sandžaka. Još kao subaša Braničeva istakao se pobjedom nad Mihajlom Siladijem kod Požežana, 8. novembra 1460, poslije čega je imenovan za vidinskog sandžakbega. Naime, odmah po padu Despotovine Matija Korvin je bio obećao svom ujaku Siladiju da će ga imenovati zapovjednikom protiv Turaka i despotom Srbije ukoliko od Turaka povрати Smederevo. Iako je imao nekoliko uspješnih bojeva s Turcima, bio je na kraju slabe sreće jer ga je Ali-beg potukao i zarobio kod Požežana te odveo u tvrđi grad Golubac¹⁵. Taj Ali-beg je operisao ne samo prema Ugarskoj nego i na bosanskim granicama. Prema Nešriju njegova su čarkanja na bosanskim granicama bila uzrok tomu što je posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević (1462) otkazao danak sultanu, a to je,

¹¹ Isto, 391, bilj. 2: „In li luogi, in li quali Turchi hano dominio, intendendo etiam in questo Srebreniza, Suonich et tuta Vssora.”

¹² M. Dinić, *Za istoriju rudarstva I*, SAN, Beograd 1955, 86.

¹³ TD, No 16; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959, 50—54, 168—170.

¹⁴ Nešri, isto, 762—3.

¹⁵ Jireček—Radonić, isto, I, 391; A. A. Olesnicki, *Bezimeni turski ljetopisac o bojevima Turaka sa Hrvatima godina 1491 i 1493*, Rad JAZU, knj. 245, Zagreb 1933, 214.

opet, predstavljalo neposredni povod za pohod Mehmeda II na Bosnu, koja je poslije Despotovine ionako bila na redu. Govoreći o pohodu na Bosnu Nešri kaže: *Dotle je nekoliko puta bilo borbe između kralja i Mihal-oglu Ali-bega, pa je kralj zategao sa haračem, nije ga poslao. Na to je sultan poslao elčiju kralju s porukom: ili daj harač ili budi spreman, uskoro ću stići*¹⁶. Svakako, stvarni razlog turskog pohoda na Bosnu bila je antiturska vanjska orijentacija Bosne i kraljevo naslanjanje na papu čijom je krunom bio krunisan u Jajcu novembra 1461. godine. On se iste godine bio obavezao i na plaćanje danka Turcima kao i njegovi prethodnici te zbog toga, kao i zbog pribjegavanja pod zaštitu pape, pogoršao je svoje odnose i sa Ugarskom. Svjestan opasnosti koja mu je prijetila, Tomašević je pokušao da se izmiri s Turcima, te je poslao poslanike u Edirnu da zamoli primirje. Prema kazivanju savremenika i svjedoka, Konstantina janičara iz Ostrovice, sultan je formalno obećao poslanicima primirje na 15 godina samo da bi Bosance mogao zateći potpuno nepripravne, a u stvari odluka o napadu na Bosnu je već ranije donesena¹⁷.

Istaknut u vršenju diverzija i upada u južnu Ugarsku Ali-beg je početkom 1463. godine sa posebnim ciljem bio premješten za smederevskog sandžakbega. Polaskom na Bosnu u proljeće te godine sultan mu je naredio da vrši diverzije prema Ugarskoj i tako spriječi eventualnu pomoć Bosni s te strane¹⁸. Ali on je istodobno vršio diverzije i prema Bosni, kako je spomenuto. Povodom tih njegovih akcija spominje se i Sol, što predstavlja njen najraniji spomen. Samo je taj spomen prilično neodređen. Naime, kada je sultan Mehmed II na svom putu prema Bosni, negdje početkom maja 1463. godine, *došao u Vučitrn stigao mu je ulak od Ali-bega i javio da je bosanski kralj spalio Ağač hisar (Drveni grad)*¹⁹.

Potrebno je svakako da razmotrimo pitanje koji je to grad koga turska kronika naziva samo *Drvenim gradom*, dok njegovo pravo ime, koje je bez sumnje postojalo, nije spomenuto. Nema sumnje da se gornja vijest odnosi na grad u Usori, koja se od Zvornika s desne strane Spreče sterala na zapad do rijeke Bosne i, poput klina, usijecala između ugarske i bosanske teritorije. Kao dio bivše despotove zemlje Usora je dijelila sudbinu ostale Despotovine te je tako istočni dio te oblasti turskim osvojenjem, bez sumnje, bio pripojen smederevskom sandžaku. Samo iz tako isturenog dijela svog sandžaka mogao je Ali-beg ne samo da prati pokrete mađarske vojske i vrši upade u južnu Ugarsku, nego da se istodobno zalijeće i na bosansko zemljište.

Iz spomena *Drvenog grada* kod Nešrija moglo bi se razumjeti da je taj grad defakto bio u granicama bosanske države i da ga je bio zauzeo i držao Ali-beg. To bi dalje značilo da se nalazio negdje na granici između sjeverne Bosne i bivše despotove Usore koja je padom Despotovine došla pod tursku vlast. Zbog daljnjih Ali-begovih diverzija, koje je on u to vrijeme po višem naređenju vršio na sjevernoj bosan-

¹⁶ Aşikpaşazade, *Tevārīh-i āl-i Osmān*, carigradskog izd., str. 164; Nešri, isto, str. 760—761.

¹⁷ Konstantin Mihailović iz Ostrovice, *Janičarove uspomene ili turska hronika*, (Prevod Đ. Živanović) Spomenik SAN CVII, 1959. 50.

¹⁸ Jireček—Radonić, isto, I, 94.

¹⁹ Nešri, isto, 760—2.

skoj granici, Tomašević je, očito, krenuo s vojskom na tu stranu te je potiskujući Turke spalio *Ağaç hisar*. Znači, Ali-begove diverzije na toj strani Bosne, pravljene s ciljem da bi zavarao Bosance odakle dolazi pravi napad, imale su puni uspjeh jer je, prema toj kronici, sam kralj krenuo s vojskom na tu stranu baš u vrijeme kada se Mehmed II brzim maršom približavao istočnim granicama Bosne.

Srednjevjekovni gradovi u Usori koje su Turci zatekli i dalje održavali bili su svi građeni od tvrdog materijala. Većina tih gradova sačuvala se do danas i dobro su nam poznati, to su: Teočak, Srebrenik, Soko i Gradačac. Postojala su, istina, tu još dva srednjevjekovna grada koje su Turci zatekli i održavali sve do bečkog rata (1683—1699). To su: Brčko i Novi kod Brezova Polja, obadva na Savi, koji su za vrijeme tog rata bili porušeni. *Drveni grad*, međutim, nije sigurno ni jedan od tih gradova. To je bio jedini njegov spomen, što znači da ga Turci nakon što je izgorio, odnosno nakon ponovnog zaposjedanja tog područja, nisu više obnovili, pa mu se tako izgubio svaki trag. Nameće se pitanje: ne odnosi li se *Drveni grad* na grad Soli koji je u okviru Usore sigurno postojao, a koji je takođe bez traga nestao? Utvrđeni gradovi u srednjem vijeku nastajali su, kako je poznato, ne samo iz strategijskih razloga nego i zbog zaštite značajnih privrednih bogatstava, pa su obično kod svih značajnijih rudnika podignuti utvrđeni gradovi (Srebrenik u Srebrenici, Olovac u Olovu i drugi). Ako tuzlansko područje i nije bilo strategijski važno, zar nisu tamošnji slani izvori predstavljali dovoljan razlog stalnog postojanja značajnijeg utvrđenja. Ali u ovom slučaju mi zapravo ne znamo tu osnovnu činjenicu, tj. da li su i u poznom srednjem vijeku tuzlanski slani izvori stvarno predstavljali takvo privredno bogatstvo koje je trebalo zaštititi utvrđenim gradom. Do danas se, naime, ne zna da li su ti slani izvori uopće iskorištavani za proizvodnju soli, jer takav spomen u istorijskim izvorima srednjeg vijeka još nije pronađen. Iz samih spomena *Usore i Soli* u titulama vladara ne možemo saznati ništa, ni teritorijalni pojam *Sol*, tj. da li je predstavljao oblast ili župu (jednu ili dvije) ili samo jedno značajnije naselje, kao ni to da li je područje „Soli” imalo i utvrđeni grad koji se inače u poznom srednjem vijeku nigdje ne spominje. Utvrdi li se postojanje takvog grada sve do turskog doba značilo bi, donekle, da je to područje bilo očuvalo i svoj privredni značaj sve do tog vremena.

Dalje, treba napomenuti i ovu činjenicu. Ako je ma gdje u neka-dašnjoj Usori i cijeloj Bosni zbog specifičnosti građevinskog materijala morao biti podignut grad od drveta, a ne od kamena, to je bila Tuzla. Kamen je u području tuzlanskih izvora kvalitetno toliko slab da ga sunce i vlaga u kratkom vremenu rastvara kao glinu. S druge strane oduvijek je tu bilo mnogo šuma te je drvo, naročito u ranija vremena bilo jedini građevinski materijal. To je upravo razlog što se u Tuzli i okolini nije uopće sačuvalo trajnijih istorijskih spomenika. Prema tome, postojanje utvrđenog grada od drveta, a ne od kamena, u području Tuzle, a ne u nekom drugom kraju, sasvim bi bilo u skladu sa prilikama ovog kraja.

Da se naziv *Ağaç hisar* zaista odnosi na Tuzlu dokaz su kasniji spomeni toga naselja. Tako se Tuzla u sumarnom popisu bosanskog sandžaka iz 1468, tj. u naknadnim bilješkama u tome popisu datiranim

1474. i 1477, naziva *Agaç Tuzla* = *Drvena solana*²⁰. To naselje više se ne naziva kao ranije po gradu koji je već prije 5 godina bio spaljen, nego po solani koja se nazivala *drvena* kao i raniji grad. Tuzla se tako naziva i u detaljnom popisu smederevskog sandžaka iz 1476/7. godine povodom bližeg teritorijalnog određivanja sela Drametina koje su naseljavali carski vlasiti: *vlasiti sela Drametina koje je u blizini Drvene solane u kadiluku Srebrenici*, svega 33 kuće²¹. Zatim, u izvorima koji su nastali skoro jedan vijek kasnije, tj. u kanun-nami zborničkog sandžaka i kanunu o tuzlanskim solanama (oboje sadržani u detaljnom reljefu toga sandžaka iz 1548. godine), te solane su nazvane *Memleha-i çob* ili *Memâlih-i çob* = *Solane na drvo* (šiblje)²². Prema tome, *drvo* nazvano na jedan ili drugi način (*agaç*, *çob*, *diraht*) bilo je od najranijeg vremena vezano uz ime Tuzle, upravo u njega utkano.

Osim postojanja grada Soli sve do turskog vremena možemo navesti još jednu činjenicu koja govori o značaju tuzlanskog područja u predturskom periodu. Naime, utvrđeno je da su Turci okupirajući zemlje na Balkanu išli za tim da primarno zauzmu znamenite rudnike, kao izvore posebnih dohodaka. Tako je njihov put kroz naše zemlje vodio upravo preko najbogatije rudarske oblasti. Osvajajući južne oblasti Srpske države, zemlje Vuka Brankovića, Mehmed II je, očito, žurio da najprije osvoji značajni rudnik Novo Brdo i susjedne rudnike (1455), zatim kopaoničko rudarsko područje i napokon Srebrenicu (1460), dok je, na primjer, Peć koja nije imala takav značaj formalno zaobišao i zauzeo je nešto kasnije²³. Isti je slučaj bio i sa Tuzlom. Po zauzeću Srebrenice Turci su žurili da zauzmu još i tuzlanske slane izvore. Da bi ih održali morali su ih, očito, stalno čuvati sa jačim vojnim snagama, jer su predstavljali istureno granično područje koje se na sjeveru formalno usijecalo u zemlju ugarske srebreničke banovine.

Teritorijalne promjene u korist Turaka u oblasti Usore nastale su ponovo u vezi sa događajima iz 1463. godine. Kako je poznato, operacija sultana Mehmeda II u Bosni, koja je trajala svega oko 45 dana, od početka maja do sredine juna 1463. godine, zapečatila je sudbinu bosanske države. Takvom brzom turskom uspjehu, propasti Bosne bez i ma kakvog ozbiljnijeg otpora, doprinijele su mnoge okolnosti. Dok su Bosanci zatečeni nepripravni, dotle su Turci svoju ofanzivu bili još kako pripremili. Premda su tražili pomoć na sve strane, Bosanci su u kritičnom momentu ostali sasvim usamljeni. S druge strane, potezi turske strategije, kao što su akcije Mihal-oglu Ali-bega na sjevernim bosanskim granicama, kao i upad skopskog krajišnika Isa-bega Ishakovića u Hercegovinu februara te godine da bi se stvorila što veća zabuna i onemogućila pomoć Bosni od strane hercega, ispunili su svoja očekivanja. Tešku

²⁰ Istanbul, Belediye kütüphanesi, M. Cevdet yazmalari, *Defter-i mücmel-i liva-i Bosna*, No 0—76, fo 60.

²¹ TD, No 16, fo 148: „karye-i Drametin Agaç, tuzlasi katindedir tabi' kada-i Srebrenica". Selo Drametin danas ne postoji, a bilo je nekada središte nahije Drametina (Dramešina), po prilici područje današnjih Banovića.

²² N. Filipović, *Kanun-nama zborničkog sandžaka*, Kanuni i kanun-name, str. 119; A. Handžić, *Zakonska odredba o tuzlanskim solanama*, POF VIII—IX, str. 169—179.

²³ S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susjednih krajeva od XV do XVII veka*, Zajednica naučnih ustanova Kosova i Metohije (studije, knj. 6), Priština 1968, str. 24.

situaciju u Hercegovini povećavao je i razdor u porodici hercega Stjepana. Isa-beg je potukao hercega na rijeci Breznici i doveo na vlast njegovog starijeg sina Vladislava (marta 1463) koji se još od ranije u sukobu sa ocem obraćao Porti²⁴. Pojavom sultana u Podrinju, početkom maja, predali su mu se bez borbe Pavlovići i Kovačevići, vjerovatno usljed proširenih vijesti o sklopljenom primirju, što je omogućilo Turcima nesmetan prodor do središta države, samog Bobovca. Zatim, neočekivano brza predaja toga grada od strane vojvode Radaka demoralisala je posade ostalih gradova. Jajce se sultanu predalo bez borbe. Poslije predaje na vjeru kralja Stjepana Tomaševića u Ključu seraskeru Mahmud-paši Anđeloviću i kraljeva smaknuća u Jajcu po naređenju sultana zajedno sa zarobljenim vojvodama Pavlovićem i Kovačevićem, što se dogodilo polovinom juna, predale su se posade i drugih gradova. Naime, kralj je, kako navodi Thallóczy, bio prisiljen da izda i proglas kastelanima bosanskih gradova da se predaju Turcima²⁵. Tako se završila tragična sudbina bosanske države i kraljevstva. Sultan Mehmed II postao je time gospodarem Bosne, tj. Kraljeve zemlje, oblasti Pavlovića i Kovačevića i dijela osvojene Hercegovine, po prilici do linije Gacko, Nevesinje, Ljubuški, Primorje²⁶. Time je, svakako, bio pao i preostali dio usorske oblasti, tako da se turska vlast proširila i sjeverno od Tuzle, odnosno na cijelu ravničarsku oblast sjeverno od Majevice između Save i donjih tokova Drine i Bosne.

Da se turska vlast 1463. godine bila proširila na cijelom području između Bosne i Drine sve do Save govore izvjesni podaci u najranijim turskim popisima. Tako u sumarnom popisu Bosne iz 1468/9. stoji da je u turskim rukama već bio grad Novi. Taj spomen nije se mogao odnositi na Novi na Uni nego na grad Novi na Savi, u granicama kasnije bijeljinske nahije, na utoku Lukavca u Savu²⁷. U spomenutom popisu, tj. u naknadnoj bilješci spominje se *Ungurus Mahmud koji je predao grad Novi*, te mu je početkom juna 1471. godine bio dodijeljen timar u nahiji Neretve od 2.006 akči²⁸. Iz tog podatka jasno proizilazi da Turci posadama tvrđava nisu zaboravili njihove zasluge što su gradove predali bez borbe. Tako je nekadašnjem ugarskom zapovjedniku grada Novog koji je u međuvremenu bio prešao na islam i uzeo ime Mehmed, zadržavši obilježje svog porijekla *Ungurus*, dodijeljen timar u Neretvi. On je, svakako, imao timar i ranije. Naime, smatram kao najvjerovatnije da se *predaja Novog* odnosi na događaje iz 1463. godine. U prilog tome govorila bi i činjenica što je nekadašnji Mađar u međuvremenu postao Mahmud. U tom slučaju bi on već 8 godina služio na nekom drugom mjestu, jer se grad Novi od 1464. morao nalaziti u granicama ugarske srebreničke banovine. Ali moguća je i druga alternativa. Grad Novi mogao je pasti Turcima u ruke baš oko 1471. godine, što bi značilo da srebrenička banovina nije predstavljala tako snažnu barijeru i da su pojedini gradovi prelazili iz mađarskih u turske ruke i obratno. U prilog pomjeranja *pada Novog* u godinu 1471. govorila bi,

²⁴ Lj. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Beograd—Srem. Karlovci 1927, 245; S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 329.

²⁵ Thallóczy—Sufflay, *Povijest Jajca (1450—1527)* Zagreb, 1916, 69.

²⁶ S. Ćirković, isto, 329—331.

²⁷ Up. A. Handžić, *Stari grad Novi na Savi*, GID BiH XIV, 1964, 239—251.

²⁸ Belediye kütüphanesi, M. Cevdet yazmalari, No 0—76, fo 109^a.

opet, činjenica što taj podatak nije evidentiran u osnovnom tekstu deftera nego u naknadnoj bilješci. Prema tome, nije jasno da li se „pad Novog” odnosi na 1463. ili na 1471. godinu.

Ostavljajući posade u osvojenim gradovima sultan se sa glavninom svoje vojske već sredinom juna brzo povukao iz Bosne, uglavnom istim putem preko Srbije, kuda je i došao. Krajem juna počela se povlačiti i vojska iz Hercegovine, kojoj je sultan bio poslao u pomoć Mahmud-pašu Anđelovića. Kao glavni razlog brzog turskog povlačenja savremenici navode veliku oskudicu u hrani od koje su trpjeli i ljudi i stoka. Osvojene zemlje Turci su administrativno podijelili na vilajete koje su ujedinili sa ranijim vilajetima u Raškoj (Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Moravica i Nikšić) i Bosni (Hodidjed i Višegrad) i od svih tih zemalja obrazovali bosanski sandžak²⁹.

Padom Bosne pod tursku vlast direktno su bile ugrožene susjedne kršćanske zemlje, a naročito Mletačka Republika i Ugarska, koje su se prilikom turskih operacija u Bosni pasivno držale. One su 12. septembra 1463. godine sklopile vojni savez protiv Turaka, uzdajući se i u aktivnu pomoć pape koji je u oktobru te godine zaista proglasio krstaški rat. Ali prije nego su počele akcije iz ovog saveza u Hercegovini je herceg Stjepan sa sinovima započeo protuofanzivu već početkom mjeseca jula, čim se turska glavnina povukla. Tako je mlađi Stjepanov sin, Vlatko, već sredinom jula zauzeo Ključ kod Gacka, a stariji, Vladislav, Ljubuški. Ubrzo je povraćen grad za gradom tako da je herceg sredinom oktobra tvrdio da je povratio svu svoju zemlju, osim tri grada³⁰. Ugarska ofanziva kojom je zapovijedao lično Matija Korvin započela je početkom oktobra i bila usmjerena prema Jajcu čije je opsijedanje započelo polovinom mjeseca. Turska posada Jajca neočekivano se dugo držala i predala se tek 26. decembra³¹. Akciji Matije Korvina pridružili su se u mjesecu oktobru i herceg Stjepan sa sinom Vladislavom, dok je Vlatko objavio da ratuje u ime Mlečana. On je provalio u oblasti Pavlovića i Kovačevića te zauzeo devet gradova, stigavši blizu Srebrenice³². Tim operacijama znatno se bio smanjio turski posjed u Bosni, sveo se uglavnom na rudarsko Podrinje, središnju i gornju Bosnu.

Da ne bi sasvim izgubio tu zemlju sultan je, kako je poznato, u ljetu 1464. godine ponovo poduzeo inicijativu. U junu je upala manja turska vojska u Bosnu pustošeći sve do Splita. Početkom jula stigla je veća vojska opet pod zapovjedništvom Mahmud-paše Anđelovića koju je pratio i sam sultan i uputila se pravo pod Jajce, započevši 12. jula opsadu grada. Ugarska posada se junački držala, tako da sultan ni poslije više snažnih napada nije imao uspjeha, te je 22. augusta, povodom glasova da se približava ugarska vojska, a moguće i zbog drugih razloga, obustavio opsadu grada i, kao i ranije, brzo se povukao istim putem kuda je i došao. Iako Turci nisu uspjeli da zauzmu Jajce ipak

²⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 39.

³⁰ S. Ćirković, isto, 330.

³¹ Thallóczy—Šufflay, isto, 84.

³² S. Ćirković, isto, 330—332.

su tom prilikom povratili oblasti koje je bio osvojio Vlatko Hercegović, a stradale su i hercegovske zemlje u oblasti Drine³³.

Ugarska protuofanziva započeta u jesen 1464. godine u kojoj je učestvovao i kralj Matija okrenula se istočnoj Bosni. Prešavši Savu pod zapovjedništvom Ivana Zapolje ugarska vojska je osvojila grad Srebrenik i još tri grada, najvjerovatnije gradove na Savi: Brčko i Novi, te grad Teočak i pošla uz Drinu. Cilj joj je bio grad Zvornik koji je kao prelazna tačka preko Drine između Bosne i Srbije imao veliku strategijsku važnost i upravo predstavljao „ključ Drine”³⁴. Bosanski namjesnik, prvi na tom položaju, Minnet-oglu Mehmed-beg, hitno je uputio u Zvornik pomoć od 500 vojnika pod zapovjedništvom Mihal-oglu Skender-bega, brata tadanjeg smederevskog sandžakbega Ali-bega. Iako je Zvornik opsjedan i tučen iz teških topova cijeli mjesec, od sredine oktobra do sredine novembra, ta ugarska operacija ostala je bezuspješna. Ugarska vojska je tom prilikom provalila sve do Srebrenice koju je poharala, ali Zvornik nije mogla osvojiti³⁵. Sultan Mehmed II zadržavši se u Sofiji saznao je u kakvoj se opasnosti našao Zvornik pa je hitno uputio vojsku pod zapovjedništvom Mahmud-paše Anđelovića s kojim se nalazio i smederevski sandžakbeg Mihal-oglu Ali-beg sa svojim akindžijama i martolosima. Čuvši za pomoć koja stiže gradu ugarska vojska se počela u priličnom neredu da povlači. Njezine su zalaznice na putu prema Rači dostigle Ali-begove akindžije i martolosi. Tako da se ta ugarska operacija prema nekim izvorima pretvorila u pravi poraz³⁶.

Kao zaključak može se istaknuti da sudbina tuzlanskog područja nije nikako bila povezana sa padom srebreničke banovine, kako je do sada vladalo mišljenje. *To područje je došlo pod tursku vlast znatno ranije*, zajedno sa padom dijelova Despotovine s lijeve strane Drine, tj. *sa padom Srebrenice i Zvornika (1460)*, što ujedno dokazuje značaj tuzlanskog područja u predturskom periodu. Isto tako je utvrđeno da Turci nisu zatekli Donju Tuzlu kao otvoreno, neutvrđeno naselje, kakvu je vidimo za turske vlasti, *nego se sve do turskog osvajanja Bosne bio očuvao i stari grad Soli*, sagrađen najvećim dijelom od drveta i od Turaka nazvan *Drvenim gradom* koji je u proljeće 1463. godine spalio bosanski kralj Stjepan Tomašević u akciji koju je preduzeo da bi potisnuo iz sjeveroistočne Bosne vođu akindžija, smederevskog sandžakbega Mihal-oglu Ali-bega. *Taj uništen tuzlanski grad definitivnim zaposjedanjem tog područja Turci više nisu obnovili.*

³³ Thallóczy—Sufflay, isto 88—90; M. Dinić, *Bosanska feudalna država od XII—XV veka*, Istorija naroda Jugoslavije I, ćiril. str. 562; S. Ćirković, isto, 333—334.

³⁴ Thallóczy—Sufflay, isto, 92, 93.

³⁵ Isto, 93—96.

³⁶ Ali-beg i Skender-beg su članovi poznate porodice Mihalogullar koja je, naročito u ranijem periodu, dala Osmanskoj državi nekoliko poznatih državnika i vojnih zapovjednika. Njihov predak, Mihal-oglu Mehmed-beg je bio poznati državnik iz vremena borbi za vlast Bajazidovih sinova (interregnum), kao i kasnije za vrijeme Murata II (Cihān-nümā II, str. 504—505, 558—559, 770—771).

Odbrambene akcije Ugarske

Iako Korvin nije uspio da zauzme Zvornik, u ugarskim rukama je ostala sjeveroistočna Bosna. To je bio glavni uspjeh ugarske protuofanzive. Tako su Mađari u sjeverozapadnoj Bosni osnovali jajačku banovinu sa sjedištem u istoimenom gradu koja je obuhvatila poriječje Vrbasa sve do ušća u Savu sa gradovima: Jajce, Banjaluka, Greben, Soko, Jezero, Vinac, Vrbaski grad, Livač, Komotin, Bočac³⁷, a u sjeveroistočnoj Bosni srebreničku banovinu sa sjedištem u gradu Srebreniku. U tu banovinu spadali su, prema Klaiću, osim Srebrenika još gradovi: Tešanj, Soko, Barka i Waya³⁸. Barka će biti Brčko, dok Waya nije utvrđen. U početku je kratko vrijeme (1464—1474) srebreničkoj banovini morao pripadati i Teočak, a obuhvatala je svakako i Gradačac. Tim vojničkim uspjesima Mađari su uspjeli da na teritoriji ranije Bosanske države stvore jaku odbrambenu liniju koja će pola vijeka uspješno zaštićivati ugarski matični teritorij. Bosna je time bila zapravo raskomadana između Osmanske države i Ugarske.

U svom nadiranju iz Bosne prema sjeveru i zapadu Turci su bili zapriječeni. Jajačka i srebrenička banovina naslanjajući se na istoku na banovinu šabačku činile su kontinuiranu utvrđenu liniju na desnoj strani Save koja se protezala od Beograda preko Šapca i Srebrenika, sve do Jajca. Zbog toga se daljnje tursko nadiranje okrenulo prema zemlji hercegovoju. U julu 1465. godine pod zapovjedništvom Isa-bega Ishakovića i njegovih vojvoda Ismaila i Ahmeda započeta je ofanziva prvo u istočnu, a zatim u južnu Hercegovinu i Primorju. U toku nepune godine zauzeti su bili gradovi i trgovi: Mileševac, Samobor, Prilep, Lug, Ljubomir, Popovo, Žurovići, Pocrnje, Uskoplje, Bijela, Zupci, Gacko, Kutu, Mičevac i, na kraju, prijestoni grad Blagaj sa sjevernom Hercegovinom³⁹. Uskoro zatim osvojili su još Korita, Banjane i Ridane, a 1467. i Trebinje⁴⁰. Posljednji herceg, Vlatko, držao je još vrlo ograničen teritorij od preostale očevine i to u Dračevici: Novi i Risan, zatim Popovo i još neke župe od Boke do ušća Neretve⁴¹. Sve dok Turci nisu likvidirali i taj tampon (1476) državina Vlatka Hercegovića nosila je izvjesne autonomne elemente. Ali u kojoj mjeri je Vlatko bio ovisan od turskih komandanata odnosno hercegovačkog sandžakbega teško je reći.

Šta je bilo sa područjem Soli poslije ugarske ofanzive u ovoj oblasti, jeseni 1464. godine, ne može se ništa pouzdano reći. Najvjerovatnije je da je privremeno bilo potpalo pod ugarsku vlast, jer se više ne spominje sve do proljeća 1474. godine. Tuzla je, naime, sigurno bila ponovo u turskoj vlasti prije aprila te godine kada je pripojena jednom timaru, čija su se tri malena sela: Babešnica, Hasići i Jošanica nalazila u području grada Gradca u sarajevskoj nahiji.

³⁷ Thallóczy—Šufflay, isto 127, 137, 155 i dalje.

³⁸ V. Klaić, *Povijest Hrvata* II, sv. 3, Zagreb 1904, str. 250.

³⁹ M. Dinić, *Zemlje hercega sv. Save*, Glas CLXXXII, Beograd 1940, 247—249; Božić, *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952, 174—175; Č. Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911, 163—167; 211—212; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 44.

⁴⁰ Truhelka, isto 177—8; Dinić, isto, 247; Božić, isto, 206—208; Šabanović, isto, 45.

⁴¹ Dinić, isto, 248.

Dotle je taj maleni timar bio u posjedu nekog Āli Fakīha, a zatim je bio *dat hrišćaninu Vuku*⁴². I, na kraju, tome timaru bila je 24. aprila 1474. godine pripojena i Tuzla. U defteru o tome stoji: *Ağaç Tuzla pripada zvorničkoj mukati sa prihodom od 3.632 akçe: na temelju carske zapovijedi postala je timar, te je sa selima Pavšanicom i Hodesićima, koja su bila u Vukovom timaru, data Širmerdu, kao timar od 4.468 akči, s tim da ide na konju u rat pod zastavom bosanskog sandžak-bega — 6. zilhidže 878. (24. IV 1474) godine*⁴³. Nešto kasnije Tuzla je postala carski has pa su Širmerdu dati drugi prihodi u visini tuzlanskih prihoda. Zatim su i ti prihodi koji su imenovanom dati umjesto Tuzle pripali državi, a Širmerdu umjesto toga 11. zilkade 881. (25. II 1477) dat je timar novog muslimana Mehmeda koji je postao silahdar, kao i timar Mirkše koji je bio zarobljen⁴⁴.

Kako ne raspoložemo ni sa kakvim drugim izvorom moguće je i iz samog načina evidentiranja Tuzle u spomenutom popisu zaključiti u čijoj je vlasti bila u vrijeme tog popisa. *Kako se, naime, Tuzla ne spominje u osnovnom tekstu toga deftera nego u naknadnoj bilješci iz 1474. godine, značilo bi da tuzlansko područje u vrijeme toga popisa nije ni bilo u turskoj vlasti, odnosno da je potpalo pod tursku vlast poslije 1468/9, a prije 24. aprila 1474. godine kada je evidentirano.* To dalje znači da je to područje ugarskom protuofanzivom iz kraja 1464. bilo potpalo pod ugarsku vlast i tako ostalo punih 10 godina, kada su ga Turci ponovo osvojili. *Prema tome, tuzlanski kraj je ostao u turskoj vlasti od osmog decenija XV vijeka.* Turci su ga, očito dobro branili zbog slanih izvora. I upravo je nejasno kako su ga mogli držati kada je utvrđeni grad Soli u proljeće 1463. bio uništen. Prema najranijem popisu zvorničkog sandžaka, oko 1512, sjeverne granice dviju tuzlanskih nahija morale su direktno da graniče sa ugarskim posjedima⁴⁵.

Da li se baš tuzlansko područje moglo tako dugo držati bez ijednog utvrđenog grada prema ugarskim posjedima na sjeveru, pitanje je koje treba objasniti. Naime, smatram da ovdje, po mogućnosti, treba utvrditi šta je bilo sa Teočakom; kada je taj grad potpao pod tursku vlast. Datum ni približno nije utvrđen⁴⁶, a uzimalo se obično da je dijelio sudbinu ostalih gradova ugarske srebreničke banovine i da je definitivno potpao pod tursku vlast 1512. godine. Međutim, upada u oči činjenica što izvori koji govore o propasti srebreničke banovine ne spominju među nabrojenim gradovima pored Srebrenika i grad Teočak⁴⁷. Imajući

⁴² Beledive kütüphanesi, *Defter-i mücmel-i livai Bosna, No 0—76*, fo 60^r.

⁴³ Isto, 0—76, fo 60^r: Mukata'si Izvornik tevābi'inde Ağaç Tuzla, hâsil 3.632; Tuzla pâdişahimiz emrile timar olup Vlk olan Pavšanica ve Hodesic nam köylerle Şirmerde verildi; Bosna sancağına eşe; yekun: 4468 — fi 6. min zilhicce sene 878.

⁴⁴ Isto, 0—76, fo 60^r: Mezkur Tuzla has olduđu sebebden Bosna vileyetinin beytûlmâl ve yuvasin ve kaçkun ve mevkufâtın yivenlerden Jovaş Karaca ve Turhan hisseleri be resm-i bedel mezkur Şirmerde verildi, bu nahiyete eşer; şimdiki hinde beytûlmâl, ve mevkufat ve kaçkun beğlik olup ana bedel mezkur Şirmerde Brod nahiyesinde veni musliman Mehmed ki silahdar oldu timari ve ustı yanındaki varakun öte yüzünde Mirkşa timari tutsak olduđu sebebden verildi, eşer fi 11. zilka'de sene 881 — der Istanbul.

⁴⁵ TD, No 171, fo 3—5.

⁴⁶ Up. H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše Starine I, Sarajevo 1953, 14; Đ. Mazalić, *Zvornik, stari grad na Drini*, GZM, NS XI, 1956, 244.

⁴⁷ G. Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae* I, 1490—1531, Požun 1806, str. 81; N. Istvánffius, *Regni Hungarici historia*, VI, str. 54 i 58.

to u vidu kao i činjenicu da bi se tuzlansko područje teško moglo držati cijelo pola vijeka kao isturena granična zona prema ugarskim posjedima na sjeveru ako Turci nisu bili gospodari bar jednog utvrđenog grada sjeverno od Zvornika, ne može se drugo pretpostavljati nego da je tuzlansko područje moralo dijeliti sudbinu Teočaka, tj. da su Turci tek osvojenjem Teočaka mogli da zaposjednu tuzlansko područje. Izvor za to ne postoji, ali se čini da je Nikola Iločki (1471—1477) — ugarski marioneta, formalni kralj Bosne, koji je faktički posjedovao samo neke gradove usorske banovine, kao i grad Teočak sa istoimenom župom gdje mu je trebalo biti sjedište, a u stvari je stalno sjedio u Budimu⁴⁸ — izgubio Teočak još početkom 1474. godine, tj. od kada se Tuzla spominje u turskoj vlasti. Dolaskom pod tursku vlast grad Teočak i cijelo tuzlansko područje morali su čuvati vlasi koje su Turci ovamo naselili. U cijelom kraju došlo je do značajnijih etničkih promjena. Mnogo katoličko stanovništvo povuklo se na sjever. Nestalo je i franjevačkog samostana u Teočaku čije temelje vjerovatno krije današnja stara džamija pod gradom. Krajem treće decenije XVI vijeka u teočачkoj nahiji je sedam sela, uglavnom oko istoimenog grada, bilo naseljeno vlasima. Starješina knežine, knez teočачke nahije, sjedio je u selu Srednjem Lokanju⁴⁹ gdje je, prema turskim popisima, bila podignuta i prva pravoslavna crkva u ovoj oblasti, *Crkva Grabova*, koja se prvi puta spominje 1533. godine⁵⁰.

Turskom okupacijom političke i privredne prilike u Bosni stalno su se pogoršavale. Još dok je Mehmed II krstario Bosnom u ljetu 1463. oskudica u hrani i ljudskoj i stočnoj, kako ističu savremenici, prisilila ga je da se što prije povuče. Novim poretком nezadovoljno plemstvo pokušavalo je da traži pomoć na strani. Radilo se o srednjem plemstvu ier su kupni feudalci kraljevom pogibijom također stradali ili se razbjegli. Poznato je da je jedna grupa bosanske vlastele odmah po povlačenju turske glavnine iz Bosne izašla pred mletački senat da moli pomoć za oslobođenje zemlje⁵¹. Takve prilike natjerale su Turke, kako je poznato, na mjeru kakvoj nisu pribjegli ni u jednoj od dotada okupiranih zemalja. Naime, uspostavljanjem bosanskog kraljevstva krajem 1465. željeli su da pridobiju narod *da bi zemlji izgledalo da ima svoju staru upravu*, i da na taj način stvore protutežu ugarskim nastojanjima da Bosni nametnu svoju vlast. Za kralja je bio postavljen član loze Kotromanića, Matija, sin ranijeg kraljevskog pretendenta i turskog štićenika Radivoja. Međutim, pokušaj saniranja prilika u Bosni na taj način nije dao željene rezultate. Tursko-bosanski kralj spominje se u dubrovačkim izvorima pod tri različita imena: Matija, sin Radivojev (1467), Matija Sabančić (1471) i Matija Vojsalić (1476)⁵², pa se zapravo ne zna sigurno o koliko se ličnosti tu radi.

Nešto kasnije i Mađari su na isti način postavili svoga kralja — marionetu. Kako je poznato i Matija Korvin je 1471. godine podijelio titulu bosanskog kralja Nikoli Iločkom (1471—1477) koji se stvarno za-

⁴⁸ Thallóczy—Šufflay, isto, 107, 108.

⁴⁹ TD, No 405, fo 79—81.

⁵⁰ TD, No 173, fo 12.

⁵¹ S. Ćirković, *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine*, Istorijski glasnik (IGS) 1954, br. 3, 123—131.

⁵² Thallóczy—Šufflay, isto, 98; Ćirković, isto.

dovoljno samom tom titulom, jer su u jajačkoj banovini i dalje neovisno vladari banovi postavljani od kralja Matije. Bosanskom kraljevskom naslovu pripadali su zapravo gradovi usorske, odnosno srebreničke banovine, ili tačnije samo *nasljedni kapetanat Telčaka koji je iskinut iz Mačve*⁵³.

Dosada se smatralo da se državina bosanskog kralja Matije sastojala od nekih šest gradova i da se prostirala od Lašve na sjever do samih ugarskih banovina, srebreničke i jajačke, a kraljevo sjedište najvjerovatnije bilo u Vranduku, te da u toj oblasti nije bilo nikakvog dvovlašća⁵⁴. Činjenica što se u popisu Bosne iz 1468/9. godine kao najsjeverniji gradovi zaposjednuti posadama timarlija spominju Ključevac na Drini u bivšoj oblasti Kovačevića, Vranduk na Bosni i Susid na Vrbasu⁵⁵ ne dokazuje da nije u toj *bosanskoj kraljevini* bilo nikakvog dvovlašća i da sjevernije od tih gradova nije ni u jednom od gradova bilo i turskih posada. Poznato je, naime, da su gradove svuda po krajini čuvali ulufedžije (dnevničari) i da ni ulufedžijske posade niti gradovi koje su oni čuvali nisu uopće evidentirani u spahijskim defterima kakav je i taj najraniji defter bosanskog sandžaka, nego da su o ulufedžijskim posadama i isturenim graničnim tvrđavama postojali posebni defteri⁵⁶.

Dosada poznatim oskudnim činjenicama o turskom *bosanskom kraljevstvu* treba dodati još nekoliko podataka iz prvih turskih popisa koji će još nešto doprinijeti određivanju tog teritorija. Naime, u popisu Bosne iz 1489. godine spominje se *trg Fojnica u vilajetu starog kralja*⁵⁷ iz čega se razumije da je postojao i *vilajet novog kralja*, tj. kralja marionete kojem, dakle, nije pripadala Fojnica, odnosno centralna bosanska rudarska oblast. Mislio se jedno vrijeme da bi kraljevo sjedište trebalo biti u Vranduku i da se ta kraljeva oblast prostirala između Vranduka, Travnika i Maglaja⁵⁸. Međutim, kasnijom analizom najranijih turskih popisa utvrđeno je da se ta oblast morala prostirati još sjevernije. U defteru iz 1468/9. godine prema naknadno unesenoj datiranoj bilježci dodijeljeni su timari dvojici bivših čuvara Doboja i to: *timar kneza Jovaniša, koji je predao Doboju, od 3.985 akči, dodijeljen 1. džumada I 882. godine (10. IX 1477) i timar Stjepana koji je predao Doboju, od 2.555 akči, sa istim datumom*⁵⁹. Ti podaci o *timarima bivših dobojskih posada* koji su im podijeljeni 1477. godine zbog predaje grada Doboja jasno govore. Kako su, naime, *Turci u ljetu 1476. godine* zbog sporazumijevanja Matije Vojsalića sa Mađarima *likvidirali bosansko kraljevstvo, osvojivši njegovih šest gradova*⁶⁰ u koje je, očito, spadao i Doboju čija se posada predala bez borbe, to se spomenuta *predaja Doboja* u našem izvoru ne bi mogla odnositi na neki drugi datum nego baš na *godinu 1476*. Dalje, u popisu iz 1485. za *carske vlahe Maglaja i Žepča* kaže se da su to *bivši kraljevi vlas*i i da prije toga nisu bili popisani⁶¹.

⁵³ Thallóczy—Šufflay, isto, 107, 108.

⁵⁴ Ćirković, isto; H. Šabanović, isto, 49.

⁵⁵ Belediye kütüphanesi, No 0—76.

⁵⁶ Up. A. Handžić, *Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slovenskoj krajini pred kraj XVI vijeka* — Godišnjak DI BiH XIII, 1962.

⁵⁷ TD, No 24, fo 4; Bazar Fojnica der vilavet-i kiral-i kadim.

⁵⁸ S. Ćirković, isto; H. Šabanović, isto, 119.

⁵⁹ Belediye kütüphanesi, No 0—76, fo 36.

⁶⁰ Thallóczy—Šufflay, isto, str. 110; S. Ćirković, IGS 1954, br. 3, str. 123—131.

⁶¹ TD, No 18, fo 2.

Godine 1489. i za *vlahe oko tešanjske tvrđave* također se ističe da su to *bivši kraljevi vlasi* i da su kao regalije postali carski has.⁶²

Na temelju izloženog sasvim je vjerovatno da su tri susjedna grada u srednjem toku Bosne: *Maglaj, Doboj i Tešanj predstavljali glavne utvrde bosanske kraljevine*. Ostale gradove ove kraljevske oblasti; ukoliko ih je zaista bilo šest, treba tražiti još sjevernije⁶³.

Doboj i Maglaj su od 1476. godine ostali stalno u turskoj vlasti. Tešanj i Doboj se, istina, ne spominju u bosanskom spahijskom defteru iz 1485, ali to samo znači da su ih u to vrijeme čuvali graničari — ulufedžije, a ne timarlije. Samo se čini da je grad Tešanj mijenjao gospodare. Naime, u popisu iz 1489. godine Maglaj i Tešanj, čiju su okolinu naseljavali vlasi, spominju se u turskoj vlasti, dok se u ugovoru između Turske i Ugarske od 20. VIII 1503, kojim je zaključeno sedmogodišnje primirje i kojim je objema stranama po načelu „status quo ante” priznato ono što su do tada držale, Tešanj ne spominje u turskoj vlasti, a spominje se Doboj i Maglaj⁶⁴. Zatim, padom srebreničke banovine (1512) među gradovima koji su tada potpali pod tursku vlast spominje se i Tešanj⁶⁵. Iako se Doboj ne spominje u popisu iz 1489, sigurno je da je stalno bio u turskoj vlasti jer već slijedeće godine Turci su preduzeli obimnije utvrđivanje i popravak dobojskog grada. Tom akcijom rukovodili su lično hercegovački sandžakbeg Mustafa-beg, emin Sinan, katib Sulejman i građevinar (mimar) Ibrahim, a restauracija je trajala 50 dana, od 12. juna do 31. jula 1490. godine. Na gradu je radilo dnevno oko 1.500 radnika (majstora građevinara i običnih radnika), a utrošeno je za taj popravak ukupno 50.050 akči⁶⁶.

Povodom turske akcije oko likvidacije *bosanske kraljevine* Mađari su svojom protuakcijom, kako je poznato, osujetili zarobljavanje kralja i spasili ga, nešto prije 3. jula 1476. godine⁶⁷. Očito je, isto tako, da je Tešanj jedno vrijeme krajem XV vijeka, tj. poslije 1489. pa do nešto poslije 1503. godine, bio u ugarskoj vlasti. A moguće je takođe da je na tim stranama bilo i drugih pomjeranja granice. Naime, o Tuzli isto tako ne znamo ništa krajem XV vijeka, pa je moguće da je i ona imala sudbinu Tešnja. To je, štaviše, vrlo vjerovatno zbog toga što je tuzlansko područje u popisu oko 1512. godine još uvijek nosilo obilježja nestabilizovane krajine. Ono se po načinu popisa znatno razlikovalo od ostalih područja zborničkog sandžaka, kako ćemo to vidjeti kasnije.

⁶² TD, No 24, fo 7.

⁶³ Up. A. Handžić, *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Radovi III, izd. Muzeja grada Zenice, Zenica 1973, 383—391.

⁶⁴ Up. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* II, Pest 1828, str. 618; Klaić, *Povijest Hrvata* II, sv. 3, str. 64; Thallóczy—Sufflay, isto, str. 150.

⁶⁵ Klaić, isto II, sv. 3, 250; Thallóczy—Sufflay, isto, 180; Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo 1953, 21.

⁶⁶ Istanbul, Belediye kütüphanesi (M. Cevdet vazmalari), Muhāsebe defter-i No 0—91, fo 605—606; svoje priloge za taj popravak poslali su kadiluci: Skoplje = 4.500; Drina (Foča) = 25.920; Novi u Hercegovini = 1.830; Neretva = 1.740 i Meleševo = 6.060 akči. Zatim je 10.000 akči dato iz prihoda od mevkufata u bosanskom i hercegovačkom sandžaku. Još su potrebnu opremu i alat bili dužni da pruže spomenuti Sinan, emin u rudniku Čajniče i dizdari gradova: Doboja, Prusca i Vranduka.

⁶⁷ Thallóczy—Sufflay, isto, str. 110, 111.

ZVORNIČKI SANDŽAK

Formiranje zvorničkog sandžaka diktirali su u prvom redu vojno-strategijski razlozi. Naime, ugarske banovine: šabačka, srebrenička i jajačka, koje su činile kontinuiranu liniju utvrđenja na desnoj obali Save, sjeverno od smederevskog i bosanskog sandžaka, nisu samo efikasno zaustavile tursko nadiranje prema južnoj Ugarskoj, nego su predstavljale i stalnu opasnost za turske granične posjede. Kako je poznato, prodori Mađara prema jugu kretali su se naročito dolinom Drine prema srednjem rudarskom Podrinju. Matija Korvin je u jesen 1464. godine ne samo cijeli mjesec opsjedao glavnu utvrd u tom području, Zvornik, nego je njegova vojska bila prodrla sve do Srebrenice. Isto tako je dvanaest godina kasnije, povodom ugarske akcije u Mačvi i sjeveroistočnoj Bosni kada je Korvin oduzeo od Turaka izgrađeni i utvrđeni Šabac i izbavio od Turaka opsjednutog „bosanskog kralja” Matija Vojšalića (1476) — despot Vuk Grgurević (Zmaj Ognjeni) je bio nakratko opsjeo Zvornik, a zatim provalio do u samu Srebrenicu koju je poharao i spalio. Tom prilikom je bilo poharano i podgrađe grada Kušlata'. U tim okršajima Vuk Grgurević, kako je poznato, bio je provalio sve do Sarajeva. Poučeni tim udarcima Turci su pristupili čvršćem povezivanju svoje vlasti u srednjem Podrinju. Tako je došlo do osnivanja Zvorničkog sandžaka koji je nakon osnivanja Hercegovačkog sandžaka (1470) predstavljao treću vojno-administrativnu jedinicu na teritoriji nekadašnje bosanske države, premda se taj sandžak svojom drugom polovinom protezao i na teritoriji bivše Despotovine. Osnivanje tog sandžaka nije bio rezultat trenutnih zavojevačkih uspjeha, niti rezultat postojanja stvarne administrativno-organizacione potrebe, nego su njegovo formiranje diktirali prije svega vojno-strategijski razlozi, tj. potreba čvršće odbrane i bolje organizacije stečenih posjeda koje su Mađari ugrožavali. Turcima je bilo potrebno da osnivanjem tog sandžaka uspostave prije svega jedinstvenu komandu svih operativnih snaga, kao i onih stacioniranih u pojedinim gradovima u Podrinju, sa sjedištem u Zvorniku, i na taj način stvore direktan i jak pandan šabačkoj i srebreničkoj banovini.

Zbog čisto strategijskih razloga koji su uslovili njegovo stvaranje zvornički sandžak ne samo što je duže vremena zadržao sva obilježja

¹ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, 35.

istaknute vojne krajine (*uc*), tj. sve do propasti Ugarske (1526), ili bolje do početka turske ofanzive za osvajanje Slavonije (1536), nego je sjedinjavao u sebi i više suprotnosti. Dok su svi okolni sandžaci predstavljali izvjesnu teritorijalnu i etničku cjelinu i podržavali manje ili više tradiciju ranije administrativne podjele, sa zborničkim sandžakom to nije bio slučaj. Vučitrnski sandžak se, na primjer, teritorijalno podudarao sa oblasti Vuka Brankovića iz sredine XV vijeka², dok su na teritoriji bivše Despotovine (izuzimajući njen sjeverozapadni dio, koji je kasnije obuhvatio zbornički sandžak) obrazovana dva sandžaka: smederevski i kruševački. Isto su tako na teritoriji ranije bosanske države, izuzimajući njene sjeveroistočne dijelove koji su kasnije takođe pripali Zvorniku, obrazovana dva sandžaka: bosanski i hercegovački. Područje zborničkog sandžaka, međutim, nije predstavljalo cjelinu ni u kojem pogledu, ni prirodno-geografski, ni privredno, ni etnički, niti u smislu ranije administrativne podjele.

Premda je Drina predstavljala prirodno-geografsku granicu, a u svom srednjem toku (sjeverno od Višegrada) i administrativnu granicu između srednjovjekovnih država: Srbije i Bosne, zbornički sandžak je formiran tako da je obuhvatio porječje te rijeke s obadvije strane, od njenog srednjeg toka sve do utoka u Savu. On je na taj način obuhvatio bosansko rudarsko područje srednjeg Podrinja, kao i srbijansko rudarsko područje Zlatibora, šireći se prema sjeveru s obje strane Drine. Stvaranjem tog sandžaka bila su na taj način sjedinjena dva dotada geografski i administrativno podijeljena područja.

S druge strane, na Drini su se od davnina dodirivala i sukobljavala dva različita kulturna utjecaja, Istoka i Zapada. To datira još od podjele Rimskog carstva na zapadno i istočno, čija je granica na tom području išla cijelim tokom Drine, a mnogo više od definitivnog rascjepa između istočne i zapadne crkve (1054). Srpska država čiju je zapadnu granicu činila Drina još od svog početka bila se sasvim uklopila u sferu bizantijskog kulturnog utjecaja ne samo prihvatanjem pravoslavne vjere nego i pravoslavne feudalne kulture³. U srednjovjekovnoj bosanskoj državi je, opet, preovladao zapadni kulturni utjecaj i u duhovnom i u materijalnom vidu koji je takođe sezao sve do Drine. U bosanskom Podrinju počevši gotovo od Višegrada sve do Save ta zapadna sfera u predturskom vremenu uočljiva je po tome što su u većini značajnijih naselja između Drine i Bosne postojale katoličke crkve, odnosno franjevački samostani, koje su evidentirali i prvi turski popisi. Premda je, dakle, Drina predstavljala granicu i u kulturnom i donekle etničkom smislu između Bosne i Srbije, stvaranje zborničkog sandžaka koji je jednom polovinom obuhvatao zapadnu a drugom istočnu kulturnu sferu, značilo je mirenje i tih dviju suprotnosti koje su vremenom, naročito procesom islamizacije, i na jednoj i drugoj strani jenjavale.

Ne samo zbog dva različita kulturna utjecaja koji su se ovdje sukobljavali, srednje Podrinje se, posebno zbog svog rudnog bogatstva, nalazilo na istorijskoj vjetrometini. Pritisak iz Srbije osjećao se u bosanskom Podrinju od početka XV vijeka. Za rudnike Srebrenice i oko-

² Istanbul, BBA, TD, No 2m; TD, No 22; Maliye No 16.

³ Br. Đurđev, *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo, 1964., str. 17, 21.

line otimali su se srpski i bosanski vladari od kraja prvog decenija toga vijeka pa sve do definitivnog zaposjedanja tog područja od strane Turaka (1460)⁴.

Isto tako, donje bosansko i srbijansko Podrinje koje je kasnije takode došlo u granice zborničkog sandžaka, tj. Posavina i Mačva, vjekovima nije imalo mira zbog ugarske ekspanzije. To su u stvari i najplodniji krajevi Bosne i Srbije i prirodni nastavak Panonske nizije. Posavina sa Usorom i Soli bila je, kako je poznato, stalno u mađarskoj vlasti od osnutka bosanske države sve do dolaska na vlast Stjepana Kotromanića (1322—1353), a i kasnije je Ugarska koristila svaku priliku da posegne za tom oblasti. Isti je slučaj i sa Mačvom koja je od XIII vijeka bila poprište borbi između Srba i Mađara. Ugarski kralj Bela IV je polovinom toga vijeka formirao mačvansku banovinu kao pograničnu oblast prema Srbiji. U srpske ruke je došla 1403. godine kada je Stevanu Lazareviću uspjelo da očisti Mačvu od Mađara i da zauzme Beograd⁵. Ali, ugovorom u Tati 1426, odnosno slijedeće godine kada je došao na vlast despot Đurađ Branković, Srbija je morala predati Ugarskoj Beograd i znatan dio Mačve⁶. Tako su dolaskom Turaka Mačva i Posavina sa Usorom i Soli zatečene u ugarskoj vlasti, u okviru šabačke i srebreničke banovine.

Zbornički sandžak u svom konačnom teritorijalnom opsegu je na taj način obuhvatao dijelove triju srednjovjekovnih država: Bosne, Srbije i Ugarske, tj. sjeveroistočnu Bosnu, sjeverozapadnu Srbiju i sjeverne dijelove tih država, Posavinu i Mačvu, koje su bile u ugarskoj vlasti. Tako je zbornički sandžak u svojim granicama sjedinio kako oblasti sa različitom ranijom administrativnom podjelom i različitim kulturnim utjecajima tako i oblasti sa različitom privredom: rudarske i ujedno planinske i stočarske krajeve sa žitorodnom Mačvom i Posavinom.

Osnivanje sandžaka. Nije tačno utvrđeno kada je formiran zbornički sandžak, ali se sigurno zna da se to dogodilo između 1477. i 1483. godine. Nastao je odvajanjem zapadnih dijelova smederevskog sandžaka u srednjem Podrinju, tj. rudarske i gorovite oblasti s lijeve i desne strane Drine, kao i izvjesnih područja sjeveroistočnog dijela bosanskog sandžaka u posebnu administrativnu jedinicu sa sjedištem u Zvorniku. Poznato je da su Turci i sva osvojena područja s lijeve strane Drine prvobitno bili pripojili smederevskom sandžaku. Tako se bosanska rudarska oblast sa gradovima, odnosno nahijama: Zvornikom, Srebrenicom, Kušlatom i Šubinom, u najranijem poznatom popisu smederevskog sandžaka spominju kao dio smederevskog sandžaka⁷. Iako nedostaje početak toga deftera, pa prema tome i datum, sigurno je da je nastao poslije februara 1476, a prije 10. novembra 1477. godine, kada je datirana jedna naknad-

⁴ K. Jireček—J. Radonić, isto, 2 izd. I, 1952, 422; T. Vukanović, *Srebrenica u Srednjem veku*, GZM, 1946, 51—80.

⁵ J. Radonić, *Sporazum u Tati 1426 i srpsko-ugarski odnosi od XIII—XVI veka*, SKA, Glas CLXXXVII, str. 66.

⁶ M. Mijatović, *Despot Đurađ Branković*, I, Beograd 1880, 140.

⁷ TD, No 16, fo 265—288.

na bilješka u tome defteru⁸. Prema tome, sigurno je da do tog popisa zbornički sandžak nije bio formiran. A kako se taj sandžak spominje u jednom turskom dokumentu od juna 1483. godine⁹, *proizilazi da je osnovan poslije 1477. do najkasnije 1483. godine*, a najvjerovatnije *krajem 1480. ili početkom 1481. godine*. Već godine 1485. spominje se has zborničkog sandžakbega u okviru granica bosanskog sandžaka. Pripadali su mu: Sjenica, Ras, trg i skela Petrič (u Osatu) na Drini, Rača i Dimni Dol, te sjedište nahije Hrtar, sve u iznosu od 199.327 akči¹⁰. Ukoliko mu nisu pripadali i neki drugi domeni izvan granica bosanskog sandžaka, iznos njegovog hasa nije činio ni trećinu hasa bosanskog sandžakbega. Naime, has bosanskog sandžakbega iznosio je iste godine 623.242 akće, a pripadali su mu prihodi od vlahi: zemlje Pavlovića, Birča, grada Maglaja i njegove okoline¹¹.

Izvori su vrlo šturi o tome šta je prvobitno obuhvatao zbornički sandžak. Ali na temelju kasnijih izvora, turskih popisnih deftera, nastalih uglavnom poslije pada srebreničke (1512) i šabačke banovine (1521) i širenja toga sandžaka sve do Save, odnosno poslije propasti Ugarske (1526), jasno je šta je prvobitno mogao da obuhvata taj sandžak kada se približno zna koliki su teritorij obuhvatale spomenute banovine. Naime, poslije spomenutog popisa iz 1476/7, kada je teritorij koji će nešto kasnije činiti kičmu zborničkog sandžaka bio u sklopu smederevskog sandžaka, nije poznat ni jedan drugi popis te oblasti prije 1516. godine¹². A na temelju najranijeg poznatog, takođe nedatiranog popisa zborničkog sandžaka, koji je prema svojoj teritorijalnoj rasprostranjenosti mogao nastati odmah poslije 1480, a sigurno nešto prije 1512. godine¹³, jasno je da je taj sandžak prije širenja granica do Save sigurno

⁸ TD, No 16, fo 189; Na tom mjestu je, naime, u osnovnom tekstu bio zabilježen *timar Timurtaša, bivšeg čehaje grada Bögürdelena*, ali je nešto kasnije, a najvjerovatnije još u toku popisa istom rukom marginalno zabilježeno da je taj *timar dat Hadži Hamzi i njegovom sinu Emiršahu*, 3. šabana 882 (10. XI 1477). Kako je Matija Korvin 1476. godine bio povratio Šabac (Bögürdelen) od Turaka, to je spomen *bivšeg čehaje* u osnovnom tekstu deftera odnosio najvjerovatnije na vrijeme poslije pada Šapca, tj. poslije februara 1476. godine. A kako je, opet, taj *čehajin timar 10. XI 1477. godine dat spomenutoj dvojici timarnika*, što je evidentirano naknadnom bilješkom, *proizilazi da je taj popis nastao između februara 1476. i 10. XI 1477. godine*. Da je to tako govori još jedan ubjedljiv podatak u istom defteru. Naime, kada je riječ o Zvorniku navode se stanovnici sela Glavičice koji su se zatekli u gradu, a za koje se kaže da su se *prilikom opsade ispravno držali* i zbog toga bili oslobođeni od poreza (TD, No 16, fo 278—279. Vidjeti pogl. VI Stanovništvo (3. Pravoslavni) kod bilj. 28). Svakako se ovdje radi o opsadi Zvornika od strane Korvina, što se dogodilo odmah poslije febarua 1476. godine.

⁹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 52.

¹⁰ TD, No 18, fo 60.

¹¹ TD, No 18, fo 8—9.

¹² TD, No 1007.

¹³ TD, No 171; Ranije sam pokušao da datiram taj defter i polazeći od činjenice što se u tom popisu spominje tuzlansko područje za koje se do sada držalo da je spadalo u oblast srebreničke banovine i da je, prema tome, potpalo pod tursku vlast 1512. godine i s obzirom na činjenicu da je 1516. popisivan susjedni, smederevski sandžak, pretpostavljao sam da je i ovaj popis zborničkog sandžaka mogao nastati 1516. godine (Up. Članci i grada III, 1959, 70). Međutim, nakon detaljnijeg studiranja prilika u ovoj oblasti, tj. nakon što sam utvrdio da spominjanje Tuzle u tom popisu ne doprinosi datiranju toga deftera, jer je znatno ranije

obuhvatao područje ne samo srebreničkog kadiluka, kako ističe Šabanović¹⁴, nego i cijeli brvenički kadiluk. Štaviše, osnovnu jezgru tog sandžaka činio je, zapravo, zvrnički kadiluk koji je morao biti osnovan istovremeno kada i spomenuta dva kadiluka, tj. samim zauzećem tog grada, oko 1460. godine, premda prvi spomen o njemu nalazimo tek 17 godina kasnije (1477)¹⁵.

Prvobitni teritorij zvrničkog sandžaka obuhvatao je, dakle, ne samo jedan nego tri kadiluka: zvrnički, srebrenički i brvenički. Na lijevoj strani Drine, počevši od juga prema sjeveru, prva dva kadiluka obuhvatala su slijedeće nahije: Šubin, Srebrenicu, Ludmer, Kušlat, Zvornik, Gostilj, Drametin, Gornju i Donju Tuzlu. Teritorij sandžaka na bosanskoj strani, prema tim izvorima, odgovarao bi stvarnom stanju, tj. protezao se na sjever, kako se vidi, do ugarske srebreničke banovine. Ali na srbijanskoj strani sandžak je, dakle, obuhvatao samo brvenički kadiluk koji je upravo osnivanjem tog sandžaka pretrpio izvjesnu reorganizaciju, jer su neke dotadanje njegove nahije ostale i dalje u okviru smederevskog sandžaka, a u njegovim granicama ostali su samo: Brvenik i Gošćanica. Međutim, o nahijama sjevernije od brveničkog kadiluka: Krupnju, Bohorini, Rađevini, Jadru i Ptičaru, koje se u znatno kasnijim izvorima spominju u okviru zvrničkog sandžaka, nema u tom najranijem popisu ni spomena. Što je karakteristično, o tim nahijama nema spomena ni u najranijem popisu smederevskog sandžaka iz 1476/7. godine¹⁶, dok još, dakle, nije bio zvrnički sandžak ni osnovan. Mogle bi se iznijeti samo pretpostavke: 1) zna se da je krajina i posebno popisivana, ali se to odnosilo samo na tvrđave i njihove posade, dnevničare. Međutim, u ovom području Turci nisu održavali ni jedno staro utvrđenje, 2) da su popisi iz 1476/7, i onaj od nešto prije 1512. godine manjkavi, ali ni to nije ubjedljivo, premda ovome prvom zaista nedostaje nekoliko početnih lista.

Prema tome, može se postaviti pitanje gdje je, zapravo, poslije pada Despotovine (1459) bila stvarna granica između novoosnovanog smederevskog sandžaka i ugarske šabačke banovine, ili bolje, gdje je bila granica između turskih i ugarskih posjeda na desnoj strani Drine 1476/7. godine kada je to područje popisivano. Svakako je tada granica išla znatno sjevernije od brveničkog kadiluka, tako da je u ugarskoj vlasti ostao Šabac sa Mačvom. Ali se čini da su Mađari osvojenjem Šapca, februara 1476, dobili ujedno kontrolu nad područjem znatno južnije od Šapca, tj. uz desnu stranu Drine još južnije od linije Zvornika, pa je na taj način to područje postalo za Turke toliko nesigurno te nije uopće popisano 1476/7. godine. Samo se tako može objasniti činjenica što u tom popisu nisu uopće obuhvaćene te nahije.

Dalje je, osnivanjem zvrničkog sandžaka, odvojen i jedan dio sjeveroistočnog dijela bosanskog sandžaka i pripojen zvrničkom. To su bile dvije tuzlanske nahije i vjerovatno nahije Drametin, koja graniči sa donjotuzlanskom nahijom s južne strane. Izvori o tome direktno ne

potpala pod tursku vlast nego se do sada mislilo, i što teritorij kojeg taj popis zahvata predstavlja prvobitni teritorij toga sandžaka, mora se zaključiti da je taj popis nastao ranije, tj. nešto prije pada srebreničke banovine.

¹⁴ *Bosanski pašaluk*, 170.

¹⁵ BBA, Maliye No 176, fo 157b.

¹⁶ Up. TD, No 16.

govore, ali je to vjerovatno zbog toga što je već ranije istaknuto da je Tuzla od 1474. do 1477. godine evidentirana u bosanskom defteru, tj. nalazila se u granicama bosanskog sandžaka¹⁷, a opet, prema najranijem zborničkom popisu (oko 1512) dvije tuzlanske nahije činile su najsjeverniji teritorij zborničkog sandžaka¹⁸. Na osnovu izloženog vidi se da je prvobitni oblik zborničkog sandžaka imao izgled valjka koso položenog preko Drine u području današnje Bajine Bašte. Protezao se od Tuzle, kao najisturenijeg teritorija na sjeverozapadu, do Ibra na jugoistoku. Nešto poslije 1512, a prije 1516. pripojene su mu još nahije: Krupanj, Bohorina, Jadar, Ptičar i Rađevina koje su priključene srebreničkom kadiluku. Taj teritorijalni opseg sandžaka uglavnom se nije mijenjao sve do drugog decenija XVI vijeka, tj. do pada srebreničke banovine i širenja turskih posjeda na bosanskoj strani sve do Save.

Širenje zborničkog sandžaka. Za razliku od relativno miroljubive vladavine Bajezida II (1481—1512) vladavina Selima I (1512—1520) bila je ispunjena stalnim ratovima. Osvajački ratovi vođeni su uglavnom u Maloj Aziji gdje je čisto unutarnje razračunavanje sa šiitskom opozicijom preraslo u rat velikih razmjera u kojem su Turci osvojili velike teritorije u Azerbejdžanu, Kurdistanu i sjevernoj Mesopotamiji. Osobito veliki uspjeh predstavljalo je osvojenje Egipta (1518) kada su Turci proširili svoju vlast do muslimanskih svetih mjesta, Meke i Medine, pa i do Jemena.

Ratovanje je djelomično nastavljeno i u Evropi. Upravo prve godine stupanja na prijesto Selima I došlo je do teritorijalnih promjena u sjeveroistočnoj Bosni na štetu ugarskih posjeda, tj. do pada gradova srebreničke banovine. Iako je usvojeno stanovište da je ta banovina pala 1512. godine, izvori o tome nisu identični. Turski izvori, na žalost, o tome nedostaju, dok se vrlo oskudni zapadni izvori o tome razilaze. Klaić je, naime, pisao da su Turci 1512. godine *negdje u rujnu ili listopadu* provalili u banovinu srebreničku (nekadanju Usoru), te u *tinji čas zauzeli ne samo glavni grad Srebrenik, nego i ostale tvrđinje u toj oblasti (Thessem=Tešanj, Barka, Sokol, Waya)*¹⁹. Klaić nije pokušao da objasni koji su to gradovi Barka i Waya, što bi bilo važno da se utvrdi. Ovo pitanje trebalo bi, zapravo, razmatrati na drugom mjestu, ali ćemo se na to osvrnuti ovdje u vezi sa širenjem zborničkog sandžaka do Save. Mislím da se Barka odnosi na Brčko, nazivano i Brka po rijeci Brki, na čijem utoku je bilo postirano. Postojalo je prije dolaska Turaka, kako se to može razabrati iz prvih turskih popisa ovog područja. Naime, odmah po dolasku na Savu Turci su u Brčko stavili svoje posade. Vjerovatno su ga tada i utvrdili. Ime grada Waya (Way) u oblasti nekadašnje srebreničke banovine nije uopće poznato. Ne liči ni jednom od gradova u toj oblasti (Srebrenik, Teočak, Brčko, Gradačac, Soko i Novi). Ako pretpostavimo da je u izvoru to ime glasilo Uy (= Novi), onda je pitanje riješeno. Novi je, naime, postojao na desnoj obali Save, oko 6 km nizvodno od današnjeg Brezova Polja gdje se i danas vide njegovi ostaci. I u njemu se spominju turske posade čim su Turci stigli na Savu. Na temelju ostataka arhitekture koja je isključivo turska, i na temelju

¹⁷ Belediye kütüphanesi, No 0—76.

¹⁸ Up. TD, No 171.

¹⁹ V. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 3 str. 250.

toga što se iz poznatih srednjovjekovnih izvora za njega nije znalo, zaključivao sam ranije da je turska građevina²⁰. Ali pošto se Novi (na Savi) spominje u sumarnom popisu Bosne iz 1468/9.²¹, znači da je Novi takođe srednjovjekovni grad. Po svemu se čini da je u prelaznom periodu bio porušen pa su ga Turci obnovili. Zbog toga nije isključeno da se ime Waya, zabilježeno kod Klaića, odnosi na grad Novi na utoku potoka Lukavca u Savu. Ali to bi trebalo dokazati. Prema našoj literaturi o srednjovjekovnim gradovima nije se uopće znalo da su postojali gradovi Brčko i Novi, jer ovi najraniji turski izvori koji o tome govore nisu bili poznati. Obadva ta grada bili su stalno u upotrebi sve do bečkog rata. Posade tih gradova i njihovi timari evidentirani su u svima turskim popisima od sredine XVI do pred kraj XVII vijeka²². Porušila ih je austrijska vojska dolaskom na Savu za vrijeme bečkog rata²³. Prema tome, padom Srebrenika, sjedišta istoimene banovine, pala je u turske ruke cijela oblast između donjih tokova Bosne i Drine, te rijeka Spreče i Save.

Za svoju tvrdnju o datiranju propasti te banovine Klaić nije naveo izvore, ali se moglo utvrditi da se uglavnom oslanjao na Praya koji je u svom djelu donio o tome događaju i pismo ugarskog kralja Vladislava, pisano *na dan pape Klementa 1512. godine u Budimu*, upućeno svim kraljevskim gradovima u kojem javlja o položaju pograničnih gradova koji su bili zaštita cijelom kraljevstvu, a koji su takođe ovih dana usljed nebrige i slabe zaštite srebreničkih banova zajedno sa ostalim utvrdama koje pripadaju Srebreniku pale u turske ruke. Dalje se u istom izvoru vidi nastojanje Vladislava da što prije prikupi sredstva kako bi povratio spomenute gradove²⁴.

Prema Ištvanfiju, međutim, srebrenička banovina je propala tek 1520. godine. On je u svojoj *Povijesti Ugarske* opisao kako su te godine smederevski sandžak-beg Bali-beg, sin Jahja-pašin i bosanski sandžak-beg Mustafa-beg, saznavši za slabu opremljenost gradova te banovine u ljudstvu i materijalu upali zajednički i opsjeli grad Srebrenik, čija se posada nakon 10 dana predala na vjeru, a malobrojne posade gradova Tešnja i Sokola, čuvši za sudbinu Srebrenika, zapalili svoje gradove i povukli se u Ugarsku. Krivnja za pad srebreničke banovine pala je, prema Ištvanfiju, na zapovjednika Srebrenika i bana te banovine Tomu Matusnaja (Matučine) koji je prije turskog napada bio napustio Srebrenik²⁵.

Prema tome, spomenuta dva narativna izvora razilaze se u datumu propasti te banovine za 8 godina. Da li, ipak, treba sasvim odbaciti stanište Ištvanfija koji je vremenski bio najbliži tim događajima i koji ubjedljivo navodi imena ugarskog, kao i turskih zapovjednika prilikom pada Srebrenika? Tačno datiranje tog događaja zahtijevalo bi posebno

²⁰ Up. A. Handžić, *Grand Novi na Savi*, Godišnjak Istorijaskog društva BiH, sv. XIV, Sarajevo 1964, str. 239—251.

²¹ Belediye Kütüphanesi, No 0—76, fo 109^v.

²² TD, No 259; No 260; No 395; No 655; TD, No 473; Ankara, Tapu ve Kadastro, No 136.

²³ Ankara, TK, TD, No 136.

²⁴ G. Pray, *Epistolae procerum regni Hungariae I*, 1490—1531, Požun 1806, str. 81.

²⁵ Nicolaus Ithuanffius: *Regni Hungarici historia*, VI, str. 54 i 58; Đ. Mazačić, *Tešanj*, GZM. 1953, 289—302.

ispitivanje, ali nedostatak drugih izvora ne omogućuje nam da to pitanje do kraja rasvijetlimo. Sigurno je samo da su Turci tu oblast definitivno zauzeli u vremenskom intervalu između dva mirovna perioda, tj. nakon isteka sedmogodišnjeg primirja (1503—1510), a prije 1. aprila 1519. godine kada je bilo u Budimu ponovo zaključeno primirje na tri godine²⁶. Utoliko bi se najmanje moralo korigirati stanovište Ištvanfija, tj. da se pad spomenutih gradova nije mogao dogoditi 1520, nego bar godinu dana ranije. Vrlo je moguće da su Turci tu oblast poslije 1512. godine bili izgubili, pa su je ponovo zauzeli. Očito je takvo stanovište zastupao i Thallóczy. On, kao i Klaić, stavlja jednom pad srebreničke banovine u 1512. godinu, pozivajući se pri tome na spomenuto djelo Praya²⁷, a kasnije usvaja o tome događaju i sve podatke koje je naveo Ištvanfi, s tom razlikom što datum njene propasti stavlja hronološki u 1519, tj. u početak te godine, prije sklapanja mira od 1. aprila²⁸. Nema sumnje da je to područje dugo vremena bilo ničija zemlja i da se turska vlast mogla tu definitivno da ustali tek poslije propasti Ugarske na Mohaču (1526). To pitanje nije niko posebno ispitivao nego su obično svi oni koji su taj događaj spominjali datirali ga jednostavno u 1512. godinu kako je to, dakle, na temelju Praya pisao Klaić²⁹. Cijelo to područje Turci su pripojili zvorničkom sandžaku, odnosno zvorničkom kadiluku, koji je sandžak dotle bio ograničen samo na pet nahija zapadno od Drine (Zvornik, Gostilj, Drametin, Gornja i Donja Tuzla).

Konačni svoj teritorijalni oblik zvornički sandžak je dobio početkom treće decenije XVI vijeka. Naime, padom Šapca i Beograda 1521. godine Turci su osvojili i cijelu Mačvu, te na taj način spojili osvojena područja u sjeverozapadnoj Srbiji sa Posavinom u Bosni. Ta oblast bila je odmah pripojena zvorničkom sandžaku, odnosno novoosnovanom šabačkom kadiluku. Pogrešna su mišljenja da je Mačva prvobitno bila pripojena *smederevsko-beogradskom sandžaku*, a tek *poslije 1528, a prije 1533. godine, izdvojena iz smederevskog i pripojena zvorničkom sandžaku*³⁰. Već smo ranije utvrdili da je odmah po osvojenju Šapca osnovan šabački kadiluk u okviru zvorničkog sandžaka, kome su osim šabačke pripale i dvije mačvanske nahije (Gornja i Donja Mačva). Taj kadiluk spominje se prvi puta 1528. godine u popisu vlaha stočara zvorničkog sandžaka³¹. Prema tome, šabački kadiluk je sigurno i prije te godine pripadao zvorničkom, a nikako smederevskom sandžaku.

²⁶ Thallóczy—Sufflay, isto 181.

²⁷ Thallóczy—Sufflay, isto, 16.

²⁸ Isto, str. 181.

²⁹ V. Klaić, isto, II, 250; H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine, I, Sarajevo 1953, str. 22.

³⁰ Za tvrdnju da je Mačva prvobitno bila pripojena smederevskom sandžaku H. Šabanović navodi kao dokaz sumarni popis zvorničkog sandžaka iz 1533. godine. Međutim, taj popis može biti samo dokaz da je šabački kadiluk (nahije: Šabac, Gornja i Donja Mačva) bio te godine u okviru zvorničkog sandžaka, a nikako da je prvobitno, tj. poslije 1521, a prije 1528. bio u okviru smederevskog sandžaka (Up. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 53).

³¹ TD, No 405, fo 82, 83; A. Handžić, *Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka*, Članci i građa IV, 1961, str. 99—100.

ADMINISTRATIVNO-SUDSKA PODJELA ZVORNIČKOG SANDŽAKA

O upravnoj podjeli Bosne i XVI i XVII vijeku, pa prema tome i o upravnoj podjeli zborničkog sandžaka, pozabavio se dosta iscrpno dr H. Šabanović. On je u glavnim konturama uspješno rekonstruisao upravnu podjelu bosanskog pašaluka u cjelini.¹ Kako sam proučavajući prošlost Tuzle bio prisiljen da sagledam razvitak i drugih okolnih mjesta, kao i druga pitanja vezana za to područje, utvrdio sam na temelju turske izvorne građe i izvjesne nove činjenice o upravnoj podjeli zborničkog sandžaka koje korigiraju dosadašnja znanja, pa ću ih istaknuti kada bude riječ o pojedinim administrativno-sudskim jedinicama.

Kako je ranije spomenuto, teritorij na kojem je osnovan zbornički sandžak obuhvatao je još od ranije tri kadiluka: zbornički, srebrenički i brvenički, koji su najvjerovatnije istovremeno bili i osnovani, a koji su prvobitno činili zapadni dio smederevskog sandžaka.² Početkom treće decenije XVI vijeka osnovan je i šabački kadiluk, tj. 1521. godine, čim su Turci definitivno osvojili taj utvrđeni grad, kao četvrti kadiluk u tome sandžaku. Zatim je nešto prije 5. marta 1572. godine bio osnovan i kadiluk Krupanj, kada se u izvorima prvi put spominje. Neka-ko u isto vrijeme u sjevernom bosanskom Podrinju, odnosno Posavini, koje je dotle moglo pripadati zborničkom kadiluku, formirana su još tri kadiluka: Memlehatayn (= dvije Tuzle), Gračanica i Bijeljina. Najvjerovatnije je da su sva tri ta teritorijalno povezana kadiluka u Posavini i Posprečju, kao i kadiluk Krupanj, bili formirani istovremeno. Prema tome, sjeverno područje tog sandžaka na bosanskoj strani bilo je izdvojeno iz zborničkog kadiluka prije marta 1572. godine, kao što je prije tog datuma bilo izdvojeno i svo područje na desnoj strani Drine iz srebreničkog kadiluka i formiran krupanjski kadiluk, između brveničkog i šabačkog. Tako je prije sredine druge polovine XVI vijeka u zborničkom sandžaku bilo uspostavljeno upravo osam kadiluka, od kojih tri na srbijanskoj: Brvenik, Krupanj i Šabac, a pet na bosanskoj strani sandžaka: Srebrenica, Zvornik, Tuzla, Gračanica i Bijeljina, premda se,

¹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.

² TD, No 16; BBA, Maliye No 176, fo 157b.

dakle, srebrenički kadiluk prije osnivanja krupanjskog protezao dobrim dijelom i na desnoj strani Drine.

Podjela zborničkog sandžaka na kadiluke u XVI vijeku, kakvu je prikazao dr H. Šabanović, razlikuje se od naše. Zbog oskudnih izvora on nije mogao u pojedinostima pravilno da rekonstruiše tu podjelu, kako u pogledu datuma formiranja pojedinih kadiluka i broja nastalih kadiluka u tome vijeku, tako, dakle, i u pogledu teritorijalnog opsega pojedinih kadiluka. Podaci kojima je raspolagao o najranijim spomenima pojedinih kadiluka znatno su pozniji od onih koje daju mukata defteri za ovu oblast. Iz izvora koje ćemo navesti kada bude riječ o pojedinim kadilucima jasno je da srebrenički kadiluk nije mogao ostati *sve do dvadesetih godina XVI vijeka jedini kadiluk u tome sandžaku*, tj. do navodnog prisajedinjenja brveničkog kadiluka zborničkom sandžaku, što se, kako se ističe, *dogodilo nešto prije 1516. godine kada se taj kadiluk više ne spominje u granicama smederevskog sandžaka*³. Međutim, brvenički kadiluk se u turskim popisima ne spominje više u granicama smederevskog sandžaka poslije 1476/7. godine, tj. osnutkom zborničkog sandžaka (oko 1480) nije ni mogao biti u okviru smederevskog sandžaka, budući je zajedno sa zborničkim i srebreničkim kadilukom činio matičnu teritoriju zborničkog sandžaka od samog njegovog osnutka.

Moramo spomenuti izvjesne činjenice i u vezi s drugim kadilucima. Kako je već istaknuto, u izvorima nema podataka o tome da su Turci definitivnim osvojenjem oblasti na desnoj strani donje Drine, tj. šabačkog i mačvanskog područja (1521) prvobitno prisajedinili ta područja smederevskom sandžaku, kako su to ranije učinili sa bosanskim rudarskim Podrinjem, a da je tek *negdje poslije 1528, a prije 1533. Mačva bila izdvojena iz smederevskog i pripojena zborničkom sandžaku*⁴. Isto tako jurisdikcija srebreničkog kadije na desnoj strani Drine nije se nikada protezala sve do Save, jer je šabački kadiluk osnovan ranije, a ne tek *poslije 1533, a prije 1548. godine*⁵. Ranije je, naime, istaknuto da je Šabac samim osvojenjem (1521) kao značajan grad postao kadiluk kome su osim šabačke nahije pripale i dvije zapadne nahije, Donja i Gornja Mačva, te da je to područje osvojenjem bilo odmah priključeno zborničkom sandžaku.⁶ Isto tako, na lijevoj strani Drine zborničko uže područje nije nikada pripadalo srebreničkom kadiluku jer je sam Zbornik, kao važna utvrda i predestinirani centar sandžaka, postao kadilukom neposredno po turskom osvojenju, tj. istovremeno kada je utemeljen i srebrenički kadiluk, oko 1460, a ne, kako se tvrdi, *poslije 1533, kada se i sam Zbornik još uvijek nalazio u sastavu srebreničkog kadiluka, a prije 1572. godine kada se taj kadiluk prvi put spominje u izvorima*⁷. Takva situacija bi bila izuzetna već zbog toga što bi sjedište sandžak-bega bilo u sudskom pogledu podređeno jednom drugom kadiluku. Naprotiv, osnivanjem zborničkog kadiluka blizu 100 godina ra-

³ H. Šabanović, isto, 170, 200.

⁴ Isto, 53, 56.

⁵ Isto, 198.

⁶ Up. A. Handžić, *Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka*, Članci i građa IV, 1961, str. 99, 100.

⁷ Šabanović, Isto, 201.

nije (tj. oko 1460)⁸ pripalo mu je, sigurno, svo područje sjeverno od tog grada, a poslije 1512. godine pripalo mu je i svo područje do Save, tj. nahije: Zvornik, Sapna, Spreča, Gostilj, Drametin, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Teočak, Bijeljina, Koraj, Završ, Visori, Jasenica, Srebrenik, Smoluća, Soko (Gračanica) i Nenavište (Gradačac), dok su srebreničkom kadiluku ostale na bosanskoj strani: Šubin, Srebrenica, Budimir (Ludmer) i Kušlat, a na srbijanskoj strani pripojene su mu nešto kasnije nahije: Krupanj, Bohorina, Jadar, Ptičar i Radevina. Tako je zvornički kadiluk od svog osnutka do obrazovanja novih kadiluka u sjevernom dijelu sandžaka: Tuzle, Gračanice, Bijeljine i Krupnja, početkom osme decenije XVI vijeka, predstavljao teritorijalno najprostraniji kadiluk u tom sandžaku.

Formiranje kadiluka: Tuzle, Gračanice, Bijeljine i Krupnja zbog pomanjkanja izvora do sada je pomjerano u prvu, odnosno drugu polovinu XVII vijeka⁹, a ono se uistinu dogodilo skoro jedan vijek ranije. Dosadašnjem prikazivanju administrativno-sudske podjele zvorničkog sandžaka prigovorili bismo još to što je među kadiluke tog sandžaka ubrajan i kadiluk Birač ili Birče, jer nahija pod tim imenom, pa prema tome ni kadiluk, ne spominje se ni u jednom popisu zvorničkog sandžaka u XVI vijeku. Međutim, sve do sredine XVI vijeka ta nahija se spominje u okviru višegradskog kadiluka u bosanskom sandžaku¹⁰, pa ako je pred kraj toga vijeka postala zaseban kadiluk, onda ga je trebalo ubrojiti samo među kadiluke bosanskog, a nikako među kadiluke zvorničkog sandžaka. Istina, ako na geografskoj karti posmatramo teritorij zvorničkog sandžaka izgledaće nam kao logično da bi današnja Vlase-nica, u kojoj je jedno vrijeme bilo sjedište kadiluka Birča odnosno Knežine, trebala biti u granicama zvorničkog sandžaka. Međutim, nije to bio slučaj, granica na tom području između bosanskog i zvorničkog sandžaka, koja je išla prirodnim razvođen, ostavljala je vlaseničko područje u granicama bosanskog sandžaka. Moguće je jedino ta okolnost utjecala pa je do sada kadiluk Birče ubrajan među kadiluke zvorničkog sandžaka.

Zvornički sandžak u XVI vijeku bio je administrativno podijeljen na 31 nahiju, od kojih su se 21 nalazile na bosanskoj strani, i to (od juga prema sjeveru): Šubin, Srebrenica, Budimir (Ludmer), Kušlat, Zvornik, Gostilj, Spreča, Drametin (Dramešin), Sapna, Teočak, Bijeljina, Koraj, Završ, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Visori, Jasenica, Smoluća, Srebrenik, Soko i Nenavište (Gradačac); dok se na srbijanskoj strani nalazilo 10 nahija: Brvenik, Gošćanica, Krupanj, Bohorina, Jadar, Ptičar, Radevina, Šabac, Donja i Gornja Mačva.

Osim nabrojenih nahija kod Šabanovića u okviru zvorničkog sandžaka navode se još dvije: Paske i Perin. Paske stavlja u početku u srebrenički, zatim u zvornički i na kraju u tuzlanski kadiluk, a Perin u srebrenički pa u zvornički kadiluk, kao rezultat preformiranja, odnosno osnivanja novih kadiluka¹¹. Prema njemu, Paske se nalazila sjeverno od nahije Gostilja. Gledajući na izvor koji citira i s obzirom na to da

⁸ Prvi spomen 1477 — BBA, Maliye No 176, fo 157b.

⁹ Šabanović, isto, 201—203.

¹⁰ Isto, 201.

¹¹ Isto, 171, 172, 201, 202, 231.

tu nahiju ne spominju turski popisi iz XVI vijeka možemo sigurno tvrditi da takva nahija nije postojala. Naime, nahiju Paske je samo jednom spomenuo V. Skarić¹² i prema njemu je spominje i Šabanović. Međutim, očito je da je Skarić, pogrešno čitao u staroj turskoj ortografiji bez dijakritičkih znakova, i svakako loše napisano, ime nahije Jasenice.

Nahija Perin u XVI vijeku takođe nije postojala. Turci su zatekli grad Perin na Drinjači kao značajniji grad i očito je bio centar srednjovjekovne župe. Kao nahija spominje se samo jednom, u najranijem zborničkom defteru u okviru sandžak-begova hasa, i to u okviru te nahije samo podgrađe, *varoš grada Perina*, čiji su stanovnici od obradivih površina plaćali ušur u iznosu od 712 akči, a mustahfizi grada 100 akči, u svemu, dakle, 812 akči¹³. To je sve što je o toj „nahiji” zabilježeno. Ne spominje se, međutim, ni jedno selo te nahije, što bi inače bilo nemoguće da je ono postojalo, dok su sela oko grada Perina pripadala kušlatskoj nahiji. Iz svih kasnijih popisa, međutim, vidi se da je grad Perin sa okolinom bio u granicama nahije Kušlata¹⁴. U popisu iz 1585. izričito se konstatuje da *varoš grada Perina pripada Kušlatu*.

U sudskom pogledu nabrojene nahije bile su, kako je spomenuto, početkom osmog decenija XVI vijeka, tj. poslije 1572. godine, podijeljene na osam kadiluka i to: 1) srebreničkom su pripadale: Šubin, Srebrenica, Budimir i Kušlat; 2) brveničkom: Brvenik i Gošćanica; 3) zborničkom: Zvornik, Sapna i vjerovatno Završ¹⁵; 4) šabačkom: Bögürdelen (Šabac), Donja i Gornja Mačva; 5) krupanjskom: Krupanj, Bohorina, Rađevina, Jadar i Ptičar; 6) tuzlanskom: Donja i Gornja Tuzla, Visori, Smoluća, Jasenica, Gostilj, Spreča i Drametin; 7) gračaničkom: Soko (Gračanica), Nenavište (Gradačac) i Srebrenik; 8) bijeljinskom: Bijeljina, Koraj i Teočak.

1) **Kadiluk Srebrenica.** Osnovan je, svakako, odmah čim je taj grad definitivno potpao pod tursku vlast (1460. ili 1461), a bio je prvobitno u okviru smederevskog sandžaka. Prema popisu toga sandžaka iz 1476/7. godine, pripadale su mu nahije na bosanskoj strani: Srebrenica, Šubin, Kušlat, Budimir, zatim na desnoj strani Drine grad Soko sa okolinom¹⁶.

¹² V. Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123/1711. godine* — GZM XLII, 1930. sv. za istoriju i etnografiju, str. 6.

¹³ TD, No 171, fo 9.

¹⁴ TD, No 173; No 259; No 260; No 395; No 655; No 346; No 743.

¹⁵ Šabanović je nahiju Završ stavio u gračanički, a Sapnu u tuzlanski kadiluk (Bosanski pašaluk, 202). Međutim, Završ nije mogla pripadati gračaničkom kadiluku zbog toga što je teritorijalno bila odvojena od tog kadiluka nahijom Visorima i dvjema tuzlanskim nahijama. Ona se isto tako nije prostirala među ostalim između nahija: Srebrenika, Jasenice, Smoluće i Paske (isto, 172), nego između nahija: Sapne, Teočaka, Koraja, Visora, Gornje Tuzle i Spreče. Zbog toga je morala pripadati samo zborničkom, tuzlanskom ili bijeljinskom kadiluku. Nemamo izričitog spomena, ali je najvjerovatnije pripadala zborničkom kadiluku.

Isto tako nahija Sapna je bila bliže Zvorniku nego Tuzli. Prilikom popisa sela u tuzlanskom kadiluku koja su bila obavezna da daju čerahore, odnosno novac za čerahorluk radi održavanja budimskog grada u 1644. godini, ne spominje se ni jedno selo iz nahije Sapne, a spominju sela iz nahija: Gornje i Donje Tuzle, Visora, Smoluće, Jasenice, Gostilja, Spreče i Drametina (Gazi Husrevbegova biblioteka, Tuzlanski šidžil, 44*, 45*). Zbog toga je i Sapna najvjerovatnije pripadala zborničkom kadiluku.

¹⁶ TD, No 16.

¹⁷ Šabanović, isto, 53.

Međutim, nema spomena u izvorima da su tome kadiluku od njegovog osnutka pripadale i nahije na srbijanskoj strani: Krupanj, Bohorina, Rađevina, Jadar i Ptičar, kako se to pretpostavljalo¹⁷. Ni jedna od njih se, naime, ne spominje u spomenutom popisu smederevskog sandžaka. Te nahije se ne spominju još ni znatno kasnije. Naime, ni u najranijem popisu zborničkog sandžaka, koji je nastao prije pada srebreničke banovine (1512), nema ni o jednoj spomena, dok se na bosanskoj strani spominju u tom izvoru i nova područja koja nisu bila evidentirana 1476/7. godine. Ta desna strana Drine od brveničkog kadiluka na sjever do ugarske šabačke banovine, ili je u toj mjeri bila izložena ugarskim provalama i nesigurna te prilikom tog popisa nije uopće bila ni popisana, ili se nalazila u sklopu smederevskog sandžaka iz kojeg vremena nije poznat ni jedan popis tog sandžaka. Ni u zapadnim izvorima od sedamdesetih godina XV vijeka pa dalje nema o tom području ni spomena. Nahije: Krupanj, Bohorina, Rađevina, Jadar i Ptičar prisajedinjene su zborničkom sandžaku, odnosno srebreničkom kadiluku, svakako poslije tog najranijeg popisa zborničkog sandžaka, a prije 1516. godine kada se ne spominju u okviru smederevskog sandžaka¹⁸. Sve one, osim Jadra, spominju se, međutim, prilikom popisa vlaha iz 1528. godine¹⁹, odnosno popisa mukata toga sandžaka u trećem deceniju toga vijeka²⁰, dok se nahija Jadar spominje tek 1533. godine²¹.

Srebreničkom kadiluku nisu nikada pripadale šabačka, kao ni dvije mačvanske nahije, jer je to područje od 1521. godine predstavljalo teritorij šabačkog kadiluka. Isto tako tome kadiluku nije nikada pripadalo područje bivše srebreničke banovine, jer je znatno prije pada te banovine bio osnovan zbornički kadiluk pa je osvojenjem to područje bilo njemu pripojeno, a ne srebreničkom kadiluku, kako se to obično mislilo²².

2) **Kadiluk Brvenik.** Odmah po padu Despotovine (1459) formiran je u okviru smederevskog sandžaka brvenički kadiluk sa sjedištem u gradu Brveniku koji je ležao na ušću Brvenice u Ibar. Brvenički kadiluk na desnoj i zbornički sa srebreničkim na lijevoj strani Drine činili su, kako je istaknuto, kičmu zborničkog sandžaka od njegovog osnutka. Obuhvatao je prostrano gorovito područje koje se protezalo duboko na jug u samo središte stare srpske države. Na temelju djelomično izvršene ubikacije naselja može se reći da se taj kadiluk protezao od onog velikog zavoja što ga čini Drina u svom srednjem toku, tj. od linije Rogaćica—Stragačina Luka na sjeveru do Novog Pazara i Raške na jugu i od Uvca na istoku do Ibra na zapadu. Prema tome, to područje obuhvatalo je gornji tok Djetinje do Užica, porječje Crnog Rzava, desne

¹⁸ TD, No 1007.

¹⁹ TD, No 405.

²⁰ BBA, Maliye, No 656, fo 242.

²¹ TD, No 173; Budući se nahije Rađevina i Jadar ne spominju u popisu vlaha (1528), a spominju 1533. godine, postojala su i mišljenja da su te nahije formirane u tome međuvremenu (Up. M. Vasić, *Knežine i knezovi timarlje u zborničkom sandžaku u XVI vijeku*, GDI BiH X, str. 259). Međutim, to nije slučaj, one su odmah u početku turske vlasti morale biti formirane. Listovi u tom popisu vlaha su ispreturani i čini se da je taj defter i inače manjkav. Sigurno je, naime, da se 19. juna 1528. godine u navedenom popisu mukata spominje nahija Rađevina u srebreničkom kadiluku (Ist. BBA, Maliye, No 656, fo 242).

²² Šabanović, isto, 198, 199.

pritoke Drine, porječja Velikog Rzava, Malog Rzava i Moravice (koje sa Djetinjom čine Zapadnu Moravu), zatim porječja Studenice i Raške, lijevih pritoka Ibra. Drugim riječima taj teritorij obuhvatao je planinska područja: Tare, Ponikve, Zlatibora, Javora, Golija i Čemera, a u centralnom dijelu tog područja prostirao se Stari Vlah. Samo sjedište kadiluka nalazilo se na Ibru, tj. u gradu Brveniku na ušću Brvenice u Ibar po kome je gradu i nazvan taj kadiluk. Time je u najkrupnijim potezima obilježen teritorij brveničkog kadiluka. Za preciznije određivanje granica ovog područja, međutim, bilo bi potrebno posebno proučavanje, naročito kada se zna da je u administrativnom smislu tokom vremena dolazilo do preformiranja tog teritorija, jednom su neke nahije od tog kadiluka oduzimate, dok su mu, opet, kasnije druge dodavane.

Godine 1476. taj kadiluk obuhvatao je nahije: Brvenik, Rujnu i Osat. Najprostranija je bila nahija Rujna, brojala je oko 200 sela. Značajna je bila i nahija Brvenik, iako je imala upola manji broj sela od prve. Najmanja je bila nahija Osat, brojala je oko 35 sela²³. Ona je činila nastavak prostranog područja Osata koje se svojim najvećim dijelom prostiralo na lijevoj strani Drine. Taj bosanski Osat predstavljao je takođe nahiju pod istim imenom koja je pripadala bosanskom sandžaku, odnosno višegradskom kadiluku²⁴. Sve tri te nahije brveničkog kadiluka bile su prvobitno naseljene isključivo vlasima — stočarima, koji su bili organizovani po knežinama sa knezovima na čelu, kojima su bili podređeni brojni primičuri kao seoske starješine²⁵.

U sklopu već osnovanog zvorničkog sandžaka brvenički kadiluk nije više obuhvatao nahije Rujnu i Osat. Čini se da je samim osnutkom zvorničkog sandžaka (1480) preformiran i brvenički kadiluk, te su Rujna i Osat ostale u smederevskom sandžaku, odnosno bile pripojene užičkom kadiluku koji je nekako u to vrijeme bio osnovan²⁶, dok su, u stvari, samo prostrana brvenička nahija zajedno sa nahijom Gošćanicom, koja se dotle ne spominje, činile brvenički kadiluk u okviru zvorničkog sandžaka. Po mišljenju Šabanovića tome kadiluku pripadale su jedno vrijeme još tri nahije: Radohna, Ostatije i Bobolj, koje se 1516. godine spominju u bosanskom sandžaku u okviru novopazarskog kadiluka²⁷.

Na području toga kadiluka postojalo je *nekoliko manjih rudnika željeza*. U nahiji Brveniku rudnik *Kozija Glava* imao je u početku XVI vijeka značajniju proizvodnju, a pripadali su mu još rudnici *Listje* i *Novo Brdo*²⁸, koji već u drugoj polovini toga vijeka zamiru. Još 1570. godine od tih rudnika korišten je samo rudnik *Listje*²⁹. Isto tako u nahiji Gošćanici postojali su rudnici: *Gošćanica* i *Pop* iz kojih se dobivalo: željezo, bakar i živa, a proizvodnja im nije opadala sve do 1600. godine³⁰.

²³ TD, No 16, fo 1—155.

²⁴ Up. H. Šabanović, isto, 135, 136.

²⁵ TD, No 16, fo 1—155.

²⁶ Šabanović, isto, 200.

²⁷ Isto, 146, 200.

²⁸ TD, No 171, fo 2; No 173; No 259; No 260.

²⁹ TD, No 655.

³⁰ TD, No 171; No 259; No 260; No 395; No 655; Ankara, Tapu ve Kadastro, No 23 i No 346.

U granicama tog kadiluka spominju se i manastiri: Studenica, Tušimlja, Kukanj, Gradac i Nova Crkva, od kojih su, gledajući na oporezovanje, najveće posjede imali Studenica i manastir Gradac kod Raške³¹.

3) **Kadiluk Zvornik.** Nema gotovo sumnje u to da je taj kadiluk osnovan odmah po turskom osvojenju Zvornika kao najznačajnijeg utvrđenog grada u toj oblasti (oko 1460), premda u izvorima prvi njegov spomen nalazimo 17 godina kasnije. Naime, 9. oktobra 1477. prvi puta se spominje zvornički kadija koji je povodom zakupljivanja državnih prihoda od slanih izvora u Donjoj Tuzli preporučio kao zakupnike dvojicu vojnih zapovjednika iz Zvornika: *reisa Mursela, sina Timurtašova i reisa Bahadira*³². Zatim su 25. maja 1491. godine *Balibeg mir-i liva zvorničkog grada (sandžaka) i mevlana Sule, kadija zvorničkog grada, te silahdari: Balijs, emin i Mahmud, katib* predstavljali odbor pod čijim su rukovodstvom i nadzorom generalno popravljani i utvrđeni gradovi Zvornik, i Srebrenica, na kojima su radovi trajali od 25. maja do 13. septembra 1491. godine³³.

Teritorij ovog kadiluka nije prelazio i na desnu stranu Drine kao što je bio slučaj sa srebreničkim. Pripadale su mu u početku nahije sjeverozapadno od Zvornika, tj. s lijeve strane Drine i Drinjače i to: Zvornik, Gostilj, Drametin, Gornja i Donja Tuzla³⁴, dok mu je padom srebreničke banovine priključeno i svo područje do Save, i to nahije: Sapna, Spreča, Završ, Teočak, Bijeljina, Koraj, Visori, Jasenica, Smoluća, Srebrenik, Soko i Nenavište (Gradačac). Ali ovo kasnije priključeno područje je početkom osme decenije XVI vijeka od njega otcijepljeno i razdijeljeno na tri novoosnovana kadiluka: Tuzlu, Gračanicu i Bijeljinu. Najvjerojatnije početkom 1572. godine bila je izdvojena iz zvorničkog kadiluka cijela oblast sjeverno od linije: Teočak, D. Tuzla, donja Spreča — u kojoj su formirani novi kadiluci.

4) **Kadiluk Bögürdelen (Šabac).** Osnovan je, bez sumnje, odmah po zauzeću toga grada (1521). Prvi put se spominje 1528. godine kada je šabački kadija izdao svoje potvrde u vezi sa zakupom nekih mukata u Šapcu³⁵. Iz istog izvora se ujedno vidi da su tome kadiluku osim šabačke nahije pripadale još nahije Donja i Gornja Mačva.

5) **Kadiluk Krupanj.** Osnovan je nešto prije 5. marta 1572. godine kada se prvi puta spominje. Toga datuma je *mevlana Velija, kadija Krupnja* vodio sudski postupak o jancima povodom zakupa carskih

³¹ TD, No 171.

³² BBA, Maliye, No 176, fo 157 b.

³³ Bayazid küttüphanesi, M. Cevdet yazmalari No 0—91, fo 610; Iz tog izvora se vidi da je pored osnovnih sredstava odobrenih za popravak i utvrđivanje zvorničkog i srebreničkog grada u iznosu od 338.574 akče bilo naređeno i znatno udaljenim kadilucima da iz svojih prihoda od *avariza* pošalju svoje priloge. U to ime priloge su poslali kadiluci: Edirne (Jedrena), Malkara (Nikopolj), Corlu, Krk-Kilise, Ilidža — Kostadin (Custendil), Štip, Priština, Prizren, Vučitrn, Trgovište (Rožaj) i Brvenik. Na tim gradovima, pretežno na zvorničkom, utrošeno je za 3 mjeseca i 20 dana 9.728 majstorskih nadnica (zidari, kovači i drugi), 6.460 nadnica sa teglećom stokom i 56.555 nadnica običnih radnika.

³⁴ TD, No 171.

³⁵ TD, No 405, fo 82, 83; A. Handžić, *Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka*, Članci i građa IV, Tuzla 1961, str. 99, 100.

mukata u nahiji Rujna u smederevskom sandžaku³⁶ i evidentirao u sidžil petoricu kreditno sposobnih jamaca (trojica iz Foče, jedan iz Srebrenice i jedan iz Rače). Te prihode koji su se sastojali od rudarstva zakupio je bio u tri godine Mustafa, sin Iskenderov, počevši od 5. marta 1572. godine za 705.000 akči.

Osnivanjem tog kadiluka otpalo je od srebreničkog kadiluka svih pet nahija koje su se prostirale s desne strane Drine, između brveničkog na jugu i šabačkog kadiluka na sjeveru. To su: Krupanj, Bohorina, Rađevina, Jadar i Ptičar koje je upravo obuhvatio novoosnovani kadiluk Krupanj, tako da je srebrenički kadiluk ostao ograničen samo na nahije na bosanskoj strani (Šubin, Srebrenicu, Kušlat i Ludmer).

Krupanjski kadiluk obuhvatao je najvećim dijelom planinsko područje i imao izrazito stočarsku privredu pa je i stanovništvo najvećim dijelom evidentirano kao pastirsko (vlasi) i plaćalo filuriju³⁷. Bilo je to u početku i značajnije rudarsko područje, ali je dolaskom turske vlasti sve više gubilo taj značaj. U samom *Krupnju* je postojao *rudnik željeza*, ali je prije sredine XVI vijeka prestao sa proizvodnjom³⁸. Sa manjim prihodima nego u *Krupnju* radio je i *rudnik željeza u selu Zajači*, u nahiji Bohorini, a radio je još i 1580. godine sa nešto povećanom proizvodnjom nego ranije³⁹.

6) Kadiluk Tuzla (Memlehatayn). Kadiluk *dvije Tuzle* osnovan je najvjerovatnije istovremeno kada su osnovana i dva susjedna kadiluka: Gračanica i Bijeljina. To se dogodilo odmah poslije februara 1572. godine kada se *kasaba Donja Tuzla* spominje u okviru zborničkog kadiluka⁴⁰, a prije osnivanja gračaničkog kadiluka koji se u istoj toj godini prvi puta spominje⁴¹, jer se formiranje tih novih kadiluka dogodilo, bez sumnje, u isto vrijeme. Tuzlanski kadiluk spominje se prvi put tek 15. oktobra 1574. (28. džum. II 982) kada je *Veli halifa naib kadije u Donjoj Tuzli* vodio postupak i intabulirao u sidžil jamstvo četrnaest osoba koje su materijalno jamčile u prilog postavljenja zajima Omera za novog nazira carskih zakupa (mukata) u četiri sandžaka: Smederevu, Zvorniku, Sremu i Kruševcu⁴². Zatim se ponovo spominje *Veli halifa, naib donjotuzlanskog kadije* 14. januara 1575. godine kada je evidentirao u sidžil jamstvo deset osoba u prilog *Husreva, sina Abdulahova, šafara i multezima iz Hadži Hasanove mahale u Donjoj Tuzli* povodom zakupa prihoda tuzlanskih solana i drugih prihoda koji su spadali u jedinstven zakup⁴³.

Iako se u citiranom izvoru u Donjoj Tuzli spominje samo kadijin naib (zamjenik), a ne sam kadija, sigurno je da je još 1572. godine bio formiran tuzlanski kadiluk. Naime, *naib Velija* nije bio naib zborničkog

³⁶ BBA, Maliye. No 654, fo 248: „Kefil bil māl ber mūcib-i suret-i tescil-i mevlana Velī kadī-i Krupna ve arz-i mevlāna Muslihuddin kadī-i Belgrad el-mufettis ve Husein ze’im en-nāzir...”

³⁷ TD. No 405, fo 1—15, 23—44.

³⁸ TD. No 173, fo 2—10; No 259; No 260.

³⁹ TD. No 259; No 260; No 395, fo 1—11; No 655.

⁴⁰ H. Kreševljaković, *Turalibegov vakuf u Tuzli*, Sarajevo 1941, str. 3, 11.

⁴¹ BBA, Mühime defter-i, XXII, str. 316.

⁴² BBA, Maliye No 654, fo 244; Ber mūcib-i suret-i tescil-i Velī halifa naib-i kadī-i Memleha-i Zir.

⁴³ BBA, Maliye No 654, fo 195.

kadije, kako bi se to moglo pomisliti, pošto je do toga vremena to područje bilo u njegovoj jurisdikciji, nego se u izvoru jasno kaže da je *Veli halifa, naib kadije u Donjoj Tuzli*. Sam kadija, moguće, nije bio još ni postavljen, na što bi ukazivalo spominjanje kadijinog naiba dva puta u međuvremenu od 3 mjeseca (1574/5) koji je, kako se vidi, vršio važne sudske akte u vezi sa zakupom krupnih državnih prihoda. Prema tome, kadija je i prvobitno, a i kasnije, imao sjedište u Donjoj Tuzli, a ne u Gornjoj, što je sasvim razumljivo. Na temelju turskih popisa moglo se naime utvrditi, kako ćemo to vidjeti, da je Donja Tuzla već prije sredine XVI vijeka bila utvrđena, tj. predstavljala je značajniju palanku opasanu zidom sa četiri kapije, dok se to nije moglo utvrditi za Gornju Tuzlu. Ovo spominjem zbog toga što je H. Kreševljaković odnekle zabilježio da je u prvo vrijeme Gornja Tuzla bila značajnija i da je u njoj u prvo doba bilo sjedište kadije⁴⁴, pa su to mišljenje prenosili i drugi⁴⁵, što se ne može prihvatiti jer najraniji, kao i kasniji izvori govore o stalnom sjedištu kadije u Donjoj Tuzli.

Tuzlanskom kadiluku pripadale su nahije: Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Sapna, Spreča, Gostilj, Drametin, Visori, Jasenica i Smoluća⁴⁶, koje su na taj način bile izdvojene iz zborničkog kadiluka.

7) Kadiluk Gračanica. Kako je spomenuto, osnovan je početkom 1572. godine. Te godine se *gračanički kadija Hasan* obratio Porti zbog toga što primicuri i knezovi u okviru njegovog kadiluka nisu htjeli da vrše svoje *službe u vezi s carskim lađama, nisu se odazivali na pozive sandžak-begu*, i što se *u selima koja su spadala u knezovske serbest-timare događao svakovrsni nered (fesād-u šenā'at)*⁴⁷. Uskoro zatim sretamo još jedan akt gračaničkog kadije u vezi s postavljanjem novog primicura. Vjerovatno krajem iste godine gračanički kadija je predložio da se *na mjesto umrlog Miloša, sina Vučihne, primicura u selu Koprivni postavi za primicura sin mu Luka*, na temelju čega je Luki 19. aprila 1573. godine izdat berat⁴⁸. Dalje se u jednom fermanu od 29. maja 1582. godine spominje gračanički kadija po imenu Lutfulah⁴⁹.

Tome kadiluku pripadale su nahije: Soko, u koju je spadala kasaba Gračanica, zatim nahije Nenavište i Srebrenik. Istaknuto je ranije mišljenje Šabanovića po kojem se u okviru tog kadiluka nalazila i nahija Završ⁵⁰, ali je to nemoguće jer su se između nahije Sokola (Gračanica) i Završa (područje današnjih Lopara) protezale nahije Visori i Gornja Tuzla, pa bi ta nahija bila teritorijalno odvojena od Gračanice, odnosno nahije Sokola (Vid. ovdje bilj. 15).

⁴⁴ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, ND BiH, ist.-fil., knj. 12, Sarajevo 1961, 96.

⁴⁵ Up. *Bosanski pašaluk*, str. 202.

⁴⁶ Tuzlanski sidžil fo 44^r i 45^r.

⁴⁷ BBA, Mühime defter-i XXII, str. 116.

⁴⁸ Wien, Nationalbibliothek, Ms. No 571, fo 92.

⁴⁹ BBA, Basmukata'a Kalemī, No 5000/13, fo 15 recto; Tavvib Okic (Ankara), *Quelques documents inédits concernant les Hamzawites* — Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists held in Istanbul, September 15th to 22nd 1951, Leiden 1957, Communications Vol. II, p. 285.

⁵⁰ Šabanović, isto, 202.

8) **Kadiluk Bijeljina.** Spominje se prvi puta 2. augusta 1580. godine⁵¹, a formiran je, svakako, kada i susjedna dva kadiluka, između februara 1572. i kraja te godine. Pripale su mu osim Bijeljine još nahije Koraj i Teočak⁵².

Takva sudsko-administrativna podjela u zvorničkom sandžaku kakva je ovdje prikazana nije se mijenjala do kraja XVI vijeka, tj. nije došlo do formiranja novih kadiluka.

⁵¹ Ankara, Tapu ve Kadastro, TD, No 23, fo 323; A. Handžić, *Postanak i razvoj Bijeljine u XVI, vijeku*, POF XII—XIII, str. 53—54.

⁵² A. Handžić, isto, str. 55.

VOJNO UREĐENJE ZVORNIČKOG SANDŽAKA

Pitanje vojnog uređenja naših zemalja pod turskom vlašću uopće nije još dovoljno rasvijetljeno. Jedan opći pogled na vojno uređenje Bosne u ranom turskom periodu pružio je dr. H. Šabanović¹, ali se nije detaljnije zadržavao na pojedinim sandžacima. Nekoliko radova iz te tematike dao je H. Kreševljaković. Značajniji su *Kapetanije*, kao i nekoliko pojedinačnih radova o utvrđenim bosanskim gradovima. Ali, kako se gornji radovi oslanjaju na izvore počevši uglavnom od XVIII vijeka pa dalje, u njima nisu ni spomenuti neki srednjovjekovni gradovi koje su Turci na ovom području zatekli i održavali, a koji su nestali prije početka XVIII vijeka. Zbog toga je potrebno da se ovdje ukratko osvrnemo i na vojno uređenje toga sandžaka u XVI vijeku, odnosno da po mogućnosti prikazemo kakvu je vojnu snagu faktički mogao predstavljati.

U vojno-administrativnom pogledu zvornički sandžak je, kako je poznato, od svog osnutka pa do 1541. godine pripadao rumelijskom beglerbegluku (pašaluku), kojem su dotle pripadali i svi drugi sandžaci u evropskom dijelu carstva. Osvajanjem Ugarske i formiranjem budimskog beglerbegluka te godine bilo mu je pripojeno i nekoliko sandžaka rumelijskog beglerbegluka, među kojima i zvornički (Kruševac, Vidin, Smederevo, Zvornik, Srem, Vučitrn i Požega), ali su odmah zatim rumelijskom beglerbegluku bili pripojeni novoosnovani sandžaci u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Rumelijski beglerbegluk je teritorijalno bio ponovo smanjen 1580. godine kada je osnovan bosanski beglerbegluk, treći po redu u našim zemljama, koji je obuhvatio sedam sandžaka, a nastao izdvajanjem sandžaka: bosanskog, hercegovačkog, kliškog, pakračkog i krčko-ličkog iz rumelijskog beglerbegluka, te zvorničkog i požeškog iz budimskog beglerbegluka. Ali iako je time zvornički sandžak administrativno pripao bosanskom beglerbegluku, on je ne samo u vojničkom nego i u drugom pogledu bio često puta upućen budimskom divanu više nego bosanskom.

Sandžak-beg. Značaj jednog sandžaka određivan je prvenstveno prema njegovoj vojno-strategijskoj važnosti, tj. da li je predstavljao istu-

¹ *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, GID, BiH, Sarajevo, 1961, 173—224; Isti, o tome pitanju i u *Vojnoj enciklopediji*.

renu vojnu krajinu čiji su sandžak-bezi imali široka vojna ovlaštenja (*serbestiyet*), ili je pak činio mirnu pozadinu. U normainim uslovima značaj pojedinih sandžaka ogledao se, zapravo, u visini sandžak-begovih hasova. Na toj bazi ustanovljeni odnos među sandžacima ostao je stalan i bio je od vremena sultana Sulejmana regulisan i zakonskim propisima. Između sedam sandžaka bosanskog beglerbegluka hasovi zborničkog sandžak-bega, dolazili su po svojoj visini na peto mjesto. Prema navodima u nekim kanun-namama visina sandžak-begovih hasova u sandžacima bosanskog pašaluka kretala se ovako: has bosanskog sandžak-bega iznosio je 650.000 akči, kliškog 642.500, požeškog 616.236, hercegovačkog 410.515, zborničkog 245.793, krčkog (ličkog) 200.000, i čazmanskog (pakračkog ili cerničkog) 170.000 akči.

U tim omjerima bilo je ponekada i znatnijeg odstupanja, prema tome sa kakvog je položaja izvjesna ličnost dolazila za sandžak-bega. Inače se primjećuju manja odstupanja, naročito u vezi sa padom akče, tj. povećavanje tih iznosa kako se išlo kraju XVI vijeka. Ali je bilo odstupanja i inače. To se jasno vidi ako pratimo iznose hasova u pojedinim popisima. Tako je, na primjer, has požeškog sandžak-bega Hizir-bega 1572. godine iznosio 353.610 akči, a has Sinan-bega, sandžak-bega istog sandžaka samo dvije godine kasnije 468. 475 akči, dok je ponovo nakon dvije godine isti Sinan-begov has bio smanjen na 387.564 akče². U hasovima zborničkih sandžak-begova u XVI vijeku primjećuje se uglavnom postepeno povećavanje tog iznosa, kao i jedan značajan izuzetak u 1548. godini kada je has sandžak-bega Mehmed-bega, odnosno Mehmed-hana, kako se on stalno navodi, znatno premašio uobičajene okvire i popeo se na 665.586 akči, više, dakle, nego je obično iznosio has bosanskog sandžak-bega, što bi značilo da je Mehmed-han ranije zauzimao znatno veći položaj. Nekoliko raspoloživih podataka govore nam o tim iznosima u pojedinim periodima XVI vijeka. Početkom druge decenije has zborničkog sandžak-bega iznosio je 223.028 akči³, a 1533. smanjen je na 220.134 akče⁴, da bi se u 1548. izuzetno popeo na 665.585 akči⁵. Zatim je 1574. godine has sandžak-bega Iskender-bega iznosio 300.901 akča⁶. Do godine 1580. taj has je na području istog sandžaka bio smanjen i, ukoliko nije tadanjem sandžak-begu Murad-begu bilo dato izvjesno namirenje u nekom drugom sandžaku, has mu je u cijelosti iznosio 279.000 akči⁷.

Teritorijalni uspjesi i širenje državnih granica znatno su utjecali ne samo na teritorijalno pomjeranje sandžak-begovih hasova nego je obično rezultiralo novom raspodjelom svih feudalnih domena i timara naročito u pograničnim oblastima. Dok se, na primjer, prije pada srebreničke banovine sandžak-begov has sterao u nahijama: Zborniku, Kušlatu, Šubinu, Gostilju, Drametinu, Brveniku i Perinu, padom te banovine i ši-

² Wien, Nationalbibliothek, Ms No 571 (*Defter-i roznamce-i timarha-i vilayet-i Budum der zeman-i Mustafa-paşa el merhum, fi sinin 980, 981, 982, 983*), fo 59, 251—2, 353—4.

³ TD, No 171, fo 9—14.

⁴ TD, No 173, fo 11—17.

⁵ BBA, TD, No 259 i No 260.

⁶ Wien, Nationalbibliothek, Ms No 571, fo 228; Istanbul, BBA, TD, No 395, fo 12.

⁷ TD, No 655, fo 8.

renjem granica do Save, a naročito poslije 1519. godine on se u tim nahijama bio osjetno smanjio⁸, tako da se do 1533. godine proširio i uglavnom sterao u svima sjevernim nahijama, naročito u Spreči, Jasenici, Gornjoj Mačvi, Sapnoj, Jadru, Teočaku i drugima, dok je u znatno manjim iznosima bio još zastupljen u južnom dijelu sandžaka⁹. Isto tako je došlo do nove raspodjele svih feudalnih domena i timara u ovom sandžaku sredinom XVI vijeka pošto su Turci bili proširili svoju vlast i na cijelu Slavoniju. Carski has se bio proširio u novoosvojenim zemljama, a smanjio se u zborničkom sandžaku u korist sandžak-begovog hasa, dok su istodobno dijelovi ovog ustupljeni drugim feudalcima. Rezultat tih transakcija bio je da je carski has u ovom sandžaku bio smanjen za 215.795 akči (od 1,494.227 na 1,278.432). Od tog iznosa bilo je ustupljeno hasu zborničkog sandžak-bega 180.677 akči, a 35.118 akči u zijamet carskom kapidžibaši Hajdar-begu. Istodobno je bilo oduzeto od hasa zborničkog sandžak-bega 116.665 akči, od čega je 70.232 akče ustupljeno požeškom sandžak-begu Ali-begu, a 46.433 akče Mustafa-begu, nikopoljskom sandžak-begu¹⁰. Time su se u ovom sandžaku proširili domeni novih značajnih ličnosti sa strane.

Zbog oskudnih izvora nismo ni iz daleka u mogućnosti da pružimo listu zborničkih sandžak-begova u ovom vijeku, ali ćemo bar uz dosad spomenuta navesti još nekoliko imena koja do sada nisu bila poznata.

1) Prvi siguran spomen zborničkog sandžak-bega datira iz 1491. godine kada je Bali-beg, sandžak-beg tog sandžaka zajedno sa zborničkim kadijom nadzirao popravljjanje zborničkog i srebreničkog grada¹¹. To će biti ista ličnost koju Hammer naziva *zborničkim sandžak-begom Ali-begom* za koga kaže da je u akcijama po Koruškoj poginuo kod Beljaka (Villach) 1492. godine¹².

2) Mustafa-beg se spominje 1501. godine. Kreševljaković navodi imena trojice zborničkih sandžak-begova iz XVI vijeka, među kojima prvog Mustafa-bega, ali ne navodi izvor¹³.

3) *Bivši defterdar Sinan-beg* spominje se kao zbornički sandžak-beg 1514. godine¹⁴. Biće identičan sa *pokožnim Sinan-begom* koji se tako navodi 1548. godine, a koji je ostavio i svoje zadužbine u Zvorniku.

4) Hadži Mustafa-beg je — prema Bašagiću — bio na tom položaju 1517. godine¹⁵.

5) Pred kraj 1517, međutim, navodi se i ime Hadži Öksünur-bega (neobično ime?). Feridun-beg kaže da je 22. zilka'de 923 (6. XII 1517) u Divan stigla vijest kako je zbornički sandžak-beg Hadži Öksünur-beg ubijen od strane neprijatelja¹⁶.

⁸ TD, No 171, fo 9—14.

⁹ TD, No 173, fo 11—17.

¹⁰ TD, No 260, fo 141—174, 227—245.

¹¹ Istanbul, Bayezid Kütüphanesi, M. Cevdet yazmalari, def. No 0—91, fo 610—612.

¹² J. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, I, Pesth 1834, 640.

¹³ H. Kreševljaković, *Turalibegov vakuf u Tuzli* (prilog povijesti XVI stoljeća), Sarajevo 1941 (preštampano iz Glasnika IVZ), str. 9, bilj. 15.

¹⁴ S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od 1463—1850)*, Sarajevo 1900, str. 186; BBA, TD, No 171, fo 71—2.

¹⁵ Bašagić, isto, 186 (izvor nije naveden).

¹⁶ Feridun-beg (Ahmed Feridun), *Münşeat as-salatın*, I (Istanbul, 1274/1858), str. 494.

6) Murad-beg se spominje na toj dužnosti 1526. godine.¹⁷

7) Bali-beg, zv. Küçük, vršio je tu dužnost krajem trećeg decenija toga vijeka. Godine 1528. bio je zakupio dvije mukate u svome sandžaku. Naime, u popisu zborničkih mukata iz tog vremena evidentirano je da je *zvornički sandžak-beg Bali-beg* počevši od 21. aprila 1528. godine zakupio u tri godine državni prihod od kopnene carine (*bac-i siyah*) na šabačkoj skeli, a 19. juna iste godine i prihod od *bad-i have* u nahiji Rađevini.¹⁸ Iz popisa vlaha smederevskog sandžaka (1528) vidi se takođe da je on nešto prije te godine uzeo pod zakup i slabo naseljeno selo *Resnik* u beogradskoj nahiji, a prema intencijama koje je u tom smislu bio dobio od Porte tadanji smederevski sandžak-beg Bali-beg *da se puste zemlje koje pripadaju Beogradu izdaju u zakup i da se nasele*¹⁹. U istom popisu kaže se za Küçük Bali-bega da je *rođak Jahja-paše*,²⁰ dakle, oca smederevskog sandžak-bega Bali-bega, do sada su katkada zamjenjivane ove dvije ličnosti, Küçük Bali-beg sa njegovim rođakom Bali-begom Jahjapašićem koji je umro nešto prije 1527. godine kao smederevski sandžak-beg,²¹ dok je, dakle, u to vrijeme i kasnije Küçük Bali-beg bio sandžak-beg zborničkog sandžaka.

Küçük Bali-beg je učestvovao sa zborničkim spahijama u pohodu sultana Sulejmana na Budim 1529. godine.²² Na dužnosti zborničkog jeljeni su timari nekolicini njegovih ljudi, tj. zamijenjeni su im timari na strani za timare u zborničkom sandžaku, iz čega ujedno vidimo svitu koja ga je okružavala. To su: sin mu Derviš-beg koji je dobio značajan timar od 10.000 akči *jer je Bali-begov sin*.²³ Drugi Bali-begov sin, Ahmed-beg imao je timar od 7.200 akči. Zatim se spominju njegov *glavni kapidžija sa timarom* od 5.995 i *njegov čovjek — sluga Kilič sa timarom* od 4.000 okči.²⁴ Ne zna se do kada je ostao na položaju zborničkog sandžak-bega. Ostavio je zadužbine u Zvorniku i u drugim mjestima. Umro je nešto poslije 1541. *kao budimski begler-beg Bali-paša*.²⁵

8) Ahmed-beg se spominje 1533. godine. Bio je zbornički sandžak-beg u vrijeme popisa tog sandžaka, gdje je navedeno njegovo ime.²⁶ Ne zna se kada je došao na taj položaj.

9) Džafer-beg se spominje 1534. Godinu navodi Bašagić, ali ne i izvor. U opširnom popisu zborničkog sandžaka iz 1548, međutim, na nekoliko mjesta spominje se *bivši i pokojni sandžak-beg Zvornika Džafer-beg*²⁷, ali se tu ne navodi vrijeme njegove uprave.

¹⁷ H. Kreševljaković, isto, str. 9, bilj. 15.

¹⁸ TD, No 656, fo 236—37.

¹⁹ Dr H. Sabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, Beograd 1964, 60.

²⁰ Isto.

²¹ Vidjeti o njemu opširnije u istom djelu str. 646.

²² *Münşeat as-salatin II* (1275/1859), 570.

²³ TD, No 171, fo 35—70; Ovaj Derviš-beg se ne smije takođe zamjenjivati sa svojim rođakom Derviš-begom Jahja-pašićem, sinom Bali-begovim koji je služio u Srbiji i koga je Derviš-beg na svom putu u Istanbul, sredinom toga vijeka, susreo u Jagodini gdje je Derviš-beg ostavio zadužbine.

²⁴ TD, No 171, fo 35—70.

²⁵ BBA, Malije (MMV), No 656, fo 245.

²⁶ BBA, TD No 173, fo 11. Ovaj defter je na Porti usvojen krajem aprila te godine.

²⁷ BBA, TD No 260, fo 170 i drugdje.

10) Bahši-beg²⁸ je prije 1533. bio na tome položaju. On se, istina, u našem izvoru izričito i ne spominje kao zbornički sandžak-beg, ali nekoliko podataka govori u tome smislu. Podigao je, naime, dervišku tekiju sa gostionicom (*musafirhanom*) u okviru same zborničke tvrđave i druge objekte u podgrađu, kao i u blizoj zborničkoj okolini. Za njihovo izdržavanje uvakufio je spahijske prihode sela Bratojevića u nahiji Drametinu, kao i druge prihode; sve u iznosu od 3.163 akče.²⁹

Cinjenica što je u samoj tvrđavi podigao tekiju, kao i da je mogao za njeno izdržavanje da uvakufi i prihode jednog cijelog sela — što mu je, dakle, prethodno car darovao — govore da je Bahši-beg bio zbornički sandžak-beg. On je kasnije bio i hercegovački sandžak-beg. Naime, na osnovu dubrovačkih izvora moglo se utvrditi da je Bahši-beg umro marta 1533. kao sandžak-beg Hercegovine³⁰.

11) Hizir-beg je bio sandžak-beg toga sandžaka 1543. godine.³¹

12) Sinan-beg se spominje 1548. godine. Prilikom popisa tog sandžaka zatečen je na položaju sandžak-bega³². Zapravo, Sinan-beg je u periodu prije tog datuma (mart 1548) vršio tu dužnost, a samim popisom, međutim, na upravu je došao Mehmed-han. Prema tome, nije poznato kada je taj položaj zauzeo Sinan-beg. Vjerovatno je naslijedio Hizir-bega.

13) Mehmed-han³³ se spominje na tome položaju od 1548. godine. Imenovan je u vrijeme popisa tog sandžaka, marta 1548. godine.³⁴ Njegov has bio je znatno povećan u zborničkom sandžaku (vjerovatno smanjen na drugoj strani) carskom odredbom od 2. džumada I 957 (19. V 1550), kada je više područja iz carskog hasa bilo dodijeljeno njegovom hasu³⁵, koji se po svojoj vrijednosti znatno isticao među hasovima svih drugih zborničkih sandžak-begova u XVI vijeku.

Prema H. Šabanoviću, Mehmed-han je unuk bosanskog sandžak-bega Skender-paše (umro 1505) a sin Mustafa-bega Skenderpašića (poginuo na istoku 1526). On je, prema tome, brat Kara Osman-šaha bosanskog sandžak-bega od 1562. do 1563. (umro 1567. i sahranjen kraj svoje džamije u Trikali). Mehmed-han je umro oko 1560. i pokopan u Skoplju kraj turbeta svoje majke, sultanije, tj. kćerke sultana Selima I³⁶.

14) Ahmed-beg, sin Mehmed-hanov, spominje se na tome položaju 1558. godine³⁷. Vjerovatno je naslijedio oca Mehmed-hana.

²⁸ U mome ranijem radu o Zborniku (*Zbornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH XVIII, Sarajevo 1970, str. 152, 159 i 160) pogrešno sam čitao Jahja-beg umjesto Bahši-beg. Takvo čitanje nastalo je korištenjem turskog, slabo čitljivog izvora. Tek iz latiničke grafije u dubrovačkim izvorima nedvojbeno je utvrđeno da je to Bahši-beg.

²⁹ BBA, TD No 260, fo 170.

³⁰ Prema saopćenju ing. Alije Bejtića, na čemu mu zahvaljujem.

³¹ Kreševljaković, isto, str. 9, bilj. 15.

³² BBA, TD No 260, fo 180.

³³ Neobična je titula ovog sandžak-bega, jer je *han* bio obično vladarski epitet.

³⁴ BBA, TD No 259, str. 18.

³⁵ TD, No 260, fo 170, 173, 174 i drugdje.

³⁶ Ove podatke o Mehmed-hanu usmeno mi je saopćio pokojni Šabanović (ali ne i izvor), a utvrdio ih je nakon što je napisao svoj rad: *Bosanski sandžak-beg Skender* (Istorijski glasnik ID Srbije 1, Beograd 1955) gdje bi zapravo trebalo da budu zabilježeni (uporediti na tome mjestu str. 126 i 127).

³⁷ *Mühime defteri* II, str. 242.

15) Husein-šah je bio imenovan na taj položaj 1559. godine; naime 14. oktobra te godine bio mu je dodijeljen has kao zborničkom sandžak-begu³⁸.

16) Šaban-beg se navodi na tome položaju 16. XI 1565. Toga datuma bila je naslovljena jedna zapovijed Porte (ferman) na Šaban-bega, zborničkog sandžak-bega.³⁹

17) Hizir-beg je bio imenovan na tu dužnost 15. jula 1567. godine, kako je to spomenuto u *Mühime defteri*⁴⁰, a naveden je i u sumarnom popisu tog sandžaka tri godine kasnije (oko 1570. godine).

18) Iskender-beg je naveden prvi puta na tom položaju 11. XI 1571. godine⁴¹.

19) Džafer-beg je zatim zamijenio Iskender-bega, a ostao je na toj dužnosti do marta 1574. godine⁴².

⁴² Wien, Nationalbibliothek, Ms No 571, fo 228.

20) Spomenuti Iskender-beg ponovo je imenovan na taj položaj 27. III 1574. godine⁴³.

21) Ferhad-beg je bio na toj dužnosti oko 1585,⁴⁴ a

22) Sinan-beg 1592. godine.⁴⁵

23) Memi-beg je kao zbornički sandžak-beg poginuo u bitki pod Siskom 1593. godine⁴⁶.

24) Prije kraja vijeka na toj dužnosti je bio Mustafa-beg, koji je u kasabi Gornjoj Tuzli ostavio zadužbine. Njegovim imenom nazvana je i mahala u toj kasabi koja se spominje 1600. godine.⁴⁷

25) Zatim se 10. aprila 1606. godine spominje *Mehmed-beg, bivši sandžak-beg, stanovnik Gornje Tuzle*⁴⁸. To je još jedan dokaz da su zbornički sandžak-bezi od kraja XVI vijeka sjedili u Gornjoj Tuzli, o čemu ćemo još govoriti.

Kao glavni vojni zapovjednik i najviši administrativni rukovodilac u svome sandžaku sandžak-beg je bio podređen nadležnom begler-begu (tj. do 1541. rumelijskom, do 1580. budinskom, a poslije te godine bosanskom), i u slučaju rata stavljao se pod njegovu komandu sa svom svojom vojskom. U vršenju svojih dužnosti sandžak-beg se uz pomoć malobrojnog vojno-administrativnog aparata oslanjao na svoje podređene zapovjednike: u prvom redu na alejbega, zapovjednika svih spahija u sandžaku, među koje su spadali i brojni vlaški knezovi sa manjim timarima, kao i dizdare, zapovjednike gradskih posada. Niži zapovjednici od alaj-bega bili su subaše i vojvode, tj. spahijski zapovjednici manjih područja od nekoliko nahija i vojno-administrativni organi na svojim područjima, odnosno upravnici sandžak-begovih i carskih hasova.

³⁸ BBA, TD No 259, str. 18; POF III—IV, 1952—53, 445; *Mühime defteri* IV, str. 164.

³⁹ *Mühime defteri* V, str. 394.

⁴⁰ *Mühime*, isto; TD No 259, str. 18.

⁴¹ *Mühime defteri* XVI, str. 6.

⁴³ Isto.

⁴⁴ TD, No 655, fo 8. Ovaj popis, u kojem se Ferhad-beg navodi kao zbornički sandžak-beg, nije datiran, ali je nastao između 1580. i 1585. godine.

⁴⁵ Bašagić, isto 186 (nedostaje izvor).

⁴⁶ P. pl. Radić, *Isprave o bitci kod Siska dne 22. lipnja 1593. g.*, — Starine XIX (Zagreb 1887), 172—192.

⁴⁷ TD, No 743 (*Opširni popis zvor. sandžaka iz 1600—1604 g.*), fo 55.

⁴⁸ BBA, MMV, No 20159, fo 11.

Spahije. Zahvaljujući postojanju nekoliko popisa ovog sandžaka u XVI vijeku gdje su evidentirane sve timar-sahibije i na osnovu zakonskih propisa koji određuju koliko je koji spahija, s obzirom na veličinu svog timara, bio dužan da povede u rat spremnih vojnika moguće je izračunati kolika je u pojedinim periodima bila faktička vojna snaga zborničkog, kao i svakog drugog sandžaka.

Kako je poznato, turska vojska u XV vijeku dijelila se na dvije osnovne grupe: *centralnu*, stacioniranu u centru države, kod sultana, plaćanu iz državne blagajne i *provincijsku vojsku*, u početku dobrim dijelom sastavljenu od graničara koji su bili dnevničari (ulufedžije), a dijelom od spahija timarlija. Stabilizacijom političkih prilika u novoosvojenim zemljama graničara je bivalo sve manje. Čim je jedno područje izgubilo značaj krajine ulufedžije su i u operativnoj vojsci i u tvrđavama zamijenjeni spahijama sa timarima, obično na području istog sandžaka, odnosno u blizini utvrđenih gradova, ukoliko se radilo o gradskim posadama. Na osnovu raspoloživih izvora možemo ovdje govoriti o vojnoj snazi sandžaka samo u normalnim prilikama, tj. možemo govoriti samo o onoj provincijskoj vojsci koja je imala svoje obezbjeđenje u stalnim timarima. Ulufedžija je inače moralo ponešto biti u svakom sandžaku i u normalnim prilikama, ali spahijski popisi o njima ne pružaju nikakve podatke pošto su za njih vođeni posebni defteri. Ovdje ćemo pružiti podatke o operativnoj vojsci, tj. lentskim spahijama koji su činili osnovnu snagu sandžaka, kao i o stacioniranoj vojsci po gradovima — mustahfizima timarlijama. Među operativnu vojsku spadali su i vlaški knezovi timarnici, čiji je broj u ovom sandžaku u prvoj polovini vijeka bio značajan, ali se gubljenjem vlaških povlastica i njihovih timari ili postepeno dokidaju ili se mnogi knezovi turskim osvajanjem Slavonije sredinom vijeka počinju pomjerati preko Save, dalje prema granici, zadržavajući tako i dalje svoje timare, a vlasiti status slobodnih i povlaštenih stočara filuridžija.

Prve spahije kao i gradske posade u našim zemljama dovođeni su uglavnom sa strane. Tako se zna da je većina tih vojnika u Bosni u XV vijeku bila iz drugih, istočnijih sandžaka, pa i iz Anadolije. Što su te zemlje postajale dublja pozadina sve više je njihove vojne snage sačinjavao domaći elemenat. Iz najranijeg poznatog popisa zborničkog sandžaka, (nastao početkom druge decenije XVI vijeka) dok još, dakle, nije u njegovim granicama bila sjeverna oblast između Bosne i Drine koju je obuhvatala ugarska srebrenička banovina, kao ni oblast sjeverozapadne Srbije (Mačva), tj. dok još taj sandžak nije obuhvatao ni pune dvije trećine svoje buduće teritorije, evidentirano je bilo 150 spahijskih timara. Tu vidimo da je u naknadno vođenoj (marginalnoj i interlinearnoj) raspodjeli timara koja je vršena od 1519. do 1531. godine vidljivo osjetno pomjeranje spahija iz drugih sandžaka u zbornički sandžak. Naime, prisajedinjenjem tome sandžaku sjevernih oblasti do Save mnoge spahije sa tog južnog područja sandžaka očito su dobili timare u novoosvojenim oblastima na sjeveru, pa je zbog toga nastalo pomjeranje spahija iz drugih sandžaka kojima su dodjeljivani timari već pomjerenih spahija, što je tu bilo evidentno. Takva pojava je, uostalom, bila općenita. Iz obrazloženja kod pojedinih imenovanja (dodjeljivanja timara) obično je vidljivo odakle pojedini spahija dolazi, odnosno razlog zašto mu se

timar daje. Od spomenutih 150 timara samo je 36 spahija (tj. 26 lično, a 10 njihovi očeви) imalo i ranije timare na području istog sandžaka, a za 101 spahiju izričito je navedeno da su ranije imali timare u drugim sandžacima. Tako su 31 spahija lično, ili njihovi očeви, imali ranije timare u bosanskom, 17 u smederevskom, 10 u sofijskom (Paša sandžak), 5 u vučitrnskom, 6 u hercegovačkom, 2 u kruševačkom, 1 u ozijskom, 1 u čirmenskom i 1 u vidinskom sandžaku. Za neke nije navedeno gdje su ranije bili, dok je za nekolicinu sinova uglednih ličnosti prosto zapisano: *naređeno da mu se da toliki timar jer je Bali-begov sin*, ili *jer je Ferhad-pašin sin*, ili *Bali-begov čovjek koji je služio u više gradova; sin alaj-bega u Paša sandžaku; ranije solak Visoke Porte; bivši katib rumelijskog beglerbega; čovjek hercegovačkog sandžak-bega Ahmed-bega; glavni kapidžija ozijskog sandžak-bega Sinan-bega*, itd.⁴⁹

Sve te spahije bili su uglavnom muslimani sa manjim timarima od kojih je 125 timara dodijelio rumelijski beglerbeg (*teskeresiz timari*), tj. timari do najviše 6.000 akči, a samo 25 su bili *teskereli timari*, preko 6.000 akči. U stvari, radi se tu o samo 90 timara preko 3.000, a ostalih 60 timara su bili ispod tog iznosa. Među svim tim timarima hrišćani (kršćani) su bili zastupljeni samo sa tri timara od 2.100—3.000 akči⁵⁰. Ali to ipak nisu bili jedini kršćanski timari na tom području. Kako su se Turci na toj krajini u mnogome oslanjali na brojne vlahi i njihove starješine knezove i kako je u popisu kojih 20 godina kasnije (1533) evidentirano u tom sandžaku 38 knezovskih timara, sigurno je da su i u to vrijeme (oko 1512) knezovski timari postojali, premda ih nije obuhvatio ovaj popis koji uostalom ne predstavlja potpun popis ni tog užeg opsega zborničkog sandžaka jer nije obuhvatio vlahi, kao i zbog toga što tu nema ni mustahfizkih timara, a oni su djelomično postojali jer se još 1476/7. godine spominju neki mustahfizi timarlije gradova Srebrenice i Sokola na Drini⁵¹. Prema tome, smatram da su vlaški knezovi posjedovali timare i onda kada su popisivani po knežinama i posebnim defterima kao što su oni za smederevski i zbornički sandžak iz 1528. godine⁵², premda se zbog specifičnosti takvog popisa ne vidi da su starješine knežina posjedovali timare.

Kako je poznato, zakon Sulejmanov regulisao je već odavno primjenjivanu i ustaljenu praksu o obavezama spahija u slučaju rata prema veličini timara i zijameta⁵³. Zakonom su takođe bile regulisane i obaveze sandžak-begova prema veličini njihovih hasova, kako to počet-

⁴⁹ TD, No 171.

⁵⁰ TD, No 171; Pojmovi *kršćansko* i *hrišćansko*, premda, strogo uzevši, imaju danas i diferencirana značenja, teško je ovdje, kada je riječ o stanovništvu, gdje se ti pojmovi toliko puta ponavljaju, stalno ih uporedo navoditi, ili isticati sada jednu zatim drugu varijantu kada se uvijek ne može pouzdano ni znati da li se radi o katoličkom ili pravoslavnom stanovništvu. Zato sam se odlučio za jednu varijantu (*kršćansko*), koja ovdje u daljnjem navođenju, kao opći pojam, označava sve stanovništvo podjednako, i istočne i zapadne crkve.

⁵¹ TD, No 16.

⁵² TD, No 144; No 1011; No 405.

⁵³ *Kanun-nāme-i āl-i Osman*, izd. M. Arifa, TOEm 1912—13, br. 15—19; H. Hadžibegić, *Kanun-nama sultana Sulejmana Zakonodavca*, GZM 1949/50. Prema zakonskim propisima obaveze spahija u slučaju rata bile su slijedeće: *timar-sahibija* sa timarom od 1.000—2.000 akči smatran je kao džebelija (*oklopnik*) i morao je lično da učestvuje u ratnom pohodu na konju sa svom potrebnom spremom; sa 2.000—3.000 akči morao je sa sobom da povede i jednog slugu (*gulam*); od 3.000—

kom XVII vijeka iznosi Ajni Āli⁵⁴. U smislu tih propisa sandžak-bezi bosanskog pašaluka bili su dužni da opreme u rat i to: bosanski sandžak-beg 135 džebelija, kliški 123, požeški 123, hercegovački 82, zbornički 49, krčko-lički 40 i čazmanski (pakrački, odnosno cernički) 34 džebelije. Na osnovu tih zakonskih propisa i defterskih podataka o visini pojedinih timara, zijameta i hasova, izuzimajući carski has, moguće je u vrijeme tih popisa utvrditi i stvarni broj operativne vojske u tome sandžaku.

1) Oko 1512. godine ti podaci su se kretali ovako: carski has koji je obuhvatao sve regalije, izvore posebnih dohodaka i to rudnike i solane, konkretno: rudnike srebra i olova u Srebrenici i Sasama sa kovnicom novca u Srebrenici, kao i badž od ugljara u Srebrenici; manje rudnike srebra, olova i bakra u brveničkoj i goščaničkoj nahiji: Kozija Glava, Belo Brdo i Goščanica; u budimirskoj nahiji nekoliko rudarskih jama u selima: Hranča, Hlapovići i *Selo Djevanje kod Zvornika na obali Drine, rudnik srebra i olova* (danas istoimeno selo prema sredini zapadne obale Zvorničkog jezera), zatim slane izvore u Gornjoj i Donjoj Tuzli. Svi ti rudnici i solane sa svojim nahijama iznosili su u akćama ukupno: 1,142.061

Sandžak-begov has je obuhvatao sela u pet nahija (Šubin, Kušlat, Gostilj, Drametin i Brvenik), uključujući još podavanja vojnuka i martolosa u cijelom sandžaku, u iznosu od:

223.028

Jedan kilidž zijamet iznosio je:

20.632

Zatim, 150 manjih spahijskih timara u ukupnom iznosu od:

653.232

Cijeli sandžak iznosio je:

2,038.953 akči⁵⁵.

2) Već 1533. godine imamo popis cijelog sandžaka u njegovom konačnom teritorijalnom obliku.

Carski has je obuhvatao iste prihode kao i ranije, u iznosu od:

941.683

(Tu nije uračunat, tj. u defteru nije upisan, državni prihod od kovnice koji je ranije iznosio oko 400.000).

Sandžak-begov has obuhvatao je sela u 20 nahija.

4.000 akči bio je vitez (oficir) i nosio oficirski turban (*burume*), morao je da pođe lično i da sa sobom povede jednog džebeliju; od 4.000—5.000: lično + 1 džebelija + 1 gulam; 5.000—6.000: lično + 2 džebelije + manji šator (*tenktur*); 6.000—8.000: lično + 2 džebelije + 1 gulam + tenktur; 9.000—10.000: lično + 3 džebelija + veći šator; 10.000—12.000: lično + 3 džebelija + 1 gulam + veći šator; 12.000—15.000: lično + 4 džebelija + veći šator; 15.000: lično + 5 džebelija + veći šator; preko 15.000 na svakih 3.000 još po jednog džebeliju, a na svakih 1.500—2.000 još po jednog gulama.

Zajimi su, prema istim propisima, bili dužni da sa domenom koji je prelazio *kilidž* (minimum 20.000 akči) na svakih 4.000 akči povedu po jednog džebeliju, a na svakih 30.000 akči da ponesu pancir. Bogatiji su bili dužni još da ponesu po dva obična i jedan mali šator, a siromašniji po jedan obični i jedan mali šator.

⁵⁴ *Kavān-in-i Āl-i Osmān der hulāsa-i mezāmīn-i defter-i divan*, izd. M. Vefik-paše, Istanbul 1280/1863, 16—17.

⁵⁵ TD, No 171, fo 1—8.

Prema ranijem stanju on se smanjio u južnom dijelu sandžaka, a povećao u sjevernom dijelu. Iznosio je:	220.134
Spahijskih manjih timara 123, iznos:	529.779
Knezovskih manjih timara 38, iznos:	47.750
Timari gradskih mustahfiza, u pet gradova (Zvornik, Teočak, Srebrenik, Soko, Srebrenica) 291 mustahfiz, u ukupnom iznosu:	453.240
<i>Cijeli sandžak</i> iznosio je:	2,192.586 akči ⁵⁶ .

3) Godine 1548. carski has je obuhvatao iste prihode kao i ranije. Najznačajniji su bili oni od Srebrenice sa Sasama zatim od Donje i Gornje Tuzle. Počeli su rasti i prihodi od skela na Savi, od Šapca do Brčkog, usljed osvojenja Slavonije i razvijenog obostranog prometa preko Save. Iznosio je:

Sandžak-begov has (tj. sandžak-bega Mehmed-hana) protezao se u 14 pretežno sjevernih nahija u sandžaku, u iznosu od:	1,494.227
Jedan zijamet (alaj-begov):	665.585
Spahijskih srednjih timara 108:	20.080
Knezovskih manjih timara 43:	608.133
Mustahfizi. U 12 gradova (Zvornik, Srebrenica, Perin, Kušlat, Šabac, Nočaj, Novi, Brčko, Srebrenik, Teočak, Gradačac i Soko) 308 mustahfiza, ukupno:	42.300
<i>Cijeli sandžak</i> iznosio je:	454.865
	3,285.190 akči ⁵⁷ .

4) Oko 1570. godine carski has, obuhvatajući iste prihode kao i ranije iznosio je:

Sandžak-begov has, protezao se u 6 sjevernijih nahija u sandžaku, iznosio je:	1,495.516
	300.000

Dijelovi hasova drugih sandžak-begova (dio hasa kliškog sandžak-bega = 95.000; budimskog sandžak-bega = 50.000; sandžak-bega Panjkovine u Ugarskoj = 87.888 i čazmanskog sandžak-bega = 29.000 iznosili su ukupno:

Zijameta 27:	261.888
Spahijskih srednjih timara 157:	585.920
Knezovskih malih timara 11:	785.500
Mustahfizi oko:	7.500
<i>Cijeli sandžak</i> iznosio je oko:	500.000
	3,936.324 akči ⁵⁸ .

5) Oko 1585. godine carski has, iznos:	1,541.765
Sandžak-begov has:	279.000
Dio hasa (sandžak-bega Panjkovine):	38.600

⁵⁶ TD, No 173; Zijameta, dakle, nije uopće bilo.

⁵⁷ TD, No 260.

⁵⁸ TD, No 395.

Zijameta 38:	922.811
Spahijskih srednjih timara 197:	1,234.754
Knezovskih timara 3 (dva po 500):	2.000
Mustahfizi:	424.730
<i>Cijeli sandžak</i> iznosio je:	4,443.660 akči ⁵⁹ .

Ako se bar letimično zadržimo na gornjim podacima zapazimo izvjesne činjenice koje nam mnogo kazuju. Prije svega upada u oči da se vrijednost svih podavanja stanovništva kroz jednu polovinu stoljeća (1533—1585) upravo udvostručila, što praktično znači da se budžet za vojsku toga revira udvostručio. To ujedno ne znači da se u tom omjeru udvostručio i broj vojske. Prolaskom perioda kolonizacije koji se za južni dio sandžaka završio već krajem XV vijeka, a u sjevernom dijelu sa propašću ugarske srebreničke banovine i kolonizacijom tog područja sve do Save, što je u nekim dijelovima (naročito ravničarski ugao između Bosne i Save) trajalo sve do sredine toga vijeka — nastao je period političke i privredne stabilizacije. Zbog toga je došlo do poboljšanja proizvodnih uslova i do općeg porasta proizvodnje, te su ukupni državni prihodi u 1533. godini od 2,192.586 porasli do 1585. godine na 4,443.660 akči.

Dalje je upadljiva činjenica što se u drugoj polovini toga vijeka pojavljuje sloj krupnijih spahija, tj. sloj zajima koji su dotle bili zastupljeni samo alaj-begom toga sandžaka. Oni svakako izrastaju iz reda običnih spahija čime, u uslovima stabilizovane turske vlasti i proširene islamizacije, dolazi do izvjesnog ukupnjavanja jednog spahijskog sloja, tj. do obrazovanja brojnijeg spahijskog rukovodećeg kadra, kao i rukovodećeg vojno-administrativnog kadra u sandžaku. Kako se vidi, njihov broj je prilično brzo rastao. Od samo jednog zijameta u 1548. godini narastao je taj broj do 1585. godine na 38 zijameta, što predstavlja novčano povećanje rentnog prihoda u sandžaku za 900.000 (od 20.080 na 922.811 akči). Ta pojava, čini se, nije bila izolovana nego se moralo isto dogoditi u bosanskom, kao i u drugim sandžacima. Postepeni pad vrijednosti akče u drugoj polovini toga vijeka i stabilnost defterskih podataka u pogledu cijena poljoprivrednih proizvoda, odnosno visine iznosa timara, dovelo je do faktičnog umanjivanja vrijednosti timara, do pogoršavanja materijalnog položaja spahija. Zbog toga se pojavom krize u timarskom sistemu događalo da su povećavani timari izvjesnim spahijama⁶⁰, što je, opet, u nekim sandžacima gdje privredni kapacitet to nije dozvoljavao dovelo do smanjenja broja sitnih spahija. U zvorničkom sandžaku, međutim, povećanjem broja zijameta nije se smanjio broj timara nego, štaviše, uporedo s tim rastao je broj običnih spahija. Prema tome, porast broja zijameta kao i timara u drugoj polovini toga vijeka, tj. od 1548. do 1585. godine, što je rezultiralo novčanim efektom od 1,500.000 povećanja ukupnog rentnog prihoda (900.000 kod zijameta i 600.000 kod timara) morao bi se pripisati dobroj naseljenosti i povećanju opće produktivnosti u tome sandžaku. Taj proces, nažalost, ne možemo pratiti i u bosanskom sandžaku jer nam za sada nedostaju

⁵⁹ TD, No 655.

⁶⁰ Vid. N. Filipović, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, POF V, 1955, 263.

sumarni spahijski defteri (*mücmel*) toga sandžaka iz druge polovine XVI vijeka koji bi pružili takve podatke.

Povećanje broja običnih spahija od 1548. do 1585. godine nije bilo maleno, štaviše su i njihov broj (od 108 na 197) i novčani efekat (od 600.000 na 1,200.000) bili udvostručeni⁶¹. Među njima pravih kršćanskih spahija nije bilo ni početkom XVI vijeka, kao ni kasnije. Od trojice sitnih kršćanskih spahija koji se spominju oko 1512. godine za dvojicu se vidi da su, kao i većina muslimanskih spahija, došli sa strane. Jednome je otac ranije imao timar u smederevskom sandžaku, dok je drugi dotle imao timar u sofijском sandžaku⁶². Prema tome, nema nikakvih znakova da su Turci na tom području zatekli starih vojničkih redova, odnosno sitnog domaćeg plemstva koje im se priklonilo da bi ga uključili u svoje vojničke redove, kao što je u mnogom bio slučaj u bosanskom i hercegovačkom sandžaku. To je i razumljivo jer je ovo bilo specifično područje gdje se ni prije Turaka zbog čestog mijenjanja gospodara nije mogao razviti i ustaliti stanoviti broj domaćeg plemstva. Osim toga, to je područje, očito, osvojeno jačim borbenim akcijama, pa ako je i bilo nešto sitnog plemstva i vojske bilo je uništeno ili je prebieglo preko Save. Ono je i kasnije duže vremena bilo izloženo upadima Mađara sve do 1526. godine. Zato je ovdje staro stanovništvo dobrim dijelom bilo migriralo na sjever, a na puste i stanovništvom prorijeđene zemlje Turci su kolonizirali novo stanovništvo, vlahe stočare, na koje su se oni tu u učvršćivanju svoje vlasti znatno oslanjali.

Zbog toga se na ovom području pojavljuje jedan novi red sitnih kršćanskih spahija, vlaške starješine, knezovi. U popisu iz 1533. godine evidentirano je u zborničkom sandžaku 38 knezova timarlija sa malenim timarima koji su ukupno iznosili svega 47.750 akči⁶³, što je sve iznosilo koliko jedan srednji zijamet. Svi su oni, uglavnom, u vlaškom popisu iz 1528. godine zapisani kao starješine vlaških knežina⁶⁴. Slijedećih 15 godina njihov broj se prividno povećao na 43 knezovska timara, samo je ukupan iznos tih timara iznosio još manje nego ranije, svega 42.300 akči⁶⁵. To je već značilo daljnje usitniavanje tih timara, odnosno započela je postepena likvidacija knezova kao spahija. Jer odmah po mohačkoj bitki (1526) ova oblast je izgubila značaj isturene krajine, pa Turcima vlaške usluge ovdje nisu više trebale, te su vlasli kratko iza toga izgubili svoje poreske povlastice i od slobodnih seliaka, stočara, postali su obična zemlioradnička raja vezana za zemlju. Vlaške starješine, knezovi, još su izvjesno vrijeme uživali svoje timare koji su uglavnom prelazili sa oca na sina, ali se sve više išlo usitniavanju tih timara, tako da su se sveli, uglavnom, na posjedovanje čifluka i baština. Broj tih timara znatno je opao u periodu od 1548. do 1570. godine, sa 43 na svega 11 timara, koji su ukupno iznosili samo 7.500 akči⁶⁶. Kroz slijedećih 10, odnosno 15 godina, ostala su svega još 3 knezovska timara, sve sami knezovski čifluci i ništa drugo, i to 2 po 500 akči u nahijama Šapcu i

⁶¹ TD, No 260; No 655.

⁶² TD, No 171.

⁶³ TD, No 173.

⁶⁴ TD, No 405; Up. još dr M. Vasić, *Knezovi timarlije u zborničkom sandžaku*, Godišnjak DI BiH X, Sarajevo 1959, 247—278.

⁶⁵ TD, No 260.

⁶⁶ TD, No 260; No 395.

Radevini, a 1 od 1.000 akči u nahiji Srebrenici⁶⁷. Već sredinom vijeka moglo se primijetiti da su ti timari u Posavini i Mačvi bili grupisani prema putevima u pravcu Save i Slavonije, iz čega se vidi da je dobar broj knezova spahija išao sa svojim vlasima dalje prema granici gdje su još važile vlaške poreske povlastice.

Da se vratimo onome što nam je bio cilj, tj. da prikazemo faktički vojni kapacitet ovog sandžaka u izvjesnim periodima. U smislu već spomenutih zakonskih propisa o obavezama svih spahija, kao i sandžak-bega u slučaju ratnog pohoda i na temelju već rekapituliranih podataka o broju zijameta i timara kroz pet popisa od 1512, do 1585. godine, te na temelju razvrstanih svih timara i zijameta po veličini moglo se dosta tačno utvrditi kolika je bila vojna snaga sandžaka. Ne računajući stacioniranu vojsku po gradovima, na što ćemo se kasnije osvrnuti, pružićemo ovdje podatke samo o operativnoj vojsci.

Godine 1512. sandžak-begov has, jedan kilidž zijamet i 150 timara trebalo je predstavljati vojsku od: 1 zajima (*alaj-bega*), 90 spahija (*vitezova-burume*), 75 njihovih slugu (*gulam*), 251 džebelija, 26 malih šatora i 10 većih (*oficirskih šatora*). U svemu, dakle, 416 ljudi i 36 šatora.

Godine 1533: sandžak-begov has, 123 manja spahijska timara i 38 malih knezovskih timara trebalo je dati vojsku od: 80 spahija, 65 sluga, 223 džebelije, 26 knezova i 12 knezovskih zamjenika⁶⁸, 22 mala i 10 većih šatora. U svemu 406 ljudi sa 33 šatora.

Godine 1548. sandžak je mogao podići vojsku od: 1 zajim (alajbeg, zapovjednik spahija), 93 spahije, 52 gulama, 228 džebelija, 4 manja i 5 većih šatora, kao i 24 kneza lično sa 19 zamjenika, svi u opremi na konjima. Sveukupno: 417 operativnih ljudi sa 9 šatora.

Oko godine 1570. sandžak je mogao podići: 22 zajima, 117 spahija, 89 gulama, 338 džebelija, 2 kneza, 9 knezovskih zamjenika, 102 manja i 39 većih šatora. Ukupno 577 ljudi sa 141 šatorom.

Zatim, godine 1585. broj vojske u sandžaku mogao je iznositi: 37 zajima, 158 spahija, 100 gulama, 462 džebelije, 1 knez, 2 knezovska zamjenika, 129 manjih i 68 većih šatora. Svega: 760 ljudi sa 197 šatora.

Kako se iz gornjih podataka vidi vrlo je malena bila brojčana snaga spahija u zborničkom sandžaku. U prvoj polovini XVI vijeka njihov ukupni broj pod pretpostavkom da se svi odazovu pozivu kretao se oko 400 ljudi. Tek u drugoj polovini vijeka mogao se, dakle, taj broj maksimalno kretati između 577 i 760 ljudi.

Utvrđeni gradovi i njihove posade

Kao i drugdje, i u oblasti koju je obuhvatio zbornički sandžak, Turci su zatekli znatno više utvrđenih gradova i gradića od onih koje su održavali. Osvojeno područje posmatrano je sa mnogo šireg strateškog, komunikacionog i privrednog aspekta nego je ono ranije gledano iz ugla nekoliko feudalnih, često zavađenih gospodara tih gradova. Osvo-

⁶⁷ TD, No 655.

⁶⁸ Prema zborničkoj kanun-nami, knezovi sa timarom ispod 1.000 akči bili su dužni da pošalju u rat svoje zamjenike opremljene na konju, a sa timarom iznad 1.000 akči da pođu na konju lično (*Kanuni i kanun-name*, str. 118).

jivši široka područja nisu im bili potrebni svi zatečeni gradovi, te su mnoge razrušili i ostavili zubu vremena da ih dokrajči. Tako je u dijelu sandžaka koji se prostirao s desne strane Drine, tj. u nahijama: Šapcu, Donjoj Mačvi, Gornjoj Mačvi, Jadru, Rađevini, Ptičaru, Bohorini, Krupnju i Brveniku terenskim ispitivanjem utvrđeno oko 20 podora srednjovjekovnih gradova i gradića⁶⁹, o kojima nema spomena u oskudnim srednjovjekovnim izvorima. Isto tako na lijevoj strani Drine postoji i danas više takvih podora: u selu Sapnoj, u selu Ugljeviku značajni ostaci takozvanog Jablangrada, u Koraju, zatim je nekoliko takvih ostataka u dolini Drinjače evidentno u starim austrijskim topografskim kartama, od kojih su se neki sačuvali do danas, a o kojima ništa ne znamo. O nekima, opet, postoje samo spomeni čija lokacija do danas nije utvrđena, kao *Brodar i Susjed u okrugu Boljaniću* i grad Mačva. Stari grad u Tuzli, kako je spomenuto, održao se sve do proljeća 1463. godine, kada je bio uništen. Neke su gradove Turci samo neko vrijeme održavali, a kasnije ih napustili.

U cijelom sandžaku Turci su u svemu održavali 12 srednjovjekovnih gradova od kojih 10 na bosanskoj, a 2 na srbijanskoj strani. Teritorijalno se mogu podijeliti u tri grupe: a) gradovi u području Zvornika koji su u početku činili jedina utvrđenja sandžaka: Zvornik, Srebrenica, Kušlat i Perin, b) utvrđena linija u sjevernom dijelu sandžaka na bosanskoj strani: Teočak, Srebrenik, Soko i Gradačac i c) gradovi na desnoj obali Save, od kojih dva na srbijanskoj strani: Šabac i Noćaj, a dva na bosanskoj: Novi (u bijeljinskoj nahiji) i Brčko. Po svojoj arhitekturi, koja je kod očuvanih gradova sva turska, i strategijskom značaju, tj. prema brojnosti posada koje su ih čuvale može se ocijeniti njihova važnost i značaj koji su im Turci pridavali. Ali njihov značaj ovisio je o vremenu i prilikama. U svakom slučaju Zvornik je ostao stalno najznačajniji grad kao sjedište sandžak-bega i važan strategijski punkt, a značaj ostalih se mjerio prema blizini granice ili važnih komunikacija.

Gradske posade u uslovima isturene vojne krajine bile su znatno brojnije, sastavljene isključivo od dnevničara (ulufedžija), pokretne vojske koja je djelovala u slučaju potrebe, nevezane za timare. Takav je slučaj bio svuda na krajini⁷⁰. Kako su za graničare-dnevničare vođeni posebni popisi to mi u spahijskim defterima ne nalazimo spomena o graničnim tvrđavama i njihovim posadama. Tako u popisu oko 1512. ne nalazimo spomena o posadama gradova: Zvornika, Srebrenice, Kušlata i Perina⁷¹ koje su čuvali ulufedžije: mustahfizi, azapi, farisi, martolozi i drugi graničari, i to u većem broju nego su ti gradovi bili čuvani kasnije od ostalih mustahfiza. Dotle je, dakle, to područje imalo obilježje prave vojne krajine. Isto tako u popisu 1533. godine, kada je taj sandžak već odavno bio dobio svoju konačnu teritorijalnu fizionomiju, nema uopće spomena sjevernijih, granici bližih gradova: Šapca, Noćaja, Novog, Brčkog i Gradačca, kao ni njihovih posada, jer su bili ulufedžije.

U četvrtom deceniju XVI vijeka po svojoj važnosti, odnosno po broju angažovanih posada, pored Zvornika sa 120 stalnih mustahfiza

⁶⁹ Vid. A. Deroko, *Srednjovjekovni gradovi*, Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji — I Zapadna Srbija, SAN, Beograd 1953, 35—36.

⁷⁰ Up. A. Handžić, *Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka*, Godišnjak DI BiH, XIII, 1962, 321—339.

⁷¹ TD, No 171.

dolaze gradovi u sjevernom dijelu ovog sandžaka: Teočak, 55 mustahfiza, Srebrenik 46 i Soko 32⁷². Šabac, koga su još čuvali ulufedžije, morao je imati više od 37 mustahfiza, koliko ih se ovdje spominje 1548. godine⁷³, zatim je grad Srebrenica 1533. godine imao 40 stalnih mustahfiza⁷⁴. Ti gradovi su i po svojoj arhitekturi bili značajniji od ostalih.

Već sredinom vijeka promijenio se redoslijed važnosti tih gradova. Čim je sjeverni dio sandžaka prestao biti *serhat*, tj. čim se turska vlast bila proširila u Slavoniji, izgubili su znatno od svoje strategijske važnosti gradovi: Teočak, Srebrenik i Soko, kao što su ranije gubili na svojoj važnosti južniji gradovi pomicanjem sjeverne granice sandžaka. Tako je do 1548. godine Teočak sa 55 mustahfiza spao na 22, Srebrenik sa 46 na 21 i Soko sa 33 na 19 mustahfiza⁷⁵. Do te godine su i preostalih pet gradova (Šabac, Nočaj, Novi, Brčko i Gradačac) po karakteru posada prestali biti granični gradovi, tj. dobili su stalne mustahfize, timarlije. Po broju posada imali su te godine slijedeći redoslijed: Zvornik sa 107, Srebrenica i Šabac po 37, Teočak 22, Srebrenik 21, Soko 19, Novi 14, Kušlat 12, Gradačac 10, Perin 9, Nočaj 8 i Brčko 12 mustahfiza⁷⁶. Prema tome cjelokupan broj gradskih posada u 12 spomenutih gradova sredinom toga vijeka iznosio je 308 stalnih mustahfiza, naprama maksimalnom broju od 417 operativnih vojnika u sandžaku. Taj odnos u brojnoj snazi posada u pojedinim gradovima zadržao se i kasnije, pokazujući izvjesnu tendenciju opadanja.

Nešto prije 1570. godine Turci su napustili grad Perin, te se u popisu sandžaka oko te godine⁷⁷, kao ni kasnije⁷⁸, više ne spominje posada toga grada. Zbog toga, opisujući stare bosanske gradove, H. Kreševljaković ne spominje uopće taj grad⁷⁹, jer je rano o njemu u izvorima prestao svaki spomen. On takođe nije znao da su postojali pravi utvrđeni gradovi, Brčko i Novi u bijeljinskoj nahiji⁸⁰, koji su rano nestali, jer su mu bili dostupni samo pozniji turski izvori. Inače je on u citiranom radu, prema raspoloživim izvorima, pružio dovoljna obavještenja o drugim gradovima na bosanskoj strani zvorničkog sandžaka (Zvornik, Srebrenica, Kušlat, Teočak, Soko, Gradačac i Srebrenik). Ruševine Perina, nekadašnjeg grada vlasteoske porodice Staničića, relativno još dobro očuvane, vide se kod sela Kalabače na desnoj, visokoj obali Drinjače, južno od današnjeg manastira Papraće.

Ovdje ćemo ukazati na jednu interesantnu pojavu, koliko zbog upoznavanja materije o utvrđenim gradovima u ovom sandžaku, toliko da ukažemo na jednu pojavu u popisnim defterima koju treba istaknuti radi upoznavanja karakteristike samih deftera. Naime, u istom popisu ovog sandžaka oko 1570. godine u kojem više nema spomena o Perinu

⁷² TD, No 173.

⁷³ TD, No 260.

⁷⁴ TD, No 173.

⁷⁵ TD, No 260.

⁷⁶ TD, No 259 i No 260.

⁷⁷ TD, No 395.

⁷⁸ TD, No 655; Td. No 743 i Ankara, TK, TD, No 346.

⁷⁹ H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše Starine I, Sarajevo 1953, 7—45.

⁸⁰ Up. A. Handžić, *Stari grad Novi na Savi*, Godišnjak DI BiH XIV, 1963, 239—251.

pojavljuje se jedan novi grad, grad Zdenci sa 27 mustafhiza⁸¹. Evidentiran je isto tako i u dva kasnija popisa oko 1585. i 1600. godine⁸². Na osnovu takvog evidentiranja taj bi se grad morao tražiti u granicama zvorničkog sandžaka, premda se zna za postojanje istoimenog grada i u Slavoniji. I da nismo pronašli ferman koji se odnosi na taj slučaj teško bi se to moglo objasniti, jer se u zvorničkom sandžaku nije mogao pronaći takav grad. Iz carskog fermana upućenog budimskom beglerbegu Mustafa-paši od 1. dek. džumada II 976 (21—30. XI 1568), koji se nalazi u prilogu sumarnog popisa iz 1548. godine⁸³, to se jasno vidi: *Došlo je pismo mojoj visokoj Porti te je iz zvorničkog grada premješteno u grad Zdenca u sandžaku Začasna 25 mustahfiza. Prije toga su iz istog zvorničkog grada premještena dvojica mustahfiza u grad Brčko. Kako se na taj način umanjio broj zvorničke posade, to se na temelju ilama i arza zvorničkog sandžak-bega, kao i nazira carskih prihoda naređuje da se iz brčanskog grada povrate natrag u Zvornik dvojica spomenutih mustahfiza*. U prilogu ovom fermanu tadanji zvornički dizdar je sačinio poimeničan popis ovih prekomandovanih mustahfiza sa oznakom njihovih timara i ovjerio pečatom.

Kako su, dakle, spomenuti mustahfizi u gradu Zdenci, a svakako i njihovi nasljednici u tim službama, ostali stalno sa svojim timarima u granicama zvorničkog sandžaka, to je i u daljnjim službenim popisima taj grad tako evidentiran kao da se uistinu i on nalazio u tome sandžaku. Prema ovome, mjerodavan je bio timar u kojem se sandžaku nalazio, a ne sam timarnik. Ovaj slučaj je svakako interesantan i vrijedno ga je istaknuti radi problematike samih deftera. Sasvim je razumljivo da je zvornički grad gdje je sjedio sandžak-beg, odnosno gdje se nalazila glavna komanda i operativne vojske i gradskih posada u sandžaku, predstavljao i matični centar u pogledu raspodjele vojske. I mislim da je baš u vezi sa premještanjem ovih 25 mustahfiza u Začasnú dokinuto održavanje grada Perina kao nepotrebno.

Do danas se nije očuvalo nikakvih ostataka od gradova Noćaja i Brčkog. Noćaj se nalazio na desnoj obali Save nasuprot Sremske Mitrovice i predstavljao je zapravo sastavni dio utvrđenja Mitrovice. Turski izvori ga i spominju kao *Tvrđava Noćaj, pripada Mitrovici*⁸⁴. *Identičan je, po našem mišljenju, sa starim gradom Mačvom, odnosno izgrađen je na temeljima Mačve, kao što je Šabac nastao na temeljima starog grada Zaslona*. Na takav zaključak bi upućivao i jedan spomen grada *Noćaja kod polja Mačve*⁸⁵. Tu našu pretpostavku potvrđuje i to što su sada arheološkim ispitivanjem utvrđeni ostaci crkve u Noćaju prema Savi. *Grad Mačvu (Masco) su tražili nekoliko istoričara (Thallóczy, Horvat, St. Novaković, Kanitz, M. Dinić, i drugi) i locirali ga na raznim mjestima niz Savu od ušća Drine do ušća Kolubare u Savu*. Ostatke grada pod imenom *Kuline* nasuprot Srem, Mitrovice spominje Đ. Miličević u čije je vrijeme Sava bila oplovila neznatne ostatke grada⁸⁶. Svakako se tu radilo o ostacima grada Noćaja.

⁸¹ TD, No 395: „Kaľ'a-i Izdenci der liva-i Izvornik”.

⁸² TD, No 655; No 743; Ankara, TK, TD, No 346.

⁸³ TD, No 259. fo 114/1—2.

⁸⁴ TD, No 260 Kaľ'a-i Noćaj tabi' Dimitrovica.

⁸⁵ TD, No 405, fo 82: „Kaľ'a-i Nocaj der nezd-i sahrā-i Mačva”.

⁸⁶ M. Đ. Miličević, *Kneževina Srbija*, Beograd 1876, 424.

Grad Brčko morao je biti lociran na ušću rječice Brke u Savu, tamo gdje se danas nalazi stara džamija i pijaca, isto kao što su na ušću rijeka bili locirani Novi i Noćaj, prvi na ušću Lukavca, a drugi na ušću Zasavice u Savu. Najmanje ostatke sačuvao je grad Novi⁸⁷, kao i grad Kušlat na ušću Jadra u Drinjaču. Ostalih osam srednjovjekovnih gradova u ovom sandžaku su relativno bolje očuvani.

Džindije. Na kraju, potrebno je da se osvrnemo na jedan rod vojske koji je, očito, imao specifičnu i značajnu službu u Bosni, a i drugdje. To su džindije, vulgarizirano čitanje arapskog naziva *džundijun* (*ḡundijjun*) — vojnik uopće, ili kako je nekada u Egiptu naziv *džundijun* označavao svakog vojnika na konju, tj. svakog spahiju. *Džindija* (*cindi*) je zapravo provincijalizam spomenutog arapskog naziva koji je u turskoj vojnoj terminologiji dobio i drugačije značenje: *čovjek koji dobro poznaje vještinu jahanja*, ili *vojnik koji dobro poznaje sva pravila jahanja*⁸⁸.

Džindije su ostavile značajne tragove i u toponomastici. U Donjoj Tuzli su 1600. godine postojale dvije mahale nazvane po imenima džindija, od ukupno devet mahala. To su: *Mahala Malkoča*, *džindije* i *Mahala Mustafe*, *džindije*, a jedna od tih i do danas je zadržala svoje ime *Džindića mahala*. Postoje u Bosni, koliko znam, i tri sela pod imenom Džindići: kod željezničke stanice Dobrinje (na relaciji Visoko—Kakanj), kod Sokoca, tj. kod sela Sokolovića i kod Goražda. Dalje, po muslimanskim grobljima u Tuzli i na drugim stranama nailazimo češće na nadgrobne nišane džindija.

Pitanjem džindija i njihove stvarne uloge niko se nije bavio, niti je o njima ma šta spomenuto. H. Kreševljaković koji se u svojim *Kapetanijama* i drugim radovima ove tematike pozabavio svim rodovima operativne, stajaće i tvrđavske vojske u našim zemljama, džindije uopće ne spominje. Iz dokumentacije gdje se džindije spominju ne vidi se njihova stvarna funkcija i uloga. Nama se, međutim, čini da je njihova služba bila šira od instruktora u jahanju, tj. da su pored te službe imali i drugu aktivnu službu. Džindije, naime, sretamo u svima otvorenim, ali na izvjestan način utvrđenim gradskim naseljima pored takozvanih hisarija (hisāri = branitelj zida), pa su, čini se, džindije tu imale aktivnu ulogu u zaštiti takvih naselja. Jer, u prvo vrijeme su sva izrazito muslimanska gradska naselja bez utvrđenog grada (izuzimajući kršćanski dio naselja, varoš) bila opasana zidom, hisarom, i na taj način predstavljala palanke koje je trebalo zaštititi stražama. To je naročito vrijedilo u oblastima gdje se još pojavljivao izvjestan otpor (hajduci), kao što je to bilo u sjeveroistočnoj Bosni koja, očito, nije na miran način dospjela pod tursku vlast. Sredinom XVI vijeka džindije sretamo pored hisarija naročito u Donjoj Tuzli, i to od ukupno 50 vojnih lica (uglavnom hisarija) osmorica su bili džindije. Zatim u kasabi Gornjoj Tuzli i istoimenoj nahiji od jedne ode vojnika (oko 10 ljudi) sedmorica su bili džindije. U isto vrijeme nalazimo ih pored hisarija u Bijeljini⁸⁹, zatim u Gračanici⁹⁰.

⁸⁷ Vid. A. Handžić, isto (GDI BiH XIV 1963).

⁸⁸ Š. Sāmi, *Kāmūs-i tūrki*, Istanbul 1317 H.

⁸⁹ Vid. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII—XIII, Sarajevo, 1965.

⁹⁰ TD, No 260, (1548), fo 103 i 104.

Utvrdili smo, dalje, da su sve džindije imali timare i to nešto krupnije. U popisu iz 1548. godine džindije se spominju u slijedećim formulacijama: *sipahi Ahmed el-cindi*; *sipahi olan Jakub-beg el-cindi*; *yeniçeri Hasan el-cindi*, obično kao posjednici vinograda, čifluka i baština na haskim ili timarskim zemljama⁹¹. U istom izvoru moglo se utvrditi da su ti isti posjednici vinograda i čifluka posjedovali redovito i timare. Interesantno je da u naslovu njihovih timara nije nigdje istaknuto pored imena timarsahibije i oznaka *cindi*, nego je to naglašeno samo u slučajevima kada oni na svom ili tuđem timaru, odnosno hasu posjeduju vinograde, čifluke ili baštine. Jedno je iz gornjih spomena sigurno da su džindije posebna vrsta spahija.

Godine 1548. spominje se u zborničkom sandžaku oko 40 džindija, u svima nahijama. Među njima ima ih koji u imenu nose i titulu *beg*, kako je spomenuto, pa je, čini se, među džindijama bilo i zajima. Zbog toga je vjerovatno da se tu radi o onom broju spahija jednog sandžaka, otprilike 10 odsto, koji su ostajali u pozadini da se staraju o prihodima spahija i njihovim porodicama, koji su bili na službama daleko od svojih domova. Jer, taj broj od 40 džindija iznosio bi upravo jednu desetinu od ukupnog operativnog broja spahija.

O ulozi džindija mnogo više podataka nalazimo u prekosavskim sandžacima. U sremskom sandžaku bili su zastupljeni u mnogo većem broju nego u sjeveroistočnoj Bosni. U drugoj polovini XVI vijeka džindije sretamo u nekoliko sremskih gradova gdje, kao i u Tuzli, osnivaju mahale i podižu kulturne ustanove. Naročito u neutvrđenim gradovima njihov je broj bio značajan, i u njima su obično činili jedino vojno osiguranje. Najbolji primjer je bila Sremska Mitrovica, značajno, ali otvoreno gradsko naselje koje je krajem XVI vijeka dobilo i status šehera. Tu je oko 1585. godine vojno osiguranje, koje se sastojalo isključivo od džindija, brojalo 68 ljudi. Broj džindija je, prema tome, činio upravo 1/10 stanovništva tog grada u kojem je bilo ukupno 690 kuća poreskih obveznika. U Mitrovici su džindije bile raspoređene u svih 14 muslimanskih mahala, od 2 do 9 džindija. Hurem džindija je u prvoj mahali zavještao i izvjesne prihode kao vakuf (dućani)⁹².

I u drugim mjestima po sremskom sandžaku bilo je džindija. U Grgurevcu je na primjer, u isto to vrijeme bilo nastanjeno 28 džindija, raspoređenih u svih pet muslimanskih mahala, od 3 do 9 vojnika, a Šaban džindija je tu osnovao i mahal⁹³. U Iloku je iste godine evidentirano 17 džindija koji su takođe bili nastanjeni u svima mahalama (7 muslimanskih mahala)⁹⁴. I u Vukovaru je bilo nastanjeno 10 džindija, raspoređenih po svima mahalama, pa je i tu jedan džindija osnovao mahal⁹⁵ (*Mahala Saliha, džindije*)⁹⁵. Zatim je i u drugim mjestima u tome sandžaku bilo džindija u manjem broju.

Džindije su pored službe instruktora u jahanju imali, svakako, i druge aktivne službe. Po svemu se čini da su oni uglavnom predstavljali osiguranje neutvrđenih gradova, kao što se to vidi u sremskom sandžaku, i na taj način su se vjerovatno brinuli i o javnom redu i sigurnosti u

⁹¹ Isto.

⁹² TD, No 673, fo 135—142.

⁹³ Isto, fo 66—68.

⁹⁴ Isto, fo 7.

⁹⁵ Isto, fo 42—44.

pozadini. Ali oni su takođe bili raspoređivani i u klasično utvrđene gradove, kao što ih nalazimo u Iloku pored mustahfiza. Bilo bi svakako potrebno da se bolje rasvijetli uloga džindija, što nama ovdje raspoloživi izvori to ne dozvoljavaju. Vjerovatno će se pronaći i izričit podatak koji će dovoljno rasvijetliti njihovu ulogu.

STANOVNIŠTVO

U nastojanju da rasvijetlimo strukturu stanovništva u Tuzli i njenoj užoj okolini u XVI vijeku smatramo da je ovdje više nego u drugim pitanjima potrebno sagledati jedno šire područje. Zato ćemo pokušati da na osnovu dosadašnjih znanja i, posebno, korištenjem turskih popisnih deftera to pitanje bar donekle rasvijetlimo u cijeloj lijevoj polovini zvrničkog sandžaka, tj. počevši od poriječja Jadra i Drinjače s juga, pa cijelu oblast koju zatvaraju Spreča, Bosna, Sava i Drina. Ta oblast danas u privrednom smislu zapravo i gravitira Tuzli, najvećem privrednom i industrijskom centru, a doskora je i u administrativnom smislu predstavljala jednu cjelinu, tj. teritoriju ranijeg tuzlanskog sreza (do kraja 1966) izuzimajući gradačačko područje. Jedan takav širi pogled na zatečeno stanje i na strukturalne promjene u stanovništvu koje su rezultirale dolaskom turske vlasti pružiće jasniju predodžbu i o stanovništvu samog centra, Tuzle i uže okoline u XVI vijeku, o čemu ćemo i posebno govoriti.

Pitanjem strukture stanovništva u ovoj oblasti do sada se direktno bavio Dr Risto Jeremić¹. Na osnovu oskudnih izvora, ali upornim sakupljanjem svega što se od naroda moglo saznati i proučavanjem toponimike on je zaključivao da je tuzlanska oblast (misli šire područje) u tursko doba dobrim dijelom promijenila svoju staru fizionomiju. Naročito su vrijedni njegovi rezultati koji baziraju na proučavanju toponima. Utvrdio je da *u tuzlanskoj oblasti ima mnoštvo imena mesta, brda, reka, potoka, izvora i zemljišta jednakih ili sličnih nazivima u krajevima istočno, južno i jugoistočno od nje* te pojedinačno naveo sve toponime u oblasti od Srebrenice do Save i Bosne koje je našao identične po Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku i Zapadnoj Srbiji². *Usled ratova, iseljavanja i raznih čestih morija poslednjih stoleća oblast je izgubila veliki deo svoga staroga stanovništva, pa su nastale velike praznine u zemlji, kako narod priča i kao što svedoče mnogi ostaci od naselja zarasli u šume, zatim imena mnogih opustelih Gradaca, Gradina, Gradišta, Gradova, Kulina, Crkvina i Crkvišta i veliko mnoštvo stećaka u sre-*

¹ R. Jeremić, *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, GGD, Beograd 1922, sv. 7—8, str. 141—157.

² Isto, str. 143—146.

zovima vlaseničkom, srebreničkom, zvorničkom i kladanjskom... Slom Turske vlasti u Ugarskoj i Srbiji, gladne godine i prenaseljenost u Polimlju, Crnoj Gori, Hercegovini, Dalmaciji, Srednjoj i Zapadnoj Bosni gonili su ljude u opustelu i plodnu tuzlansku oblast³. Novo stanovništvo pravoslavne vjere je, prema njemu, doseljavano s juga, preko Romanije, a nešto niz Bosnu, i sa Zapada s lijevu stranu rijeke Bosne. Utvrdio je da su se doseljenici s Juga, iz Starog Vlaha, Polimlja, Gornjeg Podrinja, Hercegovine, Crne Gore i Sedmoro Brda nastanjivali u svim srezovima u ovoj oblasti.

Usljed pomanjkanja izvora Jeremić je, svakako, najviše govorio o etničkim promjenama u ovoj oblasti koje su se kasnije događale: o doseljavanju muslimanskog stanovništva sa sjevera usljed turskog poraza u Bečkom ratu (1683—1699), o istovremenim seobama katolika preko Save, kao i kasnije za vrijeme austro-turskih ratova u XVIII vijeku, te o doseljavanju pravoslavnog stanovništva na puste zemlje. Ističući stalno kretanje katoličkog stanovništva iz srednje Bosne prema Posavini, a zatim preko Save, kao i kretanje pravoslavnog stanovništva sa juga, jugoistoka i sa zapada u tuzlansku oblast navodi kao primjer sačuvane matice katoličkog stanovništva iz znatno kasnijeg vremena iz kojih se vidi da su katolici, tako reći, doskora živjeli u nekim naseljima gdje ih uopće danas nema.

O stanovništvu iz aspekta vjerske pripadnosti govori dalje sva literatura o katoličkim i pravoslavnim kulturnim ustanovama u ovoj oblasti, pa i o *bosanskoj crkvi*, jer je Podrinje i Posavina u doturskom vremenu slovalo kao značajnije uporište te crkve. Upravo postojanje franjevačkih samostana u svima gradskim naseljima u ovoj oblasti u doturskom vremenu i utvrđena činjenica da su tu pravoslavni manastiri i crkve podignuti tek u XVI vijeku nameće pitanja: kakva je bila struktura stanovništva prije Turaka i da li su se tu zaista dogodile krupne etničke promjene dolaskom turske vlasti? Takva pitanja prvi je postavio Vladislav Skarić. Još prije Jeremića, Skarić je proučavajući etničke promjene u sjeverozapadnoj Bosni⁴ očito shvatio cjelokupan taj proces i u drugim područjima Bosne. U istom tom radu pisao je: *Naseljavanje sjeveroistočne Bosne moglo je početi odmah poslije 1512, a krajeva oko srednjeg i donjeg Vrbasa poslije 1528. To doseljavanje vršeno je postepeno. U ove krajeve su došli kolonisti iz Srbije*. Sličnu konstataciju Skarić je kasnije ponovio i u drugim svojim radovima⁵. Ali, dok su time Vl. Skarić, kao i kasnije M. Vasić⁶ znatno doprinijeli rasvjetljavanju pitanja etničkih promjena vezanih za dolazak turske vlasti u Bosanskoj Krajini, dotle je ta problematika u sjeveroistočnoj Bosni ostala uglavnom samo konstatovana. Treba istaknuti da je Vasić svojim radom o rasprostranjenosti vlaha i organizaciji vlaških knežina u zvorničkom san-

³ Isto, str. 146.

⁴ Vl. Skarić, *Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni*, GZM XXX, 1918, 219—265.

⁵ Up. V. Skarić, *Stara bosanska vlastela u današnjoj toponomastici*, GGD, sv. 7—8, Beograd 1922, 125; Isti, *Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*, GZM XLII, 1930, str. 3.

⁶ N. M. Vasić, *Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, GDI BiH, XIII, Sarajevo 1962.

džaku u XVI vijeku⁷ pružio takođe prilog rasvjetljavanju strukturalnih promjena koje su bile povezane za dolazak turske vlasti u sjeveroistočnoj Bosni. Međutim, dosada je izostalo detaljnije rasvjetljavanje pitanja stanovništva sa jednog šireg aspekta, premda su promjene koje su se tu dogodile vremenski prethodile onima u sjeverozapadnoj Bosni, a i po svom značaju bile su još i krupnije od njih. Pokušaćemo zbog toga da to pitanje u okviru zadataka ove knjige razmotrimo, što će, svakako, predstavljati koristan prilog rasvjetljavanju stanovništva u Bosni uopće.

Zatečeno stanje. U doturskom vremenu u ovoj oblasti, kao i u svima drugim našim zemljama, živjelo je isključivo slavensko stanovništvo. Stranog etničkog elementa Turci nisu zatekli. Istina, u rudarskom Podrinju bilo je ranije Sasa, rudarskih stručnjaka koji su tu, kao i u drugim rudarskim mjestima po srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni (Brskovo, Rudnik, Trepča, Rogozno, Novo Brdo, Crnča, Fojnica, Ostružnica), bili nastanjeni i vodili rudarske poslove. Sigurno ih je nekada bilo u Srebrenici i Sasama, o čemu govori i samo ime Sase. Moguće ih je bilo i u drugim manjim rudnicima, a tih je bilo više i s jedne i druge strane Drine u ovoj oblasti (manji rudnici oko Srebrenice; rudnici srebra i olova: Hranča i Djevanje u nahiji Budimiru; Gračanica, rudnik željeza; zatim rudnici s desne strane Drine: na Cer planini, u Krupnju, Zajači i Bohorini, tj. Borini). Od kraja XIII do kraja XIV vijeka oni su vodili rudarske poslove u većini rudarskih mjesta. Krajem toga vijeka Sase su počeli da zamjenjuju domaći ljudi tako da se u prvoj polovini XV vijeka ne spominju Sasi kao knezovi u rudarskim trgovima, a niti više kao rudari u rudnicima. Oni su se asimilirali i nestali prije pada Srbije i Bosne pod Turke. Premda su oni, kako se misli, predstavljali samo brojčano malene skupine stručnjaka⁸, koje u etničkom smislu nisu izvršile nikakve promjene u tim područjima, Sasi su ostavili snažnog odraza u rudarskoj terminologiji i toponimima. Više od polovine svih rudarskih termina u rudarskim zakonima Sulejmana Zakonodavca koji se odnose isključivo na rudnike Srbije i Bosne (nastali u četvrtoj deceniji XVI vijeka) su manje ili više iskrivljeni njemački nazivi, dok je i veliki broj stručnih naziva iz našeg jezika, očito, prevod njemačkih termina. Jedan od tih zakona Turci su i nazvali *Saski zakon*⁹. Takav snažan pečat koji su Sasi ostavili u stručnoj rudarskoj terminologiji i širokoj toponimici govorio bi ipak i o njihovoj većoj brojčanoj zastupljenosti. Njih su zamijenili domaći ljudi, uglavnom Dubrovčani koji se u Srebrenici spominju od 1361. godine¹⁰.

U sjevernom dijelu ove oblasti, tj. sjeverno od Spreče pa do Save, koji je duže vremena u vlasti Mađara, ne primjećuje se u toponimici mađarski utjecaj. Imena toponima su uglavnom sva slavenska. Samo u bivšoj oblasti ugarske srebreničke banovine primjećuje se u ličnim imenima mađarski utjecaj više nego na drugim stranama (Bartol, Barani,

⁷ *Knežine i knezovi timarlije u zvorničkom sandžaku u XVI vijeku*, GDI BiH, X, Sarajevo 1949—1959, str. 247—278.

⁸ Up. Jireček, *Istorija Srba*, II, 91; M. Dinić, *Za istoriju rudarstva* I, 10—19.

⁹ Up. F. Spaho, *Turski rudarski zakoni* — GZM XXV, 1913, 131—150 i GZM XXVI, 151—194; V. Skarić, *Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji* — Spomenik SKA LXXIX, 1935, 1—24; Isti, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, SKA, Beograd 1939.

¹⁰ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, 49.

Vilak i sl.), ali je svo stanovništvo bez sumnje, bilo slavensko, o čemu govore ne samo sva slavenska morfološka obilježja površina zemlje nego o tome ima i drugih podataka u turskim popisnim defterima.

Osnovnu skupinu stanovništva, sa privrednog aspekta, činili su stočari i ratari. Zemljoradnja je u svima ravničarskim područjima bila osnovna privredna grana. To se naročito može reći za bijeljinski, korajski i gradačački kraj. Specificiranost i diferenciranje ratarskih kultura (razne vrste žitarica, pa i neke povrtlarske kulture) u najranijim turskim popisima, govore da su Turci zatekli u ovoj oblasti kao i drugdje u našim krajevima vrlo razvijenu agrikulturu. U svima brdskim i planinskim područjima stanovništvo se poglavito bavilo stočarstvom. Osim u Srebrenici i Zvorniku, koji je prije pada pod Despotovinu (1432) predstavljao takođe značajniji privredni centar¹¹, pravog gradskog stanovništva nije ni bilo. Premda su najraniji turski popisi uz svaki i najmanji utvrđeni grad evidentirali i istoimeno podgrađe, *varoš* (Kušlat, Perin, Teočak, Soko, Srebrenik, Gradačac, Brčko, Novi) njihovo malobrojno stanovništvo bilo je uglavnom ratarsko. Od ostalih seoskih naselja razlikovale su se te *varoši* samo postojanjem malenog trga. Drugačiji su bili trgovi u Srebrenici i Zvorniku gdje je postojalo i prilično razvijeno zanatstvo i gdje su u prvoj polovini XV vijeka živjeli brojni poslovni ljudi iz Dubrovnika, a među njima i dobar broj stalno nastanjenih zanatlija Dubrovčana¹².

Vjerske prilike. U istočnim dijelovima ove oblasti, koji su povremeno pripadali Despotovini u doturskom vremenu bilo je pristalica triju crkava: *katoličke, pravoslavne i bosanske crkve*. Isti je slučaj bio i u Hercegovini koja je takođe bivala u sastavu srpske države. U ostalim dijelovima Bosne borba protiv pristalica *bosanske crkve* završila se, kako je poznato, u korist katoličke crkve, izuzimajući zemlju Pavlovića. U toj oblasti (između gornjih i srednjih tokova Bosne i Drine sa sjedištem knezova Pavlovića u Borču) ne spominju se franjevci, niti katoličke crkve; tu je, očito, još rano preovladalo pravoslavlje.

1) Pristalice „Bosanske crkve“

Ta crkva koja je, prema današnjem stanovištu nauke, već od druge polovine XII pa do sredine XV vijeka predstavljala specifičnu *bosansku crkvu*, heretičku prema ortodoksiji, bila je različito rasprostranjena u pojedinim stranama Bosne. Poznato je, međutim, da su Podrinje i Usora sa Soli predstavljale oblasti u kojima su pristalice te crkve imali jaka uporišta. Treba istaknuti da se Usora sa Soli, kao područja *zaražena heretičkom opačinom* spominju vrlo rano, već 1225. godine, kada je ugarski kralj Andrija II predao Bosnu, Soli i Usoru u vlast nadbiskupu iz Kaloče, stavivši mu u dužnost da se pobrine kako bi se te zemlje očistile od heretika, pa je još i iste godine papa hvalio kaločkog nad-

¹¹ Up. Dr Desanka Kovačević—Kojić, *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, GDI BiH, XVI, Sarajevo 1965, str. 19—35.

¹² Up. D. Kovačević, *Dubrovnici zanatlije u srednjevjekovnoj Srebrenici*, GDI BiH, XV, 1966, 25—46; Ista, *Prilog proučavanju zanatstva u srednjevjekovnoj Bosni*, GDI BiH, X, 1949—1959, 279—296.

biskupa što je *hrabro pripasao krstaški mač da goni heretike u Bosni, Soli i Usori*¹.

Ali, osim takvih uopćenih konstatacija o Usori i Soli nisu bili poznati određeni podaci o pristalicama *bosanske crkve*. Sigurno je samo da su te oblasti zadržale takvu karakteristiku u cijelom periodu sve do 1450. godine kada je bosanski kralj Stjepan Tomaš na pritisak papinog legata, koji je bio njegov glavni savjetnik, pristupio opsežnim gonjenjima pristalica *bosanske crkve* u svojoj tj. *Kraljevoj zemlji* u koju je spadala i Usora sa Soli, pa su se tada mnogi sljedbenici tog učenja sklonili u Hercegovinu pod zaštitom *okorelog bogomila*, hercega Stjepana. Da je *bosanska crkva* imala pristalica u tim oblastima sve do spomenute godine svjedoče spomeni ljudi iz Usore s kraja XV vijeka za koje je u dubrovačkim knjigama uz ime, kao bliža oznaka zabilježeno *pataren*. To je bio obično ženski svijet, prodat od strane rodbine Dubrovčanima kao roblje. Nažalost, nigdje u tim spomenima nije pobliže označeno mjesto u toj oblasti².

U dijelovima Usore i u Podrinju koji su bili u vlasti despota (granije moguće utvrditi) pristalice *bosanske crkve* održale su se i poslije 1450. godine. Franjevci sa tog područja koji su imali samostane u Teočaku, Zvorniku i Srebrenici očito su pokušavali da donekle slijede metode koje su provodene u ostaloj Bosni, tj. da prevode patarene u katoličku vjeru, ali su ih u tome sprečavali mitropoliti. To se najbolje vidi iz izvještaja Ivana Kapistranskog papi Kalikstu III od 4. jula 1455. godine u kojem iznosi žalbe bosanskih franjevac na *Rascianos* koji, štaviše, progone katolike. Žalio se u prvom redu na to što se nasilno krštavaju oni koji to neće i oduzimaju im se dobra i zatvaraju se. Iznosi dalje da *rascijanski mitropolit* i drugi ne dopuštaju da se oni od bosanskih heretika, koji s patarenske vjere prelaze na katoličku, sjedine s katoličkom crkvom, te mnogi umiru izvan vjere jer više vole da umru tako nego da prihvate njihovu vjeru. Tu je u 18 tačaka nabrojeno šta su sve pravoslavni činili na štetu katolika i kako su se u svojim vjerskim obredima i običajima vladali³.

Kako su ti događaji, tako reći, neposredno prethodili turskom osvojenju Podrinja i dijelova Usore (1460), a uskoro i cijele Bosne (1463), to su patareni ostavili jasne tragove i u turskim popisnim defterima XV i XVI vijeka. Na to pitanje iscrpnije se osvrnuo M. T. Okić. On je konkretno ukazao ne samo na brojne toponime koji govore o *krstjanima* (patarenima) nego i o tome da su prvi defteri evidentirali još i izvjesne preživjele ostatke pristalica *bosanske crkve*⁴. Svoje stanoviše zasnivao je na činjenici što se u najranijim defterima susrećemo ne samo sa nazivom *geber* (pl. *geberān*), općim imenom za sve kršćane (pravoslavne i katolike) nego u ograničenom broju i sa nazivom *kri-*

¹ A. Babić, *Bosanski heretici*, „Svjetlost”, Sarajevo 1963, 83.

² M. J. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva*, knj. III, Beograd 1967, br. 181, 182 i drugdje.

³ Fermendžin, *Acta Bosnae*, 224—226.

⁴ M. Tayyib Okić (Ankara), *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, Südostforschungen B. XIX, R. Oldenbourg—München, 1960. O tome pitanju autor je prvo referisao na X internacionalnom bizantološkom kongresu u Istanbulu 19. IX 1955, a u vidu rezimea objavljen u „Actes du Xe Congrès International d'Etudes Byzantines” Istanbul 1957, pp. 234—237.

stijan, i to upravo u onim područjima za koja se od ranije znalo da su predstavljala jača uporišta pristalica *bosanske crkve*. Na osnovu toga označava bijedne ostatke patarena. Takvi podaci, međutim, pronađeni su samo na području bosanskog i hercegovačkog sandžaka.⁵ Premda je oblast Usore i Soli u ranijoj istoriji predstavljala takođe jače uporište pristalica *bosanske crkve*, zbornički defteri — koji se, istina, relativno kasno javljaju — ne sadrže slične podatke. Najbliže nahije tuzlanskoj oblasti sa tragovima patarena, koje donosi Okić, jesu Hrtar (sjev. od Višegrada), Osat, Olovo i Kladanj. Takvi podaci u istočnoj Bosni sežu, dakle, samo dokle se protezala zemlja Pavlovića, a ne i dalje na sjever.

U tuzlanskoj oblasti, međutim, želim da ukažem na jednu interesantnu pojavu, na nazive naselja koja nose u svom imenu *djed* u nahijama: Visorima, Koraju, Spreči i Gostilju, tj. u području koje se u obliku polukruga od sjevera, sjeveroistoka, istoka i juga naslanja na dvije tuzlanske nahije. Tako se 1533. godine spominje „Mezra dida Đure u blizini sela Korenite, nahije Koraj” u timaru spahije Komira? od 5.019 akči⁶. Iste godine spominje se i *selo Labska, drugim imenom Dedekovo* (Didekovo), *nahija Koraj* u Širmerdovom timaru⁷. U istoj nahiji, nešto kasnije (1548) susrećemo takođe naseljenu mezru: *Mezra Dedečaj* (Didečaj) *u blizini sela Korenite, nahija Koraj*. Ta mezra je kasnije prerasla u selo koje se 1587. godine spominje kao *selo Dedečaj* (Didečaj)⁸. Pod istim imenom spominje se 1548. godine i naselje u nahiji Visori. Tako u okviru timara kneza Mate, s. Vukčeva od 2.200 akči nalazimo *zemlin krčevina kneza Mate u blizini sela Drijenče, Dedečaja i Obodnice, pripada spomenutoj* (nahiji)⁹. Lokacija tog *sela Dedečaj*, koje danas ne postoji, jasno je time određena, jer postoje sela Drijenča i Obodnica, kao susjedna sela sjeverno od Tuzle, a zapadno od sela Visora, nekadašnjeg sjedišta istoimene nahije. Iako je visorska nahija susjedna korajskoj nahiji, ovo *selo Dedečaj* nije identično sa ranije spomenutom istoimenom mezrom, odnosno selom u korajskoj nahiji, jer se 1548. godine spominje u korajskoj nahiji *mezra Dedečaj*, a iste godine u nahiji Visori *selo Dedečaj*.

U nahiji Spreči koja se sterala u gornjem toku Spreče spominje se takođe *selo Dedino* (1528 i 1533)¹⁰, odnosno *selo Dedin* (1548), kao značajnije selo, koje su prije 1528. godine bili naselili vlasici, ali je ostalo tu i starenika, o čemu svjedoče mnoge baštinske zemlje. Naime, 1548. godine u *selu Dedin* od ukupno 34 kuće (13 kuća muslimanskih i 21 kršćanska) 24 kuće imale su baštinske zemlje¹¹. Dalje, u nahiji Gostilju spominje se u turskim popisima od 1476. godine *selo Didino* (1476, 1533,

⁵ Okić (isto) je u bosanskom sumarnom defteru iz 1469. godine (koji je tada obuhvatao i većinu Hercegovine) pronašao u svemu 10 sela u četiri kadiluka, u kojima se spominju stanovnici *krstjani*, i to: 4 sela u neretvanskom, 3 u bobovačkom (kasnije sarajevskom), 2 u blagajskom i 1 u višegradskom kadiluku; sveukupno 113 krstjanskih kuća i 5 mudžereda.

⁶ TD, No 173, fo 36.

⁷ Isto. Vjerovatnije je čitanje *Didekovo* ispravnije jer u ovoj oblasti u topnimima sretamo svugdje ikavštinu.

⁸ TD, No 260, fo 174; BBA, Maliye, No 1457, fo 43.

⁹ TD, No 260, fo 390.

¹⁰ TD, No 405, fo 18, No 173, fo 33.

¹¹ TD, No 260, fo 328.

1548. i kasnije, uvijek *Didino*¹², današnje *selo Djedina*, s lijeve strane rječice Gostilje¹³. Sva ta naselja, odnosno njihovi nazivi kasnije su nestali. Jedino se održalo do danas nekadašnje *selo Didino u Gostilju* kao *selo Djedina*.

Postavlja se pitanje od kuda se u turskim popisnim defterima na uskom području zadržala u nekoliko susjednih nahija oko Tuzle navedena imena toponima u kojima se na jedan ili drugi način spominje riječ *djed*. Ne upućuje li ta činjenica na *djeda*, starješinu *bosanske crkve*? To nije isključeno zbog toga što se Usora i Soli, kako je istaknuto, već 1225. godine spominju kao oblasti zaražene heretičkom opaćinom. Moguće je da je *djed* u ranom periodu, dok još nije predstavljao organa na koga su se pozivali i oslanjali bosanski vladari, imao sjedište baš u ovim krajevima nekadašnje Usore i Soli, pa je tako mogla i nastati navedena toponimika. U vezi s ovim postaje jasnije i držanje Stefana Dragutina koji se inače istakao u suzbijanju heretika, te 1291. tražio u tom smislu pomoć i od pape, pa se papa obratio starješinama franjevačkog reda u Dalmaciji i Slavoniji da upute u Bosnu dva franjevca koji su verzirani u pismenosti i vješti jeziku one oblasti, a zna se, međutim, da je Dragutin vladao kraće vrijeme samo jednim dijelom sjeveroistočne Bosne, tj. u Usori i Soli, i to od 1284, pa najdalje do 1316. godine. Isto tako politika pape, odnosno franjevačke vikarije u Bosni u pogledu podizanja franjevačkih samostana, ukazuje na to da je morao postojati poseban razlog što je ta papina vojska u ovoj oblasti kao nigdje drugdje u Bosni bila gusto naseljena (Zvornik, Teočak, Bijeljina, Koraj, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Modriča).

Na osnovu izloženog vjerovatno je da navedeni toponimi u nahijama: Koraju, Visorima, Spreči i Gostilju, sačuvani u najranijim turskim popisima, koji u sebi nose riječ *djed*, podržavaju uspomenu na *djeda*, starješinu *bosanske crkve*. Ta eventualna tradicija vezala bi se, svakako,

¹² TD, No 16, fo 280, No 173, fo 59, No 260, fo 429.

¹³ Složenice naših i turskih riječi i nazivima naselja sretamo u ovoj oblasti više nego drugdje. Turci su poneke naše nazive evidentirali na turskom jeziku, prevodili ih. Da li je to bilo samo u slučajevima gdje se imena, moguće, nisu bila još ustalila za odnosna naselja, tj. gdje su naselja tek nastajala, ili se to događalo neovisno od toga, teško je reći. U bijeljinskoj nahiji, na primjer, današnje *selo Popovi* u najranijim turskim popisima evidentirano je na turskom jeziku: *Karye-i Papazlar nām-i dīger Izvonaş Selište* (= *selo Popovi*, drugim imenom *Zvonaş Selište*; Up. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine*, POF XII—XIII, Sarajevo 1962—63, 51), kao što je i današnje *selo Ugljevik* u bivšoj teočackoj nahiji u prvim turskim popisima nazivano: *Karye-i Lāb deresi nām-i dīger Ugljevik* (= *selo Dolina Laba*, drugim imenom *Ugljevik* — TD, No 173, fo 72; No 260, fo 479).

Isto tako, današnje *selo Podpeč* u bivšoj nahiji Jasenici, jugoistočno od Srebrenika, u prvim turskim popisima zabilježeno je, i to: 1528. godine *Karye-i Āyin alti*, što u prevodu znači: *selo Pod pečinom*, koje je tada predstavljalo značajnije vlaško naselje (TD, No 405, fo 46). Kasnije (1533), evidentirano je kao: *Karye-i Āyin alti nām-i dīger Podpečina* (TD, No 173, fo 87), a 1548. godine: *Karye-i Āyin alti nām-i dīger Podpeč* (TD, No 260, fo 161), tj. napisano je ime sela na turskom jeziku prema onome što ono znači, a zatim i na našem jeziku. Znači li to da su se vlasli doselili u područje pod jednom određenom pečinom (špiljom), pa po tome i naselje koje se tada, moguće, tek formiralo dobilo takvo ime, te zbog toga što se ime nije još bilo ustalilo evidentirano prema značenju na dva jezika, a ne kao drugi toponimi prema ustaljenom imenu na našem jeziku, ili je to naselje i od ranije postojalo kao *selo Podpečina*, ne može se znati. Prema ovakvom evidentiranju u prvim turskim popisima reklo bi se da se samo naselje kao i njegov naziv tek formiralo.

više za ranije vrijeme negoli za period pred dolazak turske vlasti. Treba spomenuti još da se u tim krajevima nailazi na spomene i drugih nižih organa u hijerarhiji *bosanske crkve*. Tako kod Ugljevika postoji stećak koji je na grob nekog Rada postavio *gost Raškoje*¹⁴. Sjeveroistočno odatle, takođe u bijeljinskom području, u selu Batkoviću (zaselak Klisa) pronađen je stećak *Gosta Milivoja*¹⁵.

2) Katolici

Duga vladavina Ugarske u ovim oblastima, neposredna ili posredna, sve do 1322, a kasnije nastanjivanje franjevaca u svima značajnijim mjestima uzrok je što je utjecaj katoličanstva bio ovdje vrlo jak. Veći broj franjevačkih samostana na manjem prostoru ne nalazimo nigdje drugdje u Bosni, kao što ih u doturskom vremenu nalazimo u sjeveroistočnoj Bosni. A razlog tome ležao je, svakako, dobrim dijelom u tome što je ta oblast nekada slovila i kao jako uporište pristalica *bosanske crkve* koje je trebalo svesti pod kapu katoličke crkve. Utjecaj katoličke crkve širio se sve do Drine, koja je, počevši nešto sjevernije od Višegrada pa sve do Save, općenito predstavljala administrativnu granicu između Bosne i Despotovine, izuzimajući vrijeme kada su srpski vladari povremeno gospodarili i izvjesnim utvrđenim gradovima i područjima na bosanskoj strani i kada je utjecaj franjevaca u tim područjima slabio.

Kada govorimo o katoličkoj crkvi i njenim pristalicama u ovoj oblasti moramo zapravo govoriti samo o franjevcima i njihovom djelovanju jer su oni tu predstavljali jedino katoličko svećenstvo. Vjeruje se da su prvi franjevci došli najprije u bosansko Podrinje još krajem XIII vijeka. Spomenuto je da je još godine 1291. srpski kralj Stefan Dragutin, koji se, kako neki tvrde, jedno vrijeme priznavao katolikom, zamolio papu da mu pošalje nekoliko učenih franjevaca *vještih jeziku one oblasti*¹. Ali organizovan rad franjevaca započeo je ovdje tek poslije osnivanja franjevačke vikarije u Bosni, koja je utemeljena oko 1340. godine².

Iza toga je u Podrinju i Posavini u drugoj polovini XIV i prvoj polovini XV vijeka podignuto više franjevačkih samostana. Već prema popisu B. Pizanskog (nastao nešto prije 1378. godine) bili su dotle podignuti samostani u Srebrenici, Crnči, Teočaku, Bijeljini, Skakavi, Modriči i onaj koji se do sada spominjao neodređeno, kao *conventus S. Maria in Campo*³, za koji se doskora držalo da je bio u blizini Bijeljine⁴, dok se na osnovu turskih popisnih deftera moglo utvrditi da je taj sa-

¹⁴ Č. Truhelka, *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne*, GZM VII, 1895, 348.

¹⁵ Utvrdio i saopćio mi Šefik Bešlić, koji se pitanjem stećaka posebno bavi, na čemu mu zahvaljujem.

¹ A. Babić, *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963, 98.

² J. Jelenić, *Problem dolaska franjevaca u Bosnu i osnutak bosanske vikarije*, Nova Revija 1926, br. 3—4.

³ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912, 37—8.

⁴ D. Mandić, *Hercegovački spomenici franjevačkog reda iz turskog doba*, I. Mostar 1934, 10; *Povijest Bosne i Hercegovine* (Napretkova povijest Bosne), Sarajevo, 1924, 757; M. Vego, *Naselja*, kao i *Historijska karta srednjovjekovne Bosne*.

mostan postojao u samom Koraju⁵. Nešto kasnije su nastali i oni u Zvorniku, Gornjoj i Donjoj Tuzli. Tako je u sjeveroistočnoj Bosni, počevši od Srebrenice prema sjeveru, odnosno u oblasti između rijeka Spreče, Bosne, Save i Drine u doturskom vremenu postojalo 10 franjevačkih samostana. Učvršćivanje franjevacu u Bosni poklapa se s vremenom nastanku trgova i gradskih naselja u kojima su oni i zasnovali svoje samostane, te su ovaj važan proces, kako se vidi, umjeli da iskoriste za svoju akciju.

U crkveno-administrativnom pogledu ta se oblast dijelila na dvije franjevačke kustodije (među sedam kustodija bosanske vikarije: dunavska, grebenska, bosanska, usorska, mačvanska, bugarska i kovinjska): usorsku, sa sjedištem u Đakovu i mačvansku sa sjedištem u Alšanu, s lijeve strane Save, sjeveroistočno od Brčkog, u blizini današnjeg sela Gunje⁶. Nakon osnivanja tih centralnih samostana u graničnom području prema Bosni u drugoj polovini XIV vijeka (alšanski podignut 1373, a đakovački još prije 1349) podignuti su ubrzo i drugi spomenuti samostani u sjeveroistočnoj Bosni. Usorskoj kustodiji su već prije 1378. godine pripadali samostani: Đakovo, Vrbica (kod Posavskih Podgajaca), Modriča, Skakava (selo Gornja Skakava, sjeveroistočno od Srebrenika, prema Brčkom), Lindva i Bukovica⁷. Na bosanskoj strani, dakle, u okviru usorske kustodije postojala su sigurno dva samostana: Modriča i Skakava. U isto vrijeme u mačvanskoj kustodiji postojali su samostani: Alšan, Bijeljina, Teočak, Srebrenica, Crnča, Vrhkrupa⁸ i onaj *S. Maria in Campo*⁹, za koji je istaknuto da se nalazio u Koraju. Zatim su nastali drugi samostani u okviru te kustodije (Zvornik, Gornja i Donja Tuzla).

Kada su došli franjevci u Soli ne može se pobliže utvrditi. Nepotpuni popis samostana i kustodija bosanske vikarije B. Pizanskog ne spominje, dakle, samostane u Gornjoj i Donjoj Tuzli, a kako su ih Turci tu zatekli proizilazi, ukoliko zaista nisu postojali još u vrijeme popisa Pizanskog, da su nastali poslije 1378, a prije 1460. godine.

Potrebno je konstatovati činjenicu, koja je uostalom uočljiva čim sagledamo mjesta u bosanskom Podrinju i Posavini u kojima su postojali franjevački samostani, da oni ovdje nisu bili vezani samo za rudarske trgove, kao što je bio slučaj po rudarskim mjestima u Srbiji gdje je takođe bilo franjevacu i katoličkih crkava. U Srbiji je djelovanje franjevacu bilo, dakle, vezano isključivo za rudarstvo i značajnije trgove, tj.: franjevci su tu postojali samo zbog izvjesnog broja poslovnih ljudi sa Jadrana, naročito Dubrovčana. Na lijevoj strani Drine bila je drugačija situacija. Osim Srebrenice i Zvornika ni u jednom od spomenutih mjesta nije u doturskom vremenu, a ni kasnije, bilo nastanjenih Dubrovčana, tj. ta mjesta nisu imala rudarski ili inače veći prometni značaj, a u njima su postojali franjevački samostani. Ne može se zbog toga reći

⁵ Up. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII—XIII, 49—50.

⁶ Jelenić, isto, I, 37.

⁷ Jelenić, isto; Gdje se nalazila Lindva i Bukovica nije utvrđeno. J. Bösendorfer ih stavlja u vukovsku županju (*Franjevci u Slavoniji u srednjem i novom vijeku* — rukopis).

⁸ Do danas nije utvrđeno takvo naselje. Vjerovatno Vrhkrupa odgovara Krupnju u kojem je, kao rudarskom mjestu, zaista postojala katolička crkva (up. M. Dinić, *Za istoriju rudarstva* I, 71).

⁹ Jelenić, isto, 37.

za franjevce iz ove oblasti da je njihovo djelovanje bilo ograničeno samo na malena gradska naselja gdje su oni imali samostane, kako se to obično kaže. U ovoj oblasti koja je, kako je poznato, pripadala *Kraljevoj zemlji* bitka je vođena uglavnom između katoličke crkve i pristalica *bosanske crkve* i definitivno riješena u korist katoličke crkve. Prema tome djelovanje franjevacu ovdje protezalo se kako na gradska naselja tako i na njihova okolna područja. Ukratko, stanovništvo je u cijeloj ovoj oblasti bilo pretežno katoličko. Takav zaključak proizilazi i iz činjenice što u toj oblasti u doturskom vremenu nije zabilježeno drugih crkava osim katoličkih. U istočnim dijelovima, prema Drini, tj. u područjima koja su povremeno bila u vlasti srpskih despota živjelo je pomiješano katoličko i pravoslavno stanovništvo koje je naročito pridolazilo s desne strane Drine u vrijeme vlasti despota, premda ni u tom dijelu nisu Turci prvobitno evidentirali pravoslavnih kulturnih ustanova.

Dok je Srebrenica bila pod Bosnom, njeno stanovništvo bilo je, uglavnom, nesumnjivo katoličko, pisao je Dinić. *O patarenima nemamo u njoj neposrednih savremenih svjedočanstava...*¹⁰. U Srebrenici i bližoj okolini postojale su nekada tri katoličke crkve i to: u samoj Srebrenici i Crnči (kon današnjeg sela Mihaljevića) po jedan franjevački samostan sa crkvama posvećenim Sv. Mariji, te crkva Sv. Nikole u selu Čaglju (kod Srebrenice) koja je zidana sredinom XV vijeka¹¹. Čini se da je franjevački samostan u Srebrenici najstariji među drugima u ovoj oblasti, o čemu bi donekle svjedočio i sam naziv bosanske biskupije u XV vijeku: *Biskupija srebreničko-visočka*.

To što je rečeno za Srebrenicu vrijedilo je i za *grad Zvornik* i njegovo područje. U Zvorniku je bila jaka i dubrovačka kolonija koja se tu razvila u periodu posljednjih 17 godina bosanske vlasti nad Zvornikom (1415—1432), tj. pred njegov pad pod Despotovinu. Dubrovački izvori ukazuju upravo na veliki prometni značaj Zvornika u tome periodu, a najbolji dokaz tog prestiža jeste brojnost dubrovačke kolonije koja je brojala do 640 poslovnih ljudi, a samo u 1428. godini spominje se tu 238 Dubrovčana, te je ta kolonija poslije Srebrenice bila najjača u bosanskom srednjem Podrinju¹². U svojim testamentima Dubrovčani iz Zvornika ostavljali su priloge zvorničkoj crkvi Sv. Marije, a spominju se i prilozi dubrovačkih trgovaca iz Srebrenice i to kako zvorničkoj tako i katoličkoj crkvi u Crnči¹³.

Pomjeranje znatnog dijela katoličkog stanovništva u ovoj oblasti moralo je doći samim dolaskom turske vlasti. Oko važnih strategijskih punktova Zvornika, Teočaka, Srebrenika i Maglaja najprije je došlo do značajnijih promjena. Prije svega mi još ne znamo da li su i ukoliko ti gradovi potpali pod tursku vlast borbenom akcijom, a ta činjenica je bila osobito važna u pogledu mijenjanja strukture stanovništva u području tih gradova. Zatim, izvjesni podaci ukazuju da su Turci smišljeno

¹⁰ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva* I, 94 (Div. Canc. 39, fol. 257, od 15. V 1413).

¹¹ St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, V, SKA, Beograd 1912, 519; M. Dinić, isto 33—34; T. Vukanović, *Srebrenica u Srednjem vijeku*, GZM 1946, 51.

¹² Up. Dr. Desanka Kovačević-Kojić, *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, GID BiH, XVI, 1965, 19—35.

¹³ D. Kovačević-Kojić, isto 30; prilog od 15 dukata zvorničkoj crkvi, od 23. XII 1454; i prilog crkvi u Crnči, od 29. XI 1455.

kolonizirali novo, povjerljivije stanovništvo oko tih važnih punktova, bez obzira da li je tu došlo do pomjeranja starenika u prelaznom periodu. Isti je slučaj bio i na važnim saobraćajnicama, naročito na magistralnoj komunikaciji koja je dolinom Drine povezivala Slavoniju sa Jadranom.

Tako je nekoliko katoličkih crkava u ovoj oblasti, upravo polovina ranije nabrojenih, nestala već u prelaznom periodu. Naime, u prvim turskim popisima spominju se poimence samo crkve u: Srebrenici, Zvorniku, Koraju, Gornjoj Tuzli, Donjoj Tuzli i Modriči, dok o drugim nema spomena. Prema tome, nestale su: crkva Sv. Marije sa franjevačkim samostanom u Crnči, koja se, dakle, nalazila na glavnom putu s lijeve strane Drine. Tu je postojao i važan prelaz preko te rijeke na srbijansku stranu. Isto tako je nestala crkva Sv. Nikole u selu Čaglju, koje se takođe moralo nalaziti negdje na tom glavnom putu.

O promjenama koje su se u području Srebrenice dogodile već u prelaznom periodu govore i drugi podaci. Još 15 godina po dolasku turske vlasti nailazimo tu na brojna pusta sela. U nahiji Šubinu koja se sterala jugoistočno od Srebrenice, u zavoju koji čini Drina, od ukupno 54 sela koliko ih se tu spominje 1476. godine, 12 sela bila su sasvim pusta (tj. 22% pusta sela). U nekim selima te nahije, koja su, očito, ležala na glavnom putu postojali su nekada i trgovi. Na to ukazuju izvjesni podaci u popisu iz 1476/7. godine. *Ranije, za vrijeme nevjernika održavani su pazari u selima: Turiji, Boklici? i Mrganoviću. Kasnije su pokvareni (napušteni), ali se od tada do danas naplaćuje tu badž na ugalj, i kada se taj badž naplati ne uzima se pristojba za peć (paljenje uglja)*¹⁴. Za selo Čulin u tismacu Crnici područno Srebrenici stoji: *nevjernici su se podigli sa svojih staništa i nastanjeni su sada raštrkano*¹⁵. Svi ti podaci, dakle, jasno govore o promjenama koje su nastale u strukturi stanovništva tog područja samim dolaskom turske vlasti.

Zahvaljujući činjenici što je bosansko srednje Podrinje turskim osvojenjem, koje je uslijedilo godinu-dvije po padu Despotovine (1459), bilo prisajedinjeno novoosnovanom smederevskom sandžaku, te u okviru tog sandžaka popisano 1476/7. godine, to možemo na osnovu tog popisa koji, istina, evidentira samo usko bosansko rudarsko područje između Zvornika i velikog zavoja Drine na jugu (nahije: Zvornik, Gostilj, Kušlat, Budimir, Srebrenica i Šubin) sagledati stanje naseljenosti i u postojanju pustih sela još i 15 godina po dolasku turske vlasti, kao i u drugim sličnim podacima tražiti dokaze i zaključivati o promjenama etničke strukture koje su se tu dogodile samim dolaskom turske vlasti. Međutim, za cijelu sjevernu oblast koju uokviruju rijeke: Spreča, Bosna, Sava i Drina slični izvori nedostaju još za cijelo pola vijeka. Ali na osnovu iznesenih podataka može se s pravom zaključivati da su se etničke promjene sličnih razmjera dogodile i na cijelom tom teritoriju. Podaci koje nam daju popisi počevši od 1528, odnosno od 1533. godine, su za pitanje etničkih promjena u središnjem dijelu te oblasti (nahije: Spreča, Sapna, Završ, Teočak, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Visori, Jasenica, Smoluća, Drametin i Soko) dosta bližedi, jer se stanje u tome dugom međuvremenu već bilo stabilizovalo. Ali ti izvori pružaju vrlo

¹⁴ TD, No 16, fo 272.

¹⁵ Isto.

ubjedljive podatke o velikim strukturalnim promjenama u stanovništvu za sjeverna, uglavnom ravničarska područja prema Savi, tj. za nahije: Bijeljinu, Koraj, Srebrenik i Nenavište (Gradačac), premda su ti popisi nastali upravo dva decenija nakon potpadanja pod tursku vlast.

Iako, dakle, raspoložemo sa znatno kasnijim izvorima za područje grada Teočaka moglo se, ipak, utvrditi da je dolazak turske vlasti pro-uzrokovao krupne etničke promjene. Taj grad koji se nalazio na glavnoj komunikaciji morao je privremeno potpasti pod tursku vlast kada i Zvornik, oko 1460. godine. Zatim ga je Matija Korvin bio povratio u jesen 1464. godine, pa je ponovo i definitivno morao potpasti pod tursku vlast nešto prije početka 1474. godine od kada se u turskoj vlasti spominje tuzlansko područje. U tome prelaznom periodu nestala je u Teočaku katolička crkva sa franjevačkim samostanom, koju spominje još Bartol Pizanski (prije 1378), a o kojoj ništa поближе ne znamo. U njoj su nešto prije propasti Despotovine (1459) bile navodno pohranjene kosti Sv. Luke Evangeliste, prenesene iz Smedereva, a padom Teočaka prenesene dalje u Jajce¹⁶. Današnja džamija koja se nalazi pri samom ulazu u utvrđeni grad čini se da krije temelje spomenute crkve. *Izgleda, sudeći po osnovi, da je ona podignuta na temeljima nekadašnje crkve*¹⁷. I stanovništvo oko Teočaka bilo je nekada uglavnom katoličko. Do danas su u tome području očuvane tradicije o Mađarima (tj. katolicima), kao nekadašnjim stanovnicima tog kraja. Tradicija spominje da su nekada na Posjeku u selu Pilici postojali *mađarski vinogradi*¹⁸. Tu je očuvano još jedno interesantno predanje po kojem je i rječica Tamna nekada nazivana *Ljeljena* ili *Bijela Rijeka*¹⁹. Treba spomenuti da nije do sada uopće poznat spomen Tamne (rječice, područja) u srednjovjekovnim izvorima, pa nije isključeno da je ta rječica ranije i imala drugo ime, tj. da se nazivala *Ljeljena* ili *Bila Rika*. Treba istaknuti i to da se u neposrednoj blizini, nešto sjevernije od Tamne, potok koji protiče kroz Koraj naziva *Bijela Rijeka* (u XVI vijeku nazivan *Bili Potok*²⁰, a slična imena i danas nose rječice u tom užem području, kao *Bijela Bukovica* i *Crna Bukovica* desne pritoke Gnjice, kao što je i rječica Bijeli Potok. Dakle, stična imena rijeka (kao što je Bijela Rijeka) bila su u ovom području uobičajena. Da je naziv Tamna mogao zaista da dođe sa dolaskom turske vlasti govore druge indicije. Još u prvoj polovini XVI vijeka dva sela istočno i zapadno od Teočaka nazivana su imenom Tamna, tj. *selo Tamna*, ili *Krčina* i *selo Tamna* ili *Jasikovac*²¹ (danas sela Krčina i Jasikovac), dakle cijelo jedno šire područje tako je nazivano a njega su, kako se iz tih popisa vidi, bili u cjelini naselili vlasli. Već sami dupli nazivi pojedinih naselja jasno govore o starom i novom stanovništvu, tj. jedan je naziv zatečen, a drugi donosi doseljeno stanovništvo. Sličnih toponima sa dva naziva ima u tuzlanskoj široj oblasti više. I današnje naselje Ugljevik imalo je dva naziva. U dva popisa, iz

¹⁶ Batinić, *Djelovanje franjevaca*, I, Zagreb 1881, 128; Đ. Mazalić, *Zvornik (Zvonik)*, GZM 1956, 244.

¹⁷ Mazalić, isto.

¹⁸ M. Filipović, *Manastir Tamna*, Spomenik SAN, XCIX, 116.

¹⁹ Isto.

²⁰ Up. A. Handžić, isto (POF XII—XIII), 49—50.

²¹ TD, No 405, fo 77, 78; No 173, fo 13, 76; No 260, fo 460, 479.

1533. i 1548, zabilježeno je: *selo Ugljevik* ili *Dolina Laba*²². Teško je objasniti kako je nastao naziv *Dolina Laba*, da li je to zatečeni ili doneseni naziv. Postoje i konkretniji podaci o doseljavanju vlaha dolaskom turske vlasti u ovo i druga područja u ovoj oblasti, pa i podaci o tome odakle se doseljavaju. O tome ćemo još govoriti kada se konkretnije budemo zabavili time koliko je bilo značajno naseljavanje vlaha i koliko je ta činjenica utjecala na mijenjanje etničke strukture u cijeloj ovoj oblasti. Ovdje želimo istaknuti samo to da je ranije katoličko stanovništvo oko Teočaka bilo dobrim dijelom potisnuto već samim dolaskom turske vlasti, kada je nestala i spomenuta crkva ispod grada. U turskim popisima, počevši od 1533. godine, bilo je, ipak, evidentno maleno gradsko podgrađe, *varoš grada Teočaka* sa ukupno 35 kuća, od čega 24 kršćanske kuće i 11 muslimanskih kuća²³. Prema tome, izvjesno kršćansko stanovništvo, koje nije bilo vlaško, postojalo je u tome podgrađu i kasnije.

Isti je slučaj bio i sa bijeljinskim područjem. Staviše, ono je u prelaznom periodu bilo sasvim opustjelo, i relativno dugo ostalo ničija zemlja, nenaseljena. I njegova se zla sudbina sastojala, čini se, u tome što se nalazilo na glavnoj komunikaciji. U prelaznom periodu ne samo što je nestala crkva sa franjevačkim samostanom nego je odatle nestalo i katoličkog stanovništva. O Bijeljini u doturskom periodu ne znamo gotovo ništa, ali je, na osnovu onoga što se zna o drugim varoškim naseljima u toj oblasti, gotovo sigurno da je središte istoimene župe predstavljalo maleno varoško naselje sa crkvom i samostanom. Akindžije su pustili bijeljinsko područje kada su operisali i po Despotovini, nešto prije njenog prvog pada pod Turke (1439—1444). Turski kroničar Nešri spominje operacije akindžija u bijeljinskom području 1437/8. godine kada je pokupljeno mnogo roblje, te je, kako kaže: *lijepa djevojka vrijedila samo koliko jedan par čizama*²⁴. Moguće da je još tada nestala crkva sa samostanom. Najraniji turski popisi koji ovo područje evidentiraju tek od 1533. godine ne pružaju nikakve podatke niti o crkvi, a niti o bilo kakvom kršćanskom naselju na području današnje Bijeljine. Naselje koje je tu tek nastajalo, nazivamo *Četvrtkovište*, kao jedini dokaz da je predstavljalo nastavak istoimenog srednjovjekovnog trga (pazar četvrtkom), središta nekadašnje bijeljinske župe, bilo je novo naselje sa malobrojn timer muslimanskim stanovništvom koje se tu tek doseljavalo, dok o kršćanskom stanovništvu u samom Četvrtkovištu nije bilo ni traga. Osim Četvrtkovišta, koje je te godine brojalo u svemu 13 muslimanskih kuća poreskih obveznika sa 7 mudžhera, spominju se još samo tri slabo naseljena sela u bijeljinskoj nahiji²⁵.

U prelaznom periodu naročito je bilo opustjelo područje starog Nenavišta, koje se prostiralo između rijeka: Bosne, Save i Tinje. Tek od početka četvrtog decenija XVI vijeka naseljavaju ga vlasi, a dotle je bilo formalno pusto. Još 1533. godine postojalo je u toj nahiji samo 5 naseljenih mjesta sa ukupno 49 kuća poreskih obveznika i 10 mudžhera. Franjevci ipak nisu napuštali svoj samostan u Modriči, koja je, pored *varoši grada Gračaca* (11 muslimanskih i 6 kršćanskih kuća sa

²² TD, No 173, fo 72; No 260, fo 479: *Karye-i Uglavik nam-i diger Lāb deresi* = Selo Ugljevik drugim imenom (Dolina Laba).

²³ TD, No 173, fo 74.

²⁴ Nešri: *Kitab-i Cihan-nüma*, II, Ankara 1957, str. 626, 627.

²⁵ Up. A. Handžić, isto.

2 mudžereda), predstavljala najznačajnije naselje u nahiji sa 16 kuća poreskih obveznika i 4 mudžereda, od čega 2 muslimanske kuće²⁶. Poslije te godine broj naselja se stalno povećavao tako da je 1548. godine postojalo u Nenavištu 30 naseljenih mjesta²⁷.

Područje grada Srebrenika je bilo takođe dobrim dijelom opustjelo. To je donekle razumljivo zbog toga što je taj grad predstavljao glavno utvrđenje i središte istoimene ugarske banovine i što je, kako se čini, bio zauzet borbenom akcijom. Osim malene *varoši grada Srebrenika* sa pretežnim muslimanskim stanovništvom (muslimani: 37 kuća, 2 baštine i 15 mudžereda; kršćani: 25 kuća sa 2 mudžereda) postojala su u istoimenoj nahiji 1533. godine samo 4 naseljena sela²⁸. U prelaznom periodu morao je nestati i franjevački samostan u Skakavi, sjeveroistočno od Srebrenika, koji spominje B. Pizanski, jer ga turski popisi ne evidentiraju. Samostan je postojao u Gornjoj Skakavi kod današnjeg sela Bijele, a sela G. i D. Skakava bila su, zapravo, u granicama nahije Koraja, ali znatno bliže Srebreniku nego Koraju.

U Korajskoj nahiji je staro stanovništvo dobrim dijelom ostalo na svojim staništima. Franjevci nisu napuštali samostan *conventus S. Mariae in campo* u samom Koraju, gdje se spominju u turskim popisima 1533, 1548. i kasnije²⁹, premda se u tome međuvremenu od 15 godina primjećuje daljnje naseljavanje i nastajanje novih sela u toj nahiji.

Daljnje nestajanje franjevačkih samostana i potiskivanje katoličkog stanovništva u ovoj oblasti bilo je rezultat ne samo ubrzanog procesa islamizacije i razvitka orijentalno-muslimanskih gradova gdje su ti samostani postojali, nego isto toliko i posljedica jednog drugog krupnog procesa, tj. brojne imigracije novog stanovništva, kolonizacije vlaha. To doseljavanje, opet, koje je započelo samim dolaskom Turaka, bilo je uslovljavano prije svega stratejskim značajem cijele ove oblasti koja je dugo vremena predstavljala istureno granično područje, u etapama proširivano, vrlo važno sa privrednog i komunikacionog gledišta, pa i kada je granica bila pomjerena do Save još dugo je zadržalo sve karakteristike isturene krajine (*udž*). Proces mijenjanja etničke fizionomije bio je najbrži u zborničkom i srebreničkom području. Kao posljedica rapidnog građevnog razvitka podgrađa zborničkog grada, u prvoj polovini XVI vijeka nestalo je odatle *crkve Sv. Marije* i franjevačkog samostana. Naime, preobražajem srednjovjekovne varoši u značajnu muslimansku kasabu crkva sa samostanom našla se okružena muslimanskim stanovništvom, građevinski izolovana, pa su je franjevci morali da definitivno napuste krajem četvrtog decenija (oko 1538), i odsele u Gornju Tuzlu, gdje je takođe postojao samostan posvećen Sv. Mariji, sa crkvom. Crkva je zatim pretvorena u mesdžid (= manja džamija), koji se u turskim izvorima iz 1600. godine naziva *džamija od crkve*³⁰. Katoličko stanovništvo se takođe povlačilo u tome pravcu, prema sjeveru, gdje je bilo kompaktnije. Kako je relativno bio brz taj proces navešćemo nekoliko

²⁶ TD, No 173, fo 41, 475.

²⁷ TD, No 260, fo 163—170, 233—235, 394, 395, 474, 475.

²⁸ TD, No 173, fo 11, 61, 84, 85, 88.

²⁹ TD, No 173, fo 36; No 260, fo 473; Vid. još A. Handžić, isto (POF XII—XIII).

³⁰ TD, No 743, fo 398: *Kilisa cami'i*.

podataka. Biskup Baličević je prilikom vizitacije (oko 1600) zatekao u Srebrenici još 200 katoličkih kuća³¹, a 1724. ostalo ih je tu bilo još samo oko 20 duša³². Oko Zvornika je bilo isto. Iz jednog fermama od 1561. godine razabire se da je u zvorničkom području bilo još naseljene katoličke raje. Tu stoji da se katolička raja zvorničkog kotara tuži zbog toga što su među njih došli pravoslavni popovi *te zašli od sela do sela tražeći po svojim običajima resume*³³. Do dolaska Baličevića, međutim, katolika je bilo skoro sasvim nestalo, ostali su tu, kako sam kaže, *sve sami šizmatici i Turci*³⁴.

Franjevci, međutim, ni u Gornjoj Tuzli nisu mogli dugo ostati jer se i tu u četvrtom i petom deceniju rapidno razvijala muslimanska kasaba. Ona se ubrzo bila proširila i na srednjovjekovnu varoš, odnosno islamizacija je bila započela i u tzv. *Mahali Dvorištu* još prije 1533. godine, gdje se nalazio samostan³⁵. Već nakon 3 godine, kako su se tu bili sklonili oni iz Zvornika, franjevci su morali napustiti Gornju Tuzlu i pomjeriti se prema brdu Gradovrhu, 3 km sjeveroistočno od Donje Tuzle, gdje su oko 1541. podigli samostan istog imena. Nemamo podataka o tome šta je bilo sa crkvom sv. Marije u Gornjoj Tuzli, ali s obzirom na to da je nestala baš usljed širenja kasabe, te da se poslije 1548. godine i nazivu Dvorište izgubio svaki trag, najvjerojatnije je da je i ona bila pretvorena u jednu od novonastalih džamija. Nekako u isto vrijeme, ili koju godinu kasnije, i fratri samostana Sv. Petra u Donjoj Tuzli morali su se pomjeriti iz centra varoši (*in media civitate*), gdje su bili nastanjeni, u periferiju tog grada, koji je dotle bio sasvim poprimio orijentalno-muslimansku fizionomiju, kako ćemo to vidjeti. Tako su u drugoj polovini XVI vijeka u ovoj oblasti, prema turskim popisima, postojali franjevački samostani još u: Srebrenici, na Gradovrhu, periferiji Donje Tuzle, Modriči i Koraju, upravo, dakle, polovina od broja samostana koji su tu postojali u doturskom periodu.

U ovoj oblasti bilo je i naziva nekih trgova koje ne nalazimo po Srbiji, a bili su u srednjem vijeku uobičajeni po katoličkim krajevima. To su dva trga sa nazivom Četvrtkovište po pazarnom danu četvrtkom. Poznati su trgovi sa imenima drugih dana: Sredska, Sredice, Subotska, Subotski grad, Subotište, Nedeljište, Utorković, Utorkovište, Utorčec. Sa nazivom Četvrtak i Četvrtište poznato je nekoliko starih trgova: 1) tako se nazivalo zanatsko-trgovačko mjesto na području današnjeg Daruvara; 2) trgovačko-obrtničko mjesto na području današnjeg Sv. Ivana Zelina; 3) Sajmeno mjesto u blizini Gorjana; 4) nekadašnji trg u blizini današnje Sunje; 5) trg Četvrtište postojao je i na desnoj strani Bosuta, nedaleko od Nijemaca³⁶.

Već smo spominjali da se današnja Bijeljina u doturskom vremenu nazivala Četvrtkovište. Taj naziv zadržan je u turskim službenim popisima sve do XVII vijeka, kada je preovladao današnji naziv. Četvrtkovi-

³¹ K. Horvat, *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*, GZM XXI, 1909, str. 71.

³² Batinić, *Djelovanje franjevacu*, III, Zagreb 1887, 92.

³³ Matasović, *Fojnička regesta*, Spomenik SKA 53, br. 45.

³⁴ K. Horvat, isto, GZM XXI, 1909, 71.

³⁵ TD, No 173, fo 5.

³⁶ S. Pavičić, *Četvrtište*, Hrvatska enciklopedija IV, Zagreb 1942.

štem je nazivan i današnji Kladanj, koji je takođe zadržao staro ime još i kroz cijeli XVI vijek³⁷. Nestajanjem starog stanovništva ti trgovi su dobili imena nahija: Bijeljina i Kladanj.

3) Pravoslavni

Pitanje rasprostranjenosti pravoslavnog stanovništva i djelovanje pravoslavne crkve u sjeveroistočnoj Bosni usko je povezano sa dolaskom turske vlasti i kolonizacijom novog stanovništva, tzv. vlaha. Ni u jednoj oblasti u Bosni nisu tada izvršene tako krupne promjene u strukturi stanovništva kao tu. Danas se to može mnogo pouzdanije tvrditi kada smo u mogućnosti da izvršimo analizu najranijih turskih izvora, službenih popisa ove oblasti. Premda je i dosada istican značaj migracija u formiranju etničke fizionomije, odnosno rasprostranjenosti konfesija u bosanskom Podrinju i Posavini, ta činjenica ili je vremenski pomjerena u kasniji period, ili joj nije uopće pridavana velika uloga pa su u rasvjetljavanju tog pitanja, usljed pomanjkanja autentičnih izvora, tražene druge sporednije komponente.

Kako je istaknuto, R. Jeremić je naglašavao veliki značaj migracija u sjeveroistočnoj Bosni, ali ih on uglavnom povezuje sa propašću turske vlasti u Ugarskoj i Srbiji, tj. stavlja ih u kraj XVII, XVIII, pa i u XIX vijek. On se ne osvrće na pravoslavne kulturne ustanove u toj oblasti, ali iz konstatacije da su *pravoslavni najgušće naseljeni oko srednjevekovnih manastira* vidi se njegovo stanovište u pogledu starosti tih manastira, tj. da su ih Turci zatekli. Takvo stanovište je donekle podržavano sve doskora i u drugim radovima. Ono se uglavnom naslanjalo na narodne tradicije oko tih manastira po kojima je njihov nastanak povezivan za vrijeme srpskog kralja Stefana Dragutina, premda je on vladao kraće vrijeme samo sjeveroistočnim dijelom te oblasti. A pitanje istorijskog rasvjetljavanja nastanka kulturnih ustanova, crkava i manastira mora svakako biti polazna tačka u ispitivanju rasprostranjenosti stanovništva te konfesionalne pripadnosti. Pitanjem tih manastira bavilo se do sada više autora. Osim u okvirima općih prikaza istorije pravoslavne crkve kod R. Grujića¹, Davidovića² i Slijepčevića³ nastali su pojedinačni radovi o pojedinim manastirima u sjeveroistočnoj Bosni. Dosadašnjem rasvjetljavanju tog pitanja doprinio je najviše prof. M. Filipović, koji je u zajednici sa Đ. Mazalićem pružio pojedinačne radove o manastirima: Papraći, Tamnoj, Ozrenu i Lomnici⁴, gdje je sa istorijskog i građevinsko-umjetničkog aspekta rasvjetljen nastanak tih manastira.

³⁷ Istanbul, Bavazit küt., M. Cevdet koleksyonu, No 0—76 fo 28^v; BBA, TD, No 18, fo 40; N. Filipović, *Pogled na osmanski feudalizam*, GID BiH, IV, Sarajevo 1952, 139.

¹ Rad. M. Grujić, *Pravoslavna srpska crkva*, Beograd 1921.

² Sv. Davidović, *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1931.

³ Đ. Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, I, München 1963.

⁴ M. Filipović—Đ. Mazalić, *Manastir Papraća u Bosni*, Spomenik SAN. XCIX, Beograd 1950, 96—113; Isti (zajedno), *Manastir Tamna na istom mjestu*, str. 116—129; Isti, *Manastir Ozren*, Spomenik SAN. CXI, Beograd 1951, 116—129; Isti, *Manastir Lomnica u Bosni*, na istom mjestu str. 121—122.

Filipović je ranije na drugom mjestu razmotrio i manastire Vozuću i Gostović⁵, takođe u ovoj oblasti (na Krivaji). Zatim je pružio i jedan opširniji rad iz istorije pravoslavne crkve u sjeveroistočnoj Bosni, o nastanku zvrničke eparhije⁶. U tim radovima je utvrđeno da su svi spomenuti manastiri i crkve nastali najranije u drugoj polovini XVI vijeka, a da je samo manastir Paprača, kao najstariji, nastao oko polovine toga vijeka kada se u zapadnim izvorima prvi puta spominje.

Nakon utvrđene činjenice o starosti tih manastira prof. M. Filipović, međutim, ni u svom radu o zvrničkoj eparhiji, gdje nastoji da sa sviju gledišta osvijetli pravoslavne kulturne ustanove i djelovanje pravoslavne crkve, ne ukazuje na značajni momenat promjena u toj oblasti koje su bile vezane za dolazak turske vlasti, a ta činjenica proizilazi iz prostog kompariranja stanja u doturskom periodu sa stanjem u prvom stoljeću turske vlasti. On pitanje imigracija novog stanovništva uopće ne postavlja kao jedno od bitnih pitanja kada je riječ o istorijskom sagledavanju porijekla stanovništva i društvenih kretanja u bosanskom Podrinju i Posavini, kao što je to uočavao V. Skarić. Koliko je u ovom pitanju važno da se prethodno rasvijetle etnička pomjeranja najbolje će pokazati slijedeća analiza najkarakterističnijih podataka iz turskih popisa XV i XVI vijeka kojima ćemo se ovdje najviše zabaviti.

Moramo se najprije osvrnuti na zatečeno stanje. Ranije je istaknuto kako je u područjima sjeveroistočne Bosne koja su povremeno pripadala Despotovini živjelo i u doturskom vremenu pomiješano stanovništvo triju crkava: *katoličke, pravoslavne i bosanske crkve*, što je najbolje vidi iz spomenutog izvještaja Ivana Kapistranskog, vikara starješine franjevačkog reda u Bosni, od 4. jula 1455. koji je uputio papi Kalikstu III, žaleći se na *Rascienses* i ističući kako je despot neraspoložen prema katoličkoj vjeri. Taj izvještaj odnosi se, svakako, na područja u sjeveroistočnoj Bosni koja su bila u posjedu despota. Ali kakav je tu mogao biti omjer jednog i drugog stanovništva ne može se iz tog izvora saznati. Time je samo jasno da je u dobroj mjeri postojao antagonizam između jedne i druge crkve u toj oblasti i prije Turaka. Dok su ta područja bila u vlasti despota prednost nad franjevcima, ili bolje vlast imali su organi pravoslavne crkve. Ali u kakvom se omjeru u cjelini moglo odnositi jedno stanovništvo prema drugom moglo bi se kao indikator donekle uzeti vrijeme trajanja jedne i druge vlasti, bosanske i despotove. Uzmemo li u obzir vrijeme od Dragutina do dolaska Turaka (1284—1463), tj. period od 179 godina, onda bi to za pojedina područja izgledalo ovako: u oblasti Dragutinovoj srpska vlast je trajala najviše 32 godine (1284—1316); u teočaćkom području, ako je i ono nekada bilo u vlasti Dragutina, a zatim ponovo od 1432—1458. u vlasti despota, znači ukupno najviše 58 godina; zvrničko područje 26 godina (1432—1458) i srebreničko područje oko 40 godina (1410—1458), ali nestabilno i povremeno prekidano jer je u tome vremenu Srebrenica bila jednom ugarska, 5 puta srbijanska, 4 puta bosanska i 3 puta turska,

⁵ M. Filipović, *Manastir Vozuća u Bosni*, Skoplje 1940. Isti, *Manastir Udrim ili Gostović u Bosni*, Skoplje 1940.

⁶ M. Filipović, *Počeci i prošlost zvrničke eparhije*, „Bogoslovlje”, VIII (XXIII), sv. I i II., poseban otisak, Beograd 1964, str. 1—84.

a od toga 5 godina u turskoj vlasti kontinuirano, od 1439—1444. godine, kada je Despotovina bila prvi puta pokorena. Prema tome, trajanje bosanske vlasti u tim područjima bilo je neuporedivo duže. Kada bi svi drugi uslovi bili ravnomjerni, onda bi se odnos stanovništva jedne i druge crkve mogao posmatrati u vremenskim relacijama trajanja bosanske i despotove vlasti. Sto se tiče pristalica *bosanske crkve* zna se da je na bosanskoj strani, tj. u *Kraljevoj zemlji* borba vođena samo između katoličke crkve i heretika i riješena u korist katoličke crkve. Prema tome, nije čudno što Turci u ovoj oblasti u najranijim popisima nisu evidentirali pravoslavnih kulturnih ustanova, jer je i vrijeme trajanja despotove vlasti bilo relativno, ipak, kratko.

Što se tiče nekadašnje Dragutinove državine, ne mogu se tačno odrediti granice između nje i ostale Bosne, ali svakako nije predstavljala veću oblast u Bosni. Kako je poznato, Dragutin je, pošto se odrekao vlasti u Raškoj (1282) u korist mlađeg brata Uroša II Milutina, dobio 1284. godine od svog šurjaka, ugarskog kralja Ladislava IV na upravu Mačvu sa Beogradom i u Bosni *pokrajinu Ušoru, pa možda i Soli*⁷. Prema tome, nije izvjesno da je njegova državina obuhvatala i Soli, a kako je činila jedinstven teritorij sa Mačvom značilo bi da je obuhvatala samo jedan dio Ušore, prema Drini, po prilici: bijeljinsko, korajsko i teočaćko područje, i na zapad vjerovatno, samo do Soli.

Osim toga, nije sigurno da je Dragutin sve do smrti (1316) zadržao i područja na bosanskoj strani, moguće od 1302. godine samo Mačvu. Teško bi se drugačije mogla razumjeti situacija na tome području kada se zna da je u proljeće 1302. godine *bio zatvoren put iz oblasti srpskog kralja Stefana kroz Bosnu za Dubrovnik, jer su na Drini s vojskom stajali jedan prema drugom ban Stefan i ban Mladen, sin bana Pavla*⁸. Iz toga se vidi da je razračunavanje za vlast u Bosni između bana Stjepana Kotromanića, zeta Dragutinova i bana Mladena Šubića išlo u korist Mladena, pošto je Stjepan bio pritjeran sve do Drine. A kako se ubrzo zatim Mladenov nasljednik Šubić Mladen II naziva 1304. godine *gospodar čitave Bosne*⁹, to je moguće da Dragutin, čije držanje, prema Jirečku, *u ovo vrijeme nije jasno* poslije 1302. godine nije ni držao taj ugao u sjeveroistočnoj Bosni nego samo Mačvu.

I pored takvih prilika u ovom dijelu Bosne postoji iz Dragutinovog vremena jedan interesantan podatak o jednom višem crkvenom organu, naime spomen *bosanskog biskupa, odnosno episkopa Bazilija*¹⁰ za koga Jireček kaže *bosanski episkop Vasilije, po imenu pristalica istočne crkve*¹¹, a koji je 1293. godine prisustvovao kao kraljev izaslanik prilikom vjenčanja u Mlecima između Dragutinovog sina Vladislava i Konstance, kćeri Mihajla Morozinija. Jedni taj podatak uzimaju kao dovoljan dokaz o postojanju pravoslavne episkopije u tome dijelu Bosne¹², dok ga drugi ne prihvataju kao takav dokaz jer se iz samog ovog spomena pouzdano ne zna kojem je obredu Bazilije pripadao.

⁷ Jireček—Radonić, *Istorija Srba* I, 189, 190.

⁸ Jireček, isto, 196.

⁹ S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964, 79.

¹⁰ J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje* I, 1. Beograd 1934, 83—84: „Io Basilio, per la Dio gracia vescovo Bassinense, vasallo e servitore del re Stefano”.

¹¹ *Istorija* I, 190.

¹² M. Filipović, *Počeci i prošlost zvorničke eparhije*, str. 3.

Smatramo da je ovdje osnovno da se rasvijetli pomjeranje stanovništva u ovoj oblasti koje je prouzrokovao dolazak turske vlasti. Zato ćemo pokušati da na osnovu najranijih turskih popisa analiziramo i pratimo taj proces onim redom kako su pojedina područja potpadala pod tursku vlast. Već je ranije istaknuto kako ti izvori pružaju podatke o mnogim pustim naseljima. Turcima je bilo stalo ne samo da se iz privrednog aspekta popune pusta i stanovništvom prorijeđena naselja nego je kolonizacija novog stanovništva bila, čini se, mnogo više usmjeravana stratezijskim razlozima. Zato su strukturalne promjene uočljive posebno oko značajnih utvrđenih gradova i na magistralnoj komunikaciji koja je vodila lijevom stranom Drine. Vlasi — koji su zbog karaktera svoje osnovne privrede, stočarstva, bili pokretni i u početku činili poluvojničku organizaciju, od kojih su regrutovani brojni martolosi koji su vršili značajne službe: kao pogranične posade, zatim vojnici i derbendžije koji su obezbjeđivali uglavnom sigurnost na putovima u pozadini — predstavljali su elemenat koji su Turci protežirali i njihovu kolonizaciju usmjeravali, kako prema potrebama samog tog stanovništva u brdske i stočarstvu pogodne krajeve, tako, i mnogo više, da čuvaju pogranične oblasti. Zato se najveći pokreti vlaha iz oskudnijih i napučenijih oblasti južne Hercegovine, Crne Gore i Srbije prema sjeveru, sjeverozapadu i zapadu u granične oblasti, primjećuju u vremenskim etapama povezanim sa turskim ofanzivnim akcijama i novim osvajanjima. Tako su u ovoj oblasti od 1463. pa do četvrtog decenija XVI vijeka uočljive tri takve faze. Prvi značajniji pokreti vlaha prema sjevernim graničnim oblastima padaju odmah po turskom zaposjedanju Hercegovine i osnivanju hercegovačkog sandžaka (1470). Drugi pokret vezan je za tursko osvojenje oblasti prema Savi koju je obuhvatala ugarska srebrenička banovina, tj. poslije 1512. godine, kada su granice zborničkog sandžaka pomjerene do Save. Treće pomjeranje primjećuje se poslije 1528. godine kada je pala jajačka banovina, i to uglavnom od istoka prema zapadu. Tada su vlasi iz oblasti koju su zatvarale rijeke Drina, Sava, Bosna i Spreča kretali preko Bosne na zapad u porječja Ukline i Vrbasa.

Širenje regionalnih granica pogodovalo je s jedne strane širenju vlaha. Uske državne granice su ih u doturskom vremenu često puta onemogućavale da mijenjaju ljetna i zimska ispašišta, pa su se morali stalno naseljavati i donekle mijenjati karakter svoje privrede. S druge strane, djelomično potiskivanje Turaka u sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj Bosni od strane Matije Korvina i stvaranje srebreničke i jajačke banovine (1464), čime je bio stvoren kontinuiran ugarski odbrambeni pojas sve do Beograda (banovine šabačka i beogradska), bilo je na tim stranama zaustavljeno tursko nadiranje, pa su se Turci okrenuli osvajanju Hercegovine i zaobilazeći Jajce prodirali prema porječjima Cetine i Sane. Zato je isturanje vlaha prema sjevernoj granici u ovoj oblasti, koju je po prilici činila rijeka Spreča, predstavljalo iz stratezijskog aspekta pravu nužnost. Taj pritisak rezultirao je time da su Turci nešto prije početka 1474. godine zauzeli grad Teočak i cijelo područje Soli.

Trougao na zapadnoj strani te oblasti čije su kutove činile tri važne utvrde na rijeci Bosni: Maglaj, Doboj i Tešanj predstavljao je, opet, izuzetno važan stratezijski punkt koji se tu usijecao između jajačke i srebreničke banovine, a koji je od 1465. godine, čini se, činio glavne

gradove *bosanskog kralja*, marionete. Zato je usmjeravanje jače skupine vlaha u tome pravcu bilo, bez sumnje, rukovođeno tim važnim momentom. Kolonizacija vlaha u maglajsko područje bila je tolika da je prije 1489. godine bio donesen i poseban kanun o vlasima maglajske nahije. U tome kanunu izričito o njima stoji: *to su vlasi koji su došli sa strane*¹³. Pitanje kolonizacije maglajskih vlaha usko je povezano sa kolonizacijom područja oko Teočaka, a vjerovatno i zvrničkog i tuzlanskog područja, i to kako vremenski, tako i po tome odakle su ti vlasi dolazili. Zato ćemo se prvo osvrnuti na maglajske vlahe. Tursko osvajanje Hercegovine koje je bilo uglavnom završeno do 1475, kada je sva unutarnja Hercegovina bila u turskoj vlasti, izuzimajući samo još Novi i Risan, i likvidacija državine *bosanskog kralja*, imalo je, čini se, zajedničku komponentu. Premda je zakon o maglajskim vlasima evidentiran prilikom popisa bosanskog sandžaka iz 1489. godine¹⁴, vlasi su se tu morali ranije doseliti, a na osnovu izvjesnih elemenata u tome popisu vidi se da su oni tu bili naseljeni još i u vrijeme ranijeg popisa, tj. prije 1485. godine. Zato je i spomenuti zakon mogao biti donesen ranije, premda je evidentiran 1489. godine. Kako se, opet, iz popisa od 1476. godine vidi da su izvjesni vlasi bili naseljeni oko Zvornika, za koje se takođe kaže da su *došli sa strane*¹⁵ a neki naseljeni u nahiji Drametin¹⁶, i kako se donekle moglo slijediti njihovo pomjeranje od juga prema sjeveru, vjerovatno je da su vlasi počeli činiti pritisak oko stratejskih punktova Maglaj—Doboj—Tešanj još prije 1476. godine, odnosno da su vlasi bili ti koji su na zapovijed likvidirali državinu *bosanskog kralja* 1476. godine i od tada čuvali područja tih gradova.

Zakon maglajskih vlaha predstavlja vremenski posljednji od tri skoro identična zakona kojima su regulisani porezi i status vlaha u Bosni i Hercegovini¹⁶ i to: a) u popisu hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine evidentiran je vlaški zakon za taj sandžak¹⁷ b) u sumarnom popisu bosanskog sandžaka 1485. godine zabilježen je zakon o vlasima zemlje Pavlovića¹⁸, koja se protezala između gornjeg toka Bosne i gornjeg i srednjeg toka Drine i c) zakon maglajskih vlahu uz popis iz 1489. godine.

Odakle su došli i koliko je bilo vlaških domaćinstava koja su prije 1489, odnosno prije 1485. naseljavali maglajsku nahiju otkriva nam sam popis iz 1489. godine. Na početku tog popisa stoji: *Vlasi nahije grada Maglaja. To su vlasi koji su došli sa strane, naselili se i daju pristojbe po vlaškom običaju, a prihod od njih pripada sandžak-begu. Oni spadaju u skupinu vlahu Kraljeve zemlje, a has su bosanskog sandžak-bega*¹⁹. Među njima bilo je izuzeto 11 kuća i oprošteno od svih davanja²⁰, za koje stoji: *spomenutih 11 nevjernika oslobođeni su od filurije, ovna i ovce*.

¹³ *Kanuni i kanun-name*, 13 i 14.

¹⁴ TD, No 24, fo 51.

¹⁵ TD, No 16, fo 147, 148, 278, 279.

¹⁶ Up. *Kanuni i kanun-name*, str. 11—14.

¹⁷ TD, No 5.

¹⁸ TD, No 18.

¹⁹ TD, No 24, fo 51.

²⁰ To su: „vojvoda Đuran; Raško, sin kneza; Vukašin, s. Đurice; Milosav, njegov sin; Kovač, s. Branka; Dogan, s. Radelje; Vukoj, s. Stanimira; Borovac, s. Milobrada; Božidar, s. Miliše, Vučehna Stanar i Radolja, s. Ivka”.

Oni su carskom naredbom postavljeni za knezove, čuvaju njegovu zemlju²¹. Zatim je popis izvršen u dvije skupine po džematima. Za sve vrijedi ona klauzula da su *došli sa strane*. Za prvu skupinu nije po imenu označeno koji su to vlasli, da bi se moglo utvrditi odakle su došli. Njih je bilo 16 džemata, brojno između 11 i 43 kuće, sa ukupno 397 kuća i 53 mudžereda (*mücerred* = odrastao neoženjeni muški član domaćinstva). U taj broj bilo je uračunato i ono 11 oslobođenih starješina. Na čelu tih džemata stajali su starješine čija imena ne nalazimo među onih 11 spomenutih starješina koji su tretirani kao knezovi. Vjerovatno su starješine tih džemata bili primicuri. Popis tih vlaha počinje sa džematom od 84 kuće čiji starješina nije označen, odnosno popis se nastavlja na ono 11 oproštenih starješina. Vjerovatno je to džemat koji je bio stationiran u samom Maglaju i vjerovatno je njegov starješina bio „vojvoda Đuran” koji je od tih starješina bio prvi zapisan. Unutar tog džemata postojalo je i 6 primicura. Dalje je popisano 15 džemata. U 7 džemata bilo je evidentiranih bjegunaca. Jedan cijeli džemat na čelu sa Nikolom, sinom Zavora od 19 kuća označen je riječju *pobjegli*. U svemu su u toj skupini bila evidentirana 52 bjegunca. U džematu Vuka, sina Miloradova od 20 kuća sa 4 mudžereda evidentiran je *pop Vilak*, a u džematu Branivoja, sina Divče od 13 kuća i 4 mudžereda *Dragić, sin popa*.

To stanovništvo moralo je biti popisano prema ranijem popisu, tj. ono je poimenično prepisano iz ranijeg popisa bosanskog sandžaka koji je, kako je istaknuto, obavljen 1485. godine. Kako je u tome međuvremenu (1485—1489) bilo u pojedinim džematima i bjegunaca, to je iznad tih imena stavljeno *pobjegao*, a u rekapitulacionom broju kuća nije uzet u obzir i broj bjegunaca, nego je evidentiran faktički broj domaćinstava koji je zatečen pri tom posljednjem popisu (1489). Ta činjenica je jasan dokaz da se to stanovništvo nalazilo tu i za vrijeme prethodnog popisa.

Drugu skupinu vlahu u ovoj nahiji činili su vlasli koji su i imenovani, što je omogućilo da ih ubiciramo, odnosno da utvrdimo odakle su došli. Ta važna činjenica ostala je do sada nezapažena. To su bili *vlasli Banjani*. Njih je bilo 13 džemata, između 6 i 92 kuće, ukupno 397 kuća sa 120 mudžereda, među kojima je za 31 kuću navedeno *pobjegli*. U prvom džematu čiji je starješina bio Nikola, sin Šajka od 70 kuća sa 27 mudžereda zabilježen je *pop Vlah*, a imao je i trojicu sinova od kojih su dvojica evidentirani kao posebna domaćinstva: *Dimitrij, sin popa Vlah* i *Olivir, sin popa Vlah*, te mudžered: *Mirkša, sin popa Vlah*²².

Prema tome, obadviije skupine vlahu u toj nahiji brojale su 794 kuće sa 172 mudžereda. Tu je ubrojano i ono 11 oslobođenih starješina, kao i 83 kuće za koje je postojala klauzula *pobjegli*. To znači da je prije 1485. godine broj vlaških domaćinstava u maglajskoj nahiji iznosio oko 800 domaćinstava.

Poznato je da su vlasli Banjani nastanjivali područja u Hercegovini, sjeveroistočno od Bileće. Svakako je to bio samo jedan dio Banjana koji su se uputili prema Maglaju. Oni su i dalje jednim dijelom ostali na svojim starim staništima. Iako ne znamo ime druge polovine maglaj-

²¹ Isto, fo 51.

²² TD, No 24, fo 54—57.

skih vlahu, vjerovatno je da su i oni došli od iste strane jer ćemo su-
sjedje Banjana u njihovim starim stanovima, *vlahe Kuainjane*, pronaći
u području Teočaka. To stanovništvo bilo je pravoslavne vjere, ne samo
po tome odakle je dolazilo nego je za to najjčećiji dokaz što su među
njima postojali popovi. Prva skupina imala je *papa Vlakua*, a druga
papa Vlahu, koji su mogli biti samo pravoslavni svjetovni popovi. O
tome govori i činjenica što su oni u obadva slučaja imali porodice.

Spomen popova ostaje nam kao jedini dokaz da za jedno stanovni-
štvo u najranijem periodu kažemo da je pravoslavne vjere, dok još
nema spomena crkvama i manastirima, osim onih crkava za koje se
znalo da su bile katoličke. Da ne griješimo kada tvrdimo da su popovi
koje u turskim popisima nalazimo evidentirane kao seljake (vlane),
oporezovane kao i ostale — pravoslavni popovi jasno je i iz toga što
se franjevci kao jedino katoličko svećenstvo poimenično ne spominju, a
posebno ne u selima. Spominju se samo njihove crkve po gradskim na-
seljima, dok same franjeve, ako nisu posjedovali zemlje koje su radili,
ti izvori uopće ne spominju jer su kao takvi bili oslobođeni. Karakteri-
stično je, međutim, da i te spomene popova nalazimo vrlo rijetko. U
cijeloj oblasti s lijeve strane Drine, koja je kao dio nekadašnje Despo-
tovine pripadala u početku smederevskom sandžaku, tj. u ranije istak-
nutim nahijama: Zvorniku, Gostilju, Kušlatu, Budimiru, Srebrenici i
Subinu, popisanim 1476/7. godine, koje smo pojedinačno pažljivo pre-
tražili pronašli smo samo dvojicu ljudi evidentiranih kao *sin popa* što
ćemo kasnije navesti. Takav slučaj nije bio i s desne strane Drine (u
Srbiji), gdje u tom istom izvoru nalazimo poimenice često evidentirane
popove. Vrlo je, na primjer, malo kada se među 800 vlaških domaćin-
stava u maglajskoj nahiji spominju samo dva popa.

Dolazak vlahu u ovu oblast vidi se dalje iz popisa od 1476/7. godi-
ne. Tu se spominju skupine, bilo pod nazivom vlasi, bilo kao martolosi,
koji dolaze kao čuvari gradova Zvornika i Srebrenice. U vezi s tim
gradovima popisano je poimenice 30 domaćinstava vlahu za koje stoji:
*spomenutim vlasima izdat je sultanski hükiim kojim su oni koji služe
u gradovima Zvorniku, Srebrenici i Havali oslobođeni od vlaških po-
reza*²³. Time su spomenuti vlasi bili izuzeti od vlašskog kanuna, sadrža-
nog u tome popisu, koji se odnosi na sve vlahu u smederevskom san-
džaku²⁴. Vlasi su te godine bili naseljeni i u selu Drametinu, sjeveroza-
padno od Zvornika, negdje kod današnjih Banovića. To selo je moralo
biti i ranije neki centar jer su Turci tim imenom nazvali svoju nahiju.
*Među carske vlahu spadali su i vlasi sela Drametina. Ovi vlasi daju
s kuće na kuću po dvije filurije, drugog kuluka ne daju* (a brojali su)
33 kuće²⁵. Vlasi u toj nahiji će se kasnije znatno povećati, kako se raz-
bire iz popisa oko 1512. godine.

Da se to stanovništvo dobrim dijelom doseljavalo istaknuto je to
izričito u vezi sa Zvornikom. Tu se za martolose koji služe u gradu kaže:
*martolosi koji su došli sa strane, primaju plaću = 76 kuća*²⁶. Dalje su
tu popisani i stanovnici koji su bili oslobođeni poreza jer su i oni vršili

²³ TD, No 16, fo 147.

²⁴ Isto, fo 5.

²⁵ Isto, fo 148.

²⁶ Isto, fo 278—279.

martolosku službu u gradu: *na temelju carske zapovijedi oslobođeni su od ispendže, harača i ušrova* = 31 kuća. Za njih se dalje kaže: *zapravo, 55-orici nevjernika izdat je hikiim, ali je od njih ostala samo 31 kuća. I oni većinom vrše martolosku službu*. Iste povlastice date su još 31 domaćinstvu koji su braća i sinovi spomenutih jer i oni vrše martolosku službu²⁷. O stanovništvu Zvornika postoje u istom izvoru još dva podatka. Naime, za 7 kuća popisanih poimenično zabilježeno je: *stanovnici koji su došli iz sela Glavičice i koji su se prilikom opsade grada ispravno držali oslobođeni su od harača, ispendže i avarizi divanije. Sada stanuju u Zvorniku* = 7 kuća. Još je evidentirano 20 kršćanskih kuća, među kojima 5 udovičkih, čiji stanovnici nisu bili ni u čemu povlašteni, tj. nisu vršili nikakvu službu u vezi s odbranom, a bili su tu nastanjeni²⁸.

Prema tome u Zvorniku je, osim turskih posada i komandnog osoblja, bilo te godine 165 kršćanskih kuća. Nešto od toga stanovništva bilo je, svakako, starosjedilačko, dok je 76 martolosa ulufedžija *došlo sa strane*. Malo je, međutim, vjerovatno da su bili starosjedioci i stanovnici onih 62 kuća, oslobođenih od poreza zbog martološke službe jer domaće stanovništvo u početku nije moglo vršiti u gradovima posadničke i druge službe. Svo je ono dovođeno sa strane. Zato je vjerovatno da su i oni u početku bili ulufedžije koji su se tu stalno nastanili i dobili zemlje. Karakterističan je podatak za ono 7 domaćinstava iz Glavičice koja su se dobro držala za vrijeme opsade. Svakako se to odnosi na opsadu Zvornika od strane Vuka Grgurevića koji je, kako se zna, iste godine (1476) bio oteo Turcima Šabac i provalio uz Drinu sve do Srebrenice i strašno je poharao.

Ovdje želim istaknuti podatak iz kojeg se vidi da je martološko stanovništvo bilo pravoslavne vjere, što je i inače razumljivo. Naime, među onih 76 *martolosa ulufedžija sa strane* evidentiran je *Stepan, sin popa*²⁹. Iz tog podatka bi donekle proizilazilo da je već od tada postojao u Zvorniku pravoslavni pop koji se tu u kasnijim popisima (od 1533) i poimenično navodi. Još smo u tome izvoru pronašli takav spomen samo u selu *Didinu* (danas selo Djedina, jugoistočno od Banovića), gdje je između 9 domaćinstava evidentiran *Radica, sin popa*³⁰.

U periodu do 1476. godine može se zapaziti u ovoj oblasti južno od Zvornika i Drinjače da su neka naselja bila mlada, tek su nastajala. Nazivana su rodovskim imenima stanovnika. Selo Mrganoviće u nahiji Šubinu (svega 3 kuće, danas nepoznato) naseljavali su Mrganovići; selo Mužibradiće u nahiji Srebrenici (svega 4 kuće, danas nepoznato) naseljavali su Mužibradići; selo Konjeviće (nahija Kušlat), Konjevići; selo Draganoviće, (Kušlat, nepoznato), Draganovići; selo Čodoroviće (Gostilj, nepoznato), Čodorovići; selo Kojanoviće (Gostilj, nepoznato), Kojanovići; selo Crijevčice (Gostilj, 5 kuća), Crijevčici. Inače, dobar procenat popisnog stanovništva u tim nahijama imao je prezimena, što ne nalazimo u toj mjeri na drugim stranama, pa je po njima nazvan i veći broj sela. I neka sela koja danas nemaju završetak na „ić” ranije su imala. Tako

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto, fo 279.

³⁰ Isto, fo 280.

se današnje selo *Tegare* na Drini, istočno od Srebrenice, nazivalo *selo Tegarići*, a po Tegarićima koji su tu bili nastanjeni³¹.

Potrebno je osvrnuti se i na Srebrenicu koja je obično uzimana kao jače uporište despotove vlasti i pravoslavne crkve. Treba, međutim, istaknuti da su postojale dvije Srebrenice, jedna u Rudniku u Srbiji, a druga u Bosni. U rudničkoj Srebrenici je često boravio despot gdje je imao svoj dvor, pa je — prema M. Diniću — u toj Srebrenici održan poznati sabor koji je pred smrt sazvao despot Stevan Lazarević u 1427. godini na kojem su bili prisutni patrijarh i drugi crkveni i državni dostojanstvenici, a na kojem je Stevan učinio nasljednikom Đurđa Brankovića³². Nije to bio trenutak da despot prkosi Bosancima pod ovakvim okolnostima i da muči sebe, *patrijarha, časne arhijereje i blagorodne sviju vlasti* preko Drine — kaže Dinić. O tome on dalje piše kako biograf despota, Konstantin Filozof, govori o Srebrenici (rudničkoj) kao o mjestu svima dobro poznatom, *što je sasvim razumljivo za mesto u kojem despot boravi*, a kada je u pitanju bosanska Srebrenica spominje se jedino grad Srebrnik, dok se samo podgrađe opisno spominje: *mesto pod napred rečenim gradom Srebrenikom*³³. Međutim, povezujući do sada taj sabor za bosansku Srebrenicu, istican je od nekih autora taj događaj kao dokaz uporišta despotove vlasti i ujedno pravoslavne crkve u Srebrenici. Isticano je i mišljenje da je tu kroz posljednja četiri decenija bilo i sjedište mitropolije. Katoličko stanovništvo u Srebrenici obično je prikazivano kao kolonija Dubrovčana³⁴.

Svakako je važno šta se još može o tom pitanju razabrati iz Dinićevog izlaganja o bosanskoj Srebrenici. Njegovo je mišljenje da je stanovništvo Srebrenice prije potpadanja pod Despotovinu bilo uglavnom katoličko, a da je *skoro pola veka srpske vlasti moralo doneti izvesne promene*. On dalje spominje podatak od 15. V 1413. po kojem su bila *pogođena dva kamenara u Dubrovniku da u njoj dovrše zidanje jedne crkve. Na pravoslavne crkve, svakako mislili su Dubrovčani kada su* (16. IV 1427) *govorili despotu Stevanu, posle njegovog surovog istupa prema trgovcima, kako ovi, da su se osećali krivcima ne bi se sklanjali u vaše crkve*³⁵. Zatim se još u vezi sa Srebrenicom u mjesecu novembru 1415. spominje mitropolit, na čemu M. Filipović zasniva svoju tvrdnju da je od te godine pa sve do 1455. Srebrenica bila sjedište mitropolije³⁶. O tome se kod Dinića kaže: *...pišu se pisma despotu i „drugima”, među ovima mitropolitu i srebreničkom vojvodi Bodinu, najzad i samim trgovcima*³⁷.

Komparirajući gornje podatke sa podacima iz turskih popisnih deftera o Srebrenici iz 1533. i 1548. godine morala bi se izraziti sumnja u to da li se zaista odnose na bosansku Srebrenicu ili i oni na Srebrenicu u Rudniku. Jer, ako je oko 1413. godine sagrađena pravoslavna crkva od kamena u Srebrenici, tj. svega 2 godine po dolasku

³¹ TD, No 16, fo 266, 273—275, 280.

³² M. Dinić, *Za istoriju rudarstva* II, Beograd 1962, 20.

³³ Isto.

³⁴ M. Filipović, *Počeci i prošlost zvorničke eparhije*, str. 5.

³⁵ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva* I, 94.

³⁶ M. Filipović, isto, 5.

³⁷ Dinić, isto, I, 63: prema Cons. Rog. I, fol. 28, 29, 29¹, 30.

pod despotovu vlast, onda bi trebalo da su je Turci zatekli i evidentirali. Nije vjerovatno da je samo pravoslavna crkva u prelaznom periodu nestala kada je ostala očuvana katolička koja je znatno starija i koju evidentiraju svi turski popisi iz XVI vijeka, označavajući tačno i njeno ime: *Crkva Sv. Marije*.

Ne raspolazemo, nažalost, prije 1533. godine konkretnim podacima o stanovništvu u Srebrenici, ali to ništa ne mijenja na stvari jer od dolaska turske vlasti pa do te godine pravoslavno stanovništvo se tu moglo samo da poveća. Evo kakvu je fizionomiju imala Srebrenica te godine. U njoj je živjelo *katoličko, pravoslavno i muslimansko stanovništvo* i čini nam se da je u tome popisu moguće razabrati jedno i drugo kršćansko stanovništvo. Ono je tu razvrstano iz jednog drugog aspekta, ali se ta podjela vjerovatno podudara i sa konfesionalnom podjelom. U Srebrenici je te godine postojalo ukupno 255 kuća poreskih obveznika sa 48 mudžereta i to: a) muslimanski džemat od 36 kuća sa jednom džamijom, b) kršćanski džemat koji se sastojao od 23 manje mahale, nazvane po njihovim osnivačima, među kojima je bilo i živih osnivača (*ser mahale*), od 1 do 15 kuća, ukupno 179 kuća sa 32 mudžereta i c) 44 kuće *filuridžija koje su sada upisane na harač* sa 16 mudžereta. Među ovim bivšim *filuridžijama* zabilježen je i *Rađivoj, pop* koji je plaćao ispendžu i ušrove kao i drugi stanovnici. Zatim je u naseljenoj mezri zvanoj *mezra Jakov ili Gornji Kozlin*, evidentirana *baština Čičevica u posjedu redovnika crkve Sv. Marije*, za što su franjevci plaćali jednu ispendžu i ušrove od prihoda sa zemlje. Karakteristično je što je u obračunu poreza ispendža takode rastavljeno evidentirana, za bivše *filuridžijsko*, i za drugo, staro kršćansko stanovništvo i to: *ispendža starenika upisanih na harač = 5.375 akči*, što odgovara onom broju od 179 kuća sa 36 mudžereta u 23 kršćanske mahale (215 ispendži po 25), i *ispendža filuridžija = 1.500*, što, opet, odgovara broju *bivših filuridžija od 44 kuće sa 16 mudžereta*³⁸.

Još ćemo navesti popis iz 1548. godine gdje je stanovništvo Srebrenice evidentirano na isti način kao i prije 15 godina. Razlika je utoliko što je ono u tome međuvremenu bilo povećano ukupno za 44 kuće (299 kuća sa 16 mudžereta): a) muslimanski džemat brojao je 106 kuća, što u odnosu na raniji popis znači povećanje za 70 kuća. Ispod poimeničnog popisa muslimana stavljena je bilješka o njihovom *oslobođenju od resmi čifta zato što su kasabalije i što se bave zanatstvom, a od avarizi divanije zbog toga što pomažu u rudarskoj proizvodnji*, b) kršćanski džemat bio je podijeljen na: *staru raju, bivše filuridžije i hajamane*. Postojala je tada 21 kršćanska mahala sa 143 kuće *stare raje (re'āyā-i kadīm)*, 1 *baština* i 10 *mudžereta*. U odnosu na raniji popis, dakle, broj kuća starenika smanjio se bio za 36 kuća. Zatim je ispod pojedinačnog popisa tih stanovnika stavljena bilješka o crkvi: *Srkvu Sv. Marije u samoj Srebrenici. Redovnici koji stanuju u sopstvenoj crkvi ne daju harač niti ispendžu jer nisu stalni (dolaze i prolaze), dok za zemlje koje posjeduju u okviru drugih sela daju harač, ispendžu i ostale pristojbe*. Kao i ranije, spomenuta je i *baština Čičevica u posjedu redovnika crkve Sv. Marije*. c) Zatim je popisano *bivše filuridžijsko stanovništvo*, brojno na istom nivou, 43 kuće sa 6

³⁸ TD, No 175, fo 31.

mudžereda i 1 baštinom. Tu se pop više ne spominje, d) 5 kuća hajmana (doseljenika). U rekapitulaciji je ponovo istaknuto: broj muslimanskih kuća, stare raje, bivših filuridžija, hajmana i jedna crkva³⁹.

Pop Radivoj je bio, bez sumnje, pravoslavni svjetovni pop, jer, kako smo vidjeli, franjevci u ovoj oblasti pojedinačno se ne spominju budući su stanovali u samostanu i bili oslobođeni *zato što se mijenjaju*, ili kako na drugim mjestima stoji: *što žive od milostinje*. Dalje, pop Radivoj se 1533. godine spominje među one 44 kuće *bivšeg filuridžijskog stanovništva*, a ne između onih 179 kuća u 23 mahale za koje se u defteru kaže da su *stara raja*. To bivše filuridžijsko stanovništvo je ranije imalo status vlaha, tj. plaćalo je filuriju i bilo je, kako proizilazi iz takvog popisa, kasnije doseljeno. Vlaške povlastice moralo je izgubiti prije 1528. godine jer tada nije evidentirano vlaško stanovništvo u srebreničkoj nahiji uopće. I činjenica što je u kontekstu popisa stare raje, tj. nadovezujući na pojedinačna imena tih stanovnika nastanjenih u 23 mahale u defteru stavljena bilješka o katoličkoj crkvi, isto tako kao što je nakon popisa muslimanskih kuća stavljena bilješka o njihovim povlasticama, navodi nas na zaključak da je ta *stara raja* katoličko stanovništvo, a *bivše filuridžije* pravoslavno. Takav zaključak bi se, uostalom, podudarao i sa stanjem kako ga je predstavljao biskup Balićević, tj. da je 1600. godine bilo u Srebrenici 200 katoličkih kuća.

Premda je tada pravoslavno stanovništvo u Srebrenici bilo, očito, u manjini i premda se u defterima ne spominje nikakva druga crkva osim one imenovane za koju se zna da je bila katolička, ipak, iz činjenice što je u tom gradskom naselju 1533. godine bio evidentan stalno nastanjen pravoslavni pop moralo bi se zaključiti i o postojanju pravoslavne crkve. Takva crkva mogla se nalaziti u periferiji trga i to bez zemljišnog posjeda jer bi inače u defteru morala biti evidentirana.

Iako Turci nigdje ne razlikuju pravoslavne i katolike, svi su samo *geberān*, ovaj aspekt podjele u Srebrenici na *staru raju* i *bivše filuridžije*, uz druge spomenute okolnosti, čini nam se da se podudara i sa konfesionalnom podjelom. Istovjetan slučaj nalazimo u susjednom rudarskom mjestu Sasama. I tu je u popisu iz 1533. godine stanovništvo bilo razvrstano na isti način. *Selo Sas, rudnik srebra* imalo je te godine slijedeće stanovništvo: a) 24 muslimanske kuće sa 1 mudžeredom; b) kršćanski džemat: *kuće starenika kršćana zaduženih haračom* = 91 kuća sa 15 mudžereda i c) *filuridžije koje su na osnovu fermana upisane na harač* = 15 kuća sa 4 mudžereda i 2 baštine. I ovdje je među tim bivšim filuridžijama evidentiran pop: *baština popa Đure, u posjedu Jakova*⁴⁰, dok je u popisu iz 1548. na ovom mjestu evidentirano: *baština popa Đure u posjedu popa Marka*⁴¹. Takvu pojavu nalazimo i u drugim gradskim naseljima u ovoj oblasti. Tako se, na primjer, u kasabu Donju Tuzlu u vremenu njenog brzog razvitka, između 1533. i 1548. godine, naseljava novo kršćansko stanovništvo, među kojim je evidentiran pop i knez, a koje je brojno nadmašivalo staro kršćansko stanovništvo u toj varoši, okupljeno oko crkve i franjevačkog samostana Sv.

³⁹ TD, No 260, fo 14—19.

⁴⁰ TD, No 175, str. 32—33.

⁴¹ TD, No 260, fo 21. Moguće se i ranije umjesto imena *Jakov* koje je loše napisano, trebalo čitati *Marko*, vjerovatno sin popa Đure.

Petra. Te pojave su emanacija jednog širokog procesa u ovoj oblasti, kolonizacije novog stanovništva — vlaha, koji je zahvatio kako seoska tako i gradska naselja. U južnijim krajevima taj proces je vidljiv ranije, dok u sjevernijim područjima koja su kasnije potpala pod tursku vlast i gdje se i kasabe nešto kasnije razvijaju on je nešto sporiji.

Druga značajnija etapa u pomjeranju stanovništva u ovoj oblasti započela je obaranjem ugarske srebreničke banovine. Nema sumnje da su tome širenju turskih granica najviše doprinijele akcije vlaha. Kako je to stanovništvo u pozadini sukcesivno gubilo vlaške povlastice, to se dobar broj vlaha pomjerao u granični pojas gdje su one još vrijedile. Tako je, na primjer, prostrani brvenički kadiluk, koji se prostirao s desne strane Drine na jugoistok do Raške, godine 1476/7. bio u cjelini naseljen vlasima i u tri nahije (Brvenik, Rujna i Osat) obuhvatao preko 300 sela⁴². Međutim, prije 1512. godine to stanovništvo je moralo izgubiti vlaške povlastice, o čemu govore dvije slijedeće činjenice: 1) U popisu iz te godine sva navedena sela bila su naseljena samo zemljoradničkom rajom i podijeljena na timare, dok su vlasli, kako se zna, redovito spadali u hasove (carski ili sandžakbegov). Samo je nekoliko sela tada u cijelom Brveniku evidentirano kao vlasli i plaćali su filuriju⁴³; 2) U popisu vlaha u zborničkom sandžaku iz 1528. godine Brvenik nije bio uopće obuhvaćen, tj. u njemu nije više bilo stanovništva sa vlaškim povlasticama. S druge strane se u tome međuvremenu bilo znatno povećalo vlaško stanovništvo na sjeverozapadu, u nahiji Drametinu, koja se prostirala između rječice Turije i Spreče. Dok se tu 1476. godine spominje samo selo Drametin naseljeno *carskim vlasima*, i to svega 33 kuće, dotle je 1512. godine *sandžakbegovim vlasima* bila naseljena cijela ta nahija, ukupno 14 sela⁴⁴. Do te je godine, isto tako, morao postojati jak pritisak vlaha iz područja oko grada Teočaka i iz tuzlanskog područja koja su vlasli držali od 1474. godine, o čemu, na žalost, nemamo savremenih podataka, ali to proizilazi iz kasnijih popisa.

Značajan izvor za proučavanje ovog pitanja je popis vlaha u zborničkom sandžaku iz 1528. godine⁴⁵. Na osnovu tog i drugih popisa od 1476. do 1548. godine (1476, oko 1512, 1528, 1533. i 1548) može se dobiti jasna karta rasprostranjenosti tog stanovništva. Ono se do 1528. godine bilo proširilo u 11 nahija na bosanskoj strani, koje su se protezale uglavnom duž glavnog puta, i to počevši od zavoja koji čini Drina na jugu (južno od Srebrenice) pa do grada Teočaka na sjeveru, a odatle preko Majevice na zapad do gradova Srebrenika i Sokola. To su nahije: Šubin, Kušlat, Zbornik, Spreča, Sapna, Teočak, Završ, Visori, Jasenica, Smoluća i Soko u kojima su vlasli naseljavali ukupno 103 sela. Vlasli su na taj način bili zaposjeli glavnu komunikaciju niz Drinu i kao njeni čuvari, naseljavajući ujedno područja oko svih utvrđenih gradova i trgova na toj relaciji. U rudarskim nahijama, Srebrenici i Budimiru, vlasli su rano izgubili vlaške povlastice jer su u izvjesnom smislu služili rudarskoj proizvodnji, pa su iz tog naslova dobili povla-

⁴² TD, No 16, fo 1—155.

⁴³ TD, No 171.

⁴⁴ Isto, fo 12.

⁴⁵ TD, No 405.

stice. Zato oni u tim nahijama 1528. godine nisu bili evidentirani, premda su i tu bili naseljeni. Već smo spomenuli u Srebrenici i Sasama *bivše filuridžijsko stanovništvo* iz 1533. godine, a u nahiji Budimiru (sjeverozapadno od Srebrenice) spominju se 1548. godine brojni vojnici koji su čuvali putove i pomagali u rudarskoj proizvodnji. Vlasi nahije Drametina do te godine bili su takođe izgubili svoje povlastice pa u tome popisu nisu evidentirani. Oni su tu bili uglavnom apsorbirani, a djelomično su se pokrenuli na sjever prema nahijama Jasnici, Smolući i Sokolu. Isto tako su vlasi tuzlanskog područja rano izgubili vlaške povlastice jer je to stanovništvo, pošto se stabilizovalo, dobilo povlastice solara. Upravo se iz ovih izvora vidi da je prvi talas vlahi, koji se ovamo proširio dolaskom turske vlasti, bio ranije apsorbiran. Popis iz 1528. predstavljao je uglavnom novo vlaško stanovništvo pokrenuto poslije pada srebreničke banovine iz zemlje Pavlovića i Hercegovine prema sjeveru, a vjerovatno i s desne strane Drine prema zapadu. Na tom području postojalo je 12 knežina, uglavnom u svakoj nahiji po jedna, osim što su u nahiji Završju postojale dvije malene knežine⁴⁶.

U prostranoj nahiji Šubinu koja se prostirala jugoistočno od Srebrenice, u zavoju koji čini Drina, a koja je obuhvatala 60 sela, vlasi su 1528. godine naseljavali samo tri sela i to: *Osmača*, *Hrasno Polje* i *Čauš*, sa ukupno 33 kuće⁴⁷ i 27 tabi-a (*tabi'* = prateći muški članovi zadruge)⁴⁸. Islamacija je u ovoj oblasti bila zahvatila do te godine svo stanovništvo u znatnom procentu, kako običnu zemljoradničku raju (starenike) tako, dakle, i vlahi. Među ovim vlasima islamizacija je bila procentualno najveća od svih drugih nahija. Kako ćemo se, međutim, pitanjem islamizacije posebno baviti, nećemo ovdje pratiti i te podatke, nego ćemo po nahijama pružiti globalne brojčane podatke o domaćinstvima navodeći pri tome i imena sela koja su naseljavali vlasi.

U nahiji Kušlatu koja se sterala južno od Zvornika, u donjim tokovima Jadra i Drinjače, čije je središte bio istoimeni grad koji je nekada imao i značajnije podrađe (Podkušlat) vlasi su do te godine naseljavali 9 sela, od ukupno 29 sela koliko je obuhvatala ta nahija, i to: Skruševići, Kamenica, Raševo, Glodi, Kostijerovo, Cerska Rika, Rovaši, Međuštrin, kao i *varoš grada Perina*, sa ukupno 189 kuća i 165 tabi-a⁴⁹.

Zvorničku nahiju vlasi su naselili u cjelini. Za razliku od ostalih nahija ova nije uopće imala oblik normalne teritorijalno-administrativne jedinice. Obuhvatala je naselja samo duž glavnog puta i to počevši od Novog Sela južno od Zvornika sve do grada Teočaka, svega 15 sela od kojih su prije 1528. godine 14 sela naseljavali vlasi, sva osim malenog naselja Novog Sela. To su: Trbosilje, Klokotovac, Okrugla Luka, Kučići, Tršići, Skočići, Cernik, Jasenica, Slatina, Ročevići, Vašno Blato (Šepak), Tamna ili Jasikovac i Tamna ili Krčina, sa ukupno 293 kuće i 305 tabi-a⁵⁰.

⁴⁶ Up. M Vasić, *Knežine i knezovi timarije* (GDI BiH, X).

⁴⁷ Kuće ovdje obuhvataju sva domaćinstva, kako povlaštena (knez, primićur), tako i domaćinstva običnih vlahi, rataja, udovica, teklića, baštine, kao i mukate i mezre gdje se vidi da predstavljaju ujedno i kuće.

⁴⁸ TD, No 405, fo 65.

⁴⁹ Isto, fo 62—64.

⁵⁰ Isto, fo 74—78.

Vlasi su tu dolaskom Turaka postali zapravo čuvari te važne komunikacije na cijeloj njenoj dužini, ne samo kroz zborničku nahiju.

Zapadno od Zbornika prosirala se nahija Spreča, u gornjem toku istoimene rijeke, koju su vlasi naselili gotovo u cjelini. Nisu naselili samo maleno selo Medvedu (danas Mededa), dok su 12 ostalih sela gotovo kompletno naseljavali i to: Hrasno, Seljublje, Vukovije, Tojšići, Donja Okrugla, Gornja Okrugla, Dubrave, Dedino, Bukovica, Dubnica, Kalesija i Svojat, sa ukupno 520 kuća i 859 tabi-a⁵¹. Bilo je u tim selima i nešto starenika, ali su ih vlasi brojno daleko premašivali.

Sjeverozapadno od Zbornika, u porječju Sapne, lijeve pritoke Drine, prostirala se nahija Sapna kroz koju je takođe prolazio glavni put. Vlasi su je u cjelini naseljavali, tj. svih 14 sela koliko je obuhvatala: Sapna, Križevići, Gornji Grabovac (Petkovića), Javornik, Vitina Rika, Rožanj, Vitinica, Gušteri, Glumina, Balikova Kruška (Baljkovića), Donji Grabovac, Nezuci (Nezuk), Sniježnica i Vrh Rika, ukupno 370 vlaških domaćinstava sa 441 tabi-om⁵².

U nahiji Teočaku čije je središte bio utvrđeni istoimeni grad pri izvoru Tamne i koja je obuhvatala 11 sela vlasi su naseljavali 7, uglavnom, značajnijih sela: Rudine (Srednji Lokanj), Vrh Lokanj, Gornji Lokanj, Branjevo (Donji Lokanj), Dolnja Pihlica (D. Pilica), Gornja Pihlica i Orahovo Selište, svega 151 kuća sa 140 tabi-a⁵³. Ali uporište vlahu bilo je ovdje jako, a datira i odavno, kako je već istaknuto, jer su i vlaška naselja koja su formalno pripadala zborničkoj nahiji, odnosno knezu u Trbosilju, faktički spadala u područje ove nahije, tj. *Tamna ili Krčina, Tamna ili Jasikovac* i Glavičica.

Zapadno od Teočaka prostirala se nahija Završ koja je teritorijalno odgovarala, uglavnom, doskorašnjoj općini Lopare u podnožju Majevice. Od ukupno 9 sela u toj nahiji vlasi su do 1528. godine naseljavali 6 sela: Lopare, Tošino ili Podlistina, Labucka, Lipovice, Vranovići i Priboj, svega 151 vlaško domaćinstvo sa 224 tabi-a⁵⁴.

Zapadno od Završa nadovezivala se nahija Visori. Prostirala se sjeverno od Tuzle, na Majevici, čije je središte bilo današnje selo Visori. Vlasi su u njoj prije 1528. godine naseljavali 7 sela srednje veličine od ukupno 12 sela i 4 naseljene mezre koliko je obuhvatala. Oni su tu čuvali dosta značajan put preko Majevice, između Tuzle i brčanske skele, čija je važnost naročito porasla kako su Turci bili završili sa osvajanjem Slavonije (1552). To su derbendžijska sela: Donji Visori, Sredkovići, Jablanica, Drienča, Božovinci, zatim Donji Humci i Gornji Humci, ukupno 131 vlaško domaćinstvo sa 125 tabi-a⁵⁵.

Dalje na zapad od Visora prostirala se nahija Jasenica pri izvoru, odnosno u gornjem toku Tinje s njene desne strane. Tu nahiju vlasi su gotovo u cjelini naselili, tj. 13 sela od ukupno 16 koliko je obuhvatala. To su: Donja Jasenica, Gornja Jasenica, Srednja Jasenica, Seona, Crvuša, Obodnica, Dojčići, Draginja, Tinja, Podpečina (Podpeč), Ljenobud, Ježi-

⁵¹ Isto, fo 16—23.

⁵² Isto, fo 68—73.

⁵³ Isto, fo 79—91.

⁵⁴ Isto, fo 66—68.

⁵⁵ Isto, fo 50—52.

nac, i Moranjak (Moranjci), ukupno 335 vlaških domaćinstava sa 460 tabi-a⁵⁶.

Sa zapadne strane Jasenice nastavljala se nahija Smoluća koja se prostirala s lijeve strane Gornje Tinje. Obje te nahije prostirale su se na sjever niz Tinju sve do grada Srebrenika. I nahiju Smoluću vlasi su prije 1528. godine u cjelini naseljavali, u svemu 11 sela: Gnojnica (sjedište kneza), Gornji Lukavac, Donji Lukavac, Miričina, Kruševica, Devetak, Dobošnica, Donja Smoluća, Gornja Smoluća, Srednja Smoluća i Puračić, ukupno 243 vlaška domaćinstva sa 323 tabi-a⁵⁷.

Sjeverozapadno od Smoluće nastavljala se nahija Soko čije je središte bio istoimeni utvrđeni grad. Do te godine vlasi su bili naselili 9 naselja i to: *selo Gračanicu* koju su zatekli kao *rudnik željeza*, zatim samu *varoš grada Sokola*, te sela: Drenovac, Orahovicu, Gornju Lohinju, Donju Lohinju, Brijesnicu, Klokotnicu i Stjepan Polje, dok u 8 drugih malenih naselja koja je obuhvatala nahija nisu bili evidentirani. Oni su ovdje, kao i ranije kod Perina, naselili i samo gradsko podgrađe, melenu *varoš Soko*, kao i *rudnik selo Gračanicu* koja će se u daljih 20 godina razviti u muslimansku kasabu. U Gračanici su 1528. godine postojala 83 vlaška domaćinstva sa 99 tabi-a, od čega 35 muslimanskih domaćinstava sa 46 tabi-a. Ukupan broj vlaških domaćinstava u ovoj nahiji iznosio je 327 kuća sa 360 tabi-a⁵⁸.

Stanovništvo obuhvaćeno tim popisom vlaha predstavljalo je četiri puta veću masu od one koja je u drugoj polovini XV vijeka naselila maglajsko-ozrensko područje. U 11 navedenih nahija postojalo je ukupno 2. 743 kuće sa 3. 422 tabi-a. Najviše su bili rasprostranjeni sa sjeverozapadne strane Zvornika, oko gornjeg toga Spreče i u porječju Sapne. Na tom nivou rasprostranjenosti vlasi su izgubili povlastice neposredno poslije tog popisa.

Odluka Porte o dokidanju povlastica vlasima i drugim povlaštenim redovima donesena je uskoro poslije turske pobjede na Mohaču (1526) na prijedlog Sulejmanovog velikog vezira Ibrahim-paše (Grk). Za bosanski sandžak ona je bila sankcionisana popisom koji je započeo početkom novembra 1528, a završen krajem augusta 1530. godine. Popisi-vač Ivez, muteferika i nazir carskih rudnika, ističe u uvodu tog popisa da je na zapovijed sultana i spomenutog velikog vezira *stavio džizju, harač i pristojbe na staru raju, a isto tako džizju, harač i pristojbe na vlahu, martolose, čiflukčije i druge redove koji nisu bili popisani u ranijim defterima*⁵⁹. Ta odluka je bila generalna i ona je u drugim sandžacima sankcionisana narednim popisima. U zvorničkom sandžaku ozakonjena je popisom iz 1533⁶⁰, a u smederevskom 1536. godine. U tim sandžacima ostala je stalno na snazi, dok je u bosanskom sandžaku dokidanje vlaških povlastica imalo velike reperkusije. Bježanje vlahu i u susjedne kršćanske zemlje prisililo je turske vlasti na su vlasima u bosanskom sandžaku narednim popisom, od 1540—1542, ponovo vraćene porreske povlastice⁶¹.

⁵⁶ Isto, fo 45—50.

⁵⁷ Isto, fo 53—56.

⁵⁸ Isto, fo 57—60.

⁵⁹ TD, No 157, fo 7.

⁶⁰ TD, No 173.

⁶¹ TD, No 211.

Premda su u zborničkom sandžaku fiskalne povlastice običnih vlahova bile dokinute 1533. godine, vlaško uređenje, tj. knežinske samouprave su i dalje razvijane. To stanovništvo sa knezovima i primicurima na čelu i poslije toga širilo se i naseljavalo gotovo prazna područja prema Savi, nahije Bijeljini, Nenavište (Gradačac) i Koraj. O tome kako je bijeljinsko područje naseljavano tek od početka četvrtog decenija XVI vijeka rasvijetljeno je posebno⁶². U to vrijeme još više je bila pusta nahija Nenavište, a slično je bilo i sa Srebrenikom i Korajem. Ovdje se, međutim, ne možemo u to pitanje detaljnije upuštati. Na taj način je cijela ta oblast bila prožeta vlaškom organizacijom. I sela koja nisu u većini naseljavali vlasi, ili koja nisu nikako još naseljavali, imala su svoje primicure. Ali nisu odmah i vlaške starješine izgubile povlastice, naprotiv, svi knezovi, starješine tih knežina, pojavljuju se u popisu iz 1533. godine kao sitne turske spahije. Još neko vrijeme broj knezovskih timara se i povećavao, a zatim je započelo polagano gubljenje njihovog prestiža. O tome kako su se pojedinačno i u globalu kretali knezovski timari u okviru cjelokupnih feudalnih i timarskih domena u XVI vijeku i kako je trajao taj proces njihove postepene likvidacije govoreno je ranije (Vojno uređenje).

Ovdje je bila istovjetna situacija kao i u mačvanskoj banovini koja je kao i srebrenička banovina bila prethodno u vlasti Mađara, pa je poslije turskog zaposjedanja masovno naseljena vlasima. Da se u Podrinje i Posavinu u drugoj polovini XV i u XVI vijeku doselilo novo stanovništvo iz Hercegovine, Crne Gore i zapadne Srbije postoji više dokaza. Sukcesivno dokidanje vlaških povlastica između 1476. i 1533. po pojedinim područjima od juga prema sjeveru, i to prvo u Brveniku, zatim u području oko Srebrenice, pa u nahiji Drametinu, jasno govori o kretanju vlahova u tome pravcu. Zatim, pojava sela *haric ez defter* (= izvan ranijeg deftera), tj. sela koja nisu bila evidentirana u ranijem popisu, ne znači ništa drugo nego doseljavanje između dva popisa. Tako je u popisu vlahova (1528) zabilježeno po jedno selo *izvan deftera* u nahijama Sokolu, Teočaku i Spreči, a sa desne strane Drine: u Šapcu svih 60 sela, u Ptičaru 19 sela (od ukupno 35)⁶³. Taj raniji popis morao se dogoditi oko 1521. godine, kada su Turci bili tek osvojili šabačko područje dok vlasi tu još nisu bili stigli. Prema tome, vidljivo je doseljavanje vlahova i s jedne i s druge strane Drine još i poslije 1521. godine.

Nazivi sela evidentiranih u turskim popisima najrječitije govore o kretanju stanovništva. U tim izvorima nalazimo mnoga naselja upisana sa dva imena. Proučavajući tu pojavu uočio sam da jedno ime obično odgovara srednjovjekovnom naselju, a drugo je rodovski naziv, odnosno naziv naselja kojeg donose vlasi. Interesantne primjere nalazimo u teoččkoj nahiji. Tu je nekoliko sela evidentirano sa dva imena. Prilikom popisa vlahova (1528) jedno selo zabilježeno je *selo Rudine*⁶⁴, a 1533. ono je zavedeno *selo Rudine ili Srednji Lokanj*⁶⁵, dok je 1548. godine to selo evidentirano samo *selo Srednji Lokanj*⁶⁶.

⁶² Vid. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII—XIII, 1962—63.

⁶³ TD, No 405, fo 1—12, 16—23, 24—32, 33—44, 57—61, 79—81.

⁶⁴ TD, No 405, fo 79.

⁶⁵ TD, No 173, fo 12, 47.

⁶⁶ TD, No 260, fo 150.

U čemu je stvar? Mislim da Rudine nije ništa drugo nego ime župe Rudine, sjeverno od Bileće, tj. u Srednji Lokanj su se doselili vlasi Rudinjani, susjedi vlaha Banjana. Rudinjani su se morali doseliti u okolinu Teočaka još u prvom pokretu vlaha u ovoj oblasti, tj. odmah poslije 1474, kada su i Banjani naselili područje grada Maglaja. Vjerovatno su i jedni i drugi išli prema Zvorniku odakle su Banjani ušli uz Drinjaču u revir između Spreče i Krivaje, dok su Rudinjani išli dalje na sjever do Teočaka. Oni su tako donijeli i novo ime Rudine ranijem selu Srednjem Lokanju. Kada su popisivani vlasi, selo je evidentirano samo *Rudine* jer su ga pretežno naseljavali Rudinjani. Vjerovatno je tu ostalo, ipak, i nešto starog stanovništva pa kada su vlasi izgubili povlastice zabilježena su obadva imena sela (Rudine ili Srednji Lokanj), a kada su se vlasi dobrim dijelom odatle pomjerili poslije 1533, vjerovatno prema zapadu u oblast bivše jajačke banovine, kako ćemo to vidjeti, onda je 1548. godine evidentiran samo stari naziv sela *Srednji Lokanj*.

Sličnih primjera u području Teočaku ima još a iz njih se upravo vidi da su teočačko područje čvrsto zaposjeli vlasi sa raznih strana. Iz istog perioda će potjecati i drugo ime susjednog sela Ugljevika u korajskoj nahiji koje se 1533. i 1548. godine spominje kao *selo Ugljevik drugim imenom Lab deresi* (= Dolina Laba)⁶⁷. Isto tako današnja sela Krčina i Jasikovac nazivana su: *Tamna ili Krčina* i *Tamna ili Jasikovac* u nekoliko popisa⁶⁸.

Zatim je i današnje selo Donji Lokanj prilikom popisa vlaha evidentirano kao *selo Branjevo*,⁶⁹ a u popisima iz 1533. i 1548. *selo Branjevo ili Donji Lokanj*⁷⁰. Isto tako je jedno selo koje danas ne postoji, a koje se moralo nalaziti u blizini spomenutog sela Jasikovca, imalo dva imena. Godine 1528. i 1533. ono je evidentirano kao *selo Tošino*⁷¹, a 1548. zabilježeno je kao *selo Podlistina*⁷², ali se na osnovu evidentiranja izvjesnih baština i ljudi u njemu moglo utvrditi da se radi o jednom istom selu. Po jedno ime gornjih sela biće, bez sumnje, rodovsko, ili ime ranijeg naselja odakle se stanovništvo doselilo.

Prateći imena naselja koja se prenose od juga prema sjeveru dobiva se dojam velikih pokreta u ovoj oblasti. Tu činjenicu je osobito isticao R. Jeremić. Tako, na primjer, selo Gostilj nalazimo sjeverno od Višegrada, a isto tako i sjeverno od Srebrenice, kao i nahiju i rijeku pod tim imenom sjeverno od Kladnja. Selo Skugrići u nahiji Kušlatu, sjeverozapadno od Nove Kasabe, spominje se 1476. godine, dok se 1533. godine spominje „mezra Skugrić” u nahiji Nenavištu koja je, opet, prije 1548. godine izrasla u dva sela: Gornji i Donji Skugrić⁷³, sjeverozapadno od Gradačca. Selo Nezuci, istočno od Višegrada, imalo je imenjaka: Nezuci ili Nezunci (u popisima iz XVI vijeka)⁷⁴, danas Nezuk sjeverozapadno od Zvornika. Nazive crnogorskih sela nalazimo po Mačevici. Selo Maoča nalazi se južno od Pljevlja, između Tare i Čehotine, ali istoimeno

⁶⁷ TD, No 173, fo 72; No 260, fo 479.

⁶⁸ TD, No 405, fo 77, 78; No 173, fo 73, 76; No 260, fo 460, 479.

⁶⁹ TD, No 405, fo 81.

⁷⁰ TD, No 173, fo 12; No 260, fo 377.

⁷¹ TD, No 405, fo 66; No 173, fo 14.

⁷² TD, No 260, fo 226.

⁷³ TD, No 173, fo 41; No 260, fo 395.

⁷⁴ TD, No 405, fo 70; No 173, fo 12; No 260, fo 192—3.

selo nalazimo i u nahiji Koraju koje se spominje od 1533. godine. Današnja sela Piperi i Piperci, prvo u nahiji Visori, a drugo u Koraju svakako su nazvana po Piperima u Crnoj Gori. Nastala su poslije 1600. godine jer se dotle u turskim izvorima ne spominju. Selo Lopare postojalo je prije 1512. godine u nahiji Gornjoj Tuzli⁷⁵, koje je poslije 1533. godine nestalo, a postoji i danas drugo poznato istoimeno naselje na Majevici. Zna se da je i ime Lopare (kao i ime sela Lopar kod Fojnice) došlo iz Crne Gore. Vjerovatno po planini Čelopeku u Crnoj Gori (Riječka nahija) nazvano je istoimeno selo u zvrničkoj nahiji koje se 1533. godine prvi puta spominje samo kao *mezra Čelopek*⁷⁶, a kasnije, doseljavanjem prerasta u selo⁷⁷.

Takvih primjera ima mnogo, kao i mnogo istovjetnih naselja istočno i zapadno od Drine. Sve su to dokazi značajnih imigracija u ovu oblast. Spomenuću još dva sela u zvrničkoj nahiji koja su imala po dva naziva. Selo Tršić evidentirano je 1528. godine *Tršić ili Ravne Dubrave*⁷⁸. Naziv *Ravne Dubrave* se, međutim, u kasnijim popisima više ne spominje. Ovdje su, očito, stanovnici Tršići naselili selo Ravne Dubrave, pa kako je starog stanovništva nestalo ubrzo je preovladao naziv Tršić. Isti je slučaj sa današnjim selom Šepak koje se od 1528. godine naziva *selo Vašno Blato ili Šepak*⁷⁹, pa je ovaj drugi naziv preovladao.

Toponimika sadržana u defterima daje podatke i o kretanju stanovništva od istoka prema zapadu. Spomenuto je ranije selo Tršić u zvrničkoj nahiji, a poznato je i selo Tršić na desnoj strani Drine u području Loznice, rodno mjesto Vuka Karadžića. Obadva ta istoimena sela, i s desne i s lijeve strane Drine, očito su naseljavali Tršići. Ono na bosanskoj strani, kako je istaknuto, nazivano je u najranijem popisu još i *Ravne Dubrave*. Takvih primjera ima više. Jače kretanje od istoka prema zapadu moralo se osjetiti naročito poslije propasti jajačke banovine (1528). Ona se zapažaju na linijama Zvornika i Teočaka. U području Teočaka spomenuto je selo *Tošino*, koje je nazivano i *Podlistina*. Ovaj naziv *Podlistina* pokrenuo se, međutim, znatno na zapad, pa ga sretamo 1548. godine i na Bosni kod Doboja kada je popisano *selo Grabska sa Podlistinom*⁸⁰, očito vlaško, još nestabilizovano naselje (bez baštinskih zemalja).

Podizanje crkava i manastira. Na osnovu turskih izvora moglo se približno utvrditi vrijeme podizanja nekoliko pravoslavnih crkava i manastira u ovoj oblasti, i to onih koje se smatraju najstarije, kao i crkava za koje se danas i ne zna da su postojale. Najranija pravoslavna crkva bila je, prema tim izvorima, podignuta u području grada Teočaka, u spomenutom selu Rudinama ili Srednjem Lokanju, vjerovatno krajem treće decenije. To selo predstavljalo je 1528. godine srednje naseljeno vlaško naselje sa ukupno 21 kućom i 35 tabi-a⁸¹. Tu je, čini se, bilo i sjedište kneza. Ali, što je važno, selo je imalo popa koji je evidentiran me-

⁷⁵ TD, No 171, fo 5.

⁷⁶ TD, No 173, fo 63.

⁷⁷ TD, No 260, fo 417.

⁷⁸ TD, No 405, fo 76.

⁷⁹ TD, No 405, fo 75; No 173, fo 11; No 260, fo 187.

⁸⁰ TD, No 260, fo 227.

⁸¹ TD, No 405, fo 79; kršćani = 14 kuća sa 24 tabi-a, 4 rataja sa 7 tabi-a; muslimani = 2 kuće, 1 baština i 4 tabi-a.

đu običnim vlasima, *pop, sin Radovana*. Crkva se u tome popisu ne spominje. Međutim, nakon pet godina (1533) u sumarnom popisu evidentirana je tu crkva bez ma kakvih drugih podataka, osim što je konstatovan broj kuća u tome selu i *jedna crkva*⁸². Da li je tu crkva nastala između ta dva popisa, ili je postojala i od ranije, ne može se utvrditi. Ne postoji, naime, ni jedan drugi izvor iz kojeg bismo mogli saznati da li je crkva postojala i u vrijeme popisa vlaha (1528) kada se spominje i ime popa. Ta crkva u Srednjem Lokanju spominje se također 1548. godine, i to po imenu, kao: *Crkva Grabova u posjedu stanovnika sela*⁸³. U tim izvorima svakako ne stoji čija je crkva, ali je iz svega što je dosada rečeno jasno da se radi o pravoslavnoj crkvi.

Sasvim je razumljivo što se crkva najranije spominje baš u teočaćkom području jer je ono, među drugim područjima s lijeve strane Drine, bilo najduže u vlasti srpskih vladara, a potpadanjem pod tursku vlast naseljavano je, kako smo vidjeli, brojnim vlasima. U drugoj polovini tog vijeka biće u blizini podignut i manastir Tamna.

Manastir Tamna podignut je u selu Banjici poslije 1548, a prije 1587. kada se prvi puta spominje. Ne može se tačnije utvrditi njegov nastanak. Obično je to seoce popisivano u okviru sela Krčine kao njegov zaselak⁸⁴ u kojem 1548. godine nije bilo još nikakvih elemenata koji bi ukazivali na skoro podizanje manastira (nema spomena o popu ili crkvi), osim što je postojala crkva u obližnjem selu Srednjem Lokanju. Ali 1587/8. godine prilikom popisa džizje uz *selo Tamna Banja ili Krčina* evidentiran je i *manastir u blizini spomenutog sela u posjedu kaluđerā* koji je (manastir) za zemlje koje je posjedovao, posebno za tzv. *baštinu Okruglu*, plaćao na ime džizje godišnji iznos od 350 akči⁸⁵. To je do sada najranija pouzdana vijest o tome manastiru. U to vrijeme postojala je isto tako i susjedna *Crkva Grabova* koja je bila takođe obavezna na plaćanje jedne džizje⁸⁶. Inače, u domaćim izvorima prvi spomen manastira Tamne datira iz 1627. godine⁸⁷.

Istovjetnu situaciju kao kod Tamne utvrdili smo u vezi sa *podizanjem manastira Papraće*, za koju je i Il. Ruvarac nekada pretpostavljao da je znatno starija nego što jeste: *... ipak je vjerovatno da je Paprača postojala prije turskog gospodstva*⁸⁸. O tome manastiru prvu vijest u zapadnim izvorima imamo ubrzo po njegovom podizanju, iz 1551. godine⁸⁹.

Selo Paprača bilo je u granicama nahije Birča koja se sterala u srednjem toku Drinjače (osanski sandžak), a graničila je sa zvrničkim sandžakom. Tu nahiju su, prema detaljnom popisu iz 1528—30. godine,

⁸² TD, No 173, fo 12.

⁸³ TD, No 260, fo 150.

⁸⁴ God. 1533, bilo je evidentirano i kao zasebno *selo Banjica*: TD, No 173, fo 76.

⁸⁵ BBA, Maliye, No 1457, fo 51—52. Selo Banica nazvano, sigurno po banji (Iliđa) koja se nalazi samo oko 100 m ispod manastira. U kasnijim popisima Banjica je evidentirana kao posebno selo, a ne više kao zaselak (mahala) sela Krčine.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ M. Filipović, *Manastir Paprača u Bosni*, Spomenik SAN, XCIX, 1950, 118.

⁸⁸ Il. Ruvarac, *Nešto o Bosni dabarskoj i Dabro-bosanskoj episkopiji i o srpskim manastirima u Bosni*, Godišnjica N. C. II, Beograd 1878, 255.

⁸⁹ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, SKA, Beograd 1902 — Sr. Karlovci 1923, br. 5605.

naseljavali vlasi podijeljeni na 11 džemata koji su obuhvatali 21 selo, a pripadali su hasu bosanskog sandžak-bega. To je bila blizu polovina sela te nahije prema opsegu kako se ona kasnije pojavljuje. Među tim selima spominje se i *selo Papratina* (Papratje) koje je spadalo u džemat *primićura Hranisava sina Vukova*. Brojalo je 39 kuća, od kojih 2 baštine. Malen broj baštinskih zemalja ukazuje da se vlasi nisu davno tu naselili. Još nema spomena o manastiru, niti o crkvi, ali se među domaćinima spominje *pop Radica*⁹⁰ kao osnovni preduvjet da se podigne crkva.

Iz popisa od 1540—1542. vidi se da je nahija obuhvatala 58 sela, sva u sklopu carskog hasa, ukupno 869, domaćinstva koja su na ime filurije plaćala po 180 akči. Cijeli prihod carskom hasu od te nahije iznosio je 156.520 akči⁹¹. Iz tog podatka što je sada svih 58 sela plaćalo filuriju proizilazi da su se tu vlasi između ta dva popisa bili znatno povećali. To se vidi i po tome što je u toj nahiji postojala tada 21 knežina umjesto 11 ranijih. Selo Paprača je tada pripadalo džematu Hranislava, sina Mirte. Imalo je drugačiji izgled, broj domaćinstava u odnosu na ranije stanje (39) bio se smanjio na 22, od čega su 12 kuća imale baštinske zemlje. Ali pomjeranje stanovništva primjećuje se i u toku tog popisa. Naime, od tih domaćinstava za 12 (10 kuća i 2 baštine) zabilježeno je da su *nestali*, a ostalo je tu, dakle, samo 10 baštinskih domaćinstava i bila su zadužena sa 15 filurija. Što je važno, tu se prvi puta spominje crkva. Naime, za dvije baštine se kaže da ih drže *stanovnici crkve* i to: *baština Radice, sina Vladojeva u posjedu stanovnika crkve* i *baština Heraka, (sina) Stahinje u posjedu stanovnika crkve* za koje su baštine popovi plaćali po 180 akči filurije⁹². Iz toga proizilazi da je prvo tu bila podignuta crkva, i to poslije 1530, a prije 1540. godine.

Postavlja se pitanje od kada se u turskim izvorima spominje manastiri? Nisu li za izvore *crkva* i *manastir* predstavljali sinonime, tim prije što se iz gornje stilizacije vidi da je ta crkva i tada imala *svoje stanovnike*? Ipak, turski izvori su dijelili crkvu i manastir, posebno kada su u pitanju pravoslavni manastiri jer su oni predstavljali veće i monumentalnije građevine nego su bile same crkve. Franjevačke samostane u ovoj oblasti, kao i iste samostane u srednjoj Bosni (Kreševo, Fojnica, Visoko, Olovo) turski izvori nazivaju uvijek samo crkvama, što bi značilo da građevinski nisu predstavljali značajnije građevine.

Manastir Paprača spominje se sedam godina poslije tog spomena crkve. U popisu vlahu bosanskog sandžaka iz 1547. godin *selo Papratina* koje je pripadalo džematu kneza Pribine, sina Radovanova pokazuje se kao maleno vlaško naselje, sa svega 8 domaćinstava (7 kuća i 1 baštinska zemlja, među kojima 1 primićurska kuća) koja su i tada plaćala filuriju po 180 akči. Iz toga podatka ne proizilazi da se stanovništvo sela bilo baš u toj mjeri smanjilo, nego da su vlasi dobrim dijelom bili izgubili povlastice i bili svrstani među običnu raju. Tu se ne spominje više crkva nego *manastir* koji je davao *godišnje na ime filurije 250 akči*⁹³.

Spomenućemo još *jednu crkvu* koju evidentira turski popis iz 1548. godine u nahiji Jasenici. Ne spominje je sumarni popis iz 1533. pa

⁹⁰ TD, No 157, fo 173.

⁹¹ TD, No 211, fo 109—120.

⁹² Isto, fo 116.

⁹³ BBA, Maliye, No 768.

je morala nastati između ta dva popisa. To je crkva u selu Crvuši (vjerovatno današnje selo Crveno Brdo) nešto sjevernije od sela Jasenice, nekadašnjeg sjedišta nahije, a istočno od grada Srebrenika. Tu se, naime, spominje *badž od sajma kod crkve* od 20 akči⁹⁴, iz čega proizilazi postojanje crkve u tome selu. Da je to bila pravoslavna crkva vidi se po tome što su to selo prije 1528. godine gotovo u cjelini naseljavali vlasti⁹⁵, i što u franjevačkim izvorima nema spomena o ranijem postojanju katoličke crkve, odnosno samostana na tom području.

Pouzdanije se zna o *nastanku manastira Ozrena* (na Ozrenu) i *Loznice* (kod Šekovića), koji su nastali pred kraj XVI vijeka. Ozren je postao manastirom između 1587. i 1589. godine, a Loznica se prvi puta spominje kao manastir 1578. godine⁹⁶. U to vrijeme je, sigurno, nastala i *Vožuća* o kojoj imamo prvi spomen iz 1617. godine⁹⁷.

Na pravoslavne crkve upućuju, sigurno, i nazivi *Klisa* (= crkva). Takva dva naziva sretamo u ovoj oblasti i to: današnje selo Klisa, sjeverno od Zvornika na lijevoj strani Sapne i zaselak Klisa u okviru sela Batkovića, sjeverno od Bijeljine. Crkve su tu morale nastati poslije 1600. godine i po njima prozvana naselja jer do kraja XVI vijeka turski izvori ne spominju na tim mjestima niti crkve niti naselja.

Kako se vidjelo, stalno nastanjeni popovi bili su obično i indikator o postojanju ili o skorom podizanju crkava. Zbog toga bi se moralo pretpostaviti da su takve crkve postojale i drugdje gdje se takvi svećenici spominju. Teško bi, naime, bilo pretpostaviti da po jedna pravoslavna crkva nije postojala u trgovima Zvorniku i Srebrenici, gdje su pravoslavni svećenici evidentni od 1533, odnosno u Zvorniku još od pola vijeka ranije. Vidjelo se dalje da su obično prvo nastale crkve koje su kasnijom dogradnjom prerastale u manastire. Ako su te crkve nastale približno u vrijeme kada ih turski izvori prvi puta evidentiraju, a čini se da jesu, jer ranije u drugim izvorima nema o njima spomena, i jer se u dva iznesena slučaja, kod Tamne i Paprača, prvo spominje pop, a tek nešto kasnije crkva, onda nemaju osnova dokazivanja nekih autora da su te crkve i manastiri morali biti podignuti na starim, *srednjevjekovnim* crkvištima, zbog toga što su u XVI vijeku općenito postojale i zakonske odredbe da se ne mogu podizati nove crkve tamo gdje ranije nisu postojale.⁹⁸ Naši primjeri pokazuju da su i prije obnavljanja Pečke patrijaršije (1557), a i kasnije, podizane u ovoj oblasti nove crkve. Bitnost takvih odredaba ležala je u tome što je turskom okupacijom bilo u tome pogledu sankcionisano zatečeno stanje, ali se uz posebna odobrenja dozvoljavala i gradnja novih crkava. Te zabrane važile su prije svega za gradove gdje su Turci nastojali da razviju muslimanske kasabe. Bilo bi, ipak, logično da takve odredbe nisu važile za stanovništvo čiju su kolonizaciju Turci protežirali i usmjeravali je i prema svojim strategijskim razlozima.

Zvornička episkopija. Ne zna se kada je zvornička episkopija osnovana i koliki je teritorij pokrivala. Njeno osnivanje pada svakako poslije

⁹⁴ TD, No 260, fo 473: „bac-i penayir-i kilisa karye-i mezbure”.

⁹⁵ TD, No 405, fo 47: Crvuša = 17 kuća i 38 tabi-a.

⁹⁶ M. Filipović, *Vožuća*, Skoplje 1940, 9.

⁹⁷ Isto, 8.

⁹⁸ Up. M. Filipović, *Počeci i prošlost zvorničke eparhije*, 30.

osnivanja zborničkog sandžaka (1480). Sudeći po nekim izvještajima iz kasnijeg vremena prema kojima su sa osnivanjem novih sandžaka nastajale i nove episkopije⁹⁹, čini se da se njena jurisdikcija teritorijalno podudarala sa tim sandžakom.

Prvi sigurni podaci o zborničkim episkopima datiraju iz kraja trećeg i početkom četvrtog decenija XVI vijeka kada je izbila u javnost borba između Ohridske arhiepiskopije i Srpske autokefalne crkve kojoj je tada stajao na čelu smederevski mitropolit Pavle. Treba ovdje spomenuti poznatu činjenicu da je pitanje sudbine srpske crkve poslije propasti despotovine bilo u našoj nauci duže vremena sporno. Jedni autori (I. Ruvarac, K. Jireček) su zastupali mišljenje da je time nestalo i samostalnosti srpske crkve i da su sve njene episkopije bile podvrgnute Ohridskoj arhiepiskopiji, te da je takvo stanje ostalo sve do obnavljanja Pečke patrijaršije za Makarija Sokolovića 1557. godine. Drugi autori, naročito, B. Đurđev, korigirajući spomenuto stanovište dokazuju da poslije 1459. nije nestalo samostalnosti srpske crkve, nego da se ona održala i dalje u smanjenom obliku, obuhvatajući samo sjeverne episkopije bivše Pečke patrijaršije, i to kao priznata i od turskih vlasti sve do poznatih sabora u Ohridu iz 1529. i 1532. godine, te poslije 1532. službeno nepriznata i formalno podvrgnuta Ohridskoj arhiepiskopiji, a faktički se ipak održala sve do 1577. godine¹⁰⁰.

U toj borbi za očuvanje samostalnosti srpske crkve značajno je upravo bilo držanje zborničkog episkopa Teofana, koji se na tome položaju najranije spominje. Kako se vidi iz savremenih domaćih izvora, Teofan je čvrsto podržavao smederevskog Pavla, naročito pri njegovom pokušaju 1530. godine da otcijepi Peć i još neke eparhije od Ohrida. Zbog toga su na drugom saboru u Ohridu 1532. godine osuđeni i anatemisani (prokleti) Pavle i Teofan, kao što su osuđeni i svi mitropoliti i episkopi koji su ih podržavali. Oni su svrgnuti, pa se na saborskom dokumentu o osudi, koji su potpisala 32 episkopa, spominju i novi episkopi umjesto svrgnutih; tu je kao smederevski potpisan Teodosije, a kao zbornički Dometijan¹⁰¹. Ali nije mnogo vjerovatno da je Dometijan, postavljen od Ohrida, uspio i da zauzme mjesto zborničkog episkopa, jer je dokazano da se srpska crkva uspjela kao takva da održi i kasnije. Štaviše, misli se da je isti taj Teofan kasnije došao na čelo srpske crkve, jer se u Sopoćanskom pomeniku poslije Pavla a prije Makarija navode na tome položaju Teodosije i Teofan¹⁰². Sjedište zborničkih episkopa bilo je, kako se čini, u samom Zvorniku.

Svakako je takav samostalan stav smederevskih i zborničkih episkopa imponovao sandžak-bezima tih sandžaka. Zbornički sandžak-bezi

⁹⁹ Dr Karlo pl. Horvat, *Novi historijski prilozi za povijest Albanije iz rimskih arhiva*, XII, Zagreb 1910, 82—83 (izvještaj trogirskog arhidakona Frančeska Kongregaciji de propaganda fide u Rimu iz 1641. godine).

¹⁰⁰ Lj. Stojanović, *Srpska crkva u međuvremenu od patrijarha Arsenija II do Makarija*, Glas SKA CVI, Sr. Karlovci 1923, 113—131; B. Đurđev, *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557*, Historijski pregled I, Zagreb 1928, 20—28; Isti, *Odnos između Ohridske i Pečke patrijaršije* (1557), Radovi ANU BiH, Društvene nauke knj. 13, Sarajevo 1970, str. 185—209.

¹⁰¹ P. Kostić, *O buni Smederevskog episkopa Pavla protiv potčinjavanja Pečke patrijaršije arhiepiskopiji Ohridskoj*, Spomenik SKA LVI, st. 32—39; B. Đurđev, u Radovi ANU BiH, 196—200.

¹⁰² B. Đurđev, isto, 204—205.

u to vrijeme Kličuk Bali-beg, a zatim Džafer-beg, očito su podržavali Teofana, kao što su smederevski sandžak-bezi Mehmed-beg Jahjapašić i njegovi nasljednici na tom položaju podržavali Pavla. Samo tako se može objasniti da se srpska crkva i poslije njenog formalnog podvrgavanja Ohridu (1532) mogla kao takva i dalje da održi.

Neke jezičke karakteristike. Na kraju, treba ukazati na jednu jezičku pojavu koja je predstavljala posljedicu etničkih promjena u ovoj oblasti, na potiskivanje ikavštine koja je vladala u doturskom periodu i preovladavanje ijekavštine. Ta činjenica je i ranije isticana, ali nije ni izdaleka istražena. Vl. Skarić je pisao: *Od Dabra i Foče u Hercegovini pa sve dalje k sjeveru govorilo se tada ikavski. Poslije je došao s juga nov etnički elemenat koji je glas „jat” izgovarao kao „ije”*¹⁰³. Zaista se za tu tvrdnju može navesti brojna dokumentacija. To su natpisi na stećcima, toponimi evidentirani u turskim defterima, pojedinačni domaći izvori iz XVI vijeka, izvjesna djela nastala u toj oblasti iz XVII i XVIII vijeka na našem jeziku (aljamijado) itd.

Ovdje ću spomenuti nekoliko primjera izrazite ikavštine u oblasti sjeverno od Olova i Kladnja sve do Save, sačuvane u nazivima naselja evidentiranih u turskim popisima iz XVI vijeka, ne samo prema mome čitanju nego i čitanju drugih. Tajib Okić, na primjer, spominje iz tih popisa slijedeća sela: *Pribižnica* (nah. Kladanj) i u okviru tog sela zemlja *Bilo Polje*; *Ričica* (nah. Maglaj); *Pridvorica* (nah. Olovci)¹⁰⁴. Dalje se u defterima spominju slijedeća sela: *Didino* (Gostilj), *Vrh Rika* (Sapna), *Vitina Rika* (Sapna), *Osik* (Gornja Tuzla), *Bili Potok* (Koraj), *Orahova Rika* (Nenavište) i druga¹⁰⁵.

Interesantan dokument izrazite ikavštine sa tuzlanskog područja predstavlja pismo (ćirilicom) *fra Stipana Miletića gvardijana od Donjih Soli* upućeno papi 6. juna 1581. godine: *Prisveti, slavni i svitli oče... molimo se Vašoj svetinji da nas i u napridak ne zaboravite tišiti... koje nevolje trpimo među Turci nevirnici vire naše*...¹⁰⁶.

U djelu *Makbūl-i ārif* (zv. *Potur Šahidija*), rječniku turskog i našeg jezika od učenog Tuzlaka *Uskufije Bošnjaka*, kako sam sebe naziva, nastalu u prvoj polovini XVII vijeka, ikavština je još uvijek preovladavala¹⁰⁷. Isto tako, u jednom rukopisu Bergivije sa interlinealnim prevodom na našem jeziku (aljamijado) iz XVIII vijeka¹⁰⁸, pronađenom u Gornjoj Tuzli gdje je, po svoj prilici, i nastao, vidljiva je borba ikavštine i ijekavštine.

Taj proces, dakle, bio je prilično spor. Ali činjenica da je ijekavština ipak u toj mjeri preovladala da se na osnovu današnjeg govornog jezika teško mogu i ustanoviti te jezičke promjene govori o tome da je tokom dužeg perioda došlo do radikalnijih promjena u strukturi stanovništva u ovoj oblasti i da je taj proces trajao kroz cijeli turski period. Izvjesni zaključci jezičara koji su ispitali uže jezičko područje u ovoj

¹⁰³ GZM, 1930, str. 3.

¹⁰⁴ M. Tayyib Okic, *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d' après des documents turcs inédits*, Südostforschungen, B. XIX, 1960, str. 108—133.

¹⁰⁵ TD, No 173, fo 40, 59, 72; No 260, fo 165, 374, 397, 408, 429.

¹⁰⁶ Fermendžin, *Acta Bosnae* 319.

¹⁰⁷ D. Korkut *Makbūl-i 'ārif* (Potur Šahidija) Uskufi Bosneviye GZM LIV, 1942, 371—408.

¹⁰⁸ Orijentalni institut, rukopisi.

oblasti, doneseni, uglavnom, na osnovu fonetskih osobina današnjeg govora kao što je zaključak Ivana Brabeca, *da je govor tuzlanskog područja oduvijek bio ijekavski i da nikada nije bio prekinut u svom razvoju*, biće svakako pogrešni¹⁰⁹.

4) Muslimani

Na početku treba nešto reći o leksičkom značenju naziva *islam* koji u cijelom svijetu predstavlja jedinstven termin za tu konfesiju. Od arapskog gl. *salima*, koji ima višestruko značenje¹, IV vrsta (*aslama* — *yuslimu* — *islamun*) znači: sačuvati; pokoriti; predati, prepustiti se, a gl. imenica *islam* predanost; pokornost; sigurnost; odnosno, part. akt. *muslim*: predan; pokoran; siguran.

Treba se osvrnuti i na pitanje od kada datiraju sljedbenici islama u našim zemljama, odnosno da li je na Balkanu bilo muslimana i prije Osmanlija. U nauci je poznata činjenica da je u Ugarskoj bilo i ranije muslimanskog stanovništva, a budući su sjeverni krajevi Bosne sve do dolaska Osmanlija ostali pod vlašću Ugarske moglo bi se postaviti pitanje: da li se ta nit protezala sve do turskog vremena?

O muslimanskom stanovništvu u Ugarskoj u XI, XII i XIII vijeku pružaju podatke orijentalni putopisci, kao i zapadni izvori. O tome pitanju napisano je i nekoliko posebnih radova². U Ugarskoj su muslimani poznati pod nazivom *Böszörmény*³ ili *Ismailije*⁴. U drugim izvorima nalazimo za njih različite nazive, kao što ih i arapski izvori u različitim vremenima različito spominju. Dobro su poznati i pod imenom *Kalisije* (*Halisije*), kako ih spominje bizantijski pisac Jovan Kinam (1150 i 1165), a došli su, kako se misli, iz Harezma, istočno od Kaspijskog jezera. Osim pitanja koje je postavio Karacsony: odakle su i kada su se doselili muslimani u Ugarsku, u literaturi se nastojalo odgovoriti i na druga pitanja: o njihovoj ulozi i službi, o brojnoj snazi i teritorijalnoj rasprostranjenosti, kao i o njihovoj konačnoj sudbini.

Iz arapskih izvora⁵, dakle, kao i od bizantijskih pisaca i kroničara (od Jovana Kinama, Honijata i Mihaila Solunskog) pouzdano znamo da

¹⁰⁹ Up. I. Brabec, *Fonetske osobine u tuzlanskom kraju*, Pitanja savremenog književnog jezika, IV i V, Sarajevo 1957, str. 58, 67; Disertacija istog (u rukopisu): *Govor Tuzle i okoline*.

¹ Glagol *salima* — *yaslamu* (*salamun*, *salametun*) = biti dobro i zdravo, ostati zdrav i čitav; biti nedirnut, neoštećen, biti siguran, biti besprijekoran; biti pouzdan, jasno dokazan. T. Muftić, *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*, Sarajevo 1973.

² János Karácsonyi, *Kik voltak a mikor jöttek hazánkba a Böszörmények vagy Izmaeliták?* (= Ko su bili Böszörmény ili Ismailije i kada su došli u našu domovinu?), Budapest 1913, S. 488; Dr Š. Sikirić, *Ismailije u Ugarskoj*, „Pravda”, kalendar JMO (Sarajevo) za god. 1923, 99—103; Mehmed Handžić, *Ismailije u Mađarskoj*, El-Hidaje, god. V (Sarajevo 1942), br. 7, 163—168; Smail Balić, *Der Islam im mittelalterlichen Ungarn*, Südostforschungen, Bd. 23, München 1954, S. 19—35.

³ Teško je i prepoznati da je mađarski naziv *böszörmény* = musliman, kao što je, uostalom, i u ranijoj ruskoj literaturi, pa i u nekim našim starim djelima, taj naziv bio sličan: *busurman* = musliman.

⁴ Sami naziv *Ismailije* označavao bi pripadnike šiitskog islama, odnosno sekte Ismailije. Međutim, više je taj naziv označavao muslimane uopće.

⁵ Abu Hamid al-Garnati (1080—1170), *Tuhfat al-albab wa muqbat al a'ğāb de Abū Hāmid al-Andalusī al Garnatī*, — izdanje G. Ferrad, Journal Asiatique CCVII,

su se muslimani (Halisije, Kalisije) bili proširili u Ugarskoj od XI do XIII vijeka, da su naseljavali oko 30 većih naselja, da su bili naseljeni u Sremu i da se sredinom XII vijeka izričito spominju u Srem. Mitrovici kao naseljeno stanovništvo⁶. U Ugarskoj su vršili vojne službe, ali i u društvenom životu su bili dobri trgovci, zanatlije, stručnjaci u novčanoj privredi i carinskoj službi. Na njih, međutim, vršeni su pritisci i više puta kraljevi su donosili zakonske propise u cilju njihovog pokrštavanja⁷. Djelimično su se ipak održali sve do sredine XIV vijeka.

Kako su sjeveroistočna Bosna i Mačva bile susjedne oblasti istog kraljevstva, misli se da su Halisije i ovdje, kao i u Sremu, naseljavali izvjesna područja. Nema izričitih spomena, ali je isticano da na Kalisije (Halisije) upućuju sačuvani nazivi nekih toponima u sjeveroistočnoj Bosni, kao što je selo Kalesija (Zvornik).

Prema tome, ako je prije Osmanlija u sjeveroistočnoj Bosni, kao dijelu ugarske države, i bilo nešto muslimanskog stanovništva, ta nit je vremenski bila prekinuta za više od jednog vijeka. Širenje islama u Bosni, dakle, bio je rezultat samo procesa koji je započeo dolaskom Osmanlija (1463) kao osvajača. Kako su Osmanlije slijedili pravnu školu hanefijskog pravca (Suniti), to su, logično, i svi muslimani u Bosni, kao i u cijeloj Rumeliji, od svog početka pripadali pravnoj školi Hanefija.

A) Islamizacija

Problem islamizacije uopće nije u našoj istoriografiji još ni izdaleka rasvijetljen. Radovi koji su se direktno bavili tim pitanjem predstavljaju još uvijek samo manje ili više značajne priloge. Oni se prije svega odnose samo na Bosnu koja je, istina, u odnosu na širinu i intenzitet tog procesa predstavljala specifičnost u odnosu na druge naše zemlje. Oni nisu ni mnogobrojni, a nastali su poslije 1915. do danas¹. Iz većine tih radova proizilazi da se pitanje islamizacije ne može odvojeno posmatrati od bogomilskog pitanja, odnosno od likvidacije *bosanske crkve*. Od tih radova doskora je bila najznačajnija studija A. Solovjeva². U novije vrijeme dosta prostora pitanju islamizacije posvetio je

Paris 1925, 1—148, 193—303 i od istog: *Al-mu'rib 'an ba'd 'až'ib al-Magrib* (fol. 1—149) nalazi se u rukopisnoj zbirci Real Academia de la Historia u Madridu, čiji je jedan dio (fol. 96a—114a) publikovao C. E. Dubler (*Relation de viaje por tierras enrasiticos*, Madrid 1953); Jakut al Hamawī (umro 1229), *Mu'gam al buldān* (geografski leksikon).

⁶ K. Jireček—Radonić, *Istorija Srba* I, Beograd 1952, 142.

⁷ *Corpus juris hungarici*, seu Decretum generale incltyti regni Hungariae, partiunque eidem annexarum in duos tomos distinctum. Tomus primus, continens Opus Tripartitum Juris Consuetudinarii ejusdem Regni, Authore Stephano de Werböcs. etc. Budae 1779., S. 135, 148 i 157.

¹ H. Kreševljaković, *Odakle su i šta su bili bosanskohercegovački muslimani?*, „Danica”, kalendar za 1916, Zagreb, 1915; M. Hadžijahić, *O islamizaciji „bosanskih krstjana”*, Obzor (Zagreb) od 31. X 1937; V. Skarić, *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, „Gajret”, kalendar za 1940, Sarajevo 1939; M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940; F. Efendić, *O islamizaciji*, „Gajret” kalendar za 1941, Sarajevo 1940; Š. Kulišić, *Razmatranja o porijeklu muslimana u Bosni i Hercegovini*, GZM, NS, VII.

² A. Solovjev, *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*, GDI BiH I, 1949.

Dominik Mandić u knjizi o etničkoj strukturi stanovništva u Bosni³. Premda je koristio i materijale vatikanskog arhiva (u koji su polagane nade da postoje bogati još nepoznati izvori), taj autor ne pruža gotovo nikakve nove podatke. Islamizaciju, tj. njene motive svodi uglavnom na periodične progone katoličkog stanovništva u Bosni od strane turskih vlasti, koje je — po njegovom mišljenju — prvi otpočeo bosanski sandžakbeg Mustafa-paša Jurišević 1516. godine *kada su vjernici katoličke crkve i njihovi duhovni pastiri bosanskim sandžakatskim zakonom proglašeni neprijateljima države i stavljeni izvan zakona*⁴. Pravoslavni, po njegovom mišljenju, nisu prelazili na islam, osim u pojedinačnim slučajevima. Takvi neutemeljeni stavovi, svakako, ne mogu da doprinesu mnogo rasvijetljavanju tog pitanja.

Iz dosadašnjih radova pojavljuju se, dakle, divergentni stavovi o etničkoj, ili bolje, konfesionalnoj pripadnosti autohtonog bosanskog stanovništva od kojeg su pretežno i u masi nastali bosansko-hercegovački muslimani. Da li su to pretežno bili nekadašnji bogumili, ili katolici ili pravoslavni stanovnici? Oprečni stavovi proizilazili su, međutim, i otuda što u Bosni nije još rasvijetljeno jedno drugo važno pitanje, a to je pitanje etničkih promjena koje su nastale dolaskom turske vlasti, a koje su se dogodile nešto ranije, ili u toku procesa prihvatanja islama. O promjenama etničke strukture stanovništva, kako je istaknuto, nešto više znamo samo na području Bosanske Krajine⁵, zato smo se u prethodnom poglavlju osvrnuli na stanovništvo općenito i na strukturalne promjene koje su se dogodile u sjeveroistočnoj Bosni. Sve dok ne budu poznati svi raspoloživi izvori, navedeni i njima slični zaključci o tome koje je stanovništvo u većini prihvatilo islam predstavljale samo pogrešna uopštavanja. Ono, međutim, što je od turskih izvora do sada poznato predstavlja neznatan procenat u odnosu na materijale koji postoje. Zato je potrebno pružiti više analiza postojećih turskih izvora za pojedina područja da bi se to pitanje u cjelini moglo ispravno sagledati.

Kako je poznato, stav Osmanske Države općenito prema svojim podanicima drugih vjera bio je određen propisima šerijata, koji priznaje sve monoteističke religije. Sloboda vjere nemuslimanskih podanika bila je i pismeno zagarantovana njihovim vjerskim predstavnicima samim sretanjem Turaka sa svakom od tih religija i date su izvjesne vjerske autonomije. Sa kršćanskom istočnom crkvom Turci su se sreli obaranjem Bizanta. U Carigradu je odmah poslije 1453. potvrđen novi patrijarh Genadije II, kome je izdata povelja o slobodi vjere, a širenjem turskih granica bile su priznate i druge nacionalne crkve. Novom patrijarhu „Đenadiju Sholariju Mehmed II je predao zlatnu arhiepiskopsku štaku, dao mu vanredna konja na kome je odjahao do crkve Sv. apostola ...”⁶. Sa katoličkom crkvom Turci su se sreli prvo u Albaniji i Bugarskoj a zatim u Bosni. Kako je spomenuto, već je Mehmed II Fatih

³ Dr. Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967 (1—554).

⁴ Isto, 160.

⁵ Up. V. Skarić, *Porijeklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni*, GZM XXX, 1918, 219—265; M. Vasić, *Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, GDI BiH XIII, 1962, 233—250.

⁶ J. Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950, 154.

bosanskim franjevcima podijelio jamstvo o slobodi vjere svojom *ahdnamom* od 28. maja 1463. godine, kada mu se stariješina bosanskih franjevac fra Anđeo poklonio u Milodražu, nekadašnjem dvoru bosanskih kraljeva (između Kiseljaka i Busovače).

O takvom položaju crkava i kršćanskih podanika svjedoči kasniji turski arhivski materijal u svima manastirima, katoličkim i pravoslavnim, na našem području. Taj materijal koji sadrži akte i predstavke svećenstva upućene turskim upravnim i sudskim organima, od najviših do najnižih, za zaštitu svojih prava, kao i rješenja turskih vlasti koja se odnose na te predmete, svjedoči o utvrđenom pravnom položaju kršćana i svećenstva uopće i zaštiti koja im je u smislu šerijatskih i kanunskih propisa od strane državne vlasti pružana. Prema tome pristupanje islamu brojnog stanovništva u Bosni nije moglo biti rezultat prisiljavanja od strane države. Nije, prema tome, potrebno isticati da su garancije sadržane u ahdnami, datoj franjevcima, kao i garancije date carigradskom patrijarhu, generalno i kasnije vrijedile, da je pojačan proces islamizacije donosilo novo vrijeme, sve povoljnije prilike osmanske osvajačke politike, da nije bilo nikakvih valova u procesu islamizacije niti *periodičnog posebnog progona katolika* od strane same državne vlasti sa ciljem da ih natjera da prime islam, i da su državni zakoni jednako primjenjivani.

Gubi se iz vida činjenica da su neki franjevački samostani u Bosni i Hercegovini iščezli uglavnom zato što su stvarani novi gradovi orijentalno-muslimanskog tipa, kasabe koje su islamizacijom ili prerastale iz starih varoši ili se formirale pored tih varoši. Kako su se franjevački samostani nalazili redovito u varošima, to je u prvom slučaju, tj. u slučaju mijenjanja fizionomije same varoši u muslimansku kasabu, brojnijom islamizacijom varoškog stanovništva i doseljavanjem, postojanje samostana u kasabi dovođeno u pitanje usljed preovladavanja muslimanskog elementa. U tom slučaju je samostan postojao izolovan kao građevinski objekat, pa su se franjevci odatle i bez posebnog progona povlačili u druge samostane, obično prema sjeveru, u kome se pravcu kretala stalna fluktuacija katoličkog elementa. Takav slučaj je bio sa samostanom u Zvorniku, Gornjoj Tuzli i Donjoj Tuzli, koji su ili nestali ili pomjereni iz tih kasaba u periferiju u razmaku od svega 5—6 godina četvrtog i petog decenija XVI vijeka. Zvornički samostan Sv. Marije našao se u središtu muslimanske kasabe već početkom trećeg decenija XVI vijeka. U gradu je bilo sjedište zvorničkog sandžak-bega, pa su se franjevci, oko 1538, čija je pastva već dotle bila dobrim dijelom potisnuta naseljavanjem brojnih vlaha u cijeloj zvorničkoj nahiji, povukli u Gornju Tuzlu, gdje je takođe postojao samostan Sv. Marije, a zvornički samostan sa crkvom bio je pretvoren u mesdžid⁷. Ali već nakon tri godine i gornjotuzlanski samostan je došao, tako da kažemo, pod udar jer se i oko njega ubrzanom islamizacijom razvila muslimanska kasaba u kojoj je broj katoličkih kuća vrlo opao, pa su se i odatle franjevci morali pomjeriti prema brdu Gradovrhu, oko 3 km sjeveroistočno od Donje Tuzle, gdje su oko 1541. podigli samostan sa istim nazivom⁸. Nekako u isto vrijeme, ili koju godinu kasnije, i fratri donjo-

⁷ Vidjeti ovdje Dio II, pogl. II, Grad Gornja Tuzla (kršćanski džemat).

⁸ Isto.

tuzlanskog samostana sv. Petra morali su se pomjeriti iz centra gdje su bili nastanjeni (*in media civitate*), jer su i tu bili preovladali muslimani, u periferiju toga grada koji je na taj način bio sasvim poprimio orijentalno-muslimansku fizionomiju⁹. Sličnih slučajeva je bilo i na drugim stranama.

Drugačije je bilo sa franjevačkim samostanom sv. Marije u Srebrenici. Tu su franjevci nesmetano ostali sve do bečkog rata (1683—1699), jer je tu ostalo katoličko stanovništvo, a proces islamizacije bio prilično spor, i jer se tu muslimanska kasaba razvila pored srednjovjekovne varoši u kojoj se nalazio samostan, pa samostan nije niko dirao. Takvih primjera možemo navesti više (Olovo, Modriča i drugi).

Svakako, ratno stanje sa katoličkim zemljama bilo je razlog što su Turci s više budnosti pratili rad franjevaca i kretanje biskupa vizitatora u koje su sumnjali da špijuniraju u korist zapadnih zemalja, ali nisu nikada ukinuli slobodu vizitacija, što je još Mehmed II bio zagarantovao u ahdnami. Ti ratni periodi upravo se podudaraju sa *periodima progona*, kako ih neki nazivaju. Mi ćemo ovdje iznijeti dokumenat koji se veže upravo za Mustafa-bega Juriševića, kome se pripisuje da je otpočeo sa progonima katolika. On je nekako u to vrijeme, tj. između 13. i 22. aprila 1515. godine obnovio fiskalne povlastice laicima koji su posluživali fratre u samostanu sv. Marije u Gornjoj Tuzli: *Ovim se oslobađa 10 ljudi u nahiji Gornjoj Tuzli (Yukari Tuzla) avarizi-divanije, zato što će služiti redovnicima u manastiru, koji se nalazi u Gornjoj Tuzli. U toj nahiji nastanjeni su i navedeni ljudi. Takvo oslobođenje dali su im i raniji sandžakbezi, i o tome izdali pismo redovnicima navedenog manastira. Oni su to pismo meni donijeli i pokazali, pa ga i ja potvrđujem na njihovo traženje i izdajem im pismo, da 10 ljudi, koji su u službi manastira, budu oslobođeni avariza sve dok su u toj službi, i neka ih u tome niko ne smeta*¹⁰.

U izvjesnim savremenim zapadnim izvorima nalazimo izričite potvrde o tome da taj proces nije bio rezultat sile. U svom spisu Konstantin Mihajlović (kraj XV vijeka) na jednom mjestu kaže: *... a povrhh toga onih koji se svake godine dobrovoljno poturče nije mali broj*...¹¹. Isto tako u dva ćirilska zapisa iz 1509 i 1516. o tome se slično kaže: *„... i mnozi nikim že mučimi otstupiše ot pravoslavlja k vjerje ih*...“¹². Zatim, Benedikt Kuripešić u svojim putnim zabilješkama o prilikama u Bosni (od Une do Vrhbosne) iz 1530. godine bilježi: *„... Ostaviv jim Turčin vjeru, samo da obrađuju zemlju, osim koga navede mladost i lakoumnost da se poturči, a pustio jim je njihove svećenike, crkve i druge obrede*...“¹³. Zbog toga su neki naši istoričari kao Č. Truhelka, V. Skarić i drugi u svojim djelima već od početka zauzeli objektivn stav o pitanju uzroka i motiva islamizacije kod nas, odbacujući na taj način izvjesna suprotna pisanja na Zapadu o tome pitanju.

⁹ Vidjeti Dio II, pogl. I, Grad Donja Tuzla.

¹⁰ Makarska, Franjevački manastir, Turske isprave br. 3.

¹¹ Konst. Mihajlović iz Ostrovice, *Janičarove uspomene ili turska kronika*, SAN, Spomenik CVII, NS 9, prevod Đ. Živanović, Beograd 1959, str. 69.

¹² Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. I, br. 404 i 427.

¹³ P. Matković, *Putovanja po balkanskom poluostrvu XVI vijeka*, Rad JAZ, knj. LVI, str. 162.

Iako su Turci u XV vijeku u velikom broju preuzeli kršćanske sitne spahije i ostalu vojsku podijelivši im timare bez ikakvih drugih uslova osim da pokažu vjernost sultanu i da su spahijskog roda, postojalo je, svakako, više elemenata koji su djelovali u pravcu islamizacije kršćanskih spahija. Jedan od glavnih razloga je taj što je od samog početka bila jasna činjenica da Turci u svojoj politici i vlasti poklanjaju povjerenje i imaju puni oslonac samo u muslimanskom elementu. Ta okolnost koje su kršćanske spahije bili svjesni, kao i sve manje preuzimanje kršćanskih spahija, kako se učvršćivala osmanska vlast, sve jače je djelovala u pravcu islamizacije kršćanskih spahija i povlaštenih redova. U tom pravcu djelovala je osobito i sredina, tj. stalna uklopljenost kršćanskih spahija među brojno jače muslimanske spahije.

Smatra se da do kraja XV vijeka Turci nisu vodili politiku islamizacije ni u kojem obliku, i to ne samo u našim zemljama nego ni u drugim zemljama evropskog dijela carstva. To se naročito zaključuje iz neusporenog dodjeljivanja i prenosa timara kršćanskih spahija¹⁴. Međutim, primjećuje se da je u bosanskom sandžaku islamizacija bila već u toku krajem devetog decenija XV vijeka¹⁵. Od početka XVI vijeka, međutim, primjetno je usitnjavanje timara kršćanskih spahija i gubljenje njihovog prestiža, što je vodilo postepenoj likvidaciji kršćanskih timarlija i dokidanju poreskih povlastica izvjesnim povlaštenim redovima (vlasi, vojnuci, martolosi). Takav razvoj političkih prilika imao je i tekakvog utjecaja na kršćanske spahije u pravcu prihvatanja islama, ukoliko su željeli steći puno povjerenje nove državne vlasti. Izvjesna pismena svjedočanstva iz prvog vremena osmanske vlasti kod nas jasno karakterišu stanje i sudbinu kršćanskih spahija koje su oni bili svjesni ukoliko su željeli očuvati svoj prestiž.

Pristupanje islamu dobrog dijela bosanskog sitnog plemstva služilo je dalje kao primjer siromašnom seljaku koji, uostalom, u ekonomskom pogledu nije imao šta da izgubi. Njegov položaj je i tako bio težak, štaviše, u novim uslovima izgledao mu je povoljniji, jer su Turci samim dolaskom sve kmetove proglasili rajom. Ukidanje kmetstva imalo je snažnog efekta naročito tamo gdje su postojali brojni feudalci, odnosno gdje je broj seljaka-kmetova bio značajan, kao što je bio slučaj u Slavoniji, gdje su Turci osobito nastupali sa lozinkama da donose seljaku slobodu i gdje je kod samog nastupa Turaka, prema izvještaju biskupa Šimuna, do kraja 1536. godine bio prešao na islam veliki broj slavonskih seljaka. Zagrebački biskup Šimun Erdedi je naime, 24. novembra 1536. godine pisao svome prijatelju, bivšem hrvatskom banu Franji Bačanu o stanju u Slavoniji povodom turske ofanzive koja je te godine počela: *Oha sandžaka, Bosanski naime i Smederevski izdali su proglas da će svi oni, koji priznaju vlast ili turskog cara ili Ivana (Zapoljskog) steći mir i slobodinu. I ovo mogu smjelo ustvrditi da je poslije osvojenja Broda, zajedno s onima, koji su bijedno pali u ropstvo, više od 40.000 ljudi otpalo od kršćanske vjere i svakim danom otpada ih bez broja, držeći da će ovo života što im preostaje lakše proživjeti u mirnijim vremenima. I naši podložnici, čuvši za slobodu koju su Turci*

¹⁴ Up. H. Inalcik, *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, POF III—IV, 23—54.

¹⁵ TD, No 24.

proglasili, tako su postali bijesni, da se bojim, da će jednoga dana i plemići i seljaci jednoglasno izjaviti vjernost Turcima tako, da ja ni u svojoj kući nijesam siguran. Deset dana kasnije biskup Erdedi je sličnim riječima obavijestio i kralja Ferdinanda, tj. 3. decembra 1536: *Bijedni svijet u očajanju zbog tolikih nevolja svojevolljno, nažalost, prihvaća muhamedansku sljedbu odričući se vjere Krista Spasitelja. To je dotle došlo da i moji kmetovi na dobrima oko tvrđave Sopje ostavljaju mene i priznaju vlast Turaka*¹⁶.

Prihvativši islam seljak je ekonomski dobivao. Na prvom mjestu je oprošten harača, poreza kojem su u cijelom islamskom svijetu, u smislu šerijatskih propisa podliježali svi odrasli kršćani, uglavnom kao ekvivalent što nisu bili obavezni da služe u vojsci. Taj porez iznosio je od jednu i po do dvije ispendže, a ispendža (zemljarina) je predstavljala najveću novčanu feudalnu daću (25 akči). Osim toga, ispendža u slučaju prelaska na islam bila je zamijenjena *resm-i çift*-om, tj. umjesto 25 akči, kao musliman plaćao je 22 akče. I u svakom slučaju prihvatanjem islama, postajanjem pripadnikom vladajuće vjere, dolazilo se do povoljnijeg društvenog položaja.

Pravu prekretnicu u procesu islamizacije širokih narodnih masa u Bosni predstavljala je, svakako, propast Ugarske (1526). To se, donekle, osjetilo i nakon propasti srebreničke banovine. Porazom jednog od dva moćna kršćanska protivnika Osmana u Evropi očito je nastalo opće demoralisanje kršćanskih podanika. Defterski podaci pokazuju da je baš poslije te godine nastalo šire pristupanje islamu seoskog katoličkog stanovništva. Ona tvrdnja savremenika Kuripešića da su *mladost i lakomnost* bili razlog pristupanja islamu došla je naročito do izražaja u ovakvoj političkoj situaciji. U takvim prilikama je zavladao očito kolebanje i strah u narodu, jer je propašću Ugarske bila ugašena svaka nada u povratak bilo koje kršćanske vlasti u Bosni.

Mi ne znamo kako se uistinu taj proces odvijao, kakvi su sve konkretni razlozi u lokalnim uslovima silili stanovnike da ostave pradedovsku i prime novu vjeru o kojoj dotada nisu ništa znali. U kojoj mjeri su se lokalni izvršni organi vlasti uistinu pridržavali šerijatskih i kanunskih propisa u vezi sa islamskom tolerancijom prema vjeri zatečenih nemuslimanskih podanika. U svakom slučaju postojali su razlozi ove ili one prirode koji su ubrzavali proces islamizacije.

Nema sumnje u to da su svi izneseni motivi i razlozi snažno djelovali u specifičnom procesu islamizacije u Bosni, samo se još ne može suditi o tome koji je od njih bio presudniji. Sve te uzroke moglo bi se, mislim, svesti na tri osnovne komponente: a) haotične političke i opće društvene prilike koje su Turci zatekli; b) ekonomske povlastice koje su na osnovu šerijatskih i kanunskih propisa dobivali novi muslimani i c) nezadovoljstvo i otpor pristalica *bosanske crkve* prema kršćanskoj ortodoksiji u koju su samo formalno bili utjerani i koji je prikrivano trajao sve do dolaska turske vlasti, zbog čega su se neki novi kršćani vraćali na bogumilstvo, a ponegdje i svetili fratrima.

Počeci prihvatanja islama datiraju od prvih pojava Turaka u Bosni, odmah poslije 1435. godine od kada su stekli prve stalne pozicije u

¹⁶ E. Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, vol. II, str. 311 i 313 i Mandić, isto, 186.

Vrhbosni, koja je od tada činila dio takozvanog Skopskog krajišta, uskog koridora koji je obuhvatao nekoliko vilajeta sa utvrđenim gradovima, od Skoplja do Hodidjeda (Skoplje, Tetovo, Zvečan, Jelec, Ras, Sjenica, Hodidjed). To su bili pojedinci, obično porijeklom iz značajnijih porodica, stare spahije, gradske posade i prebjezi. Tako se može jedino objasniti pojava istaknutih vojskovođa i političara Bosanaca još za vrijeme Mehmeda Osvajača. Već između 1463. i 1467. spominje se *vojvoda Ali-beg Pavlovića zemlje gospodar*¹⁷, vjerovatno u istočnoj Bosni. Između ostalih, spomenuću još Ali-bega Vlahovića, sina kneza Ivana Vlahovića koji je 1470. godine sa svojim bratom Ismajlom Vlahovićem bio sultanov izaslanik u Dubrovniku da uredi ostavštinu sinova hercega Stjepana¹⁸. Kako su Turci u svom prodiranju bili u dodiru i sa ugarskim posjedima, to je među starim spahijama koji su rano primili islam bilo ne samo Bosanaca nego i Mađara. Već 20. jula 1463. bili su dodijeljeni timari sljedećim mustahfizima grada Hodidjeda u području toga grada: Mađaru (*Ungurus*) Doganu, janičaru; Bosancu Ismailu i Mađaru Aliji¹⁹. Ti novi muslimani, Mađari dobivali su timare i dalje od Vrhbosne. Mađaru Karadži bio je dodijeljen timar 16. jula kao mustahfizu u gradu Zvečanu, a drugom Mađaru Karadži 20. jula 1463. godine spahijski timar u skopskoj oblasti²⁰. Šta se tiče obične raje ona je znatno kasnije počela prihvatati islam. I poslije punih 20 godina od uspostave turskog uporišta u Bosni nije u tom području (vilajet Hodidjed sa nahijom Tilavom) bilo muslimana među seoskom rajom, o čemu svjedoči popis iz 1455. godine²¹.

Poznato je da su padom Bosne (1463) bile preuzete mnoge stare sitne spahije i gradske posade koje su Turcima bez borbe predale gradove. Između tih je izvjestan broj kasnije prešao i na islam. Tako se u popisu iz 1468. godine spominje 14 spahija sa oznakom *novi musliman* (muslim-i nev), a za Isa Baliju se kaže izričito da je *predao grad Samobor i prešao na islam* (Isa Bali, Samobor kal'asin virüp islama gelenlerdendir)²². Dalje je u tom popisu za 11 drugih novih muslimana spahija spomenuto ime oca ili brata kršćanina, dok je za 12 njih označeno prezime iz kojeg je vidljivo kršćansko porijeklo (Ismail Đurić, Mahmud Garovčić, Jusuf Radosalić, Iskender Radinović, Jusuf Divković, Rustem Pretražan, Kasim Andrić, Ilijas Bratilović, Ismail Repušević, Alija Božidarčić, Mahmud Dragilović, Mahmud Ružić). Primjećuje se, dalje, da su te spahije novi muslimani bili različitog etničkog porijekla. Među njima je bilo najviše Bosanaca, ali i Mađara, Arbanasa (Arnaud), Vlaha, pa i Nijemaca, odnosno Sasa, dakle, iz svih etničkih skupina zatečenih u toj oblasti. Šestorica timarlija, muslimana bili su porijeklom Mađari, trojica Arbanasi, četvorica Vlasi, dok je Karagöz bio Nijemac (Alman) a čehaja u gradu Dobrunu, *Sas Alija*²³. Posljednja dvojica su, svakako, za-

¹⁷ Fermendžin, *Acta Bosnae*, 347.

¹⁸ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I, 2. br. 275; *Acta Bosnae*, 279.

¹⁹ Dr. H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Sarajevo, 1964, str. 60.

²⁰ Isto, 30, 97.

²¹ Isto, 14—18, 60—66.

²² M. Tavyib Okic (Ankara), *Les Kristians (Bogoniles Parfaits) de Bosme d'après des documents turcs inédits*, Südostforschungen, B. XIX R. Oldenburg München 1960, str. 118.

²³ Isto, 119.

tečeni stručnjaci u rudarskim mjestima. Tvrdave u okviru tadanjeg bosanskog sandžaka bili su tada zaposjeli uglavnom mustahfizi iz daljih, istočnih sandžaka, ali je među njima bilo i posada novih muslimana sa našeg nacionalnog prostora, iz Makedonije i Srbije (Vidin, Skoplje, Prilep, Zvečan, Trepča, Strumica, Tetovo, Štip, Ovče Polje, Kratovo, Radomir, Piro, Vranje, Niš, Toplica, Smederevo, Beograd)²⁴.

Sve gornje vrijedi, svakako, i za bosansko rudarsko Podrinje i Posavinu. O prihvatanju kršćanskih sitnih spahija i njihovom pristupanju islamu na području zborničkog sandžaka imamo, međutim, vrlo malo konkretnih podataka. U istom popisu spominje se samo *Mahmud Ungurus koji je predao grad Novi*, (na Savi, prema Bijeljini), pa kako su Turci te krajeve, sve do blizu Zvornika, bili izgubili već 1464. godine, to je spomenutom Mahmudu početkom juna 1471. godine bio dodijeljen timar u nahiji Neretvi²⁵.

Najraniji pojedinačni popis sa imenima stanovnika koji, na žalost, zahvata samo usko rudarsko područje prema Drini, i to od zavoja koji čini Drina, južno od Srebrenice pa do Zvornika na sjeveru, datira iz 1476. godine. To su područja utvrđenih gradova: Srebrenice, Kušlata, Perina i Zvornika, koja su prije osnutka zborničkog sandžaka pripadala smederevskom sandžaku i u okviru tog sandžaka popisana, dakle, kojih 15—16 godina po turskom osvojenju²⁶. To područje bilo je prvobitno razdijeljeno na tri zijameta i tri timara. To su: *zijamet nahije Šubin* (42 sela u nahiji Šubinu) *u posjedu zajima Iskender-bega, brata Sulejman-begova*²⁷, zatim *zijamet nahije Kušlata*²⁸ (16 sela i 1 mezra) i *zijamet Zvornika*²⁹ čiji zajimi nisu tu navedeni. Ni kod nosilaca timara još se ne vidi proces islamizacije. Naime, jedan timar (7 sela u srebreničkoj nahiji) pripadao je srebreničkom kadiji, drugi timar (3 sela) dizdaru grada Sokola (u nahiji Šubinu, jugoistočno od Srebrenice), a treći timar je bio upisan na kršćanina Radivoja Oprašića (2 sela u Kušlatu i 13 sela u Gostilju) od 7.812 akči³⁰.

Na tom području je islamizacija već bila počela među seoskim stanovništvom. Svakako su se prvi prelazi na islam zbili oko utvrđenih gradova, u podgrađima Zvornika i Srebrenice, ali u tome nemamo podataka. Međutim, ovdje se susrećemo sa jednom interesantnom pojavom, sa islamizacijom samo u jednom selu i to u značajnom procentu. Na tom području, je, naime, bilo evidentirano u tome izvoru 83 sela, 3 mezre i varoš Zvornik (nisu spomenute ostale varoši, gradska podgrađa), svega 1.211 kuća. Samo je u selu Skugrići u nahiji Kušlatu (današnje istoimeno selo s lijeve strane Jadra, sjeverozapadno od Nove Kasabe), koje je pripadalo timaru Radivoja Oprašića postojalo 14 novih muslimana (kuća), od ukupno 44 kuće u tome selu (32% muslimani). Ni u jednom drugom selu u tom području nije bilo ni jedne druge musliman-

²⁴ Isto.

²⁵ Istanbul, Belediye kütüphanesi (Muallim Cevdet Yazmalari), No 0—76. fo 109^v.

²⁶ TD, No 16.

²⁷ Isto, fo 259—273.

²⁸ Isto, fo 275—277.

²⁹ Isto, fo 278—279.

³⁰ Isto, fo 280—281.

ske kuće. Koji je razlog bio da oni pređu na islam teško je pretpostaviti. Jedino se vidi da su bili u vezi sa timar-sahibijom Radivojem. Svi su bili kršćanski sinovi i svi povlašteni utoliko što su plaćali najmanju stopu poreza na zemlju, takozvani *resm-i benak po 9 akči od kuće*³¹. Za prvog upisanog stoji: *Dogan brat Radivoja*, a kako je to selo zapisano prvo u tome timaru, neposredno poslije spominjanja timar-sahibije Radivoja Oprašića, proizilazi da je i Dogan bio Oprašić, tj. brat Radivojev, odnosno da je sam Radivoj Oprašić bio rodом iz sela Skugrića ili su ovamo bili doseljeni. Zašto su svi ti novi muslimani svrstani kao *bennak*, ne znamo. Sigurno je da su oni tu bili nastanjeni i teško je vjerovati da su baš svi imali posjede od samo pola čifta. Ovdje se, izgleda, baš radi o fiskalnim povlasticama zbog pristupanja islamu.

Ne samo da je padom Bosne nestalo krupnijeg plemstva, ukoliko ga je u ovoj oblasti uopće bilo, nego se čini da je migracijom preko Save nestalo i sitnih spahija. O tom pitanju ne možemo sa sigurnošću govoriti zbog toga što iz prvih decenija turske vlasti nemamo za ovu oblast sačuvanih popisa. Iz popisa koji počinje tek od pada srebreničke banovine (oko 1512, zatim 1528, 1533, 1548) vidimo da su kršćanske spahije — timarlije bili predstavnici novog stanovništva koje se u Srednje i Donje Podrinje i cijelu Posavinu kolonoliziralo samim dolaskom turske vlasti ili se u vrijeme tih popisa još kolonizira. U sumarnom popisu oko 1512. godine zapisana su u cijelom tadanjem području zborničkog sandžaka samo trojica sitnih kršćanskih spahija-timarlija (timari od 2100—3000 akči), od ukupno 150 spahija. Za 147 muslimanskih spahija nije vidljivo porijeklo, tj. nije istaknuto ime oca na temelju čega bismo mogli suditi o islamizaciji. Iz onoga, pak, što je u tom popisu istaknuto vidi se da je najveći broj tih spahija bio sa strane, a da su njih samo 36 (spahije ili njihovi očevi) imali i ranije timare na području tog sandžaka³².

Neke su, opet, nahije u cjelini zbog rudarstva, slanih izvora ili naseljenosti vlaha postale od početka carski has (Srebrenica, Šubin, Budimir, Gornja i Donja Tuzla), odnosno sandžakbegov has (Zvornik i Bijeljina), gdje timara nije bilo, nego je moglo postojati samo čifluka, zemina i baština izvjesnih privilegisanih domaćih spahija, koji služe ili kao čuvari otvorenih gradskih muslimanskih naselja na području tih hasova (hisarije i džindije) ili su još kao imućniji pojedinci zakupljivali izvjesne državne prihode (mukate). Tako nam jedan popis mukata zborničkog sandžaka koji obuhvata vrijeme od 1519. do 1543. godine pruža i podatke iz kojih je često puta vidljivo kršćansko porijeklo zakupnika. Mukate zakupljuju najčešće u zajednici novi muslimani i kršćani, obično raznovjerna rođena braća ili bliži rođaci. Ne spominjući imena mnogih novih muslimana koji su pokriveni eufemističkim pseudonimima kao *sinovi Abdulahovi* (abdullah = božji rob), spomenućemo samo neke zakupnike kod kojih je izričito istaknuto kršćansko porijeklo. Tako su

³¹ To su: „Dogan, brat Radivoja; Ahmed, bratić Milovca; Balaban, sin Milovca; Ajas, sin Milutina; Hamza, njegov brat; Jusuf, sin Brajana; Kasim, sin Brajana; Ahmed, sin Brajana; Ilija, sin Radašina; Širmer, sin Bridka; Kasim, bratić Trnića”.

³² TD, No 171. Taj popis, međutim, ne sadrži i vlahе, odnosno timare knezova. Popise vlahа i knezove-timarlije sadrže kasniji popisi, od 1528. pa dalje, kako ćemo to vidjeti.

1532. godine zakupili prihode srebreničkih rudnika u zajednici: Husein, sin Radičin i Ejnebeg, sin Balabanov³³. Iste godine spominju se Sefer Bornić i Jahja, sin Stjepanov kao ortaci, zakupnici poreza: *bac-i siyah, niyabet i resm-i 'arus* u Srebrenici. Godine 1544. zakupnici istih poreza bili su Mehmed, sin Babića i Gazija, sin Hizirov. Svi gornji su bili i rodом iz Srebrenice. U Zvorniku je 1543. godine bio zakupnik prihoda od voskarnice Nesuh, sin Rankov³⁴.

Kao zakupnici prihoda rudnika Hranče i Bohorine spominju se 1519. godine: Andrija, sin Radosava i brat mu Džafer, sin Radosava, rodом iz Janjeva. Zakupnik tih prihoda u 1526. godini bio je jedan Tuzlak: *Hasan, sin Slavkića* (Slavčića?) *iz same Tuzle* koji je u zajednici sa Radosavom, sinom Petrića bio zakupio: *ušur od rude i zlata, kao i bac-i siyah tih rudnika*, te rudnika Krupnja, zajedno sa njihovim haskim područjima³⁵. U 1532. godini bio je zakupio prihode *od novog hasa u nahijama Bohorini i Rađevini* neki Husein, sin Matijin³⁶. Zatim je 1530. godine jedan novi musliman iz Gračanice: Imran, sin Vuksanov bio zakupnik državnih prihoda na skeli Ljuboviji na Drini³⁷.

Slijedeći izvor sa ovog područja koji nam pruža pojedinačna imena stanovnika po naseljima iz kojeg vidimo i procenat islamizacije jeste popis vlaha iz 1528. godine³⁸. Ali osim imena iz kojih je vidljivo kršćansko porijeklo muslimana taj, kao ni svi drugi popisi, ne pružaju, na žalost, nikakve druge podatke koji bi unijeli više svjetla u unutarnje komponente toga procesa, odnosno koji bi pružili svjedočanstva o konkretnim uzrocima prevjeravanja i pojedinostima na koji se način to provodilo. Prateći taj proces upada odmah u oči razlika između Bosne i Srbije u pogledu jačine islamizacije; u Bosni je taj proces bio brži i intenzivniji. Ta razlika, naime, vrlo je uočljiva i kod vlaha, naseljenih s desne i s lijeve strane Drine. Kod onih u srbijanskom dijelu zvorničkog sandžaka koji su, prema tome izvoru, naseljavali u četiri nahije 143 sela (Krupanj, Bohorina, Ptičar i Šabac)³⁹ procenat muslimana bio je znatno manji nego kod vlaha naseljenih u bosanskom dijelu toga sandžaka; kretao se između 0% i 16%. Pri tome se zapaža i jedna druga činjenica: jače pristupanje islamu kod vlaha koji su ostali južnije, dublje u unutrašnjosti od onih koji su otišli sjevernije, bliže granici, što je logično. U nahiji Bohorini, i to naročito u selima bliže Drini gdje je postojala i značajnija rudarska privreda (rudnici Bohorina i Zajača) i gdje su se vlasi, kako izgleda, ranije naselili, procenat muslimana bio je najveći. U 9 sela koje su naseljavali nalazilo se ukupno 224 vlaška domaćinstva sa 277 tabi-a, od toga 36 muslimanskih domaćinskih domaćinstava sa 54 tabi-a,⁴⁰ dakle, muslimani oko 16%. U druge tri nahije gdje su se vlasi bili kasnije doselili, o čemu govori činjenica što je u nji-

³³ Istanbul, BBA, Maliye, No 654, fo 216.

³⁴ Isto, fo 217.

³⁵ Isto, fo 224—227.

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ TD, No 405.

³⁹ TD, No 405: Krupanj, 39 sela; Bohorina, 9 sela; Ptičar, 35 sela i Šabac, 60 sela.

⁴⁰ TD, No 405, fo 12—15.

ma većina sela upisana kao *haric ez defter* (= izvan deftera), što znači da u ranijem defteru nisu bila evidentirana, procenat muslimana bio je znatno manji. U nahiji Krupnju vlasi su naseljavali 39 sela (cijelu nahiju), svega 588 domaćinstava sa 836 tabi-a, od toga 63 muslimanska domaćinstva sa 61 tabi-om⁴¹ (oko 11%). U nahiji Ptičaru naseljavali su 35 sela, tj. 326 domaćinstava sa 656 tabi-a, od toga 37 muslimanskih domaćinstava sa 51 tabi-om⁴² (oko 10%). Zatim, u nahiji Šapcu naseljavali su 60 sela, sva *haric ez defter*, ukupno 664 domaćinstva sa 603 tabi-a. Samo u selu Bobiku postojalo je jedno muslimansko domaćinstvo, primičura Ferhata, sina Abdulahova, sa sinom Memijom kao tabi-om⁴³.

U bosanskom dijelu tog sandžaka vlasi su do 1528. godine naseljavali šire područje. Kako je ranije istaknuto, taj teritorij protezao se od velikog zavoja Drine u srednjem Podrinju pa uz Drinu do grada Teočaka, a odatle prema zapadu desnom stranom Spreče i Majevicom do grada Sokola, u svemu 11 nahija (Šubin, Kušlat, Zvornik, Sapna, Spreča, Teočak, Završ, Visori, Jasenica, Smoluća i Soko). Vlasi su tu gotovo redovito bili uklopljeni među starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo, a naseljavali su 103 sela u kojima ukupno 2.743 vlaška domaćinstva sa 3.422 tabi-a. U najjužnijoj od tih, prostranoj nahiji Šubinu procenat muslimanskih domaćinstava bio je najveći. Tu su vlasi bili malobrojni, naseljavali su samo 3 sela: Osmaća, Hrasno Polje i Čavuš, ali je na muslimane otpadalo 21 domaćinstvo sa 22 tabi-a⁴⁴ (oko 63%). Zapravo selo Osmaća, na izvoru Jadra, najzračajnije od ta tri sela, predstavljalo je muslimansko-vlaško naselje gdje je i primičur sela bio musliman (Jusuf, s. Abdulaha). U svima ostalim nahijama broj muslimanskih domaćinstava kod vlaha kretao se tada između 18% i 32%.

U nahiji Kušlatu gdje su naseljavali 8 sela⁴⁵ i *varoš grada Perina*, u svemu 189 domaćinstava sa 165 tabi-a, na muslimane je otpadalo 51 domaćinstvo sa 45 tabi-a⁴⁶. U nahiji Zvorniku, u 14 ranije navedenih sela od ukupno 293 domaćinstva sa 305 tabi-a, bilo je 81 muslimansko domaćinstvo sa 93 tabi-a⁴⁷. Nešto veći je procenat otpadao na muslimane u Sapnoj. U 14 sela, u kojima se nalazilo ukupno 370 domaćinstava sa 441 tabi-om, bilo je 121 muslimansko domaćinstvo sa 107 tabi-a⁴⁸. U susjednoj nahiji Spreči, gdje su bili najbrojniji, tj. u 12 sela ukupno 520 domaćinstava sa 859 tabi-a, na muslimane je otpadalo 125 domaćinstava sa 175 tabi-a⁴⁹.

Relativno najmanji broj muslimanskih kuća bio je evidentan u području oko Teočaka. U 7 sela koja su vlasi naseljavali, od ukupno 151 domaćinstva sa 140 tabi-a, postojalo je 27 muslimanskih kuća sa 25 tabi-a⁵⁰ (oko 18%). Zašto je ovdje bio takav slučaj objasnićemo kasni-

⁴¹ TD, No 405, fo 1—12.

⁴² Isto, fo 23—32.

⁴³ Isto, fo 32—44.

⁴⁴ Isto, fo 65.

⁴⁵ Sva ta naselja koja su naseljavali vlasi u ovoj, kao i u slijedećim nahijama, naveli smo poimenično u prethodnom poglavlju (Dio, I, pogl. VI Stanovništvo), gdje je bilo više govora o vlasima, pa ih ovdje nećemo ponovo navoditi.

⁴⁶ Isto, fo 62—64.

⁴⁷ Isto, fo 74—78.

⁴⁸ Isto, fo 68—73.

⁴⁹ Isto, fo 16—23.

⁵⁰ Isto, fo 79—91.

je. U susjednoj nahiji Završu taj procenat iznosio je nešto više. U 6 vlasima naseljenih sela postojalo je ukupno 151 domaćinstvo sa 224 tabi-a, od toga muslimana 35 domaćinstava sa 44 tabi-a⁵¹. Slično je bilo i u Visorima. U 7 sela, od 131 vlašskog domaćinstva, na muslimane je otpadalo 27 kuća sa 44 tabi-a⁵². Relativno znatno veći broj muslimanskih kuća nalazimo u preostale tri nahije oko gradova Srebrenika i Sokola (Jasenica, Smoluća i Soko). U 13 vlasima naseljenih sela u Jasenici, od ukupno 335 domaćinstava, na muslimane je otpadalo 104 kuće sa 117 tabi-a⁵³ (oko 31%). U Smolući koju su vlasi u cjelini naseljavali, u svemu 11 sela, od ukupno 243 domaćinstva sa 323 tabi-a bilo je 68 muslimanskih domaćinstava sa 80 tabi-a⁵⁴. I na kraju, u Sokolu su vlasi naseljavali veću polovinu te nahije, 9 naselja sa ukupno 327 kuća i 360 tabi-a, od čega muslimani 96 kuća sa 103 tabi-a⁵⁵.

Popis vlaha iz 1528. godine ubjedljivo dokazuje da islamizacija nije zahvatila samo starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo, kako neki tvrde samo katolike, nego isto tako i vlaho-stočare, za koje se, s obzirom na oblasti iz kojih su dolazili, kao i s obzirom na druge činjenice (spominjanje popova) smatra da su svi bili pravoslavne vjere, a koji su se dolaskom turske vlasti kolonizirali u napuštena i stanovništvom prorijeđena naselja u zborničkom sandžaku.

Proces islamizacije kod vlaha bio je upravo u najvećem toku baš krajem trećeg decenija XVI vijeka. U našem popisu iz 1528. godine u svima naseljima u toj oblasti većina domaćina evidentirana je sa eufemističkim imenom oca: „Abdulah”, što je uvijek pokrivalo kršćansko očevo ime, ili je kršćansko očevo ime jasno deklarirano. Spomenuću samo nekoliko podataka iz kojih će se vidjeti savremeni tok tog procesa. U nahiji Spreči je, na primjer, od ukupno 125 muslimanskih domaćinstava, 80 domaćina imalo ime oca ili *Abdulah* ili je izričito istaknuto kršćansko ime oca, tj. dvije trećine domaćina bili su *novi muslimani*. U nahiji Jasenice je, od ukupno 104 muslimanske kuće, kod 65 domaćina na ovaj način bilo vidljivo kršćansko porijeklo. U Smolući je bilo 39 *novih muslimana* od ukupno 68, a u Visorima 20 *novih muslimana* od ukupno 27. U selu Rožanju (Sapna), od 21 muslimanskog domaćinstva, 11 je bilo *novih muslimana*, a u selu Vrh Rika, od 7 domaćinstava, 6 domaćina su bili *sinovi Abdulaha*. U Gračanici (Soko), takođe, od 35 kuća muslimanskih, 23 domaćina su bili *novi muslimani*.

Tamo gdje su i starješine bile primile muslimansko ime pristupanje islamu bilo je brojnije. U 17 sela u navedenim nahijama primićuri su bili muslimani, i to 13 primićura su bili *novi muslimani*. U pojedinim domaćinstvima, koja su često predstavljala prave zadruge, sretamo ponekada šarolik sastav iz konfesionalnog aspekta. Braća, bratići, stričevi, stričevići, sinovi, otac, djed razlikovali su se po vjeri, odnosno po imenima, a svi su katkad bili članovi jednog domaćinstva. U selu Dubravama (Spreča) primićur Džafer, sin Abdulahov imao je u istom domaćinstvu još 9 odraslih muških članova, od kojih su sedmorica bili kršćani: Džaferov brat Petar, stric Vukas i petorica stričevića: Đuro, Pavko, Radovan,

⁵¹ Isto, fo 66—68.

⁵² Isto, fo 50—52.

⁵³ Isto, fo 45—50.

⁵⁴ Isto, fo 53—56.

⁵⁵ Isto, fo 57—60.

Radman i Vukman, dok su sinovi Džaferovi nosili imena: Ali i Bali⁵⁶. Primićure, *nove muslimane*, nalazimo još u slijedećim selima: Osmača (Šubin) — Jusuf, s. Abdulaha; Loznica (Ptičar) — Alagöz, s. Atmadže⁵⁷; Bila Rika (Ptičar) — Sulejman, s. Abdulaha; Bobik sa Volunjem (Sabac) — Ferhad, s. Abdulaha; Kučići (Zvornik) — Atmadža, s. Abdulaha; Vukovije (Spreča) — Hoškadem s. Abdulaha; Vrh Lokanj (Teočak) — Ali, s. Abdulaha; Podpečina (Jasenica) — Ali, s. Hamze. Taj Alija je u istom domaćinstvu imao još braću Musu i Mavra, te sina Haleša⁵⁸. U selu Donjoj Lohinji (Soko) primićur je bio Husein, s. Abdulaha i u Drenovcu (Soko) — Alija, s. Većehne⁵⁹. Štaviše, i u popovskim porodicama bilo je slučajeva islamizacije. U selu Trbušnici (Ptičar) primićur je bio *Hasan, sin popa*⁶⁰. Islamu su, dakle, pristupale sve kategorije vlaha neovisno jedni od drugih: starješine, njihovi rataji (čifčije), obični vlasi i tabii od sve tri te kategorije.

U to vrijeme malena gradska naselja (varoši) na ovom području nisu bila ni počela mijenjati svoju fizionomiju u muslimansko-orientalne kasabe, tj. nije još postojalo muslimanskih kulturnih ustanova ni u gradskim naseljima, pa se iz same te činjenice, kao i iz prvih popisa ove oblasti, ne može ni po čemu zaključiti da se prihvatanje drugog kulta sastojalo i u čemu drugom osim u formalnom deklarisanju i uzimanju drugog imena. Ženski članovi porodica novih muslimana obično su i dalje zadržavali ranija imena i nisu ni formalno u tome slijedili starješine domaćinstva. Tako se sretamo sa udovicama *novih muslimana* koje su zadržale svoja imena, kao što je, na primjer, u selu Dedino (Spreča) zabilježena *udovica Širmerdova, Milica*⁶¹.

U periodu od 1528. do 1533. godine brojčano stanje muslimana u bosanskom dijelu zvorničkog sandžaka općenito se bilo znatno povećalo. Sklad u porastu toga broja po nahijama između stanja utvrđenog kod vlaha 1528. i stanja iz 1533. godine kada su i vlasi, koji su dotle bili izgubili poreske povlastice, popisani zajedno sa zemljoradničkom rajom, kako ćemo to vidjeti, svjedoči o tome da je prihvatanje islama na tom području po svom tempu i širini bilo jednako kako kod pastirskog stanovništva (vlaha) tako i kod zemljoradničkih starenika. Ali dok se za same vlahe 1528. godine moglo sigurno tvrditi da je procenat muslimana bio kod njih znatno manji u sjevernijim, prema granici isturenijim nahijama, dotle vidimo da nešto kasnije — kada je, naime, bilo moguće sagledavanje cjelokupnog stanovništva u toj oblasti — postoje drugačije teritorijalne razlike u praćenju tog procesa. Na primjer, upada u oči činjenica da se u nekim značajnijim nahijama i privrednim središtima — koja su od početka turske vlasti morala predstavljati i izvjesna upo-

⁵⁶ TD, No 405, fo, 20.

⁵⁷ Ime Atmadža = Soko, takođe je vrlo često zamjenjivalo kršćansko ime, isto kao i ime Hamza.

⁵⁸ TD, No 405, fo 45. Iz tog se primjera vidi da je ime Hamza ovdje zamjenjivalo kršćansko ime. U popisu oblasti Brankovića iz 1455. godine takođe sretamo oko Prištine i Vučitrna više puta upotrijebljeno ime Hamza kao kršćansko ime (BBA, TD, No 2M).

⁵⁹ TD, No 405, fo 58, 60.

⁶⁰ Isto, fo 23: „Primikür Hasan (veled-i) pop”.

⁶¹ Isto, fo 19.

rišta te vlasti i gdje je trebalo očekivati brže razvijanje procesa islamizacije — brojno stanje muslimana u odnosu na susjedne nahije nije povećalo — štaviše događalo se i suprotno. Tako je, na primjer, pristupanje islamu u susjednim nahijama oko Gornje i Donje Tuzle bilo relativno znatno veće nego u tuzlanskim nahijama, premda je stanovništvo tuzlanskih nahija, zbog službi oko proizvodnje soli, bilo povlašteno i svo spadalo u carski has. Te nahije, odnosno njihova centralna naselja, Donja i Gornja Tuzla, imala su specifičan privredni značaj, a nalazila su se upravo u središtu ove oblasti koju analiziramo.

U susjednim nahijama koje su direktno graničile sa dvjema tuzlanskim nahijama bilo je drugačije. U nahiji Spreči, koja je 1533. godine obuhvatala 13 sela i 2 naseljena čifluka, od kojih su, kako je istaknuto, 12 sela naseljavali vlasli, bilo je ukupno 836 kuća poreskih obveznika sa 233 mudžereda, od čega 235 muslimanskih kuća sa 84 mudžereda⁶². Prema tome, muslimani su tu bili zastupljeni sa oko 28%, a kod vlaha (1528) taj procenat je iznosio oko 24%. U nahiji Završu u 9 sela (tj. osim 6 ranije navedenih sela naseljenih vlasima i sela: Tobud, Crnska i Vukasovići, kao i 2 naseljena čifluka) bilo je evidentirano ukupno 316 kuća sa 71 mudžeredom, od toga muslimana 102 kuće sa 10 mudžereda⁶³ (muslimani oko 32,3%, a 1528 = 23%). U Visorima, u 12 sela, tj. osim ranije navedenih sela koja su naseljavali vlasli i sela: Donja Lukavica, Gornja Lukavica, Pirkovci, Ljeskovac, Pazarlu Selište, i 4 naseljene mezre, evidentirano je ukupno 244 kuće poreskih obveznika sa 50 mudžereda, od čega 55 muslimanskih kuća sa 12 mudžereda⁶⁴ (muslimani 22,5%, a 1528. = 20%). U Jasenici, pod Srebrenikom, u 16 sela i 1 naseljenoj mezri, tj. osim 13 vlasima naseljenih sela u 1528. godini, još u: Rapatnici, Hranča Riki i Podorašju, te mezri Stražištu (danas selo Straža) postojalo je 1533. godine ukupno 622 kuće sa 183 mudžereda, od čega muslimana 198 kuća sa 87 mudžereda⁶⁵ (muslimani 31,8%, a kod vlaha (1528) = 31%). U susjednoj nahiji Smolući, koju su u cjelini bili naselili vlasli, postojalo je u 11 sela i 1 naseljenoj mezri ukupno 470 kuća poreskih obveznika sa 113 mudžereda, od čega 144 muslimanske kuće sa 12 mudžereda⁶⁶ (muslimani 30,6%; a 1528. = 28%).

Posljednja nahija koja je direktno graničila sa tuzlanskim nahijama, tj. nahijom Donjom Tuzlom, sa njene južne i jugozapadne strane, je nahija Drametin (Dramešin), čije se središte, nekadašnje selo Dramešin, nalazilo, po prilici, u području današnjih Banovića. Tu su nahiju nekada takođe naseljavaju vlasli. Godine 1476. naseljavali su samo selo Drametin⁶⁷, a oko 1512. godine cijelu tu nahiju (14 sela)⁶⁸. Međutim, do 1528. vlasli su se ili odselili dalje na sjever ili su dotle definitivno prešli na zemljoradnju i izgubili vlaške povlastice jer te godine nisu bili tu evidentirani. U 15 sela, koliko je ta nahija obuhvatala, i to: Banovići, Grivice, Turija, Tatarica (Živinice), Branetovići ili Repnik, Donja Višća, Gornja Višća ili Koprivic, Podgorje, Predražići, Kečevo?, Godojevići, Ra-

⁶² Isto, fo 11, 33, 37, 45, 52, 53, 58, 62.

⁶³ Isto, fo 14, 33, 39, 44, 47, 54, 57, 73.

⁶⁴ Isto, fo 13, 35, 40, 41, 43, 48.

⁶⁵ Isto, fo 11, 12, 35, 44, 80, 85, 87, 88, 89, 90.

⁶⁶ TD, No 173, fo 13, 28, 37, 41, 70, 81, 83, 84, 86.

⁶⁷ TD, No 16, fo 147, 148.

⁶⁸ TD, No 171, fo 12.

denovići, Treštenica i Đurđevik — postojalo je 1533. godine ukupno 539 kuća poreskih obveznika sa 106 mudžerada, od čega muslimana 87 kuća sa 11 mudžerada⁶⁹ (muslimani 16,1%).

Osim tih šest nahija koje su direktno graničile i okruživale dvije tuzlanske nahije pružićemo analizu stanovništva i procesa islamizacije za još nekoliko nahija, ili tako reći, za preostale nahije u toj oblasti kod kojih još jače upada u oči međusobna razlika u jačini toga procesa. Nahija Srebrenik, sa sjedištem u utvrđenom istoimenom gradu sjeverozapadno od Tuzle, obuhvatala je 1533. godine 7 određenih naselja i to: *varoš grada Srebrenika, Begov konak, mahal u varoši Srebrenika*, Srnicu, Špionicu, Babunoviće, Sladnu i Ježinac, kao i 4 naseljene mezre koje će kasnije prerasti u sela, a koje svojim neodređenim nazivima u turskim popisima, po imenima njihovih držalaca, očito članova posade iz same te tvrđave — *mezra Mustafe, sina Sinanova, kod tvrđave Srebrenika; mezra Hasana, Sejdi-Alije i Mustafe; mezra Kosovljanina Mustafe i mezra Lučica kod sela Sladne* — ukazuju upravo na značajne etničke promjene koje su se dolaskom turske vlasti morale dogoditi u području srebreničke tvrđave, nekadašnjeg sjedišta ugarske istoimene banovine, što je i razumljivo, kao i na još nestabilizovane demografske prilike. Ta naselja nalazila su se gotovo sva na liniji od Srebrenika prema gradu Gradačcu (isti slučaj kao i sa zborničkom nahijom). U tim naseljima postojalo je te godine ukupno 362 kuće sa 105 mudžerada, od čega muslimana 151 kuća sa 54 mudžerada⁷⁰ (muslimani 42%).

Nahija Soko obuhvatala je 17 naselja, tj. osim ranije navedenih 9 sela koja su naseljavali vlasli, još sela: Sjeninu, Svjetliću, Stanovu Riku (Stanić Rijeka), Donju Lukavicu, Međeđu, Zelinju, Paležnicu i Grabsku sa Podlistinom. Ukupna broj domaćinstava u tim naseljima 1533. godine iznosio je 627 sa 158 mudžerada, od čega muslimana 217 kuća sa 63 mudžerada⁷¹ (muslimani 34,6%; a 1528. kod vlaha = 29%).

U sjeverozapadnom uglu ove oblasti koji čini Drina i Sava, u nahiji Bijeljini, koja je početkom četvrtog decenija tek naseljavana, evidentirana su 1533. godine samo 4 naselja: Četvrtkovište (Bijeljina), Mirkovac, Čukojevići i Grm Selište. U tim selima postojalo je te godine svega 55 kuća poreskih obveznika sa 18 mudžerada, od čega 13 muslimanskih kuća sa 7 mudžerada⁷² (muslimani 23,6%). Navedeno muslimansko stanovništvo bilo je nastanjeno jedino u Četvrtkovištu.

Nahija Teočak obuhvatala je 15 naselja, tj. osim onih ranije navedenih 7 koje su naseljavali vlasli još: *varoš grada Teočaka*, Suho Polje, Bjeloševac (na Tamnoj), Ugljevik ili Labderesi (= Dolina Laba), Trnovu, Lukovu, Orahovu i Banjicu, kao i 1 naseljen čifluk, *čifluk kneza Radonje kod sela Rudina ili Srednjeg Lokanja*, koji je spadao u timar spomenutog kneza u toj nahiji — ukupno 324 kuće poreskih obveznika sa 77 mudžerada; od toga 71 muslimansku kuću sa 24 mudžerada⁷³ (muslimani 21,9%; 1528. (kod vlaha) = 18%).

Nahija Koraj, koja se prostirala zapadno od Bijeljine, u porječju Lukavca, kojoj je pripadala i tvrđava Brčko, obuhvatala je 1533. godine

⁶⁹ TD, No 173, fo 60, 61, 63, 69, 70, 75, 77.

⁷⁰ Isto, fo 11, 41, 61, 84, 85, 88, 90.

⁷¹ Isto, fo 9, 37, 79, 80, 81, 83.

⁷² Isto, fo 16.

⁷³ Isto, fo 12, 47, 49, 57, 61, 62, 72—76.

14 sela i 1 naseljenu mezru, i to: Korenita, Bili Potok, Brdnjik (Brnjik), Žirovnicu, Maoču, Štrepce, Skakavu, Pčelić (Čelić), Rahić, Labsku ili Dedekovo, Brezik, Ljutnicu, Hrgove, Hmeljin Zagon, te mezru Ostrojno — sa ukupno 264 kuće i 38 mudžereda, od čega 53 muslimanskih kuća sa 13 mudžereda⁷⁴ (muslimani 20%).

I, na kraju, pružićemo ovdje podatke još za nahiju Srebrenicu. U 11 naselja: *varoš Srebrenica*, Sas, Gornji Suhoj, Srednji Suhoj, Ljubović, Suha, Tošino, Milačevići, Bratovo, Gornje i Srednje Bijčevo, Đinovina i Gostilj, te 2 naseljene mezre: Donji Kozlin i *Gornji Kozlin ili Jakov*, postojalo je 1533. godine ukupno 576 kuća poreskih obveznika sa 96 mudžereda, od toga 81 muslimanska kuća sa 12 mudžereda (muslimani 16,2%).

Ne treba zaboraviti da su Turci zatekli Srebrenicu kao jednu od najrazvijenijih varoši u Bosni. Ona je još i 1533. godine predstavljala više razvijenu kršćansku rudarsku varoš, u kojoj je bilo 25 mahala sa 223 kuće i 52 mudžereda, okupljenih oko crkve sv. Marije, — premda je tada imala i muslimanski džemat od 36 kuća, u kome je već bila podignuta džamija.⁷⁵ Baš zbog toga što je ta varoš imala jaču ekonomsku bazu, što su i tada glavni rudarski stručnjaci bili kršćani i što je tu postojala crkva oko koje je to stanovništvo bilo okupljeno, Srebrenica se duže i uspješnije mogla da opire procesu islamizacije koji je na drugim stranama bio brži. Spor proces islamizacije zbog toga bio je, dakle, uočljiv i u cijeloj srebreničkoj nahiji.

Iz iznesenih statističkih podataka o stanovništvu i islamizaciji po pojedinim nahijama, koji rezultiraju iz turskih službenih popisa, proizilazilo bi slijedeće: brojčano povećavanje muslimanskog stanovništva bilo je rezultat procesa islamizacije koji je bio u toku. Dalje, ravnomjeran porast muslimanskog stanovništva u vremenskom razmaku od 5 godina (1528—1533) u nahijama koje su u cjelini ili pretežno naseljavali vlasi, kao i u nahijama gdje oni nisu bili u većini, nego zemljoradnička raja, jasno pokazuje da je proces islamizacije bio podjednako zahvatio svo stanovništvo na bosanskoj strani, i starenike i vlahu, kako je to već istaknuto. Zatim, gornji podaci bi dozvoljavali eventualno još jedan zaključak. Pretpostavimo li, naime, da se vlasi u nahijama koje su naseljavali i gdje su pomiješano živjeli brojčano nisu povećali u spomenutom periodu i da su ostali na svojim staništima, onda bi razlika koja se tu pokazuje u ukupnom broju kuća između stanja u 1528. i onog iz 1533. godine odgovarala brojnoj zastupljenosti nevlašskog stanovništva u tim nahijama. Međutim, takvo zaključivanje je nesigurno zbog toga što se zna da su vlasi obično bili u pokretu poslije širenja turskih granica. Padom srebreničke banovine (1512) oni su se u ovoj oblasti pomjerali uglavnom od juga prema sjeveru, a padom jajačke banovine (1528) kretali su se naročito od istoka prema zapadu.

Nameće se pitanje zašto je u jednoj užoj oblasti istovremeno proces pristupanja islamu u raznim područjima bio tako različit? Utjecaj islama dolazio je, kako se vidi, iz utvrđenih gradova. Srebrenik, ranije sjedište ugarske istoimene banovine, Turci su, očito, čvrsto zaposjeli i na taj način učinili ga centrom svog jakog utjecaja u ovom kraju, te je

⁷⁴ Isto, fo 12, 31, 35, 36, 63.

⁷⁵ Isto, fo 2, 5, 35, 42, 66; TD, No 175, fo 24.

u njegovoj neposrednoj okolini i pristupanje islamu bilo najjače. Sličan je slučaj bio, dakle, i sa gradom Sokolom u čijoj je užoj okolini pristupanje islamu bilo takođe relativno značajno. Ali nije takva situacija bila kod sviju utvrđenih gradova. U nahiji Teočaku, na primjer, broj muslimana do 1533. godine iznosio je samo 21,9%, premda se taj grad znatno ranije od Srebrenika i Sokola nalazio u turskoj vlasti. Iz toga se vidi da su postojali i izvjesni faktori koji su se procesu islamizacije još kako odupirali. To su bili samostani, odnosno manastiri i crkve, centri kulturnog djelovanja kršćana.

U dvjema tuzlanskim otvorenim varošima, kao i utvrđenim gradovima, Srebrenici i Zvorniku, tj. u podgrađima tih gradova, postojali su, kako je poznato, franjevački samostani. Njihov utjecaj se znatno osjećao u sve tri te nahije, a bio je sve slabiji kako se išlo dalje od tih centara. Utjecaj franjevac osjećao se dalje i u Koraju, gdje je u to vrijeme takođe postojao franjevački samostan „Conventus S. Mariae in Campo”⁷⁶, a u kojoj je nahiji islamizacija do te godine zahvatila samo 20% stanovništva. Ovdje se treba osvrnuti na teočачku nahiju koju su dolaskom turske vlasti bili naselili brojni vlasi, a u kojoj je, uprkos postojanju utvrđenog grada, islamizacija bila relativno slaba. U toj nahiji, naime vlasi su rano bili dobili svoj duhovni oslonac. U selu Srednjem Lokanju (Rudine), kako je spomenuto, rano je bila podignuta pravoslavna crkva, koja se prvi puta spominje 1533. godine.

U zvorničkoj nahiji utjecaj franjevac iz Zvornika bio je rano neutralisan kako zbog činjenice što je zvornički grad postao sjedište sandžaka tako i zbog dovođenja brojnih vlaha od samog turskog osvojenja, ne samo kao martolosa za čuvare zvorničkog grada⁷⁷, nego i naseljavanjem vlaha u svima selima zvorničke nahije⁷⁸. Vijesti, o međusobnim optužbama starosjedilačkog i pridošlog stanovništva, koje ovdje potječu još od kraja XV vijeka, govore i o pritisku koji su vlasi činili na franjevence odnosno katolike, pa je i to bio jedan od razloga što su franjevci krajem četvrte decenije XVI vijeka morali sasvim napustiti Zvornik i povući se u samostan u Gornju Tuzlu.

U činjenici što je u prvom periodu, tj. prije razvoja kasaba, prihvatanje islama bilo jače i brže u područjima daljim od kršćanskih kulturnih ustanova, mogu se, svakako, nazirati i prikrivene pristalice *bosanske crkve* koja se, istina, već odavno smatrala likvidiranom i o kojoj najraniji turski izvori sa ovog područja ne daju izričite podatke, a svoja uporišta, kako se zna, imala je baš u zabitim selima. To se može pretpostavljati tim prije što se zna da je među drugim područjima u Bosni i u bosanskom Podrinju, počevši od grada Sokola (kod Gračanice) do Srebrenice, bilo brojnih pristalica *bosanske crkve*. Tako bi se donekle moglo objasniti brojnije pristupanje stanovništva islamu u nahiji Završu koja se sterala između nahija Gornje Tuzle i Teočaka, a koju je eventualni utjecaj islama od strane posada iz Teočaka mogao zbog relativne udaljenosti mnogo manje da zahvati nego samu teočачku nahiju, a situacija je, kako smo vidjeli, bila obrnuta. Sličan je bio slučaj i sa nahijama Sprečom, Jasenicom i Smolućom.

⁷⁶ Up. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF, sv. XII—XIII, 1962—63, str. 45—74.

⁷⁷ Up. TD, No 16, fo 147; No 171 i No 173.

⁷⁸ Up. TD, No 405, fo 74—78.

Kada se uzme u obzir da je proces pristupanja islamu do 1533. godine dobrim procentom zahvatio stanovništvo tih nahija, i da su bila rijetka sela u kojima nije bilo bar po koje muslimansko domaćinstvo, da se kasabe na tom području tako reći, nisu bile ni počele razvijati jer se i sam Zvornik teško mogao nazvati kasabom sa svega 113 muslimanskih kuća, a Gornja Tuzla sa 44 muslimanske kuće još službeno nazivana *varoš*, da su sela bila udaljena od utvrđenih gradova gdje je postojao po jedan imam samo za obavljanje molitve sa posadama, a i sami ti imami bili su vojnici (*mustahfizi*), vezani za grad — ne može se dugo pretpostavljati nego da je u prvim decenijama pristupanje islamu imalo deklarativan karakter; sastojalo se samo u uzimanju muslimanskog imena. To je bio, može se reći, jedan opći pokret u Bosni. Pristupanje islamu bilo je, u stvari, mnogo više politički gest kojim se na najubjedljiviji način izražavalo priznavanje osmanskog poretka, nego što je moglo predstavljati stvarno ostavljanje svoga, a prihvatanje tuđeg kulta. Stvar se u tome pogledu mogla polagano mijenjati tek razvojem kasaba i podizanjem u njima muslimanskih kulturnih ustanova (*džamije*, *mesdžidi*, *tekije*) koje su ovdje, u stvari, najmanje cijeli jedan vijek predstavljale istovremeno i prosvjetne ustanove, jer se posebne prosvjetne ustanove (*mektebi*, *medrese*) na ovom području spominju uglavnom kasnije.

Stabilizacija političkih i privrednih prilika u ovoj oblasti nastala poslije Mohača (1526), odnosno u četvrtom i petom deceniju XVI vijeka, rezultirala je ne samo brzim razvojem gradova (*kasaba*) i rapidnim povećanjem stanovništva u područjima gdje su te kasabe *nicale* nego i općim povećavanjem stanovništva i u nahijama gdje gradskih naselja nije bilo. Taj porast stanovnika koji se zapaža u periodu između dva popisa, od 1533. do 1548. godine, očito je rezultat doseljavanja ne samo po tome što ono u nekim područjima daleko premašuje pretpostavke i najpovoljnijeg normalnog prirasta (*nahije*: Zvornik, Donja Tuzla, Visorri, Gornja Tuzla, Soko, Jasenica, Srebenik) nego naročito po tome što se u izvorima pojavljuju sve nova sela, a najviše u sjevernim nahijama ovog sandžaka (*Nenavište*, *Bijeljina*, *Koraj*). To je proces postepenog vraćanja starog stanovništva u svoja obitavališta, a posebno proces doseljavanja vlašskog, a i drugog stanovništva iz južnijih, napučenijih krajeva u stanovništvom prorijeđene i puste krajeve prema Savi.

Općim porastom stanovništva povećavao se i procenat muslimana na tom području jer je, kako smo vidjeli, i novo stanovništvo podjednako bilo zahvaćeno tim procesom. Sve brojnije pristupanje islamu u ovom vremenu bilo je posebno u vezi sa razvitkom gradova. Povećavanje stanovništva u gradovima odnosilo se najviše na muslimansko stanovništvo koje se ovamo doseljavalo prvenstveno iz najuže okoline, iz pribrežnih sela iste nahije, a zatim i iz susjednih nahija u kojima nije došlo do razvitka gradova. Usljed veće fluktuacije stanovništva u gradove ne samo što u nekim nahijama u tome periodu nije evidentan ni prirodni prirast stanovništva, nego je ono, štaviše, bilo u opadanju. Takav je slučaj bio sa nahijama Završom i Sprečom u kojima je 1533. godine bio evidentiran relativno visok procenat muslimanskog stanovništva (u Završu 32,3% i Spreči 28%), a do 1548. stanovništvo je u njima bilo opalo, i to: u Završu za 51 kuću (muslimansko za 8 kuća)⁷⁹, a u Spreči

za 87 kuća (muslimansko za 23 kuće)⁸⁰, premda je procenat muslimana u njima bio i dalje u izvjesnom porastu ili je ostao na istom nivou (u prvoj 35%, a u drugoj ostao 28%). Razlog takvoj pojavi u ovim dvjema međusobno susjednim nahijama, u neposrednoj blizini kasaba Gornje i Donje Tuzle, kao i na maloj udaljenosti od samog Zvornika, jeste rapidno razvijanje tih kasaba, kao i to što je mnogo muslimansko stanovništvo i iz tih nahija odselilo u te kasabe. Kako se vidi, ta dva procesa: pristupanje islamu i nastanak gradova, bili su usko povezani, upravo jedno drugo je uslovljavalo, i teško se mogu odvojeno posmatrati. Naime, razvitak kasaba bio je, svakako, uslovljen postojanjem muslimanskog seoskog stanovništva koje je, kako smo vidjeli, na tom cijelom području do 1533. godine bilo zastupljeno u prosjeku do 30% od ukupnog stanovništva. Ali, s druge strane, sam razvitak gradova ubrzavao je ujedno proces pristupanja islamu okolnog stanovništva koje se selilo u grad i na taj način sticalo poreske povlastice kasabalija.

Povećavanje broja muslimana po nahijama do sredine XVI vijeka bilo je neravnomjerno, uslovljavano istim razlozima kao i ranije, s tim što se sada utjecaj islama manje širio iz tvrđava, a mnogo više iz gradskih naselja (kasaba) koja su postajala centri muslimanskog kulturnog utjecaja i oslonac osmanske vlasti. U odnosu na ranije stanje najviše je bio povećan broj muslimana u onim nahijama u kojima su se razvile kasabe, i to povećanje odnosilo se zapravo samo na ta gradska naselja, dok je u selima odnosnih nahija povećavanje broja muslimanskog stanovništva ostalo ravnomjerno ostalim nahijama u kojima nije bilo gradskih naselja. Tako je, na primjer, broj muslimanskih domaćinstava u nahiji Gornjoj Tuzli do 1548. godine bio nesrazmjerno mnogo povećan uzimajući u obzir i istoimenu kasabu, dok je u samoj nahiji to povećanje bilo donekle u skladu sa povećavanjem tog broja u drugim nahijama gdje nije došlo do razvitka gradova. U Donjoj Tuzli, međutim, povećavanje broja muslimanskog stanovništva u istom vremenu bilo je relativno sporije zbog sporijeg mijenjanja fizionomije te varoši u muslimansko-orientalnu kasabu, kako ćemo to vidjeti⁸¹.

Od ostalih nahija pristupanje islamu bilo je najbrojnije oko gradova Srebrenika, Zvornika, Sokola i Srebrenice, i to, uglavnom, zbog razvijenih gradskih naselja oko tih gradova, odnosno u granicama tih nahija. Relativno najveći broj muslimanskih domaćinstava sredinom XVI vijeka u bosanskom Podrinju i Posavini bio je, ipak, dostignut u nahiji Srebreniku, premda u njoj nije došlo do razvoja ni jednog gradskog naselja koje bi taj procenat povećavalo. Sama *varoš Srebrenik* predstavljala je još uvijek samo veće, pretežno muslimansko selo sa ukupno 73 kuće i 31 mudžeredom, od čega je na kršćane otpadalo 17 kuća sa 2 mudžereda. U već ranije navedenim naseljima u toj nahiji

⁷⁹ U 9 sela, 2 naseljene mezre i 1 naseljenom čifluku u nahiji Završu bilo je 1548. godine: 265 kuća sa 27 mudžereda; od toga muslimana: 94 kuće sa 23 mudžereda (No 260, fo 226, 330, 337, 338, 371, 372, 397, 401, 402, 457, 458). Up. ranije iznesene podatke za 1533. godinu.

⁸⁰ U 11 sela, 1 mezri i 1 čifluku u nahiji Spreči bilo je te godine 749 kuća sa 50 mudžereda; od toga muslimana: 212 kuća sa 41 mudžeredom (No 260, fo 193, 194, 195, 196, 197, 324, 326, 327, 328, 399, 413). Up. izneseno stanje za 1533. godinu str. 202.

⁸¹ Dio I, pogl. III, Gradsko stanovništvo.

evidentirano je 1548. godine ukupno 486 kuća poreskih obveznika sa 11 mudžereda, od čega muslimana 309 kuća sa 89 mudžereda⁸² (muslimani 63,5%; 1533. g. = 42%).

Trebalo je očekivati da je zborničko područje po broju muslimanskih domaćinstava ostalo stalno na prvom mjestu zbog vojno-strategijskog i administrativnog značaja zborničkog grada i kasabe, kao sjedišta istoimenog sandžaka. Godine 1533. tako je i bilo kada je procenat muslimanskog stanovništva prema kršćanskom u toj nahiji bio veći nego u drugim nahijama. U 15 sela bilo je te godine evidentirano ukupno 640 domaćinstava poreskih obveznika sa 135 mudžereda, od čega je na muslimane otpadalo 230 kuća sa 64 mudžereda⁸³ (muslimani oko 36%). Sam Zbornik, tj. podgrađe grada predstavljalo je malenu kasabu sa 113 muslimanskih i 17 kršćanskih kuća sa 7 mudžereda⁸⁴, ali je u njemu i tada živjela, dakle, polovina muslimanskog stanovništva te nahije.

Kasnijim razvitkom, tj. povećavanjem stanovništva u kasabi i okolini, zbornička nahija je sredinom XVI vijeka po procentualnom omjeru jednog i drugog stanovništva dolazila na drugo mjesto među ostalim nahijama u ovoj oblasti, poslije Srebrenika. Za razliku od Srebrenika, čije maleno podgrađe nije moglo utjecati na vrlo povoljan rezultat muslimanskih domaćinstava u toj nahiji, u zborničkoj nahiji je bio obrnut slučaj. Tu je sada dvije trećine muslimanskih domaćinstava otpadalo na kasabu Zbornik, a samo jedna trećina na sela u okviru te nahije. Zbornik je u 8 značajnijih mahala imao 432 muslimanske kuće i u kršćanskoj mahali (varoš) svega 30 kuća (15 kuća, 15 baština i 1 mudžered)⁸⁵. U cijeloj nahiji (15 sela) i kasabi Zborniku evidentirano je 1548. godine ukupno 1077 kuća poreskih obveznika sa 88 mudžereda, od čega 623 muslimanske kuće sa 84 mudžereda⁸⁶ (muslimani 57%). Iz tih podataka se vidi da je cjelokupno stanovništvo zborničke nahije u periodu između 1533. 1548. godine bilo povećano za 437 kuća poreskih obveznika, tj. upravo za toliko koliko je kuća imao Zbornik. Sam Zbornik, opet, iako sjedište sandžak-bega, nije se urbano bio mnogo razvio, imao je samo 45 kuća više nego kasaba Gornja Tuzla.

U nahiji Srebrenici se između dva popisa, tj. do 1548. godine, procenat muslimanskog stanovništva bio gotovo udvostručio. Sama Srebrenica, međutim, nije mnogo doprinijela tome porastu jer je, kao značajno rudarsko mjesto, sporo poprimala orijentalno-muslimansku fizionomiju budući su u njoj još i sredinom XVI vijeka skoro dvije trećine stanovništva činili kršćani. Nevedene godine (1548) u Srebrenici je bilo evidentirano u 21 malenoj mahali 143 kršćanske kuće sa 10 mudžereda, 44 kuće bivših filuridžija sa 6 mudžereda i 5 kuća *hajmane* (= privremeno nastanjeni), tj. svega 192 kršćanske kuće sa 16 mudžereda naprama 106 muslimanskih kuća, koliko je brojao muslimanski džemat⁸⁷. U cijeloj nahiji računajući i Srebrenicu, postojalo je svega 658 kuća sa 71 mudžeredom, od toga muslimana 197 kuća sa 32 mudžereda⁸⁸ (muslimani 30%).

⁸² TD, No 260, fo 171, 173, 230, 363, 468, 469, 470, 471 i 472.

⁸³ TD, No 173, fo 50, 51, 55, 56, 62, 63, 73 i 76.

⁸⁴ Isto, fo 2, 11.

⁸⁵ TD, No 260, fo 180—184.

⁸⁶ Isto, fo 184—189, 416—420, 460, 479.

⁸⁷ Isto, fo 14—18.

⁸⁸ Isto, fo 18—25, 445.

U nahiji Sokolu ne samo što je postojala istoimena tvrđava sa malenom *varoši Sokolom*, podgrađem te tvrđave, nego se dalje odatle prema jugozapadu, na rječici Sokoluši, od nekadašnjeg rudarskog sela Gračanice rapidno razvijala kasaba Gračanica. Zbog toga je brojno stanje muslimana u ovoj nahiji još prije sredine tog vijeka premašivalo polovinu cjelokupnog stanovništva. Gračanica se do te godine bila razvila u gradsko naselje sa 3 muslimanske mahale i predgrađem kasabe (selo Gračanica), u svemu 238 kuća sa 49 mudžereda, 33 baštine i 1 primićur, od čega 188 muslimanskih kuća sa 37 mudžereda i 12 baština⁸⁹ (muslimani 88%). U cijeloj nahiji, tj. u svima ranije navedenim naseljima, uključujući i Gračanicu, postojalo je te godine ukupno 889 kuća sa 148 mudžereda, od toga muslimana 454 kuće sa 90 mudžereda⁹⁰ (tj. muslimani 51%, naprama 34,6% u 1533. g.).

U dvjema susjednim nahijama Jasenici i Smolući, koje su gravitirale Srebreniku, broj muslimanskih domaćinstava bio je relativno takođe visok. U ranije navedenim naseljima nahije Jasenice evidentirano je ukupno 746 kuća sa 137 mudžereda, od toga 349 muslimanskih kuća sa 102 mudžereda⁹¹ (muslimani 46,8%, a 1533. = 31,8%). U nešto manjoj, nahiji Smolući postojalo je u 11 sela ukupno 512 kuća sa 98 mudžereda, od toga muslimana 204 kuće sa 97 mudžereda⁹² (muslimani 48%; 1533. g. = 30,6%).

U svima ostalim nahijama u ovoj oblasti, do 1548. godine, broj muslimanskih domaćinstava kretao se do 30%. U sjevernim nahijama: Koraj, Visori, Bijeljina, a naročito Nenavište, broj sela se stalno povećavao, čifluci i mezre su naseljavanjem prerastali u sela, pa se na taj način, kao i konstantnim prihvatanjem islama, povećavao broj muslimanskog stanovništva. U nahiji Visorima, mjesto ranijih 12 sela i 4 naseljene mezre, razvilo se bilo 21 naselje, tj. 20 sela i 1 naseljena mezra. Ranije 4 naseljene mezre, kao i jedna nenaseljena mezra prerasle su bile u sela, i to: Pribile (Pribili)⁹³, Međusića, Kojasje i Humac Sičići, kao i Lukavići (danas Lukavac)⁹⁴, sva u okviru knezovskih timara. Zatim se pojavljuju nova sela koja se ranije ne spominju ni kao mezre: Kozjak, Konovići, Boderište, a naseljena je bila i *mezra Vukadin u blizini sela Božovinci*, takođe u knezovskom timaru. Osim tih naselja spominju se još 3 nenaseljene mezre, 2 nenaseljena čifluka i 1 zemin, koji će se kasnije takođe razviti u sela. Ukupan broj poreskih domaćinstava u toj nahiji iznosio je: 561 kuća sa 100 mudžereda, od toga muslimana: 153 kuće sa 64 mudžereda⁹⁵ (muslimani 27% naprama 22,5% u 1533).

U nahiji Teočaku nije se bio povećao broj naselja, kao što se značajnije nije bio povećao ni broj domaćinstava u njima, ali se prilično bio povećao broj muslimanskih domaćinstava. Ukupan broj iznosio je

⁸⁹ Isto, fo 103—106

⁹⁰ Isto, fo 103—160, 227, 228, 229, 367, 368, 369, 395, 461, 462, 463, 464, 465, 476.

⁹¹ Isto, fo 156—162, 238, 239, 395, 396, 454, 455, 466, 473.

⁹² Isto, fo 198—205.

⁹³ Naziv sela Pribile vjerovatno je nastao po vlasima Pribilovićima, jer je i samo to selo činilo timar kneza Pavca.

⁹⁴ *Lukavići i Sičići* (danas nepoznato) su, očito, rodovska imena vlaha; obadva su spadala u timare knezova.

⁹⁵ TD, No 260, fo 151—154, 231—233, 370, 390—392, 467, 500.

383 kuće sa 49 mudžereda, od toga 114 muslimanskih kuća sa 37 mudžereda⁹⁶ (muslimani 30%; 1533. = 21,9%).

Za razliku od teočacke, u nahiji Bijeljini se bio znatno povećao i broj naselja, kao i broj domaćinstava u dotadašnja 4 naselja. To područje je, kako je istaknuto, naseljavano osobito u periodu između 1533. i 1548. godine. Nastalo je u tome međuvremenu još 14 novih naselja: Tvrdkovac, Gornja Ruhotina, Donja Ruhotina, Popovi ili Zvonaš Selište, Kuzovrat, Tomaševac, Dunjevac (Gunjevac), Obarska, Triješnica, Mareštica, *Krčevac ili Gojsal Selište ili Vrljačka*, Brodac, Obrova ili Obrovac i Crnjelovo. Ukupan broj domaćinstava iznosio je 752 (1533, samo 55) sa 114 mudžereda, od čega 221 muslimanska kuća sa 107 mudžereda⁹⁷ (muslimani 29,4%, naprama 23,6% u 1533).

U susjednoj nahiji Koraju su, poslije 1533. godine, osim ranije navedenih 15 naselja nastala još slijedeća nova, i to sela: Bilajići, Magnojevići, Čađavica i Suho Polje, naseljene mezre: *Dedečaj i Motočina Sudanja?*, kao i 1 naseljen čifluk, *čifluk kneza Đure u selu Bili Potok*⁹⁸. Naselje Koraj, po kojem je nazvana nahija, odnosno znatno ranije i srednjovjekovna župa, još se u turskim izvorima ne spominje. Sudeći po franjevačkom samostanu „conventus S. Mariae in campo” koji se nalazio *kod sela Bilog Potoka* proizilazilo bi da se zapravo nekadašnje naselje *Bili Potok* nalazilo u području današnjeg Koraja⁹⁹. Ukupan broj domaćinstava u naseljima te nahije iznosio je 1548. godine 634 kuće poreskih obveznika sa 49 mudžereda, od toga 138 muslimanskih kuća sa 26 mudžereda¹⁰⁰ (muslimani 21%, gotovo nepromijenjeno (20%) od 1533).

Prostrana nahija Nenavište (Gradačac), koja se sterala zapadno od nahije Koraja, a sjeverno od Srebrenika i Sokola, tj. područje koje su zatvarale rijeke Tinja, Sava i Bosna, čije je stedište bio grad Gradačac, koji se u prvim turskim izvorima obično nazivao *kal'a-i Gračac*, ostala je dugo vremena vrlo slabo naseljena. Čini se da je to područje u prelaznom periodu, duže nego bijeljinsko, ostalo ničija zemlja. Još i 1533. godine ta nahija je bila upravo pusta. Postojala su u njoj tada samo 4 slabo naseljena mjesta: *varoš grada Gračaca*, Bihća Glavica, Koprivnica i Modriča — svega 49 kuća poreskih obveznika sa 10 mudžereda. U toj *varoši* evidentirano je bilo svega: 11 muslimanskih kuća i 6 kršćanskih sa 2 mudžereda, a u današnjoj Modriči: 2 muslimanske i 14 kršćanskih kuća sa 4 mudžereda, okupljenih oko franjevačkog samostana „Sv. Ilije”. Tih 13 kuća predstavljale su cjelokupno oprezovano muslimansko stanovništvo u toj nahiji¹⁰¹ (muslimani 26,5%).

Da je dolaskom turske vlasti u nahiji Nenavištu došlo do velikih etničkih promjena, govore mnoga pusta, ranije kultivisana zemljišta (mezre) u cijeloj toj nahiji, očito, ranije naseljena mjesta. Te godine spominje se 13 takvih nenaseljenih mezri, i to: *mezra Dvorska kod grada Gračaca*, zatim mezre: Sapna, Dolska, Mihaljevac, Moranica, Dišnica,

⁹⁶ Isto, fo 149, 150, 377, 393, 401, 430, 477—479.

⁹⁷ Isto, fo 208—219; Vid., još: A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF, XII—XIII, 1962—1963, str. 45—74.

⁹⁸ TD, No 260, fo 174, 329, 330, 332, 345, 393.

⁹⁹ A. Handžić, isto (POF XII—XIII), 48—51.

¹⁰⁰ TD, No 260, fo 155, 173, 174, 325—336, 345, 393, 473, 546.

¹⁰¹ TD, No 173, fo 41, 44, 53, 80.

mezra Tolisa i Vrbina Lokva (kod današnjeg Orašja), Gornji i Donji Skugrići, Nenaviško Polje (Nenavište ovasi), koja se mezra, odnosno nekadašnje naselje i sjedište ranije župe Nenavišta nalazilo kod današnjeg sela Skugrića, zapadno od Gradačca¹⁰³, *mezra Brestovo Polje u blizini sela Modriče*, *mezra crkve Ilinska Polja*, *mezra Rajska* i *mezra Dubrave*¹⁰³. Neke od tih mezri kasnije su ponovo naseljene i tako postale sela, dok neke nisu, pa im kasnije i imena iščezavaju.

Još i 1548. godine zbornički sandžakbeg je pozivao vlaške knezove i primicure da nasele ovo područje svojom rajom uz znatne poreske povlastice¹⁰⁴. Do te godine nahija je bila, ipak, uglavnom naseljena, a spomenuti poziv odnosio se, bez sumnje, na ravničarska i vodoplavna područja prema Savi u koja se niko nije žurio. To se vidi i po tome što je taj sandžak-begov poziv prilikom popisa evidentiran uz selo Hajsice (danas Hasići), koje se nalazi blizu utoka Bosne u Savu. Do te godine nastala su u nahiji slijedeća nova, odnosno naseljena stara opustjela naselja (sela): Crkvice ili Križevac (vjerovatno današnje selo Crkvina, jugozapadno od Bosanskog Šamca), Vučkovac ili Tinjica (vjerovatno današnje selo Vučkovi, jugoistočno od Gradačca), Slatina, *selo Slatnica sa Bunarom Svibovac* (vjerovatno današnje selo Sibovac), Čremošnica (danas Tramošnica), Žabar, *Orahova Rika*, *Milutinovo Selište*, Petrosalići, Domanovci (Domaljevac), Ledenice, Poznojevići, Koprivna, Hajsici, *selo Gornji i Donji Boki* (danas selo Bok, jugozapadno od današnjeg Orašja), Jakšići, Rupanovići (Županovići?), Kojasići, *selo Ogudovac sa Orlovim Poljem* (danas Obudovac), Babešnica, Rajska, *selo Brestovo Polje*, *blizu sela Modriče*, *Tolisa* (kod Orašja), Gornji i Donji Skugrići, *selo Skugrići sa Nenaviškim Poljem*, i *Tolisa* (kod Skugrića).

Da su tu nahiju zaista naselili vlasi svjedoči više imena novih sela koja se ranije ne spominju ni kao mezre, a koja nose čisto rodovska imena vlaha (Poznojevići, Petrosalići, Jakšići, Kojasići, Skugrići), kao i to što je većina tih sela bila ili carski ili sandžakbegov has. Vlaški knezovi kao sitne turske spahije imali su tu i svoje timare u koje su spadala sela: Čremošnica, Hajsici i Petrosalići, „Ogudovac sa Orlovim Poljem”, „mezra Tvrdkovište kod Save” (današnje selo Donja Mahala), Skugrići, Tolisa (kod Skugrića), dok je u nekim od tih sela još i 1548. godine naplaćivana filurija (vlaški porez) umjesto ispendže (Tolisa, Ogudovac, Orlova Polja, Hajsici i Petrosalići)¹⁰⁵.

Cjelokupan broj poreskih obveznika u ovoj nahiji iznosio je 1548. godine: 436 kuća za 119 mudžereda. Kako je kod novodoseljenog stanovništva, koje je sve do 1536. godine bilo istureno u čisto granični pojas prema ugarskim posjedima, bilo malo prelaza na islam, tako da je od svih navedenih naselja samo u 9 njih (*Slatnica sa Svibovcem*, Gornji i Donji Boki, Jakšići, Rupanovići, *Ogudovac sa Orlovim Poljem*, Modriča, *Skugrići sa Nenavište ovasi*, Bihća Glavica i *varoš tvrđave Gradčac*) bilo i nešto muslimanskih domaćinstava — to se konfesionalni odnos jednog i drugog stanovništva izmijenio. Na muslimane je tada otpadalo 56 kuća sa 30 mudžereda (tj. oko 13%, naprama 26,5% u 1533. godini).

¹⁰² TD, No 260, fo 168: *selo Skugrići sa Nenavište ovasi*.

¹⁰³ TD, No 173, fo 35, 41, 44.

¹⁰⁴ TD, No 260, fo 170.

¹⁰⁵ TD, No 260, fo 163—170, 233—235, 394, 395, 474, 475.

U samom Gradačcu je ostalo isto stanje kao i prije 15 godina (10 muslimanskih kuća sa 2 mudžereda), a samo se u Modriči koja je predstavljala mali trg (bazar) stanje nešto izmijenilo, tj. *muslimanski džemat* je brojao 26 kuća sa 19 mudžereda, a *kršćanski džemat* 31 kuću sa 4 mudžereda¹⁰⁶. Tako je sredinom XVI vijeka od svih nahija u ovoj oblasti proces islamizacije bio najmanje zahvatio nahiju Nenavište.

Još ćemo spomenuti nahiju Drametin, u kojoj je broj naselja ostao isti kao i 1533. godine. Ukupan broj domaćinstava nešto je bio povećan, tj. 624 kuće poreskih obveznika sa 48 mudžereda, od čega 119 muslimanskih kuća sa 34 mudžereda¹⁰⁷ (muslimani oko 19%, naprama 16,1% u 1533). Kako se vidi, i tu je u periodu između 1533. i 1548. godine procentualni porast muslimanskih domaćinstava bio neznatan, jer nije u njoj postojao utvrđeni grad, a niti je došlo do razvitka jednog novog gradskog naselja, kao što je bio slučaj u nahiji Sokolu sa Gračanicom. Osim toga kroz nju nije vodio ni jedan važniji put.

Nije suvišno ako ponovo naglasimo da pruženi brojčani podaci o stanovništvu po nahijama predstavljaju samo feudalne poreske obveznike u toj oblasti, tj. kršćansku i muslimansku raju, kao i gradsko stanovništvo, i da tim nije obuhvaćen i onaj malobrojni sloj korisnika rajinskih daća tj. spahije i gradske posade, kao i državni službenici i sandžak-begovi ljudi. Prema tome, što se tiče kršćanskog stanovništva, ono je tim podacima uglavnom u cjelini obuhvaćeno, dok bi broj muslimanskog stanovništva trebao biti nešto veći nego je ovdje iskazan.

Na taj način pružen je ne samo tok procesa islamizacije, odnosno pregled brojčane zastupljenosti muslimana po nahijama koji rezultira iz tri popisa zborničkog sandžaka (1528, 1533. i 1548) nego je ujedno dat cjelokupan statistički pregled stanovništva u prvoj polovini XVI vijeka za cijelu oblast koju je do kraja 1966. godine obuhvatao raniji tuzlanski srez. Tu nisu uzete u obzir samo nahije: Šubin, Kušlat i Sapna, zatim Budimir (Ludmer) i Gostilj, odnosno nakon prikazanog stanja kod vlaha (1528) u prve tri nahije, nije u tih pet nahija praćen proces povećavanja broja muslimanskih domaćinstava. U njima se nisu razvila gradska naselja, a niti su tu, osim Kušlata, postojale tvrđave, pa se u njima proces prihvatanja islama razvijao srazmjerno kao u drugim sličnim nahijama. U okviru ovog šireg razmatranja nije takođe obuhvaćena analiza tog procesa u centralnom dijelu te oblasti, tj. u dvijema tuzlanskim kasabama i njihovim nahijama, zbog toga što je pitanje stanovništva u njima kao i proces islamizacije predmet posebnog razmatranja¹⁰⁸.

Bez šireg teritorijalnog sagledavanja ne bi se mogle uočiti izvjesne važne činjenice u tome procesu. Iz tog izlaganja proizilazi da se do 1533. godine brojčani odnos muslimana u ovoj oblasti kretao u prosjeku do 30%, a za slijedećih 15 godina, uz opće povećavanje broja stanovnika i pojačano prelaženje na islam, i procenat muslimana se povećao do blizu 40%. Iako je razvijanjem kasaba utjecaj kršćanskih kulturnih centara u njihovim sjedištima bio neutralisan, on se ipak osjećao i kasnije u okolnim selima tih nahija, s tim što je u njima broj novih mu-

¹⁰⁶ Isto, fo 167, 475.

¹⁰⁷ Isto, fo 325. 339—346, 399. 410—412, 472.

¹⁰⁸ Dio II, pogl. IV, VI i VII.

slimana ostajao procentualno manji nego u drugim nahijama. Tako je 1548. godine u samim selima nahije Srebrenice (izuzimajući kasabu) procenat muslimana iznosio samo 16,4%, a slično je bilo i sa nahijama Donjom i Gornjom Tuzlom. Međutim, sasvim je bilo drugačije u nahijama: Srebreniku, Sokolu, Jasenici, Smolući i Završu gdje se u to vrijeme ne spominju nikakve kršćanske kulturne ustanove, pa i pored toga što u njima nije došlo do razvitka kasaba procenat muslimanskih domaćinstava povećavao se znatno brže nego u drugim nahijama.

Obradujući drugu polovinu XVI vijeka ograničili smo se na analizu užeg područja u toj oblasti, na dvije tuzlanske nahije i njihova centralna naselja, kasabe Gornju i Donju Tuzlu, što je u drugom dijelu ovog rada posebno razmatrano. Na osnovu takvog detaljnijeg razmatranja tog područja može se steći jasna predodžba o toku i intenzitetu tog procesa i u svima drugim nahijama u gradskim naseljima do kraja XVI vijeka. U tome razdoblju proces širenja islama pokazuje se, u svjetlu defterskih statističkih podataka, neuporedivo sporiji u odnosu na njegov tok u prvoj polovini tog vijeka.

Upoređujući statističke podatke za dvije tuzlanske nahije (tabelarni pregled stanovništva uz pogl. V i VI, dio II) mora se postaviti pitanje: zašto je u cijelo pola vijeka, od 1548. do 1600. godine, u svjetlu službenih turskih popisa, došlo do tako malenog porasta stanovništva u tim nahijama (a to uglavnom vrijedi i za cijelu tretiranu oblast) zatim zašto je tako malo porastao procenat muslimanskog stanovništva, naročito u nahiji Donjoj Tuzli? Odgovor na ta pitanja leži, sigurno, u činjenici što je turskim osvojenjem Slavonije (započeto 1536, a završeno 1552. godine) i zasnovanim brojnim muslimanskim gradskim naseljima u sandžacima: sremskom, požeškom i donekle pakračkom, muslimansko stanovništvo iz stabilizovanog bosanskog zaleđa, naročito iz gradova, a i sa sela, dobrim brojem selilo u nove krajeve, prema intencijama same državne politike, a radi razvoja novih gradskih naselja. Zna se da je vojska sama vodila razne zanatlije, a i drugo stanovništvo kretalo se za vojskom. Najviše je muslimanskog stanovništva otišlo u Slavoniju baš iz onog kuta sjeverne Bosne koji se proteže između donjih tokova Bosne i Drine. *Nema, međutim, sumnje da su u dunavsko-savsko meduriječje najviše naseljenika dali muslimani iz bližih bosanskih krajeva, osobito iz Soli, Usore i Pobosanja, koji su s tim zemljama i inače imali najviše veze*¹⁰⁹. U periodu turske ekspanzije i širenja granica bio je, tako reći, zakon stabilizovanog zaleđa da daje koloniste, naročito zanatlije za naseljavanje i podizanje gradova u novoosvojenim oblastima. Zbog toga je u nekim kasabama u Podrinju u drugoj polovini XVI vijeka stanovništvo i znatno opalo. Čini se da je najviše pokretano stanovništvo koje je najlakše bilo na dohvat, tj. iz kasaba na glavnim putevima. Tako je, zbog forsiranja razvitka gradova u Slavoniji, a i zbog rata (od 1593—1606), sam Zvornik imao 1600. godine upola manje stanovnika nego je imao sredinom toga vijeka, tj. evidentno je bilo u njemu svega 217 domaćinstava (od kojih samo 5 kršćanskih) naprama 462 domaćinstva (30 kršćanskih) koliko je imao 1548. godine¹¹⁰.

¹⁰⁹ S. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953, str. 56.

¹¹⁰ Up. TD, No 260, fo 180—185 i No 743, fo 387—389.

Ako zatim pogledamo turske popisne deftere za spomenute sandžake u Slavoniji upašće nam takođe u oči česti spomeni muslimana iz bosanskog i zborničkog sandžaka, i to ne samo među posadama po utvrđenim gradovima i po kasabama kao zanatlija, nego i po selima. U tim izvorima nalazimo spomena, ali manje, i o kršćanima koji su se iz ovih krajeva odselili u Slavoniju, naročito martolosi i drugo filuridžijsko stanovništvo (vlasi) ali i starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo. To su razlozi zbog kojih je 1600. godine u dvjema tuzlanskim nahijama, pored drugih faktora, evidentan vrlo malen, skoro nikakav prirast stanovništva, a to će vrijediti i za cijelu ovu oblast. Broj kršćana je konstantno opadao zbog permanentnog prelaženja na islam, a zatim se to muslimansko stanovništvo, poglavito iz kasaba, a rjeđe i sa sela, pomjeralo preko Save. Prema tome, iz brojčanih podataka o muslimanskom stanovništvu u spomenutim izvorima ne možemo zaključivati o toku i obimu islamizacije u cjelini u razdoblju druge polovine XVI vijeka, jer tu nije evidentan i migracioni proces. Nema sumnje u to da su i opći politički događaji imali utjecaja na islamizaciju. Poraz turske vojske kod Lepanta (1571), zatim pod Siskom (1593), i u vezi s tim kriza u timarsko-spahijskom sistemu, kao i nastanak opće finansijske krize i inflacione situacije u novčanom sistemu, odrazili su se bili donekle i na proces širenja islama.

U prvom periodu konfesionalne razlike nisu dovodile do bilo kakvog podvajanja, jer, kako je istaknuto, dugo vremena je i samo prelaženje na islam imalo deklarativan karakter, sastojalo se u uzimanju muslimanskog imena. Omladina je obično formalno primala islam i živjela u zajednici sa roditeljima kršćanima, žene novih muslimana dugo su zadržavale ranija imena, muslimani i kršćani u zajednici su zakupljivali krupne državne prihode, jedni za druge pred sudovima jamčili i pomagali se u svim poslovima, a kršćansko porijeklo nikome nije ni u čemu smetalo itd. Ali razvijanjem samih gradova, tj. muslimanskih gradova (kasaba), centara osmanske vlasti i muslimanskog kulturnog djelovanja, koji su osiguravali povoljnije životne uslove, počela se osjećati izvjesna polarizacija. Otvorena muslimanska gradska naselja su na poseban način utvrđivana, opasavana su zidom sa kapijama, tj. stvarane su palanke. Tamo, opet, gdje je muslimansko gradsko naselje islamizacijom prerastalo iz mahala srednjovjekovne varoši nastojalo se stvoriti jedan muslimanski centar (koji se pregrupisavanjem izdvajao iz stare varoši) da bi ga bilo moguće utvrditi, tako da je kršćanska varoš ostajala iza zida palanke. Tako je bilo na cijelom Balkanu, jer se u nekim krajevima rano spominje i djelovanje hajduka. I u sjevernim dijelovima zborničkog sandžaka hajduci se spominju još u prvoj polovini XVI vijeka¹¹¹. Do sredine toga vijeka u ovoj oblasti relativno je bio mali broj onih novih muslimana i u kasabama i u selima koji su kršćansko ime oca prikrili apelativnim imenom *Abdulah*, nego je velika većina jasno deklarirala svoje kršćansko porijeklo. Ali već u popisu iz 1600. godine nalazimo drugu situaciju, kršćansko porijeklo se ne ističe, nego je svugdje kršćansko ime oca pokriveno bilo eufemističkim općim imenom. To je rezultiralo i iz općih političkih prilika, naročito iz ratnog stanja (1593—1606) sa zapadnim zemljama.

¹¹¹ Up. Kanuni i kanun-name, Sarajevo, 1957, 102 i 117.

B) Kulturne prilike

(Pregled urbanog razvitka gradskih naselja i podizanja kulturnih objekata)

Kada je riječ o kulturnim prilikama muslimana u najranijem periodu, dok još islamizacija nije šire zahvatila, potrebno se osvrnuti na *utvrđene gradove*. Poznato je, naime, da je kulturna komponenta uvijek bila prisutna i u izrazito vojno-strategijskim punktovima, a ne samo u razvijenijim gradskim naseljima. U srednjovjekovnim tvrđavama obično su i prije Turaka postojale bogomolje, a za vrijeme turske vlasti u njima su redovito, i to odmah u početku, bile podignute *džamije za posadu*.¹ U nekim našim tvrđavama, štaviše, vidljiv je i kontinuitet između ranijeg stanja i turskog vremena. Kao primjer navodim grad Kušlat, na ušću Jadra u Drinjaču, gdje su očuvani ostaci stare crkve pored džamije koja je još i danas u upotrebi².

Džamije po tvrđavama bile su ili nanovo podignute u skladu ostale tvrđavske arhitekture ili su im bile prilagođene postojeće prikladne prostorije sa dogradnjom minareta. One su bile carske (državne), tj. održavane su iz državnih sredstava. Njihovi službenici prvenstveno su bili vojnici, a njihove plaće kao vjerskih službenika, nisu se osobito isticale; bile su obično nešto malo veće od plaća običnih mustahfiza. U uslovima vojne krajine, tj. u tvrđavama čije su posade bile ulufedžijske (graničari, dnevničari) dnevnice vjerskih službenika kretale su se: imama od 5—10 i mujezina od 3—8 akči, zavisno od značaja same tvrđave; dok su obični mustahfizi imali dnevnice između 4 i 6 akči. Vjerski službenici u graničnim tvrđavama uvijek su pripadali džematu mustahfiza, premda su bili zastupljeni i drugi džemati (azapi, farisi, tobdžije)³. U stabilizovanoj pozadini gdje su posade uživale stalne timare, i obično se sastojale samo od mustahfiza, visina timara vjerskih službenika kretala se u istim relacijama kao i kod ulufedžija, tj. manje od timara gradskih čehaja, a obično nešto malo veće od običnih mustahfiza, a često samo toliko koliko i minimalni mustahfizki timari⁴.

¹ To najbolje vidimo u čisto turskim utvrđenjima. U tvrđavi *Rumeli Hisaru* na Bosporu, sagrađena pred samo osvojenje Konstantinopola (1452/3), u središnjem dijelu bila je podignuta džamija sa minaretom, kao poseban arhitektonski objekat, što je i danas vidljivo. Na osnovu toga jasno je da su Turci u početku sa upotpunjavanjem fortifikacije srednjovjekovnih tvrđava gradili u njima odmah i džamije.

² Tvrđava Kušlat je u ovom smislu jedinstvena. Na uskom platou na vrhu te tvrđave očuvan je dio zida (živi zid u stijeni) u kojem još i danas stoji lijepo izdubljena crkvena (oltarska) niša. Svega nekoliko metara istočnije podignuta je manja džamija, datira prema tradiciji iz vremena Mehmeda II Osvajača, koja se svojom starinskom arhitekturom zaista uklapa u ambijent grada. Što je interesantno, tu džamiju, kao u orlovu gnijezdu, još i danas održavaju stanovnici nekoliko okolnih sela i u njoj, po starom običaju, obavljaju molitvu petkom.

³ A. Handžić, *Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka*. GDI BiH XIII, 1962, 321—339.

⁴ Kao primjer navodim visine timara u zvočničkoj tvrđavi iz 1533. godine. Dizdar (zapovjednik grada) Evlija-ga = 4.000; gradski čehaja Nesuh = 3.000; hatib (propovjednik) u džamiji Mevlana Bedruddin = 2.200; imam Pir Ali = 1.400; mujezin Behlul Sofi = 1.400. Svi ostali obični neferi imali su timare po 1.400 akči. Jedino su se razlikovali zapovjednici oda (po 1500), zatim zanatlje (obično 1.700), te zapovjednici tobdžija (2.100) i džebedžija (2.000) — Ist. BBA, TD No 173, fo 48—64.

Od 12 tvrđava u zborničkom sandžaku u osam se spominju vjerski službenici, a samo u četiri malene tvrđave takvi službenici u izvorima nisu evidentni. Može se, dakle, sigurno reći da su od početka turske vlasti postojale džamije za posade u sljedećim tvrđavama: Zvorniku, Srebrenici, Kušlatu, Teočaku, Sokolu, Srebreniku, Brčkom i Šapcu. To su tvrđave sa zatečenim *varoškim podgrađima* koja su, zbog svog položaja uglavnom imala perspektivu i daljnjeg razvoja. Međutim, tvrđave: Perin (g. 1548: 8 mustahfiza), Novi (12), Gradačac (10), i Noćaj (9)⁵ nisu u novim uslovima imale kakav strategijski značaj, a niti su njihova sićušna podgrađa od svega nekoliko kuća, nazivana također *varošima*, imala perspektivu daljnjeg razvitka. U njima, očito, zbog tako malobrojne posade, posebne bogomolje nisu bile ni podignute, ali je u tadanjim uslovima svakako i tu postojao vjerski život i obavljana molitva.

Kako je već ranije istaknuto, prije propasti Ugarske na Mohaču (1526) nije u ovoj oblasti bilo dovoljno sigurnosti, pa nije bilo govora ni o razvitku tvrđavskih podgrađa, a posebno o razvitku otvorenih gradskih naselja. To je jasno i iz činjenice što su prije tog događaja i u svima navedenim tvrđavama posade bile ulufedžijske, bez stalnih timara. Nešto kasnije, jedna polovina navedenog broja, one južnije tvrđave, dobile su stalne mustahfize. Tako, tek nešto prije 1533. godine posade Zvornika, Srebrenice, Kušlata, Perina, Teočaka, Sokola i Srebrenika dobile su stalne timare, dok su u onima na desnoj obali Save: u Šapcu, Noćaju, Novom i Brčkom i dalje ostali graničari — dnevničari⁶. Tako je stanje ostalo sve do poslije 1536, kada su Turci poduzeli ofanzivu za osvajanje Slavonije, te su poslije te a prije 1548. godine i posade posljednje četiri tvrđave dobile stalne timare⁷. Prema tome, u ovome periodu i sjedišta organa vlasti i kulturne muslimanske ustanove nalazile su se jedino u okviru utvrđenih gradova. Kao primjer navodim zborničku tvrđavu, centralnu i najznačajniju. U njoj je, tj. u njenom Gornjem gradu, bila podignuta džamija Mehmeda II (Fatih) nastala, dakle, poslije 1460. a prije 1481. godine. Evlija Čelebija ju je opisao 1664. godine kao: *starinska džamija pokrivena olovom i tavan-kupolom*, na kojoj je zatekao dva natpisa, jedan o utemeljenju, a drugi se odnosio na popravak iz 1547. godine⁸. Pored džamije nalazila se i javna banja — redoviti pratilac muslimanskih sakralnih objekata — podignuta prije 1476. godine, a bila je također carska⁹. Oko džamije razvila se i stambena četvrt, koja se u popisima naziva: *Mahala džamije sultana Mehmeda-hana*, a obuhvatala je i neke dućane živežnih namirnica, magacin hrane i čatrnju za vodu¹⁰. Također u donjem dijelu tvrđave, tj. u Donjem gradu koji je — na osnovu utvrđenih opsežnih građevinskih radova poduzetih 1491. godine u okviru zborničke tvrđave — najvjerojatnije bio i izgrađen te godine, bila je podignuta jedna bogomolja koja se nalazila do Carske kapije.¹¹

⁵ BBA, TD No 260, fo 454—460 i 481—500.

⁶ BBA, TD No 173, fo 48—90.

⁷ BBA, TD No 260, fo 454—460, 481—500.

⁸ Evlija Čelebi, *Putopis* — prevod i komentar H. Šabanović, Sarajevo 1967. str. 477.

⁹ BBA, TD No 16, fo 279.

¹⁰ A. Handžić, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH XVIII, Sarajevo 1970.

¹¹ Isto, str. 159.

Nakon izloženog jasno je da sve što bi se moglo reći o kulturnoj dimenziji muslimanskog stanovništva u ovoj oblasti do početka četvrtog decenija XVI vijeka bilo je vezano za utvrđene gradove, jer do tada nije bio ni počeo razvitak tvrđavskih podgrađa ili otvorenih gradskih naselja sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom. A kako se do tog vremena proces islamizacije u sjeveroistočnoj Bosni bio proširio na približno 30% rajinskog stanovništva, proizilazi da su jedino tvrđavski vjerski službenici, jer drugih nije ni bilo, predstavljali aktivne faktore u ovom procesu. Ima i izričitih podataka u *Ahkām defterima* kako su tvrđavski imami primali u samim tvrđavama formalna očitovanja stanovnika o prihvatanju islama i vodili evidencije o novim muslimanima.

Nešto prije 1533. godine počeo je proces odvajanja naselja iz tvrđave i stvaranja gradskih naselja u podnožju tvrđava, kao i otvorenih gradskih naselja. Da bi se pružila obavještenja o kulturnim prilikama u ovom ranom periodu potrebno je pratiti proces razvitka gradskih naselja (*kasaba*) u kojima redovito kulturni objekti, obično sakralni, postaju centri oko kojih se razvijaju novi urbani kvartovi i obično pod nazivima tih objekata. Zbog oskudnih izvora ovdje će biti govora uglavnom o materijalnoj kulturi, o objektima koji su do kraja XVI vijeka bili podignuti u gradskim naseljima ove oblasti, a manje o duhovnom stvaralaštvu koje ionako tek kasnije dolazi do jasnijeg izražaja. Ovim pregledom biće, prema tome, dat jedan prosjek razvitka gradskih naselja koja postaju kako centri kulturnog djelovanja tako i sjedišta turskih administrativnih i sudskih organa vlasti, dok tvrđavama ostaje samo vojno-stratezijska funkcija.

Sticanje naziva *kasabe* predstavljalo je događaj u razvitku jednog naselja. Priznavanje takva statusa potvrđivano je posebnim upravno-pravnim aktom i izdavana povelja, jer se time mijenjao pravni položaj gradskog muslimanskog stanovništva. A da bi jedno mjesto steklo taj status bilo je potrebno da postigne određeni stepen razvitka, a to je: da postoji najmanje jedan džemat muslimanskog stanovništva, najmanje jedna glavna džamija u kojoj se obavljala molitva petkom i Bajramom i da postoji trg, tj. da se održava sedmični pazar.¹² Izdavanjem fermana o tome naselje je bilo upisano u spisak *kasaba*. Muslimansko stanovništvo je time postalo oslobođeno od rajinskih poreza i obaveza; ono nije više plaćalo osnovni rajinski porez tzv. *resm-i çift*, i, što je najvažnije, nije više nikome bilo upisano kao raja. Zatim, ono je obično bilo oslobođavano i od državnih nameta (*'avāriz*), zavisno od značaja i važnosti samog mjesta, kao i od toga da li je to stanovništvo vršilo još kakvu važnu službu za državu. To je takozvani *mu'āfiyet* muslimanskog gradskog stanovništva¹³. To stanovništvo se sada bez teškoća moglo i da preseli iz jednog gradskog naselja u drugo.

Logično je da prve *kasabe* nastaju u privredno značajnijim područjima, drugim riječima u područjima koja su i dotle predstavljala

¹² Up. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII—XIII, 1965, str. 54; Isti, *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH XVIII, 1970, 176.

¹³ *Mu'āfiyet* (= povlaštenost) je problem koji nije još dovoljno rasvijetljen. O tome A. Handžić (referat na VI Kongresu istoričara Jugoslavije u Budvi, 7.—10. X 1973): *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku* (u štampi).

carske hasove. Tako se u četvrtom i petom deceniju XVI vijeka u ovoj oblasti rapidno razvijaju sljedeće kasabe: Zvornik, Srebrenica, Gornja Tuzla, Donja Tuzla i Gračanica, dakle, rudarska i solarska mjesta obuhvaćena carskim haskim domenima, kao podgrađa tvrđava ili otvorena naselja. U drugoj polovini XVI vijeka status kasabe dobivaju još Bijeljina, Modriča i Brčko, ali ostaju malena naselja koja se ne mogu ni približno mjeriti sa prvim. Međutim, podgrađa ranije spomenutih tvrđava, iako se u svima popisima iz tog vijeka i dalje formalno nazivaju *varošima* (varoši tvrđava: Kušlata, Perina, Teočaka, Srebrenika, Sokola, Gradačca, Novog i Noćaja) stagniraju, ostaju na nivou na kojem su i zatečena od 10—20 kuća, jer u novim uslovima nisu imala perspektivu daljeg razvoja. Osnovni uvjeti razvitka nisu više bili strategijski nego privredni i komunikacioni. Naročito je administrativni faktor bio značajan, tj. najbrže su se razvijala sjedišta sandžak-begova.

Zvornik. Krupnije promjene u strukturi stanovništva u samom Zvorniku dogodile su se između 1528. i 1533. godine kada su brojni kršćanski martolosi — ulufedžije koji su čuvali tvrđavu, zajedno sa svojim porodicama, kao i srođnicima koji su također vršili razne službe, nastanjeni u podgrađu, napustili Zvornik i određeni u druge granične tvrđave, a zvorničku tvrđavu zaposjeli stalni mustahfizi-timarlije. Na osnovu službenih podataka iz 1533. godine u Zvorniku je tada, osim posada, bilo nastanjeno 113 muslimanskih porodica poreskih obveznika i 29 kršćanskih porodica, od kojih 25 kuća sa 6 mudžereda povlaštenih (*musellem*), jer su vršili službe u vezi sa tvrđavom¹⁴. Nekako u isto vrijeme Zvornik je i formalno dobio status kasabe. Iz tog se izvora, naime, vidi da su se u Zvorniku razlikovala tri dijela grada: a) *kal'a* (tvrđava i naselje u njoj), b) *nefs* (samo mjesto; što je ovdje identično sa muslimanskim dijelom podgrađa, sa kasabom) i c) *varoš*, (zatečeni dio podgrađa sa starim trgov i crkvom sv. Marije)¹⁵. Sami naziv *kasaba* za Zvornik nije u tome popisu jasno deklarisan; spomenut je, međutim, u ukupnoj rekapitulaciji carskog hasa iz te godine¹⁶. Već samim tim jasno je da su do tada i u tom drugom dijelu grada (*nefs*) bili podignuti neki muslimanski kulturni objekti, kao i jedna javna banja koja se izričito spominje¹⁷.

Kada je riječ o kulturnim objektima u kasabama, oni su brojniji i raznovrsniji od onih po tvrđavama. Kako je poznato, to su *džamije*, *mesdžidi* (= manje džamije u kojima nisu obavljane molitve petkom i Bajramom), *tekije*, *musafirhane* (gostionice), *mektebi*, a daljnjim razvojem podizani su i drugi objekti. Samo ritualno pranje uslovljavalo je, opet, dovodenje tekuće vode i podizanje javnih česmi pored džamija. Zatim, u kasabama je obično bila izgrađena bar po jedna javna banja. Svi ti objekti nastajali su uglavnom privatnom inicijativom; rezultat su religioznog osjećaja i zavještanja materijalnih dobara za njihovo podizanje, izdržavanje i obezbjeđivanje trajne njihove namjene i funkcije (*vaqf*). Zaklade su ostavljali ljudi svih društvenih položaja i zanimanja, od krupnih feudalaca do sitnih zanatlija. Na taj način su zadovoljava-

¹⁴ BBA, TD No 173, fo 2 i 11.

¹⁵ BBA, TD No 175, fo 22—24.

¹⁶ BBA, TD No 173, fo 10.

¹⁷ BBA, TD No 175, fo 23.

ne potrebe: kultne, prosvjetne, humane, komunalne, komunikacione, pri-vredne i druge koje nije rješavala i o kojima se nije starala država.

Karakteristično je da u službenim popisima iz sredine XVI vijeka nazivi mahala u Zvorniku ne sadrže i kulturne objekte koji su u njima bili podignuti, kako je to obično bio slučaj kod popisa ostalih gradskih naselja. A nazivi mahala su nam često puta predstavljali jedine podatke o postojanju takvih objekata. Tako se 1548. godine pojedini dijelovi grada (*mahale*) nazivaju samo po pojedinim zanatima (esnafima) kao: kro-jači, tabaci, obučari, sarači, kapari, mutabdžije, nedžari i zajedno: pe-kari, bakali, kasapi i kovači — gdje je u 8 tih dijelova bilo upisano 430 muslimanskih zanatlijskih domaćinstava¹⁸. Svega 3 godine kasnije nalazimo, također u jednom službenom popisu, nabrojene sve zvornič-ke mahale iz čijih se imena opet ne vide postojeći kulturni objekti. Ovdje je nabrojano poimenice 10 mahala u Zvorniku, koje su nazvane po njihovim živim mahalskim starješinama¹⁹. Takva imena mahala ozna-čavaju, opet, prvobitni stadij razvitka, kada su one nazivane ad hoc, po imenima najuglednijih njihovih stanovnika, ili njihovih osnivača, dok još nisu bili u njima podignuti kulturni objekti. Međutim, u zvorničkim mahalama su ipak znatno ranije bili podignuti kulturni objekti i bili osnovani vakufi, o čemu jasno svjedoči sačuvani popis vakufa u Zvor-niku iz 1548. godine, koji sadrži i popis 4 samostalna vakufa. To su: *vakuf pokojnog Hadži Mehmeda*; *vakuf Hadži Sinana*; *vakuf pokojnog Bahši-bega* i *vakuf pokojnog Sinan-bega*²⁰. Ti vakufi su, dakle, mogli da nastanu i znatno ranije, budući se za trojicu legatora navodi da su *pokojni*.

1) Ne zna se ko je bio *pokojni Hadži Mehmed*. Njegov vakuf bio je najznačajniji, iznosio je 5.400 akči, a sastojao se od prihoda (kamate) zavještane gotovine i od zakupnine 23 dućana koja je podigao i uva-kufio²¹. Rashode su činile plaće službenika jedne džamije i službenika dva mesdžida, što je ukupno iznosilo 5.266 akči²².

2) Za *Hadži Sinana* se ne ističe da je pokojni, pa je 1548. mogao biti još živ. Njegov vakuf bio je najmanji, iznosio je svega 765 akči²³, a bilo je namijenjeno (720 akči) za plaću *muallima* u mektebu koji je Hadži Sinan podigao.

¹⁸ BBA, TD No 260, fo 180—185.

¹⁹ BBA, Maliye No 23 301 iz 958/1551. godine. To je popis veslarske u zvorničkom sandžaku. U Zvorniku se tu navode sljedeće mahale: 1) *Mahala Huseina* (sina) *Evrenosa*; 2) *M. Karadoza*, sina *Ilijasova*; 3) *M. Kara-Sadije*; 4) *M. Huseina*, s. *Ilijasova*; 5) *M. Redžepa*, *kasapa*; 6) *M. Alije*, s. *Ilijasova*; 7) *M. Ferhada*, s. *Huseinova*; 8) *M. Vukošica*; 9) *Mahala u tvrđavi*; 10) *M. Nure*, kćeri *Iskendera*.

²⁰ BBA, TD No 260, fo 178—9.

²¹ Prihodi pojedinačno: 2.640 akči godišnje kao prihod na zavještanu gotovinu (17.680 akči) i 2.760 akči godišnje zakupnine za 23 dućana. Hadži Mehmed je još podigao i uvakufio dvije stambene zgrade za vjerske službenike (imame). Uvakufio je još za džamije 6 primjeraka mushafa (*Kur'ān*) i 40 dijelova mushafa (*džuz'*).

²² Rashodi pojedinačno (plaće): upravniku vakufa (*mütevelli*) 720 akči godiš-nje (2 akće dnevno); imamu i vjeroučitelju (*mu'allim*) 1080 (3 akće); mujezinu 180 (1/2 akće); imamu *mesdžida kod male kapije* 720 (2); imamu *mesdžida u čaršiji* 360 (1); za osvjetljenje i prostirku (u gornjim objektima, ne kaže se konkretno u kojima) 720 (2); nadzorniku vakufa (*nāzir*) 360 (1) i za zakupninu državnog zem-ljišta pod dućanima (*mukata'a*), za svaki dućan godišnje 24 akće).

²³ Prihodi su se sastojali od 525 akči kamate na zavještan gotov novac (3.500 akči) i od 240 akči zakupnine za 2 dućana koja je podigao.

3) *Vakuf pokojnog Bahši-bega — neka mu budu grijesi oprošteni — kojeg je odredio za svoju tekiju u zborničkoj tvrđavi*, kako se u izvoru izričito navodi. Istakli smo ranije da je Bahši-beg morao biti zbornički sandžak-beg. Svoje zadužbine u Zborniku podigao je najkasnije u trećoj deceniji XVI vijeka, jer je umro u martu 1533. godine, kao hercegovački sandžak-beg. Njegov vakuf se sastojao od prihoda sela Bratojevići u nahiji Drametinu, kao i mlinova i dućana, a iznosio je ukupno 3.163 akče²⁴. Ti prihodi bili su određeni za tekiju, musafirhanu, za plaću imama u mesdžidu i za održavanje javnih česmi²⁵.

Bahši-beg se brinuo i za bližu okolinu Zbornika. Na putu južno od Zbornika, tj. na prelazu rijeke Drinjače podigao je most, a pored njega i karavansaraj. Zatim je zavještao jednu bašču i nešto druge zemlje, tj. prihode od tih zemalja odredio je u vakufnami onima koji budu čuvali most i brinuli se za karavansaraj.

4) *Vakuf pokojnog Sinan-bega*. Identičan je, svakako, sa *Sinan-begom zborničkim sandžak-begom* koji se spominje u drugoj deceniji ovog vijeka²⁶. Podigao je objekte u Zborniku, Šapcu i Novom Pazaru. U samoj varoši Zbornika podigao je jedan karavansaraj i uz njega nekoliko dućana. Zatim je kupio i uvakufio zemljište za vakufske dućane koje se proteže od tvrđavske kapije prema spomenutom karavansaraju. Podigao je još jednu banju u kasabi Šapcu. Sve prihode od navedenih objekata, što je iznosilo 2.000 akči godišnje, odredio je za izdržavanje kuhinje (*imāret*) i medrese koje je podigao u Novom Pazaru.

Iz podataka navedenih vakufa — prihoda i rashoda, a naročito iz podataka o plaćama službenika jasno je da su navedeni vakufi značajnije doprinijeli urbanom razvitku kasabe. Proizilazi da je u Zborniku u prvoj polovini XVI vijeka bilo podignuto: 1 džamija, 3 mesdžida, 2 mekteba, 1 tekija, 1 gostionica, 2 stambene zgrade za vjerske službenike (imame), 1 karavansaraj, nekoliko javnih česmi i oko 30 vakufskih dućana. Isto to nisu bili krupniji vakufi, ukupni godišnji prihodi iznosili su, dakle, nešto preko 11.000 akči, ipak sredstva su bila tako raspoređena da je bilo obezbijeđeno trajnije funkcionisanje tih objekata.

Kako se vidjelo, vakufski objekti podizani su na sva tri punkta u Zborniku: u tvrđavi, u kasabi i u varoši. Kada je riječ o džamiji, svakako je riječ o džamiji u kasabi, na koju ukazuje plata imama i muallima (zajedno) od 3 akče dnevno.²⁷ Ovdje se najvjerojatnije radi o džamiji *Sulejmaniji* u mahali zvanoj Fethija²⁸. Treba ovdje istaknuti da

²⁴ Ukupni prihodi sela Bratojevići, koje je brojilo 14 kuća (7 muslimanskih i 7 kršćanskih) iznosili su 1650 akči. Zatim, Bahši-beg je uvakufio pet mlinova koji su se nalazili u selu Bratojevići, selu Djevanje i na rječici Grivici, što je donosilo godišnji prihod od 850 akči. Izgradio je u samoj tvrđavi i 11 dućana i zavještao ih, a godišnji prihod od 8 dućana (3 su bila porušena) iznosio je 613. akči. Još je zavještao dvije parcele bašče — jedna *tekijska bašča*, sa prihodom od 50 akči godišnje, dok je druga bila zapuštena i prihod nije zabilježen.

²⁵ Rashodi pojedinačno: plaća imamu mesdžida 720 akči, za održavanje vakufskih objekata 360 akči, za hranu u gostilnici 1800 akči (dnevno 5 akči) i za popravljivanje javnih česmi 180 akči godišnje; što ukupno iznosi 3.060 akči.

²⁶ TD, No 171, fo 71–72.

²⁷ Vidjeli smo ranije da su službenici one džamije u tvrđavi (Mehmeda II) bili timarlije.

²⁸ Up. A. Handžić, *Zbornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH XVIII, 1970. str. 186.

su pojedini objekti, čijim su službenicima bile određene plaće iz sredstava jednog vakufa, mogli pripadati drugim vakufima. Kada je riječ o dva mesdžida koji se spominju u okviru Hadži Mehmedova vakufa vidi se, s obzirom na plaću imama, da je onaj *kod male kapije* bio značajniji od onog *na čaršiji*. A što se tiče mesdžida koji se spominje u okviru Bahši-begova vakufa, on se mogao nalaziti uz tekiju u tvrđavi, vjerovatno pod istim krovom. U istom sklopu je trebala biti i gostionica²⁹.

Još jedna muslimanska bogomolja nastala je u Zvorniku u prvoj polovini XVI vijeka. To je ona u koju je bila pretvorena franjevačka crkva sv. Marije. Naime, kada su franjevci oko 1539. godine napustili Zvornik i odselili u Gornju Tuzlu, Turci su njihovu crkvu pretvorili u mesdžid, odnosno u džamiju. U izvorima se različito spominje: *mesdžid od crkve* ili *crkva-džamija*.³⁰ Moguće je da se tu radi baš o onom *mesdžidu na čaršiji* čiji je imam primao platu od Hadži Mehmedova vakufa³¹.

U izvorima iz druge polovine XVI vijeka Zvornik ima sasvim drugu sliku od one iz sredine vijeka. Očito je usljed daljnjeg širenja grada došlo i do formiranja određenijih urbanih cjelina u čijim centrima su se nalazile džamije. Navodi se sada samo 5 muslimanskih mahala nazvanih po džamijama. To su: *Mahala džamije sultana Mehmeda-hana*, *Mahala džamije sultana Sulejmana*, *Mahala Hadži Durgutove džamije*, *Mahala Husein-begove džamije* i *Mahala Mehmed-Čelebijine džamije*.³² Posljednje tri džamije imale su, svakako, i svoje vakufe odakle su izdržavane, dok su prve dvije, kao carske, izdržavane iz državnih sredstava. Pred kraj vijeka u Zvorniku se spominju još dva nova vakufa. To su: *vakuf Hasan-begov* i *vakuf Čelebića Širmerda*. Bili su to maleni, nesamostalni vakufi, nisu imali nikakve svoje objekte, a sastojali su se od prihoda uvakupljene manje gotovine³³.

Srebrenica. I Srebrenica je nešto prije 1533. godine dobila status kasabe. U popisu iz te godine tretirana je kao kasaba³⁴ premda je imala malen muslimanski džemat, svega 36 kuća poreskih obveznika. Mnogo više je ona predstavljala kompaktnu kršćansku varoš sa 25 mahala i spominjanom crkvom sv. Marije. Ipak, ispunjavala je osnovne uslove da se može nazvati kasabom. Bila je dotle podignuta džamija, a trg je još postojao od ranije. U tome izvoru se kaže: *Nefs-i Srebrenica — održava se pazarni dan, tvrđava joj je uređena, čuvaju je timarlije*³⁵. Muslimansko stanovništvo nije plaćalo tzv. *resm-i čift*, što je također dokaz da je mjesto bilo proglašeno kasabom. Da je u Srebrenici prije

²⁹ Isto, str. 159.

³⁰ A. Handžić, *Zvornik*, 172—174.

³¹ U drugoj polovini XVI vijeka spominje se *dnevno recitovanje odlomaka iz Kur'āna ('ašer) poslije podnevne molitve u crkva-džamiji*, za što je plaćao Hasan-begov vakuf — BBA, TD No 743, fo 398.

³² Opširnije o tim mahalama: A. Handžić, *Zvornik*, 185—194.

³³ Hasan-beg je zavještao 4.200, a Čelebić 1.100 akči, od čega je prihod prvog iznosio 630, a drugog 165 akči.

Prihod Hasan-begovog vakufa bio je određen jednim dijelom za *recitovanje odlomaka iz Kur'āna ('ašer) u crkva-džamiji*, a dijelom za *popravak mosta kod tekije* (BBA, TD No 743, fo 398). Spomen *mosta kod tekije* dokaz je ujedno da se spomenuta Bahši-begova tekija nalazila u okviru Donjeg grada, do same Drine.

³⁴ TD, No 173, fo 2 i 11; TD, No 175, fo 24—31.

³⁵ TD No 175, fo 24.

te godine bila podignuta džamija dokaz je što se među stanovništvom navode džamijski službenici. A da se ne radi o ranije navedenoj tvrđavskoj džamiji nego o novoj džamiji u gradskom naselju, jasno je iz toga što istovremeno imamo i druga imena vjerskih službenika. U tvrđavi se te godine navode timarlije: imam i hatib Mevlana Abdi, kao i Velija mujezin³⁶, dok se u gradskom naselju istodobno spominju: hatib Mevlana Šemsuddin i mujezin Ahmed³⁷.

Premda se do 1548. godine muslimanski džemat bio prilično povećao, brojio je 106 kuća poreskih obveznika (naprama ukupno 192 kršćanske kuće sa 16 mudžereda),³⁸ ipak nije bilo došlo do daljnjeg urbanog raščlanjivanja tog džemata na mahale koje bi eventualno nosile imena podignutih daljnjih kulturnih objekata. Staviše i 1600. godine, kada je broj muslimanskih stanovnika bio porastao na 182 kuće, muslimanski dio grada je popisivan kao jedan kvart (*Džemat muslimana*), sa jedinom, već spomenutom džamijom.³⁹

Njeno ime se ne spominje; ona se u popisima iz XVI vijeka navodi samo kao *Časna džamija*⁴⁰. Iz takvog naziva ne možemo saznati ko je njen utemeljitelj i kada je podignuta. Isto tako ne znamo da li je do 1600. u Srebrenici bio podignut još koji objekat (mesdžid i eventualno tekija). Može se reći da dotle nije bila podignuta i neka druga džamija, inače bi ova bila označena kao *‘atık* (= stara). Ali, to ne znači da nije bio podignut još i neki mesdžid.

Iako se u navedenim izvorima ne navodi ime te najranije džamije, ipak na osnovu poznijih izvora to se moglo utvrditi, odnosno moglo se saznati određenije vrijeme njenog nastanka. Naime, Evlija Čelebija prolazeći kroz Srebrenicu (1660) među podignutim džamijama u toj kasabi navodi kao glavnu Bajezidovu džamiju, za koju kaže sljedeće: *Glavna je Bajezid Velijina džamija. To je jednostavna bogomolja u starom stilu s jednim minaretom, a pokrivena je ćeremitom*.⁴¹ Prema tome, prva džamija u Srebrenici, ona koju spominju navedeni popisi, bila je podignuta za vlade Bajezida II (1481—1512), ili Bajezida Velije (=Svetog), kako ga naziva Evlija, odnosno bila je to carska džamija, podignuta prije 1512. godine. Vjerovatno će se na tu džamiju (a ne na onu vojničku u tvrđavi) odnositi podatak iz 1533. godine, kada je *za rashode osvjetljenja i prostirke u džamiji tvrđave Srebrenice* bio određen iznos 360 akči godišnje od državnih prihoda (poreza) sela Draževine u nahiji Šubinu.⁴² Ta se džamija nije sačuvala, niti se zna njena tačna lokacija. Ipak, najvjerovatnije je da se nalazila tu gdje je danas Čar-

³⁶ BBA, TD No 173, fo 67.

³⁷ BBA, TD No 175, fo 24.

³⁸ Ranije spomenuti (1533) Mevlana Šemsuddin je još i 1548. godine vršio službu hatiba u srebreničkoj džamiji, dok je mujezinsku službu obavljao Ibrahim (BBA, TD No 260, fo 14—18). Iste godine ie u tvrđavskoj džamiji bio hatib i ujedno imam Mevlana Hairuddin, dok je Hamza, sin Mehmedov bio mujezin, i to prvi sa timarom od 1.700, a mujezin samo sa 700 akči (BBA, TD No 260, fo 433).

³⁹ Džamijski službenici te godine bili su: Abdurrahman, hatib i Hizir-halifa, mujezin. (BBA, TD, No 743, fo 13).

⁴⁰ BBA, TD No 260, fo 14—18; TD, No 743, fo 13—15.

⁴¹ Evlija Čelebi, *Putopis* — prevod, uvod i komentar: H. Šabanović, Saraievo 1967, str. 99.

⁴² BBA, TD No 173, fo 68; BBA, TD No 260, fo 446.

šijska džamija, koju je podigao neki Hadži Selman 1836. godine, ili moguće samo generalno renovirao staru džamiju.

Brzi građevni razvoj Srebrenice i postizanje završne faze tog razvitka pada u prvu polovinu XVII vijeka, što proizilazi iz drugih Evlijinih podataka. Prema njemu, *Srebrenica je tada bila razvijena kasaba od šest muslimanskih mahala sa šest džamija, jednom tekijom, tri mekteba, jednim hanom i jednim javnim kupatilom, te sedamdeset esnafskih dućana*⁴³. Među te džamije nije spadala i današnja tzv. *Bijela džamija*, bivša franjevačka crkva sv. Marije.

Kada danas upitate u Srebrenici za najstariju džamiju dobićete odgovor da je to Bijela džamija, jer je nastala od crkve. Međutim, crkva sv. Marije nije bila pretvorena u džamiju u početku turske vlasti, nego se to dogodilo, kako je poznato, tek nakon što su franjevci za vrijeme bečkog rata (1683—1699) morali da napuste Srebrenicu. Tako se u popisima iz XVI vijeka ta crkva stalno navodi pored spominjane džamije, a u vezi sa poreskim olakšicama koje su priznavane fratrima. Tu se kaže (1548): *Crkva sv. Marije u samoj Srebrenici. Redovnici koji stanuju u spomenutoj crkvi ne daju harač i ispendžu, jer tu borave privremeno (mijenjaju se). Ukoliko, međutim, obrađuju neku zemlju u selu davaće harač, ispendžu i ostale pristojbe*.⁴⁴ Godine 1600 isto se ponavlja, s tim što je druga rečenica bila nešto izmijenjena: *Ukoliko, međutim, obrađuju neku zemlju u selu davaće pojedinačno harač, a umjesto ispendže i pristojbi davaće eminima (carskog hasa), prema ranijem popisu, u novcu po 180 akči godišnje*.⁴⁵

Iz navođenja zvanja i zanimanja pojedinih stanovnika muslimana u navedenim popisima iz XVI vijeka vidi se da su pored zanata koje susrećemo u svima drugim kasabama, ovdje bili dominantni oni koji su vezani za rudarsku proizvodnju (*šafar, pisar, nazir, teklić, sabljar, kovač*).⁴⁶ Muslimani su, dakle, od početka ulazili u rudarsku proizvodnju, drugim riječima islamizacijom zatečenih rudara ta proizvodnja je postepeno prelazila u muslimanske ruke.

Već je ranije istaknuto kako je Srebrenica sporo poprimala orijentalno muslimansku fizionomiju zbog rudarstva, tj. jače ekonomske baze koju je ta varoš imala, kao i zbog prisustva franjevaca i njihovog djelovanja. Može se pouzdano tvrditi da je među gradskim naseljima u sjeveroistočnoj Bosni do 1600. godine Srebrenica najmanje bila poprimila orijentalno muslimanski izgled.

Usljed promjena tokom vremena teško je danas prepoznati stanje o kojem je govorio Evlija. Danas, osim *Bijele džamije* postoje u Srebrenici još tri džamije: *Čaršijska džamija* u čaršiji, pored koje se nalazi zidana zgrada starog mekteba; *Džamija Crvena rijeka* uz potok Crvenu rijeku (Crni Guber) sa grobljem oko nje u mahali Crni Guber; te *Džamija Petrića* na potoku Zeleni Jadar u istoimenoj mahali (Petrića). Nema dvojbe da su one u biti stare džamije koje potječu iz prve polovine XVII vijeka, premda je današnja njihova arhitektura iz poznijeg vremena.

⁴³ Evlija, isto.

⁴⁴ BBA, TD, No 260, fo 18.

⁴⁵ BBA, TD, No 743, fo 15.

⁴⁶ BBA, TD, No 260, fo 14—18; TD, No 743, fo 13—15.

Što se tiče *Bijeke džamije*, njena arhitektura je izrazito crkvena. To je građevina sa debelim kamenim zidovima, prostorija upadno izduženog oblika (širina svega oko 3 m), sa gotskom nutarnjom izduženom kupolom, podbočenom sa dva isturena vijenca. Osnovna crkvena arhitektura građevine nije značajnije izmijenjena; što je glavno zgrada je bila okrenuta upravo onako kako treba da su okrenute džamije (prema Meku). Umjesto zvonika podignut je zidani minaret, i to na lijevom uglu od ulaznih vrata. Uz opisanu prostoriju ranije crkve naknadno je s istočne strane nadograđena ista tolika prostorija, gdje je uvedena voda i služi kao *abdesthana* s posebnim ulazom a povezana je međuvratima sa bogomoljom. Ta nadograđena prostorija bila je ranije s protivne strane osnovne građevine; predstavljala je drveni trijem (*sofe*) pa je usljed dotrajalosti nedavno (1938) podignuta zidana nadograđena, sada s istočne strane, koja ima, dakle, i drugu namjenu. U normalnim građevnim uslovima taj trijem je uvijek postavljen od strane ulaznih vrata, a ovdje je dograđivan s jedne ili druge strane osnovne prostorije baš zbog njene naglašene izduženosti. Obadvije te prostorije, i osnovna i nadograđena, su pod jedinstvenim krovom, a munara danas izgleda da stoji na sredini zida, lijevo od ulaznih vrata.

Adaptacija crkve u džamiju dogodila se, najvjerovatnije, početkom XVIII vijeka kada je nastala i nova tvrđava u Srebrenici. Ta nova tvrđava neposredno dominira kasabom, a arhitektonski je značajnija i veća od stare srednjovjekovne tvrđave (starog Srebrnika), koja je ostajala gore podalje od kasabe. Neki *Skender* je bio *vakif Bijeke džamije*, pa se i mahala sa Bijelom džamijom naziva *Skender mahala*. Da li je to bio prvi vakif koji je izvršio spomenutu adaptaciju, ili je kasnije izvršio značajniju opravku na toj džamiji nije poznato.

Oko Bijeke džamije nalazi se veliko groblje, uglavnom iz kasnijeg vremena. Najstariji nišan je jedan derviški nadgrobni spomenik bez datuma, — koji prema tvrdnji M. Mujezinovića koji se tom problematikom bavi — potječe iz XVIII vijeka. Ostali datirani spomenici u tome groblju potječu iz početka XIX vijeka.

Kad je riječ o srebreničko-zvorničkom području treba spomenuti rano utemeljenu *tekiju u Orlovićima*, zaseoku sela Konjevića, u nahiji Kušlat. Ovaj objekat, koji je zapravo predstavljao samo gostionicu (*musafirhana*), podignut na putu od Srebrenice prema Zvorniku, imao je, čini se, vezu i sa krupnim političkim događajima iz druge polovine XVI vijeka. Tekiju je podigao jedan derviš po imenu Hamza-dede, 1519. godine. Imenovani derviš je dotle bio spahija sa timarom od 7.000 akči, ali se odrekao timara i na području svog čifluka, u okviru ranijeg timara, sagradio spomenutu musafirhanu u kojoj se nastanio i ostao tu do smrti, nešto prije 1533. godine, gdje je sa svojom porodicom primao i ugošćavao putnike i namjernike. O nastanku i ulozi ovog objekta već je posebno pisano.⁴⁷

Čini se da je spomenuta tekija odigrala izvjesnu ulogu i u procesu islamizacije ovog kraja. Već je spomenuto o najranijoj islamizaciji u

⁴⁷ A. Handžić, *Jedan savremeni dokument o šejhu Hamzi iz Orlovića*, POF XVIII—XIX, 1973, 205—215; M. Hadžijahić, *Tekija kraj Zvornika — postojbina bosanskih Hamzevića*, POF X—XI, 1961, 193—203.

ovoj oblasti u susjednom selu Skugrići, što je prethodilo podizanju tog svratišta. Nije isključeno da je ta pojava bila u vezi i sa djelovanjem spomenutog timarlije derviša Hamze. Poznato je da su derviši u tome procesu imali značajnijeg udjela. To se vidi i po tome što su podizanjem prvih džamija u našim krajevima podizane ujedno i tekije.

Gornja Tuzla. Zatečena je kao sićušna varošica, okupljena oko crkve sv. Marije, gdje su sjedili franjevci. Islamizacija je tu započela u prvim decenijama XVI vijeka. Hronološki treća džamija u ovoj oblasti bila je — po svoj prilici — podignuta u Gornjoj Tuzli. Izvori nisu decidni. U sumarnom popisu iz 1533. godine — u rekapitulaciji carskog hasa koji je obuhvatao: Zvornik, Srebrenicu, Sase, G. Tuzlu, D. Tuzlu i Gračanicu — stoji između ostalog: *3 džamije, 2 kasabe, 2 varoši...*⁴⁸ Kasabe su bile, dakle, Zvornik i Srebrenica, i u njima po jedna džamija, a varoši Gornja i Donja Tuzla. Budući se u tome izvoru od preostala četiri naselja samo za muslimane u G. Tuzli (44 kuće) kaže *Džemat muslimana*, proizilazi da je treća džamija bila tu podignuta. To potvrđuje i pronađeni podatak o njenom utemeljitelju. Naime, prvu džamiju je podigao Hadži Iskender u centralnom dijelu tog naselja koje je nazvano *Mahala Hadži Iskenderove džamije*, u kojoj se razvila i čaršija. Džamija je mogla da nastane već oko 1525. godine kada se Hadži Iskender spominje kao havalat graničarskog odreda azapa u tome području.⁴⁹ To je vrijeme kada G. Tuzla od varoši prerasta u kasabu. Još je, dakle, taj *Džemat muslimana* pravno predstavljao raju, ali će se uskoro to stanovništvo povećati, a naselje steći uslove kasabe, te će njegovo muslimansko stanovništvo, kao i drugdje, biti oslobođeno rajinskih obaveza.

Kako je G. Tuzla zatečena kao slabo razvijena varošica, te kako je već 1533. godine kršćansko stanovništvo činilo samo 1/5 njenog stanovništva, a još imala povoljne uvjete za razvitak, to je ona u kratkom periodu, od svega 15 godina, prerasla u najznačajniju kasabu u ovoj oblasti, kako po broju stanovnika, tako i broju podignutih kulturnih ustanova. Do 1548. godine u G. Tuzli se razvilo pet muslimanskih mahala, odnosno osim *Hadži Iskenderove džamije* bila su podignuta još tri mesdžida kao centri istoimenih mahala, i to: *mesdžid emina Hajrudina*, *mesdžid amalđara Alije* i *mesdžid Hasana, sina Alijina*. Samo u petoj mahali, nazvanoj Dragčtin, nije bila podignuta bogomolja, kako to proizilazi iz njenog naziva, kao i iz činjenice što nisu bili evidentni džamijski službenici.⁵⁰

U takvim uslovima franjevci su već oko 1541. godine morali da napuste G. Tuzlu i da se presele na Gradovrh.⁵¹ Time je nestalo crkve u G. Tuzli.

U drugoj polovini XVI vijeka G. Tuzla postaje najrazvijeniji muslimanski kulturni centar u sjeveroistočnoj Bosni. Kulturne objekte po-

⁴⁸ BBA, TD, No 173, fo 10.

⁴⁹ BBA, Maliye No 656, fo 244—5.

⁵⁰ Službenici navedenih bogomolja navode se, i to u *Hadži Iskenderovoj džamiji*: Mevlana Bali, hatib i Mustafa, mujezin; u *mesdžidu emina Hajrudina*: Husein, sin Kasimov, imam; u *mesdžidu amalđara Alije*: Mahmud, sin Alije, imam i u *mesdžidu Hasana, sina Alijina*: Alija, sin Nesuha, imam i Munir, sin Jusufa, mujezin (BBA, TD No 260, fo 56—60).

⁵¹ V. Greiderrer, *Germania Franciskana II* (Oeniponte MDCCLXXVII), str. 222.

dižu u njoj i sami sandžak-bezi, a vjerovatno je da su tu imali i svoja privremena sjedišta. Do kraja vijeka tu se razvilo 13 muslimanskih mahala iz čijih imena obično razabiremo o postojanju kulturnih objekata u njima. Osim navedenih objekata iz prve polovine vijeka (1 džamija i 3 mesdžida) bile su podignute još četiri džamije, i to: *Hadži Bajezidova*, *Hadži Hasanova*, *Hadži Huseinova* i *džamija Dragčin*.⁵² Hadži Hasanova džamija, istina, nastala je od već spomenutog istoimenog mesdžida.

Sigurno je, međutim, da sama imena mahala u popisnim defterima ne sadrže i sve postojeće kulturne objekte u tome mjestu. Jer, samo urbano izdvajanje posebne mahale obično podrazumijeva i postojanje jednog kulturnog objekta u toj mahali (džamije ili mesdžida) da bi njenim stanovnicima bilo olakšano obavljanje dnevnih molitava. To je jasno i iz činjenice što se u nešto kasnijem periodu spominju izvjesni objekti vezani za imena osnivača mahala iz XVI vijeka, premda se iz naziva tih mahala ne vidi postojanje takvih objekata. Tako se pouzdano može reći da su do kraja vijeka bili još podignuti: *mesdžid sandžak-bega Mustafa-bega*, kao centar istoimene mahale,⁵³ te *mesdžid Hadži Hasana* u Mostarskoj mahali.⁵⁴ Također, na prekretnici XVI u XVII vijek morala je biti podignuta i takozvana *Bijela džamija*, danas najznačajniji objekat te vrste u G. Tuzli, čiji legator i datum utemeljenja nisu pouzdano utvrđeni.⁵⁵

Zna se da su prosvjetni objekti pratili kultne. Analogno prikazanom stanju u Zvorniku i ovdje je moralo postojati *nekoliko mekteha*, premda ih naši izvori ne navode. To što o njima nema vijesti o popisnim defterima jasno je, prvo zbog toga što su kulturni objekti bili značajniji pa su mahale uvijek nazivane po njima, odnosno po njihovim osnivačima, a drugo zato što vjeroučiteljska služba nije bila samostalna, nju su obično vršili džamijski službenici: hatibi, imami, pa i mujezini. Zato u defterskim popisima stanovnika nalazimo samo službenike džamija, dok se njihova druga služba (prosvjetna) ne ističe. Zna se, na primjer, da je postojao *mekteb uz Hadži Bajezidovu džamiju*, kao objekat istog vakufa. Prema tome, nastao je u XVI vijeku, premda ga nalazimo spomenuta znatno kasnije (1774).⁵⁶

U Gornjoj Tuzli je postojao i jedan humano-socijalni objekat, besplatna kuhinja za sirotinju (*'imāret*), u okviru Beli-begova vakufa. I o tome imaretu također znamo iz kasnijih izvora (1701)⁵⁷, iako je

⁵² Godine 1600, navedeni su u tim bogomoljama sljedeći službenici, i to: u *Hadži Iskenderovoj džamiji*: Burhan-halifa, hatib i Husein, mujezin, u *mesdžidu Hajrudina, emina*: Hadži Velija, imam i Šaban, mujezin; u *Dragčin džamiji*: Ibrahim-halifa, hatib i Omer, mujezin; i u *Hadži Huseinovoj džamiji*: Osman-dede, imam i Osman, mujezin (BBA, TD No 743, fo 53–56). Kod drugih bogomolja, tj. u njihovim mahalama, nisu u tome popisu istaknuti vjerski službenici.

Bali-begova mahala nastala prije 1600. godine. Zatim, u drugoj polovini XVI vijeka tu je morala biti podignuta i jedna *tekija*. Ona se, istina,

⁵³ Ankara, Vakıfları Arsivi, *Yevmiye defterleri* (pod Memlehatayn).

⁵⁴ BBA, Malive No 20159, fo 11.

⁵⁵ O tome pitanju, kao i o svima navedenim objektima, biće još govora kada bude razmatran urbani razvitak ovog grada.

⁵⁶ *Yevmiye defterleri*.

⁵⁷ Isto.

izričito ne navodi, ali se u službenim izvorima iz 1573. godine govori o mučnim događajima koji su bili vezani za djelovanje derviša u G. Tuzli.

Na taj način se u G. Tuzli krajem tog vijeka broj muslimanskih kulturnih objekata faktički podudarao sa brojem formiranih mahala.

Hamzevije. U vezi sa Gornjom Tuzlom potrebno je nešto reći o nastanku i djelovanju bosanskih Hamzevija. O tome pitanju je i posebno pisano⁵⁸. Objavljeni službeni izvori iz osmog i devetog decenija XVI vijeka sve više vežu derviša Hamzu Bali i njegove pristalice za G. Tuzlu, premda se općenito misli da je njegov korijen predstavljala ranije spomenuta tekija u selu Orlovići. Naime, nema podataka o njegovom porijeklu, ali prema tradiciji trebao bi da vuče lozu iz tekije u Orlovićima. I sami njegov derviški nadimak *Hamza* upućivao bi na vezu sa Hamza-dedom, osnivačem spomenute tekije. Poznato je da su Hamzevije predstavljale jednu heterodoksnu frakciju. Njihov začetnik Hamza Bali, po kome su njegove pristalice i prozване, sigurno je jedno vrijeme živio u G. Tuzli i tu širio svoj nauk. Njegovo učenje okarakterisano je od strane ortodoksne uleme i državne vlasti kao krivovjerstvo, a Hamza Bali, uhvaćen u G. Tuzli, bio je zbog toga osuđen i justificiran u Istanbulu 6. juna 1573. godine. Istodobno je od strane Porte bila naređena istraga i hapšenje Hamzinih pristalica u sandžacima zvorničkom, bosanskom, hercegovačkom i požeškom. U tadašnjim službenim dokumentima Hamzevije se optužuju za krivovjerstvo i raskolništvo (*ilhad ve zandaka*), kao i da ne pripadaju ni jednom mezhebu.⁵⁹ U ponovnoj raciji na Hamzevije nakon devet godina (1582) pored ranije utvrđene optužbe navodi se i njihovo nedozvoljeno orgijanje zajedno sa ženama (pod izgovorom derviškog zikira). Tada je, ponovo u G. Tuzli, bilo hapšeno više ljudi, od kojih je deset bilo osuđeno na smrt⁶⁰.

Iako se povodom tih događaja ni jednom riječi ne spominje *tekija*, ona je u G. Tuzli, bez sumnje, morala postojati. Inače, teško bi bilo shvatiti da je tu tako dokazano djelovanje derviša, najprije Hamze Bali i njegovih savremenih pristalica (1573), a zatim kasnijih pristalica (1582), moglo biti bez skrovišta, tekije, gdje su se oni prilikom molitve (*zikir*) sastajali.

Donja Tuzla. Prije kraja četvrtog decenija u varoši D. Tuzli bila je podignuta džamija, a ubrzo zatim varoš je prerasla u kasabu. Već 1548. kasaba je imala pet muslimanskih mahala, sa ukupno 283 kuće poreskih obveznika. Ipak, još uvijek je bila evidentna samo jedna džamija. I ovdje, kao i u Srebrenici, ona je u tome popisu nazvana općim imenom, kao *Časna džamija*.⁶¹ Analogno opisanoj situaciji u Sre-

⁵⁸ Tayyib Okic (Ankara), *Quelques documents inédits concernant les Hamzawites* — Proceeding of the Twenty Second Congress of Orientalists held in Istanbul, September 15th to 22nd 1951, Leiden 1957, Communications Vol. II, p. 279—286; M. Hadžijahić, *Hamzevije u svjeilu poslanice užičkog šejha*, POF III—IV, 1953, 215—227; isti, *Udio Hamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića*, POF V, 1955, 325—330; A. Handžić — M. Hadžijahić, *O progonu Hamzevija u Bosni 1573. godine*, POF XX—XXI, 1974, str. 51—70.

⁵⁹ A. Handžić — M. Hadžijahić, POF XX—XXI, 1974, 54.

⁶⁰ A. Handžić, *O progonu Hamzevija u sjeveroistočnoj Bosni 1582. godine*, Clanci i građa, knj. XI, Tuzla (u štampi).

⁶¹ Njeni službenici navode se: Bali-halifa, hatib; Mevlana Abdulvehhab, imam i Bali, mujezin — BBA, TD No 260, fo 74.

brenici i ova džamija je morala biti carska, jer nije istaknut njen utemeljitelj, a D. Tuzla je, isto kao i Srebrenica, od početka spadala u carski has. Sama ta mahala je nazivana po njoj *Mahala časne džamije*. U ostale četiri mahale, nazvane po njihovim osnivačima, nisu bili zaobilježeni vjerski službenici. Međutim, teško je vjerovati da dotle, kod tolikog broja muslimanskih domaćinstava, nije bio podignut još i koji mesdžid.

I ovdje su zatečeni franjevci u središtu varoši, sa crkvom posvećenom sv. Petru. Ali, ubrzo su se morali preseliti iz centra na svoj posjed u istočnoj periferiji varoši. To njihovo pomjeranje očito je bilo u vezi sa utvrđivanjem naselja, kad su Turci u petom deceniju tog vijeka cijelo gradsko naselje opasali zidovima sa četiri utvrđene kapije, tj. formirali palanku. Tu, na periferiji, franjevci su sagradili kuću i vjerovatno prenijeli i staru crkvu, gdje su se održali sve do bečkog rata⁶².

U drugoj polovini vijeka rapidnim širenjem naselja nastajale su nove mahale, popunjavani su prostori unutar palanke, kao i izvan njenih zidova. U starim mahalama, koje su bile ad hoc nazvane po njihovim utemeljiteljima, kao i u onim novima, podizani su kultni objekti, prema kojima su i mahale dobivale nova imena. Prva džamija u izvorima se kasnije naziva kao *stara*, jer je do kraja vijeka u kasabi bilo podignuto još sedam novih bogomolja, od kojih tri džamije i dva mesdžida. Za dvije, međutim, ne znamo da li su predstavljale džamije ili mesdžide. Samo u jednoj od devet muslimanskih mahala (do kraja XVI v.), u *Mahali Malkoča džindije*, nije do tada bilo dokaza o podignutoj bogomolji. To su: *Stara džamija*, *Džamija sagračije Murge*, *Mehmed-agina džamija* i *Džamija Mustafe, džindije*; zatim mesdžidi: *Čehaje Osmana mesdžid* i *Turali-begov mesdžid*. Isto tako, postojale su još bogomolje u *Hasan-aginoj mahali* i u *Mosničkoj mahali* (vjerovatno mesdžidi). Iako se u naslovu *mahale Mosnik* ne ističe postojanje tog objekta jasno je to iz evidentiranja vjerskih službenika u toj mahali.⁶³

⁶² Franjevci su napustili D. Tuzlu 1690. godine, pobjegavši preko Save. Ponovo su se povratili početkom XVIII vijeka. O njihovom prisustvu početkom tog vijeka govori nekoliko sudskih isprava (*huğget*) kadije u D. Tuzli o nekim spornim pitanjima imovinsko-pravne prirode u vezi s crkvenim nekretninama. Dvije takve isprave nalaze se u samostanu u Tolisi (up. ovdje dio II, pogl. I, bilj. 31), a dvije u privatnom vlasništvu, tj. u zaostavštini (kod nasljednika) Š. Sejfidina Kemure u Sarajevu. Kemurin srpskohrvatski prijevod ta dva hudžeta objavio je M. Hadžijahić („Dobri pastir”, god. XXIV, 1974, 193—199).

Franjevci sa Gradovrha (oko 3 km sjeveroistočno od D. Tuzle), tj. oni što su se ovamo bili doselili iz G. Tuzle, napustili su taj samostan nekako u isto vrijeme kada je bio opustio i donjotuzlanski. Oni se, međutim, po završetku bečkog rata nisu više povratili. M. Hadžijahić, međutim, interpretirajući navedena dva dokumenta pogrešno navodi da se radi o franjevcima, odnosno crkvi na Gradovrhu (str. 194 i 195) umjesto o crkvi i franjevcima u Donjoj Tuzli.

⁶³ Godine 1600. navedeni su sljedeći službenici u tim bogomoljama (*Stara džamija*): Osman efendija, hatib i Šahman-halifa, mujezin; (*Sagračijina*): Ibrahim-halifa, imam; Rizvan-halifa, mujezin i Hasan-halifa, mujezin; (*Mehmed-agina*): Mehmed efendija, hatib; Bešir efendija, vaiz; Mustafa-halifa, imam; (*Džindijska*): Hasan-halifa, imam i Nesuh-halifa, mujezin; (*Mesdžid Osmana, čehaje*): Jusuf-halifa, imam i Bekir-halifa, mujezin; (*Mosnički mesdžid*): Husrev-halifa, imam i Omer-halifa, mujezin; (*Turali-begov mesdžid*): Hurem-halifa, imam; Ali-halifa, mujezin i Mustafa-halifa, mujezin.

Za razliku od G. Tuzle, gdje se građevni razvoj uglavnom završava krajem XVI vijeka, čime je i broj podignutih kulturnih objekata dotle bio dostigao svoj vrhunac, u D. Tuzli je taj razvitak vremenski nešto zaostajao, tačnije taj razvitak je ovdje istim tempom bio nastavljen i u prvim decenijama XVII vijeka. Tako su početkom tog vijeka bile podignute još četiri bogomolje, kao centri istoimenih mahala. To su: *Ismail efendija džamija* u Tušnju (Tušanjaska), *Dželali vaiz efendijina džamija* na Mejdanu (Mejdanska), *Kosundže Osman-begova džamija* na Gornjem Brdu (G. Brdo) i *Arslan-čauševa* (Arslan-agina) *džamija* na Vikalju (Vikaljska).⁶⁴ I ovdje su morali uporedo da postoje i neki mektebi, o kojima imamo vijesti tek iz znatno kasnijih izvora.

Ne treba naglašavati da su iza svih tih objekata postojali samostalni vakufi koji su obezbjeđivali njihovo održavanje i namjenu. Ovdje su, dakle, navedene objekte podizali vojna i vojno-administrativna, lica: age, čehaje, džindije, sandžak-bezi (Turali-beg) i čauši, zatim zanatlije i vjerski službenici. Samo prva džamija (*Stara*) ostala je kroz cijeli XVI vijek bezimena, očito carska. U XVII vijeku, međutim, i ona dobiva svoje ime. Naime, oko sredine tog vijeka neki Behram-beg nju je generalno restaurirao, pa se od tada naziva *Behram-begova džamija*. Taj Behram-beg, o kome na žalost nemamo nikakvih drugih podataka, istodobno je utemeljio pored te džamije i medresu, koja se prvi puta spominje 1674. godine.⁶⁵

O topografskom razvitku pojedinih mahala i osnivačima navedenih objekata u njima biće još govora kasnije kada bude razmatran urbani razvitak ove kasabe. Tu će taj proces i nastanak tih objekata biti detaljnije razmotren.

Gračanica. Paralelno sa opisanim gradskim naseljima razvijala se i Gračanica. Međutim, dok su ta druga naselja (Zvornik, Srebrenica, Gornja i D. Tuzla) nastavila svoj razvitak na već zatečenoj varoškoj osnovi, Gračanica nije imala tu tradiciju, ona se razvila u kasabu iz jednog rudarskog sela. Dotle je predstavljala samo veće selo gdje se kopala željezna ruda i talilo željezo i kao takvo spadalo je u carski has.⁶⁶ Status kasabe dobila je nešto prije 1548, kada se ona u popisu iz te godine izričito navodi kao *kasaba*. Muslimanski džemat — tj. gradsko povlašteno stanovništvo (čaršija) koje se sastojalo od tri mahale, nazvane po njihovim još živim osnivačima — iznosio je ukupno 97 kuća.⁶⁷ Karakteristično je da se iz naziva ni jedne te mahale ne razabire i postojanje džamije, a niti su bili zabilježeni među stanovništvom vjerski službenici. Međutim, džamija je nedvojbeno postojala, što se razumije iz samog naziva *kasaba*, kao i iz činjenice što to muslimansko stanovništvo nije više plaćalo rajinski *resm-i çift*. Ali Gračanica se nije sastojala samo od te tri mahale, ona je predstavljala znatno veće naselje, naime, znatno je bio veći onaj dio naselja koji nije bio povlašten, koji je činio periferiju,

⁶⁴ Gazi Husrev-begova biblioteka, *Tuzlanski sidžil*, fo 16^v, 54^v; Ankara, Vakıflar Arşivi, *Yevmiye defterleri* (Memleha-i Zir).

⁶⁵ Medresu, naime, spominje biskup Olovčić (1674), koju na latinskom naziva *Collegium impiorum Softarum* (= kolegij nevjernih softi) — J. Jelenić, *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevac (1437—1878)*, Starine JAZU XXXVI, str. 148.

⁶⁶ BBA, TD No 173, fo 9.

⁶⁷ BBA, TD No 260, fo 103.

odnosno dio Gračanice koji je i dalje zadržao status sela, a koji je imao 166 kuća sa 49 mudžereda, od čega 63 kršćanske kuće sa 12 mudžereda, a ostalo muslimanska rajinska domaćinstva. Prema tome, Gračanica je te godine imala ukupno 263 kuće sa 49 mudžereda, od čega, dakle, 200 muslimanskih kuća sa 37 mudžereda, a stanovništvo se dijelilo na priznato gradsko (povlašteno) i rajinsko (nepovlašteno).

U drugoj polovini vijeka Gračanica se rapidno razvijala, tako da je do kraja vijeka po broju stanovnika bila dostigla nivo D. Tuzle. Do 1600. godine u njoj se bilo razvilo devet značajnijih mahala, od kojih je osam muslimanskih mahala činilo *kasabu*, tj. njihovi stanovnici uživali su poreske povlastice kasabalija.⁶⁸ Deveta mahala, međutim, činila je periferni dio, sa pomiješanim stanovništvom, pola muslimansko a pola kršćansko (ukupno 111 kuća), koje je bilo izvan gradskih privilegija (raja). Taj dio je u izvoru označen kao *seło Gračanica*.⁶⁹

Takav prosperitet Gračanica nije imala da zahvali rudarskoj proizvodnji — jer se njeno rudarenje ubrzo pokazalo nerentabilnim i već se sredinom vijeka bilo ugasilo — nego činjenici što je to mjesto rano bilo pretvoreno u pravu esnafsku radionicu za vojsku. To razabiremo otuda što je u popisu iz te godine za svaki zanat (*esnaf*) postojao, očito, po jedan pisar i po jedan nadzornik (*nazir*). Tako se samo u prvoj mahali navodi među stanovništvom poimenice sedam nadzornika i četiri pisara.

Iz samih naziva četiriju mahala, dakle, saznajemo o podignutim bogomoljama u njima. To su: 1) *Časna džamija* — kako se u izvoru naziva — u istoimenoj mahali. Analogno stanju u Srebrenici i D. Tuzli, gdje je utvrđeno da su najranije džamije, nazivane na isti način kao i ovdje, bile carske džamije, te kako je i Gračanica spadala u carski has kao i navedena mjesta, to je i ova džamija, najvjerojatnije, bila carska. 2) *Mesdžid Ise, emina* u istoimenoj mahali. Kako mu ime kaže, njen osnivač bio je emin carskog hasa u ovoj (sokolskoj — po gradu Sokolu) nahiji. Iako se ta bogomolja u naslovu mahale naziva mesdžidom, ona je prije kraja vijeka bila prerasla u *džamiju*, o čemu svjedoče zvanja njenih službenika. U toj mahali je, naime, bio zapisan Hamza-halifa, hatib. 3) *Hadži Osmanov mesdžid* u istoimenoj mahali 4) *Alijin mesdžid*, u istoj mahali.

Ali, i u mahalama čiji nam službeni nazivi ne odaju postojanje bogomolja, one su sigurno postojale, jer su u njima bili popisani vjerski službenici. 5) Tako je neosporno postojala *džamija* i u *Mahali Turhana, sarača*, jer je u njoj bio zabilježen *Hasan-hodža, hatib*. 6) Isto tako postojao je *mesdžid* u *Mahali Osmana, tašdžije*, jer je u toj mahali kao prvi stanovnik bio zabilježen *Memi-hodža, imam*; i 7) jedan *mesdžid* morao je postojati i u *Mahali Behrama, čurčije* jer je i u njoj prvi stanovnik bio zabilježen *Mustafa-halifa, imam*. Ne znamo jedino da li su navedeni osnivači mahala bili istodobno i utemeljitelji kultnih objekata u njima. Samo u *Mahali Jahije, pisara* nema pouzdanih podataka da je već bila

⁶⁸ 1) Mahala časne džamije, 2) Mahala Isa eminova mesdžida, 3) Mahala Osmana, tašdžije (= kamena, klesar), 4) Mahala Behrama, čurčije, 5) Mahala Hadži Osmanova mesdžida, 6) Mahala Turhana, sarača, 7) Mahala Jahije, pisara, 8) Mahala Alijina mesdžida. U njima se nalazilo ukupno 411 kuća poreskih obveznika — BBA, TD No 743, fo 44—46.

⁶⁹ BBA, TD, No 743, fo 46—47.

podignuta bogomolja, iako je u njoj prvi stanovnik bio evidentiran *Sulejman-hodža*, ali se ne ističe da je imam, ili drugi vjerski službenik. Prema tome, može se pouzdano reći da je u Gračanici do kraja XVI vijeka bilo podignuto najmanje sedam bogomolja, i to: tri džamije i četiri mesdžida.

Kasnije, za dugi period, nisu poznati nikakvi izvori o Gračanici, pa je teško uspostaviti kontinuitet između navedenog stadija razvitka iz 1600. godine i kasnijeg stanja. Tuda nije prošao Evlija Čelebija, kao uostalom što nije prošao ni kroz druga mjesta u sjeveroistočnoj Bosni sjeverno od Zvornika, osim Bijeljine, da bi nam ostavio svoje opise. A, kako je istaknuto, usljed dotrajalosti postojećih kulturnih objekata, prije svega zbog propadanja pojedinih vakufa i gubljenja ekonomske baze za njihovo održavanje, prilazili su u pomoć sa svojim sredstvima novi legatori (vakifi), restaurirali i popravljali oronule objekte. Time su oni obično mijenjali i svoja imena, tj. nazivani su imenima novih vakifa, odnosno i same mahale su mijenjale svoje nazive. Zatim nastajale su i nove mahale. Isto tako se primjećuje, ne samo kod Gračanice nego i kod drugih gradova, da su mahale tokom vremena sve više poprimale narodna imena, uglavnom prema topografskim obilježjima, a gubile ranije nazive po kulturnim objektima, odnosno po njihovim utemeljiteljima. Tako su sve mahale u Gračanici prije XVIII vijeka bile dobile nova imena.

Iako nije ovdje zadatak da se osvrćem i na kasniji period, navešćemo nekoliko podataka koji govore o tome kakve su krupne urbane promjene nastale u Gračanici u XVII i XVIII vijeku koje su rezultirale podizanjem novih kulturnih objekata. U vakufskim evidencijama iz druge polovine XVIII vijeka mogli su se utvrditi nazivi pojedinih mahala. One su tu navedene samo u vezi s postavljanjem vjerskih službenika, pa nije sigurno da li su spomenute sve tada postojeće mahale. Tu se navodi poimenice osam mahala i u svima muslimanski kulturni objekti, i to: četiri džamije i četiri mesdžida⁷⁰. Zatim, u istom izvoru spominju se (između 1763. i 1776.) još *dviije džamije i jedna medresa*, ali se ne ističe o kojima se mahalama radi; očito u samoj čaršiji. To je *džamija i medresa* koju je podigao *Hadži Halil efendija*.⁷¹ Tu se navode imenovanja novih službenika: imama, hatiba, muderisa i mutevelije u okviru tog vakufa koji je, očito, bio značajan. Nastao je, kako izgleda, u prvoj polovini XVIII vijeka. Druga džamija bila je *Ahmed-pašina džamija*⁷². U to vrijeme spominje se u Gračanici još *vakuf bivšeg kadije Refki Mustafa efendije*, koji se odnosio na *Musallu* (= džamija pod otvorenim nebom). Prema tome, u Gračanici je u XVIII vijeku postojalo najmanje jedanaest muslimanskih bogomolja, kao i jedna medresa.

Bijeljina. Premda je to mjesto u srednjem vijeku imalo varošku tradiciju, u kojem su sjedili i franjevci, u turskoj vlasti dugo je ostalo

⁷⁰ To su sljedeće mahale: 1) *Mahala Olōvi*, u kojoj je postojao mesdžid, 2) *Mahala Gojsalić*, također sa mesdžidom, 3) *Mahala Drafnići*, sa mesdžidom, 4) *Mahala Potok*, sa mesdžidom. Taj mesdžid je, međutim, nešto kasnije prerastao u džamiju 5) *Mahala Derviš hodžina*, sa džamijom, 6) *Mahala Trepanići*, sa džamijom, 7) *Mahala Ćiriš*, sa džamijom i 8) *Mahala Mejdan*, sa džamijom. — Ankara, Vakıflar Arşivi, *Yevmiye defterleri*, No 1201 (1180), str. 187—194.

⁷¹ Prvi puta se spominje kao *Sejh Halil efendija*, a kasnije *Hadži Halil efendija*, ali se vidi da je riječ o istoj osobi.

⁷² *Yevmiye d.*, No 1201 (1180), str. 192.

samo kao maleno seosko naselje, i to pod imenom *Četvrtkovište*. Od nekadašnjeg njegovog značaja ostalo je samo to ime, koje je govorilo o pazarnom danu četvrtkom, a na nestalu crkvu i franjevece upućivalo je vjerovatno ime susjednog sela Popovi. Počinje se bolje da razvija tek nakon turskog osvojenja Slavonije (1552) kao karavanska stanica na važnom tranzitnom putu između prekosaških sandžaka i Bosne. Nešto poslije 1548, a prije 1566. godine, kada je naselje imalo oko 100 muslimanskih kuća, bila je tu podignuta prva džamija, i to carska, i nazvana *Sulejmanija*. To saznajemo iz očuvanog natpisa iznad džamijskih vrata koji govori o kasnijem popravku⁷³. Iz indirektnih izvora, tj. iz kasnijih spomena u vakufskim evidencijama pojedinih službenika u okviru tog carskog vakufa, saznajemo da je uz džamiju bio podignut mekteb, kao i javna banja. Vjerovatno je da su ti objekti bili podignuti prije kraja XVI vijeka.

Četvrtkovište je bilo proglašeno kasabom tek 1580. godine. Tada je imalo razvijen trg, a bilo je već i sjedište novoosnovanog bijeljinskog kadiluka. Do 1600. naselje je predstavljalo jedinstven muslimanski džemat; nisu dotle bile diferencirane i nove mahale, odnosno nisu u kasabi bile podignute i druge bogomolje. Međutim, u susjednom selu Grm Selištu prije kraja XVI vijeka bio je podignut jedan mesdžid. Daljnjim urbanim širenjem kasabe to nekadašnje selo postaje njena periferna mahala kao *Mahala Grm*⁷⁴. Naziv Četvrtkovišta za Bijeljину zadržao se do prve polovine XVII vijeka.

Evlija Čelebija (1664) navodi u Bijeljini pet mahala, ali ne spominje kultne objekte.⁷⁵ Svakako su u XVII vijeku u tim mahalama, bar u većini, bile podignute džamije i mesdžidi. U XVIII vijeku, između 1718. i 1739. godine, Bijeljina se našla pod austrougarskom okupacijom, u kojem je vremenu i spomenuta džamija *Sulejmanija* bila pretvorena u katoličku crkvu. Okupacijom Austrije (1879) u Bijeljini su bile evidentirane četiri džamije.

Modriča. I Modriča je nekada imala varošku tradiciju, gdje su također sjedili franjevci. Njihovu crkvu posvećenu sv. Iliji prvi turski popisi nazivaju *crkva Ilinsko Polje*⁷⁶. U tim popisima Modriča se pojavljuje kao maleno naselje gdje se održavao sedmični pazar. Godine 1548. brojala je ukupno 58 kuća sa 23 mudžereta poreskih obveznika od čega je otpadalo na muslimane 26 kuća sa 19 mudžereta. Dotle je bila podignuta i prva džamija. To saznajemo ne samo iz činjenice što se u izvoru ističe *Muslimanski džemat*, nego se tu izričito spominje i *čifluk Muse, imama*⁷⁷. U drugoj polovini vijeka naselje je proglašeno kasabom, kada se i stanovništvo bilo povećalo. Godine 1600. *kasaba Modriča, gdje se obavlja molitva petkom i održava pazarni dan* — kako se u izvoru izričito navodi — brojila je 97 muslimanskih i 107 kršćanskih kuća. Muslimanski džemat se dijelio na dva dijela. Naime, samo 50 kuća, tj. kvart oko džamije sa čaršijom, za koje se ističe da predstavlja Dže-

⁷³ Up. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF XII—XIII, 1962—3, 45—74.

⁷⁴ Isto, 63 i 64.

⁷⁵ Evlija Čelebi, *Putopis*, prevod H. Šabanovića, Sarajevo 1967, 479.

⁷⁶ BBA, TD No 173, fo 41.

⁷⁷ BBA, TD No 260, fo 167.

mat muslimana časne džamije uživao je status kasabe (*bilā rusūm*), dok je svo ostalo stanovništvo, i muslimansko kao i kršćansko, imalo status seoskog rajinskog stanovništva (*bā rusūm*), podređenog spahiji⁷⁸. To je i dokaz da dotle nisu bile podignute i druge bogomolje, osim spomenute džamije koja je i ovdje, najvjerojatnije, bila carska⁷⁹. Daljnji urbani i kulturni razvitak Modriča pada, dakle, u kasniji period. Naime, austro-ugarska okupacija (1879) zatekla je u Modriči tri džamije i dvije crkve, katoličku i pravoslavnu.

Brčko. Oživljavanjem tranzita robe i ljudi na brčanskoj skeli u drugoj polovini XVI vijeka i podgrađe brčanske tvrđave počinje da se širi i poprima gradsko obilježje. Ono, istina, još ni 1600. godine nije bilo steklo sve uslove da bude proglašeno kasabom; nominalno je još ostalo varoš, ali je *Muslimanski džemat* u njoj, koji je brojio 35 kuća, bio dobio *privilegij kasabalija*, tj. osnovni uvjeti su ipak postojali, bila je podignuta džamija, a postojao je i pazarni dan, samo je muslimansko stanovništvo bilo malobrojno. U popisu iz te godine izričito stoji: *Muslimanski džemat u toj varoši ima isti status kao i muslimani u drugim muslimanskim gradskim naseljima — ne daju rajinske pristojbe. Oni daju samo pristojbe badi havu i mlađarinu dizdaru spomenute tvrđave. Isto tako oni su obavezni državi za avarize*⁸⁰. I ovdje, dakle, daljnji urbani razvitak i podizanje drugih kulturnih objekata pada u kasniji period. Austrougarska je u toj kasabi zatekla (1879) četiri džamije.

O duhovnom stvaralaštvu u ovom ranom periodu, kako je istaknuto, sačuvalo se malo podataka. Međutim, na osnovu onoga što znamo iz kasnijeg perioda, sigurno je da je i taj period imao izvjesni sadržaj. U gradskim naseljima, pa i u samim tvrđavama, prepisivana su djela na orijentalnim jezicima, kao što su pisana i originalna djela: jezička, književna i druga.

Iz ovog regiona treba istaknuti jedno jezičko djelo pjesnika Džihadija iz Zvornika. Pravo mu ime nije poznato, a *Džihādī* mu je, očito, bio pseudonim. On je 1590. godine napisao arapsko-turski rječnik u dva sveska, prvi dio u stihu, a drugi u prozi. Djelu je dao ime *Tešrîh-i tîba'* (= raščlanjivanje ukusa). Jedan rukopis se nalazi u Orijentalnoj zbirci Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu⁸¹.

Sve ostalo iz ove tematike, koliko se zna, pada u kasniji period. Spomenuću ovdje nekoliko značajnijih djela koja su nastala u ovoj oblasti u XVII vijeku. Treba na prvom mjestu istaknuti *tursko-bosanski rječnik* od učenog Tuzlaka (iz Donje Tuzle) *Uskuġije Bošnjaka*, kako pisac sebe naziva. Pravo mu ime nije pouzdano utvrđeno, ali na osnovu nekih podataka on se zvao Mustafa sin Alijin, sa pjesničkim pseudonimom *Hevâî*. Svoj rječnik, koji je završio 1041. (1631—2) godine, nazvao je

⁷⁸ BBA, TD No 743, fo 259.

⁷⁹ U tome popisu (fo 259) navode se poimenice slijedeći džamijski službenici: Behram-halifa, hatib, Sulejman-halifa, imam i Piri-halifa, mujezin.

⁸⁰ BBA, TD No 743, fo 337; Džamijski službenici navedeni su: Mehmed-halifa, hatib; Hasan-halifa, imam i Mehmed-halifa, mujezin.

⁸¹ Up. H. M. Handžić, *Orijentalni rukopisi kod Jugoslavenske akademije u Zagrebu*, „Obzor” od 11. VII 1938.

Makbūl-i 'ārif (= cijenjeno za učena). Ovo djelo bilo je, čini se, još poznatije pod imenom *Potur-Šahidija*, tj. pandan *Šahidiji*, poznatom persijsko-turskom rječniku kojeg je 1514—15. godine napisao derviš Ibrahim Šahidi iz Mugle (Menteše). Hevaija sam ističe da mu je kao uzor poslužilo djelo Šahidija. Kakav značaj ima *Makbūl-i 'ārif* za našu jugoslovensku književnost jasno je ako se zna da to djelo predstavlja najraniji rječnik našeg jezika uopće. Izdao ga je Derviš Korkut 1942. godine⁸². Taj rječnik je, dakle, stariji od prvog latinsko-hrvatskog rječnika Matije Divkovića (izdat 1649) za 17 godina.

Iz prve polovine XVIII vijeka potječe i interesantan spjev (na turskom) od Aga-dede, dizdara tvrđave Dobora. Pravo ime autora nije poznato. Aga mu je bio samo vojnički rang, jer su svi dizdari gradova bili age džemata mustahfiza, dok je *dede* predstavljalo naziv iz derviške terminologije. Zna se pouzdano toliko da su mu preci pripadali uleman-skom staležu i da su, po svoj prilici, potjecali iz Šapca. Djed mu, Muhjiddin, bio je naime, hatib u Šapcu. Isto tako je i Aga-dede, poslije vojne službe u Doboru bio imam i hatib u Jakešu, a zatim u Modričkoj. Njegov spjev, čiji je prijevod u cijelosti objavio O. Sokolović⁸³ interesantan je naročito zbog toga što on u njemu pjeva o ondašnjim prilikama u rodnom zavičaju, o Doboru, Jakešu, Odžaku i Modričkoj.

U devetom deceniju XVII vijeka nastao je i divan Hasana Kaimije u Zvorniku. Zbog toga što je uvijek tražio pravdu i zalagao se za siromašne ljude ovaj derviš je 1683. godine bio protjeran iz Sarajeva u Zvornik. Kaimija je u Zvorniku ostao do smrti (1692) gdje je spjevao i svoj divan (na turskom jeziku) koji obrađuje više tema iz područja islamske mistike. Poznato je više prepisa tog divana. Osim divana Kaimija je autor i zbirke pjesama (na turskom) pod naslovom *Waridat* (=plodovi), a sačuvano je također i više Kaimijinih rukopisa pod naslovom *Qasāid-i Qāimī*. Isto tako poznate su Kaimijine pjesme na maternjem jeziku pisane arapskim pismom (*aljamijado*) i to pjesma o Kandijском ratu, i pjesma o štetnosti duhana.⁸⁴

Spomenuću još jedno djelo, nastalo početkom XVII vijeka i moguće baš u ovoj oblasti, ali sigurno je da je tu prepisivano. Naime, u vezi Hamzevića i druge osuđene heterodoksije nastala su i literarna šerijatsko-pravna i apologetska reagovanja ortodoksne uleme. Tako je napisana jedna šerijatsko-pravna rasprava (na turskom) o heterodoksnom učenju Hurufija i Hamzevića. Tu se opisuje stanje u Istanbulu o tome pitanju iz 1020 (1611) godine, što vjerovatno predstavlja godinu nastanka tog djela. Ime djela nije moguće navesti jer je dostupni rukopis s početka manuskav. Što je važno, taj rukopis je prepisan u Srebrenici u drugoj polovini XVIII vijeka⁸⁵.

⁸² D. Korkut, *Makbūl-i 'ārif (Potur-Šahidija) Usküfi Bosneviie*, GZMLIV, 1942, 371—408; A. Nametak, *Rukonisni tursko-hrvatsko-srpski rječnici*, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 29, JAZU, Zagreb 1968, 231—380.

⁸³ O. Sokolović, *Pjesnik Aga-dede iz Dobor-grada o svome zavičaju i pogibiji Osmana II*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke I, Sarajevo 1972, 5—34. Sami rukopis nalazi se u istoj biblioteci (fond Sokolovića).

⁸⁴ M. Hadžiahčić, *Hasan Kaimija i njegovo turbe na Kuli u Zvorniku*, Zvornik 1966, str. 8; H. Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973, 353—357, F. Nametak, *Uvodni stihovi Kaimijina divana*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, sv. II—III, Sarajevo 1974.

⁸⁵ Rukopis u vlasništvu dra Muhameda Hadžiahčića, Sarajevo.

Drugi dio
UŽE TUZLANSKO PODRUČJE

GRAD DONJA TUZLA

Da bi mogli donekle da rasvijetlimo najraniji razvitak naselja Donje i Gornje Tuzle potrebno je prvo da znamo šta su Turci na tom području zatekli. Međutim, podaci o većini naših trgova prije turske vlasti vrlo su oskudni, tako da o nekim varoškim naseljima nemamo ni osnovne vijesti o njihovom postojanju. Među takva naselja spadaju upravo Donja i Gornja Tuzla. Osim spomena geografski neodređenog pojma „Soli” i tek nedavno pronađenog jedinog spomena *mjesta Sol* iz 1412. godine (Prvi dio, pogl. I, bilj. 75), nemamo drugih vijesti o tom području iz cijelog doturskog perioda. Budući su sve do danas prvi spomeni o tim naseljima potjecali iz turskog vremena, s pravom se moglo postavljati pitanje da li su ta naselja od ranije postojala ili su ih Turci utemeljili i razvili. Postojala su mišljenja ili bolje pretpostavke, jer izvora nije bilo, da su nastala poslije dolaska turske vlasti¹.

Kako je isticano, tuzlansko područje evidentirano je u turskim popisima još iz druge polovine XV vijeka kada je administrativno pripadalo smederevskom sandžaku. U XVI vijeku, međutim, popisano je u šest vremenski različitih spahijskih deftera zvorničkog sandžaka. Nažalost, četiri predstavljaju samo sumarne deftere, dok su jedino popisi iz 1548. i 1600. godine detaljni popisi, koji nam omogućuju da pratimo razvitak gradskih naselja, stanovništvo, te gradsku i seosku privredu. Premda su nastali isključivo iz aspekta feudalnih poreza te ne vode, dakle, računa ni o kakvim drugim pojavama i zbivanjima, osim što evidentiraju prirodne i novčane feudalne poreze, i premda iz XVI vijeka ne postoje nikakvi drugi izvori za proučavanje rane istorije ovih naselja, moguće je ipak pažljivim studiranjem samih tih popisa da rekonstruišemo postanak i rani razvitak tih naselja. Pri tome se mora istaknuti da najraniji Tapu defteri, naročito sumarni, ne daju nikako realne ni globalne podatke o nivou razvitka zatečenih varoških naselja, pa bi zaključivanje na temelju samih tih izvora dalo pogrešne rezultate. Zahvaljujući činjenici što smo uspjeli da u turskim arhivima osim Tapu deftera pronađemo i prikupimo i druge važne evidencije turske administracije još iz druge polovine XV vijeka, bilo je moguće utvrditi stanje koje su Turci ovdje zatekli.

¹ Up. H. Kreševljaković, *Turali-begov vakuf*, Sarajevo 1941, str. 8.

Turski nazivi za tuzlansko područje. Samo ime „Sol” koje u sebi nosi značaj i karakteristiku cijelog tog područja i Turci su samo preveli. I oni su slane izvore i naselja oko tih izvora nazivali na svom jeziku „Sol”. Kako su turski nazivi formalno, tj. jezički, tokom vremena varirali i kako nam oni otkrivaju izvjesne važne historijske činjenice osvrnućemo se ukratko na te nazive. U XV vijeku Turci su najčešće upotrebljavali čisto turska imena za ova naselja, dok su od početka XVI vijeka bili ustaljeni nazivi u obliku arapsko-perzijske konstrukcije. Kako je ranije spomenuto, Tuzla se u turskim izvorima prvi puta spominje kod Nešrija u vezi s osvojenjem Bosne (1463) i to pod imenom *Ağaç hisar* (= Drveni grad)², što bi izgledalo da odudara od njenog imena. Ta pojava je objašnjena ranije, a biće o tome nazivu, odnosno gradu još govora. Zatim se u osmom deceniju XV vijeka u nekoliko popisa spominje *Ağaç Tuzla*³, što doslovno znači *Drvena solana*, odnosno *Solana na drvo*. Takvim nazivom, koji nam kazuje o načinu proizvodnje soli, kao da se želila naglasiti razlika između morskih solana i ovdašnjih slanih izvora. U prvo vrijeme, kako se čini, označavao je kako slane izvore u Donjoj i Gornjoj Tuzli tako i sama ta naselja. Već u najranijim spomenima osjeća se i izvjesna diferencijacija značaja jedne i druge solane, odnosno naselja. Tako je naziv *Ağaç Tuzla* katkad označavao samo Donju Tuzlu, kao značajniju, a kada se mislilo na Gornju, precizno je označena kao *Yukari Tuzla* (a ne *Yukari ağaç Tuzla*). Pod takvim nazivima su te dvije solane (naselja) evidentirane u popisu mukata iz 1479. godine, dok je prihod i jedne i druge solane nazivan *ağaç tuzu* (= so proizvedena drvima)⁴.

U XVI vijeku bio je već ustaljen službeni naziv za ova naselja i nahije u obliku arapsko-perzijske složenice: *Memleha-i Zîr* (= Donja Tuzla) i *Memleha-i Bâlâ* (= Gornja Tuzla), dok su rijetko upotrebljavani turski nazivi *Aşağı Tuzla* i *Yukari Tuzla*. Kada je, međutim, bila riječ o samim solanama upotrebljavan je umjesto ranijeg naziva *Ağaç Tuzla* naziv *Memleha-i çob* i to: *Memleha-i çob bâlâ* i *Memleha-i çob zîr*. Ali, nalazimo i drugačije varijante tog naziva. Naime, 1474, takođe u mukata defteru, te solane su zabilježene *Memleha-i diraht* (perz. *diraht* = drvo). Iz toga se vidi da sva tri spomenuta naziva: *ağaç*, *çob* i *diraht* znače isto = (obično) drvo za gorivo.

Prema imenu solana nazvan je bio i tuzlanski kadiluk *Kadâ-i Memlehateyn* (= Kadiluk dvije Solane), premda je osim dvije tuzlanske obuhvatao i druge nahije.

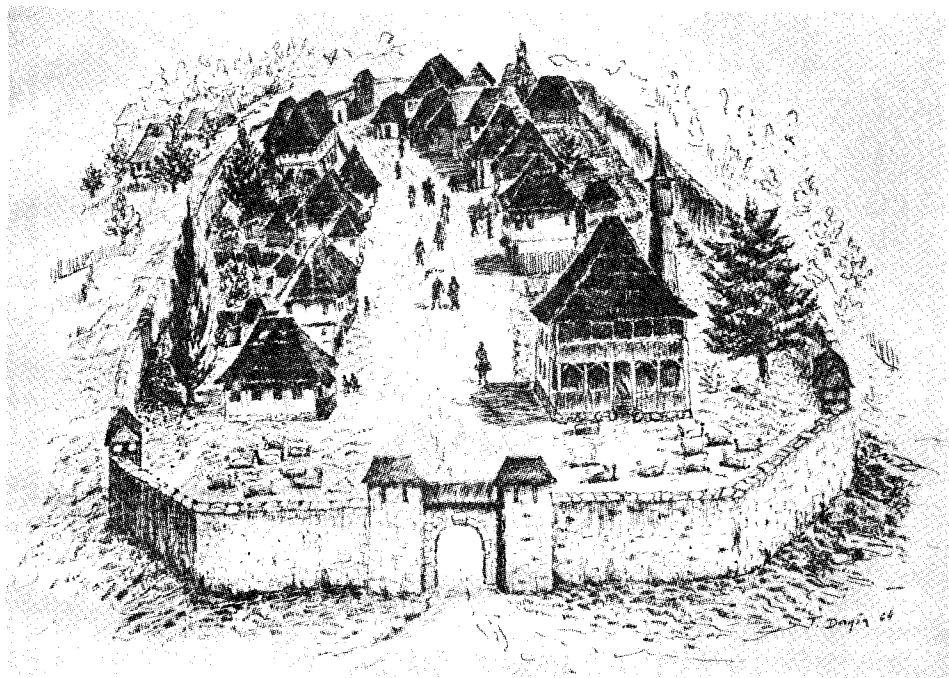
Pitanje tuzlanskog grada. Već je ranije utvrđeno da su Turci pri likom prvog zaposjedanja tuzlanskog područja (oko 1460) zatekli Donju Tuzlu kao utvrđeno naselje. Govoreći o nastanku i prvobitnom razvitku ovog naselja potrebno je da se osvrnemo na onaj najraniji, jedinstveni i, može se reći, magloviti spomen tuzlanske tvrđave, pod nazivom *Ağaç hisar*, te u vezi s tim na topografski položaj prvobitnog naselja Donje Soli.

Da li, naime, postoje bilo kakvi dokazi gdje se nalazio tuzlanski *Drveni grad* koji je, kako je rečeno, bio uništen mjeseca maja 1463.

² Nešri, II, Ankara 1957, 760—2.

³ Istanbul, Bayazit küt. No 0—76, fo 60r; TD, No 16, fo 148.

⁴ BBA, MMV, No 176, fo 175b i 176b.

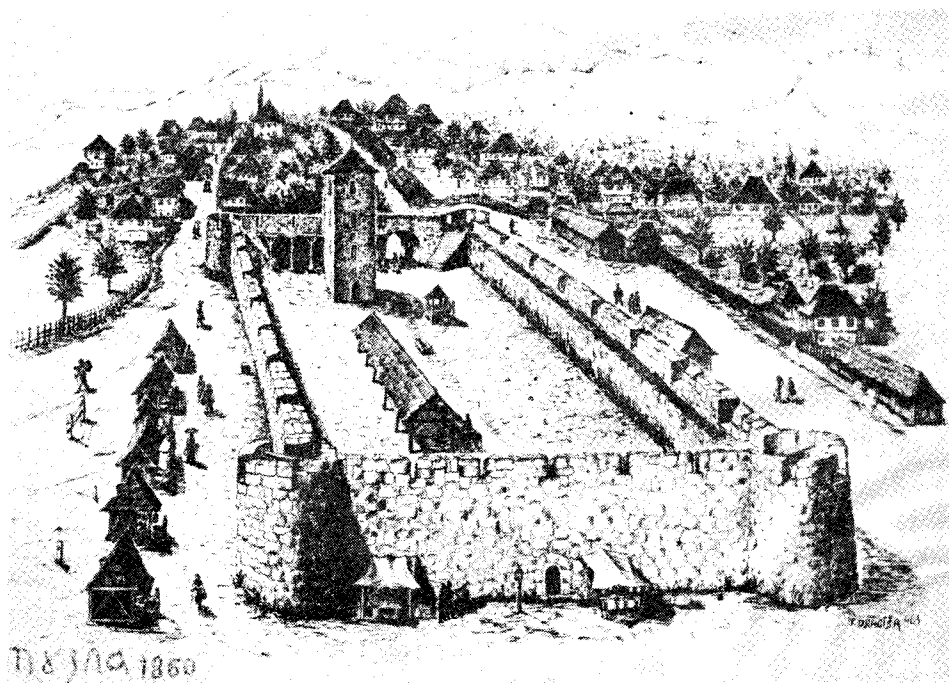
Položaj i okvir srednjovjekovnog grada Seli. Rekonstrukcija Dragiše Trifkovića na osnovu arheološki utvrđenih temelja bederna. Na slici je istinit samo položaj i okvir grada, dok je sve ostalo (arhitektura zidova, kapija i Atik mahale — kao jedne palanke) idejna pretpostavka autora slike.

Džinić kapija. Jedna od četiri kapije utvrđenja (palanke) u Donjoj Tuzli, podignutog oko gradskog naselja sredinom XVI vijeka (Rek. D. Trifković).

Čaršijska kapija (Poljska). Čaršijska mahala sa istoimenom džamijom u okviru palanke, kao i dio čaršije izvan palanke. Može da prikazuje stanje iz kraja XVI vijeka (Rek. D. Trifković).

Tvrava u Donjoj Tuzli, izgrađena od 1860. do 1868. godine. Podignuta je, kako se vidi, ispod *Atik mahale*, tj. na današnjem trgu pred zgradom Opštine. Porušena je 1895. godine (Rek. D. Trifković).

godine? Smatram da postoje ubjedljivi dokazi ne samo o njegovom postojanju nego i konkretnoj lokaciji. Kada je, naime, poslije drugog svjetskog rata započela u Tuzli veća građevna aktivnost gradilo se nekoliko zgrada i u blizini današnje *Atik džamije*. Na onom platou gdje se nalazi džamija i nekoliko kuća oko nje, što je nekada činio *Atik mahalu*, prilikom gradnje novih građevina nailazilo se na više mjesta na ostatke značajnijih zidova koji su arhitekti ucrtavali u planove grada Tuzle. Na temelju tih ostataka mogao se sagledati prostor koji je ta nekadašnja građevina uokvirivala. Zidovi su upravo obuhvatali prostor današnje *Stare mahale*.

Tu činjenicu nije niko dalje ispitivao. Ostaci nemaju nikakve veze sa nekadašnjim utvrđenim gradom koji su Turci sagradili od kamena u vremenu od 1760. do 1768. godine, i koji se bio sačuvao sve do dolaska Austrije, a definitivno bio porušen 1895. godine⁵. Taj turski grad koji je po svojoj arhitekturi bio sličan starim srednjovjekovnim gradovima, sagrađen u obliku četverougona, nalazio se nešto niže od lokacije koju uokvirivaju spomenuti ostaci zidova, konkretno: na sredini trga, pred današnjom zgradom Opštinskog odbora. Zgrada odbora, dakle, upravo je dijelila te dvije lokacije, turskog grada i te nepoznate građevine.

Pronađeni ostaci zidova nemaju takođe nikakve veze ni sa zidovima tuzlanske palanke koja je morala biti podignuta još u XVI vijeku. Oko cijele kasabe, naime, podignuti su bili zidovi, po našem mišljenju, još prije 1548. godine, a uokvirivali su relativno veliki prostor, cijelu tadanju kasabu. Zidovi palanke su, dakle, obuhvatali obadvije lokacije: i kasnijeg turskog grada i prostora *Atik mahale* koju okružuju ostaci zidova. Moglo bi se pretpostaviti da su Turci prvo podigli zidove, tj. palanku oko prve mahale i džamije, pa ubrzo zatim, usljed rapidnog daljeg razvoja kasabe, u razmaku samo od desetak godina, zaokružili znatno veći prostor i podigli zidove sa četiri utvrđene kapije koji su uokvirivali cijelu tadanju kasabu sa čaršijom⁶. Takva, međutim, pretpostavka je neosnovana i mora se odbaciti zbog toga što bi to bio, koliko se do sada zna, jedinstven primjer u građevnom razvoju gradova, ne samo u našim krajevima nego na cijelom Balkanu, da su Turci podigli dvije palanke, jednu u drugoj.

Kako su ti pronađeni temelji koji uokvirivaju *Atik mahalu*, očito, stariji od uspostave turske vlasti, kako po svojoj debljini, te veličini i obliku prostora koji okružuju mogu sasvim odgovarati temeljima srednjovjekovnog utvrđenja; dalje, kako se nalaze upravo na izabranom prostoru ako je u pitanju lociranje utvrđenja koje je trebalo da bude središte jednog podgrađa, tj. na povoljnijem mjestu nego su Turci u XVIII vijeku sagradili svoj grad, smatram da ti temelji odgovaraju temeljima srednjovjekovnog grada koga turski kroničar naziva prosto *drvenim gradom*, a koji je uništen u borbama između Stjepana Toma-

⁵ H. Kreševliaković, *Stari bosanski gradovi*. Naše starine I, str. 22.

⁶ Sliedeći, vjerovatno, takvu pretpostavku Dragiša Trifković, nastavnik (prosvjetni savjetnik) u Tuzli, koji se s umjetničkog aspekta aktivno bavi i ostacima materijalne kulture iz tuzlanske prošlosti, uspijem crtežom je rekonstruisao zidove, tj. palanku koja je obuhvatala samo *Atik mahalu*. On je isto tako u crtežima, a posebno maketarno, prikazao i dalji razvoj Tuzle, o čemu ćemo nešto reći kasnije.

ševića i smederevskog sandžak-bega Mihal-oğlu Ali-bega, mjeseca maja 1463. godine. I činjenica što su Turci baš na istom mjestu nastavili sa sličnom gradnjom, podignuvši prvo palanku, utvrđenje oko kasabe koje je te vrste bilo najznačajnije u Bosni, a zatim dva vijeka kasnije u centralnom dijelu te palanke podigli i pravu tvrđavu od kamena, snažno govori u prilog tome da je baš na tome mjestu postojao i srednjovjekovni tuzlanski *Drveni grad*. Drugo je, opet, pitanje da li taj grad ima kakvu vezu sa drevnim gradom Salenesom koji se spominje punih pet vjekova prije dolaska turske vlasti. Svakako, te postavke moglo bi do kraja da rasvijetli samo arheološko ispitivanje.

Protuofanzivom koju je Matija Korvin poduzeo protiv Turaka u Bosni 1464. godine sjeveroistočna Bosna sve do Zvornika bila je potpala pod Ugarsku. Soli se više ne spominju u turskoj vlasti sve do 24. aprila 1474. godine kada je *Ağaç Tuzla* naknadnom bilješkom evidentirana u sumarnom popisu Bosne iz 1468/9. kao timarski domen sa malim prihodom od svega 3.632 akče, kako je to ranije istaknuto. Po svemu se čini da je te godine, ili kratko prije toga, potpala definitivno pod tursku vlast. Utvrđenje (*Ağaç hisar*) se više ne spominje, iz čega se vidi da ga Mađari u tome međuvremenu, kao ni Turci kasnije, nisu obnovili. Donja Tuzla je ostala u prvo vrijeme otvoreno gradsko naselje sve dok nije nastala palanka oko kasnije kasabe.

Varoš Donja Tuzla. Iako je Tuzla 1474. godine data pod jevtin timar kao istureno granično područje, i to: prvo nekom Vuku, očito, vlaškom starješini, a zatim Širmerdu, ona je, kako se iz ranije citiranog izvora vidi⁷, još i tada bila ubrojena među mukate Zvornika, odnosno zvorničkog eminkluka. Ta okolnost govori u suštini o mogućnosti dobijanja značajnijih prihoda, tj. o korištenju slanih izvora. Učvršćenjem bar donekle turske vlasti u naredne 3 godine Tuzla je prije 25. februara 1477. godine zbog tog prirodnog bogatstva i stvorenim uslovima za njegovo iskorištavanje postala carski has⁸. Prihodi od tuzlanskog područja, koji su time i formalno postali državni, znatno su se povećali. Zahvaljujući toj okolnosti oni su uvršteni u sistem mukata i evidentirani u jednom općem propisu mukata za Rumeliju koji obuhvata period od 1474. do 1484. godine, pa su nam tu sačuvane prve konkretne vijesti o toj proizvodnji i naseljima⁹. Pronalaženjem tog važnog izvora utvrđena je jedna odlučna činjenica, tj. određenije se moglo odgovoriti na pitanje: da li su Turci zatekli bilo kakvo iskorištavanje tuzlanskih slanih izvora¹⁰. Posebno su tu zavedeni i prihodi od Gornje Tuzle¹¹, tako da se mogla dobiti jasna predodžba o prvobitnom značaju i kapacitetu jednih i drugih slanih izvora. To pitanje biće još posebno razmatrano.

Ostaje nam da odgovorimo na jedno drugo važno pitanje iz rane istorije ovih naselja koje nas posebno interesuje. Naime, kako su velike bile dvije varošice Donje i Gornje Soli u vrijeme definitivnog turskog zaposjedanja? Zahvaljujući tome što su u spomenute zakupe tuzlanskih

⁷ Bayazit kült. No 0—76, fo 60r.

⁸ Isto.

⁹ BBA, MMV, No 176, fo 157b.

¹⁰ Ranije smo to zaključivali na temelju postojanja utvrđenog grada i ranog proglašenja tog područja carskim hasom.

¹¹ BBA, MMV, No 176, fo 176 b.

prihoda bili ubrojeni i prihodi od džizije, spomenuti izvor pruža i broj obveznika džizije, odnosno *broj kuća* u Donjoj Tuzli. Realizacijom, tj. otplatom te mukate državnoj blagajni od strane zakupnika po godinama vidi se da su za godinu 882 (počinje 15. IV 1477, a završava 6. III 1478), kao i za 883. naplaćene od stanovništva 74 džizije, koje su, prema ovom izvoru, naplaćene od kuće¹². S obzirom na to da muslimanskog stanovništva još nije bilo i da ga još zadugo neće biti (osim vojnog osiguranja) te s obzirom na to da je moglo biti nešto oslobođenog stanovništva od džizije¹³, naročito onog vezanog za izvjesne službe na granici, cjelokupno zatečeno stanovništvo Donje Tuzle moglo se kretati do 100 kuća.

Čim su Turci zagospodarili ovom oblasti izvršili su i administrativnu podjelu. U najranijem dosada poznatom popisu zborničkog sandžaka (nastao oko 1512) a nešto prije pada srebreničke banovine, od kojeg je sačuvan samo sumarni spahijski defter, popisano je i tuzlansko područje. Tu se prvi puta spominje nahija: Donja, kao i Gornja Tuzla (*Nahiye-i Memleha-i zir; Nahiye-i Memleha-i bala*)¹⁴, ali su one, svakako, formirane kratko po dolasku turske vlasti. Činjenica da su Turci svuda uglavnom zadržavali zatečenu administrativnu podjelu, kao i postojanje dva centralna naselja tih nahija koja se u kasnijim turskim popisima nazivaju *varošima*, dovoljan je dokaz o tome da su Turci zatekli oblast *Sol* podijeljenu na dvije zasebne župe: *Donje i Gornje Soli*. U samom tom popisu se, začudo, uopće ne spominju centralna naselja dviju tuzlanskih nahija, premda se ona spominju još u osmom deceniju XV vijeka. Ostala naselja poimenično su navedena, samo, za razliku od svih ostalih nahija, nisu ovdje za svako selo pojedinačno navedeni porezi nego globalno za cijelu nahiju¹⁵. Obadvije nahije, Donja i Gornja Tuzla u cjelini, evidentirane su kao carski has, što su one uostalom postale prije februara 1477. godine zbog slanih izvora i pomaganja stanovništva u toj proizvodnji, kako će se to vidjeti kasnije, premda u tome popisu nema ni spomena o proizvodnji soli, isto kao ni o varošima Donjoj i Gornjoj Tuzli. Način takvog popisivanja ovih nahija ne može se pravdati samo time što je to područje predstavljalo isturenu krajinu (*udž*). Tu činjenicu ćemo objasniti kasnije.

Prvi izričit podatak o *varoši Donjoj Tuzli* datira iz 1533. godine. Prema sumarnom spahijskom popisu iz te godine varoš je brojila ukupno 57 kuća poreskih obveznika, od kojih 50 kršćanskih, među kojima 4 udovičke kuće, kao i 18 mudžerada i 7 muslimanskih rajinskih kuća sa 4 mudžerada. U varoši se spominje i crkva, čije ime nije istaknuto. Cjelokupni porezi tog stanovništva iznosili su 2.680 akči. Ni u ovom,

¹² Isto, fo 157 b.

¹³ Od davanja džizije prema šerijatskim propisima bili su oslobođeni: nespособni za bilo kakvo privređivanje, i oni kod kojih nije postojala nikakva materijalna baza, tj. osim žena i djece: slijepi, kronični bolesnici, starci, iznemogli, slaboumnii, ludi, siromašni (prosjaci), zatim sveštena lica koja ne privređuju (redovnici, monasi). Zatim su postojala kanunska oslobođenja za službe, tj. pripadnike vojnih i poluvojnih redova: kršćani akindžije, vojnuci, knezovi i primičuri, musellemi, tobdžije, puškari, strelari, rudari, solari, i drugi -- Up. H. Hađibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Orijentalni institut, Sarajevo, Posebna izdanja, knj. IV, 1966, str. 13--38.

¹⁴ TD, No 171, fo 3 i 5.

¹⁵ U toj nahiji evidentirano je 55 sela i 3 mezre sa ukupnim godišnjim porezima u iznosu od 94.375 akči.

kao ni u ranijem popisu prije 21 godinu, ne spominju se prihodi od soli, a razlog je i ovaj puta morao biti isti, tj. posebno popisivanje državnih mukata, jer je proizvodnja soli od ranije postojala.

Pruženi osnovni podaci, dakle, govore da je Donja Tuzla početkom četvrtog decenija XVI vijeka predstavljala malenu varoš koja je po svom značaju u ovoj oblasti dolazila, ipak, odmah poslije Zvornika i Srebrenice. Glavne značajke te varoši bile su *proizvodnja soli, trg i crkva*. Varoš se nalazila pretežno sa sjeveroistočne strane nekadašnje tvrđave, a crkva u sredini varoši *in medio urbis*.

Prelaženje na islam domaćeg varoškog stanovništva i doseljavanje u tu varoš moglo je da započne poslije mohacke bitke (1526). Muslimansko naselje te varoši bilo je, dakle, u početnoj fazi. Primjećuje se ujedno da je u toj fazi cjelokupno stanovništvo nešto i opalo. Kompariramo li, naime, podatke o naplaćenju džizji stanovništva iz 1478. sa feudalnim poreskim obveznicima iz 1533. godine proizilazi da je stanovništvo varoši opalo sa 74 kuće na 57 kuća poreskih obveznika¹⁶.

Potrebno je ponovo naglasiti da evidentirano stanovništvo u spomenutim popisima predstavlja samo poreske obveznike u kome bilo vidu. Prema tome, postavlja se pitanje da li i koliko pruženi podaci o stanovništvu odgovaraju stvarnom broju stanovnika u toj varoši. Rezimirajući sva dosadašnja znanja o turskim katastarskim popisima može se sigurno reći da su podaci o stanovništvu relativni, a naročito oni iz najranijih popisa, i to posebno u pogledu gradskih naselja. Relativni su takođe i podaci mukata-deftera iz 1477—1479. o naplaćenju džizji u tim varošima. Turci su, naime, zauzećem tog područja i ovdje, kao i drugdje, na granicu vjerovatno isturili vlahu pa je u obadva naselja moglo postojati i vlah. Knezovi, primićuri i musellemi nisu taj porez plaćali, dok su obični vlasli umjesto džizje plaćali filuriju koja nije morala ući u ovaj zakup jer su vlasli, obično, posebno popisivani. Isto tako u XVI vijeku, kada nam spahijski defteri pružaju obveznike feudalnih daća, postojalo je u gradskim naseljima muslimanskog stanovništva, tj. raznih funkcionera vlasti, spahija i drugog stanovništva koje nije bilo obuhvaćeno tim poreskim obavezama. Znatno manji je broj bio takvog kršćanskog stanovništva i, uglavnom, može se reći da broj u defterima evidentiranih poreskih obveznika-kršćana iz XVI vijeka i u gradskim i seoskim naseljima približno odgovara ukupnom broju kršćanskih stanovnika.

Postoji mnogo dokaza da katastarski popisi uopće ne daju faktično stanje stanovništva, kao što ne pružaju ni adekvatne podatke o građevnom razvoju gradskih naselja. Vidjeli smo da najraniji popis ovog područja nastao oko 1512. ne spominje uopće varoši Gornje i Donje Soli. kao ni eksploataciju soli, a tu eksploataciju ne spominje ni popis iz 1533. godine, iako je i jedno i drugo u vrijeme tih popisa neosporno postojalo. Zatim se, na primjer, moglo primijetiti da je u tom najranijem popisu stanovništvo grada Zvornika popisano na dva različita mjesta zato što su porezi muslimanskog stanovništva pripadali carskom

¹⁶ Taj proračun na osnovu džizje može biti i relativan. Budući je džizja u principu naplaćivana od svakog odraslog i za rad sposobnog muškarca, to bi broj domaćina i mudžerada iz 1533. godine (ne računajući udovice) iznosio 64, što u odnosu na 74 džizje u 1478. godini ne bi značilo toliko opadanje. Zna se, ipak, da je u XVI vijeku džizja u ovoj oblasti naplaćivana od kuće, pa je prva pretpostavka realnija.

hasu, dok je kršćansko stanovništvo tog grada popisano na drugom mjestu jer su porezi tog stanovništva pripadali sandžak-begovom hasu¹⁷. Ko god je pokušao da na temelju turskih popisa rasvijetli najraniji razvitak bilo kojeg gradskog naselja morao je konstatovati da oni ne pružaju cjelokupno brojno stanje stanovništva, kao što ne spominju dosljedno ni sve javne građevne objekte u gradovima (*crkve, džamije, tekije*). Po stoje, na primjer, sigurni dokazi da defterski podaci o najranijem razvoju Sarajeva ne daju pravu sliku ni stanovništva ni građevnog razvoja. To su utvrdili svi oni koji su proučavali razvitak ovog grada pri čemu su im kao glavni izvori služili popisni defteri¹⁸. Takav je slučaj, sigurno, i sa svima drugim gradskim naseljima. Katastarski defteri pružaju podatke sa znatnim zakašnjenjem, ali nikada ne znamo šta nam oni u konkretnom slučaju prešućuju. Ako u konkretnom slučaju ne raspolažemo ni sa kakvim drugim izvorima, to moramo nastojati da ove pravilno razumijemo. Ukratko, ne smije se nikada zaboraviti da su ti izvori nastali samo iz fiskalnog aspekta i da nam oni u odnosu na realno stanje i stanovništva i građevnog razvoja minimalno pružaju.

Što se u defteru iz 1512. uopće ne spominju varoši Donja i Gornja Tuzla i što u tome, kao ni u popisu iz 1533, nema spomena o prihodima od soli razlog leži u specifičnosti samih popisa. Sve što je spadalo u mukatu i dato u trogodišnji zakup nije ovdje evidentirano, a to su kompletna naselja Donja i Gornja Tuzla, tj. slani izvori i džizja kršćanskog stanovništva. Kako je ovo područje bilo carski has, to su se i feudalni i državni porezi mogli evidentirati zajedno jer su konačno išli svi u državnu blagajnu. Zbog toga je u okvir prvih zakupa carskog hasa ušla i ispendža stanovništva koja je spahijski porez. Ispendža je takođe ubrojena među sve ostale prihode i data pod zakup i 1512. godine jer se te varoši tada ne spominju. Međutim, takav slučaj nije bio i 1533. kada se tu spominju dvije tuzlanske varoši i ispendža stanovništva, dok se samo prihodi od soli ne spominju. To je bilo zbog toga što je u prihodima od već razvijenih trgova učestvovao i sandžak-beg, pa su varoši i stanovništvo evidentirani. U našem slučaju prihodi od soli i džizja stanovništva davani su pod mukatu u tri godine, i te stavke evidentirali su mukata defteri koje iz tih godina nismo uspjeli pronaći.

U konkretnom slučaju, u Donjoj Tuzli moralo je postojati prije svega jače obezbjeđenje, sastavljeno od rodova plaćeničke vojske (*ulu-fedžija*). Kako je to područje bilo carski has, to je u varošima i Donjoj i Gornjoj Tuzli trebalo da sjedi po jedan državni emin, zatim po jedan vojvoda i po jedan subaša. Svi ti funkcioneri, kao gradsko stanovništvo, nisu podliježali nikakom oporezivanju i u sumarnim spahijskim defterima nisu evidentirani. Od kršćanskog stanovništva nisu, na primjer, zabilježeni *fratri u samostanu*, kao ni *laici*, jer za zemlje koje su laici u svojim selima posjedovali bili su tamo evidentirani kao poreski obveznici.

¹⁷ TD, No 171.

¹⁸ Up. N. Filipović, *Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima*, „Pregled“ 7—8, Sarajevo, juli-august 1953; H. Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi ND BiH, knj. XIII; M. Hadžijahić, *Sarajevska mu'afnâma*, GDI BiH, XIV.

Donja Tuzla je imala isti razvojni put kao i rudarski trgovi Bosne. Zatečena kao razvijenije varoško naselje koje je nekada bilo zaštićeno i utvrđeno gradom, zatim postojanje crkve razlog je što je ono nosilo u sebi jaču snagu i predstavljalo prilično duži i jači oslonac kršćanskom elementu. Zbog toga je prva razvojna faza ovdje dugo trajala, punih šest decenija. Kako je, u svjetlu defterskih podataka, početak preobražaja srednjovjekovnih trgova u gradove sa orijentalnom fizionomijom obično izazivao ne samo stagnaciju nego i smanjivanje državnih, odnosno feudalnih prihoda i opadanje stanovništva, ta pojava bi ovdje bila razumljivija tim prije što se ta varoš od početka osmog decenija XV do početka drugog decenija XVI vijeka nalazila u isturenoj graničnoj zoni prema ugarskoj srebreničkoj banovini.

Zatečene kulturne ustanove. Kako je ranije istaknuto, u obadvije varoši, *Donjoj i Gornjoj Tuzli*, Turci su zatekli *katoličke crkve sa franjevačkim samostanima*. Prvi izričit spomen o njima nalazimo kod L. Waddinga. U franjevačkoj enciklopediji, nabrajajući samostane bosanske vikarije u godini 1506, između 41 samostana, koliko ih navodi na području Bosne, Hrvatske i dijelova Srbije, Waddingo spominje i samostan u Donjoj i Gornjoj Tuzli, ističući pri tome da se samo ne zna kome je bio posvećen onaj u Donjoj Tuzli, sv. Mariji, ili sv. Petru¹⁹.

U turskim izvorima crkva u Donjoj Tuzli prvi puta se spominje 1533, ali ne i njeno ime. Nakon 15 godina, međutim, ona je evidentirana kao: *crkva sv. Petra sa njiivama, kućom Petrovom* (samostan), *bostanom i krčevinom u posjedu redovnika spomenute crkve*²⁰. U kasnijim zapadnim izvorima nalazimo i precizne podatke o njenom položaju, tj. da se nalazila u središtu naselja²¹. Na temelju toga, prvobitni položaj crkve je bio, po prilici, tu gdje se i danas nalazi katolička crkva, sagrađena po dolasku Austrije.

Koliko je bilo franjevaca u tuzlanskim samostanima nigdje se ne spominje. Njihov broj je morao biti malen jer se i u svim drugim samostanima nalazio mali broj ljudi. Godine 1530. u samostanu u Fojnici evidentirana su, na primjer, trojica, u Visokom dvojica, u Olovu trojica fratar²². Zatim se 1542. godine u kreševskom samostanu spominju četvorica fratar²³. Prema tome, i u tuzlanskim samostanima moglo se nalaziti po 3 do 4 fratar.

Kasaba Donja Tuzla. Četvrti i peti decenij XVI vijeka predstavlja vrijeme preobražaja i rapidnog povećavanja stanovništva varoši i Donje i Gornje Tuzle, tj. najinteresantniji period njihovog razvitka. Nažalost,

¹⁹ Annales Minorum seu Trium ordinum... Tomus XV, p. 404, bilj. 6: „Tuzla Dolnja (Tuzla inferior) de qua supra in pag. 398, nr. 10; nisi juxta alios intelligatur hic altera Tuzla Gornja (seu superior), cum duae fuerint Tuzlac, inferior et superior, et in utraque coenobium ante invasionem Turcarum (cfr. Gonzaga, po. 514—515, sonv. 7 et 8). Sed probabilius hic et supra in hoc Catalogo de una Tuzla (Dolnja) agitur, cujus coenobium dicatum erat B. Virgini, vel. S. Petri”.

²⁰ TD, No 260, fo 77.

²¹ Franjo Sudić Varadinac, *Descriptis Bosnae Argentinae*, Venetiis 1679, kaže: De conventu s. Petri Apostoli Salinarum Inferiorum in media civitate; Petar F. Kajzer, *Addenda et Emendanda*, Osijek, na str. 11 bilježi: „Salina (Tuzla). In hon. s. Petri Ap. habuerunt in medio urbis Fratres acclesiam et conventum...”.

²² TD, No 157, fo 12, 41, 42, 86.

²³ BBA, TD, No 211, fo 8—10, 234—237.

baš taj period nije nam moguće direktno pratiti, jer Turci između 1533. i 1548. godine nisu vršili nikakav popis te oblasti, a ti popisi u konkretnom slučaju čine jedine izvore. Ali, tempo razvitka tih naselja u to vrijeme možemo donekle da sagledamo i shvatimo u svjetlu općih historijskih zbivanja. Sagledavanjem razvojnog toka ostalih trgova u Bosni može se reći da su u tome međuvremenu najbrži tempo razvitka od svih gradskih naselja u ovoj oblasti imale Donja i Gornja Tuzla. Iako su se te varoši nalazile, tako reći, u neposrednoj blizini jedna druge, a njihovi opći prirodni uslovi bili manje povoljni nego kod susjednih gradskih naselja, ipak postojanje samog prirodnog bogatstva, soli, koje je u ono doba imalo znatno veću vrijednost od rudarstva i koje je, suprotno rudarstvu, tek bilo u perspektivi svog razvoja, činilo je glavni faktor u razvitku tih kasaba.

Takav brz razvitak gradskih naselja uslovili su opći politički događaji. Prije svega propast Ugarske na Mohaču (1526) doprinijela je znatno takvom razvitku. Čini se da je još više takve uslove stvorilo dalje pomicanje turskih granica na sjever. Turskim osvajanjem Slavonije, koje su koordiniranom akcijom u 1536. godini bili poduzeli smederevski sandžak-beg Mehmed-beg Jahjapašić i bosanski Gazi Husrev-beg, a koje je završeno 1552. godine, tuzlansko područje i cijela oblast do Save prestali su biti isturena i ugrožena krajina, te su posebno time stvoreni uslovi za brz razvitak gradskih naselja.

Druga faza razvitka Donje Tuzle, tj. period mijenjanja njene fizionomije započeo je početkom četvrtog decenija, kada se ovdje pojavljuju prva muslimanska domaćinstva. Taj proces se razvijao. U međuvremenu od 1533. do 1548. godine dogodile su se tu krupne građevne promjene i ogromno se uvećalo stanovništvo. Naselje je bilo sasvim promijenilo svoj izgled. Od malene kršćanske varošice izrastao je grad sa izmijenjenom fizionomijom. Nanovo je nastalo pet muslimanskih mahala i to: 1) *Džamijska mahala*, 2) *Timur-hodžina mahala*, 3) *Isa-begova mahala*, 4) *Mahala hisarije Ferhada, sina Ahmedova* i 5) *Mahala subaše Alije*. I raniji kršćanski džemat se bio više nego udvostručio prilivom seoskog kršćanskog stanovništva. Gledano kroz cifre poreskih obveznika proizilazi da je u spomenutom međuvremenu ta varošica od 57 kuća poreskih obveznika prerasla u kasabu sa 406 kuća²⁴, tj. porastao je taj broj kroz 15 godina za 7,12 puta, odnosno broj muslimanskih kuća je porastao sa 7 na 283 kuće, a broj od 50 kuća kršćanskih stanovnika te varoši porastao je, doseljavanjem kršćana zanatlija i drugih sa sela, na 123 kuće. U tome vremenu naselje je bilo utvrđeno i dobilo *status kasabe*.

Mi, zapravo, vrlo malo znamo o tome kako se u pojedinostima odvijao taj proces mijenjanja strukture i fizionomije starih trgova i varoši u orijentalno-muslimanske kasabe. Turski popisni defteri koji o tome najviše kazuju, i kada su za jednu oblast maksimalno sačuvani, pružaju samo povremena faktična stanja poreskih obveznika u tim naseljima i to, uglavnom, kada je proces preobražaja dobrim dijelom bio završen. Iz tih podataka se vidi da taj proces, kada je već započeo, u većini slučajeva imao je relativno brz tok, tako da su mnogi trgovi i varoši za vrijeme od jednog do dva decenija sasvim promijenili svoj izgled i po sastavu stanovništva i svom građevnom izgledu. Zbog po-

²⁴ TD, No 260, fo 74—78.

manjkanja izvora u ovom najinteresantnijem i najburnijem međuvremenu mi možemo o događajima govoriti samo na osnovu registrovanih feudalnih poreskih obveznika iz 1533. i 1548. godine.

Utvrđivanje naselja. Nukleus muslimanskog naselja bio je fundiran tačno na platou nestalog srednjovjekovnog *Drvenog grada*. Tu je nešto poslije 1533. godine nastala prva muslimanska mahala, *Atik mahala* sa džamijom. Budući je 1548. godine u već proglašenoj kasabi postojalo 51 vojno lice, tj. četvrtinu stanovništva činila je vojska, mora se pretpostaviti da je i prije 15 godina, pored 7 evidentiranih muslimanskih kuća, postojao ako ne brojniji, zbog toga što je to još bila isturena krajina, a ono najmanje isti toliki vojni logor. Isto tako je logično da je takav logor morao imati neki zaklon, pa je vjerovatno da su Turci u prvo vrijeme privremeno ipak dogradili temelje *Drvenog grada*. Međutim, nekoliko razloga tražilo je trajnije rješenje tog pitanja. Jedno, što su slani izvori sa naseljem i ranije bili utvrđeni: drugo, što je u ovom međuvremenu proizvodnja soli bila unaprijeđena i prihodi udvostručeni, kako ćemo to vidjeti; i treće, što se rapidno razvijalo otvoreno muslimansko naselje, još nesigurno na ovako značajnom mjestu, i u oblasti čije su se granice tek počele odmicati dalje od Save, i gdje su se pojavljivali i hajduci. Zato su Turci razvijanjem naselja prišli i izgradnji utvrđenja, ali ne na način srednjovjekovnih gradova predviđenih uglavnom za vojsku, gdje se varoš razvila u podgrađu, nego su utvrdili cijelo tadanje naselje, tj. opasali su ga jakim zidom sa četiri kapije na četiri strane koje su, opet, same za sebe predstavljale mala utvrđenja. Izvjesni razlozi određivali su veličinu uokvirenog prostora. Kako je, naime, trebalo u zidove zatvoriti i naselje i slane bunareve, to je opseg zidova od sjeverozapada prema jugoistoku, tj. od *Atik mahale* do slanih bunareva, bio određen tom razdaljinom, a prema jugu trebalo je ići do Jale radi prilaza vodi. Ti razlozi, odnosno te udaljenosti, odredile su okvir zidova i prema sjevernoj strani, tako da su zidovi zatvarali prostran, približno okrugao prostor čija je dijagonala iznosila oko 400 m. Time je stvorena palanka oko Donje Tuzle.

Takvu palanku zatekao je i opisao austrijski špijun, zastavnik Božić, koji je u cilju prikupljanja podataka o gradovima u Bosni prošao kroz Tuzlu 1785. godine²⁵. Ali da je ta palanka bila podignuta još prije 1548. godine svjedoči postojanje specijalne vojske, hisarija (= čuvari zida, utvrđenja), te njihov broj i raspored po mahalama. Te godine su, naime, postojale u Tuzli četiri desetine (*ode*) hisarija sa četvoricom starješina (*seroda*), i to: od pet dotle razvijenih muslimanskih mahala hisarije su bili nastanjeni u četiri mahale po jedna oda. Iz toga proizilazi da su hisarije bili raspoređeni na četiri kapije i stanovali u četiri mahale razvijene oko tih kapija. Osim hisarija bila je tu i jedna tzv. *džindija*²⁶, kao i 1 janičar i 1 subaša. Tako je u *Džamijskoj mahali*, koja se kasnije naziva *Atik mahala*, bilo nastanjeno 19 vojnih lica:

²⁵ Up. H. Kreševljaković i H. Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred dubički rat* (1785) Građa, knj. VII, Naučno društvo BiH, 1957.

²⁶ O džindijama vidjeti ovdje: Dio prvi, pogl. V.

2 seroda, 12 hisarija, 3 džindija, 1 janičar i 1 vojvoda²⁷, u *Timur-hodžinoj mahali*: 2 seroda, 8 hisarija i 3 džindija²⁸, u *Isa-begovoj mahali*: 9 hisarija²⁹, i u *Mahali hisarije Ferhada, sina Ahmedova*: 8 hisarija i 1 džindija³⁰, i u *Mahali subaše Alije*: 1 džindija, po imenu Ishak.

Kako se vidi, ton cijelom naselju davala je vojska čiji su komandanti: Alija, subaša i Ferhad, hisarija zasnovali mahale. Ostalu vojsku činio je domaći elemenat, a dobar broj od njih bio je nedavno primio islam. Vjerovatno je da su vukli lozu i od nekadašnjih vojnika, čuvara *Drvenog grada*. Od ukupno 51 vojnog lica, kršćanskog porijeklo bilo je vidljivo kod 10 vojnika.

Prema tome, palanka je, bez sumnje, morala biti podignuta prije 1548. godine. Ona je tokom vremena i učvršćivana, a rapidnim širenjem mahala izvan njenih zidova, u drugoj polovini XVI vijeka, gubila je postepeno svoj značaj. U palanki je postojao i dizdar, kao i u drugim utvrđenim gradovima, premda se kasno sretamo sa izričitim spomenima dizdara. Tek početkom maja 1706. spominje se *Mehmed-aga, dizdar tuzlanske palanke*³¹. Prema Božićevom opisu iz 1785, zidovi palanke bili su visoki 8—9 stopa, a na svakih 60 koraka, tj. na prelomnim linijama zidova postojali su grudobrani, polukružne kule nabijene zemljom. Oko zidova palanke svuda naokolo bili su ozidani opkopi duboki 5—6 stopa, a široki oko 12 stopa, spojeni sa Jalom. Iako je voda iz Jale samo u nižem dijelu palanke mogla ulaziti u opkope, njima je sa sjevera i istoka tekla voda navraćenih potoka sa brda Borića i Trnovca kao i potok *Marinac*, koji je protjecao nedaleko od *Turali-begove džamije*, i niže Poljske kapije ulijevao se u opkope. Iako Božić opisuje samo dvije kapije, zna se na temelju drugih izvora da je palanka imala četiri kapije: 1) *Stara kapija*, na sjeverozapadnoj strani, pokraj koje je utemeljena i prva džamija; 2) nasuprot nje, na jugoistočnoj strani blizu slanih bunareva, kasnijeg *Sonog trga*, postojala je *Poljska kapija*; 3) *Jalska kapija*; predstavljala je izlaz na Jalu i 4) *Džindića kapija*, na sjevernoj strani kasabe, nasuprot Jalske kapije. Na izlazu iz Jalske kapije postojao je most preko Jale, prema takozvanoj *Jalskoj džamiji*. Stara i Poljska kapija predstavljale su glavne ulaze u palanku. Prilaz do kapija: Stare, Poljske i Džindijske omogućavali su mostovi, vjerovatno, pokretni. Sve četiri kapije u početku trebale su biti jednako utvrđene. Prema onome

²⁷ TD, No 260, fo 74 — *serode*: Alija, sin Džaferov i Karagoz — *hisarije*: Džafer, sin Marka; Hasan, sin Marka; Ahmed, sin Bože, Mahmud, s. Abdulaha; Alija s. Ahmedov; Turalija, s. Ahmedov; Husein, s. Ibrahimov; Redžep, s. Alijin; Mehmed, s. Agana; Alija, s. Huseinov; Mehmed, s. Huseinov; Ališah, janičar Mahmud i vojvoda Mehmed, s. Alijin.

²⁸ TD, No 260, fo 75 — *serode*: Timurhan i Alihan, s. Kemalov — *hisarije*: Husein, s. Abdulahov; Mehmed, s. Iskenderov; Velija, s. Hamzin; Kurd, s. Šadin; Šadi, s. Sulejmanov; Kasim, s. Junusov; Mustafa, s. Ismailov; Husein, s. Jusufov — džindije: Ibrahimov; Alija, s. Ahmedov; Husrev, s. Mustafin.

²⁹ TD, No 260, fo 76: Balija, s. Radice; Husein, s. Radice; Alija, s. Nesuha; Hasan, s. Nesuha; Hasan, s. Mahmuda; Timur, s. Huseina; Džafer s. Alijin; Turalija, s. Jusufov; Ejnehan, s. Hizirov.

³⁰ TD, No 260, fo 76 — *hisarije*: Džafer, s. Đuraša; Alija, s. Đuraša; Rustem, s. Vukše; Ejnehan, s. Hizira; Ferhad, s. Iljasa; subaša Alija; Ejnehan, s. Karađoza; Mahmud, s. Nesuha; Alija, s. Mustafe — *džindija*: Ibrahim, s. Ejnehanov.

³¹ Hudžet tuzlanskog kadije od gornjeg datuma u franjevačkom samostanu u Tolisi.

kako je bila utvrđena Džindića kapija, koja se kao posljednja očuvala sve do 1886. godine, kapije su predstavljale prava manja utvrđenja.

Kako se iz prvih austrijskih planova vidi, u sredini palanke postojala je čaršija. Prema svakoj kapiji od središta vodile su ulice (sokaci), jedna ili dvije, sa dućanima, koje su ujedno predstavljale i glavne komunikacije kroz središta mahala, grupisanih prema kapijama sa unutarnje strane. Prema Božiću, naselje u okviru palanke imalo je *oko 210 turskih kuća, među kojima i nekoliko hrišćanskih*. Kako je palanka tokom vremena gubila svoju funkciju, i kako su joj zidovi bili oronuli, nastala je potreba izgradnje novog utvrđenja, pa je obnovljena stara tradicija i u sredini palanke podignut je bio grad od kamena, u vremenu od 1760. do 1768. godine. Tako su se u staroj Tuzli u jednom okviru tokom vremena smjenjivala tri utvrđenja: 1) *srednjovjekovni* takozvani *Drveni grad*; postojao je na platou na kojem se kasnije razvila *Atik mahala* i džamija, 2) *tursko utvrđenje (palanka)*, podignuto prije 1548. godine, obuhvatalo je cijelu kasabu i 3) *turski kameni grad*, podignut u sredini palanke u spomenutom vremenu (1760—1768), a porušen 1895. godine, čijim je materijalom podzidana desna obala Jale³².

Daljnji građevni razvoj do sredine XVI vijeka. Veću su spomenuta imena mahala, nastalih do 1548. godine, i teško se o njima šta više može reći jer su ti nazivi nestali već u drugoj polovini toga vijeka, osim što je *Atik mahala* stalno nazivana po imenu džamije. Prema tome, ne postoje nikakvi dokazi o bližim lokacijama tih mahala. Ipak ćemo pokušati da utvrdimo gdje su se određeni bile razvile te prvobitne mahale. Naime, izneseni podaci o vojnicima nastanjenim po tim mahalama govore dosta ubjedljivo da su se prve četiri mahale razvile unutar palanke, dok su se *Mahala Alije subaše* i *Kršćanski džemat* trebali prostirati izvan zidova palanke.

1) **DŽAMIJSKA MAHALA.** Nema sumnje o položaju te mahale jer se njena džamija: *Stara džamija* ili *Šarena džamija*, renovirana u mauruskom stilu 1888, očuvala do danas. Podizanjem džamije na platou nekadašnjeg srednjovjekovnog grada započeo je građevni razvitak kasabe. Teško je odrediti koliki je prostor obuhvatala ta mahala, ali se čini da se protezala zapadnom stranom palanke sve do Jale, jer se u njoj 1548. spominu 4 štavljača koža (*tabak*), a po prirodi posla trebali su biti nastanjeni pri Jali. Do sredine XVI vijeka bila je to najznačajnija mahala. Brojala je 97 kuća poreskih obveznika³³.

Ne zna se tačno kada je utemeljena džamija, kao ni to ko ju je utemeljio. Podignuta je nešto poslije 1533. godine, vjerovatno više za vojsku nego za malobrojno stanovništvo, a spominje se prvi puta 1548. godine. Do tada bila je to i jedina džamija u Donjoj Tuzli. Džamija, kao i kasnije podignuta susjedna medresa, naziva se od XVII vijeka *Behram-begovom*. Spominje se kao Behram-begova džamija 1669. i 1701. godine³⁴. Međutim, o tome legatoru nema spomena u XVI vijeku. Dža-

³² Na temelju Božićevog opisa i drugih kasnijih izvora *Muzej istočne Bosne u Tuzli* uspio je da izradi i maketu stare Tuzle, tj. palanku i u njoj tvrđavu — djelo Dragiše Trifkovića.

³³ TD, No 260, fo 75.

³⁴ Ankara, Vakıflar Arşivi, *Yevmiye defterleri*, pod „Memlehatejn” (dalje: *Yevmiye defterleri*).

miju je, vjerovatno, podigao jedan od prvih vojnih zapovjednika, a Behram-beg će biti kasniji legator koji ju je popravio i po kojem se prozvala.

2) TIMUR-HODŽINA MAHALA. Nastala je poslije 1533. godine. U drugoj polovini vijeka o njoj nema spomena. Kako je i u njoj postojalo znatno više tabaka (4 tabaka) nego u drugim mahalama, najvjerovatnije se razvila oko Jalske kapije. Bila je upola manja od prve mahale; brojila je 55 kuća poreskih obveznika³⁵.

Osim imena ne znamo ništa više o njenom osnivaču. Čini se da mu je *hodža* bio samo nadimak, i da je pripadao vojničkom redu.

3) ISA-BEGOVA MAHALA. Nastala je, takođe, poslije 1533. godine. Razvila se, najvjerovatnije, *oko Poljske kapije*, tj. blizu slanih bunareva. Mislim, naime, da je njen osnivač identičan sa Isaom, koji je oko 1533. godine bio emin tuzlanskih mukata, a koga spominje i zakon o tuzlanskim solanama (oko 1548), premda se on tu ne naziva begom³⁶. To je jedina indikacija po kojoj donekle zaključujemo o položaju te mahale, jer bi bilo logično da emin stanuje u blizini slanih bunareva. Njegov sin, takođe službenik kod proizvodnje soli, *Džafer, sin Isa-begov, raniji katib*, stanovao je u *Džamijskoj mahali*³⁷.

Sredinom XVI vijeka Isa-begova mahala je bila najmanja tuzlanska mahala, brojala je 35 kuća poreskih obveznika³⁸. U drugoj polovini vijeka se, međutim, ne spominje pod tim imenom, a kako se spominje Hadži Hasanova mahala koja se, po našem mišljenju, podudara sa lokacijom Isa-begove mahale, proizilazi da je Hadži Hasan u njoj podigao džamiju pa se po njemu prozvala i mahala.

4) MAHALA HISARIJE FERHADA, SINA AHMEDOVA. Kao i druge, nastala je poslije 1533. godine. U drugoj polovini vijeka je dobila drugo ime, ili je sasvim nestala, jer se poslije 1548. više ne spominje. Razvila se, po našem mišljenju, *oko Džindića kapije*. Na to bi, moguće, ukazivala činjenica što su u njoj sredinom vijeka stanovala trojica muhziara (= službenik koji privodi stranke sudu). To ima i neku vezu sa sjedištem kadiluka čija se zgrada nalazila, čini se, od početka u blizini Džindića kapije. Na tome mjestu je 1868. godine bila sazidana zgrada *kamenog suda*, koja se očuvala sve do 1964. godine. Prema tome, moguće je da je još 1548. godine u toj mahali sjedio naib zvorničkog kadije, o čemu, istina, nema spomena u izvorima. U toj mahali bili su nastanjeni majstori finijih zanata. Tako, na primjer, trojica zlatara, koliko ih se te godine spominju u kasabi, stanovali su sva trojica u toj mahali³⁹, pa je ta mahala činila značajniji dio čaršije. Godine 1548, brojila je 55 kuća poreskih obveznika⁴⁰.

O osnivaču mahale, osim imena, ne znamo ništa više.

³⁵ TD, No 260, fo 75.

³⁶ A. Handžić, *Zakonska odredba o tuzlanskim solanama*, POF, VIII—IX, 1960, 173.

³⁷ TD, No 260, fo 74.

³⁸ Isto, fo 75.

³⁹ TD, No 260, fo 76.

⁴⁰ Isto.

5) MAHALA SUBAŠE ALIJE. Razvila se kao posljednja od muslimanskih mahala. Kako je u njoj, za razliku od ostale četiri mahale, nije bilo nastanjenih vojnika, osim jednog džindije, mogla se razviti izvan zidova palanke. Budući je, opet, i u njoj bio nastanjen relativno dobar broj zanatlija (krojač, obućar, trgovac, sarač, kazaz i drugi, kao i muhzir i katib), trebala je biti sastavni dio čaršije.

Ni iz čega se, međutim, ne može ništa razabrati o njenoj određenoj lokaciji. Kao i Isa-begova, bila je to manja mahala koja je 1548. godine brojala 41 kuću poreskih obveznika⁴¹.

Osnivač mahale Alija, subaša, bio je te godine još živ, a kako je ujedno spadao u red hisarija stanovao je u palanki, u Ferhadovoj mahali, a ne u mahali koju je sam osnovao. Ta bi činjenica govorila, opet, da su te dvije mahale bile jedna do druge.

6) KRŠĆANSKI DŽEMAT-VAROŠ. Postavlja se pitanje gdje se tačnije protezala varoš sredinom XVI vijeka i nije li ona rapidnim razvitkom muslimanskog naselja pretrpjela teritorijalno pomjeranje prema periferiji? Ako je, naime, tačno naše lociranje *Drvenog grada*, a smatramo da jeste, te ako se crkva sa samostanom nalazila *in media civitate*, a to je približno bila lokacija današnje katoličke crkve i pošte, šta je onda bilo sa crkvom kada su Turci preduzeli utvrđivanje cijelog tog prostora koji su morali uokviriti zidovi palanke? Iako premještanju crkve iz središta srednjovjekovnog naselja u periferiju nema u izvorima nikakva spomenika, ipak, iz činjenice što se crkva nalazila *u središtu naselja* i iz činjenice što su crkvu i samostan 1878. godine Austrijanci zatekli u istočnoj periferiji kasabe, po prilici gdje se danas nalazi banja, jasno proizilazi da je crkva bila pomjerena u tom periodu, a time je bilo pomjereno i središte kršćanskog džemata-varoši. Taj događaj morao se odigrati početkom širenja muslimanskog naselja, odnosno utvrđivanjem kasabe, dakle, nešto poslije 1533. a prije 1548. godine. Franjevci su se, dakle, morali preseliti u periferiju gdje su, moguće, i dotle imali svoje zemlje. Iz spomena crkve i samostana u 1548. godini, zapravo, i proizilazi da se ona već nalazila u periferiji grada, na svojim zemljišnim posjedima⁴². A kako znamo od ranije da je, u početnoj fazi razvoja kasaba i doseljavanja muslimanskog stanovništva, apelovano i od same vlasti na zamjenu zemljišta tamo gdje su se trebale podizati muslimanske kuće *da bi se razvio grad*, nije teško zaključiti kako se postepeno središte kršćanskog džemata pomjerilo u periferiju. Samo ne treba to shvatiti tako kao da su iz palanke principijelno istisnuti svi kršćani. Naprotiv, vidjeli smo da je dobar procenat kršćanskih sinova čuvao i samu palanku, a i Božić navodi da je u samoj palanki bilo i nešto kršćanskih kuća.

Pomjeranje kršćanskog džemata iakše se ostvarilo tim prije što je zatečeno naselje bilo maleno i što je mnogim doseljavanjem kršćanskog seoskog stanovništva, što se u ovoj oblasti poslije 1533. godine svuda primjećuje, davana nova teritorijalna fizionomija. Tom naglašenom činjenicom doseljavanja, tj. da je između 1533. i 1548. godine broj kršćanskih doseljenika više nego dvostruko bio premašio broj autohto-

⁴¹ TD, No 260, fo 76.

⁴² TD, No 260, fo 77.

nog varoškog stanovništva, mijenjana je i s tog aspekta fizionomija kršćanskog džemata. Tim pitanjem ćemo se zabaviti više kada budemo analizirali podatke o stanovništvu, što ćemo posebno razmatrati.

Građevni razvoj u drugoj polovini XVI vijeka. U građevnom razvitku Donje Tuzle u drugoj polovini toga vijeka dogodile su se krupne i zasada neobjašnjive promjene. Tu nije slučaj samo mijenjanja prvobitnih naziva mahala prema podignutim kulturnim ustanovama, što je bio slučaj i kod drugih gradskih naselja u ovoj oblasti i drugdje, nego su se dogodile i druge bitne promjene. Od pet nastalih muslimanskih mahala do 1548. godine, sa tri mahale izgubio se kasnije i građevno-teritorijalni kontinuitet ukoliko je bilo tačno naše ranije lociranje tih mahala. Od opisanih mahala samo je *Atik mahala* zadržala svoje ranije ime i nalazila se sigurno u okviru zidova palanke, ali i ona, prema popisu iz 1600. godine, nije imala ni polovinu ranijeg broja kuća. Isto tako, tri druge mahale koje smo locirali do kapija sa unutarnje strane, prema tom izvoru, nisu više postojale. Od ranijeg zbijenog tipa naselja, od kojeg su se, dakle, četiri mahale trebale nalaziti u palanki sa oko 250 kuća poreskih obveznika, što za taj prostor nije nikako mnogo, Donja Tuzla se u drugoj polovini XVI vijeka razvila na širokom prostoru izvan palanke, s obje strane Jale, dobivši izgled razvučenog naselja koje je približno već bilo dobilo današnje svoje okvire. To se može tvrditi na temelju popisa mahala iz 1600. godine i na osnovu očuvanih mahala i kulturnih ustanova u njima do nedavno, odnosno do današnjeg dana.

Šta se dogodilo sa mahalama u okviru palanke poslije 1548. godine, ne zna se. Mogu se pretpostaviti dvije verzije: a) ili se od početka u okviru palanke razvila samo prva, *Atik mahala*, a ostale četiri sa vanjske strane kapija: Jalske, Poljske i Džindijske, čijim su se cijepanjem, širenjem dalje u periferiju i podizanjem kulturnih ustanova stvorile mahale pod novim imenima, b) ili su ipak postojale u početku četiri mahale unutar palanke prema četiri kapije pa su nešto poslije te godine doživjele neku kataklizmu i nestale. U prvom slučaju rješenje je mnogo lakše i znali bismo uglavnom od kojih prvobitnih mahala su nastale nove mahale, odnosno kakva su imena dobile podizanjem kulturnih ustanova. Međutim, sve govori u prilog tome da su u palanki postojale prvobitno četiri mahale, orijentisane na jednu podignutu džamiju u prvoj mahali, kao i prostrani prostor koji je obuhvatala palanka, te raspored nastanjene vojske po mahalama koja je čuvala četiri kapije⁴³.

Nije isključeno da je poslije 1548. godine požar uništio najveći dio naselja u palanki, pa i veću polovinu *Atik mahale*, jer kako je poznato, požari nisu bili rijetki u starim drvenim kasabama. Stalna opasnost od požara, posebno u Tuzli, postojala je i zbog toga što su u samom naselju, u okviru palanke, oko slanih bunareva prema Poljskoj kapiji,

⁴³ Sve do danas su se, na primjer, u okviru nekadašnjih zidova palanke sačuvala takođe četiri mahale, naravno, pod drugim imenima: 1) *Atik mahala sa džamijom*, istočno od nekadašnje Stare kapije, 2) *Čaršijska mahala sa Hadži Hasanovom džamijom*, između Poljske i Džindića kapije, 3) *Hendek mahala* koja se protezala nagnutom stranom od Atik mahale prema Jali, danas ul. Jusufa Jakubovića, 4) *Tabašnica mahala* (po tabhanama), istočno od Hendek mahale, koja se od čaršije protezala stranom prema Jali, danas ul. Ibri Kunosića.

tako reći, dan-noć, gorjele vatre pod otvorenim nebom gdje se iskuhala 'državna i privatna so'⁴⁴. Po svemu se čini da je kasabu Donju Tuzlu, tj. njenu palanku zadesio požar pred kraj toga vijeka i uništio najveći dio naselja. Najbolji dokaz za to jeste čaršijska mahala i džamija, nastale prije 1573, koje se uopće ne spominju u službenom popisu iz 1600. godine. Može se reći da je u drugoj polovini toga vijeka već vladao princip da se naselje ne zbija u palanku. Mahale su nastajale izvan židova, i to teritorijalno prilično razmaknute jedna od druge, pa je već krajem vijeka ta kasaba imala izgled prilično razvučenog naselja.

Do kraja XVI vijeka u kasabi se bilo razvilo *osam muslimanskih mahala*, uz, takođe, razvijenu *kršćansku varoš* okupljenu oko crkve. Kasaba se širila na sve strane od kapija i odmah u početku prešla na lijevu stranu Jale. Veći dio naselja razvio se, ipak, na desnoj strani Jale, tj. oko palanke u kojoj je ostala samo *Atik mahala*. Tu su se bile razvile *četiri mahale* i to: *Sagračkije Murge; Mustafe, džindije; Turali-begova i Malkoča, džindije*. Na toj strani se prostirao i kršćanski džemat-varoš, istočno od mahala: *Turali-begove i Mustafe džindije*, prema Trnovcu. Na lijevoj strani razvile su se: *Mehmed-agina; Osmana, čehaje; i Mosnička mahala*. Odnos stanovništva s jedne i druge strane Jale izgledao je ovako: s desne strane bilo je ukupno 229 kuća poreskih obveznika muslimana i 133 kuće kršćana, a s lijeve: 144 muslimanske kuće, što znači da je cijela kasaba 1600. godine brojala 506 kuća poreskih obveznika, od čega, dakle, 73,7% muslimana a 26,3% kršćana.

Teško je utvrditi kronološki redoslijed nastanka tih mahala. Najstarije je bilo, svakako, kršćansko naselje, zatim *Atik mahala*. Pouzdanije možemo datirati samo nastanak *Turali-begove mahale*, a na temelju ustanova koje je taj legator podigao. Daljnji redoslijed možemo samo pretpostavljati na temelju topografskog položaja i drugih okolnosti. Čini se da kronologiju formiranja pojedinih mahala donekle određuje veličina mahala, odnosno brojnost stanovnika u njima, izuzimajući od tog samo mahale: *Atik i Mehmed-aginu* koje su kronološki nastale prve, a broj stanovnika u njima krajem vijeka, ipak, nije bio najveći.

1) **ATIK MAHALA.** Ranija *Džamijska mahala* je podizanjem drugih bogomolja u drugoj polovini vijeka nazivana *Mahala časne stare džamije*, odnosno *Stara mahala*. Još je nazivana i *Gradska mahala*, jer se nalazila na položaju nestalog srednjovjekovnog grada, odnosno u okviru palanke. Kako je ta mahala pred kraj vijeka ostala jedina u okviru utvrđenja, ona je sve više postajala sinonim palanke i čaršije koja se širila. Sve su se više u okviru palanke razvijale javne ustanove i trg, a manje stambeno naselje.

Razvitku čaršije najviše su doprinijeli vakufi. Razni legatori podizali su brojne dućane da bi njihovim prihodima doprinijeli održavanju utemeljenih ustanova. Već 1548. godine u toj kasabi je bilo 190 zanatlija, a svi su uglavnom imali dućane u palanki⁴⁵. Sam *Turali-beg* je prije

⁴⁴ Tako je, na primjer, u požaru koji je u Donjoj Tuzli izbio 9. septembra 1871. godine izgorjelo: 236 drvenih dućana, 13 magazaa, čaršijska džamija (Hadži Hasanova), medresa, mekteb, 5 hanova, 12 kafana, 3 krčme, 2 solare i više kuća pred gradom — H. Kreševljaković, *Turali-begov vakuf*, str. 12.

⁴⁵ TD, No 260, fo 74—78.

1572. godine podigao u toj kasabi 38 dućana, od ukupno 83 dućana koliko ih je do te godine na raznim stranama podigao i uvakufio. Nastale su u palanki i druge javne ustanove od kojih znamo samo za neke. Turali-beg je, na primjer, podigao i javnu banju u okviru palanke koja se nalazila na današnjoj pijaci, a voda je bila dovedena iz rječice Soline⁴⁶. Prije aprila 1573. bio je osnovan i tuzlanski kadiluk čije je sjedište bilo u palanki. Svakako je u okviru zidova bio i koji han, zatim je morala postojati javna vaga (*kapan*).

Nestankom Hadži Hasanove, kao i druge dvije mahale u palanki (Timur-hodžine i hisarije Ferhada), stradala je, očito, i Atik mahala u kojoj se broj kuća bio više nego raspolovio. Od 97 kuća poreskih obveznika u 1548. godini, u toj mahali su 1600. godine evidentirane svega 42 kuće⁴⁷. Moguće da tome broju treba dodati još vojno osiguranje palanke, tj. oko 50 kuća hisarija i džindija, jer se čini da vojska nije bila tu ubrojena, pa bi broj kuća i krajem vijeka bio približno isti kao i 1548. godine. Centar kasabe je morao stradati pred sami kraj vijeka, jer 1600. godine još nije bilo došlo do obnavljanja Hadži Hasanove mahale.

2) HADŽI HASANOVA MAHALA. Razvila se takođe u okviru palanke, tj. u čaršiji, pa se naziva još i *Čaršijska*. Tu je neki Hadži Hasan poslije 1548. godine podigao džamiju, pa se i mahala prozvala njegovim imenom. Mahala je morala postojati od ranije, po svoj prilici stara Isa-begova mahala, pa je podizanjem u njoj Hadži Hasanove džamije i mahala dobila ime po džamiji. *Hadži Hasanova mahala* se spominje prvi puta 5. maja 1573. godine. U njoj je bio nastanjen Firuz, sin Jakubov, emin tuzlanske mukate. Zatim se, dvije godine kasnije, spominje u istoj mahali Firuzov sin Mehmed, koji je već bio naslijedio oca u eminskoj službi. Istovremeno je tu stanovao još jedan službenik kod proizvodnje soli: Husrev, sin Abdulahov, šafar i ujedno zakupnik tuzlanske mukate⁴⁸. To su sigurni dokazi da je ta mahala nastala prije početka osmog decenija XVI vijeka. Kako i danas postoji Hadži Hasanova džamija u blizini Sonog trga, jasno je da se ta mahala bila razvila oko slanih bunareva, nasuprot Atik mahale, tj. između kapija Poljske i Džindijske, u kojoj su bili nastanjeni mnogi poslovni ljudi.

Čudno je da ta mahala pri službenom popisu u 1600. godini nije uopće evidentirana, premda su tada popisane sve mahale u toj kasabi. Ona je, dakle, prije te godine stradala i do tog popisa nije bila obnovljena. Zbog toga, o broju njenih stanovnika ništa ne znamo. Spominje se ponovo 1701. godine prilikom određivanja plata nekim službenicima *Hadži Hasanove džamije*, čije su plaće bile izražene u danima korištenja slane vode⁴⁹.

Ne znamo ko je bio Hadži Hasan, ali je svakako imao udjela u proizvodnji soli, tj. bio je neki službenik ili zakupnik te mukate, budući je na tom mjestu podigao džamiju. On je bio i sudionik (suvlasnik) u proizvodnji soli, pa je zavještao svoje značajne dijelove iz tog sudionništva za izdržavanje službenika svoje džamije. Koliko se vidi, iz smjenji-

⁴⁶ H. Kreševliaković, *Turali-begov vakuf*, str. 11.

⁴⁷ TD, No 260, fo 74; TD, No 743, fo 66.

⁴⁸ BBA, MMW, No 654, fo 195.

⁴⁹ *Yevmiye defterleri*.

vanja službenika u tri različite godine u XVII vijeku, zavještao je najmanje 23 dana godišnje proizvodnje soli. Nešto više dana korištenja slane vode posjedovali su vakufi samo Atik džamije i Turali-begov vakuf⁵⁰.

3) MEHMED-AGINA MAHALA. Kronološki treća mahala morala se razviti pored Jale zbog potrebe štavljenja koža, osnovnog zanata u grupi zanata koji su se bavili prerađivanjem životnih ostataka. To je u prvoj polovini vijeka bila Timur-hodžina mahala, nastala oko Jalske kapije. Ona se od početka morala razvijati i s jedne i s druge strane palanke, tj. s desne i s lijeve strane Jale. U okviru te mahale, s lijeve strane Jale, Mehmed-aga je u drugoj polovini vijeka podigao džamiju, pa se po njegovom imenu i mahala prozvala *Mahala Mehmed-agine džamije*. Pod tim imenom prvi puta se spominje 1600. godine. I danas postoji džamija i mahala, a naziva se samo *Jalska džamija*, odnosno *Jalska mahala*, dok se ime osnivača i legatora odavno sasvim zaboravilo. Štaviše, i u kasnijim izvorima se ta mahala stalno naziva samo *Jalska mahala*, pa je bilo teško ubicirati Mehmed-aginu mahalu. Tek iz jednog podatka od 1701. godine vidi se da je Mehmed-agina džamija podignuta u *Jalskoj mahali*⁵¹. Krajem vijeka bila je to po naseljenosti treća mahala, brojala je 49 kuća poreskih obveznika⁵².

Ko je bio Mehmed-aga, ništa se поблиže ne zna. Svakako je bio zapovjednik posade tuzlanske palanke, aga hisarija, ili aga azapa.

4) MAHALA SAGRAKČIJE MURGE. Razvila se sa zapadne strane palanke, naslanjajući se tako na *Atik mahalu* sa vanjske strane utvrđenja. U izvoru se prvi puta spominje 1600. godine kao: *Mahala sagrakčije Murge* — *mahala časne džamije*, iz čega proizilazi da je osnivač Murga podigao u mahali džamiju prije te godine. Iz samog naziva može se donekle razumjeti da je to mahala u kojoj je bilo nastanjeno nekoliko sagrakčija, pa se morala protezati više prema Jali, jer su i sagrakčije (*sagradžije*), kao i tabaci, bili vezani za tekuću vodu, tj. obadva ta zanata predstavljala su početnu fazu prerade kože. Naziv mahale do skora se bio sačuvao kao *Sagrdžijan mahala* (Mahala sagrdžija), današnja ulica 6. bosanske brigade.

Budući je ta mahala po broju stanovnika bila najveća u kasabi, morala je biti rano i osnovana. Moguće da predstavlja jednu od prvobitnih mahala, ali je kasnije promijenila ime prema podignutoj džamiji. Ne odgovara li ona nekadašnjoj mahali Alije subaše, čiju lokaciju nismo mogli ni približno da utvrdimo? Vrlo je vjerovatno da je rapidno povećanje stanovništva u *Sagradžijan mahali* bilo u vezi sa opadanjem stanovništva u susjednoj Atik mahali. Godine 1600. u toj mahali je postojalo 80 kuća poreskih obveznika⁵³, dakle, dvostruko toliko koliko je imala Atik mahala te godine. Kako se 1701. godine spominje *mesdžid Sûfi Kurda u Sagrakčijan mahali*⁵⁴, čini se da se ta mahala poslije 1600. godine i dalje teritorijalno širila, pa je u njoj pored postojeće Murgine džamije bio podignut još i mesdžid.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Ankara, Vakıflar Arşivi, *Tedâvül defterleri*.

⁵² TD, No 743, fo 67.

⁵³ TD, No 743, fo 66.

⁵⁴ *Yevmiye defterleri*.

O osnivaču mahale i džamije, sagrađičiji Murgji, ne znamo ništa više, kao ni o kasnijem utemeljitelju mesdžida, Kurdu Sûfiji, osim što bi se iz naziva *sufi* moglo donekle razumijeti da je pripadao derviškom redu.

5) TURALI-BEGOVA MAHALA. Razvila se na ravnom terenu, relativno udaljenom od palanke, naprama Poljskoj kapiji, upravo u polju, pa se po tome nazivala još i *Poljska mahala*. Godine 1600. evidentirana je kao: *Mahala mesdžida pokojnog Turali-bega*⁵⁵. Mahala se razvila oko glavnog puta koji je prolazio kroz palanku, tj. kroz dvije glavne kapije: Poljsku i Staru, i dalje kroz Sagrađžijan mahalalu niz Jalu. Zbog toga su, zapravo, te dvije mahale i bile značajne.

Od mahala, odnosno kulturnih ustauova u kasabama Donjoj i Gornjoj Tuzli, najviše znamo o onima koje je podigao Turali-beg, zahvaljujući zakladnoj povelji koja nam se jedina sačuvala. Tu povelju je objavio H. Kreševljaković⁵⁶. *Džamiju* i do nje osnovnu školu (*mekteb*) podigao je Turali-beg prije februara 1572. godine, kada je bila legalizovana zakladna povelja⁵⁷. Oko tih ustanova razvijala se mahala koja je krajem vijeka predstavljala drugu mahalalu po veličini. Brojala je 53 kuće poreskih obveznika⁵⁸.

Turali-beg je podizanjem i drugih značajnih ustanova znatno doprinio građevnom i privrednom razvitku te kasabe. Kako je već istaknuto, u čaršiji je podigao i zavještao 38 dućana, javnu banju, vodovod i jedan han. Takođe je zavještao *cijelu četvrtinu, koja je njegovo vlasništvo u slanoj vodi u spomenutoj kasabi*, i gotov novac u iznosu od 300.000 dirhema, što u zlatu iznosi 2.286 gr. On je ranije morao dobiti spomenuto sudioništvo u solani, odnosno morao je to pravo da zakupi kao malikanu, ili da ga zadobije od države poklonom. Zavještan gotov novac, opet, igrao je značajnu ulogu u razvitku gradske privrede. Upravitelji vakufa davali su ga zanatlijama i trgovcima uz prilično visoku kamatnu stopu (murabeħa), od 10—15% na godinu⁵⁹. Na taj način su vakufi vršili donekle ulogu današnjih banaka.

Premda se očuvala zakladna povelja, o Turali-begu znamo vrlo malo. Njegovo porijeklo nije razjašnjeno. Umro je prije 1572. godine kao *umirovljeni smederevski sandžak-beg*. Na temelju podignutih ustanova i zavještanih dobara u sandžacima: sremskom⁶⁰, smederevskom⁶¹, bosanskom⁶², hercegovačkom⁶³ i zvorničkom⁶⁴, može se sigurno reći da je u

⁵⁵ TD, No 743, fo 67.

⁵⁶ H. Kreševljaković, *Turali-begov vakuf*, Sarajevo 1941.

⁵⁷ Isto, str. 5.

⁵⁸ TD, No 743, fo 67.

⁵⁹ U ovom slučaju Turali-beg je odredio stopu od 10% godišnje.

⁶⁰ Iz zakladne povelje se vidi da je Turali-beg osnovao u Iloku samostalan vakuf, podigavši džamiju i 10 dućana pod samom iločkom tvrđavom. Taj vakuf je propao najkasnije 1688. godine.

⁶¹ U Čačku je sagrađio džamiju i mekteb. Te ustanove propale su za vrijeme srpskog ustanka.

⁶² U Sarajevu je zavještao 10 dućana, 2 mlina u selu Podgrađu u višegradskom kadiluku, 2 seoska posjeda u selima Dubnici i Stupu u novopazarskom kadiluku, i podigao most preko rijeke Prače.

⁶³ U Foči je podigao mekteb, i u Čajniču je zavještao 2 mlina.

⁶⁴ Posjed u selu Babin Dol u zvorničkom kadiluku i *cijeli jedan stan* (posjed) u nahiji Visore u istom kadiluku, kao i spomenute ustanove u Donjoj Tuzli.

svima tim sandžacima obnašao visoke službe. Vrlo je vjerovatno da je bio sandžak-beg, osim u smederevskom, još u sremskom i zvrničkom sandžaku.

Na temelju toga što je Turali-beg podigao most na rijeci Prači Kreševljaković je pretpostavljao da bi mogao biti i rodом iz tog kraja, kao što su još neki sandžak-bezi i veziri podigli mostove u rodnom kraju⁶⁵. Međutim, jače su indicije da je Turali-beg bio iz tuzlanskog kraja. Ne samo što je najznačajnije zaklade ostavio u Tuzli, nego mu je tu stalno živio i sin Mehmed-beg. On je naslijedio veliki čifluk u selu Kozjaku, kao i čifluk u selu Humci, oboje u visorskoj nahiji i 1600. godine lično ih držao⁶⁶. Dalje je vjerovatno da je Turali-beg bio u srodstvu sa Isa-begom, jedinim begom koji je u četvrtom deceniju bio emin tuzlanske mukate i osnivač istoimene mahale. Isto tako je vjerovatno da je savremenik Mehmed-begov, Bali-beg, osnivač mahale i ustanova u Gornjoj Tuzli, bio sa Mehmed-begom, odnosno Turali-begom u srodstvu. Prema tome, postoji više indirektnih dokaza da bi Turali-beg trebao da bude rodом iz tuzlanskog kraja.

6) MAHALA OSMANA, ČEHAJE. Daljim širenjem kasabe na lijevoj strani Jale nastajale su mahale jedna za drugom. Na taj način se kasaba sve više prostirala uza stranu. *Mahala čehaje Osmana* osnovana je u drugoj polovini XVI vijeka naprama Jalskoj kapiji, prilično visoko u strani, nastavljajući se donekle na Mehmed-aginu (Jalsku) mahalalu. Prvi puta se spominje 1600. godine kao: *Mahala mesdžida Osmana, čehaje*⁶⁷, a danas se naziva *Kethoda* (= čehaja) *mahala* ili *Mahala Donje Brdo*. Po broju stanovnika predstavljala je te godine petu mahalalu, brojala je 46 kuća poreskih obveznika⁶⁸.

Kako se iz naslova vidi, u mahali je prije 1600. godine čehaja Osman podigao mesdžid po kojem se ta mahala i prozvala. Džamija postoji i danas. Ona arhitektonski ne predstavlja prvobitnu, a niti ma po čemu značajnu građevinu. Iz kasnijih izvora saznajemo da je njen osnivač morao biti sudionik u iskorištavanju slane vode, pa je te dijelove (dane), između ostalog, zavještao kao prihode za održavanje mesdžida. Naime, 1701. godine spominje se plaćanje službenika spomenutog mesdžida u danima slane vode⁶⁹.

O osnivaču mahale ne znamo ništa više nego što nam pruža njen prvi spomen. Osman je, dakle, bio čehaja (zamjenik) zapovjednika palanke, tj. age ili dizdara, i to poslije 1548. a prije 1600. godine. Kako su, dakle, u službi bili vezani aga i čehaja, tako su i njihove mahale bile teritorijalno povezane.

Ispod džamije Osmana čehaje proteže se skoro do Jale prostrano groblje, zvano *Musafirovac*, u kojem su se pokopavali stranci, kao i stanovnici tri susjedne mahale: Mehmed-agine, Čehaje Osmana i Kösündže Osman-bega.

7) MAHALA MOSNIK. Razvila se, takođe, na lijevoj strani Jale, u strani, zapadno od Mahale Osmana Čehaje. *Mahala Mosnik* spominje se

⁶⁵ Kreševljaković, isto, 4.

⁶⁶ TD, No 743, fo 339.

⁶⁷ TD, No 743, fo 66.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ *Yevmiye defterleri*.

prvi puta 1600. godine, kada je po broju stanovnika predstavljala treću, odnosno četvrtu mahalalu u kasabi. Brojala je, naime, 49 kuća poreskih obveznika, isto koliko je imala i Mehmed-agina mahala⁷⁰. Do tada je u njoj bila podignuta i bogomolja, jer se među stanovnicima spominju službenici džamije. Kako kroz mahalalu pokraj same džamije protiče potok, Mosnička džamija, odnosno mahala, nazvana je kasnije još i Potočka džamija (mahala).

Ni iz prvobitnog naziva mahale, kao ni iz ma kakvog kasnijeg izričitog izvora ne može se ustanoviti ko je bio osnivač mahale, odnosno utemeljitelj džamije. Kako se 1663. godine spominje u toj kasabi *džamija Pirije, samardžije*⁷¹, i kako se u kasnijim izvorima u kojima se spominju sve tuzlanske džamije i mahale, ne spominje i mahala pod tim imenom, vrlo je vjerovatno da se tu radi o džamiji u Mosniku. Prema tome mosničku džamiju i mahalalu osnovao je, najvjerovatnije, neki samardžija Pirija. Osnivač je takođe bio sudionik u slanoj vodi, jer je te godine *plaća imama u džamiji Pirije, samardžije iznosila 4 dana slane vode godišnje*⁷². Džamija je postojala sve do 1954. godine. Na groblju koje je postojalo oko džamije i čiji se dijelovi i sada vide podignuta je lijepa zgrada osnovne škole.

8) MAHALA MALKOČA, DŽINDIJE. Razvila se pred kraj XVI vijeka. Spominje se prvi put i, koliko se zna, jedini put 1600. godine u detaljnom popisu kao: *Mahala Malkoča džindije — Hadži Duraka*⁷³. U tome nazivu ili nedostaje između dva imena *sin*, tj. da je Malkoč sin Hadži Durakov, ili se mahala nazivala još i Hadži Durakova. U svakom slučaju njen osnivač je Malkoč, džindija. To je jedina mahala, između 8 mahala koje su evidentirane te godine, o čijoj lokaciji ne znamo ništa pouzdano. Razlog je upravo taj što jedino u toj mahali nije bila podignuta bogomolja, koja bi nam očuvala ime i položaj mahale. Zbog te okolnosti, opet, ta mahala se nije mogla zamijeniti sa mahalom jednog drugog džindije koja je nastala nekako u isto vrijeme, tj. *mahalom Mustafe, džindije*, u kojoj je džamija od početka evidentirana i očuvala se do danas. Da bogomolja u njoj nije postojala, znamo ne samo po tome što se ona u imenu mahale ne spominje, nego mnogo više iz toga što nisu evidentirani u njoj nikakvi vjerski službenici.

Gdje je postojala ta mahala? Jedan podatak govorio bi o tome da je mahala i dalje zadržala svoje ime, kao što pruža i podatak o njenoj lokaciji. Naime, sve do završetka drugog svjetskog rata jedna ulica, koja vodi od takozvanog Sonog trga prema Jali, a koja ide upravo nekadašnjim zidom palanke, odnosno nekadašnjim hendekom, nazivala se *Malkočeva ulica*. Na osnovu tog podatka moramo, dakle, tu da tražimo nekadašnju *Mahalalu Malkoča džindije*. Sagledamo li bolje topografiju kasabe, tj. položaje pojedinih mahala, uvidjećemo da nam zaista ostaje nepopunjen prostor koji se proteže od nekadašnje palanke uz Jalu prema današnjoj željezničkoj stanici, položaj današnjeg pozorišta i okolni prostor, koga s jedne strane omeđuje Jala, a s druge strane današnja glavna ulica, a prema zapadu se naslanjao na palanku. Na tom prostoru

⁷⁰ TD, No 743, fo 66—67.

⁷¹ *Yevmiye defterleri*.

⁷² Isto.

⁷³ TD, No 743, fo 67: Mahalle-i Malkoç el-cindi el-Haci Durak.

je, po našem mišljenju, postojala ta mahala na čijoj je zapadnoj granici njeno ime sačuvala spomenuta uličica.

O Malkoču, džindiji, ne znamo ništa. Vidi se samo da je bio na službi u tuzlanskoj palanki prije 1600. godine. Utvrdili smo još da su trojica Malkočevih sinova: Pirija, Bermezid i Bajezid stanovali te godine u Mehmed-aginoj (Jalskoj) mahali⁷⁴. Taj sâm podatak bi govorio da su Mehmed-agina i Malkočeva mahala trebale biti teritorijalno povezane, tj. da su Malkoč džindija, kao i njegovi sinovi, stanovali u Mehmed-aginoj mahali i da je Malkočeva mahala nastala izdvajanjem iz Mehmed-agine mahale. U stvari, te dvije mahale su i bile jednim dijelom povezane; dijelila ih je samo Jala.

Na području te mahale nije, čini se, ni kasnije bila podignuta nikakva bogomolja, jer su nam kasnije nastale mahale i kulturne ustanove poznate. Susjedne džamije bile su Turali-begova i Mehmed-agina. U produženju te mahale prema današnjoj željezničkoj stanici nastaje kasnije takozvana *musalla*.

9) MAHALA MUSTAFE, DŽINDIJE. Razvila se na sjevernoj strani palanke, nasuprot Džindijske kapije. Nastala je nešto prije 1600. godine kada se prvi puta spominje kao: *Mahala časne džamije Mustafe džindije*. Predstavljala je najmanju mahalu, brojala je 21 kuću poreskih obveznika⁷⁵, očito, bila je tek u razvitku. Prema tome, bila je to i najmlađa mahala, nastala do kraja XVI vijeka.

Karakteristično je što se džamija u toj mahali u kasnijim izvorima naziva džamija *Huseina, čauša*. Ona se tako prvi put spominje 1701. godine⁷⁶, što znači da je prije te godine prvobitnu džamiju Mustafe džindije sasvim renovirao i, vjerovatno, zavještao za nju izvjesne prihode neki čauš Husein, pa se džamija i prozvala po njemu. Time, međutim, nije i mahala promijenila ime, nego se sve do danas naziva *Džindijska mahala*. Arhitektura današnje džamije je najstarija u Tuzli, a potječe vjerovatno iz XVII vijeka. Predstavlja interesantan rad domaćih majstora, pretežno u drvetu (*sofe, vrata, prozori, minaret*).

O osnivaču mahale ne znamo mnogo. Vjerovatno je identičan sa *katibom Mustafom, džindijom*, koji je 1600. godine bio još živ i posjedovao čifluk u selu Orahovoj Rijeci u nahiji Nenavištu⁷⁷. Moguće je ista osoba *Hadži Mustafa, džindija*, koji je iste godine posjedovao čifluk u selu Dragunji i jednu baštinu u selu Moranjku, u nahiji Jasenici⁷⁸, što je sve bilo, tako reći, u blizini Tuzle. Prema tome, Mustafa, iako džindija, bio je ujedno katib, svakako katib emina tuzlanske mukate.

10) KRŠĆANSKI DŽEMAT — VAROŠ. U drugoj polovini XVI vijeka nisu u tome džematu nastale nikakve promjene. Okupljen oko crkve, koja je prije 1548. godine morala biti potisnuta iz okvira palanke u bližu periferiju, džemat se razvijao na sjeveroistočnoj strani, nastavljajući se na muslimanske mahale: Džindića i Turali-begovu.

I dalje se taj džemat sastojao od autohtonog varoškog stanovništva i brojno značajnijeg doseljenog stanovništva sa sela. Općenito uzev-

⁷⁴ TD, No 743, fo 67.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ *Yeniye defterleri*.

⁷⁷ TD, No 743, fo 246.

⁷⁸ Isto, fo 251, 257.

ši kršćansko stanovništvo je u drugoj polovini toga vijeka bilo u neznatnom porastu. Od 123 kuće u 1548. godini porastao je taj broj do 1600. na 133 kuće poreskih obveznika, od čega je 61 domaćinstvo bilo stalno varoško, a 72 kuće su predstavljali doseljenici sa sela⁷⁹. Prema tome, broj doseljenika ostao je isti kao i prije 52 godine. Samo, ti podaci o povremenim faktičnim stanjima ne daju predodžbu jednog stalnog procesa doseljavanja kršćanskog stanovništva u gradove. Taj se proces, međutim, stalno odvijao i ne samo što je doseljavanjem seoskih kršćanskih zanatlija doprinosio privrednom razvitku grada, nego je predstavljao važan faktor u procesu islamizacije gradskog stanovništva.

Franjevci su i krajem vijeka, kao i 1548. godine, posjedovali zemlje koje su obrađivali: *njive, bašču i krečevinu*⁸⁰, a koje su se, po svoj prilici, nalazile do same crkve. Samostan i crkva nisu predstavljali jedinstvenu građevinu, jer su Austrijanci 1878. godine zatekli franjevce nastanjene u jednoj običnoj kući nedaleko od crkve, u sjeveroistočnoj periferiji kasabe.

*

Do kraja XVI vijeka okvir kasabe Donje Tuzle bio je, dakle, znatno proširen i donekle se podudarao sa okvirom Tuzle kakva je izgledala početkom XX vijeka. Od zapada prema istoku protezala se, dakle, od Sagrdžijan do Turali-begove mahale, a od sjevera prema jugu od Džindića do Mosnik mahale. To, istina, još nije bila završna faza njenog građevnog razvoja. U XVII vijeku obnovljena je u palanki čaršijska mahala, zatim su nastale još četiri manje mahale čime je njen opseg bio još nešto proširen i time proces širenja definitivno završen. Na desnoj strani Jale sjeverno od Sagrdžijan mahale razvila se još jedna mahala, dok su se na lijevoj strani razvile tri mahale od kojih je jedna popunjavala prostor unutar već zacrtanog okvira kasabe, a druge dvije još nešto širile taj okvir.

11) TUŠANJSKA MAHALA. Nazvana tako po nekadašnjem selu Tušnju koje je činilo periferiju srednjovjekovne varoši Donje Soli. Razvila se, dakle, na desnoj strani Jale, sjeverozapadno od palanke. Tu je neki *Ismail efendija* poslije 1600, a prije 1645. godine osnovao vakuf. U tome međuvremenu vakuf je morao stradati, jer se te godine raspravljalo pred tuzlanskim kadijom o potrebi obnavljanja *Ismail efendine džamije u Tušanjskoj mahali*⁸¹. Kasnije se kao osnivač džamije u istoj mahali spominje žena nekog Ejnehana, po imenu *Amber-hatun*. Prvi puta se spominje 1701. godine⁸². Čini se, prema tome, da je Ismail efendijinu džamiju oko polovine XVII vijeka obnovila spomenuta Ejnehahatun, po kojoj se ona i prozvala.

12) DŽELALINA ILI MEJDANSKA MAHALA. Razvila se na lijevoj strani Jale, na takozvanom *Mejdanu*, nastavljajući se na mahale Meh-

⁷⁹ TD, No 743. fo 68.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, *Tuzlanski sidžil*, fo 16^v.

⁸² *Yevmiye defterleri*.

med-aginu (Jalsku) i Osmana ćehaje. Osnovao ju je *Dželali vaiz Mehmed efendija*, koji je prije 1644. godine podigao na Mejdanu mesdžid u kojem je lično vršio dužnost imama. Umro je prije januara 1664. godine, a u spomenutoj službi ga je naslijedio sin mu Fejzullah⁸³. Džamija i danas postoji, a naziva se *Vaiz Ali efendijina*. Zašto sada *Ali efendijina*, ne znamo. U izvorima se nekoliko puta spominje Mehmed efendija, kao osnivač mesdžida u toj mahali.

13) KÖSÜNDZE OSMAN-BEGOVA MAHALA. Na Gornjem Brdu je Osman-beg, zvani *Kösündže* (= ljut, naopak) poslije 1600. godine podigao džamiju, pa se tako prozvala i mahala, a naziva se još i Gornje Brdo. Danas se naziva *Kosendže*, što je pogrešno. Džamija se spominje prvi puta 1701. godine⁸⁴, a očuvala se do danas.

14) ARSLAN-AGINA MAHALA. Razvila se na takozvanom *Vikalju*, pa se nazivala i Vikalijska. Tu je neki Arslan-čauš, poslije 1600. a prije 1645, podigao džamiju⁸⁵, pa se po njemu prozvala džamija i mahala. I Arslan-čauš je bio sudionik u proizvodnji soli, pa je te prihode zavještao, odakle su plaćani službenici džamije. Tako se 1701. godine spominje mujezin u toj džamiji koji je imao plaću 5 dana slane vode godišnje⁸⁶. Džamija je postojala sve do 1954. godine.

Iako se do kraja XVII vijeka u Donjoj Tuzli spominju i drugi vakufi, osim onih za čije je osnivanje bio vezan nastanak nabrojenih mahala, može se pouzdano reći da nije zbog toga došlo i do formiranja drugih mahala. Dobar broj vakufa nije, dakle, predstavljao samostalne vakufe nego je zavještanje vršeno za obnavljanje ranije podignutih kulturnih objekata, zbog čega je dolazilo i do promjena njihovih imena.

⁸³ Isto.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ *Tuzlanski sidžil*, fo 54^v.

⁸⁶ *Yevmiye defterleri*.

GRAD GORNJA TUZLA

Sve što je rečeno za Donju Tuzlu u pogledu prvobitnog turskog zaposjedanja i definitivnog osvajanja tog područja oko 1474. godine, vrijedi svakako i za Gornju Tuzlu. Turci su to naselje zatekli kao otvorenu varošicu, za razliku od Donje Tuzle. Kao varoš ona se spominje, istina, u kasnijim izvorima, ali da su je Turci takvu zatekli govori više činjenica. O tome prije svega svjedoči postojanje kršćanskog starosjedićakog stanovništva, zatim slani izvori koji su i usloveli stvaranje i Donje i Gornje Tuzle na tim mjestima. O nekadašnjem postojanju utvrđenog grada nema nikakva spomena. Međutim, nije isključeno da je i ta varošica nekada predstavljala podgrađe kakvog drvenog utvrđenja, tim prije što se upravo iznad današnjeg naselja Gornje Tuzle, sa njene istočne strane, tj. sa lijeve strane Jale, uzdiže brdo kupastog oblika koje se još i danas naziva gradom. Činjenica je samo da dolazak turske vlasti nije zatekao nikakvo utvrđenje i da je stalno ostala otvorena varoš.

Samo naselje Gornja Tuzla (Yukari Tuzla) spominje se prvi puta 1479. godine. U već citiranom popisu mukata za Rumeliju, gdje su evidentirani prihodi od carskih hasova u Donjoj Tuzli, posebno su zabilježeni i prihodi u Gornjoj Tuzli, i to: kako prihodi od soli tako i od ličnih poreza njenog stanovništva¹. Čini se da ti podaci o Gornjoj Tuzli predstavljaju njeno prvobitno uklapanje u sistem mukata, jer su ti prihodi ovdje obračunati samo za jednu godinu i pridodati, kako izgleda, mukati zborničkog badža, dok su prihodi Donje Tuzle činili zasebnu mukatu (eminluk) koji su još 1477. godine dati u zakup na 3 godine. Kako je 1479. godine u Gornjoj Tuzli naplaćena džizja samo od 15 kuća, proizilazi da su Turci to naselje zatekli vrlo maleno. Pretpostavimo li i izvjestan broj oslobođenja od džizje, naselje je moglo imati oko 20 ili nešto više kuća, te se po tome teško moglo i nazvati varošicom.

Prema tome, Turci nisu zatekli ta dva naselja jednako razvijena. Na osnovu naplaćene džizije u godinama 1478. i 1479, tj. u Donjoj Tuzli 74, a u Gornjoj Tuzli 15, Donja Tuzla je imala pet puta brojnije stanovništvo od Gornje Tuzle. Slično se kretao i cjelokupan privredni efekat, kao i proizvodnja soli jednog naselja u odnosu na drugo. Dok je godišnji

¹ BBA, MMV, No 176, fo 176 b.

zakup cjelokupnih prihoda Donje Tuzle iznosio 20.000 akči, u Gornjoj Tuzli je iznosio samo 5.395 akči, od čega je prihod od soli u Donjoj Tuzli iznosio cca 10.000, a u Gornjoj Tuzli 2.304 akće godišnje, odnosno prihodi od soli jedne i druge Tuzle odnosili su se kao 4,3 : 1. Takav odnos u proizvodnji soli bio je, istina, samo prvih godina, jer je kasnije ta proizvodnja u obadva naselja bila uglavnom podjednaka. Osim toga Donja Tuzla je do turskog osvojenja Bosne (1463) imala i utvrđeni grad, što nije, dakle, bio slučaj sa Gornjom Tuziom.

Zatečene kulturne ustanove. Nakon prvog obavještenja o tome naselju nema više nikakvih vijesti do početka XVI vijeka. Godine 1506. spominje se franjevački samostan „sv. Marije“ koga su Turci tu, sigurno, zatekli. U citiranoj franjevačkoj enciklopediji od L. Waddinga spominje se taj samostan određenije nego onaj u Donjoj Tuzli². Zatim se spominje *Convectus S. Mariae Solinum, sive Salinarum* ponovo 1514. godine³, što se na temelju ranije citiranog izvora vidi da se taj podatak odnosi na samostan u Gornjoj Tuzli.

Gdje se поближе nalazila ta crkva (samostan) govore nam kasniji izvori. Iz sumarnog deftera zborničkog sandžaka od 1533. godine saznajemo, naime, da se crkva nalazila u *selu Dvorištu*, za razliku od Donje Tuzle u kojoj se crkva nalazila u *središtu varoši*. A kako je to Dvorište kasnije postalo mahala kasabe, znači da se crkva nalazila u neposrednoj blizu varošice.

Kako je ranije istaknuto, po bosanskim katoličkim samostanima živio je u to doba mali broj fratarara, po 2—4, rjeđe više. Budući su živjeli uglavnom od milostinje i *stanovali u crkvi* bili su oslobođeni od svih poreza, a ako su posjedovali i obrađivali zemlje davali su ušrove, od čega niko nije mogao biti oslobođen. Ali broj ljudi po samostanima, ipak, nije bio tako malen, jer je svugdje *pored fratarara bilo i laika*. To su obično seljaci koji su imali i svoje posjede, a služili su fratrima. I oni su bili povlašteni, naime, bili su *oslobođeni od avariz-i divanije*, dok su ostale poreze plaćali. Iz jednog pisma bosanskog sandžak-bega Mustafa-bega Juriševića, datiranog između 13. i 22. juna 1515. godine, saznajemo da je u to vrijeme u samostanu u Gornjoj Tuzli služilo 10 laika, kojima je Jurišević potvrdio ranije povlastice oslobođenja od *avariz-i divanije*⁴. Prema tome, gornjotuzlanski samostan brojio je sa laicima 12—14 ljudi. Koliko god nam to pismo pruža zanimljive podatke o povlasticama ljudi koji su bili u službi samostana toliko nam ono, konstatacijom da su redovnicima *takvo oslobođenje dali i raniji sandžak-bezi*, pruža još jedan dokaz da se tuzlansko područje nalazilo u turskoj vlasti znatno prije pada srebreničke banovine za koji se događaj do sada stalno povezivao i pad tuzlanskog područja.

Osvajanjem tog područja izvršena je odmah i administrativno-sudska podjela, tako da je ono od početka pripalo zborničkom, kao najbli-

² (Annales Minorum seu Trium ordinum... Tomus XV, p. 398: 10) „Solium, vel Salium (antiq. Soli), hodie Tuzla Dolnja, seu Tuzla inferior: a turcica voce Tuz-sol. De quo coenobis cfr. Gonzaga (p.515, p. 132). Alii coenobium hoc B. Virginii dicatum, ponunt in Gornja Tuzla, seu in Tuzla superiori (Cfr. infra od pag. 404).

³ D. Mandić, *Hercegovački spomenici franjevačkog reda iz turskog doba*, I, Mostar 1934, 10.

⁴ Makarska, *Franjevački samostan, Turske isprave*, M3 — prema prevodu dr. H. Šabanovića. Sadržaj tog pisma vidjeti ovdje (dio I, A) Islamizacija).

žem kadiluku. Nahija Gornja Tuzla spominje se prvi puta, kao i nahija Donja Tuzla, oko 1512. godine⁵. Saznanjem teritorijalnog opsega jedne i druge nahije možemo pouzdano zaključiti da je i nekadašnje područje *Sol* obuhvatalo teritorij od oko 80 naseljenih mjesta i da se i u doturskom vremenu moralo dijeliti na dvije zasebne župe: Donje i Gornje Soli. Nije samo varoš Donja Tuzla bila značajnija od Gornje nego su i istoimene nahije imale sličan omjer, donjotuzlanska nahija obuhvatala je dva puta više naselja od nahije Gornje Tuzle.

Već je ranije istaknuto da se u najranijem spahijskom defteru (oko 1512) ne spominju uopće varoši Donja i Gornja Tuzla. Ta pojava je ranije objašnjena. Iako se u tom izvoru Gornja Tuzla ne spominje, jedan podatak iz tog popisa ipak upućuje na tu varoš. Uz *selo Dvorište*, naime, koje je, kako ćemo još vidjeti, činilo neposrednu periferiju te varoši, spomenut je *pazar: Selo Dvorište, pripada spomenutoj (nahiji), održava se pazar. Dio od badža i mlađarine = 3.520 akč⁶*. Spomen trga, dakle, ubjedljivo govori o postojanju varoši na tom mjestu, iako se ona izričito ne spominje, a iznos feudalnog prihoda od tog trga govori i o značajnijem prometu. Kako se u Dvorištu nalazila crkva sa samostanom, to se, svakako, pazar održavao kod crkve. Pazar je održavan na tom mjestu sve dok se u okviru prve muslimanske mahale nije razvila čaršija.

Do 1533. godine Gornja Tuzla je već bila uveliko promijenila svoju fizionomiju. Ona se te godine spominje kao *varoš Gornja Tuzla*, i to je prvi spomen varoši za ovo naselje. To ime joj je, u stvari, mnogo više odgovaralo u periodu do te godine. Može se reći da je to ujedno i posljednji spomen *varoši* za to naselje. U odnosu na najranije podatke o stanovništvu (15 kuća), taj broj se do ove godine povećao skoro za 4 puta. Ali što je značajnije, Gornja Tuzla je dotle bila promijenila svoj izgled. Tu se pojavljuje relativno značajan i posebno evidentiran *džemat muslimana* i mnogo manji *džemat kršćana*. Muslimanski džemat brojao je 44 kuće, sa 942 akče poreza, a kršćanski džemat: 10 kuća sa 4 mudžereda i 1 udovička kuća, sa porezom od 2.500 akči⁷. Prema tome, *varoš Gornja Tuzla* imala je 1533. godine ukupno 55 kuća poreskih obveznika od čega je 80% otpadalo na muslimane, a 20% na kršćane, čiji su ukupni porezi iznosili 3.442 akče. Ni ovdje nema spomena o proizvodnji soli, kao ni u Donjoj Tuzli, a razlog takvoj pojavi istaknut je ranije.

Iz gornjih podataka o stanovništvu i porezima u 1533. godini upadaju u oči dvije interesantne činjenice. Kompariramo li, naime, pružene podatke iz te godine za obadvije varoši, zapazićemo: a) značajnu razliku u jačini procesa islamizacije u tim varošima i b) neravnomjeran iznos poreza jedne i druge varoši u odnosu na broj stanovnika u njima.

Gledajući na veliku razliku u procesu islamizacije između varoši Gornje i Donje Tuzle iz 1533. godine, moglo bi se postaviti pitanje: nije li varoš Gornja Tuzla sa okolinom potpala pod tursku vlast nešto ranije od područja Donje Tuzle, te zbog toga i proces islamizacije započeo ranije, kao što se tu ranije počela osjećati i veća privredna stabilizacija?

⁵ TD, No 171, fo 3—5.

⁶ Isto, fo 3: Karye-i Idvorište tabi' mezkur an kisti-i bac ve resm-i 'arus = 3.520.

⁷ TD, No 173, fo 5.

Međutim, takva pretpostavka nema opravdanja zbog toga što u vrijeme definitivnog turskog zaposjedanja ni jedno od ta dva naselja nije više bilo zaštićeno utvrđenim gradom. Uostalom, naveli smo izričite dokaze da su se obadva ta naselja nalazila u turskoj vlasti već u osmom deceniju XV vijeka. Slani izvori, manje-više podjednako značajni i, tako reći, u neposrednoj blizini jedni drugih, uslovili su tako ranu tursku okupaciju tog područja, pa su Donje kao i Gornje Soli morale istovremeno potpasti pod tursku vlast. O tome, uostalom, svjedoči i nivo islamizacije u selima, tj. procenat muslimana u obadvjema nahijama bio je približno jednak⁸.

Vremenski se znatno razlikovao početak preobražaja varoši Gornje i Donje Tuzle u gradska naselja sa orijentalnom fizionomijom i to zbog toga što su Turci zatekli Gornju Tuzlu slabije razvijenu. Vjerovatno je tome doprinijela i okolnost što je topografski i hidrografski položaj Gornje Tuzle bio povoljniji za razvitak grada. Gledajući na broj stanovnika koji je 1533. godine bio u obadvije varoši skoro podjednak, tj. u jednoj 57, a u drugoj 55 kuća poreskih obveznika, izgledalo bi da su te dvije varoši bile na istom razvojnem nivou. Naprotiv, one su se u tome bitno razlikovale. Dok je naziv *varoš* sasvim odgovarao naselju Donje Tuzle, koja je upravo preživljavala krizu početne faze preobražaja, dotle je taj naziv teško mogao odgovarati Gornjoj Tuzli, jer je ona već bila promijenila svoju fizionomiju. Stanje iz te godine značilo je za Donju Tuzlu stagnaciju zatečenog nivoa razvitka, dok je za Gornju Tuzlu to vrijeme značilo početak izvjesnog širenja. Jer, u odnosu na stanje iz 1479. godine stanovništvo u Gornjoj Tuzli bilo je poraslo sa 15 na 55 kuća poreskih obveznika, od kojih su 44 kuće bile muslimanske. Prema tome, u konfesionalnom pogledu stanje je ovdje bilo upravo obrnuto stanju u Donjoj Tuzli. Kršćansko stanovništvo iznosilo je procentualno samo 20%, a muslimansko 80%. Samo, kršćansko stanovništvo te varoši nije nikako u tome vremenu opalo u tolikoj progresiji. Ono se, u stvari, kroz 54 godine smanjilo sa 15 na 11 kuća poreskih obveznika. To drugim riječima znači da muslimansko stanovništvo, koje se u tolikom broju pojavljuje, samo je malim procentom moglo nastati prelaskom na islam zatečenog varoškog stanovništva, nego uglavnom islamizacijom okolnog seoskog stanovništva i njegovim doseljavanjem u grad.

Kratak osvrt iziskuju i podaci o porezima. Kompariramo li te podatke iz popisa od 1533. godine za varoši Donju i Gornju Tuzlu, upašće u oči da su oni u odnosu na evidentirano stanovništvo nesrazmjerni. Dok je varoš Donja Tuzla sa ukupno 57 kuća poreskih obveznika, od kojih 87,7% kršćana, plaćala godišnje na ime svih poreza 2.680 akči, dotle je varoš Gornja Tuzla sa ukupno 55 kuća, i to 80% muslimana, plaćala 3.442 akče godišnje. Zatim je u Gornjoj Tuzli postojao nesrazmjer između kršćanskih i muslimanskih poreza. Od 3.442 akče, samo je 942 akče otpadalo na 44 muslimanske kuće, dok se 2.500 akči odnosilo na 11 kršćanskih kuća sa 4 mudžereda. Takav nesrazmjer govorio bi na prvi pogled kao da je kršćansko stanovništvo bilo oporezovanije od muslimanskog. Mala razlika je, istina, postojala, a sastojala se, ako su u pitanju feudalni porezi, u razlici između *resm-i çifta* od 22 akče za muslimane i *ispendže* od 25 akči za kršćane, s tim što su još kršćanski

⁸ Up. tabelarne preglede o stanovništvu (dio II, pogl. VI i VII).

mudžeredi plaćali punu ispendžu, a udovice kao starješine domaćinstva 6 akči, dok su muslimanski mudžeredi i bennaci plaćali po 12 akči. Inače, prirodni porezi (ušrovi) kao i pristojbe bili su za sve jednaki. U navedenim poreskim stavkama koje nisu specificirane moguće je, prema tome, lako utvrditi koliko je otpadalo na lične poreze. Od 3.442 akče u Donjoj Tuzli, 1634 akče morale su se odnositi na resm-i čift (202) i ispendžu (1432), dok je preostali iznos od 1046 akči sadržavao porez od trga i druge sitne poreze. Dalje, u Gornjoj Tuzli se iznos navedenog poreza za muslimane (942) podudarao na samim resm-i čiftom, dok je od 2.500 kršćanskih poreza samo 356 akči moralo otpadati na ispendžu, a preostajalo je još 2.144 akče⁹.

Prema tome, dok je u varoši Donjoj Tuzli 1533. godine po odbitku ličnih poreza preostao iznos od 1046 akči, dotle je u Gornjoj Tuzli preostajao iznos od 2.144 akče. Ti iznosi morali su u obadvije varoši sadržavati prihode od trga, i to u Gornjoj Tuzli, vjerovatno, više nego u Donjoj, zatim je kršćansko varoško stanovništvo Gornje Tuzle moralo posjedovati i značajnije površine obradive zemlje. Dobar dio otpadao je, svakako, na prihode od vinogradarstva i u jednoj i drugoj varoši, jer varoši kao i kasnije kasabe još dugo vremena su imale značajnu agrikulturu; bila su to zapravo samo veća sela sa značajnom seoskom privredom i ujedno sa trgovom. Budući je muslimansko stanovništvo te godine plaćalo samo resm-i čift i ništa više, znači da nije posjedovalo i obradive zemlje, što dalje znači da se ono tu doselilo iz okoline, kako je to jednom ranije istaknuto.

Ali teško je svim tim pojavama naći pravo objašnjenje, jer se neravnomjernost poreza primjećuje i između dviju nahija. Još u prvom popisu (oko 1512) zapaženo je da su globalni porezi jedne i druge nahije nesrazmjerni teritorijalnom obimu tih nahija, odnosno broju stanovnika u njima, tj. 26 sela u nahiji Gornjoj Tuzli plaćalo je 73.840 akči godišnje, dok je 55 sela i 3 mezre u nahiji Donjoj Tuzli plaćalo na ime poreza iznos od 94.375 akči. Taj nesrazmjer je još uočljiviji u popisu iz 1533. godine. Dok je nahija Gornja Tuzla obuhvatala 25 sela i brojala ukupno 812 kuća poreskih obveznika sa 162 mudžereda, te bila opterećena ukupnim feudalnim porezima u iznosu od 119.682 akče, dotle je nahija Donja Tuzla obuhvatala 57 sela sa ukupno 1602 kuće uz 245 mudžereda, a ukupni porezi stanovništva iznosili su samo 117.350 akči. Prema tome, dok je stanovništvo u donjotuzlanskoj nahiji u odnosu na gornjotuzlansku bilo za 1/3 brojnije, dotle su cjelokupni feudalni prihodi u tim nahijama išli u suprotnoj progresiji, tj. porezi u donjotuzlanskoj nahiji nisu dosegli ni iznos koji je davala teritorijalno i po stanovništvu dvaput manja gornjotuzlanska nahija. Ti podaci dovode do zaključka da je produktivnost u naseljima gornjotuzlanske nahije bila veća.

Kako se vidi, stabilizacija političkih i privrednih prilika sporo se uspostavljala. Podaci koje smo ovdje pružili o razvitku ovih dviju varošica predstavljaju stanje upravo puna dva decenija nakon što je bila srušena srebrenička banovina, što znači da pečat koji je na razvojni tok ostavila takva direktna izloženost ovog područja prema ugarskoj granici kroz puna četiri decenija, ostala je vrlo vidljiva još i dva decenija

⁹ TD, No 173, fo 5—6.

kasnije. Uostalom, ugarsko-turska granica ni poslije obaranja te bano-vine nije bila pomaknuta osobito daleko. Zemlje s lijeve strane rijeke Bosne, kao i s lijeve strane Save bile su još u ugarskim rukama, jer turska ofanziva za osvajanje Slavonije počeo nakon tri godine, tj. 1536. godine, i tek poslije toga će ovo područje izgubiti karakter krajine i stvoriti se povoljni uslovi za brz razvoj gradskih naselja sa orijental-nom fizionomijom.

Kasaba Gornja Tuzla — građevni razvoj. Iako je 1533. godine Gornja Tuzla evidentirana kao *varoš*, ona je i dotle, prema sastavu stanovništva, bila dobila fizionomiju muslimanskog naselja. Faktički je već predstavljala kasabicu u kojoj su se morale dogoditi i izvjesne građevne promjene. Ovdje ćemo najprije prikazati topografski razvitak tog naselja, tj. postanak i razvitak njenih mahala.

Muslimansko naselje, tj. nukleus kasabe bilo je zasnovano s desne strane Jale, na području današnje čaršije, tj. nekako na središnjem prostoru između *varoši* i *grada*. Brži razvitak toga naselja pada u četvrti i peti decenij XVI vijeka, tako da se ono do 1548. godine razvilo u veću kasabu. U odnosu na stanje iz 1533. godine stanovništvo se bilo povećalo za 7,67 puta, tj. od 55 kuća poraslo je na 422 kuće poreskih obveznika. Takav porast stanovništva i građevnog razvoja koji se dogodio u vremenu od samo 15 godina bio je ujedno najveći među susjednim kasabama. Do sredine toga vijeka formiralo se bilo u njoj sedam mahala od kojih pet muslimanskih: 1) *Mahala Hadži Iskenderove džamije*; 2) *Mahala mesdžida Hajrudina, emina*; 3) *Mahala mesdžida Alije, amalđara*; 4) *Mahala mesdžida Hasana, sina Alijina*; 5) *Drakčinova mahala*; kao i dvije kršćanske mahale; 6) *Mahala Varoš* i 7) *Mahala Dvorište*. Od spomenutih, danas postoje četiri: Hadži Iskenderova; Alije, amalđara; Dragčinova i *Bijela džamija* koja je bila središte jedne mahale, dok položaj ostalih triju mahala mogao se približno utvrditi.

Potrebno je naglasiti da za proučavanje građevnog razvitka te kasabe i istorije spomenutih kulturnih ustanova po kojima su nazvane pojedine gradske četvrti jedine izvore za sada predstavljaju dva detaljna popisa zborničkog sandžaka iz 1548. i 1600. godine. Iz samog naziva mahala u tim popisima poznato nam je približno vrijeme utemeljenja tih džamija i mesdžida, jer ni jedna zakladna povelja (*vakufnama*) nije sačuvana iz koje bi saznali ne samo tačan datum utemeljenja, podatke o vakufu, izvjesne pojedinosti o samim ustanovama i imovini koja je za njihovo održavanje bila zavještana, nego i podatke o građevnom razvitku i širenju te kasabe uopće. Sve što smo u mogućnosti da ovdje iznesemo nastalo je studiranjem samih popisa tih mahala.

Iako u detaljnom popisu iz 1548. ni u Donjoj ni u Gornjoj Tuzli nisu evidentirane mahale kršćanske varoši nego se, kao i drugdje, kršćanska varoš označava samo kao *džemat kršćana*, ne može se reći, naročito za Donju Tuzlu, da u doturskom vremenu nije bila diferencirana na mahale. Dvije kršćanske mahale evidentirane u ovom popisu u Gornjoj Tuzli sigurno ne daju stanje mahala srednjovjekovne varoši; njih su Turci tako nazvali u fazi već potpuno razvijene kasabe koja se bila toliko proširila i već svela u malene okvire raniju varoš, tako da je *varoš* nazvana jednom mahalom, a bivše *selo Dvorište*, koje je takođe već bilo ušlo u okvire kasabe, drugom mahalom.

1) HADŽI ISKENDEROVA MAHALA. I danas se tako naziva. Kako se iz imena vidi osnovao ju je neki Hadži Iskender, podigavši u njoj džamiju. Budući je u obadva spomenuta detaljna popisa *Mahala Hadži Iskenderove džamije* popisana na prvom mjestu među mahalama u toj kasabi, i kako se ta džamija u drugim turskim izvorima iz XVIII vijeka naziva *Stara (atik)*¹⁰, nema sumnje u to da je najranije nastala. Premda se prvi puta spominje tek 1548. godine ona je morala biti utemeljena još prije 1533. godine, s obzirom na to da je stanovništvo tadanje *varoši* bilo, uglavnom, muslimansko. Ta mahala je predstavljala ne samo prvu nego od početka i najznačajniju mahalau, a obuhvatala je i cijelu čaršiju, pa se i džamija u njoj nazivala još i *čaršijska*. Godine 1548. brojala je 148 muslimanskih kuća¹¹.

O *Hadži Iskenderu* ne znamo gotovo ništa. Vjerovatno je identičan sa onim Hadži Iskenderom koji se spominje 24. maja 1525. godine, prilikom popisa mukata u zborničkom sandžaku, kao opunomoćenik (*havala*) 6. džemata azapa kojima je kao plaća pripadao porez *ovčarina* od nekih vlahu u tome sandžaku, te se Hadži Iskenderova služba sastojala u tome da taj porez ubire za vojsku¹². Iako se tu ne spominje odakle je Hadži Iskender, kao ni gdje je bio stacioniran taj odred vojske, vrlo je vjerovatno, s obzirom na vrijeme kada se spominje, da je identičan sa utemeljiteljem prve mahale i džamije u Gornjoj Tuzli. Isto tako bi bilo logično da je taj džemat predstavljao vojno osiguranje baš ovih privredno važnih pograničnih mjesta koja tada nisu imala klasična utvrđenja. U to vrijeme je mogla biti utemeljena i džamija. Njen osnivač, Hadži Iskender, preminuo je, čini se, prije 1548. godine, jer se ne spominje u popisu stanovništva te kasabe. Od njegovih muških potomaka znamo samo za jednog sina, *Jusufa sina Hadži Iskenderova*, koji je u popisu iz te godine evidentiran kao stanovnik iste te mahale.

U četvrtom i petom deceniju kasaba se rapidno širila na sve strane od Hadži Iskenderove mahale koja je, obuhvatajući čaršiju, predstavljala centar kasabe. Pravce širenja određivali su, svakako, topografski uslovi, tj. mjesto se razvijalo u izduženom obliku uz i niz Jalu. Taj rapidni razvitak pada, očito, kratko poslije 1533. godine, jer se 1548. godine javljaju pored Hadži Iskenderove još četiri već razvijene muslimanske mahale u kojima su bili podignuti mesdžidi. Trojica od osnivača tih mahala bili su još živi, što znači da su približno istovremeno te mahale bile osnovane. Ta sama činjenica jasno govori o tome kako se brzo rađala ta kasaba.

2) MAHALA MESDŽIDA HAJRUDINA, EMINA. Sredinom XVI vijeka bila je to po broju stanovnika druga mahala u kasabi; brojala je 89 kuća¹³. Danas pod tim imenom nije poznata ni džamija ni mahala. Pitanje je, prema tome, o kojoj se to mahali odnosno džamiji radi. Kako je njen osnivač *Hajrudin, emin* 1548. godine bio živ, te evidentiran kao stanovnik *Mahale mesdžida Alije, amaldara*¹⁴, a ne u svojoj mahali, može se zaključiti da su te dvije mahale bile jedna do druge, odnosno, da su

¹⁰ *Yevmiye defterleri*, pod „Memlehatejn”.

¹¹ TD, No 260, fo 56, 57.

¹² Maliye, No 656, fo 244/5.

¹³ TD, No 260, fo 57, 58.

¹⁴ Isto.

prvobitno činile jednu mahalu, pa je izgradnjom još jednog mesdžida u okviru te mahale došlo do njenog podvajanja na dvije zasebne mahale. A kako danas postoji mahala i džamija Alije amila (amaldara), s lijeve strane Jale, nasuprot Hadži Iskenderovoj mahali i kako se sjeverno od te mahale, na jednom formalno pustom platou nalazi danas poznata *Bijela džamija* čije se pravo ime, odnosno ime njenog osnivača, pored svih napora, nije moglo utvrditi, pretpostavljam da bi *Bijela Džamija* (ali ne i njena današnja arhitektura), najvjerojatnije, odgovarala prvobitnom Hajrudinovom mesdžidu, odnosno da je ona bila središte nekadašnje Hajrudin-eminove mahale. Da su spomenute dvije mahale bile jedna do druge govori još jedna činjenica. Naime, ispred same *Bijele džamije*, sa južne strane, prema *Mahali Alije amila*, a pokraj Jale, postojao je nekada *slani bunar*, evidentiran i u gruntovnici, a službe obadvjice osnivača tih mahala, i amaldara (*zakupnika*), kao i državnog finansijskog organa (*emina*), bile su vezane za proizvodnju soli.

Ali koja je od tih mahala (mesdžida) ranije utemeljena ne može se sigurno utvrditi. *Mahala Hajrudina*, *emina* bila je 1548. godine po broju stanovnika *značajnija* od *Mahale mesdžida Alije amaldara*, a i popisana je druga po redu u tome defteru, pa bi, prema tome, mogla biti ranije utemeljena. S druge strane je *Mahala Alije amaldara* bila bliža čaršiji, tj. Hadži Iskenderovoj mahali, pa je moguće da je ona ranije osnovana i da je iz nje Hajrudinova mahala kasnije izdvojena. U svakom slučaju obadva ta mesdžida (mahale) podignuta su u kratkom međuvremenu, jer su obadva osnivača: i emin Hajrudin, kao i amaldar Alija bili živi još i poslije 1548. godine.

Hajrudin je, po svoj prilici, bio i rodom iz Gornje Tuzle. U popisu iz 1548. godine spominje se više puta njegovo ime, a nigdje se ne ističe ime njegovog oca, pa je moguće da je bio kršćanski sin. Služba finansijskog organa (*eminluk*) donosila mu je, očito, znatnija materijalna sredstva, te je bio imućan i uticajan čovjek. Do sredine vijeka došao je bio u posjed značajnijih zemljišnih dijelova: zemina, mezri i vinograda u nekoliko sela gornjotuzlanske nahije. Tako je u selima: Gornjoj Požarnici, Donjoj Požarnici, Polomu, Osiku i Kolovratu posjedovao po jedan zemlin; u selima Kolovratu i Rešoviću po vinograd, te *mezru Vučjak* koja je za vrijeme njegova posjedovanja naseljena i prerasla u selo¹⁵. A kako su pod Hajrudinovu upravu spadali, osim državnih prihoda u gornjotuzlanskoj nahiji, i prihodi na drugim stranama u tome sandžaku: izvjesne mukate u samom Zvorniku, te nekoliko prelaza preko Drine od Zvornika sve do Save, to je on imao svoje posjede i u drugim nahijama. U rudarskom šelu Hranči, u nahiji Bohorini posjedovao je značajniju mezru, dvije mezre u nahiji Krupnju, po jednu mezru u nahijama Jasenici i Spreči, značajniji čifluk u nahiji Bijeljini, te jedan veći čajir na obali Drine u zvorničkoj nahiji¹⁶.

3) MAHALA MESDŽIDA ALIJE, AMALDARA. Danas poznata pod imenom *Amil Alijina mahala*, s lijeve strane Jale, nasuprot čaršiji, odnosno nasuprot Hadži Iskenderovoj mahali. Kako se nalazi ispod brda zvanog *Grad*, s njegove sjeverozapadne strane, naziva se i *Zagradačka*

¹⁵ Vid. ovdje ta sela.

¹⁶ TD, No 260, fo 50, 53, 54, 238, 328, 379.

mahala. O njenom formiranju i kronologiji nastanka već je nešto spomenuto. Mesdžid je bio podignut prije 1548. godine, jer je tada mahala već nazivana gornjim imenom. Prema broju stanovnika predstavljala je četvrtu po redu mahalalu, brojala je te godine 51 kuću¹⁷.

Njen osnivač Alija bio je, bez sumnje, imućniji čovjek. Kako se iz naziva mahale vidi još prije 1548. godine postao je zakupnik tuzlanskih slanih izvora, a u taj zakup obično su spadale ne samo solane u Gornjoj i Donjoj Tuzli nego i dvije istoimene nahije, kao i izvjesni prihodi u Zvorniku i neke skele na Drini¹⁸. U sedmom deceniju XVI vijeka, na primjer, zakup tih prihoda kojima su, istina, pripadali i prihodi u gradačackoj nahiji (vlasi) kretao se između 1,300.000 i 1,500.00 akči za period od 3 godine¹⁹. Alija je u više navrata zakupljivao te prihode, ali mu poslovi nisu uvijek bili unosni. Još i 1557. godine bio je živ i bio je zakupnik istih solana. Naime, iz jednog procesa pred sarajevskim sudom iz te godine razabiremo da su *amaldar tuzlanskih slanih izvora Alija*, kao i neki *Sefer-beg iz Sarajeva* koji je bio Alijin jamac prilikom zakupljivanja gornjih mukata, osuđeni da izmire državi dugove. Tom prilikom je na javnoj dražbi prodat Sefer-begov čifluk u selu Crna Rijeka, u sarajevskom kadiluku za 7.000 akči²⁰.

4) MAHALA MESDŽIDA HASANA, SINA ALIJINA. Godine 1548. predstavljala je po veličini treću mahalalu, brojala je 67 kuća²¹. Odavno ne postoji ni mesdžid ni mahala, pa je potrebno utvrditi gdje se nalazila.

Od mahala koje su se ovdje bile razvile do kraja XVI vijeka najmanje znamo o tome gdje su se nalazile dvije mahale: ova Hasanova i Mustafa-begova mahala koja se razvila u drugoj polovini toga vijeka. U obadvjema su postojale džamije, odnosno mesdžidi, o čemu govore sami njihovi nazivi. Budući da u Gornjoj Tuzli na dva mjesta postoji lokalitet *Džamište*, jedno s desne strane Jale, do lokaliteta *Varoš*, a drugo s lijeve strane te rijeke, na krajnjoj sjevernoj strani te kasabe, *kod takozvane Musalle*, nema sumnje u to da su na tim lokalitetima postojale džamije, središta tih mahala. Kako se *mesdžid Hasanov* spominje ranije, on je morao odgovarati *Džamištu* koje se nalazilo bliže centru kasabe. Prema tome *Mahala mesdžida Hasana, sina Alijina* nalazila se, po svojoj prilici, na padini koja se s južne strane nastavlja na *varoš*, a kroz koju protiče *Varoški potok*. Na toj padini se nalazi *Džamište* i uz njega groblje, što je dokaz da je tu zaista postojala džamija, odnosno mahala.

O utemeljitelju tog mesdžida (mahale) znamo samo toliko da je bio trgovac i da je 1548. godine bio još živ. On je u popisu iz te godine evidentiran kao treći po redu stanovnik u toj mahali, pod imenom: *Hasan, sin Alijin, trgovac*. Imao je brata *Huseina, sina Alijina*, stanov-

¹⁷ TD, No 260, fo 58.

¹⁸ Maliye, No 654, fo 195; TD, No 260, fo 60.

¹⁹ Maliye, No 654, fo 216.

²⁰ Gazi Husrev-begova biblioteka, sidžil br. 129, str. 152, 163; Vid. i A. Handžić, *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, izdanje Zavičajnog muzeja u Tuzli, 1959, str. 78.

²¹ TD, No 260, fo 57.

nika iste mahale. Hasan je nešto kasnije hodočastio u Meku, jer se njegova mahala 1600. godine spominje pod imenom *Mahala umrlog Hadži Hasana*²².

5) MAHALA DRAGČIN. Razvila se na jugoistočnoj strani kasabe, s lijeve strane Jale, a desno od ceste koja iz Gornje Tuzle vodi prema Majevidici, tj. na brežuljku odnosno padini okrenutoj prema centru kasabe. Kako se nalazila na suprotnoj strani od *varoši* i bila relativno mahala povećao, uglavnom dijeljenjem starih mahala, Dragčinova mahala reći da ime *Dragčin* odgovara i imenu srednjovjekovne mahale. Vjerovatno se tako nazivao taj brežuljak, ili se mahala razvila na zemlji nekog Dragčina, pa je dobila takvo ime.

Godine 1548. bila je manja od ostale četiri muslimanske mahale, brojala je 41 kuću²³. Međutim, u drugoj polovini toga vijeka kada se broj mahala povećao, uglavnom dijeljenjem starih mahala, Dragčinova mahala je sa još izvjesnim povećanjem stanovnika (od 41 na 54 kuće) postala druga mahala po veličini²⁴.

O osnivaču te mahale ne znamo ništa. Vjerovatno je da do 1548. godine u njoj nije bila podignuta nikakva bogomolja. Ona se ne spominje u imenu mahale, a vidi se to i po tome što su u sve četiri druge mahale evidentirani i vjerski službenici (imam i muje = zin), dok se u ovoj mahali oni ne spominju. Iz spomena u 1600. godini, međutim, vidljivo je iz samog imena postojanje džamije: *Mahala Dragčin džamije*, a za bilježeni su i njeni službenici²⁵.

Da li su Turci i ovdje utvrdili muslimansko naselje? U vezi s prvobitnim građevnim razvojem kasabe Gornje Tuzle potrebno je da se osvrnemo i na to pitanje. Iako nema nikakvog traga niti izričitog spomena o kakvom utvrđenju, potrebno je da to pitanje postavimo zbog toga što je uglavnom oko svih muslimanskih otvorenih gradskih naselja, tj. onih koja nisu imala klasične tvrđave, u prvo vrijeme radi obezbjeđenja bilo podignuto neko primitivno utvrđenje. To je naročito bilo potrebno u nesigurnim oblastima. Tako je uostalom, bilo u cijeloj Rumeliji, kako navodi Nešri²⁶. U Srbiji je, na primjer, još Kanitz u sedmom deceniju XIX vijeka zatekao sva manja muslimanska naselja utvrđena u vidu palanki²⁷. Kako su se baš u oblasti nekadašnje srebreničke i šabačke banovine još u XVI vijeku povremeno pojavljivali hajduci, o čemu govore turski zakonski spomenici kao i drugi izvori²⁸, i kako ima dokaza da su u prvo vrijeme sva gradska muslimanska naselja u toj oblasti: Bijeljina, Brčko i Modriča, bila na izvjestan način utvrđena (palisade,

²² TD, No 743, fo 55.

²³ TD, No 260, fo 58.

²⁴ TD, No 743, fo 55.

²⁵ Isto.

²⁶ Mehmed Nešri, *Kitāb-i cihān-nüma* I, Ankara 1957.

²⁷ F. Kanitz, *Serbien*, Leipzig 1868.

²⁸ God. 1548. hajduci se spominju u šabačkom kadiluku (*Kanuni i kanun-name*, str. 102, 117; TD, No 260, fo 178), zatim 1560. oko Modriče, kao i oko Brčkog (Mühimme defteri knj. 3/496; 4/399).

opkop sa vodom, ili zid sa opkopom i vodom), a da i ne spominjemo Donju Tuzlu čija se palanka sačuvala do dolaska Austrije, mora se zaključiti da je i oko prvobitnog muslimanskog naselja u Gornjoj Tuzli postojalo neko obezbjeđenje, zid sa kapijama. Na njegovo postojanje ukazuje samo jedan spomen iz 1548. godine, tj. spomen *Širmerda hisarije*, stanovnika u Hadži Iskenderovoj mahali. Taj zid je, očito, opasavao samo središte kasabe, samo spomenutu mahalalu sa čaršijom, i imao je svoju funkciju prije te godine, tj. dok se nisu razvile mahale izvan tog zida. Ne može se odrediti njegov tačniji opseg, ali nema sumnje u to da je takav zid postojao u prvo vrijeme razvitka te kasabe.

KRŠĆANSKI DŽEMAT. Rapidnim povećavanjem muslimanskog stanovništva i građevnog razvoja kasabe sve se više proširivao njen teritorijalni okvir, a sužavao okvir njenog kršćanskog džemata. U stvari, kršćanski džemat je potiskivan prema periferiji, prema *selu Dvorištu* u kojem se nalazila crkva. Tako je prije 1548. godine to selo ušlo u okvir kasabe kao kršćanska mahala. Kršćanski džemat sastojao se, naime, od dvije mahale: *Mahala Varoš* i *Mahala Dvorište*. U vezi s tim dogodila se i druga važna promjena: nestalo je crkve u Dvorištu. To je bio rezultat mijenjanja fizionomije i same te mahale, jer je prije 1533. godine započelo u njoj pristupanje islamu izvjesnog broja domaćinstava. Kako se, opet, u toj mahali broj kršćanskih kuća do 1548. bio raspolovio, znači da je u tome međuvremenu bio ubrzan proces pristupanja islamu, odnosno da su se praktično muslimanske kuće bile proširile do same crkve, pa su tako franjevci bili prisiljeni da napuste Gornju Tuzlu.

Prije nego se osvrnemo na spomenute mahale pokušaćemo utvrditi kada su franjevci napustili tu kasabu. Kako, međutim, Gornja Tuzla nije bila prva u ovoj oblasti u kojoj su franjevci, da kažem, došli pod udar i morali potražiti drugo sklonište i kako je događaj koji se ranije odigrao u Zvorniku imao direktnu vezu sa gornjotuzlanskim samostanom, osvrnućemo se prvo na taj slučaj. Potiskivanje franjevacu u Bosni započinje, zapravo, razvitkom kasaba. To se naročito može reći za Podrinje i Posavinu. Kako su, naime, franjevci svoje samostane sa crkvama imali u varoškim naseljima, oni su razvitkom kasaba, ukoliko su one teritorijalno nastajale iz srednjovjekovnih varoši, dolazili u situaciju da moraju seliti. Drugačije je, međutim, bilo u onim gradskim naseljima gdje su se muslimanske kasabe razvile pored srednjovjekovne varoši, tako da širenje kasabe nije ugrožavalo opstanak crkve, odnosno samostana, kao što je bio slučaj u Srebrenici. Franjevci su najprije morali da napuste Zvornik, gdje je kasaba prorastala iz srednjovjekovnog podgrađa, te su se sklonili u samostan u Gornjoj Tuzli. Ali kada se to dogodilo izvori se ne slažu. Zapadni (franjevački) izvori ne samo da se ne slažu u datiranju tog događaja, nego su napuštanje Zvornika i put prema Gornjoj Tuzli zamaglili legendama tako da je teško utvrditi istorijske činjenice. Neki taj događaj datiraju u 1523. godinu²⁹, dok se većina slaže da se to dogodilo 1533³⁰. Fojnička kronika, kao i Jelenić, taj događaj

²⁹ Fra M. Nedić, *Stanje redodržave Bosne*, Đakovo, 1884, 63.

³⁰ Batinić, *Djelovanje franjevacu u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1877, 208; S. Zlatović, *Izveštaj o Bosni godine 1640 o. Pavla iz Rovinja*, *Starine XXIII*, 31—33.

stavljaju, međutim, u 1538. godinu³¹, dok Fermendžin spominje zvonnič-kog gvardijana još i 1539. godine³², iz čega bi proizlazilo da je samostan u Zvorniku, ipak, postojao sve do te godine. Iz turskih izvora može se zaključiti toliko da su franjevci iz Zvornika otišli poslije aprila mjeseca 1533. godine, kada se još crkva izričito spominje, tj. zabilježeni su *ušrovi od njiva crkve koja se nalazi kod zvonničke tvrđave* (u iznosu od) *150 akči*, što je spadalo u timar Velije, kapidžije zvonničkog grada³³. Kasnije, turski izvori ništa o crkvi ne spominju sve do 1600. godine kada je u Zvorniku evidentirana *džamija od crkve*³⁴, iz čega se vidi da su Turci katoličku crkvu odlaskom franjevacu pretvorili u džamiju. Prema izloženom, franjevci su morali da napuste Zvornik, najvjerovatnije, za vrijeme tursko-mletačkog rata (1537—1540), tj. 1538, ili 1539. godine.

Koliko je franjevacu došlo tom prilikom iz Zvornika u Gornju Tuzlu ne zna se, ali s obzirom na brojno stanje franjevacu po ostalim samostanima u Bosni u XVI vijeku, ne računajući laike, mogla su doći 3—4 fratra, a toliko ih je moglo biti i u Donjoj Tuzli. Franjevci ni ovdje nisu ostali dugo u miru. Brzim širenjem kasabe Gornje Tuzle u četvrtom i petom deceniju tog vijeka, muslimanske mahale su se proširile bile i do dotadanjeg *sela Dvorišta* gdje se nalazila crkva sa samostanom. Iz turskih izvora se ne može pobliže utvrditi kada su franjevci napustili Gornju Tuzlu. Naime, crkva se tu spominje 1533, a ne spominje 1548. godine. Prema zapadnim izvorima, međutim, to se dogodilo 1541. godine kada je katolik (knez) Petar Suichius po odobrenju sultana Sulejmana podigao franjevcima samostan uz crkvu posvećenu Bogorodici na nenaseljenom brdu Gradovrhu³⁵. Gradovrh se nalazi u granicama sela Soline u gornjotuzlanskoj nahiji, oko 5 km zapadno od Gornje Tuzle, a oko 3 km sjeveroistočno od Donje Tuzle.

Kako je crkva u Gornjoj Tuzli bila posvećena sv. Mariji, isto ime je dobila i crkva na Gradovrhu. Ali iako je početkom petog decenija XVI vijeka nestalo crkve i samostana u Gornjoj Tuzli, ipak su neki katolički izvori još dugo spominjali *crkvu od Gornjih Soli*, dok su drugi istovremeno spominjali crkvu na Gradovrhu. Na temelju toga su, opet, neki pogrešno zaključivali da su ovdje u isto vrijeme postojala u blizini tri franjevačka samostana sa crkvama: u Gornjoj Tuzli, Gradovrhu i Donjoj Tuzli. Franjevci su ostali na Gradovrhu sve do 1688. godine kada su se preselili u Bač u Bačkoj i više se tu nisu povratili³⁶.

6) MAHALA VAROŠ. U prvom redu potrebno je utvrditi na kojoj su se strani kasabe nalazili *Varoš* i *Dvorište*. Kako smo ranije istakli, crkva se nije nalazila u samoj *varoši*, nego periferno, u *selu Dvorištu*, gdje je održavan i pazar³⁷. Ali, na kojoj se strani kasabe nalazila *varoš*,

³¹ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, I, 126, 127.

³² Fermendžin, *Chronicon observantis Bosne Argentinae*, Starine XXII, Zagreb 1890, str. 27.

³³ TD, No 173, fo 63.

³⁴ TD, No 743, fo 387, 388, 389.

³⁵ V. Greiderer, *Germania Franciskana* II (Oeniponte MDCCLXXVII), 222; M. Filipović, *Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone „Crne gospe” u franjevačkom manastiru u Baču*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, IV, Tuzla 1960, 91.

³⁶ J. Jelenić, isto, I, 136; Isti, *Ljetopis franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci*, GZM XXXVI, 1, 1924, 4—5.

³⁷ TD, No 173, fo 5.

i na kojoj udaljenosti od varoši se nalazilo *Dvorište*, nije se moglo razabrati. U rješavanju te topografije pomogli su nam kasniji izvori. Kako je prije 1548. godine *Dvorište* bilo uklopljeno u okvir kasabe kao kršćanska mahala³⁸, proizilazi da se ono nalazilo u neposrednoj blizini *varoši*, odnosno teritorijalno povezano s njom kao neposredno predgrađe. A budući se do danas očuvao naziv *varoš* za nenaseljen lokalitet, tj. za obradiva zemljišta u Gornjoj Tuzli sa njene zapadne strane kuda protiče potocić, desni pritok Jale, koji se i danas naziva *Varoški potok*, proizilazi da se srednjovjekovna *varoš* nalazila na zapadnoj periferiji kasabe.

Da je baš na opisanom mjestu postojala *varoš* svjedoče i izvjesni prirodni uslovi. Taj lokalitet predstavlja uvalu oivičenu brdima. Nekako u sredini uvale, s desne strane *Varošskog* potoka, nalazi se i značajnije vrelo dobre vode zvano *Stjepača*, a tako se zove i komad zemlje na kojoj se to vrelo nalazi. Sa sjeverne strane uvalu zaklanja brdo *Hum*, čija se južna strana (prema *varoši*) naziva *Vina*, a pri samom *varoškom* potoku se parcele nazivaju *Podina*. To su jasni dokazi nekadašnjeg razvijenog vinogradarstva na području same *varoši*, što se donekle razabire i iz turskih popisa. Sa sjeverozapadne i zapadne strane uvalu zaklanjaju brda zvana *Gudelj* i *Žulice*. Na toj strani između *Huma* i *Žulica* nalazi se takođe jako vrelo pitke vode zvano *Vreovac*. To su sve dokazi da se baš na tom mjestu nalazila stara *varoš*.

7) MAHALA DVORIŠTE. Kako je rečeno, *Dvorište* se nalazilo uz samu *varoš*. S obzirom na konfiguraciju terena prostiralo se, najvjerojatnije, južno od *varoši*. Kako smo vidjeli, na južnoj padini *varoši* do 1548. godine bila se razvila *Mahala mesdžida Hasana, sina Alijina*, a u drugoj polovini toga vijeka, nadovezujući se dalje sa južne strane na tu mahalu, razvila se *Hadži Huseinova mahala*. Negdje tu, a najvjerojatnije na području *Hadži Huseinove* mahale, nalazilo se *Dvorište*³⁹ u kome je postojala crkva i u kome je održavan pazar. Poslije 1533. crkva se više ne spominje. Samo *Dvorište* je, začudo, brzo mijenjalo fizionomiju. Još prije te godine stanovništvo je počelo da prihvata islam, tako da su u toj godini od 29 evidentiranih poreskih obveznika 3 kuće bile muslimanske⁴⁰, a do 1548. kršćani su opali na svega 13 kuća⁴¹. To je dokaz da su se u tome međuvremenu muslimanske kuće bile proširile do same crkve, zbog čega su franjevci bili prisiljeni da se oko 1541. godine odsele na *Gradovrh*. Da je mahala *Dvorište* uskoro sasvim promijenila svoju fizionomiju i postala muslimanska mahala dobivši i drugi naziv, dokaz je to što se nazivu *Dvorište* poslije 1548. godine izgubio svaki trag; izvori ga više ne spominju, a niti se sačuvao u tradiciji.

Razvitak kasabe u drugoj polovini XVI vijeka. Poslije 1550. godine kasaba se dalje razvijala, ali, čini se, sa nešto usporenijim tempom nego u četvrtom i petom deceniju. Nastale su nove mahale koje su na sve strane prelazile okvir dotadanjeg građevnog razvitka, ili su popunjavale još neizgrađene prostore u tome okviru. U njima su podignute i nove kultne ustanove. Daljnji razvitak predstavlja, međutim, mnogo više ši-

³⁸ TD, No 260, fo 56.

³⁹ Vid. ovdje selo *Dvorište*.

⁴⁰ TD, No 173, fo 5.

⁴¹ TD, No 260, fo 56.

renje teritorijalnog opsega kasabe, ali ne u tome omjeru i povećavanje njenog stanovništva. Naime, većina novih mahala nastajala je podvajanjem starih, tj. podizanjem u njima novih kulturnih ustanova, dok se broj stanovnika neznatno povećao. Do kraja XVI vijeka razvilo se još šest novih mahala i to: Hadži Bajazidova, Hadži Huseinova, dvije mahale sandžak-bega Mustafa-bega, Bali-begova i Mostarska. Od ranijih dviju mahala kršćanskog džemata ostala je samo *Mahala Varoš*, dok se *Dvorište* više ne spominje. Tako je Gornja Tuzla krajem XVI vijeka brojala ukupno 12 mahala, od kojih samo jedna kršćanska. Šest muslimanskih mahala sa kršćanskim džematom razvilo se na desnoj strani Jale, a pet s njene lijeve strane, tako da se ta kasaba razvila u izduženom obliku na brežuljkastoj padini s jedne i druge strane te rijeke.

8) HADŽI BAJAZIDOVA MAHALA. Razvila se na lijevoj strani Jale, južno od *Mahale Alije amila*, a jugozapadno od *Grada*. Po svoj prilici, to je hronološki prva osnovana mahala u drugoj polovini XVI vijeka, jer je od novonastalih mahala najbliža čaršiji. U popisu iz 1600. godine spominje se treća po redu: *Mahala časne Bajazidove džamije* sa 24 kuće⁴². S obzirom na to da se između 1548. i 1600. godine broj kuća u spomenutoj Alijinoj mahali znatno smanjio, čini se da je Hadži Bajazidova mahala nastala izdvajanjem iz te mahale.

O utemeljitelju džamije i mahale ne znamo ništa osim tog jedinog spomena sadržanog u nazivu mahale. Uz džamiju je postojao i mekteb koji se spominje 1774. godine⁴³. Hadži Bajazidova džamija postoji i danas, s desne strane ceste prema Majeveci, u središtu istoimene mahale. Na području te mahale, zapadno od džamije, do same Jale, postojao je ranije slani bunar, zvani *Slanac*, evidentiran i u gruntovnici.

9) HADŽI HUSEINOVA MAHALA. Razvila se s desne strane Jale, na jugozapadnoj strani kasabe. Džamija u njoj bila je podignuta prije 1600. godine, što se vidi iz naziva *Mahala časne Hadži Huseinove džamije*⁴⁴. Džamija postoji i danas, s desne strane ceste idući niz Jalu, a južno od lokaliteta *Džamište*, sa grobljem ispod same *varoši*, gdje pretpostavljamo da se nalazila Hasanova, odnosno Hadži Hasanova mahala. Pojavom Hadži Huseinove i Mustafa-begove mahale broj kuća u Hadži Hasanovoj mahali bio je opao između 1548. i 1600. godine sa 67 na 31, dakle za 36 kuća, a 1600. upravo toliko kuća brojale su te dvije nove mahale. To je donekle dokaz da je ispravno naše lociranje Hadži Hasanove mahale i da su spomenute nove mahale (Hadži Huseinova i Mustafa-begova) nastale izdvajanjem iz te mahale, iako je malo čudno da je u periodu od 52 godine broj kuća u njima ostao sasvim isti.

O Hadži Huseinu, osnivaču te mahale i džamije, ne znamo ništa.

10) MAHALA SANDŽAK-BEGA MUSTAFA-BEGA. Spominje se 1600. godine zajedno sa prethodnom mahalom, kao da su činile jednu cjelinu, pa je i broj kuća u njima evidentiran zajednički: *Mahala časne Hadži Huseinove džamije sa mahalom pokojnog sandžak-bega Mustafa-bega* sa 36 kuća⁴⁵. Iz takvog spomena proizilazi da je teritorijalno bila vezana

⁴² TD, No 743, fo 55.

⁴³ *Yevmiye defterleri*.

⁴⁴ TD, No 743, fo 55.

⁴⁵ Isto.

za Hadži Huseinovu mahalalu, a broj kuća govori da su obadvije te mahale nastale izdvajanjem iz Hadži Hasanove mahale, kako je to objašnjeno. Iz tog podatka se ne vidi da li je u njoj bila podignuta i kakva kulturna ustanova. To saznajemo iz kasnijih izvora, naime, 1701. godine spominje se *mesdžid sandžak-bega Mustafa-bega* čijem je podvorniku (*ferraš*) bila određena plaća iz Hadži Hasanova vakufa, i to: *dva dana korištenja slane vode godišnje*⁴⁶. Ipak, taj podatak nije dokaz da je baš u toj mahali postojao spomenuti mesdžid, jer je isti taj Mustafa-beg osnovao još jednu mahalalu⁴⁷. Štaviše, vjerovatnije je da je mesdžid bio podignut baš u drugoj Mustafa-begovoj mahali, jer su ovdje postojale u neposrednoj blizini tri džamije, odnosno mesdžida.

O Mustafa-begu znamo samo toliko koliko nam kazuje ime mahale. Nema sumnje u to da je Mustafa-beg bio zbornički sandžak-beg, i ovo je njegov prvi spomen. Tako možemo još jedno ime pridodati broju zborničkih sandžak-begova. Ovo je ujedno dokaz da su zbornički sandžak-bezi od kraja XVI vijeka sjedili u Gornjoj Tuzli i na taj način doprinosili građevnom razvitku ove kasabe.

11) „DRUGA MUSTAFA-BEGOVA MAHALA”. Budući da do danas nije postojao nikakav podatak ni o postojanju ovih dviju mahala sandžak-bega Mustafa-bega, jer su davno nestale, teško je utvrditi na kojoj se strani kasabe razvila ova mahala. Svakako, teritorijalno nije bila vezana za prvu mahalalu istog osnivača, jer ne bi postojao razlog da to ne bude jedinstvena mahala. Ona će odgovarati jednoj od dvije mahale koje su postojale na krajnjoj sjevernoj strani kasabe, s lijeve strane Jale. Jedna je davno nestala i na nju upućuje samo lokalitet *Džamište* u čijoj se blizini nalazio ranije bunar, evidentiran i u gruntovnici. Druga je mahala i džamija zvana *Musalla*⁴⁸, nešto zapadnije od prve, do same Jale, koja je postojala sve do 1954. godine.

Druga jedna činjenica govori u prilog naše pretpostavke da se ova mahala nalazila na krajnjoj sjevernoj strani kasabe. Analiziranjem podataka o stanovništvu proizilazi, naime, da su tri susjedne mahale nastale diobom jedne ranije velike mahale, a ne stvarnim povećavanjem stanovništva. Govoreći o značajnoj mahali emina Hajrudina pokušali smo da dokažemo da njegov mesdžid odgovara prvobitnoj građevini današnje *Bijele džamije*, tj. da se njegova mahala, koja je 1548. godine brojala 89 kuća poreskih obveznika, razvila u području te džamije. Godine 1600. u eminovoj mahali, umjesto eventualnog povećanja broja kuća, evidentirane su, začudo, samo 44 kuće. Međutim, nastale su tu nove mahale. Nešto južnije razvila se *Bali-begova mahala* sa 20 kuća, a kako je *Mustafa-begova mahala* te godine brojala 23 kuće, to broj kuća u sve tri mahale iznosi 87, što uglavnom odgovara broju kuća poreskih obveznika ranije mahale emina Hajrudina. Što broj kuća kroz 52 godine nije ni ovdje povećan nego je stagnirao, kao i na južnoj strani kasabe gdje su, takođe, kako smo vidjeli, tri mahale nastale od jedne:

⁴⁶ *Yevmiye defterleri*.

⁴⁷ Bilo je takvih slučajeva i drugdje da je jedan čovjek osnovao dvije mahale u istom gradu. U Sarajevu je Isa-beg Ishaković osnovao, takođe, dvije mahale.

⁴⁸ *Musalla* = otvorena bogomolja, obično pored džamije, gdje se pri lijepom vremenu obavljala molitva bajramom i petkom.

Hadži Hasanova, Hadži Huseinova i Mustafa-begova — razlog je što se u tome međuvremenu primjećuje nesrazmjerno povećanje broja kuća u čaršijskoj, tj. *Hadži Iskenderovoj mahali*, od 148 na 273 kuće. Logično, postojala je težnja mnogih, naročito zanatlija, da stanuju u čaršijskoj mahali, pa su se iz perifernih mahala polagano selili bliže čaršiji, što pruženi podaci jasno ilustruju.

Prema tome, *druga Mustafa-begova mahala* bila se razvila, najvjerovatnije, na krajnjoj sjevernoj strani kasabe, nasuprot onoj prvoj na južnoj strani.

12) BALI-BEGOVA MAHALA. Na njeno postojanje ukazuje danas samo bunar zvani *Balibegovac*, najznačajnija voda u Gornjoj Tuzli. Mahala se, prema tome, razvila s desne strane Jale, sjeverno od Hadži Iskenderove mahale. Nastala je krajem XVI vijeka, jer se 1600. godine spominje: *Mahale-i Bali-beg sahibul hayrat-i hala*⁴⁹, iz čega se vidi da je *sadašnji legator Bali-beg* bio još živ, te da je podigao neku kulturnu ustanovu, ili je bio još zauzet tim poslom. Sama mahala nije bila još dovoljno razvijena, jer je imala samo 20 kuća poreskih obveznika.

Kakve je ustanove ostavio Bali-beg iz tog podatka se ne vidi. Kako se 1701. godine spominje *kuhinja za strotinju* (*'imāret*) čijeg je kuhara plaćao Bali-begov vakuf, i to: *2 dana slane vode godišnje*⁵⁰, jasno je da je Bali-beg ustanovio javnu kuhinju. Kako su, opet, imarete mogli ustanoviti samo bogatiji vakufi, postavlja se pitanje šta je još Bali-beg ostavio i ko je on bio? Nije li on, moguće, utemeljitelj današnje *Bijele džamije* u susjednoj mahali, arhitektonski najznačajnije građevine u ovoj kasabi? Budući se zna da su pojedini vakufski objekti, odnosno vakufi, često puta mijenjali imena, tj. dobivali imena kasnijih legatora koji su samo izvršili značajnije opravke na postojećim objektima, a u vezi s tim nova imena su dobivale i odnosne mahale, i budući se poslije 1600. godine više ne spominje *mesdžid emina Hajrudina*, utemeljen prije 1548. godine, moguće je taj mesdžid prepravio baš taj Bali-beg i zaodjeo ga u arhitekturu značajne džamije, takozvane *Bijele džamije*. Ali zašto se ni u narodu nije očuvalo ime legatora te džamije, jednog ili drugog, i zašto je nestalo cijele te mahale, pa džamija danas dominira na jednoj opustjeloj uzvišici iznad lijeve obale Jale, ostaje prava zagonetka.

Bali-beg je, po svojoj prilici, bio zbornički sandžak-beg, kao i Mustafa-beg. Vrlo je još vjerovatno da je bio sin Turali-bega, nekadašnjeg smederevskog sandžak-bega i velikog legatora objekata u Donjoj Tuzli i u drugim mjestima. Na to upućuju, istina, samo neke indicije. Čini se, naime, da nije slučajno što je Bali-beg, a smatramo da je to ovaj isti, držao 1600. godine baštinske zemlje u selu Jablanici u Visorskoj nahiji u kojoj je ranije Turali-beg u nekoliko susjednih sela imao svoje čifluke koje je naslijedio sin mu, i Bali-begov savremenik, Mehmed-beg. Turali-beg je, naime, svoje ogromne posjede u selu Visorima prije 1572. uvakufio, ali su ostali njegovi čifluci u selima Kozjaku i Humcima. U ta i druga derbendžijska sela u toj nahiji, gdje su i ranije bili naseljeni vlasi, Turali-beg je doveo još neke vlahs iz Albanije. Čifluke njegove u Kozjaku i Humcima naslijedio je sin mu Mehmed-beg koji je

⁴⁹ TD, No 743, fo 55.

⁵⁰ *Yevmiye defterleri*.

ujedno bio *nazir* cijelog očevog vakufa⁵¹. Kako se samo 5 godina kasnije, tj. 14. oktobra 1606, spominje *Mehmed-beg*, raniji sandžak-beg, stanovnik Gornje Tuzle⁵², gotovo nema sumnje da je taj Mehmed-beg spomenuti Turali-begov sin. Prema tome, Turali-begov sin, koji je bio i zbornički sandžak-beg, stanovao je u Gornjoj Tuzli. A kako je u isto vrijeme u toj kasabi živio i Bali-beg, koji je osnovao mahalu i imao posjede u visorskoj nahiji, gdje je čifluke imao i Mehmed-beg, vrlo je onda vjerovatno da su Bali-beg i Mehmed-beg bili braća i da je, po svoj prilici, i Bali-beg bio zbornički sandžak-beg.

Ako je uopće neko prepravio *mesdžid emina Hajrudina* u značajnu džamiju koja je dobila naziv *Bijela džamija*, pa je time nestalo spomena o Hajrudinovom mesdžidu i njegovoj mahali, što pretpostavljamo, onda je to mogao najprije učiniti Bali-beg nešto poslije 1600. godine, tako ugledna i imućna ličnost, koji je osnovao susjednu mahalu, a koja se mahala na taj način proširila i na područje ranije Hajrudinove mahale. To su, svakako, samo pretpostavke i pitanje *Bijele džamije* ostaje neriješeno.

13) MOSTARSKA MAHALA. To je posljednja muslimanska mahala koja se ovdje razvila do kraja XVI vijeka. Razvila se na krajnjoj južnoj strani te kasabe, do same Jale, s njene desne strane. Iako je i ona nestala, njena lokacija nije sporna, jer se džamija održala sve do 1954. godine. S obzirom na to da je 1600. godine brojala svega 20 kuća poreskih obveznika, kao i Bali-begova, i s obzirom na izvjesne podatke o njenom osnivaču mahala je osnovana nešto prije te godine, a džamija, odnosno mesdžid, po svoj prilici, nešto poslije, jer se te godine ne spominju među njenim stanovnicima i službenici džamije⁵³. Bogomolja se spominje prvi puta 1701. godine kao: *Hadži Hasanov mesdžid u mahali Mostar*⁵⁴. Zašto je mahala dobila takvo ime ne zna se. Vjerovatno je taj Hadži Hasan bio Mostarac.

Ko je taj legator Hadži Hasan nigdje se izričito ne spominje. Ipak, on će svakako biti identičan sa Hadži Hasanom koji je od 14. oktobra 1606. godine u zajednici sa ćehajom Memijom bio *emin*, odnosno *zakupnik mukata u dvije Tuzle i ostalog što im pripada*⁵⁵. Da je baš taj Hadži Hasan, koji je, dakle, bio emin i amaldar tuzlanskih solana, osnovao Mostarsku mahalu i utemeljio u njoj mesdžid svjedoči i to što je od sitnijih vakufa Hadži Hasanov vakuf početkom XVIII vijeka raspolagao sa relativno značajnim udjelom u proizvodnji soli. Naime, najmanje je 14 dana godišnje proizvodnje soli bilo u posjedu tog vakufa, a moguće i više. Od toga je 11 dana bilo određeno kao plaća službenicima Hadži Hasanova mesdžida, i to: 5 dana je pripadalo imamu, 4 dana mujezinu, a 2 dana ferrašu kao godišnja plaća, dok je 1 dan proizvodnje bio određen kao plaća učaču (recitatoru) Kur'ana u Hadži Iskenderovoj džamiji, a 2 dana kao plaća ferrašu (podvorniku) u *mesdžidu sandžak-bega Mustafa-bega*⁵⁶.

⁵¹ H. Kreševljaković, *Turali-begov vakuf*, str. 23; TD, No 743, fo 339.

⁵² MMV, No 20159, fo 11.

⁵³ TD, No 743, fo 55.

⁵⁴ *Yevmiye defterleri*.

⁵⁵ MMV, No 20159, fo 11.

⁵⁶ *Yevmiye defterleri*.

Građevni razvitak kasabe Gornje Tuzle dostignut do kraja XVI vijeka predstavlja, bez sumnje, završnu i kulminacionu tačku njenog teritorijalnog širenja. Daljnji njen prosperitet nije uslovljavao podizanje novih mahala i kulturnih ustanova, nego izvjesno popunjavanje u već prikazanim okvirima. To se može reći sagledavanjem topografije tog naselja, kao i na temelju kasnijih fragmentarnih spomena o pojedinim vakufima iz kojih se vidi da oni uglavnom održavaju i popravljaju ono što je dotle stvoreno. Tako je prije 1701. godine neki Hadži Hajdar podigao jedan *mesdžid u Hadži Huseinovo mahali*⁵⁷, ali time nije, dakle, nastala i nova mahala. Gornja Tuzla je do kraja tog vijeka obuhvatala prostor od *Musalle* na sjeveru do *Mostar mahale* na jugu i od *Hadži Bajazidove mahale* na istoku do *Varoši* na zapadu. Taj prostor je ispunjavalo 11 muslimanskih i 1 kršćanska mahala, zvana *Varoš*. Druga kršćanska mahala, *Dvorište*, nastala je kratko poslije 1548. godine. Ona je relativno brzim procesom islamizacije sasvim promijenila svoju fizionomiju i na njenom području se razvila jedna od muslimanskih mahala. To je morala biti: *Hadži Huseinova* ili *sandžak-bega Mustafa-bega*. Kršćanski džemat se, ipak, kroz cijeli XVI vijek održao, a pred kraj toga vijeka i ojačao pridolaženjem kršćanskog stanovništva sa sela.

Poslije 1600. godine nastala je, koliko se zna, samo još jedna muslimanska mahala. Naime, 1701. godine spominje se *Bešir-efendin mesdžid*, čiji je mutevelija dobivao plaću iz *Redžep-agina vakufa*, i to: *1 dan slane vode godišnje*⁵⁸. Kako se za taj mesdžid ne ističe u kojoj je mahali, bio je, po svoj prilici, središte istoimene mahale. Ona je morala odgovarati jednoj od dvije najsjevernije mahale, jedna je, kako je istaknuto, trebala biti *Druga Mustafa-begova mahala*, a druga je mogla biti *Bešir-efendina*, nastala poslije 1600. godine. Jednoj od tih mahala, odnosno džamija, odgovara *Musalla* džamija koja se spominje 1764. godine povodom određivanja plaće hatibu, u iznosu od *2 dana slane vode godišnje*⁵⁹, a postojala je do 1954. godine, dok na drugu mahalalu ukazuje samo lokalitet *Džamište*, sa istočne strane *Musalle*.

Početkom XVII vijeka započinje stagnacija. Očito se vidi da je sa prelomnim događajima *Bečkog rata* i potiskivanjem turskih granica do Save započeo dug period stagnacije u razvitku ne samo ove, nego i drugih kasaba u Bosni. Zatim je nastupio period opadanja, što se odrazilo u postepenom sužavanju nekadašnjih okvira ove kasabe.

Sagledavanjem građevnog razvitka jedne i druge kasabe, kao i teritorijalnog opsega dviju nahija, moguće je jasno uočiti i rezimirati neke osnovne činjenice:

Prije svega, pouzdano se može tvrditi da je raniji teritorijalno neodređeni pojam *Sol* obuhvatao samo okolinu slanih izvora, u svemu

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

oko 80 naseljenih mjesta, i da se i u doturskom periodu dijelio na dvije župe u čijim su se središtima nalazila varoška naselja. Varoš Donje Soli, bila je zaštićena i utvrđenim gradom koji je uništen u maju 1463. godine. Isto tako, teritorijalni opseg donjotuzlanske župe, odnosno kasnije nahije, bio je dva puta veći od gornjotuzlanske nahije. Korištenje slanih izvora koji su se nalazili u tim varošima imalo je u početku čisto lokalni karakter, ali je dolaskom turske vlasti, kako ćemo vidjeti, proizvodnja soli ubrzo porasla. U obadvije varoši postojale su katoličke crkve, nastale u prvoj polovini XV vijeka, u koje su se rano bili naselili franjevci.

Baš zbog utvrđene činjenice što su razvijenija srednjovjekovna naselja sporije mijenjala svoju fizionomiju, Gornja Tuzla kao nerazvijenija znatno je ranije dobila izgled orijentalno-muslimanskog grada. Uz druge povoljne uvjete ona je brzo postala razvijena kasaba. Tako su se razvojne faze jedne i druge kasabe vremenski razlikovale; Donja Tuzla je sve do kraja XVI vijeka u tome procesu osjetno zaostajala. Premda su obadvije kasabe sredinom vijeka imale približno isti broj kuća, oko 500, konfesionalni omjer jedne i druge kasabe dijametralno se razlikovao; u Gornjoj Tuzli kršćansko stanovništvo bilo je zastupljeno samo sa 6%, a u Donjoj Tuzli za 30%. Iako je u isto vrijeme i jedna i druga kasaba imala po 5 muslimanskih mahala, u Gornjoj Tuzli su mahale bile već dobile stalna imena po podignutim kulturnim ustanovama, dok su mahale u Donjoj Tuzli nosile još privremena imena, a samo je u jednoj mahali bila podignuta bogomolja.

Donju Tuzlu su Turci prije sredine toga vijeka bili utvrdili, opasavši cijelo naselje zidovima u obliku prostranog kruga sa četiri kapije, a oko zidova su još bili izgrađeni opkopi. Postoje izvjesni dokazi da je jedan dio i Gornje Tuzle bio kraće vrijeme zaštićen zidom, ali je ona ostala uglavnom otvoreno gradsko naselje.

Po nazivima mahala vidi se da je osnovni ton životu i privredi u Gornjoj Tuzli davala isključivo proizvodnja soli, dok imena mahala u Donjoj Tuzli odaju koliko proizvodnju soli još više vojni značaj tog grada. Iako je i sredinom i krajem toga vijeka broj kuća u Gornjoj Tuzli bio nešto malo veći, ipak je zanatska privreda u Donjoj Tuzli bila jača, kao što je i proizvodnja soli davala veće prihode, tako da je Donja Tuzla već od sredine toga vijeka u privrednom smislu bila preuzela vodstvo.

Kako su se franjevački samostani obično nalazili u središtima varoških naselja, rapidnim razvijanjem kasaba u ovoj oblasti, u četvrtom i petom deceniju XVI vijeka, oni su se morali seliti. Najprije su svoj samostan napustili franjevci iz Zvornika i krajem četvrtog decenija doselili franjevcima u Gornju Tuzlu. Zatim su se, rapidnim širenjem i te kasabe, morali i jedni i drugi preseliti na Gradovrh blizu Donje Tuzle. Tu im je knez Petar Soić 1541. godine podigao crkvu sa samostanom. Nekako u isto vrijeme i franjevci iz Donje Tuzle morali su se preseliti iz središta toga naselja u njegovu periferiju.

Do kraja vijeka u Gornjoj Tuzli je nastalo 12 mahala, od kojih jedna kršćanska (*varoš*), dok se u Donjoj Tuzli bilo razvilo zajedno sa varoši svega 10 mahala. U tome omjeru se razlikovao i broj stanovništva jedne i druge kasabe, kao i broj podignutih kulturnih ustanova. Neke

mahale i kulturne ustanove su krajem vijeka u Gornjoj Tuzli osnovali zbornički sandžak-bezi, što ukazuje na to da su tu bili i nastanjeni. Iako u Donjoj Tuzli ni jednu mahalalu, koliko se iz njihovih naziva vidi, nije, osim Turali-bega, osnovao ni jedan drugi sandžak-beg, ipak se u prvoj polovini XVII vijeka spominje nekoliko zborničkih sandžak-bega čije je sjedište bilo u toj kasabi. To znači da su neko vrijeme krajem XVI vijeka zbornički sandžak-bezi u Gornjoj, a kasnije je njihovo sjedište bilo preneseno u Donju Tuzlu.

Još treba istaknuti da je građevni razvitak Gornje Tuzle sa godinom 1600. bio, može se reći, definitivno završen, a faza stagnacije je tu ranije započela, dok se Donja Tuzla još i u prvoj polovini XVII vijeka građevno širila. Zbog toga nam je Gornja Tuzla mnogo toga sačuvala od svog prvobitnog izgleda, upravo ostala konzervirana, dok je Donja Tuzla daljnjim građevnim i privrednim razvitkom mnogo više izmijenila prvobitnu fizionomiju, tako da se topografija nekoliko starih mahala teško mogla utvrditi.

Na temelju izloženog potrebno je korigirati mišljenje prema kojem bi Gornja Tuzla trebalo da je starija i da je bila značajnija od Donje Tuzle. Takvo mišljenje čuje se ne samo u Tuzli kao tradicija, nego ga je isticao i Kreševljaković, a prema njemu i neki drugi. Međutim, najraniji turski izvori, a kasniji pogotovo, govore suprotno. O tome konačno govori i fortifikaciona izgradnja, i srednjovjekovna i turska, nastala u Donjoj Tuzli, a ne u Gornjoj. Može se samo govoriti o relativno manjoj ili većoj starosti izvjesnih ustanova u tim naseljima. Svim je, na primjer, sigurno da je ranijim i brojnijim pristupanjem stanovništva islamu prva džamija morala biti podignuta u Gornjoj Tuzli, odnosno gornjotuzlanska varoš je ranije dobila status kasabe. Samo u tom smislu se može govoriti o relativno većoj starosti jedne varoši (kasabe) nad drugom. Kao najvažnije može se istaknuti da je Donja Tuzla i po proizvodnji soli, pa i po broju razvijenih zanata, još od prije 1548. godine imala vodstvo. Zatim, uspostavom kadiluka, oko 1573. godine, njegovo sjedište je od početka takođe bilo u Donjoj Tuzli, kako je to ranije istaknuto. Ali početak izvjesne jurisdikcije u toj kasabi znatno je stariji. Naime, još od prije 1548. godine sjedio je tu *kassam*, vojni službenik (curator) čija je služba bila da primjenjuje šerijatske propise u pogledu ostavštine preminulih vojnih lica. Da je *kassam*, međutim, vršio i druge kadijske poslove svjedoči postojanje 6 muhzira, čija je služba, opet, bila da privede stranke sudu. Ni jedan muhzir se ne spominje u Gornjoj Tuzli, ni tada, niti kasnije. Tako je sudska jurisdikcija za tuzlansko područje sa sjedištem u Donjoj Tuzli postojala, dakle, znatno ranije nego je formalno bio uspostavljen kadiluk. Prema tome, mišljenja o većem značaju i većoj starosti Gornje Tuzle u prošlosti nemaju osnova.

GRADSKO STANOVNIŠTVO

Pitanje strukture gradskog stanovništva, tj. stanovništva Gornje i Donje Tuzle u XVI vijeku, predstavlja dio šire, istorodne problematike što smo već ranije sa izvjesnih aspekata i u širim teritorijalnim okvirima, tj. u okvirima ranijeg tuzlanskog sreza, pokušali da prikazemo (dio I, pogl. VI). Kako je već istaknuto, proces mijenjanja konfesionalne fizionomije koji je započeo dolaskom turske vlasti čini se da je od svih naših oblasti najsnažnije zahvatio bosansko srednje i sjeverno Podrinje i Posavinu. To mijenjanje ranije vjerske fizionomije nije se sastojalo samo u prihvatanju islama od strane jednog dijela zatečenog stanovništva nego, gotovo više, u pridolaženju brojnog stočarskog stanovništva drugačije konfesionalne pripadnosti od one starosjedilaca, te djelomičnom pristupanju islamu i jednih i drugih. Obadva ta procesa, imigracije i mijenjanja vjerske fizionomije istovremeno su zahvatili i seoska i gradska naselja u ovoj oblasti. Govorimo li o gradskom stanovništvu, tj. muslimanskom stanovništvu, koje se ovdje u četvrtom i petom deceniju rapidno povećalo, nameće se u prvom redu pitanje porijekla. Odatle se u relativno vrlo kratkom vremenu doselilo brojno stanovništvo u te gradove? Da li je ono bilo muslimansko, i da li je u njemu bilo stranog elementa, i u kojem broju? Da li je kršćansko stanovništvo samo uzimalo iz gradova, kao što neki hoće da tvrde, što se u prvoj fazi razvoja gradova često i mogao primijetiti opstruktivan stav poslovnih ljudi, ili se kasnije i kršćansko stanovništvo u fazi preobražaja i punog razvitka doseljavalo u gradove?

Da bi odgovorili na ta pitanja potrebno je prvo analizirati najbližu okolinu, jednu i drugu nahiju. Nema sumnje u to da je samim dolaskom turske vlasti u tom području došlo do promjena u etničkom i vjerskom sastavu stanovništva, čini se, više nego je to bio slučaj u susjednim područjima. Premda su franjevci ostali u samostanima u Gornjoj i Donjoj Tuzli, bilo je, svakako, i stanovništva koje se povuklo prema sjeveru, jer se u tim nahijama još znatno kasnije mogao utvrditi izvjestan broj pustih sela. Kako to područje nije više bilo zaštićeno ni jednim utvrđenim gradom, a ostalo puna četiri decenija isturena granična zona prema ugarskoj srebreničkoj banovini, te uz to još imalo poseban privredni značaj, to su ga Turci, bez sumnje, više nego drugdje naselili vlasima

čija je služba bila da čuvaju granicu i da tu učvrste tursku vlast. Oni su popunili prorijeđena i pusta područja i to odmah sa dolaskom turske vlasti, o čemu svjedoče imena timarnika kršćana (Vuk, Mrkša, Jovaš, Karadđa), očito graničara, vlaških starješina u čijim se timarima nalazilo tuzlansko područje u prvim godinama turske vlasti (1474—1477)¹. To je morao biti prvi val vlaha koji su naselili rudarsko područje oko Srebrenice, zborničku, teočaćku, kao i dvije tuzlanske nahije. Samo, za razliku od svih ostalih nahija, vlasi u tuzlanskim nahijama koji su se stabilizovali i tu ostali nisu iz aspekta poreza tretirani kao vlasi, jer su tu, u okviru carskog hasa, pomagali u proizvodnji soli, pa je cjelokupno stanovništvo tih nahija tretirano kao solari, čije su povlastice bile iznad vlaških poreskih povlastica. Vlasi tu, dakle, nisu bili filuridžije nego su plaćali rajinske poreze, uživajući povlastice solara. Zbog toga, popis vlaha u ovom sandžaku iz 1528. godine nije evidentirao vlahu u tim nahijama, pa ne znamo koja su sela djelomično ili u cjelini naselili. Ali, da su vlasi uistinu to područje naselili govori samo pet godina kasniji popis. Naime, na osnovu sačuvanog sumarnog deftera tog sandžaka iz 1533. godine, do kada su vlasi u cijelom tom sandžaku bili izgubili svoje poreske povlastice, i popisani tu sa ostalom rajom, jasno se vidi vlaška organizacija ne samo u dvjema tuzlanskim i okolnim nahijama gdje su oni bili evidentirani još 1528. godine, nego su se u tome kratkom međuvremenu bili proširili znatno dalje, sve do Save. Iako taj popis ne sadrži imena stanovnika, ipak se to jasno vidi po evidentiranim kućama primićura i knezova. Vlasi su dotle svojom organizacijom bili proželi cijelu tu oblast, štaviše, i područja u kojima nisu bili brojno naseljeni. U svima nahijama u toj oblasti, u većem broju sela postojali su primićuri. U donjotuzlanskoj nahiji primićuri su te godine postojali u 16 sela, a u nahiji Gornjoj Tuzli u 13 sela². Isto se tako u obadvije nahije spominje po jedan knez timarlija. Prema tome, vlasima je bilo naseljeno najmanje 30 sela u dvije tuzlanske nahije. Još ubjedljivije djeluje detaljni popis iz 1548. godine o rasprostranjenosti vlahu u tim nahijama, gdje se pored primićura i knezova spominju teklići i legatori³. Svakako, današnji raspored stanovništva po selima sa konfesionalnog gledišta (katolici-pravoslavni) ima dobrim dijelom svoj osnov još iz kraja XV i početka XVI vijeka, premda se kasnije događalo brojnih promjena, i raseljavanja odatle, i imigracija u to područje.

Kada je tu započelo pristupanje islamu ne zna se, ali s obzirom na stanje iz 1530. godine, može se reći da taj proces nije ozbiljnije započeo prije početka XVI vijeka. Već smo ranije u širem teritorijalnom okviru utvrdili izvjesne činjenice u tome procesu. Naime, vidjelo se da je postojanje kršćanskih kulturnih ustanova predstavljalo izvjesnu branu tome procesu, i da je sve brojnije pristupanje islamu bilo u područjima daljim od crkava i samostana (manastira), odnosno u gradovima bližim turskim utvrđenim, odakle se u najranije vrijeme širio utjecaj islama. Nema sumnje u to da su franjevci imali jak utjecaj u tim dvjema nahijama jer je u njima te godine bio najniži procenat muslimana od svih

¹ Istanbul, Bayazit küt. No 0—76, fo 60r.

² TD, No 173.

³ TD, No 260.

okolnih nahija, tj. u nahiji Donjoj Tuzli 12,5%, u nahiji Gornjoj Tuzli 14,5%⁴.

U periodu od narednih 15 godina bio je ubrzan proces pristupanja islamu u cijeloj ovoj oblasti, pa i seoskog stanovništva u tuzlanskim nahijama, ali je i dalje taj procenat ostao znatno niži nego u susjednim. Godine 1548. iznosio je broj muslimana u nahiji Donjoj Tuzli 16,6% od cjelokupnog broja stanovnika, dok je iste godine u nahiji Srebreniku iznosio 63,5%. Da je proces pristupanja islamu bio upravo svjež vidi se iz činjenice što je u polovini sela te nahije bilo vidljivo kršćansko porijeklo dobrog broja novih muslimana. Naročito se primjećuje da je u nekim selima mnoga omladina (mudžered) bila prešla na islam, dok su im roditelji s kojima su živjeli u zajedničkom kućanstvu ostali i dalje kršćani⁵. U nahiji Gornjoj Tuzli broj muslimana iznosio je te godine nešto više, 20% od cjelokupnog broja; a u 17 sela bilo je vidljivo kršćansko porijeklo izvjesnog broja muslimana⁶.

Nas ovdje prvenstveno interesuje odakle se doseljava u tuzlanske kasabe brojno muslimansko stanovništvo u relativno vrlo kratkom vremenu. Kako je ranije isticano, porast stanovništva u Donjoj i Gornjoj Tuzli bio je, kao i u drugim gradskim naseljima u toj oblasti, najveći u četvrtom i petom deceniju XVI vijeka, tj. u Donjoj Tuzli od 57 kuća poreskih obveznika porastao je taj broj na 406 kuća, a u Gornjoj Tuzli od 55 na 422 kuće. Gledano kroz te podatke poreskih obveznika znači da je u Gornjoj Tuzli od 1533. do 1548. godine stanovništvo poraslo 7,67 puta, a u Donjoj Tuzli 7,12 puta. Poreske povlastice cjelokupnog muslimanskog gradskog stanovništva (*mu'āfiyet*), tj. oslobođanje *resm-i çift-a*, *avariz-i divaniye* i *tekalif-i örfiye* od dana proglašenja jednog mjesta kasabom, najviše su doprinijeli takvoj snažnoj imigraciji sa sela. Ti isti momenti bili su glavni faktor i u procesu prihvatanja islama uopće, tj. oslobođenje od harača, a budući su novi muslimani ujedno selili u grad, dobivali su i spomenute povlastice gradskog stanovništva. A kako je, opet, bio značajan broj u gradu baš tih novih muslimana, vidjećemo kasnije. Takav porast stanovništva ovdje bio je ujedno i najveći među susjednim gradskim naseljima. Brz proces razvitka tih gradskih naselja na bazi zanatske i solarske privrede, i tako rapidno povećanje broja stanovnika, slično je donekle sa skorašnjim rapidnim povećanjem stanovnika u našim gradovima usljed industrijalizacije.

⁴ Već je ranije utvrđeno da se 1533. godine procenat muslimana u okolnim nahijama kretao: u Spreči 28,1%, Završu 32,3%, Visorima 22,5%, Jasenicima 31,8% i Smolući 30,6%.

⁵ TD, No 260, fo 78—102: U Tušnju, 7 stanovnika muslimana bili su kršćanski sinovi (od tih, 4 su mudžeredi); u Pločniku 1 (mudžered); u Babinu Dolu 1; u Donjoj Lipnici 4 (2 mudžereda); u Gornjoj Lipnici 10 (3 mudžereda); u Vrapču 2; u Gornjoj Jošanici 2; u Konjskim Poljima 5; u Mosurkama 5 (3 mudžereda); u Priluku 8; u Donjim Breškama 7, svi sinovi *Abdulah*a; u Poljicu 6; u Čikan Dobrinju 3; u Kikačima 16 (6 mudžereda); u Paoči 2 i u Čaklovićima 10 (3 mudžereda); u Husinu 1; u Klještevini 1; u Gornjim Breškama 1; u Bistrici 1; u Šiću 3; u Destinu Dolu 16 (12 mudžereda); u Gornjoj Pogorilici 2; u Stepišić Dobrinju 1; u Hudeču 2; i u Paskama 8 (od čega 4 mudžereda).

⁶ U Polomu 5 stanovnika muslimana, posjednika baština i vinograda, evidentirani su kao sinovi kršćana; u Grabskoj 12 domaćina muslimana su sinovi kršćana; u Gornjoj Požarnici 4; u Donjoj Požarnici 4; u Osiku 3; u Konjikovićima 2; u Grabovici, sa mahalom Dlačić 3; u Popdolu 1; u Gornjem i Donjem Doknju 1; u Babinoj Luci 4; u Rogodiću 2; u Koscima 1; u Rešoviću 6; u Kolovratu 3; u Hudiniću 3; i u Vučjaku 1. — TD, No 260, fo 60—70, 388, 389, 392, 393.

Budući su se sredinom XVI vijeka sva gradska naselja u zvorničkom sandžaku (Zvornik, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Srebrenica, Šabac, Gračanica) nalazila približno u istom razvojnem stadiju, ne zapažaju se ni doseljenici iz jedne kasabe u drugu. Doseljavanja je moglo biti samo iz obližnjih, ranije razvijenih gradova, kao: Sarajeva, Foče i Novog Pazara, ali i takvih je bilo malo. U Gornjoj Tuzli je, na primjer, među muslimanskim stanovništvom te godine zabilježen samo jedan zanatlija iz Foče: *Fočo, nedžar* (= graditelj), a među kršćanskim stanovništvom samo: *Andrija iz Srebrenice*⁷. Među malobrojnim kršćanskim stanovništvom u toj kasabi zabilježena su, istina, još petorica *došlaca*. U Donjoj Tuzli, međutim, nije na taj način istaknuto porijeklo ni jednog stanovnika. Iste godine u kasabi Šapcu zabilježena su petorica muslimana iz *Bosne*, zatim *Jusuf Sarajlija*, *Mustafa iz Srebrenice* i *Murat iz Zvornika*⁸. U Srebrenici su među kršćanskim stanovništvom evidentirana deseterica *došlaca*⁹, a u Gračanici dvojica muslimana iz *Bosne*¹⁰. To je sve što se moglo utvrditi o pridošlicama u te kasabe. Svakako, ne može se tvrditi da su u tome izvoru dosljedno uneseni svi podaci o porijeklu stanovnika tih kasaba, štaviše, smatramo da nisu, jer bi bio nepojmljiv tako brz uspon u zanatskoj privredi da nije bilo došljaka zanatlija iz drugih razvijenijih, a i znatno udaljenijih centara. Ali, tako rijetki podaci o došljacima jasan su indikator da je njih bilo vrlo malo.

Vrlo su, međutim, konkretni i brojni podaci o doseljavanju seoskog stanovništva u te kasabe, prvenstveno muslimanskog, a i kršćanskog koje se zatim u velikom broju islamiziralo. Ta pojava karakterizirala je razvoj svih naših kasaba. Ta dva procesa: islamizacija i imigracija u gradove tekla su istovremeno, međusobno su povezana i teško se mogu odvajati. Sagledavanjem cjelokupnog gradskog i seoskog stanovništva u dvjema tuzlanskim nahijama moguće je utvrditi tok obadva ta procesa. Radi ilustracije navešćemo izvjesne primjere. Kako je Gornja Tuzla do sredine XVI vijeka bila dostigla veći razvojni stadij, i kako je takve primjere u kompariranju sela i grada bilo lakše pronaći jer je broj sela u istoimenoj nahiji bio manji, osvrnućemo se prvo na tu kasabu. Nećemo ovdje navoditi one mnogobrojne primjere gdje su stanovnici kasabe, obično zanatlije, ubicirani kao posjednici zemalja: baština, mezri i vinograda po raznim selima u istoimenoj, ili i susjednoj nahiji, koji u poređenju sa drugim primjerima gotovo redovito znače i povezanost tog gradskog stanovništva u pogledu porijekla sa selima u kojima su te posjede stekli. Navešćemo samo slučajeve gdje je porijeklo gradskog stanovništva jasno, gotova izričito istaknuto.

U selu Polomu koje se nalazilo u neposrednoj blizini Gornje Tuzle¹¹ evidentirana je u popisu iz 1548. *baština Džafera, sina Radinova*, zatim je u tome selu upisan još stanovnik *Matija, sin Radinov*, bez baštine. U samoj kasabi, opet, u Hadži Iskenderovoj mahali, bili su nastanjeni: *Mehmed, sin Radinov*, *Mustafa, sin Radinov* i *Ferhat, sin Radinov* kod

⁷ TD, No 260, fo 56—59.

⁸ Isto, fo 146—148.

⁹ Isto, fo 14—17.

¹⁰ Isto, fo 104.

¹¹ Vid. selo Polom.

kojih nije istaknuto čime su se bavili¹². Smatram da se ovdje radi o petorici braće, čiji je otac Radin imao baštinske zemlje u Polomu. Najstariji sin, primivši islam uzeo je ime Džafer i ostao na očevoj baštini u selu. Trojica njegove braće takođe su bili primili islam i odselili se u kasabu, dok je peti brat Matija ostao pri svojoj vjeri i, kao i Džafer, ostao u Polomu, ali izvan baštine, jer je istu bio naslijedio Džafer.

U selu Grabskoj¹³ zabilježena je *baština Balijsina Pavlova*, dok su istovremeno u kasabi Gornjoj Tuzli, takođe u Hadži Iskenderovoj mahali, bili nastanjeni: *Alija, sin Pavlov; Ajdin, sin Pavlov i Husein, sin Pavlov*¹⁴. Zatim su tu (u Grabskoj) još bili upisani: *Nikola, sin Radičin, te Hizir, sin Nikolin*, kao i *Balijsina Nikolin, mudžered*, dok u kasabi Gornjoj Tuzli, takođe u Hadži Iskenderovoj mahali, nalazimo *Aliju sina Nikolina, tabaka*¹⁵. U istom selu bio je takođe upisan i *Šihabudin, sin Bartolov*, dok su u Gornjoj Tuzli istovremeno bili nastanjeni: *Kemal, sin Bartolov i Behram, sin Bartolov*, i to prvi u Hadži Iskenderovoj, a drugi u Mahali emina Hajrudina¹⁶. Dalje, u selu Donjoj Požarnici zapisan je *Kurd, sin Ivka*, dok je u kasabi, isto u Hajrudinovoj mahali, bio nastanjen *Jusuf, sin Ivka, zlatar*¹⁷.

Mislim da ti podaci sami govore i da ih nije potrebno objašnjavati. U prvom slučaju se, očito, radi o četvorici braće, sinova Pavlovih koji su prešli na islam i od kojih je samo Balijsina ostao na očevoj zemlji u Grabskoj, dok su se ostala trojica nastanila u kasabi. U drugom slučaju su trojica sinova Nikole, sina Radičina prešli na islam. Hizir je obrazovao u istom selu posebno domaćinstvo, dok mu je brat Balijsina bio još neoženjen i živio zajedno sa ocem Nikolom. Treći Nikolin sin, Alijsina morao se rano još odseliti u kasabu, jer je već bio postao zanatlija, štavljač koža (*tabak*). Isto tako u trećem navedenom primjeru radi se, najvjerojatnije, o dvojici braće, sinova Ivkovi: Jusufu, zlataru u Gornjoj Tuzli i Kurdu stanovniku sela Donje Požarnice.

Slične primjere možemo navesti i za Donju Tuzlu. Tako je, na primjer, *Alijsina Matijin, nedžar*, koji je 1548. godine bio nastanjen u toj kasabi (Atik mahala), po svoj prilici bio rodom iz sela Gornje Jošanice. Tu je, naime, iste godine živio *Iskender, sin Matijin*, vjerovatno Alijsin brat¹⁸.

Dalje je u selu *Destin Dol*, koje se nalazilo u blizini Donje Tuzle, najvjerojatnije, položaj današnje željezničke stanice Kreka¹⁹, iste godine evidentirana *baština Ibrahimova u posjedu njegovog sina Murata*. Taj Murat je u istom selu držao još i jednu kršćansku baštinu, a imao je tu i vinograd od 1 dunuma. Murat je, međutim, sjedio u kasabi i identičan će biti sa *hafafom Muratom, sinom Ibrahimovim* koji je bio nastanjen takođe u Atik mahali²⁰. Još je interesantniji slijedeći primjer iz istog sela. Naime, primićur tog sela *Mehmed, sin Atmadžin* koji je

¹² TD, No 260, fo 56—57, 60.

¹³ Vid. selo Grabska.

¹⁴ TD, No 260, fo 57, 58, 61.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Isto, fo 57, 61.

¹⁷ Isto, fo 58, 63.

¹⁸ Isto, fo 74, 85.

¹⁹ Vid. selo Destin Dol.

²⁰ TD, No 260, fo 74, 98.

stanovao u selu i držao očevu baštinu, a koja je, opet, bila ranija kršćanska baština (o čemu donekle govori i samo ime *atmadža* = soko), imao je trojicu braće: *Piriju, Firuza i Mehmedija, sinove Atmadžine* koji su se odselili u kasabu i sva trojica su prije 1548. godine postali hafafi, te svi stanovali u Timur-hodžinoj mahali²¹. Navedeni primjeri predstavljaju jasne dokaze koji govore o brojnom doseljavanju u kasabe stanovništva koje je već od ranije na selu bilo primilo islam.

Obadva ta procesa, i islamizacija, i ujedno velika migracija iz sela u grad, bila su sredinom toga vijeka još svježija, tako reći, u toku, pa zbog toga u detaljnom popisu iz 1548. godine nalazimo brojne podatke takvog karaktera, upravo je taj popis jedinstven izvor u tome pogledu. Od ukupno 369 muslimanskih kuća u Gornjoj Tuzli, kod 69 domaćina bilo je vidljivo kršćansko porijeklo (17,4%), a u Donjoj Tuzli od ukupno 283 muslimanske kuće, 51 domaćin je u tome izvoru bio evidentiran kao kršćanski sin (18%). Može se reći da je, uglavnom, sva to muslimansko stanovništvo bilo kršćanskog porijekla, jer, kako je spomenuto, prisustvo stranaca na ovom području nije se uopće moglo utvrditi. Na islam je prešlo ranije ili kasnije, samo što nam taj proces nije moguće pratiti od samog početka. Zbog toga, isticanje kršćanskog porijekla nije nikome smetalo u sticanju bilo kakvih službi: u vojsci ili u drugim službama, kod feudalaca ili zanatlija. U tim kasabama nove muslimane nalazimo kao vojnike, branitelje palanke (*hisari*), zakupnike državnih prihoda (*amil, multezim*), državne finansijske i druge službenike kod proizvodnje soli (*emin, pisar, šafar*), razne zanatlije, solare, trgovce, tržne nadzornike (*muhtesib*), sudske službenike (*muhtzir*), zanatlijske šegrte, kao i druge kod kojih zanimanje nije spomenuto.

U prvoj i najvećoj mahali u Gornjoj Tuzli, Hadži Iskenderovoj mahali, koja je obuhvatala čaršiju, evidentirani su te godine, između 148 stanovnika, 43 domaćina sa vidljivim kršćanskim porijeklom, među kojima i cijele zanatlijske porodice, gdje se po nekoliko braće bavilo istim ili raznovrsnim zanatima²². U drugim mahalama dobar broj je i onih čiji je otac, kršćanin, zabilježen općim imenom *Abdulah* (= božiji rob)²³. Ta pojava krijenja očevog imena nije bila karakteristika prve

²¹ Isto.

²² Kako je iz samih imena donekle vidljivo etničko porijeklo, spomenućemo sva ta imena po mahalama. U *Hadži Iskenderovoj mahali*: Balijsin Jure, tabak; Jusuf s. Jure, trgovac; Ferhat s. Đure, krojač (hajata); Alija s. Mihajla, hajata; Nesuh s. Ivana, hajata; Mustafa s. Ivana, hajata; Jusuf s. Đure, hajata; Iskender s. Matije, hajata; Alija s. Đure, tabak; Jusuf s. Milašina, nedžar; Nesuh s. *Abdulah*, trgovac; Husein s. *Abdulah*, trgovac; zatim, novi muslimani kod kojih zanati nisu evidentni: Ajdin s. Pavla; Alija s. Pavla; Husejin s. Pavla; Davud Destić, Mustafa s. Radina, Mahmud s. Radina, Ahmed s. Radina, Jusuf s. Milašina, Ferhad s. Damjana, Murad s. *Dvije Mehmed Mijočić, Mustafa s. Alija, Čema* s. Bartola, Pervane s. Vukala, Bajramlu s. Vukala, Ferhad s. Radina, Džafer s. Radina, Ferhad s. Tomaša, Husein s. Petra, Džafer s. Petra, Džafer s. Pavla, Jusuf s. Stjepana, Nesuh s. *Abdulah* i Balijsin *Abdulah* — BBA, TD, No 260, fo 156—157.

²³ U *Mahali mesdžida emina Hajrudina*: Bajazid Mijočić, čizmedžija; Ahmed Mijočić; Jusuf s. Ivka, zlatar; Džafer s. Vilaka, tabak; Mehmed s. Marka, tabak; Jusuf s. Marka, sarač; Alija s. *Abdulah*, trgovac; Hajdar s. *Abdulah*, trgovac; zatim: Behram s. Bartola i Hasan s. Dobrovića.

U *Mahali mesdžida amila Alije*: Jusuf Radić, hajata; Ferhad s. Ivka, tabak; Balijsin Jure, čizmedžija; Domir, eminov sluga (*gulam*); Mustafa s. *Abdulah* i Davud s. *Abdulah*.

polovine toga vijeka, tada je uglavnom svako jasno deklarirao svoje porijeklo. Međutim, 1600. godine je bilo drugačije. U popisu iz te godine svugdje je ime oca kršćanina označeno apelativnim imenom *abdu-lah*²⁴. Ta činjenica odražava donekle političku situaciju u zemlji u vrijeme trinaestogodišnjeg rata Turske sa kršćanskim zemljama, pa svoje kršćansko porijeklo nije niko rado isticao.

U kasabi Donjoj Tuzli sedmorica novih muslimana bili su čuvari palanke (*hisari*), što vjerovatno znači da su i ranije oni, odnosno njihovi preci pripadali vojničkom staležu. Mnogi su, opet, postali zanatlije. Spomen *šegrt* *Džafera*, *sina Đurina* u Atik mahali govori i o činjenici da se broj zanatlija novih muslimana povećao i na taj način što su kršćanska djeca sa sela dolazila da uče zanat kod majstora muslimana i tako primala islam. Ali, bilo je, svakako, u varošima i zatečenih kršćanskih zanatlija koji su primanjem islama nastavili svoj raniji zanat²⁵.

Što se tiče drugog aspekta tog pitanja, tj. doseljavanja kršćanskog stanovništva i njegovog eventualnog pristupanja islamu ili ostajanja pri svojoj vjeri postoje takođe ubjedljivi i brojni primjeri. I, moguće ta činjenica ima i prednost nad već pruženim primjerima u pitanju rapidnog povećavanja stanovništva u gradovima. Svakako, nije svugdje i u svakoj oblasti bilo jednako, svaki kraj i razvitak svakog grada imao je i svoje specifičnosti. Što se tiče gradova u sjeveroistočnoj Bosni, a posebno dvije Tuzle, može se tvrditi da je priticanje kršćanskog stanovništva u te kasabe poslije 1533. godine, tj. čim su ta naselja bila izašla iz prve razvojne faze, bilo relativno brojno. Od tada se kršćanski džemat, u stvari, dijelio na dva dijela, i to na: a) autohtono kršćansko stanovništvo koje je kroz cijeli XVI vijek, uglavnom, ostajalo na istom nivou, stagniralo i b) stanovništvo koje je pridolazilo iz okolnih sela i rapidno se povećavalo.

U *Mahali mesdžida Hasana, sina Alijina*: Ferhad s. Đure, obuçar (hafaf); Ferhad s. *Abdulaha*, hafaf; Jusuf s. *Abdulaha* i Iskender s. *Abdulaha*.

U *Dragčinovoj mahali*: Mustafa s. *Abdulaha* i dalje, svi sinovi *Abdulaha*: Husein, Mustafa, Iskender, Balijsa i Oruč — TD, No 260, fo 157—159.

²⁴ TD, No 743.

²⁵ U *Mahali časne džamije*, tj. *Atik mahali*, spominje se 27 stanovnika čiji su očevi evidentirani kao kršćani: Džafer s. Marka, hisarija; Hasan s. Marka, hisarija; Mahmud s. *Abdulaha*, hisarija; Ahmed s. Bože, hisarija; Husein s. Milivoja, nedžar; Husein s. Milutina, nedžar; Alija s. Matije, nedžar; Firuz s. Radana, nedžar; Firuz s. Milašina, kasap; Husein s. Milka, tabak; Ferhad s. Marinka, hafaf; Husein s. Marinka, hafaf; Kurd-Alija s. Nikole, hafaf; Mehmed s. Mihajla, nedžar; Husein s. Ivana, hajat; Ferhad s. Vukića, pucar pamuka i vune (*haladž*); Džafer s. Đure, šegrt; Kurd s. Radenka, muhzir, zatim: Nesuh s. Andrije, Hasan s. Milića, Mustafa-šah, s. Radula, Kara-Mustafa s. Radula, Husein s. Pavla, Bejezid s. Pave, Ilija s. *Abdulaha*, Balijsa s. Matijaša, Hadži Mahmud s. *Abdulaha*.

U *Mahali Timur-hodže*: Ferhad s. Baranija, hafaf.

U *Isa-begovoj mahali*: Balijsa s. Vučete, ćurčija; Mustafa s. Vučete, ćurčija; Alagöz s. Raduna, mutapčija; Husein s. Raduna, nedžar; Mustafa s. Nikole, mutapčija; Džafer s. Radivoja, tabak; zatim: Balijsa s. Radice, Husein s. Radice i Mustafa s. Trpka.

U *Mahali hisarije Ferhada, sina Ahmedova*: Džafer s. Đuraša, hisarija; Alija s. Đuraša, hisarija; Rustem s. Vukše, hisarija; Mehmed s. Nikole, hafaf; Balijsa s. Petra, tabak; Ahmed s. Vilaka, kazaz.

U *Mahali Alije, subaše*: Pervane s. Radka, muhzir; Mustafa s. Radice, samardžija; Nesuh s. Vukasa, hajat; Hasan s. Vukasa, hajat; Balijsa s. Vojina, kasap; Pirijsa s. Matije, hajat; zatim: Mehmed s. Matije i Pervane s. Matije — TD, 260, fo 74—78.

a) Prisjetimo li se brojčanih podataka kršćanskog stanovništva Donje Tuzle iz 1533. godine vidjećemo da se ono, tj. autohtono varoško stanovništvo, nije ni nakon 15 godina (1548) brojčano ništa promijenilo, brojalo je u svemu 51 kuću, od čega 7 udovičkih kuća. Njega prepoznajemo ne samo po ukupnom broju kuća poreskih obveznika, nego i po broju kuća udovičkih, jer je ranije postojalo 6 takvih domaćinstava²⁶.

b) Osim tog starog varoškog stanovništva pridolazilo je i novo koje se tu nije nalazilo prije 15 godina, i to u tolikom broju da je znatno premašilo staro stanovništvo. Pridošlo stanovništvo imalo je privremeno poseban status u gradu, ono je tu u prvo vrijeme evidentirano kao seosko, a to je po pravilu trajalo sve do narednog popisa, tj. njegovi porezi zabilježeni su u selima gdje su ti stanovnici imali zemlje, dok su u gradu plaćali samo minimalnu pristojbu, tzv. *dimarinu* od 6 akči po kući godišnje. Za takvo stanovništvo je u popisima stavljana obično i klauzula: *džemat stanovnika kršćana nastanjenih u spomenutoj kasabi, čiji su porezi harača i ispendže evidentirani u različitim selima, a ovdje daju samo dimarinu*²⁷.

Kako se iz popisa vidi, među došljacima je bilo i zanatlija, kao i među zatečenim varoškim stanovništvom. Ali kod tog novog stanovništva zapažamo, međutim, više elemenata vlaške organizacije, što je vrlo karakteristično. Ono je imalo kneza koji se, istina, izričito ne spominje, jer su vlaški knezovi bili povlašteni, pa knez nije evidentiran kao poreski obveznik, ali o njegovom prisustvu govori brat mu *Ivan, brat kneza*. Zatim *Jakov, teklić*, kao i *Nikola, pop*, govore o vlaškom porij-

²⁶ Kako i sama imena donekle govore o etničkoj i drugoj pripadnosti, i kako se u svakoj varoši sredinom toga vijeka pojavljuju dvije grupe stanovništva, koje u pogledu porijekla imaju i svoje razlike, navešćemo sva imena tog stanovništva: „Bogdan, sin Stjepanov; Ivan, s. Kundrića; Đurašin, s. Stipića; Matija, s. Vladoja; Petar, s. Matije; Ilija, s. Vladoja; Vukac, s. čurčije; Pavinko, s. čurčije; Vukosav, s. Pavinka; Frano, s. Kozarića; Marin, došlac; Mihovil, s. Brdarića; Grgur, došlac; Vujica, došlac; Miloš, s. Branića; Nikola, s. Stojana; Toma, s. Stojana; Stanko, s. Radosava; Miloš, s. Radenka; Jakov, s. Pavića; Nikola, terzija (krojač); Ivan, s. Vukića; Jakov, s. Vukoja; Andrija, s. Milenića; Nikola, s. Vukašina; Martin, s. Vukoja; Matijaš, kasap; Dragojlo, s. Matijaša; Vučeta, došlac; Radoje, došlac; Vukosav, s. Matije; Marko, s. Radina; Đurađ, s. Radonje; Pavle, s. Blaža; Radulin, s. Stjepana; Andrija, s. Radenka; Radonja, s. čurčije; Božo, s. Nikole; Martin, s. Đordića; Božo, s. Radina; udovica Katija; udovica Milena; udovica Klara; udovica Ilinka; udovica Mata; udovica Jerina; udovica Kata; Milašin, čurčija.

²⁷ TD, No 260, fo 60, 77; No 743, fo 56, 68. Ti došljaci zatečeni u Donjoj Tuzli 1548. godine jesu poimenično: Marko, s. Mihajla; Paval, s. Radina; Toma, s. Pavla; Frano, s. Ratka; Marko, s. Živka; Pavlo, s. Vukmana; Jakov Vukić; Matijaš, s. Petruše; Božićko, s. Vukasa; Milko, s. Radonje; Božo, svirač (*čalinci*); Grgur, s. Jakova; Bernardo Mirjević; Vukan Radočić; Andrija Radočić; Marko Mrgojević; Vujica Mrgojević; Marko, s. Radka; Radonja, terzija; Vladisav, terzija; Mirko, brat Vladisava; Marko, s. Radojina; *Jakov, teklić*; Petar, s. Radonje; Martin, s. Vukmira; Mato, došlac; Vilak, travac; Vujica, travac; Mihajil Dolić; Đuro Radonja; Ivan, s. Andrije; Radonja, čurčija; Ivan, s. Petra; Radica, s. Stepana; Dragaš, s. Stepana; Matija, s. Radina; Marko, došlac; Marko Kostrić, Nikola, s. Stanka; Marko, s. Radulina; Luka, s. Nikole; Petar, s. Rača; Andrija, brat Jovana; Đuro, s. Radonje; Mihovil, dunder; Marinko, njegov brat; *Martin Radočić*; Luka Radović; Vilak, s. Bože; *Ivan, brat kneza*; Božo, s. Ivanka; Petar, s. Živojina; Paval, s. Vukadina; Matijaš, s. Radihne; Jakov, s. Veleddraga; Anton, s. Mihovila; Milutin, s. Ivana; Vuk Vukić; Anto Cvijović; Mileta Cvijović; Nikola, s. Vladka; Paval, s. Andrije; Vuk, s. Grgura; Stepan, s. Vukana; Đurin, s. Grgura; Živko, s. Lukača; *Nikola, pop*; Frano, čurčija; Jakov, s. Milina; Vuk Dejanović; Petar Maljević; Radivoj Milešić.

jeklu tog stanovništva. I prezimena tih ljudi kao: Mrgojevići, Cvijovići, Radočići, Dejanovići, Koštrići, Milešići, ukazuju da se to stanovništvo svojim porijeklom razlikovalo od starog, autohtonog varoškog. O tome gotovo najснаžnije govori spominjanje popa, jer su katoličko svećenstvo predstavljali jedino franjevci po samostanima i oni se u turskim popisima nigdje ne spominju odvojeno od crkve, odnosno samostana. Prema tome, može se konkretnije reći da ovo pridošlo stanovništvo predstavlja, uglavnom, pravoslavno stanovništvo, a *pop Nikola* pravoslavnog svjetovnog popa.

Ovdje nam se nameće asocijacija stanja u Srebrenici, o kojoj je bilo govora kada je razmatrano stanovništvo u cijeloj ovoj oblasti. Ovo kršćansko stanovništvo koje je u Donju Tuzlu pridolazilo sa sela, iako se iz fiskalnog aspekta razlikovalo od onog stanovništva u Srebrenici koje se 1533. spominje kao *bivše filuridžije*, i koje je davalo sve rajinske pristojbe u toj varoši, dok je ovo u Tuzli plaćalo poreze na selu, a u kasabi samo *dimarinu*, ipak, i jedno i drugo je imalo osnovne zajedničke elemente. To stanovništvo bilo je po vjeri pravoslavno i nosilo je i u jednom i u drugom slučaju elemente vlaške organizacije (*knez, primičur, teklić, pop*).

Brojno stanje kršćanskog džemata u Donjoj Tuzli bilo je, uglavnom, isto i krajem toga vijeka. I 1600. godine postojale su pridošlice koji su plaćali samo *dimarinu*, i pravo varoškog stanovništvo. Kod pridošlica broj kuća se, začudo, sasvim podudarao sa brojem iz 1548. godine (72 kuće), dok se broj starog varoškog stanovništva povećao u tome periodu za 10 kuća, tj. imao je 61 kuću, od kojih 6 udovičkih. Među stalnim varoškim stanovništvom spominje se tada i teklić, po imenu Marčenko, sin Milašina, a ne nalazimo ga među došljacima²⁸. Prema tome, broj ukupnog kršćanskog stanovništva 1600. godine iznosio je 133 kuće.

Povećavanje broja starog stanovništva za 10 kuća u periodu od pola vijeka, kao i evidentiranje *teklića* među tim starim stanovništvom, ne mora odražavati i faktično stanje u pogledu razgraničenja između te dvije kategorije u etničkom i vjerskom pogledu. Nije, naime, logično da je broj autohtonog stanovništva povećan u tome periodu, kao što nije logično ni potpuno podudaranje broja pridošlog stanovništva, isto kao što je nelogično pripisivanje autohtonom stanovništvu teklića koji upravo karakteriše vlašku organizaciju, tj. pridošlo stanovništvo. Želim, naime, istaknuti da je u defterskim podacima među *pravim kasabskim stanovništvom* iz 1600. godine sadržano i nešto ranije pridošlog stanovništva koje je iz aspekta tog popisa moglo biti tretirano kao *kasabsko*.

U Gornjoj Tuzli, opet, porast muslimanskog stanovništva bio je još brži nego u Donjoj, a kršćanski džemat, ionako sasvim malobrojan, bio je još u opadanju. Od svega 11 kršćanskih kuća u 1533. godini bio je opao taj broj do 1548. godine na 8 kuća poreskih obveznika²⁹. Još je brže opadanje kršćanskog stanovništva bilo u perišfernoj mahali Dvorištu, koja je činila dio tog džemata. Tu je rano počela islamizacija, premda se baš

²⁸ TD, No 743, fo 68.

²⁹ TD, No 260, fo 56: Ivan, došlac; Toma, s. Ivana; udovica Jerima, žena Jakova; Nikola, s. Vukca; Andrija iz Srebrenice; Bartol, s. Matijaša; Stjepan, sin Petra.

u Dvorištu nalazila crkva sa samostanom. Od ukupno 29 kuća poreskih obveznika u 1533. godini, 3 kuće su već bile muslimanske³⁰, a do 1548. godine kršćansko stanovništvo je bilo opalo na svega 13 kuća³¹. Kako su franjevci bili prisiljeni da se odatle 1541. godine povuku na Gradovrh, vjerovatno je i nešto katoličkih domaćinstava otišlo za fratrима. Tako je bivša kršćanska mahala Dvorište poslije 1548. godine sasvim promijenila svoju fizionomiju i postala muslimanska mahala kasabe, dobivši i drugi naziv, a imenu Dvorište se izgubio svaki trag.

Kretanje kršćanskog stanovništva u tom naselju od početka izgledalo je ovako: od 15 kuća (džizja) u samoj Varoši u 1479. ostalo je do 1533. godine 11 kuća poreskih obveznika, smanjenje za 26,6%. Dalje, ubrajajući u kršćanski džemat i Varoš i Dvorište, u kojima je 1533. godine bilo ukupno 37 kuća, smanjio se bio taj broj do 1548. na 21 kuću, tj. opalo je za 43%. Zatim, do 1600. godine broj autohtonog varoškog stanovništva opao je dalje na 15 kuća, tj. smanjeno je za 29%.

Kršćanski džemat te kasabe, iako malobrojan i u stalnom opadanju, održao se, dakle, kroz cijeli XVI vijek. Opadanje tog stanovništva, međutim, ne može se komparirati sa istovremenim rapidnim povećavanjem muslimanskog stanovništva, što znači, ono je relativno u malom procentu prelazilo na islam, tj. takvo povećavanje muslimanskog stanovništva bilo je rezultat, uglavnom, imigracija sa sela.

I ovdje nalazimo novo, pridošlo kršćansko stanovništvo. Procesu opadanja autohtonog stanovništva parirao je, upravo, proces imigracija seoskog stanovništva. Samo što je taj proces ovdje nešto kasnio u odnosu na tu pojavu u Donjoj Tuzli, i što nije bio tako značajan. Naime, 1548. godine postojalo je u Gornjoj Tuzli samo 5 kuća takvih došljaka³². Ali u godini 1600. broj tih pridošlica bio je znatno veći, 21 kuća. Ako uzmemo i varoško i doseljeno stanovništvo zajedno, onda bi tu brojčano kretanje kršćanskog džemata izgledalo ovako: godine 1479. = 15 kuća; 1533. = 37 kuća; 1548. = 26 kuća i 1600. = 36 kuća.

Ubjedljivu dokumentaciju o značajnim imigracijama seoskog stanovništva u kasabe Gornju i Donju Tuzlu u vrijeme njihovog brzog širenja daje i komparacija podataka o stanovništvu u okolnim selima. U 12 sela bližih kasabi Gornjoj Tuzli stanovništvo se od 1533. do 1548. godine bilo osjetno smanjilo. Selo Osik, na primjer, gotovo se sve raselilo; u njemu je ostala samo 1/6 od ranijeg broja, tj. od 29 kuća poreskih obveznika bilo ih je ostalo samo 5. U Gornjoj Požarnici ostala je skoro samo 1/3 ranijeg stanovništva (sa 32 opalo je na 13 kuća). Dalje, Grabovica je opala za 1/2 (od 87 na 43), Popodol i Polom takođe za 1/2, Hudinići za 1/3, Donja Požarnica, Grabska, Kolovrat i Rešovići za 1/4, Babina Luka za 1/5 i Rogodići za 1/6 od ranijeg broja kuća³³. Isto to važi i za neka sela donjotuzlanske nahije. U istom međuvremenu znatno se,

³⁰ TD, No 173, fo 5.

³¹ TD, No 260, fo 56: „Dimitrij, s. Ivana; Đuro, s. Radovca; Jakov, s. Radina; Đuro, s. Vukoja; Vukdrag, došlac; Đuro, s. Tomaša; Grgur, s. Ivana; Grujica, došlac; baština udovice Kate, u njenom posjedu; Radun, s. Vilaka; Vukoj, došlac; Dragojlo, došlac; baština Đure, u posjedu Bogdana Đurina”.

³² TD, No 260, fo 60: „Milčin, s. Boroja; Matija, s. Mihajla; Dobrar, s. Radoja; Matija, s. Antuna; Ivan, s. Momića.

³³ TD, No 173, fo 5—6; No 260, fo 60—72; up. tabele o stanovništvu i navedena naselja u tekstu.

na primjer, smanjilo stanovništvo u selima: Čikan Dobrinju, Kikačima, Čaklovićima, Dragodolu, Poljicu, Konjskim Poljima i nekim drugim.

Izneseni podaci iz povremenih popisa pružaju nam samo stanja u tim godinama (1533, 1548. i 1600) iz kojih treba zaključiti jedan stalan proces. Naime, treba ovdje naglasiti da je tek doseljeno kršćansko stanovništvo sa sela plaćalo *dimarinu* samo do narednog popisa, a to je bio period redovito veći od 10 godina; kada mu je trebao biti priznat status građanstva. Budući su u drugoj polovini XVI vijeka u ovoj oblasti izvršena, koliko se do sada zna, četiri popisa, to je, dakle, najmanje četiri puta pridošlom stanovništvu bio priznat status građanstva. A ako smo utvrdili opadanje broja autohtonog varoškog stanovništva, kao i istovremeno značajnije pridolaženje novog kršćanskog stanovništva, a pored svega toga brojno stanje kršćanskog džemata, računajući i staro i pridošlo stanovništvo, koje je ostajalo, uglavnom, na istom nivou, proizilazi da se to stanovništvo brojčano gubilo upravo za onoliko koliko je pridolazilo. Ako, dalje, procenat opadanja starog stanovništva nije, kako smo vidjeli, bio osjetan, proizilazi da je islamizaciji bilo mnogo više sklono ono kršćansko stanovništvo koje je ovamo pridolazilo.

Na temelju izloženog jasno je da krupne etničke promjene koje su se dogodile u cijeloj ovoj oblasti od dolaska turske vlasti, odnosno proces mijenjanja etničke strukture koji je od tada stalno trajao, bio je vidljiv kako na selu tako i u gradu. Staro stanovništvo, koje je imalo svoj duhovni oslonac u franjevcima, postepeno je potiskivano, a pridolazilo je novo. To novo stanovništvo od početka turske vlasti naselilo se dobrim dijelom i u dvjema tuzlanskim nahijama. Najviše tog pridošlog stanovništva bilo je u Donjoj Tuzli, ali ga takođe zapažamo u Gračanici, Šapcu i drugim gradovima. Prema tome, u drugoj razvojnoj fazi gradova bitno se mijenjalo raspoloženje dobrog dijela kršćanskog stanovništva; ono nije bježalo iz centara turske vlasti, nego se u njih naseljavalo.

Na kraju, spomenućemo nešto o strukturi stanovništva u ovim dvjema kasabama u fazi njihovog punog razvitka. Godine 1548. u Gornjoj Tuzli je od ukupno 422 kuće poreskih obveznika, 26 kuća otpadalo na kršćane (starih 21 i novih 5). Od 396 muslimanskih kuća kršćansko porijeklo bilo je vidljivo kod 54 kuće, dok su još 6 domaćina bili *sinovi Abdulaha*, dakle ukupno 60 kuća, ili 15%. Vojske je bilo malo, spominju se samo četvorica. Dodamo li im još 4 džindija koji su u istoj nahiji imali zemlje, a koji su, najvjerovatnije, i živjeli u toj kasabi, onda je u njoj bilo svega 8 vojnika (1 hisarija, 1 čeribaša, ostali džindije). Ostalo stanovništvo: vjerskih službenika 6, državnih službenika 2 (*emin*, *katib*), zanatlija 196, i domaćinstava kod kojih nije vidljivo zanimanje 188, vjerovatno zemljoradnička.

U Donjoj Tuzli je u isto vrijeme struktura stanovništva bila nešto drugačija. Značajan ton davala je vojska. Tu su 1548. godine od ukupno 406 kuća poreskih obveznika 123 kuće bile kršćanske (staro i novo stanovništvo). Od 283 muslimanske kuće, opet, 51 kuća otpadala je na vojsku, tj. vojska je činila 1/8 cjelokupnog stanovništva, odnosno 5,5 dio od muslimanskog stanovništva. Među muslimanskim stanovništvom je kod 59 domaćina bilo vidljivo kršćansko porijeklo, dok kod 11 domaćina nije bilo evidentirano ime oca. To znači da je kod skoro svakog četvrtog domaćina bilo deklarirano da je kršćanski sin. Ostalo stanov-

ništvo: 2 muslimanska vjerska službenika, 11 državnih službenika (*muh-zir, katib, kassam*), 194 zanatlije, i to: 182 muslimani i 12 kršćani, zatim je bilo 148 domaćinstava (kršćani i muslimani) kod kojih nije istaknuto zvanje (zemljoradnici).

Već prije sredine XVI vijeka počeo se tu, kao i u drugim kasabama, da formira i ističe jedan viši sloj, tj. nosioci vlasti i privrede. To su, uglavnom, državni nadzorni organi kod proizvodnje soli, zakupnici državnih mukata, vojska i poneke zanatlije. Oni podižu džamije, čijim se imenima nazivaju i mahale. U Gornjoj Tuzli se taj sloj počinje da formira nešto ranije. Svi su oni došli u posjed i zemalja po raznim selima u istoimenoj, ili i u drugim nahijama (čifluci, vinogradi, baštine, mezre). Njihov broj u obadvjema kasabama u drugoj polovini toga vijeka sve je više rastao i uistinu je predstavljao oslonac turske vlasti.

U drugoj polovini XVI vijeka pristupanje islamu u ovom području bilo je, u svjetlu turskih popisa, znatno usporeno. Razlog leži u stvaranju brojnih kasaba u Sremu i Slavoniji i fluktuaciji muslimanskog, naročito zanatlijskog, a i seoskog stanovništva u prekosavske krajeve. Kako iz tabela o stanovništvu proizilazi, broj muslimana u nahiji Donjoj Tuzli između 1548. i 1600. godine vrlo se malo bio povećao. Povećanje je u svemu iznosilo 174 kuće (od 1642 na 1816), od čega je na muslimane otpadalo 104 kuće (od 488 na 592). U stvari, veći dio toga porasta odnosio se na samu kasabu Donju Tuzlu, gdje je porast iznosio 100 kuća (sa 406 na 506 kuća), od čega je 90 kuća otpadalo na muslimane, a 10 kuća na kršćane³⁴. Prema tome, pristupanje islamu u ovoj nahiji, računajući i kasabu, kretalo se, na osnovu podataka turskih službenih popisa, ovako: do 1533. godine broj muslimanskih kuća iznosio je 12,5%, do 1548. zajedno sa kasabom 30%, a do 1600. godine procenat se povećao samo na 32,5%.

Drugačija je situacija bila u nahiji Gornjoj Tuzli. Tu se broj muslimana znatno više povećao; od 44,6% u 1548. godini taj procenat je do 1600. godine porastao na 54,7%. Stanovništvo ove nahije u cjelini povećalo se bilo u periodu od pola vijeka samo za 104 kuće, tj. od 1172 kuće poreskih obveznika, koliko je utvrđeno 1548. godine, porastao je bio taj broj do 1600. godine na 1276 kuća³⁵, i to: porast muslimanskog stanovništva iznosio je 175 kuća, tj. od 523 kuće na 698 kuća, dok je kršćansko stanovništvo opalo za 71 kuću, tj. od 649 opalo je na 578 kuća³⁶. Taj porast bio je, opet, nesrazmjeran između kasabe i nahije, odnosno u kasabi je bio evidentan znatan porast, a u nahiji opadanje. Naime, muslimansko stanovništvo u kasabi poraslo je bilo za 167 kuća, tj. od 396 na 563 kuće, a kršćansko za 10 kuća, tj. od 26 na 36 kuća.

Analizom podataka turskih popisnih deftera iz XVI vijeka moglo se, dakle, nedvojbeno utvrditi da je stanovništvo kasaba Gornje i Donje Tuzle predstavljalo domaći elemenat, autohtono okolno seosko stanovništvo koje se usljed ubrzanog razvoja zanatstva i, s tim zajedno, ubrzanog općeg društvenog razvitka u gradovima selilo iz sela u grad. To stanovništvo ili je još na selu bilo primilo islam, što je bilo najčešće, ili se doseljavalo u kasabu prvenstveno kao seoske kršćanske zanatlije,

³⁴ TD, No 743, fo 66—68, 69—85.

³⁵ TD, No 743, fo 53—56, 57—66.

³⁶ Isto.

ili nije ni bilo zanatlijsko ali je stupalo u neke službe, te se tako uklapalo u gradsku privredu, a zatim postepeno pristupalo islamu i stapalo se u nadmoćniju brojčanu većinu. O doseljavanju stranog etničkog elementa i njegovom nastanjivanju turski izvori, dakle, ne pružaju nikakve podatke ni za jedno gradsko naselje u zvorničkom sandžaku, dok daju obilje podataka o primanju islama i doseljavanju domaćeg muslimanskog stanovništva u gradove kao i doseljavanju kršćanskog stanovništva sa sela, naročito zanatlija. Na osnovu ove analize može se dobiti predodžba o porijeklu stanovništva i ranom društvenom razvitku i drugih gradskih naselja u ovoj oblasti.

Soni trg. Takva proizvodnja soli postojala je od sredine XVI vijeka (Rek. D. Trifković).

GRADSKA PRIVREDA

Privreda gradskih naselja bila je obično kombinovana. Pored zanatstva koje je činilo osnovni faktor u njihovom razvitku dolazila je još i neka druga privredna grana. Tako je u gradskim naseljima srednje Bosne rudarstvo u kombinaciji sa zanatstvom doprinijelo bržem razvitku tih gradova. Specifične rudarske grane davale su, zapravo, ton zanatstvu, pa su se u mjestima gdje se proizvodila željezna ruda (Fojnica, Kreševo, Visoko) dobro razvili i specificirali zanati obrade željeza (oruđa za obradu zemlje, izvjesne kućne potrepštine i drugo), a u Srebrenici i Olovu, pored drugih, i zanati prerade srebra i olova. U Srebrenici se još posebno prečišćavalo srebro i kovao srebreni novac. U kasabama Donjoj i Gornjoj Tuzli kombinacija solarske i zanatske privrede takođe je doprinijela bržem razvitku tih naselja, tim prije što je solarstvo bilo u razvitku i na većoj cijeni od rudarstva koje je bilo već u opadanju. Samo što solarstvo nije davalo ton ostaloj zanatskoj privredi, kao što je slučaj kod rudarstva, jer se iskuhavanjem slane vode dobivao završen proizvod. Ono se razvijalo uporedo sa zanatstvom. Osim toga, u svim gradskim naseljima XVI vijeka nije bila beznačajna ni agrikultura. Kršćansko stanovništvo bavilo se ratarstvom i vinogradarstvom, a muslimanske zanatlije posjedovali su na području grada obično vinograde i bašče. Kako je proizvodnja soli prethodila zanatstvu, osvrnućemo se prvo na to pitanje.

A) Solane

O tuzlanskim solanama je pisano ranije¹ i na osnovu toga, a posebno na osnovu pronađenog kanuna iz 1548. godine, uglavnom je rasvijetljen način iskorištavanja i značaj koji su one imale u privrednoj istoriji Bosne u turskom periodu. Rezimirajući dosadašnja znanja ovdje

¹ C. Truhelka, *Nešto o bosanskim solanama*, GZM XII, 1900, 575—580; B. Jovanović, *Pojava soli u Bosni i njena proizvodnja*, Kalendar „Prosvjeta“ za 1941; A. Handžić, *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, III, izdanje Zavičajnog muzeja u Tuzli 1959, 67—112; Isti, *Zakonska odredba o tuzlanskim solanama*, POF VIII—IX, 1958—9, 169—179.

ćemo se, na osnovu novih istorijskih izvora, više osvrnuti na stanje koje su Turci u tom pogledu zatekli, kao i na način zakupljivanja tih prihoda, odnosno na sistem mukata ukoliko se tiče tih slanih izvora.

Nema sumnje u to da su nekada slani izvori uslovlili nastanak i razvitak naselja Gornje i Donje Soli na tim mjestima, na tako malenoj međusobnoj razdaljini, i u nepovoljnijim općim uslovima za razvitak gradskih naselja nego su uslovi mnogih naselja u dolini Špreče, pa i u dolini same Jale. Naročito su bili loši hidrografske uslovi tih dvaju naselja u prošlosti, tj. pomanjkanje dovoljne količine zdrave izvorske vode, a u Donjoj Tuzli je još dugo teren oko slanih bunareva, dakle, u središtu samog grada, bio vlažan i upravo močvaran. Dalje je postojanje slanih izvora, po svoj prilici, uslovlilo i rano tursko zauzimanje tog područja.

Iako je to sve tako, postojanje samih slanih izvora ne može se u doturskom periodu identifikovati i sa njihovom produktivnošću, sa proizvodnjom soli. Još je K. Jireček pisao kako nije pronađen ni jedan spomen o proizvodnji tuzlanske soli u doturskom periodu². Takav spomen nije pronađen ni kasnije i, čini se, nije ni mogao biti pronađen. Proizvodnja soli u neposrednom doturskom periodu bila je, očito, strogo lokalnog značaja, te sire nije bila ni poznata. Zbog toga u dubrovačkim izvorima, kao ni u ma kojim drugim izvorima nema spomena o toj proizvodnji. Ugarska je sjeverna područja naših zemalja, tj. Usoru i Soli, morala snabdijevati solju iz druge proizvodnje, a ne iz tuzlanske. Da je to tako dokaz su prve turske vijesti o toj proizvodnji i o samim naseljima.

Sama činjenica što su Turci po osvojenju cijelo tuzlansko područje učinili, 24. aprila 1474. godine, prilično jeftinim timarom od svega 3.632 akče³, a nisu ga odmah proglasili carskim hasom, kao što su redovito bile proglašene sve ranije regalije, i tako stanje ostavili pune tri godine, ne govori ni o kakvim prihodima od proizvodnje soli. Takav prvobitni tretman tog područja ne može se objašnjavati činjenicom što je to bilo istureno granično područje, jer i kada je 25. februara 1477. bilo proglašeno carskim hasom⁴, nije tome događaju, koliko se zna, pretходило nikakvo pomjeranje granice prema ugarskim posjedima. Da je otpočinjanje proizvodnje soli predstavljalo nastavljjanje ranije proizvodnje sličnog obima, i da je to nastavljjanje bilo uslovljeno samo sredjivanjem političkih prilika u toj oblasti, onda bi ta proizvodnja istovremeno počela i u Donjoj i u Gornjoj Soli, a to nije bio slučaj. Te sve okolnosti govore da je slane izvore u doturskom periodu, moguće, koristilo najbliže okolno stanovništvo, da ti izvori nisu dotle predstavljali nikakve regalije vladaoca, i da su ih Turci zatekli zanemarene i zapuštene.

Dok je to područje predstavljalo timarski domen Turci su, svakako, ispitali mogućnost proizvodnje bušenjem bunareva, i to prvo u Donjoj Soli, i utvrdili moguće godišnje prihode. Pokusna proizvodnja mogla je trajati još neko vrijeme i poslije proglašenja carskim hasom, sve dok nisu ti prihodi dati pod mukatu na tri godine. Tako je prvi zakup

² K. Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjeg vijeka*, Dubrovnik 1915, 38—39.

³ Istanbul, Bayazit kütüphanesi, No 0—76, fo 60r; vid. ovdje dio I, pogl. II, bilj. 43.

⁴ Vid. o tome transliteraciju orig. teksta u dio I, pogl. II, bilj. 44.

donjotuzlanske solane 1477. godine intabuliran u defter, koji je obuhvatao sve mukate Rumelije i Anadolije, i to je prva vijest o proizvodnji tuzlanske soli uopće. Postupak o tome zakupu vodili su zbornički kadija i zbornički mukata-emin i, 1. redžeba 882 (9. oktobra 1477), predložili su za zakupnike prihoda od soli na drvo i drugih prihoda u *spomenutoj Tuzli* dvojicu zakupnika iz Zvornika: *reisa Mursela* i *reisa Bahadira*, za koje je garantovao *Musa, zbornički kapetan*. Taj zakup utvrđen je na 60.000 akči, obuhvatajući prihode od soli, kao i lične poreze stanovništva, a perfektuiran je i intabuliran u spomenuti defter 28. muharrema 883 (1. maj 1478)⁵. Iako je tu procijenjeni proizvodni efekat izračunat samo u novcu, moglo se, zahvaljujući tome što je u Gornjoj Tuzli intabuliran i količinski i novčani rezultat, utvrditi i količinski godišnji prihod soli. Kako je u tome zakupu oko 10.000 akči otpadalo na so, i budući je cijena soli bila ista i u jednoj i drugoj solani, a *šinik*⁶ soli u Gornjoj Tuzli računat po 12 akči, znači da je godišnji prinos soli u Donjoj Tuzli iznosio 833,33 šinika, tj. 8.333,33 oka (10.667 kg) soli. Iz citiranog izvora ujedno se vidi da je donjotuzlanska mukata spadala pod upravu zborničkog emina, jer su sva spomenuta lica: kadija, emin i zakupnici bili iz Zvornika.

Sa proizvodnjom soli u Gornjoj Tuzli bilo je nešto drugačije. Ona je bar godinu dana kasnije uklopljena u sistem mukata i evidentirana u spomenuti mukata-defter⁷. Kada se to tačno dogodilo nije datirano, a sudeći po položenoj prvoj rati, od 8. VIII 1479, koja je u Donjoj Tuzli bila realizovana odmah pošto je zakup bio perfektuiran, i koja se odnosila na administrativne troškove, to je, po svoj prilici, perfektuiranje tog *dođatnog zakupa* izvršeno sredinom te godine. Početni kapacitet proizvodnje bio je tu vrlo malen, iznosio je samo 192 šinika (2.458 kg), što je činilo samo 4,34 dio od godišnje proizvodnje u Donjoj Tuzli. Odnos proizvodnog efekta bio je, zapravo, u skladu sa brojčanim odnosom stanovništva tih naselja, tj. stanovništvo Donje Tuzle bilo je 5 puta brojnije, pa je približan odnos imala i proizvodnja soli. To je i razumljivo, jer za veću proizvodnju pod istim uslovima trebalo je brojnije stanovništvo. Ta činjenica morala je i kasnije biti glavno mjerilo produktivnosti. Štaviše, do 1533. godine kada se stanovništvo u varošima Donjoj i Gornjoj Tuzli brojčane bilo izjednačilo, proizvodnja je u Gornjoj Tuzli bila značajnija. To je bila posljedica sve bržeg razvitka te varoši koja je već prerastala u kasabu.

Prije nego pristupimo analiziranju obima i porasta tempa proizvodnje u tim solanama, osvrnucemo se na pitanje realizacije državnih prihoda u njima. Potrebno je, naime, da se ukratko osvrnemo na organizacionu stranu sistema mukata, tim prije što to krupno pitanje osmanske privredne strukture nije u nauci još uopće rasvijetljeno, a formalno se nameće kod tretiranja bilo kojeg pitanja privredne tematike. Poznata je činjenica da je osmanska država i u rudnicima i u solanama od najranijih vremena najmanje poduzimala proizvodnju u vlastitoj režiji, i, ako se to djelomično događalo, morali su postojati posebni razlozi. Izvore posebnih dohodaka država je mnogo više davala u zakup

⁵ BBA, MMV, No 176, fo 157 b.

⁶ Šinik = okrugla mjera za žito. Prema Vuku zapremala je 10 oka.

⁷ BBA, MMV, No 176, fo 176 b.

(pod mukatu). Tako je cjelokupna proizvodnja i u rudnicima i u solinama bila prepuštena privatnoj inicijativi, a samo su državni finansijski službenici i nadzorni organi vršili kontrolu nad proizvedenim produktima, odnosno nad realizacijom državnog dijela iz te proizvodnje. Da bi što prije došla do finansijskih sredstava država je krupnije prihode redovito davala pod zakup, bez obzira na to što su ti prihodi bili često puta i znatno umanjeni, tj. za iznose koji su ostajali zakupnicima. Takav način ubiranja državnih prihoda seže do u najranije vrijeme osmanske istorije i postalo je ubrzo sistem u osmanskome privrednom i finansijskom organizmu. Državna blagajna bila je, tako reći, u permanentnoj krizi ubirući stalno dobar dio državnih prihoda unaprijed.

Sistem mukata predstavljao je, zapravo, teritorijalno-finansijsku organizaciju upravljanja carskim hasovima. Podjela zemlje iz aspekta mukata nije se podudarala sa administrativno-sudskom ili ma kojom drugom podjelom. Mukate su od samog početka popisivane u posebne deftere i ti popisi zauzimali su značajno mjesto u osmanskoj administraciji. One su ponekad, a naročito u ranijem periodu, popisivane u jedan defter za cijelu carevinu, ili pak odvojeno za Anadoliju i za Rumeliju, a često je popisivano samo po nekoliko sandžaka. Iako su u tim popisima redovito odvajani pojedini sandžaci, granice mukatskih područja nisu se uvijek podudarale sa granicama sandžaka. Najveće organizacione jedinice činili su nazareti, koji su se teritorijalno podudarali sa mufettišlucima, premda se sjedišta istoimenih organa često puta nisu nalazila u istim mjestima. Djelokrug nazira, tj. vrhovnih finansijskih kontrolora, kao i mufettiša, najviših istražno-pravnih organa često se podudaraao sa pojedinim sandžacima, naročito u prvoj polovini XVI vijeka. Tako je u vučitrnskom sandžaku u četvrtom deceniju toga vijeka službu mufettiša za sve rudnike i druge mukate u toj oblasti vršio prištinski kadija, dok je službu nazira vršio zajim Sinan, koji je sjedio u Istanbulu. U isto vrijeme je nazir bosanskih mukata bio sarajevski kadija (*nulla*), dok je službu mufettiša vršio novopazarski kadija⁸. Ali ti organi, njihova sjedišta i djelokruzi njihovih ingerencija mijenjali su se prema prilikama. Tako su mukate u nešto kasnijem periodu mogle, ne samo iz aspekta vrhovne finansijsko-sudske kontrole (*nazāret*, *teftiṣ*) nego i sa gledišta zakupljivanja (*iltizām*), da predstavljaju i veće teritorijalne jedinice od sandžaka. U 8. deceniju toga vijeka četiri su sandžaka: smederevski, zbornički, kruševački i sremski činili jedinstveno područje i sa gledišta glavne finansijsko-pravne kontrole, kao i sa gledišta zakupa. Mufettiši za to područje bili su redovito beogradske kadije, dok su službu nazira vršili obično zajimi koji su takođe sjedili u Beogradu. Čudno je da su katkada i sve mukate u tim sandžacima zakupljivali pojedinci. Tako su za trogodišnji period, počevši od 1574. godine, sve te brojne mukate zakupili u zajednici samo dvojica zajima: Mustafa, sin Isak, i Isak, sin Mustafa, za 25,680.645 akči. Za sljedeći trogodišnji period sve te mukate bio je zakupio sam nazir tog ogromnog područja, neki zajim Omer, rodnom iz Sarajeva, za 25,860.182 akče⁹.

⁸ BBA, MMV, No 656, fo 96—212.

⁹ BBA, MMV, No 654, fo 230—247.

Takvo stanje u sistemu mukata odražava veliku potrebu države za novcem, za što bržim potpunijim unovčavanjem državnih prihoda. To je posljedica ratova, poraza kod Lepanta (1571), početka krize u timarsko-spahijskom sistemu, odnosno početka velike privredno-finansijske krize.

Što se tiče unutrašnje organizacione strukture mukata, pojedine oblasti bile su podijeljene na eminluke, kao najmanje organizacione jedinice. U pravilu, svaki značajniji izvor posebnih državnih dohodaka činio je zaseban eminluk, kojim je upravljao državni finansijski organ, emin, sa plaćom (dnevnicom) iz sredstava istog zakupa. Ali u jedan eminluk moglo je, takođe, da spada više teritorijalno bliskih posebnih izvora državnih prihoda. Tako je, na primjer, solana Gornje Tuzle u samom početku (1479) bila uklopljena u eminluk zvrničkog badža, dok je godina dana ranije solana Donje Tuzle data u zakup kao samostalna mukata. Kasnije su dvije Tuzle sa svojim nahijama činile dva zasebna eminluka. Međutim, poslije 1533, kada se još spominju dva emina, a prije 1548. godine bile su ujedinjene obje Tuzle u jedan eminluk sa sjedištem u Gornjoj Tuzli, i takvo stanje je ostalo do kraja XVI vijeka, a kako se čini, i kasnije. U taj eminluk spadali su sredinom toga vijeka slijedeći prihodi: solane u Gornjoj i Donjoj Tuzli (129.856), prihodi od trgova i drugi prihodi u tim kasabama (Gornja Tuzla = 4.515 i Donja Tuzla = 14.229) i kompletni porezi od stanovništva u obadvije nahije. Još su tu spadali neki sitniji prihodi u Zvorniku i prihodi od nekoliko prelaza preko Drine¹⁰.

U vezi s proizvodnjom soli potrebno je istaknuti jednu važnu i do sada nepoznatu činjenicu, koja se na osnovu popisnih deftera mogla utvrditi, a to je da su Turci na širokom području oko Tuzle pokušavali proizvodnju soli gdje god su u to vrijeme postojali slani izvori makar i manje koncentracije. Tako su oni jedno vrijeme iskorištavali slane izvore i u nahiji Visorima, dakle, sa druge strane Majevice. Kada je ta proizvodnja počela ne zna se, ali počela je svakako nešto prije 1548. godine kada se prvi puta spominje državni *prihod od soli na drvo (milh-i çob) u nahiji Visori od 4.000 akči*¹¹. Vrlo je vjerovatno da početak te proizvodnje pada pred kraj četvrtog decenija tog vijeka, kada je zbog rata sa Venecijom došlo do obustave uvoza mletačke soli i državne intervencije u tuzlanskim solanama u cilju jačanja proizvodnje. Kako se vidi, proizvodnja nije bila velika, ali je u to vrijeme i sve do kraja vijeka sigurno postojala, jer to nije bio jedini njen spomen. U jednom popisu mukata (period 1566—1580) spominju se i šestorica pisara te mukate, između 1568. do 1577. godine, sa dnevnicom od, obično, 10

¹⁰ U izvoru se taksativno nabrajaju i drugi sitni prihodi, osim onih u nahijama Gornjoj i Donjoj Tuzli i to: *dio carskih prihoda od javne banje u Zvorniku; dio carskog prihoda od tržnog nadzorništva; dio carskih prihoda od bozadžinice u Zvorniku; prihod od prelaza na Drini u Zvorniku; prihod od prelaza u Novom Selu na Drini; prihod od prelaza u Pobrežju i Zabrođu na Drini u blizini Bohorine i Ptičara, sa mlinovima na toj rijeci, i to od skele Pobrežja do Save; od mlinova na dolap uzima se još prema starom zakonu po 50 akči; od novih lađa koje tu (u Zvorniku) radnici izgrade uzima se po 25 akči od lađe; od natovarenih lađa žitaricama po 25 akči od svake lađe* (TD, No 260, fo 60). U popisu iz 1600. godine umjesto *lađa sa žitaricama* stoji: *lađa natovarenih solju* (TD, No 743, fo 56).

¹¹ TD, No 260, fo 155.

akči¹². Ali pisari su tu morali postojati, ako ne i šafari, od vremena kada je ta proizvodnja počela.

Postavlja se pitanje gdje se poblize nalazila ta solana? Kako je do sada utvrđeno da u sinklinali od sela Grabovice preko Doknja do sela Šibošnice postoje velika ležišta kamene soli¹³, a budući se Šibošnica nalazi u centralnom dijelu nekadašnje visorske nahije, i kako je poznato da i danas u susjednim selima: Navijocima i Lukavici postoje slani izvori jačine od 10% NaCl, kao i nešto slabije jačine u selu Piperima¹⁴, onda je jasno da su Turci iskorišćavali jedan od slanih izvora u blizini Šibošnice, oko 25 km sjeverno od Tuzle.

Iako se u našem izvoru kod nabiranja pojedinih prihoda tuzlanskog eminluka ne spominje i prihod od proizvodnje soli u Visorima, kao što se ne spominje ni u zakonu o tuzlanskim solanama, ipak je najvjerovatnije da je i ta mukata spadala pod upravu tuzlanskog eminluka, tim prije što je visorska nahija graničila sa gornjotuzlanskom, i što je eminluk sa sjedištem u Gornjoj Tuzli obuhvatao mnogo udaljenije mukate i istočno i zapadno od te kasabe. To što se visorska mukata ne spominje u navedenim izvorima je, vjerovatno, zbog toga što ti prihodi nisu bili značajni, jer je godišnji državni prihod u novcu od te solane iznosio samo 1/15 od solane Gornje Tuzle. Toj mukati pripadali su, svakako, i prihodi od derbendžija i drugih vlaha u visorskoj nahiji. Ali s obzirom na to da se ta solana nalazila s protivne strane Majevice, odijeljena, dakle, prirodnom granicom, nije isključeno da ta mukata i nije pripadala tuzlanskom, nego eminluku dvije Mačve (Gornja i Donja Mačva) koji je imao sjedište u Šapcu, a pripadali su mu prihodi od rudnika željeza na Cer planini, o čemu se takođe do sada nije ništa znalo, kao i svi prelazi preko rijeka Save, Bosuta i Drine u mjestima: Šapcu, Noćaju, Bosutu (ušće u Savu), Rači, Novom (na Savi) i Brčkom, te derbendžije i drugi vlasi u nahijama Gornjoj Mačvi, Donjoj Mačvi i Šapcu. Zakup svih tih prihoda kretao se, u vremenskom rasponu od 1565. do 1577. godine, između 957.494 i 1,400.000 akči u tri godine¹⁵.

Tuzlanskom eminluku je nešto poslije 1548. godine bila pridodata još i cijela gradačačka nahija koju su naseljavali vlasi, a koja se u okviru tog eminluka prvi puta spominje 1565. godine¹⁶. Trogodišnji zakup svih mukata tuzlanskog eminluka iznosio je te godine 1,310.000 akči, a zatim se u svakom narednom periodu povećavao, tako da se do 1574. godine popeo na 1,620.000 akči¹⁷. Veliko interesovanje zakupnika, licitaciono nadmetanje i istiskivanje pojedinaca karakteriše tu proceduru. Ti su se iznosi, svakako, i kasnije povećavali.

¹² BBA, MMV, No 654 fo 232; Prvi od tih pisara bio je *Derviš, sin Lutfullahov iz Srebrenice* za koga u jamčili *zakupnici: Ibrahim i Martin*, a na osnovu čega su izdali svoje arzove beogradski kadija Mevlana Bali i nazir Mumin, 24. džemaza II 976 (14. XII 1568). Kasniji katibi te mukate spominju se: Mehmed, sin Ahmedov (1568—1569); Hasan, sin Abdulahov iz Dimitrovice (Srem. Mitrovica) (1571); Mustafa (1572); Abdullah, sin Mehmedov iz Zvornika (1575) i Nesuh, sin Oručov (1577).

¹³ B. Jovanović, isto (kalendar „Prosvjeta” 1941), 133.

¹⁴ Clanci i grada I, 16.

¹⁵ TD, No 395 (oko 1568 g.), fo 6 i 7; MMV, No 654, fo 230—232; TD, No 743, fo 50—51.

¹⁶ BBA, MMV, No 654, fo 216—218.

¹⁷ Isto.

Za razliku od zakupnika koji su mogli istovremeno da zakupljuju više različitih mukata, i koji obično nisu ni živjeli u mjestima gdje su prihode zakupili, državni službenici (*emini*) koji su kontrolisali i pomagali u proizvodnji bili su radnim mjestom vezani za konkretnu mukatu. Emin, kao državni finansijski organ, kontrolisao je poslovanje na svima izvorima prihoda u okviru svog eminkluka. Zatim su u solanama, kao i u rudnicima, postojali još pisari i šafari. Prvi su evidentirali proizvodnju, a šafari (*şafar-i suvâri* ili *şafar-i hîme*) su se starali o nabavci drva. Oni su obično na konjima obilazili sela koja su bila dužna da naizmjenice dovlače solanama drva. Prema tome, i u Gornjoj kao i u Donjoj Tuzli postojao je po jedan pisar i po jedan šafar, dok je samo jedan emin čije je sjedište bilo u Gornjoj Tuzli nadzirao sve izvore državnih prihoda u tom eminkluku. U vezi s mukatama spominju se još inkasanti (*havalâ*), koji su bili povjerenici ustanova ili vojnih jedinica i tvrđava kojima su pripadali prihodi od izvjesnih mukata.

Prema karakteru proizvodnje postojalo je i službenika kod raznih mukata koji su imali druge poslove i drugačije se nazivali. Na skelama su, osim nadležnog emina i katiba, postojali redovito još i posebni evidentičari ili brojači robe (*şumârî*), kao i nadzornici (*dîdebân*). Na državnim pirinčistima Niša, Paraćina i Leskovca spominju se u periodu od 1568. do 1579. osim emina i pisara još mjerači (*keyal*) i jasadčije na vodama, koji su, vjerovatno, zatvarali, odnosno puštali vodu u polja¹⁸.

Postupak koji su provodile sudske vlasti prilikom davanja u zakup državnih prihoda sadržavao je sve moguće mjere opreznosti i provjeravanja. Svaki interesent ne samo što je morao biti imućan i poznat kao pošten, nego je još morao ponuditi dovoljan broj sigurnih jamaca provjerenih pred sudskim organima u pogledu kreditne sposobnosti i svih drugih okolnosti, tako da je ukupno kreditno pokrivanje jamaca moralo znatno prelaziti iznos zakupa. Sam nazir Hasan ponudio je 67 krupnih jamaca iz raznih mjesta: Beograda, Čazme, Gorjana, Budima i drugih mjesta¹⁹. Upravo su karakteristična uputstva koja su u tom pogledu davana najvišim sudskim i nadzornim organima²⁰. Takve mjere nisu karakterisale samo ovaj period finansijske krize. Za vrijeme Sulejmana Zakonodavca (1520—1566) ne samo da su slične stroge instrukcije svuda primjenjivane nego je država izdavanjem mnogih zakona iz oblasti rudarstva i solarstva ulagala krajnje napore da zaustavi daljnje nazadovanje rudarske proizvodnje. Mnogi zakupci i njihovi jamci koji

¹⁸ Isto, fo 232—237.

¹⁹ Isto, fo 243.

²⁰ U uvodu deftera u kojem su popisane mukate u sandžacima: Smederevo, Zvornik, Kruševac i Srem, a koji obuhvata cijeli 8. decenij XVI vijeka (BBA, MMV, No 654, fo 4) nalazimo slijedeće upozorenje: *Kadije kao naziri i mufettiši državnih mukata dužni su prilikom uzimanja amaldarskih jamaca da uzmu pouzdane, dobre i imućne ljude. Oni neće uzimanje jamaca prepuštati svojim zamjenicima, nego će to lično učiniti. Nikoga u odsustvu neće zabilježiti, nego će narediti da ga lično dovedu. Takođe neće jednostavno prihvatiti jamstvo ako neko kaže: mi smo ti i ti, nego će pitati stručne i objektivne muslimane da li su to uistinu ti ljudi. Nakon njihovog svjedočenja mufettiši će prihvatiti njihovo jamstvo zajedno sa svjedočenjem ljudi koji su za njih svjedočili. Ako mufettiš i nadležni kadija zabilježi nekog jamca u odsutnosti i zbog toga nastane šteta državnoj blagajni, naknada će se tražiti od mufettiša i kadije. Naređeno je da se u buduće mufettišima napišu zapovijedi o tome kako će postupati kod uzimanja jamstva".*

nisu mogli udovoljiti preuzetim obavezama pomrli su po zatvorima. To su bili ljudi raznih konfesija i pripadnosti: kršćani, muslimani, Židovi, Ermeni, Grci. Brojna hapšenja zakupnika koja je naredio zajim Sinan iz Istanbula, nazir mukata za vučitrnski sandžak u periodu između 1530. i 1535, kao i drugi naziri poslije njega, govore o velikoj korupciji koja je u toj oblasti bila zavladała i o velikim naporima države da se tome odupre²¹. Slične slučajeve, istina, u znatno manjem broju sretamo i u vezi s bosanskim rudnicima: Žežne, Fojnice, Kreševa, Olova. Već je na drugom mjestu istaknuto kako je amaldar Alija, osnivač džamije i mahale u Gornjoj Tuzli, imao neugodnosti zbog neispunjenih obaveza u vezi sa zakupom tuzlanskih mukata. Zapravo, stradao je njegov jamac, neki Sefer-beg iz Sarajeva, koji je u aprilu 1557. bio osuđen, pa je prodat cijeli njegov čifluk da bi se izmirio državni dug²². Podizanjem džamije i drugim zavještanjem Alija je, očito, zapao u dugove, pa se to odrazilo na državnom imetku koji mu je bio povjeren.

Primjećuje se da najkrupnije mukate u vučitrnskom sandžaku (Novo Brdo, Trepča) zakupljuju obično trgovci i finansijeri iz Istanbula (Grci, Židovi, Ermeni), a krupnije mukate u Bosni, opet, poslovni ljudi iz rudarskih mjesta oko Prištine i Vučitrna. Sitnije mukate svuda zakupljuju gotovo redovito domaći ljudi. Što se tiče zakupnika mukata u okviru tuzlanskog eminaluka svi su gotovo bili domaći ljudi, kršćani, a kasnije novi muslimani, iz jedne ili druge Tuzle, ili rjeđe susjednih rudnika (Olovo, Srebrenica). To je dokaz da su Turci ovdje već zatekli dobar broj domaćih poslovnih ljudi. U vremenu od 1565. do 1577. godine, za koje imamo detaljne podatke, izuzimajući ranije spomenutu dvojicu krupnih zakupnika: zajima Mustafu iz Foče i zajima Ahmeda iz Kočajne, koji su početkom 1574. bili zakupili sve mukate u četiri sandžaka (Smederevo, Zvornik, Kruševac i Srem), kao i samog nazira tog ogromnog područja, zajima Omera, koji je bio zakupio iste te mukate u narednom trogodišnjem periodu, svi zakupnici tuzlanskih mukata bili su domaći ljudi. Kao konkurent u tome zakupu spominje se (1572), istina, još Nikola, sin Luke iz Olova u zajednici sa Paskom, sinom Turine iz Donje Tuzle, nudeći iznos od 1,560.000 akči za 3 godine, ali nisu uspjeli da zakupe jer su drugi ponudili više²³.

²¹ Dvojica zakupnika iz Istanbula: neki Bordija sa Galate i Bordija, sin Kalojora, zakupnici rudnika i kovnice u Novom Brdu za 6,326.162 akče, bili su zbog dugova uhapšeni 4. I 1526, od kojih je jedan nakon 11 mjeseci (19. XII 1526) umro u istanbulskom zatvoru (BBA, MMV, No 656, fo 96—7). Još je zabilježeno takvih pet karakterističnih slučajeva u vezi sa zakupom samog Novog Brda ili drugih mukata u tom mjestu u periodu do 1545. godine, od kojih je tri hapšenja naredio nazir Sinan (MMV, No 656, fo 97—108). Takve slučajeve, dalje, sretamo u vezi sa zakupom rudnika: Janjeva, Zagrađa (kod Prištine), Belasice, Kopovića, Belog Brda, Aržana, Brskova i Trepče.

²² Up. A. Handžić, *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, Članci i građa III, 1959, 78.

²³ BBA, MMV, No 654, fo 216—218. Ti zakupnici, ili interesenti, počevši od aprila 1566. do 1577. su poimenično: Ferhad, s. Mahmudov iz Gornje Tuzle, pisar i ujedno zakupnik; Ferhadov sin Behram; Isa, s. Sulejmanov u zajednici sa Huseinom, sinom Milutinovim; Alija, s. Huseinov u zajednici sa Kurdalijom, sinom Behramovim; Lazar, Luka i Pasko, ranije spomenuti; Uveys, s. Muratov iz Gornje Tuzle u zajednici sa Ahmedom, sinom Isaovim iz Donje Tuzle; ponovo, spomenuti Nikola iz Olova u zajednici sa Paskom iz Donje Tuzle, obadvojica kao šafari i ujedno zakupnici; spomenuti krupni zakupnici Ahmed i Mustafa; Husrev, s. Ab-

Kolike iznose su zakupnici bili dužni da unaprijed polože državi ovisilo je o visini zakupa. Svakako je sve to bilo normirano propisima, ali takav podatak nisam uspio da pronađem. Vidi se samo da taj iznos kod različite visine zakupa nije bio procentualno isti. Neki zakupnici morali su unaprijed da polože samo 10% od visine zakupa, dok se u isto vrijeme u drugim slučajevima taj iznos kretao do 45%. Tako je, na primjer, godine 1577. spomenuti nazir Omer zakupljujući mukate u četiri sandžaka za 25,860.182 akče i 50.000 dirhema srebra morao unaprijed da položi 2,500.000 akči, a ostalo da isplati u roku 3 godine²⁴. U drugim slučajevima iz istog vremena gdje su iznosi zakupa bili manji prva rata je procentualno bila znatno veća. Kod zakupa mukata mačevanskog eminluka koji je 1572. godine iznosio 1,200.000 akči, rata unaprijed iznosila je 532.502 akče²⁵, tj. 44,3%.

Službenici u tom organizmu mukata (*emini, pisari, šafari, nadzor-nici na skelama i brojači*) bili su pogotovo domaći ljudi. Između osmorice emina u spomenutom deceniju (1565—1575) spominju se, istina, dvojica iz Sarajeva, dok su ostala šestorica iz tuzlanskih kasaba. Od devetorice pisara u Donjoj Tuzli ne vidi se da je i jedan sa strane, dok između desetorice pisara u Gornjoj Tuzli, *katib Osman* je bio rodom iz sela Doljana u sarajevskom kadiluku, dok je *katib Husein, sin Milutinov* bio iz sela Paoče u donjotuzlanskoj nahiji. Između petorice šafara u Donjoj Tuzli i desetorice u Gornjoj Tuzli ne vidi se da je ma ko bio sa strane, svi su bili iz jedne ili druge kasabe ili iz sela tih nahija. Među zakupnicima i šafarima bilo je i nešto kršćana, dok su emini i pisari bili svi muslimani²⁶. Karakteristično je da su se svi ti službenici mogli istovremeno pojaviti i kao zakupnici. To pitanje teško je u potpunosti rasvijetliti dok se ne bi sistem mukata sagledao i rasvijetlio iz svih aspekata.

Još ćemo spomenuti nešto o plaćama tih službenika. Zakupnici su u samom zakupu imali svoj materijalni interes, dok su ostali službenici smatrani državnim službenicima i njihove plaće (dnevnice) isplaćivane su na račun države iz sredstava samog zakupa. Svakako su te plaće nešto varirale na raznim stranama i u zakupima različitog značaja i različitog finansijskog efekta. U tuzlanskom eminluku su te plaće u 7. i 8. deceniju izgledale ovako: *emin* kao najviši službenik imao je dnevnicu između 24 i 25 akči; *pisari u Donjoj Tuzli* do 1568. između 4 i 5, a kasnije između 7 i 10 akči; *pisari u Gornjoj Tuzli* do 1568. 3 akče, a kasnije između 7 i 10 akči. Samo je *katib Hizir* u Gornjoj Tuzli od 2. I 1569. imao dnevnicu 13 akči jer je ujedno vršio i službu naiba donjotuzlanskog kadije (*kitābet me'a niyābet Memleha-i zīr*). Šafari su i u Donjoj i u Gornjoj Tuzli imali dnevnicu po 4 akče, izuzimajući godinu 1569/70, kada su Mehmed, sin Bajazidov u Gornjoj Tuzli i šafer Alija u Donjoj Tuzli imali dnevnicu po 10 akči, što bi značilo da su pored te službe vršili još neku službu²⁷.

dulahov iz Donje Tuzle, kao šafar i ujedno zakupnik i, na kraju, nazir Omer. U tome periodu trogodišnji iznos zakupa iznosio je, kako je spomenuto, od 1,310.000 do 1,620.000 akči.

²⁴ Isto, fo 243.

²⁵ Isto, fo 230.

²⁶ Isto, fo 195—218.

²⁷ Isto.

U navedenom izvoru ne spominju se nadzornici (*dīdebān*), kao ni brojači na spomenutim skelama i prelazima preko Drine u okviru tuzlanskog eminluka, jer su, u stvari, ti prihodi u cjelini bili sitni. Spomenućemo plate sa nekih susjednih skela. Tako se, na primjer, dnevnic pisara na skeli u Gradiškoj kretala između 10 i 20 akči, a u Šamcu između 5 i 10 akči. Pisar koji je 1571. godine vršio tu službu na tri skele: u Gradiškoj, Brodu i Sikirevcima, imao je dnevnicu 15 akči. Dalje, dnevnic nadzornika u Gradiškoj kretala se između 5 i 8 akči, a u Dubočcu i Kobašu između 4 i 8 akči. Zatim, brojači na skelama u Šamcu i Sikirevcima imali su dnevnic između 3 i 4 akče²⁸.

Do danas je poznata samo jedna zakonska odredba o tuzlanskim solanama koja uglavnom objašnjava i reguliše promjene nastale u kapacitetu proizvodnje između dva popisa, između 1533. i 1548. godine, te mijenja odnose proizvođača, tj. udjele direktnog državnog angažovanja i udjele privatnih proizvođača-zakupnika, ponavljajući pri tome poreske povlastice angažovanog stanovništva²⁹. Sada možemo pouzdano reći da je takvih odredaba bilo više, toliko koliko je bilo popisa ovog područja od njegovog proglašenja carskim hasom, jer je očividno da je proizvodnja stalno rasla i da je prilikom svakog popisa trebalo sankcionirati zatečeno stanje. Osnovna zakonska odredba morala je biti donesena 1477. godine prilikom uspostave hasa. Zatim je to područje do 1512. moralo još bar jednom biti popisano, pa su poznati popisi oko 1512. i 1533, tako da je objavljena odredba morala biti najmanje četvrta po redu. Tim odredbama utvrđen je uvijek nivo proizvodnje, državni prihodi, odnos države i zakupnika i poreske povlastice angažovane raje.

Povlastice solara uopće, i raje koja je doprinosila toj proizvodnji, kao što je slučaj u tuzlanskim nahijama, bile su značajne, one su svugdje bile iznad vlaških poreskih povlastica. Tako je, na primjer, 1580. godine u nahiji Dračevici 158 solara filuridžija, koji su radili u novskim solanama, bilo oslobođeno ne samo od poreza *avariz-i divaniye i tekaliḡ-i örfiye* nego u sezoni proizvodnje nisu plaćali ni filuriju³⁰. Takav je slučaj, uglavnom, bio i u dvjema grbaljskim nahijama, kao i u poljičkoj nahiji zbog angažovanosti u istoimenim solanama. Isto je tako bilo povlašteno i stanovništvo dviju tuzlanskih nahija, tj. tretirano je kao zemljoradnička raja sa povlasticama solara. Međutim, nema sumnje u to da su i te nahije od početka turske vlasti bile dobrim dijelom naseljene i vlasima, ali su oni, vjerovatno, još od proglašenja carskog hasa tretirani kao solari, a ne kao vlasli, tako da popis vlahu u zborničkom sandžaku iz 1528. godine nije evidentirano vlahu u tuzlanskim nahijama. Kako su u to vrijeme vlasli naseljavali sve okolne nahije³¹, bilo bi upravo čudno zašto bi zaobišli samo tuzlansko područje. Povlastice stanovništva dviju tuzlanskih nahija zbog službe u proizvodnji soli bile su zakonima zagarantovane. Stanovnici sela u obadviije nahije su preko cijele godine naizmjenice pribavljali solanama drvo. U zborničkoj kanunnami iz 1548. godine stoji: *...a raja hasova Solane na drvo služi slanicama, od starine je oslobođena od divanskih nameta i izvanrednih tereta. Kako i ljeti*

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ TD, No 574, *Defter-i rusum-i eflakan-i vilayet-i Novi*, str. 129.

³¹ TD, No 405.

i zimi prevoze kolima drva i imaju mnogo životnih troškova, zavedeno je u starom defteru da se od njihovih žita uzima desetina, a da se salarija ne uzima³². Isto tako izvjesno poresko oslobođenje gradskog stanovništva bilo je vezano i za usluge u proizvodnji soli, a ne samo zbog toga što je to stanovništvo bilo zanatlijsko. U svima popisima iz XVI vijeka se naglašava: ... na osnovu carske zapovijedi koju posjeduje to stanovništvo je, zbog pomoći koju ukazuje pri proizvodnji soli, kao i stanovništvo svih ostalih has-solana, oslobođeno od avarizi divanije³³.

Kako je već istaknuto, način proizvodnje razabire se iz samih imena kojima su te solane dolaskom turske vlasti nazvane: *Solane na drvo* (Ağaç Tuzla; Memleha-i çob; Memleha-i diraht) čime je naglašena razlika između tih i morskih solana. So je uglavnom iskuhavana u plitkim bakrenim kazanima (tavama, promjera 1,5 m), na otvorenim prostorima, u središtima obadviiju kasaba, gdje su dan-noć gorjele vatre. Takvu proizvodnju tuzlanske soli zatekao je i opisao Dubrovčanin Atanasije Đorđić, 1626. godine. On još ističe da se so za stoku dobivala u iskopanim jamama u zemlji u čijim je središtima podržavana vatra, a naokolo lijevana slana voda koja se tako brzo isparavala. Đorđić spominje isto tako i korištenje sunčane toplote u toj proizvodnji na taj način što se kroz gusto pletena velika sita od pruća polagano puštala slana voda na kojima se brzo taložila so³⁴. To je bilo moguće zato što tuzlanska slana voda ima maksimalnu koncentraciju soli, u nekim bušotinama danas sadrži 24—25% NaCl, pa se od 100 l slane vode dobije prosječno 32 kg čiste soli³⁵. Na ovaj posljednji način proizvodnje mogao bi da ukazuje i naziv: *Memleha-i çob* (çob = šiba, prut — pored drugih značenja).

Komparirajući iznesene najranije vijesti o tim solanama (1478) sa podacima sadržanim u kanunu, nastalom oko 1548. godine³⁶, gdje se iznosi nivo produktivnosti prema ranijem carskom defteru, tj. prema stanju iz 1533. godine, vidi se da je proizvodnja soli u proteklih 55 godina znatno porasla, a naročito u solani Gornje Tuzle. Tu je dnevni doprinos državi od strane privatnika iznosio 95 akči, a u Donjoj Tuzli 75 akči, što je u obadva slučaja činilo proračunatu vrijednost jednog cijelog dana. Tada je država zadržavala u vlastitoj proizvodnji samo po jedan dan, dok su u ostalih šest dana u jednoj i drugoj solani proizvodili privatni proizvođači — zakupnici. To praktično znači da je državni godišnji efekat u novcu iznosio u Gornjoj Tuzli 34.675, a zajedno sa onim što je ostajalo privatnicima 64.410 akči. U Donjoj Tuzli je državni godišnji efekat iznosio 27.375, a sa privatnim dijelom 50.850 akči. Uzmemo li da se cijena soli nije mijenjala, tj. da je ostao šinik soli 12 akči, to je državni količinski efekat u Gornjoj Tuzli od svega 2.458 kg u 1479. godini poraslo do 1533. na 35.980 kg godišnje, oko 15 puta. U Donjoj Tuzli je u istom međuvremenu državni količinski efekat porastao sa cca 10.667 kg na 29.200 kg, blizu 3 puta. U tim ciframa iskazan je, da-

³² Kanuni i kanun-name, 106, 107.

³³ TD, No 260, fo 60, 77; TD, No 743, fo 55, 68.

³⁴ C. Truhelka, *Nešto o bosanskim solanama*, GZM XII, 1900, 575—580.

³⁵ B. Jovanović, u Kalendaru „Prosvjeta“ za 1941, str. 129—130.

³⁶ Up. A. Handžić, *Zakonska odredba o tuzlanskim solanama*, POF, VIII—IX, Sarajevo 1960, 173.

kle, samo proizvodni efekat od 4/7, tj. samo državni dio, dok proizvodni efekat privatne proizvodnje od 3/7 nije tu obuhvaćen.

Kako se dalje i Donja Tuzla u četvrtom i petom deceniju rapidno razvijala i očito se proizvodnji soli poklonila tu izuzetna pažnja, to su te proporcije uskoro osjetno promijenjene pa je opet prevagnula proizvodnja u Donjoj Tuzli, gdje je 1548. godine državni godišnji prihod od soli iznosio 70.224 akče, a u Gornjoj Tuzli 59.632 akče. Time je proizvodnja u obadvije solane (državni dio) u odnosu na prethodno stanje bila porasla za 68.461 akču godišnje³⁷. U razgraničenju između države i privatnih sudionika bili su mjerodavni dani, tj. proizvodnja se dijelila i efekat njen mjeren je po danima. U zakonu se ništa ne govori o različitim godišnjim dobima koja su takođe morala utjecati na veću ili manju produktivnost.

Proizvodnja je, dakle, od početka stalno povećavana i u jednoj i drugoj solani, samo je taj napredak bio vrlo spor, jer na osnovu tadanjih tehničkih dostignuća nisu se mogle otkriti ogromne zalihe tog bogatstva, a niti unaprijediti tehnološki proces i značajnije povećati prihode. Pa i takva kakva je bila proizvodnja je katkada, kako se razabire iz spomenutog zakona, stagnirala pa i nazadovala jer je u normalnim prilikama so na Jadranu bila relativno jevtina, a karavani natovareni mletačkom solju iz Obrovca išli su upravo preko Tuzle u Brčko, a odatle Savom dalje, pa su u visorskoj nahiji nekoliko sela kao derbendžije čuvali putove soli. Zbog toga što pribavljanje drva nije bilo uvijek lako, a državi su u svakom slučaju morali biti izmireni ugovoreni iznosi zakupnine, bez obzira da li je svaki dan bio iskorišten, kao i zbog toga što su privatnici morali čekati dok se prvo rasproda državna so, mnogi su solari dolazili u krizu i propadali. Da bi se te slabosti popravile država je morala da se znatno više angažuje u toj proizvodnji, a naročito pritiješnjena vanjskim činionicima, posebno stupajući u rat sa Venecijom (1537—1540) i stvorenim novim uslovima usljed obustavljanja uvoza iz mletačkih solana. Tim povodom ona je na prijedlog zainteresovanih lica: *emina, zakupnika i solara* preuzela u vlastitu proizvodnju i tri dana koja su dotle pripadala privatnim proizvođačima, kao i cjelokupno snabdijevanje drvetom obadviju solana, tako da se sudioništvo između države i privatnika znatno promijenilo; država je preuzela četiri, a privatnicima su ostala tri dana u sedmici. Kako su od tada privatnici koristili državna drva pri proizvodnji, to su oni plaćali državi drva izvjesnim naturalnim doprinosom. Uz to se finansijskim preispitivanjem prilikom popisa 1548. utvrdilo da je jedan dan proizvodnje u Gornjoj Tuzli vrijedio 280 akči, a u Donjoj Tuzli 336 akči. Na taj je način dnevni doprinos privatnika porastao u Gornjoj Tuzli sa 95 na 140 akči, a u Donjoj Tuzli sa 75 na 168 akči. Ti podaci znače da je time bio ponovo znatno izmijenjen nivo proizvodnje među tim solanama. U prvom slučaju je dnevni doprinos državi porastao za 45 akči, a u Donjoj Tuzli se taj iznos više nego udvostručio, porastao je za 93 akče. Tako je državni novčani efekat u Gornjoj Tuzli iznosio 59.632 akče, a zajedno sa privatnim dijelom 103.452 akče godišnje. U Donjoj Tuzli je proizvodnja znatno više porasla. Od novčanog državnog dijela koji je prije 15 godina iznosio 31.200 okči popeo se na 70.224 akče, a

³⁷ Isto.

cjelokupan novčani efekat iznosio je 122.738 akči godišnje. Kako se ne primjećuje pad vrijednosti akče ni na drugim artiklima sve do 8. decenija, to je najvjerovatnije i cijena soli do tog vremena ostala stalna. Tako bi sredinom XVI vijeka cjelokupan količinski efekat (državni i privatni) u obadviije solane mogao da iznosi 241.280 kg soli, od čega bi 110.349 kg otpadalo na Gornju, a 130.931 kg na Donju Tuzlu, s tim što je od tih iznosa 4/7 proizvoda pripadalo državi, a u privatnim rukama je ostajalo 3/7 proizvedene soli.

Da je proizvodnja u tim solanama još i 1548. godine mogla, ipak, biti nešto veća nego je spomenutim zakonom zacrtana govori nesrazmjer u visini količinskog doprinosa između jedne i druge solane kojim su privatni proizvođači naknađivali državi cijenu za pribavljanje drva. Taj doprinos bio je u Donjoj Tuzli znatno manji. Dok je zakupnina jednog dana u toj solani iznosila 168 akči, a dnevni doprinos za drva koji se sastojao od *dva sepeta soli po 20 akči*, dotle je taj doprinos u Gornjoj Tuzli iznosio *četiri čabra slane vode po 24 akče*, a dnevna zakupnina 140 akči. Prema tome, u Donjoj Tuzli su privatni proizvođači pored dnevne zakupne cijene od 168 akči plaćali još za drvo naturalnu vrijednost od 40 akči, dok su u Gornjoj Tuzli uz dnevnu zakupninu od 140 akči davali za drvo naturalnu vrijednost od 96 akči, tj. u prvom slučaju je na veću proizvodnju davan manji doprinos, a u drugom slučaju je bilo obratno. Želio sam ovdje ukazati samo na to da je teško primiti takvu kalkulaciju da bi privatnim proizvođačima u Gornjoj Tuzli ostajala dnevna vrijednost proizvodnje od samo 44 akče, a u Donjoj Tuzli 128 akči. U Gornjoj Tuzli proizvodnja bi, prema tome, i tada morala biti nešto veća. Ovdje je nejasna još jedna činjenica koju za sada ne možemo objasniti. Zašto se u zakonu, kada je riječ o naknadi za drvo, kod Gornje Tuzle govori o *slanoj vodi*, a u Donjoj Tuzli o *gotovoj soli*, premda je proces proizvodnje bio isti i u jednoj i drugoj solani. Privatnicima koji su taj doprinos *dobrovoljno i sa zadovoljstvom* davali, kako u zakonu stoji, bilo je, dakle, lakše da u Gornjoj Tuzli daju slanu vodu, a u Donjoj Tuzli gotovu so.

Isto tako može se konstatovati da državna intervencija u tim solanama preuzimanjem četiri dana proizvodnje u sedmici nije dugo trajala, vjerovatno samo za vrijeme trajanja tursko-mletačkog rata (1537—1540), koji se u zakonu spominje, i kada je snabdijevanje solju bilo otežano. Iako taj zakon tretira uglavnom porast proizvodnje u periodu između 1533. i 1548. godine, a donesen je uz taj posljednji popis na koji se pretežno i odnosi, nije u tome popisu intabulirana državna proizvodnja od četiri dana, nego samo po jedan dan u obadviije solane, dok je ostalih šest dana evidentirano u privatnom posjedu uz opisanu svakodnevnu naknadu državi. Takav odnos između države i zakupnika ostao je istovjetan i krajem toga vijeka, jer je proizvodnja soli adekvatno evidentirana i 1600. kao i 1548. godine³⁸.

Da bismo, na kraju, ukazali na daljnji tempo porasta proizvodnje i istakli značaj tih solana u privrednoj istoriji Bosne u turskom periodu navešćemo nekoliko podataka. Iz evidentnog porasta do sredine XVI vijeka može se naslutiti i daljnje, dosta sporo kretanje u tom pravcu. Štaviše, podaci iz deftera XVI vijeka ostali su stalni i prenošeni su

³⁸ TD, No 260, fo 60; No 743, fo 56.

kasnije bez ikakvih promjena. Tako se u jednom dokumentu iz 1786. godine spominje isti nivo proizvodnje kao i u XVI vijeku³⁹, što bi teško moglo odgovarati stvarnom stanju, jer neki napredak u tako dugom periodu morao je biti ostvaren. Da je to tako vidi se iz jednog službenog podatka u 1875. godini. Prema bosanskoj salnami (= kalendar), naime, godišnji količinski prinos u obadvjema solanama iznosio je te godine 317.000 oka (405.760 kg). Ne može se razumjeti da li je u tome iznosu obuhvaćen i cjelokupan privatni proizvodni efekat. Ne navodeći izvore B. Jovanović kaže da je u tursko doba godišnja proizvodnja u obadvjema solanama iznosila oko 640 tona soli⁴⁰. Prema tome, gornji podatak iz salname mogao bi se odnositi samo na državnu so.

Kako je bila relativno malena proizvodnja soli u tuzlanskim solanama, i kako je usko područje u Bosni mogla podmirivati, vidi se iz podataka o kapacitetu ostalih turskih solana na Jadranu. Prema približnim proračunima, na primjer, četiri solane na moru koje su pripadale bosanskoj defterhani mogle su u XVII vijeku da proizvode godišnje oko 3.750.000 oka soli, i to: novska cca 2 miliona, grbaljska cca 1 milion i dvije poljičke oko 750.000 oka soli⁴¹. Dalje se zna da je cjelokupan uvoz soli u Bosnu 1873. godine iznosio oko 8 miliona oka, od čega 7.333.523 oke iz Austrije⁴². Ipak, tuzlanska so podmirivala je u to vrijeme, a i ranije, ne samo usko istoimeno područje nego je transportovana preko Drine i snabdijevala neke kadiluke u tadanjim granicama jugoistočne Bosne. Tako je, kako se iz istog izvora vidi, samo u mjesecu oktobru 1856. godine bilo izvezeno 119 tovara tuzlanske soli u kadiluke: višegradski, pribojski i novopazarski. Svakako se ni približan iznos ne može uzeti za druge mjesece u godini. Ona je, očito, već od ranije izvožena na tu stranu. Već smo spomenuli podatak o naplati prevoznine u 1600. godini od *lađa natovarenih solju* koje su u Zvorniku prevožene preko Drine na drugu stranu.

Na kraju, potrebno je ukazati na to koliko je to prirodno bogatstvo stvarno utjecalo na teritorijalni razvitak tih kasaba, odnosno na stvaranje i održavanje muslimanskih kulturnih ustanova koje su, kao i svugdje, predstavljale kostur građevnog razvitka gradova. Premda tuzlanska proizvodnja soli u okviru privrednog razvitka Bosne nije imala veći značaj, ona je više od svih drugih faktora doprinijela razvitku ovih kasaba. Pored malenog kapaciteta i raznih slabosti proizvodnja soli predstavljala je permanentan izvor prihoda svih onih koji su u vezi s tom proizvodnjom vršili bilo kakve službe, i svi su se uzdigli u viši i imućniji sloj građana i predstavnika vlasti. Sama činjenica što se većina službenika, od šafara do emina, koji su imali samo srednje dnevnice, tokom vremena pojavljuju i kao zakupnici svih mukata ovog eminkluka čija se zakupnina u tri godine kretala, do početka finansijske krize, na preko 1.600.000 akči, i gdje se iznos koji je trebalo unaprijed položiti kretao do više od jedne trećine cjelokupnog iznosa, govori o povoljnom materijalnom položaju tih ljudi.

³⁹ Š. Hodžić, u Članci i građa Zavičajnog muzeja u Tuzli, I, 1957, 76.

⁴⁰ B. Jovanović, isto (Kalendar „Prosvjeta“ za 1941), 128.

⁴¹ Up. A. Handžić, *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, Članci i građa Zavičajnog muzeja u Tuzli III, 1959, 108, 109.

⁴² Isto; Zatim, pojedinačna turska arhivska dokumentacija u Orijentalnom institutu, arhiv, dok. br. 1084 i 3223.

Kakav je bio pravni odnos između države i proizvođača, odnosno kako su privatnici došli u sudioništvo sa državom u toj proizvodnji ni- smo mogli pronaći ni jedan direktan izvor. Ali na osnovu onoga što se zna možemo reći da je država od samog početka dijelove (dane) davala ne samo pod mukatu, nego ih je prosto otuđivala, dajući ih u malikanu. Jer, da je neko mogao uvakufiti nekretnine, pokretnine ili prava morao je biti vlasnik, a kako se od samog početka pojavljuju ljudi koji su svoja sudioništva u toj proizvodnji zavještali, znači da su ih morali prethodno dobiti u malikanu. Već se u zakonu o tim solanama spominje kako se *ustanovilo da su neki dani od onih koji pripadaju radnicima još od ranije zavještani (uvakufljeni) službenicima dviju džamija i za druge potrebe*, a ta zavještanja dogodila su se već u četvrtom deceniju XVI vijeka. Dalje, znamo da je takođe Turali-beg za svoju džamiju zavještao, između ostalog, i cijelu četvrtinu, koja je njegovo vlasništvo, u slanoj vodi u spomenutoj kasabi, kako to stoji u njegovoj zakladnici. Ali u kasnijim izvorima nalazimo iznenađujuće podatke. Naime, podaci o postavljenjima vakufskih službenika i njihovim platama u XVIII vijeku govore da je nastanak sviju džamija i vakufa i u Gornjoj i u Donjoj Tuzli bio direktno vezan za proizvodnju soli. Plaće službenika određivane su mnogo više u *danima slane vode* nego u akčama. U 12 samostalnih i 5 nesamostalnih vakufa, koliko ih se spominje u Gornjoj Tuzli u XVIII vijeku, ili bolje, koliko ih je tu uopće bilo, sve plaće njihovih službenika i drugi izdaci određivani su u *danima slane vode*. Slučajevi koje smo pronašli iznose ukupno 126 i 1/2 dana slane vode u godini, ali sudioništvo (suvlasništvo) vakufa u toj proizvodnji moglo je biti znatno veće⁴³. Isti je slučaj bio i sa vakufima u Donjoj Tuzli. I tu, u 12 samostalnih i 3 nesamostalna vakufa, koliko ih se moglo utvrditi, svi su službenici i drugi izdaci bili isplaćivani u *danima slane vode*. Štaviše, tu je, prema spomenutim izvorima, suvlasništvo vakufa u proizvodnji soli bilo još značajnije; spominje se 190 dana u vlasništvu tih vakufa⁴⁴.

⁴³ Zabilješke u defterima Vakufskog arhiva u Ankari (*Yevmive defterleri*, pod „Memlehatejn”) nisu kompletne, one ne daju ukupan broj službenika u pojedinim vakufima, nego evidentiraju samo povremene promjene na tim mjestima i nova postavljenja, ali iz njih se dovoljno jasno vidi da su svi vakufi bili sudionici u proizvodnji soli. Zbir spomenutih plaćanja u *danima slane vode* u periodu od 1701. do 1774. godine kretao se ovako:

GORNJA TUZLA — (A) SAMOSTALNI VAKUFI: 1) Vakuf Hadži Iskenderove džamije — 48 dana slane vode; 2) Vakuf džamije Alije, amila — 7,5 dana; 3) Vakuf Dragčinove džamije — 1 dan; 4) Vakuf Hadži Huseinove džamije — 7 dana; 5) Vakuf Hadži Bajezidove džamije i mekteba — 9 dana; 6) Vakuf Hadži Hasanova mesdžida (Mostar džamija) — 12 dana; 7) Vakuf mesdžida sandžak-bega Mustafa-bega — 2 dana; 8) Vakuf Ishak-begove muallim-hane (medresa) — 11 dana; 9) Vakuf Bešir efendijina mesdžida — 1 dan; 10) Vakuf Hadži Hajdarova mesdžida — 3 dana; 11) Bali-begov vakuf (kuhinja za siromašne građane) — 9 dana; 12) Vakuf Musalle — 2 dana.

(B) NESAMOSTALNI VAKUFI. Za njihove se objekte danas ne zna. Prema spomenima, funkcija im se u ovom periodu sastojala u intervenciji i održavanju objekata drugih vakufa (popravci, plaćanje službenika), ali nije isključeno da su i oni imali posebne objekte: 1) Hadži Mehmedov vakuf — 5 dana; 2) Hadži Ibrahimov vakuf — 2 akće dnevno (plaća mujezina u Hadži Bajazidovoj džamiji. Samo je ovaj vakuf plaćao u akčama); 3) Hadži Ebu Bekirov vakuf — 2 dana; 4) Davud-begov vakuf — 6 dana; 5) Redžeb-agin vakuf — 1 dan slane vode.

“DONJA TUZLA — (A) SAMOSTALNI VAKUFI: 1) Vakuf Behram-begove džamije i medrese — 34,5 dana slane vode; 2) vakuf Mehmed-agine džamije (Jala) — 16 dana; 3) Vakuf Husein-čauševne džamije (Mustafa, džindija) — 6 dana;

Ti podaci govore da su legatori i osnivači mahala prethodno, najvjerojatnije, predstavljali državne organe u proizvodnji soli (šafari, pisari, emini) ili zakupnike tih prihoda. Oni su na kraju dijelove u toj proizvodnji morali da zadobiju kao malikanu (da postanu vlasnici) da bi ih mogli zavještati. U tatak odnos sa državom mogli su doći ili na čisto komercijalnoj bazi, kupnjom od države, što je najvjerojatnije, ili su od države *neki dani* bili podijeljeni pojedincima u malikanu zbog izvjesnih zasluga, što se moglo dogoditi u početnom razvitku tih kasaba. Ukratko, mnogo više je ta proizvodnja doprinijela podizanju muslimanskih kulturnih ustanova, odnosno teritorijalnom širenju tih gradova, nego je to vidljivo iz naziva samih mahala, budući su samo dvije mahale nosile imena organa u proizvodnji soli (Gornja Tuzla).

Koliki su mogli biti ukupni vakufski udjeli u proizvodnji soli? Budući se znatno kasniji izvori, i u pitanju državnih prihoda od soli, kao i u pogledu stadija razvitka tih kasaba, pozivaju na *carske deftere* i navode adekvatni podaci iz deftera od 1600⁴⁵, to ne znači samo da poslije te godine nisu vršeni popisi tog područja na dotadani način, nego da je i kasnije ostao isti imovinsko-pravni odnos u toj proizvodnji između države i privatnog sektora, tj. da je država i dalje zadržala samo jedan dan u sedmici, a ostalih šest dana ostalo u vlasti privatnika; država je i kasnije, dakle, imala 52, a privatnici 313 dana godišnje. Princip utvrđen spomenutim zakonom o tom učešću sredinom XVI vijeka ostao je i dalje stalno na snazi. Prema tome, vakufi su u obadvije kasabe mogli kao sudionici u proizvodnji soli raspolagati maksimalno sa po 313 dana godišnje, ukoliko su svi dijelovi privatnika bili zavještani, a svakako je većina bila uvakufljena. Tako je proizvodnja soli još u XVI vijeku svojim najvećim dijelom bila prešla u vlasništvo vakufa.

B) Zanatska privreda

Razvitkom zanatstva u Bosni u turskom periodu najviše se bavio H. Kreševljaković koji je, dajući niz radova, to pitanje obradio po pojedinim privrednim centrima. U posebnom djelu naročito je iscrpno obradio razvitak zanatstva u starom Sarajevu⁴⁶. Kreševljakovićevi izvori, međutim, počinju dosta kasno, većinom od XVIII vijeka, to su, uglavnom, kadijski sidžili, očuvani u malom broju i fragmentarno, dok najraniji izvori, tj. turski popisni defteri, nisu mu bili dostupni. Samo su kod

4) Vakuf Turali-begove džamije — 27 dana; 5) Vakuf džamije Köşündže Osman-bega — 9 dana; 7) Vakuf džamije Osmana, čehaje — 4 dana; 8) Vakuf Hadži Hasanove džamije — 23 dana; 9) Vakuf Mehmed efendina mesdžida (Džamija Dželali vaiz Mehmed) — 19 dana; 10) Vakuf Arslan-čauševe džamije — 14 dana; 11) Vakuf džamije gospođe Amber (Tušanjaska mahala) — 12 dana; 12) Vakuf Piriye, samardžije (Mosnik ?) — 4 dana.

(B) NESAMOSTALNI VAKUFI: 1) Hadži Mahmudov vakuf — 6,5 dana; 2) Derviš Hasan-begov vakuf — 4 dana; 3) Tibelića Ahmed-bega vakuf (ovdje iznos nije evidentiran).

⁴⁵ Takav je, na primjer, berat izdat krajem januara 1786. kao odgovor na predstavku stanovništva protiv sakupljača poreza. U njemu se *analogno defteru* navodi u obadvjema kasabama broj mahala, stanovnika i novčani iznosi od proizvodnje soli isto kako je to evidentirano u defteru iz 1600. (Up. Š. Hodžić u Članci i građa I, 75—76).

⁴⁶ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958.

obrade Sarajeva korištena i dva turska službena popisa (1485. i 1530). Za neka područja, štaviše, nije imao nikakvih izvora. Tako, nije uopće obuhvatio gradove sjeveroistočne Bosne sjeverno od Srebrenice: Zvornik, Gračanica, Gornja Tuzla, Bijeljina, Gradačac, Modriča i Brčko. Na Donju Tuzlu ukratko se osvrnuo samo na temelju jednog fragmenta tuzlanskog sidžila iz 1644/45. godine⁴⁷. Prema tome, područje, odnosno gradovi koji nas ovdje direktno interesuju, kao i najbliži gradovi koji su mogli imati međusobni utjecaj u tome razvitku, nisu kod Kreševljakovića obuhvaćeni.

Kako turski popisni defteri iz XVI vijeka pružaju obilje podataka o razvitku zanatstva u našim gradovima, kako izvjesni privredni centri nisu još uopće obuhvaćeni, te kako bi se u svjetlu tih izvora pomjerio redosljed srednjerazvijenih i manjih privrednih centara u Bosni kako ga je postavio Kreševljaković, potrebno bi bilo njegova istraživanja nadopuniti. Kreševljakoviću, pored toga, pripada velika zasluga što je u pojedinostima rasvijetlio razvitak pojedinih zanata u Bosni, kao i organizaciju zanatskih korporacija (esnafi) koje su, čini se, u odnosu na druge privredne centre u Osmanskoj carevini imale u našim krajevima i izvjesne privilegije.

Budući je razvitak gradova i uopće društveno-ekonomski razvitak u Bosni bio u znatnom zakašnjenju iza razvitka na Zapadu, a prije svega još neproučen stadij razvitka srednjovjekovnih gradova i zanatke privrede, te kako je turski period obilježen snažnim procesom urbanizacije gradova, u mnogome se smatralo da je razvitak gradova u cjelini i jedino vezan za turski period. Posebno se u pogledu zanatstva smatralo, pošto je vezano za gradove, da se razvilo samo u vezi s tim građevnim razvitkom, odnosno kao rezultat potreba jednog razvijenijeg društva, tj. da su došli u naše krajeve sa dolaskom turske vlasti.

Zbog nedovoljnih izvora do sada se nije pristupilo posebnom izučavanju zanatstva u našim krajevima u doturskom periodu. O njegovom značaju govori, međutim, više činjenica. Prije svega, zanatstvo je ostavilo traga u toponomastici koju su Turci zatekli. Na raznim stranama sretamo naselja: Kovači, Strelari, Lukari, Štitari, Stupari, Rudari, itd. Arheološki nalazi raznih predmeta, rezultata zanatske djelatnosti: oruđa za obradu zemlje, oružja, kao i drugi finiji predmeti koji su služili feudalnoj klasi govore takođe o razvijenosti zanatstva⁴⁸. Isto tako se u srednjovjekovnim izvorima katkada izričito spominju razni predmeti kao i pojedine zanatlje. Zatim, obrada stećaka, razna zdanja, a posebno utvrđeni gradovi na raznim stranama, najvidniji su dokaz o nivou srednjovjekovnog zanatstva. Sve dok se to pitanje ne rasvijetli neće se moći odrediti ni kvantitativni ni kvalitativni udio onoga što je zatečeno, a šta doneseno u građevnom i ekonomskom razvitku gradova, odnosno u cjelokupnom društveno-ekonomskom razvitku nastalom u turskom periodu.

Izvjesni noviji rezultati nauke bazirani uglavnom na dubrovačkim izvorima od kojih treba istaknuti nekoliko značajnih priloga prof. Desan-

⁴⁷ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, ND BiH Sarajevo, 1961, 96—100.

⁴⁸ Arheološki nalazi iz Bobovca i drugih gradova — up. dr Pavao Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973.

ke Kovačević o zanatstvu u pojedinim bosanskim gradovima⁴⁹, kao i novije posebne studije iz pojedinih vrsta zanata, naročito proučavanje razvitka obrade metala⁵⁰, bacaju na to pitanje novo svjetlo. Rezultati tih istraživanja jesu da je i u doturskom periodu postojala kod nas mnogo razvijenija tehnika obrade raznih materijala nego se to do sada pretpostavljalo.

Turski popisni defteri, naročito oni najraniji, pružaju za neke oblasti vanredne podatke. Oni nas upravo upozoravaju da se značaj i nivo zatečenog zanatstva ne mogu i ne smiju previdjeti. Iako razvitak gradskih naselja nije bio dostigao zadovoljavajući stepen, postojalo je kod nas zanatstva ne samo vezanog za gradska naselja nego mnogo više po selima. U tome pogledu brojne podatke pruža popis oblasti Brankovića iz 1455. godine, iz kojeg se vidi da je postojalo dosta raznovrsno zanatstvo po selima. Tu se primjećuje utjecaj Sasa, rudara kojih je ranije bilo u područjima oko Novog Brda, Vučitrna i Prištine, kao što ih je bilo i u drugim našim rudarskim mjestima. Tako, po selima sretamo kršćane zanatlije sa njemačkim nazivima: šuster, šnajder, majstor i druge. Mnogo je više tih naziva na našem jeziku: strelar, sabljar, kovač, grnčar, kožuhar, kamenar, tesar, krečar, ugljar, ali i na turskom jeziku: topčija, zemberekčija (samostrijelac), tufenkčija (puškar), čelenger (bravar), nedžar (građevinar), dulger⁵¹.

Slične podatke pružaju i popisi tuzlanskog područja. Tu nalazimo nešto zanatlija među kršćanskim stanovništvom okolnih sela kao i u varoši, ali mnogo više onih zanatlija koji su bili prešli na islam i čije je porijeklo vidljivo pa su tu, čini se, Turci zatekli veliki broj zanatlija. Građevni razvitak kasabe jedne i druge predstavljao je upravo priliku za njihovo okupljanje sa sela. Takvo stanje je tu evidentno još 75 godina po dolasku turske vlasti, premda su se dotle mnogi tragovi zatečenog zanatstva mogli izgubiti. Iako su se stare seoske zanatlije, uglavnom, već ranije odselile u grad, održalo se bilo i do sredine XVI vijeka nešto zanatlija kršćana u okolnim selima, pretežno čurčija i terzija, od kojih su neki već bili primili islam⁵².

Premda je zanatska privreda islamizacijom zanatlija bila najvećim dijelom prešla u muslimanske ruke, postojalo je 1548. godine nešto starih zanatlija među kršćanskim stanovništvom Donje Tuzle, jer je to stanovništvo činilo još uvijek 30% od cjelokupnog stanovništva kasabe. Od ukupno 123 kuće u kršćanskom džematu, 12 kuća bile su zanat-

⁴⁹ Dr Desanka Kovačević, *Prilog proučavanju zanatstva u srednjovjekovnoj Bosni*, GDI BiH X, 1949—1959, 279—296; Ista, *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, GDI, BiH, XV, 1964, 19—35; Ista, *Dubrovačke zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici*, GDI BiH XVI, 1965, 25—45.

⁵⁰ M. Karamehmedović, *Bronzani kotlić iz Kraljeve Sutjeske*, GZM, 1965, arheologija, 281—294; Isti, *Umjetnička obrada metala u Bosni u tursko doba*, disertacija u rukopisu.

⁵¹ TD, No 2 m.

⁵² Godine 1548. spominju se takve zanatlije u selima obadviije tuzlanske nahije. U nahiji Donjoj Tuzli: u selu Pločniku = Radica, terzija; u Dolcu = Martin, terzija; u Poljicu = Alagöz, čurčija. U nahiji Gornjoj Tuzli: u selu Grabovici = Ivan, čurčija; u Grabskoj = Alija, samardžija i u Gornjoj Požarnici = Ferhad, samardžija.

lijske, tj. 10% od evidentiranog stanovništva. Među starim stanovništvom spominju se 3 zanatlija⁵³, a među doseljenim devetorica⁵⁴.

Broj, međutim, onih zanatlija muslimana kog kojih je vidljivo kršćansko porijeklo činio je veliki procenat u ukupnom broju muslimana zanatlija jedne i druge kasabe. To su: hajati, nedžari, trgovci, tabaci, hafafi, ćurčije, čizmedžije, mutabdžije, zlatari, tuzdžije, sarači, samardžije, kasapi i drugi. Računajući među zanatlije i trgovce, iz kojih su se oni i razvili, U Gornjoj Tuzli je od ukupno 197 zanatlija kod 31 bilo evidentirano kršćansko porijeklo⁵⁵, a u Donjoj Tuzli je ukupno 190 zanatlija kod 27 bilo vidljivo kršćansko porijeklo⁵⁶. Postavlja se pitanje: jesu li ti novi muslimani zatečeni kao zanatlije kršćani pa kasnije primili islam, ili je primanje islama prethodilo učenju zanata, tj. da li su te zanate zaista Turci tu zatekli ili su ih oni donijeli?

Čini se da primjer susjedne Gračanice pruža odgovor na gornje pitanje. To naselje koje u doturskom vremenu nije predstavljalo varoš, nego rudarsko selo, takođe je prije 1548. godine bilo dobilo status kasabe u kojoj su se dotle razvile 3 muslimanske mahale sa ukupno 106 kuća, od kojih su 82 kuće bile zanatlijske⁵⁷. Iako je Gračanica bila tek dobila status kasabe, što se vidi po tome jer su sve tri mahale nosile imena po njihovim još živim osnivačima a ne po kulturnim ustanovama, i premda su, dakle, najveći procenat tog stanovništva činile zanatlije, nisu, na žalost, u popisu iz te godine označena i imena očeva tih zanatlija, nego samo lično ime i zanat (Ahmed, tabak; Alija, hafaf itd.), pa iz takvog popisa nije moguće utvrditi broj novih muslimana zanatlija. Međutim, nema sumnje u to da su i ovdje kao i u susjednim, tuzlanskim kasabama, dobar broj tih zanatlija bili kršćanski sinovi. Ali tu je evidentna jedna druga važna činjenica, vidljivo je, naime, doseljavanje kršćanskih zanatlija iz okolnih sela. Od 9 evidentiranih došljaka kršćana koji su samo *plaćali resm-i duhan, a ostale poreze po raznim selima*, 8 kuća

⁵³ TD, No 260, fo 77: Milašin, ćurčija; Nikola, terzija i Matijaš, kasap. Zatim se spominju sinovi ćurčije: Vukoje, Pavinko i Radonja, vjerovatno sinovi Milašinovi, ali njih nismo ubrojali među zanatlije.

⁵⁴ Isto, fo 78: ćurčije: Frano i Radonja; terzije: Radonja i Vladisav; zatim „travci”: (travari) Vilak i Vujica; Petar, sarač; Mihovil, dunder i Božo, svirač.

⁵⁵ TD, No 260, fo 56—59: hajati: Alija, s. Mihajla; Ferhad, s. Đure; Nesuh, s. Ivana; Mustafa, s. Ivana; Jusuf, s. Duke; Iskender, s. Matije; Ferhad, s. Pavina; Alija, s. Radina; Husein, s. Vuka; Jusuf, s. Radića; trgovci: Jusuf, s. Jure; Alija, s. Pavina; Šadija, s. Pavina; Nesuh, s. „abdu-laha”; Husein, s. „abdu-laha”; Alija, s. „abdu-laha”; Hajdar, s. „abdu-laha”; tabaci: Balija, s. Jure; Alija, s. Nikole; Alija, s. Đure; Džafer, s. Vilaka; Mehmed, s. Marka; Ferhad, s. Ivka; hafafi: Ferhad, s. Đure; Ferhad, s. „abdu-laha”; čizmedžije: Bajezid Mijočić; Balija, s. Jure; sarači: Jusuf, s. Marka; nedžari: Jusuf, s. Milašina; zlatari: Jusuf, s. Ivka; tuzdžije: Jusuf, s. Milovca.

⁵⁶ TD, No 260, fo 74—77: nedžari: Husein, s. Milutina; Husein, s. Milivoja; Firuz, s. Radana; Mehmed, s. Mihajla; Alija, s. Matije; Husein, s. Radina; Alirad, s. Radihne; hafafi: Kurdalija, s. Nikolin; Husein, s. Marinka; Ferhad, s. Marinka; Ferhad Barani; Mehmed, s. Nikole; Ferhad, s. Janka; hajati: Husein, s. Ivana; Nesuh, s. Vukasa; Hasan, s. Vukasa; Pirija, s. Matije; Kurd, s. Matijaša; tabaci: Husein, s. Milka; Džafer, s. Radivoja; Balija, s. Petra; ćurčije: Balija, s. Vučete; Mustafa, s. Vučete, mutabdžije: Alagöz, s. Radovana; Mustafa, s. Nikole; samardžije: Mustafa, s. Radice; kazazi: Mehmed, s. Vilaka.

⁵⁷ TD, No 260, fo 103—104.

su bile zanatlijske⁵⁸. Iako su ti ljudi bili zatečene kršćanske zanatlije, njihovi zanati nazvani su, ipak, na turskom jeziku jer su vezani za kasabu, a ne na našem ili nekom drugom jeziku, kao što je bio slučaj sredinom XV vijeka u Vukovoj oblasti, dakle, sada: tabak, hafaf, hajat; umjesto ranije: kožuhar, šuster, šnajder, kao što je spomenuto. Prema tome, Turci su u tome području zatekli: ćurčije, hajate, hafafe, kovače i dundere, a, sigurno, i većinu zanata koji su sredinom XVI vijeka postojali u toj kasabi (ukupno 16 različitih zanata).

Na osnovu izloženog možemo pouzdano zaključiti da su i sve navedene zanatlije u kasabama Donjoj i Gornjoj Tuzli, kod kojih je vidljivo kršćansko porijeklo, zatečeni u tome kraju kao zanatlije kršćani. U procesu rapidnog povećavanja gradskog stanovništva i ujedno u procesu islamizacije zanatlije kršćani bili su, dakle, među prvim koji su se okupljali iz sela, jer ih je privlačila bolja zarada, a pristupanje islamu došlo je kasnije. Isto tako je vrlo vjerovatno da su dobar broj i drugih zanatlija kod kojih nije vidljivo kršćansko porijeklo bili novi muslimani u drugom koljenu, tj. da su njihovi očevi zatečeni po selima kao zanatlije kršćani, jer je, u stvari, većina zanata evidentiranih u tim kasabama služila potrebama sitnog domaćeg čovjeka. To je vrlo vjerovatno, ne samo zbog toga što se nigdje ne spominju zanatlije stranci, nego mnogo više imajući u vidu činjenicu što je islamizacija u tome području još prije 1533. godine bila zahvatila oko 30% stanovništva te je sasvim logično da već sredinom XVI vijeka nije moglo biti vidljivo kršćansko porijeklo kod većine zanatlija. Postojanje i zlatara među starim zatečenim zanatlijama u dvjema tuzlanskim varošima (Jusuf, s. Ivka) nije bio nikakav izuzetak, jer je zlatara bilo i u drugim varošima bosanskog Podrinja. U Podkušlatu zlatari se spominju u XIV vijeku (1346, 1363)⁵⁹. To je, svakako, bio dokaz o prometu i izvjesnom standardu u tim varošima.

Sa dolaskom turske vlasti dolazile su i nove zanatlije. Koristeći se znanjima u zanatstvu i tehnici koje su zatekli u Bizantu i drugim pokorenim zemljama Turci su mogli da znatno unaprijede tehniku obrade raznih materijala. Sva ta dostignuća i iskustva služila su prvenstveno vojsci. Poznato je da su se u turskoj vojsci, i operativnoj, i tvrđavskoj, nalazile brojne zanatlije kao i strani stručnjaci, kršćani, koji su po potrebi na licu mjesta lijevali i velike topove. Po kazivanjima nekih savremenika iz XV vijeka vojni logor sultana je po angažovanosti brojnih zanatlija i trgovaca ličio na dio istanbulske zanatlijske četvrti⁶⁰. Tako su i u naše krajeve u prvo vrijeme zanatlije dolazile sa vojskom. Kasnije su razvijeni veliki zanatski centri popunjavali potrebe pojedinih manjih privrednih centara u zanatskoj djelatnosti. To se, opet, događalo prvenstveno prema direktivama i potrebama vojske. Tako se zanatstvo u izvjesnim kasabama nije razvijalo samo u okvirima potreba gradskog stanovništva i okoline, koja je odnosnom privrednom centru bila nužno

⁵⁸ TD, No 260, fo 104; ćurčije: Damjan i Nikša; kovači: Niko i Radovan; hajati: Mafo i Marko; hafafi: Jole i dunderi: Jole (drugi). Deveti pridošlica bio je *Martin hajmane*.

⁵⁹ M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni*, I, SAN, Beograd, 1955, 35.

⁶⁰ Dr M. Hadžijahić, *Neki problemi bosanske privredne historije predkapitalističkog perioda*, Zbornik Ekonomskog instituta, Sarajevo br. 3, 1965, 186.

upućena, nego i preko tih okvira. Neka mjesta su, naime, postala prave radionice za vojsku. U takav jedan zanatski radni logor u drugoj polovini XVI vijeka bila se razvila kasaba Gračanica. U isto vrijeme se u samom Zvorniku bio umanjio ne samo broj zanatlija nego i drugog stanovništva, jer se pri čestim vojnim pohodima u prekosavske zemlje koji su organizaciono potlazili iz tog grada, nalazio upravo na udaru. Naravno, čito se tu umanjio bio broj zanatlija koji su, očito, u procesu razvijanja brojnih kasaba u Srijemu i Slavoniji po potrebi određivani da u njima pomognu razvoju zanatstva. U drugoj polovini toga vijeka Gračanica je bila preuzela ulogu Zvornika kao vojno-zanatskog centra, a koji je kao najvažnija strategijska tačka u sandzaku ostao samo sjedište vojne komande. Angažovanost zvorničkog zanatstva bila je, međutim, dobrim dijelom usmjerena brodogradnji. Nije se uopće znalo da je Zvornik u XVI vijeku predstavljao značajnije brodograđilište. Tu se sredinom toga vijeka, po nalogu rumelijskog beglerbega proizvodilo godišnje preko 200 lađa i šajki. Godine 1536. bilo je naređeno da se u Zvorniku izgrade 154 lađe za prevoz hrane i 56 šajki, te da se upute na smederevsku skelu. Izgradnja lađa više puta je požurivana, iz čega se vidi da taj zadatak nije bio stavljen Zvorniku samo ad hoc, nego je to bila stalna njegova djelatnost⁶¹.

Kako je razvijeno zanatstvo uslojljavalo i opremljenost vojske i građevni razvitak gradova, kao i standard stanovništva, ono je sa najvišeg mjesta forsirano i protežirano. Zbog toga se broj zanata i zanatlija u gradovima brzo povećavao. To se događalo pribiranjem zatečenih zanatlija iz okolnih sela, kao i pridolaženjem zanatlija iz razvijenih privrednih centara. Za razliku od zatečenog zanatstva koje je dotle uglavnom zadovoljavalo potrebe širokih narodnih masa, brojčano zastupljeno više po selima nego po slabo razvijenim i malobrojnima varoškim naseljima, novopridošle zanatlije su predstavljali izučenije kadrove od zatečenih. Kao rezultat civilizovanijeg i bogatijeg društva oni su donosili ne samo veća iskustva u zatečenim vrstama zanatskih djelatnosti: specifičan stil, savršenije alate, nego i nove zanate.

Potrebe različitih društvenih slojeva bile su različite. Viši slojevi imali su i najveće potrebe i prohtjeve. Oprema spahije zahtijevala je finije radove u proizvodnji odjeće, obuće, oružja, opreme konja i slično. Broj te klase zahtijevao je i odgovarajući broj zanatlija koji mogu takve potrebe da zadovoljavaju. To su bile pridošle zanatlije iz razvijenih zanatskih centara. Niži stalež imao je manje prohtjeve, ali je bio brojniji i zahtijevao veći broj zanatlija. Seljak je, opet, u većini zanatskih djelatnosti bio upućen sam na sebe (proizvodnja platna od lana i vune, dunđeri, kovači, samardžije i drugi). Sitnog kasabskog čovjeka i seljaka moglo je da zadovolji zatečeno i novim uslovima donekle prilagođeno zanatstvo. Proces prilagođavanja novom, orijentalnom stilu bio je, međutim, mnogo sporiji nego je tekao proces islamizacije. Na kraju, kod mnogih zanata novi stil se nije mogao ni osjetiti jer sa promjenom poretka, pa i vjere, nije bio promijenjen i način života ljudi. Kovanje pluga i drugih kovačkih proizvoda, profana građevna izgradnja i druge zanatske djelatnosti ostale su iste i prije i poslije dolaska turske vlasti,

⁶¹ BBA, MMV, No 55, *Muhasebe defter-i*, fo 489 god. 1565/6; *Mühimme defter-i* V/267, 341, 394; XIV/211, god. 1570; XXI/236, god. 1571.

a svaka oblast, opet, imala je i svoje specifičnosti kako u zanatstvu tako i cjelokupnom načinu života.

Kako je velika važnost poklanjana zanatstvu vidi se po tome što je povlaštenost gradskog stanovništva bila vezana baš za djelatnost zanatlija, pa je uz njih i drugo kasabsko stanovništvo dobivalo povlastice, tj. bilo je *oslobođeno od avariz-i divaniye i tekali-f-i örfiye*. Te povlastice bile su carskim beratom, takozvanom *mu'āfnāmom* zagarantovane stanovništvu svake kasabe od dana proglašenja kasabom. *Mu'āfnāme*, dakle, nisu posjedovali samo veliki gradovi, kako se to katkad isticalo. Država je i na drugi način favorizovala zanatstvo i zanatlijske organizacije. Budući je naime, u većim gradovima došlo obično i do osnivanja korporacija značajnijih zanata, odnosno grupe srodnih zanata (*esnaf*), to su takve korporacije dobile i značajne administrativno-pravne i finansijske povlastice, regulisane statutarnim odredbama, koje su, opet, s druge strane pomagale državi u vršenju lokalne vlasti. U učvršćivanju tih autonomija i njihove uloge korporacije su dalje bile protkane i religiozno-mističkom niti, na taj način što su pojedini mistički redovi dobili patronat nad izvjesnim korporacijama. Poznat je patronat *istanbulskog ahu-babe* nad tabačkim esnafima u cijeloj Osmanskoj carevini⁶². Od bosanskih gradova pouzdano se zna samo za Sarajevo da su u njemu još u prvoj polovini XVI vijeka formirani neki esnafi, dok se esnafi u gradovima: Mostaru, Banjoj Luci i Travniku spominju znatno kasnije (XVIII vijek). Izvjesne indicije govore da su zanatske korporacije bile formirane u Zvorniku takođe u prvoj polovini XVI vijeka, s obzirom na to da se u njemu u to vrijeme gradske četvrti (*mahale*) nisu nazivale, kao obično, po imenima njihovih osnivača, ili prema kulturnim ustanovama, nego po nazivima pojedinih zanata i to: *Hayatan, Haffafan, Saracan, Keçeciyan, Debbagan, Habbazan ve Bakkalan ve Haddadan, Mu-ytafan i Neccaran*⁶³. Između svih bosanskih gradova tu pojavu sretamo samo u Zvorniku, po čemu se čini da je u njemu do 1548. godine bilo formirano 8 gornjih zanatskih korporacija. U svima ostalim gradovima u Bosni, tj. tamo gdje nije došlo do osnivanja esnafa, odnosi zanatlija (odnos jednog zanata prema drugom, majstora prema kalfi i drugo) morali su biti regulisani prema esnafskim statutarnim odredbama Sarajeva, a čije su, opet, osnovne odredbe bile jednake sa odredbama ostalih esnafa u cijeloj carevini.

Broj i diferencijacija zanata u gradovima ovisili su, uglavnom, od nivoa teritorijalnog i društvenog razvitka tih gradova. Izuzimajući postojeće specifičnosti privrede u pojedinim gradovima, broj i vrste zanata bili su isti u gradovima približno istog nivoa građevnog i društvenog razvitka. Isticale su se dvije osnovne grane: zanati metalurgijske branše i zanati koji su se bavili preradom životinjskih ostataka. Kako su naši krajevi bili bogati raznovrsnom stokom prerađivanje koža u svima gradovima bilo je vrlo značajno, a kožarski proizvodi stalno su se izvozili. Ta grana davala je poseban biljeg i značaj zanatskoj djelatnosti turskog perioda. Premda su se neki zanati koji pripadaju tekstilnoj

⁶² Ömer-Lutfi Barkan, *Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles*, str. 305; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo, 1958, str. 56.

⁶³ TD, No 260, fo 180—184.

grupi i razvili, osnovna grana, tj. tkalačka djelatnost nije se razvila kao treća važna grana gradskog zanatstva nego se razvila samo kao kućna radinost žena i gradu i na selu. Takva proizvodnja lanenog i vunenog platna zadovoljavala je samo potrebe običnog, sitnog čovjeka. Potrebe imućnijih i viših slojeva zadovoljavane su obično iz uvoza. Sve vrste tekstilne robe (svila, vuna, pamuk) uvožene su iz Mletaka, Dubrovnika, Istanbula, Bruse (Burse) i drugih centara te radinosti. Prema nivou i potrebama stanovništva, odnosno veličini grada, diferencirali su se specifični radovi u jednom osnovnom zanatu i nastajali novi zanati. Na taj način se u većim gradovima stalno povećavao broj zanata. Osim Sarajeva kao najvažnijeg zanatskog centra, tuzlanskim kasabama najbliži takav veliki centar bio je Beograd, a pred kraj XVI vijeka i Sremska Mitrovica je bila dobila status šehera i razvila se u značajan zanat-ski centar.

Po razvijenosti zanatstva Gornja i Donja Tuzla su sredinom XVI vijeka bile na istom nivou, a među susjednim kasabama (Zvornik, Šabac, Gračanica) predstavljale su razvijenije kasabe, tj. dolazile su poslije Zvornika. U obadvjema zajedno postojalo je 1548. godine najmanje 26 različitih zanata, koliko ih je, naime, evidentirano u popisu iz te godine i to: tabaci, hafafi, sarači, čizmedžije, čurčije, hajati, terzije, kazazi, mutabdžije, pucari vune i pamuka (halac), kovači, bravari (čelen-ger) zlatari, trgovci, staretinari, kasapi, pekari, aščije, slastičari, solari, grnčari, drvvari, dundžeri, tesari, građevinari i samardžije⁶⁴. Naime, u Donjoj Tuzli bilo je evidentno 19, a u Gornjoj Tuzli 22 različita zanata, s tim što su se neki zanati mogli utvrditi u jednoj a ne i u drugoj kasabi. Ali čim bolje pogledamo vidjećemo da podaci u spomenutom izvoru o broju zanatlija i zanata nisu potpuni i da su zanati utvrđeni u jednoj postojali i u drugoj kasabi. Tako su, na primjer, solari, čizmedžije, grnčari, tesari, pekari i aščije evidentni samo u Gornjoj, dok su, opet, kazazi zabilježeni samo u Donjoj Tuzli. Uz solare, tesari (kamenari) su morali postojati prije u Donjoj Tuzli, gdje je postojalo utvrđenje (palanka) nego li u Gornjoj, a vidimo obrnuto stanje. Treba još napomenuti da je u Donjoj Tuzli broj zanata mogao biti nešto veći i zbog toga što je među stacioniranom vojskom u palanci moralo postojati i majstora oružja čije zanate ne vidimo među zanatima u čaršiji. Isto tako, ako pogledamo zanatstvo susjedne Gračanice koja sredinom vijeka još ni iz daleka nije bila dostigla onaj teritorijalni razvitak koji su dostigle dvije tuzlanske kasabe (svega 3 mahale sa ukupno 106 kuća) i u kojoj nalazimo 19 različitih zanata, među kojima i zanate: sagrdžija, papučija, govžđara, sabljara i nalbanta, moramo zaključiti da su svi ti zanati morali postojati i u Donjoj i u Gornjoj Tuzli, a oni u njima nisu evidentirani.

Broj zanatlija kretao se nekako srazmjerno broju stanovnika u tim kasabama, tj. iznosio je blizu polovinu evidentiranih stanovnika: u Gornjoj Tuzli od ukupno 422 kuće, 197 kuća bile su zanatlijske, a u Donjoj Tuzli od 406 kuća (283 muslimanske i 123 kršćanske) zanatlijskih je bilo 190 kuća, među kojima 12 kršćanskih. Naprama broju evidentiranih zanatlija stajao je približno toliki broj stanovnika kod kojih nije istaknuto zanimanje ili zvanje i to: u Gornjoj Tuzli 188, a u Do-

⁶⁴ TD, No 260, fo 56—60, 74—78.

njoj Tuzli 151 kuća. Prema tome, broj zanatlija u okviru nabrojenih zanata mogao je biti znatno veći.

U obadvije kasabe osobito su dominirali zanati prerade životinjskih koža, od početne faze štavljenja do gotovih proizvoda, dok je metalna struka bila manje diferencirana. Tu karakteristiku tuzlansko zanatstvo nosi u kasnijem periodu u kome su se isticali zanati prerade koža krupne stoke (đon, opanci). Sredinom XVI vijeka najjači su zanati bili: tabački, obučarski (hafaf) i krojački⁶⁵. Primjećuje se da je u Gornjoj Tuzli bio znatno razvijeniji zanat štavljenja, tj. proizvodnja poluproizvoda, dok je u Donjoj Tuzli, opet, bio znatno jači obučarski zanat. U Donjoj Tuzli su još bili naročito brojni krojači, tj. 52 krojačka majstora, što je predstavljalo oko četvrtinu broja svih zanatlija, odnosno oko jednu osminu cjelokupnog stanovništva te kasabe.

Treba još ukazati na to da je u fazi razvoja građevne djelatnosti, tj. sredinom vijeka, postojao relativno dobar broj nedžara u obadvije kasabe, u Gornjoj Tuzli 16, a u Donjoj Tuzli 22, što je ovdje uslovljavalo, uglavnom, postojanje palanke. Dalje, kako se u Gornjoj Tuzli usljed nešto bržeg društvenog razvitka već do polovine XVI vijeka bio formirao priličan broj imućnijih ljudi, funkcionera vlasti, službenika i zanatlija čijim su imenima bile nazvane mahale i čije su potrebe i prohtjevi uglavnom prelazili uslužne djelatnosti domaćih zanatlija, to je ovdje ranije izrastao i dobar broj trgovaca koji su dopremali raznu robu iz velikih privrednih centara. Tako se u toj kasabi još 1548. godine spominje 21 trgovac, dok je u isto vrijeme u Donjoj Tuzli bilo evidentirano samo 9 trgovaca.

Iako u XVI vijeku nema spomena o zanatskim korporacijama u ovim dvjema kasabama, po brojnosti tabaka, obučara, krojača i nedžara mogla su tu postojati sva četiri ta esnafa. Zna se samo da su tabaci u svima kasabama bili organizovani u esnafa, pa je i ovdje taj esnaf morao postojati. Dalje je vrlo vjerovatno da su u obadvije kasabe zanatlije prva tri zanata radili za vojsku, a osobito u Donjoj Tuzli. O tome bi govorilo postojanje 4 katiba u toj kasabi čija je služba trebala biti evidentiranje te proizvodnje. Takvu organizovanu vojnu proizvodnju sretamo pred kraj XVI vijeka posebno u Gračanici. Kako je tu proizvodnju trebalo organizirati i kontrolisati, to je svaki angažovani zanat imao nazira i katiba, pa se u Gračanici 1600. godine među brojnim zanatlijama spominje 20 nazira i 15 katiba⁶⁶.

Daljnijim teritorijalnim razvitkom tih kasaba u drugoj polovini XVI vijeka zanatstvo se dalje diferenciralo, te se broj zanata povećavao. Kasniji turski popisi, istina, ne daju nam o tome pitanju iscrpne podatke kao oni ranije. U fragmentu tuzlanskog sidžila iz 1645. godine, međutim, spominju se u Donjoj Tuzli, osim ovdje navedenih zanata, još i zanati: papučija, gvoždžija, sagragdžija, knjigovezaca, nalbanta i čevabdžija, ali su se oni tu, svakako, razvili znatno ranije nego ih u izvorima nalazimo. Tako se može reći da se u tim kasabama do kraja XVI vijeka bilo razvilo najmanje 30 različitih zanata. Nivo te razvijenosti biće jasniji ako se poslužimo kojim primjerom ostalih gradova. U su-

⁶⁵ Godine 1548, Gornja Tuzla: tabaka 55, hafafa 21 i hajata 36; Donja Tuzla: tabaka 11, hafafa 44 i hajata 52.

⁶⁶ TD, No 743, fo 44—46.

sjednoj Gračanici se, na primjer, do 1548. godine bilo razvilo 19 različitih zanata⁶⁷, a do kraja vijeka taj se broj povećao na 25 zanata⁶⁸. U Mostaru se do kraja XVII vijeka bilo razvilo oko 30 zanata⁶⁹. Mnogo značajniji zanatsko-privredni centar postala je Sremska Mitrovica gdje se oko 1590. godine spominju 52 različita zanata⁷⁰. Svakako, u najveći zanatsko-privredni centar u našim krajevima bilo se razvilo Sarajevo. Tu se do 1530. godine bilo razvilo oko 40 zanata, a prema sarajevskom sidžilu iz 1556/57. taj se broj povećao na oko 50. Diferenciranje i povećavanje broja zanata u Sarajevu bilo je kasnije još brže, tako da se godine 1565/66. spominje tu oko 60 različitih zanata⁷¹. Iz svega izloženog proizlazi da su kasabe Donja i Gornja Tuzla u XVI vijeku po razvijenosti zanatske privrede spadale u red dobro razvijenih srednjih privrednih centara u našim krajevima.

Tržište. Nivo tržišta jedne i druge kasabe bio je, svakako, u skladu sa njihovim teritorijalnim razvitkom, razvijenosti zanatske privrede i proizvodnjom soli. Na te trgove nisu bili upućeni stanovnici samo dviju tuzlanskih nahija nego mnogo šire područje. U XVI vijeku dvije Tuzle predstavljale su, ipak, najveća gradska naselja u oblasti koju su zatvarale četiri rijeke: Spreča, Bosna, Sava i Drina, gdje se nalazilo više manjih trgova (Gračanica, Gradačac, Modrića, Srebrenik, Brčko, Koraj, Bijeljina i Teočak). U drugoj polovini toga vijeka i Gračanica je, kako je istaknuto, bila izrasla u značajniji trg. Na tuzlanske trgove nije bilo upućeno cijelo to područje samo zbog snabdijevanja solju nego i zbog druge robe koja se nije mogla nabaviti na manjim trgovima.

Za razliku od rudarskih i značajnijih trgovačkih mjesta u Bosni, u dvjema Tuzlama nije uopće bilo stranih poslovnih ljudi. Takva tradicija nije postojala ni od ranije, jer stranaca u doturskom periodu nije pogotovo bilo zbog toga što proizvodnja soli, ako je i postojala, nije mogla interesovati ni Dubrovčane ni Mlečane, a nivo samih trgova bio je vrlo malen, zapravo o njima ne znamo ništa. Osim toga, te kasabe su ipak bile zavučene, nisu ležale na značajnijoj saobraćajnici, pa je sva privreda u njima od početka bila isključivo u rukama domaćih ljudi. Da je tu još u doturskom periodu bio izrastao izvjestan broj poslovnih ljudi vidi se po tome što se u prvim turskim popisima mukata spominju domaći kršćani kao zakupnici i šafari u proizvodnji soli, a kasnije njihovi sinovi, novi muslimani. Oni se pojavljuju kao zakupnici i u susjednim rudnicima. Tako su 27. maja 1527. *Hasan, sin Slavkića iz same Tuzle i Radosav, sin Petrića zakupili državnu desetinu od srebra i zlata i kopnenu carinu u rudnicima Hranči i Bohorini, kao i rudnik željeza u Krupnju sa njegovim haskim područjima*⁷². Iz podataka koje smo iznijeli govoreći o solanama vidi se da je u tim kasabama u drugoj

⁶⁷ TD, No 260, fo 103—104.

⁶⁸ TD, No 743, fo 44—46.

⁶⁹ H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Zbornik za narodni život i običaje, knj. 35, Zagreb 1951, 78 i 79.

⁷⁰ TD, No 673, fo 135—142.

⁷¹ N. Filipović, *Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima*, Pregled 7—8, 1953, 71; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 45; Dr M. Hadžijahić, *Neki problemi bosanske privredne historije predkapitalističkog perioda*, Zbornik Ekonomskog instituta u Sarajevu, br. 3, 1965, 170.

⁷² BBA, MMV, No 656, fo 226/227.

polovini XVI vijeka bio izrastao sloj krupnih poduzetnika koji su zakupljivali i krupnije mukate u ovoj oblasti. Tako, Tuzlake sretamo kao zakupnike mukata u Mačvi. Krajem 1568. godine konkurisao je Martin, sin Radočića iz Donje Tuzle⁷³ u zajednici sa Hadži Ibrahimom, sinom Abdulahovim iz nahije Mačve u zakupu mukata mačvanskog eminkluka i nudio iznos od 1,027.494 akče u 3 godine. U toj licitaciji nadmetnuo se Ferhad, sin Muratov iz Gornje Tuzle i zakupio ih za 1,100.000 akči. Zatim je iste te mukate u narednom trogodišnjem periodu zakupio Mehmed, sin Hasanov, takođe iz Gornje Tuzle za 1,200.000 akči⁷⁴. Takvih primjera iz ovog vremena gdje se Tuzlaci uključuju u krupnije poslove u ovoj oblasti, i to kršćani kao i muslimani, ima više.

Iako se te kasabe nisu nalazile na važnijoj saobraćajnici, preko njih je, ipak, prolazio važan karavanski saobraćaj. Već od prije 1548. pa do kraja toga vijeka možemo pratiti uvoz mletačke soli iz Obrovca koji je išao na brčansku skelu i koji je, očito, imao veći značaj. Karavani sa tovarima soli prolazili su upravo preko Donje i Gornje Tuzle, a zatim preko Majevice kroz visorsku nahiju na Brčko. Pravac toga puta određivao je položaj derbendžijskih sela u toj nahiji⁷⁵. Kuda je tačno vodio taj put zapadno od Tuzle u pravcu Obrovca nije nam poznato; vjerovatno je išao starim putom preko Gračanice i Doboja. Svakako je ta okolnost povoljno utjecala na dobru snabdjevenost tuzlanskog tržišta sa robom koja je potjecala iz mletačkog uvoza. Premda u ranijem turskom periodu nalazimo podatke o privrednim vezama samo većih mjesta u Bosni sa dubrovačkim i mletačkim skelama⁷⁶, nema sumnje u to da su takve veze postojale i sa drugim manjim mjestima. Pogledamo li, na primjer, zakon o carini koji je u XVI vijeku vrijedio za Srebrenicu i takav zakon koji je vrijedio za druga mjesta u zvorničkom sandžaku vidjećemo da među njima, u pogledu raznovrsnosti artikala koji su se pojavljivali na trgovima, nema skoro nikakve razlike, premda su u Srebrenici Dubrovčani imali svoju koloniju, dok ih u ostalim gradovima tog sandžaka nije bilo. Razlika je postojala samo utoliko što zakon o srebreničkoj carini spominje još i artikle i oruđa koja su specifična u rudarskoj proizvodnji. Istovjetni su ti zakoni bili i za trgovu u bosanskom sandžaku (Sarajevo). Iz njih jasno proizilazi da je bila živa razmjena svih trgova sa skelama na Jadranu, kako turskim tako i dubrovačkim i mletačkim, bez obzira da li su ti trgovi činili bliže ili dalje zaleđe. Prema tom izvoru na trgovima zvorničkog sandžaka pa, prema tome, i na trgovima u Donjoj i Gornjoj Tuzli sretamo slijedeće, očito, uvozne artikle: badem, pirinač, suho grožđe, suha smokva, kna, boja, kesten, suha riba, usoljena riba, kalaj, maslinovo ulje. Zatim se spominju *tovari robe koji dolaze iz unutrašnjosti; tovari čohe koju donose iz kršćanske zemlje; sezam (susam), sezamovo ulje, griz i druga*

⁷³ Tog istog Martina Radočića nalazimo u Donjoj Tuzli kao stanovnika još 1548. godine, koji se bio doselio iz okoline, a u gradu plaćao samo *dimarinu* (TD, No 260 fo 77). Vidjeti ovdje dio II, pogl. III, bilj. 27.

⁷⁴ BBA, MMV, No 654, fo 230—231.

⁷⁵ Up. A. Handžić, *Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku*, POF X—XI, 1960—61, 144.

⁷⁶ Up. V. Skarić, *Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka*, GZM XLIII, 1931, 2. 55—72; S. Traljić, *Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću*, Pomorski zbornik I—II, Zagreb 1962.

roba⁷⁷. Posebna mjesta na trgovima bila su, očito, određena za prodaju pazarnim danom: platna, željeza i maslinova ulja, jer se u nekoliko tih zakona ističe naplata trošarine za *mjesto na kojem se izvan dućana* prodaju gornji artikli. Raznovrsnost artikala lokalne proizvodnje je bila još veća. Treba samo pretpostaviti sve artikle koji se bili rezultat već nabrojanih zanata, zatim razne žitarice, koje se u spomenutim zakonima spominju na prvom mjestu, proizvode stočarstva, lova, pčelarstva i poljoprivrede uopće koji su, kako se to općenito zna, bili glavni izvozni artikli iz naših krajeva. Kada je govor o goveđim kožama, na više mjesta se u tim zakonima ističe: *a ako se povežu tovari i roba treba da ide izvan grada*... To su dovoljni dokazi jedne žive izvozno-uvodne razmjene svih naših gradova, premda zasada detaljni arhivski podaci o njima nedostaju.

Još ćemo spomenuti neke konkretne podatke o nivou godišnjeg prometa na tuzlanskim trgovima. Naime, na temelju defterskih podataka o porezima koji, premda globalni predstavljaju najrealnije mjerilo visine prometa, moguće je kompariranjem nekih stavki utvrditi razlike u visini toga prometa između jedne i druge kasabe. Tu je, svakako, najvažnija stavka tržne carine (badž). Dok je od 1548. pa sve do 1600. godine stavka badža zajedno sa sitnim porezima: nijabetom, mlađari-nom i badihavom u Gornjoj Tuzli iznosila 3.000 akči godišnje, dotle su te stavke u Donjoj Tuzli iznosile 4.121 akču⁷⁸. Zatim je jedna druga stavka predstavljala, takođe, jasan indikator prometa na tim trgovima, a to je potrošnja vina. Kako je tuzlansko područje u XVI vijeku bilo ujedno i izrazito vinogradarsko, te u mnogim selima ta kultura predstavljala osnovnu privrednu granu, o čemu danas nema ni traga, — to su porezi na proizvodnju i potrošnju vina činili značajnije stavke u državnim prihodima od tih trgova. Tu se primjećuje osjetna razlika među tim kasabama zbog toga što je stanovništvo Gornje Tuzle bilo gotovo isključivo muslimansko, dok je u Donjoj Tuzli bio znatno veći procenat kršćanskog stanovništva, pa je tu potrošnja vina bila neuporedivo značajnija. Tako je u Donjoj Tuzli godišnji badž na vino (2 akče po tovaru) iznosio 2.790 akči, a u Gornjoj Tuzli samo 100 akči. Uporedo s tim išla je i stavka monopola, u prvom slučaju 5.232, akče, a u drugom 540 akči godišnje⁷⁹. Kako muslimansko stanovništvo u principu nije pilo vino postojale su i radnje gdje su se prodavala bezalkoholna pića: neprevreo sok od grožđa, medovina i boza. U Donjoj Tuzli je 1548. godine posebno evidentiran porez na medovinu⁸⁰.

Prema tome, cjelokupan privredni značaj Donje Tuzle bio je nešto veći nego Gornje. Ta razlika ocrtava se već od prije 1548. godine i uočljiva je sve do kraja toga vijeka, i to kako u proizvodnji soli, tako i u cjelokupnom robnom prometu.

⁷⁷ *Kanuni i kanun-name*, 120—121, zatim 45—46, 67—68, 90—91.

⁷⁸ TD, No 260, fo 60, 78; No 743, fo 56, 68.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Isto.

Naselja. I sama imena naselja često puta mnogo nam kazuju. Međutim, radovi iz područja slavenske toponomastike vrlo su malobrojni, ne samo za Bosnu i Hercegovinu, nego i za druge naše zemlje. Iako imena naselja obično nose morfološka obilježja i karakteristike prirodnog bogatstva, ona čuvaju u sebi, takođe, istoriju jezika i posjedovnih odnosa, odražavaju ukratko razdoblja u kojima su ta naselja nastala i razvijala se. Vladislav Skarić je u svom radu o geografskoj nomenklaturi Bosne i Hercegovine¹, koji je te vrste za spomenute pokrajine do sada i najznačajniji, ukazao na izvjesne karakteristike i zakonitosti u nastajanju naziva pojedinih naselja kod kojih su izvjesne zajedničke osobine, morfološke, strategijske, hidrološke i druge uslovile nastanak niza po obliku i značenju sličnih toponima. Značajnije i obimnije djelo P. Skoka iz toponomastike², kao i njegovi drugi pojedinačni radovi, odnose se uglavnom na naše obalno područje i ostrva.

Turci su svuda u našim krajevima zatekli već odavno razvijena i ustaljena naselja sa određenim imenima i razvijenom privredom. Iako su oblast Usoru sa Soli dugo držali Mađari pod svojom direktnom vlašću, nema skoro tragova mađarskom utjecaju u toponomastici. Narod koji je zemlju držao i radio odavno je nadjenuo imena naseljima i zemljišnim površinama, tako da vladajući sloj nije u tom pogledu ostavio tragova. Samo, naselja koja su u antici predstavljala privredne, strategijske i komunikacione punktove, kao i značajne saobraćajnice, veće rijeke (Dunav, Sava, Una, Sana, Neretva) nose predslavenska imena, dok sva druga naselja, površine zemlje i manje rijeke imaju čisto slavenska imena³. Takav je slučaj i sa naseljima u granicama nahija Gornje i Donje Tuzle. Kako što je istaknuto, nekadašnji grad Soli (*Ad Salinas*) vuče latinsko, odnosno rimsko porijeklo, kao što se misli da i rječica Jala (*yalos* = *so*) u svom imenu nosi grčko porijeklo. Sva ostala naselja u spomenutim nahijama imaju, kako se vidi, slavenska imena, premda nam neka po svojim već iščezlim oblicima staroslavenskog je-

¹ V. Skarić, *O geografskoj nomenklaturi Bosne i Hercegovine*, Glasnik Geografskog društva, sv. 13, Beograd 1927, str. 30—53.

² P. Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb, 1950, I, II.

³ P. Skok, isto, I, 11.

zika izgledaju nerazumljiva. Tako nam se na prvi pogled čini da neki toponimi nose izrazito obilježje turskog perioda, kao što je, na primjer, selo Husino u okolini Tuzle, ili selo Hasići (Gornji i Donji), sjeverno od Gradačca, prema Savi. Međutim, Turci su obadva ta sela pod istim nazivima još zatekli⁴. Prema tome, niti je nastanak sela Husina vezan za nekog Husu, a niti selo Hasići za muslimansko prezime Hasića. U Husinu se prva muslimanska kuća pojavljuje punih šest decenija po dolasku turske vlasti, tek 1533, godine⁵, a u Hasićima nema ni jedne muslimanske kuće još ni sredinom XVI vijeka⁶. Vjerovatno je naziv Husina došao od *husa* što u staroslavenskom znači *zasjeda*, otuda i *husar*⁷, a Hasići, vjerovatno od češkog gl. *hašnuti* = gasiti. Isto tako naziv sela Hudeč označava, najvjerovatnije, siromašan, oskudan položaj, mršavo tlo. Naime, u češkom jeziku *hudy* = mršav, siromašan.

Primjećuje se interesantna činjenica da mnoštvu naših toponima na drugim stranama kojima ne nalazimo logično značenje u našem jeziku, to značenje nalazimo upravo u češko-moravskom. Isto tako postoji u našim krajevima više toponima i utvrđenja čija nepromijenjena imena nalazimo po Češkoj i Moravskoj. To je zbog toga što je češko-moravski očuvao više staroslavenskih oblika nego naš jezik. S druge strane ta činjenica govori, opet, o čvrstom kontinuitetu jedne davne opće slavenske kulture⁸.

U vezi sa toponomastikom upada u oči pojava koja je u tuzlanskom bazenu izrazitija nego na drugim stranama u Bosni, a to je da su mnogi toponimi nastali od imena, odnosno prezimena ljudi, koji su naselili, odnosno osnovali dotična mjesta. Ta pojava danas naročito karakteriše mnoga naselja istočne i centralne Bosne. Upadaju u oči dvije vrste tih naziva. Jedni su, očito, nastali, odnosno formirali svoja imena vrlo rano, a drugi znatno kasnije. U tuzlanskoj okolini ta pojava uglavnom datira iz najranijih vremena. Turci su neke od tih naziva i zatekli, ali je najveći broj toponima nazvanih po imenima i prezimenima ljudi nastao, najvjerovatnije, usljed velike imigracije stanovništva i mijenjanja stare etničke strukture vezane za dolazak turske vlasti, tj. za doseljavanje vlaha. Od 81 naselja u nahijama Gornjoj i Donjoj Tuzli, koliko su ih Turci po dolasku evidentirali, 21 naselje (25%) je imalo ime po prezimenima ljudi. To je interesantno tim prije što su prezimena u sred-

⁴ TD, No 171; No 173.

⁵ No 173, fo 7.

⁶ No 260, fo 170, 394.

⁷ Miklošić, Rječnik.

⁸ Na primjer, ime grada Doboja, kako se čini, izvedeno je od češkog gl. *dobiti* = dotući, ili od češkog gl. *dobojovati* = izboriti se, nadjačati (V. Skarić, isto, 35); *Hutovo Blato* — češ. *Chutove blato* = Krasna močvara; *Ubosko* — selo između Ljubinja i Stoca koje leži na istoimenom polju — vjerovatno od češ. *Hubensko polje* — gladno, mršavo polje. To polje je zaista u svom većem dijelu mršavo, jer je zemlja plitka na pločastom kamenu; *Gacko polje* = češ. *Hadsko polje* = usko polje; *Bileća* od češ. *Bilek* = bijelo mjesto, usljed preovlađivanja bijelog kamena — krcnjaka. Dalje, *Višegrad*, naziv za grad, nalazimo takođe kod Praga, zatim na Dunavu kod Pešte (Skarić, isto, 35); *Perna* — selo kod Bos. Krupe, gdje dobro uspijeva raž, od češ. — morav. *perna* = mjesto gdje se mlati žito; u Moravskoj postoji, takođe, selo *Perna*: *Naklo*, selo u Sarajevskom polju, od češ. *nakle* = vlažan položaj. Ali selo *Naklo* postoji i u Moravskoj u blizini Olomouca.

njem vijeku bila rijetka. Ona se, istina, pojavljuju u srednjovjekovnim poveljama počevši od XI vijeka, ali vrlo rijetko, i to tako da se često teško mogu razlikovati od imena. Imena nekih toponima u tuzlanskim nahijama očito liče na vlaške rodove. Druga vrsta toponima, nazvanih po muslimanskim imenima i prezimenima, su znatno kasnije nastala, što je bila posljedica velikih imigracija muslimanskog stanovništva iz Ugarske i Slavonije kada su Turci za vrijeme bečkog rata (1683—1699) izgubili te zemlje. To je, zapravo, u najviše slučajeva predstavljalo povratak u ranija obitavališta davno iseljenog muslimanskog stanovništva u prekosavske zemlje.

Iz ostalih toponima vidi se da je naročito uočljiva karakteristika tla (Polom, Osik, Dol, Dolac, Polje, Poljice, Luka, Priluk, Hudeč), zatim rašće (Lipnica, Šljivica, Jošanica, Grabska, Grabovica, Breznik), prirodno bogatstvo i vode (Solina, Bistrica, Toplana (toplo vrelo), ljudska radinost (Kosci, Vršani, Pogorilica, Požarnica) gdje je naglašeno stvaranje krčevina paljenjem, zatim životinje (Vučjak) i razni događaji. Za neka, međutim, nije moguće reći kakvu tradiciju nose u svojim imenima (Dokanja, Kolovrat, Kikači, Paoča, Modriča, Pasci, Čamuš), ali je sigurno da su slavenskog porijekla.

Prve vijesti o imenima naselja u tuzlanskim nahijama, a to vrijedi i za cijelu oblast Usoru, nalazimo u turskim izvorima počevši od druge decenije XVI vijeka, tj. četiri decenija nakon uspostave turske vlasti. Dotle je to područje ostalo za nauku sasvim nepoznato. Iz turskih izvora saznajemo teritorijalni opseg i administrativnu podjelu područja *Soli*. Kako se relativno uža okolina slanih izvora dijelila na dvije nahije; Gornje i Donje *Soli*, i kako se zna da su se turske nahije obično podudarale sa srednjovjekovnim župama, te da Turci bez osobitih razloga nisu narušavali zatečenu administrativnu podjelu, onda znamo ne samo da se područje *Soli* i prije uspostave turske vlasti dijelilo na dvije župe, nego i to koliki je teritorij obuhvatala svaka od tih župa, odnosno kasnijih nahija. Dotle se, kako je isticano, nije ništa znalo ni o postojanju centralnih naselja u tim župama po kojima su one dobile svoja imena.

Položaj i veličina nahije. Gornjotuzlanska nahija je graničila sa slijedećim nahijama: sa juga Sprečom, sa istoka Završom, sa sjevera Visorima i sa zapada, gdje je granica bila i najduža, sa Donjom Tuzlom. Spadala je među manje nahije u zborničkom sandžaku. U XVI vijeku obuhvatala je 31 naselje, i to 27 sela, 3 naselja čifluka i 1 naseljenu mezru. Značajnija sela bila su: *Solina* koje se prije sredine tog vijeka razdijelilo na dva sela (*Solina* i *Šetikovići*), *Grabska*, *Donja Požarnica*, *Dokanj* i *Grabovica*, koja se prije 1548, takođe, podvojila na mahale odnosno sela (*Grabovica* i *Dlačić*). Manja sela bila su: *Polom*, *Gornja Požarnica*, *Osik*, *Popodol*, *Rogodići*, *Pusti Kolovrat*, *Dobrinje*, *Križohna*, *Zlopavići* i *Završ*. Najmanja naselja bila su: mezra *Destin Dol*, kao i čifluci: *Matijevići*, *Milanovo* i *Radin*.

Obadviije tuzlanske nahije gotovo u cjelini pripadale su carskim hasovima. Kako je poznato, u carske hasove spadali su izvori posebnih dohodaka koji su obično još od ranije predstavljali regalna prava, odnosno posjede vladaoca, kao što su: rudnici, kovnice, solane, skele i značajni rudarski i drugi trgovi. U carske hasove spadali su obično i

porezi od vlaha stočara koji su u velikom broju naselili zbornički sandžak. Ali u carske hasove su redovito spadala i šira područja oko rudnika i solana, tj. sva okolna naselja čije je stanovništvo bilo direktno uklopljeno u proizvodnju ili je vršilo izvjesne pripremne radove, kao što su: dovoženje drva i paljenje i pribavljanje uglja i drugi slični poslovi. Zbog toga su i naselja tuzlanskih nahija, uglavnom sva, bila u sklopu carskih hasova od početka turske vlasti pa kroz cijeli XVI vijek, a i kasnije nije u tom pogledu bilo nikakvih promjena. Samo nekoliko manjih perifernih naselja, uglavnom spomenuti čifluci i mezre, pripadalo je malenim knezovskim timarima, jer je u svakoj od tih nahija postojao po jedan knez timarlija, starješina vlaške knežine. Oni su pred kraj toga vijeka izgubili timare, odnosno povlastice njihovih potomaka svele su se samo na posjedovanje u poreskom smislu povlaštenih baština, čifluka, mezri i zemina, a nisu ih više posjedovali u smislu timara. To je bila opća pojava u tome sandžaku u drugoj polovini XVI vijeka.

Prikazujući naselja ove kao i donjotuzlanske nahije nastojali smo, koristeći sve poznate popise u tome vijeku, a naročito dva detaljna iz 1548. i 1600. godine da pružimo najznačajnije činjenice: topografiju, tj. ubikaciju naselja, stanovništvo, njegov broj i kretanje u tom razdoblju. U tom smislu sastavni dio tog prikaza čine tabele. Dalje se nastojalo istaknuti vezu između sela i grada, islamizaciju i seobu seoskog stanovništva u kasabe, što je naročito uočljivo u periodu brzog širenja dviju tuzlanskih kasaba, tj. u četvrtom i petom deceniju tog vijeka. Isto tako su svugdje istaknuti posjedi kasabskog stanovništva, tj. čifluci, vinogradi i baštine koje su imućniji stanovnici kasaba: vojnici, zanatlije, trgovci i drugi kupovali na selu, i to obično na selima odakle su porijeklom i poticali. Zatim je kod svakog naselja istaknuto još glavno obilježje privrede. Kako se iz toga vidi, vinogradarstvo je u većini sela tih nahija činilo osnovnu privrednu granu u XVI vijeku. Danas međutim, na tu kulturu upozoravaju samo rijetki nazivi površina zemljišta: Vино, Podvino, Vince, Vinograd itd.

Kako su zemlje i posjedi imali različit tretman, kao što su mulkovne zemlje: vinogradi, vrtovi, voćnjaci i okućnice, zatim: baštinske zemlje, čifluci, zemini i mezre, te vanbaštinske zemlje, to su kod oporezivanja i nasljeđivanja te karakteristike imale svoj značaj i razlike. Od nekih kultura su, opet, porezi različito naplaćivani, kao što je slučaj kod vinograda. Tako, od nemuslimana uziman je ušur od vina, a od muslimana je porez od vinogradarstva naplaćivan prema veličini vinogradarskih površina. Zbog toga se pri analizi tih činjenica kod pojedinih naselja susrećemo sa specifičnostima i razlikama kod jednih i drugih stanovnika.

Redoslijed sela ostavljen je onakav kako su ta sela popisivana u većini popisa u XVI vijeku; svaki puta gotovo istim redom. Takav redoslijed ima svoje opravdanje, uglavnom, iz aspekta timarsko-spahijske organizacije, ali je on često puta bio indikator i za ubikaciju izvjesnih naselja, tj. išao je obično i izvjesnim redom sa teritorijalnog gledišta. Zbog toga nismo ta naselja poredali abecednim redom.

1) DVORIŠTE. Samo ime označava predvorje značajnijeg objekta, odnosno predgrađe značajnijeg naselja.

U najranijem popisu ovog područja, oko 1512. godine, Dvorište je evidentirano kao prvo naselje u nahiji Memleha-i Bālā u kojem je održavan i nedeljni pazar⁹. Drugih podataka taj izvor ne pruža ne samo za ovo, nego ni za jedno naselje u tuzlanskim nahijama. Iz njega saznajemo samo poimenična sela koja je obuhvatala jedna i druga nahija, kao i to da su obadvije nahije u cjelini pripadale carskom hasu, ali ne znamo kakva je bila i naseljenost tih sela. Taj popis nije evidentirao uopće ni centralno naselje te nahije, Gornju Tuzlu, kao ni Donju. O tome je govoreno ranije. Međutim, da su ta naselja u to vrijeme postojala jasno govori sljedeći popis iz 1533. godine. Tu je zabilježena *Varoš Memleha-i Bālā*, a posebno *selo Dvorište*, kao najbliže selo te varoši, odnosno kao njena neposredna periferija¹⁰.

Dvorište je bilo ne samo selo srednje naseljenosti sa primićurom na čelu (up. tabele), nego se u njemu nalazila i katolička crkva sa franjevačkim samostanom. Neposredno vezano za varoš Gornje Soli i selo Dvorište je dijelilo sudbinu same varoši iz koje je izrastala i širila se muslimanska kasaba. Kako je već ranije istaknuto, potiskivanjem franjevac iz Dvorišta i nestankom crkve i samostana, početkom petog decenija XVI vijeka, Dvorište se više ne spominje kao selo nego je postalo jedna od muslimanskih mahala Gornje Tuzle. Time se u izvorima Dvorištu izgubio svaki trag. Katoličko stanovništvo dijelom je pristupilo islamu, a dijelom otišlo za franjevcima prema Gradovrhu gdje su odlaskom iz Gornje Tuzle bili podigli novu crkvu sa samostanom.

Gdje se pobliže nalazila varoš i do nje nekadašnje selo Dvorište razmatrali smo ranije prikazujući teritorijalni razvitak kasabe Gornje Tuzle.

2) **POLOM.** Oдавno ne postoji. Nalazilo se u dolini Jale, južno od Gornje Tuzle, u blizini iste kasabe. Danas se prema gruntovnici tu nalaze pod imenom *Polom* velike površine kultivisane, nenaseljene zemlje. To su zemljišta u površini od preko 7 ha i to: livade, oranice, šume i šljivici¹¹. Ime je dobilo, očito, po polomljenim površinama od erozije. I danas, idući uz Jalu od Simina Hana, vide se površine razderane erozijom.

Uporedo sa razvitkom i širenjem kasabe Gornje Tuzle to selo je izgubilo dobar broj svog stanovništva u korist te kasabe. Odlazilo je u grad, prihvatilo islam i počelo se baviti gradskom privredom. Od 1533, kada je predstavljalo srednje naseljeno selo sa primićurom na čelu (31 kuća sa 5 mudžereda), pa do 1548. nije tu ostala ni polovina ranijeg stanovništva (up. tabele). Da je opadanje tog sela bilo zaista u vezi sa razvitkom obližnjeg grada vidi se po porijeklu izvjesnih novih muslimana u spomenutoj kasabi. Neki od njih i dalje su držali u tome selu

⁹ Karey-i Dvorište bazar-i durur, an kist-i bac-i bazar ve niyabet = 3.520 akçe — TD, No 171, fo 2; Ranije sam selo *Dvorište* čitao kao *Izvorište* (up. POF, VIII—IX, 1958—9, str. 175; Članci i grada III, Tuzla 1959 str. 70). U stvari, tako se iz stare ortografije bez dijakritičkih znakova i moglo čitati. Međutim, kada sam pronašao i na drugim stranama istoimena sela čitljivije napisana (up. TD No 260, fo 368 — Selo *Dvorište* u nahiji Šubinu), uvidio sam da je moja ranije čitanje ovog toponima u Gornjoj Tuzli bilo pogrešno i da ga treba čitati *Dvorište*.

¹⁰ TD, No 173, fo 5.

¹¹ Katastarska općina (K.o.) Gornja Tuzla, Z. knj. ul. 2399/4, 15, 40; 2479; 2484; 2485/1, 2; 2401; 2402.

očinske baštine, a već odavno su postali stanovnici kasabe. Tako je jednu muslimansku baštinu, tj. baštinu koja je islamizacijom postala muslimanska držao novi musliman Džafer, sin Radinov¹². Džafer je očito rajetin, rodom iz tog sela, jer je imao i brata u tom selu, Matiju, sina Radinova, koji nije bio na baštini. Ali Džafer nije više živio na selu nego u kasabi Gornjoj Tuzli. Tamo su se preselila i druga njegova islamizirana braća: Mahmud Radinov, Mustafa Radinov i Ferhat Radinov, i svi zajedno sa Džaferom bili su nastanjeni u Hadži Iskenderovoj mahali, tj. prvoj, čaršijskoj mahali te kasabe¹³. Ne vidi se čime se bavio Džafer i njegova braća. Neke, opet, kršćanske baštine u tome selu prešle su u muslimanske ruke ne samo islamizacijom nego i kupnjom ili na drugi način. Tako je emin solane u Gornjoj Tuzli, Hajrudin, uspio da u jedan zemin sjedini pet kršćanskih baština i uživa ih kao čifluk, plaćajući 100 akči carskom hasu¹⁴.

Najznačajnija privredna grana bila je vinogradarstvo, zatim uzgoj pšenice. Vinogradi su uglavnom bili u kršćanskim rukama, dok su 4 parcele (9 dunuma) bile muslimanske. Vlasnici muslimanskih vinograda bila su trojica stanovnika iz kasabe, i to dvojica su novi muslimani: Ferhad, sin Abdulahov, obućar (haḡaḡ) iz četvrtke i Alija, sin Abdulahov, trgovac iz druge mahale¹⁵. Da li su i ti vlasnici vinograda bili rodom iz ovog sela i vinograde naslijedili ili su ih kupili ne može se utvrditi.

3) GRABSKA. U popisu iz 1533. zabilježeno je: Grubska¹⁶, a u svima drugim popisima Grabska¹⁷. Pod tim imenom danas ne postoji, a bilo je jedn8 od najznačajnijih sela u ovoj nahiji koje je 1533. brojalo blizu 100 domova. Samo je selo Solina u to vrijeme bilo od njega značajnije.

Proces islamizacije je rano i snažno zahvatio ovo selo. Do 1533. jedna trećina stanovništva bila je prešla na islam, a do 1548. jedna polovina. Značajan je broj tih novih muslimana — rajetina, koji su živjeli na baštinskim zemljama, kao i izvan baština, ili su bili vlasnici vinograda. Takav omjer muslimana i kršćana uglavnom je ostao sve do 1600. godine (up. tabele). U vezi sa procesom islamizacije zapaža je veliko migriranje u kasabu koja se stalno širila. od 1533. do 1548. stanovništvo tog sela bilo se smanjilo za jednu četvrtinu (up. tabele). Ipak su mnogi ostali trajno vezani za rodno selo jer svoje baštinske zemlje i vinograde nisu otuđili. Staviše, život i zarada u gradu omogućivali su mnogima da šire svoje posjede na selu, kupovinom baštinskih zemalja i sadnjom vinograda. Kao da je dolazilo do izvjesne podjele rada i funkcija u izvjesnim zajednicama, tako da su se neka braća odselila u kasabu, primili islam i postali zanatlije zadržavajući i dalje svoje vinograde na selu, dok su druga braća ostali kršćani ili su i oni primili islam, te i dalje ostali na svojim baštinskim zemljama. Takve primjere nalazimo gotovo u svim selima. Tako je 1548. godine Baliija, sin Pavlov, iz ovog sela ostao

¹² Bastina-i Petre der yed-i Icvetko der yed-i Cafer Radin — TD, No 260, fo 60.

¹³ TD, No 260, fo 56—57.

¹⁴ TD, No 260, fo 60.

¹⁵ TD, No 260, fo 56—59, 60.

¹⁶ TD, No 173, fo 5.

¹⁷ TD, No 171, 259, 260, 395, 655, 747.

na očevoj, *Pavlovoj baštini*¹⁸, dok su mu se braća: Ajdin, Alija i Husein, sinovi Pavlovi, prije te godine odselili u kasabu i nastanili u Hadži Iskenderovoj mahali¹⁹. U isto vrijeme je Hizir, sin Nikolin, rajetin bez baštine, imao brata Aliju, sina Nikolina, koji se prije te godine odselio u kasabu i uspio da uđe u krug zanatlija; postao je tabak. Nikola, sin Radičin, očito, njihov otac, koji takođe nije imao baštinske zemlje, bio je još živ. S njim je u selu živio još neoženjeni mu sin Balijsa, sin Nikolin (mudžered)²⁰. Dakle, sva trojica sinova Nikolinih bili su primili islam, od kojih su dvojica ostala na selu, dok je treći bio tabak u Gornjoj Tuzli.

Uparedo sa širenjem grada i gradske privrede sve se više osjećao na selu pritisak gradskog zanatlijskog elementa. To se naročito osjećalo u bliskim i privredno značajnim selima, a naročito u onim koja su ležala na putovima. Takvo je bilo selo Grabska. Islamizacijom baštine su prelazile u muslimanske ruke. Do 1548. godine nastalo je tu 6 muslimanskih baština. S druge strane, do te godine šest kršćanskih baštinskih zemalja, među kojima i dijelovi spomenute Pavlove baštine, koja je, očito, morala biti velika, prešli su kupnjom u posjede zanatlija ili funkcionera vlasti kao čifluci. Tako su nastala tri čifluka srednje veličine: Mahmuda vojvode, Jusufa, sina Hadži Iskenderova, i Nesuha, sina Abdulahova. Sva trojica su stanovali u Hadži Iskenderovoj mahali²¹. Nesuh, sin Abdulahov, bio je trgovac, a Jusuf je, kako se vidi, bio sin osnivača čaršijske mahale, Hadži Iskendera. Taj proces se stalno nastavljao tako da su do 1600. godine, osim ta tri čifluka, nastala i četiri nova muslimanska zemina koji su obuhvatali same kršćanske zemlje²². Pa i pored toga što su mnoge baštine nestajale uklapajući se u čifluke i zemine, broj baština se općenito povećavao, cijepanjem starih, te krčenjem i stvaranjem novih baština.

Glavna privredna grana bilo je vinogradarstvo. Najveće feudalne prihode od ovog sela činili su porezi na vinogradarstvo i vino. Samo porezi od kršćanskih vinograda bili su sredinom XVI v. za jednu četvrtinu veći nego cjelokupni porezi od pšenice koja je po značaju dolazila iza vinogradarstva. Osim toga, značajne površine vinograda bile su u muslimanskim rukama. Vinograde u površini od 1—5 dunuma posjedovalo je tu 35 vlasnika, te je ukupna površina samih tih muslimanskih vinograda iznosila 104 dunuma.²³ Nekolicina njih, obično novi muslimani, bili su stanovnici istog sela, na baštinama ili bez baštine. Drugi su, opet, bili stanovnici kasabe, ali kako su bili sinovi *Abdulahovi* najvjerojatnije, je da su i oni rodом iz tog sela i da su ti vinogradi bili njihova očevina. Veći je broj onih vlasnika muslimana, kod kojih nije više vidljivo porijeklo, jer su još njihovi očevi prije 1533. bili prešli na islam, ali je obično vidljivo njihovo zanimanje. To su, uglavnom, zanatlije i voj-ska: džindije, trgovci, kovači, tabaci, hafafi, čizmedžije i samardžije — te su svi, razumljivo, bili stalno nastanjeni u kasabi²⁴. Ti muslimanski

¹⁸ Baština-i Paval der yed-i Bali Paval — TD, No 260, fo 61.

¹⁹ TD, No 260., fo 61.

²⁰ Isto.

²¹ TD, No 260, fo 56—57, 61.

²² TD, No 743, fo 60.

²³ TD, No 260, fo 61.

²⁴ TD, No 260, fo 56—59, 61.

vinogradi kasnije su se još povećali, tako da je 1600. godine površina pod muslimanskim vinogradima u tom selu iznosila 182 dunuma²⁵.

Gdje se поближе nalazilo to značajno selo? To pitanje nismo mogli pouzdano riješiti ni pomoću gruntovnice. Ali neki elementi ipak pomažu da donekle odredimo njegovu lokaciju: 1) selo se moralo prostirati u dolini Jale, južno od Gornje Tuzle, jer su u selu postojala četiri mlina²⁶, a veće tekuće vode od Jale nema u ovoj nahiji; 2) selo je moralo biti na putu jer je u selu živio jedan samardžija i imao tu vinograd od 2 dunuma²⁷. Taj samardžija, po imenu Alija, nije bio evidentiran kao stanovnik Gornje Tuzle²⁸, pa je jasno da je bio stalno nastanjen u tom selu; 3) Rani i jak proces islamizacije, kao i veliki procenat migriranja u kasabu, upućuje na to da se to selo moralo prostirati u blizini kasabe. Na temelju gornjeg pretpostavljam da se nalazimo na plodnom području oko današnjeg Simina Hana, ili se teritorijalno podudaralo sa tim selom koje je kasnije prema hanu nekog Sime promijenilo i svoje ime²⁹. Na to ukazuje i činjenica što se na područje Simina Hana nadovezuje isto tako vinogradno selo Požarnica, pa su neki posjednici vinograda u Grabskoj imali istodobno vinograde i u Gornjoj Požarnici³⁰. Tako je 1548. godine Ferhad, čizmedžija iz treće mahale u Gornjoj Tuzli, imao 5 dunuma vinograda u Grabskoj i 2 dunuma u Gornjoj Požarnici; Musa, sin Ismailov, kovač iz pete mahale, imao je 2 dunuma vinograda u Grabskoj i 2 dunuma vinograda u Gornjoj Požarnici; Balija, sin Abdulahov, također iz pete mahale, imao je 4 dunuma vinograda u Grabskoj i 2 dunuma vinograda u Gornjoj Požarnici.

4) GORNJA POŽARNICA. Danas poznato selo Požarnicu Turci su zatekli podijeljeno na dva sela: Gornju i Donju. Gornja Požarnica je bila manja, ali je i ona predstavljala srednje naseljeno selo. Godine 1533. imalo je 32 domaćinstva sa primičurom na čelu³¹, kada je proces islamizacije bio tu tek započeo (up. tabele). U periodu bržeg razvijanja kasabe Gornje i Donje Tuzle, od početka četvrtog do kraja petog decenija XVI v., i ovo selo je promijenilo svoj izgled, stanovništvo je daljnjim prihvatanjem islama odlazilo u kasabu.

Već 1548. u selu je ostala samo trećina ranijeg stanovništva; nije više tu bilo ni primičura. Kršćanske baštine, kao i svuda, islamizacijom su prelazile u posjed muslimana, ili su prodajom uklapane u zemine. Te baštine, vinograde i zemine, držali su obično stanovnici kasabe. Od pet kršćanskih baština jednu je držao Jusuf, sin Abdulahov³², a stanovao je u Gornjoj Tuzli³³. Taj Jusuf kao sin Abdulahov bio je, očito, iz tog sela i držao je naslijeđenu očevu baštinu, koja još nije bila službeno evidentirana kao muslimanska. Drugu jednu (muslimansku) baštinu posjedovao je Iskender, sin Prijašinov, koji je, takođe, bio naj-

²⁵ TD, No 743, fo 60.

²⁶ TD, No 260, fo 61.

²⁷ Isto.

²⁸ TD, No 260, fo 56—59.

²⁹ U fragmentu tuzlanskog sidžila iz 1644/45. selo *Simin Han* još se i ne spominje — Gazi Husrevbegova biblioteka, *Tuzlanski sidžil*.

³⁰ TD, No 260, fo 56—59, 61—62.

³¹ TD, No 173, fo 5.

³² Baština-i Andriya der yed-i Jusuf Abdulah — TD, No 260, fo 62.

³³ TD, No 260, fo 56, 57.

vjerovatnije i porijeklom iz tog sela, ali nije tu stanovao³⁴. Neke kršćanske zemlje su, opet, kupoprodajom prije 1548. bile uklopljene u dva zemina. Jedan zemin držao je već poznati emin solane, Hajrudin, a drugi, imam Bedrudin, obadva na službi i stalno nastanjeni u Gornjoj Tuzli. Do 1600. nastao je tu još jedan značajan zemin u koji su bile uklopljene sve preostale kršćanske baštinske zemlje³⁵. Time je sasvim bilo nestalo kršćanskog stanovništva u tom selu, a nije ostalo ni muslimanskog. U selu su te godine evidentirana samo 3 zemina i 3 baštine, i sve su te zemlje držali nasljednici spomenutog emina Hajrudina i imama Bedrudina, a bili su svi stalno nastanjeni u Gornjoj Tuzli. To znači da su sve zemlje tog sela bile pretvorene u selišta gradskog muslimanskog stanovništva.

I ovo selo je spadalo u vinogradarsko područje, u kome je ta kultura predstavljala glavnu privrednu granu. Godine 1548. porezi na vino od kršćanskog stanovništva, izraženi u novcu, iznosili su za 1/6 više nego porezi i kršćanskog i muslimanskog stanovništva na pšenicu koja je dolazila iza vinogradarstva. Osim toga, postojalo je tu još 74 dunuma muslimanskih vinograda čiji su vlasnici bili zanatlije i drugo stanovništvo iz Gornje Tuzle. Karakteristično je da ti muslimanski vinogradi nisu propali nakon povlačenja stanovništva u kasabu. I 1600. godine bile su tu evidentirane iste površine muslimanskih vinograda³⁶, pa su, vjerovatno, bili očuvani i oni vinogradi sa bivših kršćanskih baština koje su islamizacijom i prodajom prešle u muslimanske ruke.

5) DONJA POŽARNICA je bila jedno od značajnijih sela u nahiji. Brz razvitak kasabe Gornje i Donje Tuzle odrazio se i na tom selu. Od 1533, kada je brojalo 76 kuća poreskih obveznika, do 1548. bilo se smanjilo za 17 kuća. Kasnije je broj stanovništva ostao isti sve do kraja XVI vijeka (up. tabele).

Emin solane u Gornjoj Tuzli, Hajrudin, koji je prije 1548. imao po jedan zemin u selima Polomu i Gornjoj Požarnici, kako je spomenuto, došao je u posjed jednog zemina i u ovom selu. Isto tako dvije kršćanske baštine dežao je neki Mehmed, sin Karađozov koji je stanovao u petoj mahali u Gornjoj Tuzli. Kasnije se povećao broj muslimana iz Gornje Tuzle koji su držali kršćanske baštine u ovom selu. Do 1600. godine taj se broj popeo na sedam i kod svih tih držalaca stoji izričito: *stanuje u Gornjoj Tuzli*. Ali iz nekih zabilježaka u izvoru vidi se ujedno da su ti muslimani iz Gornje Tuzle porijeklom kršćani iz ovog sela. Tako za jednu od tih baština stoji: *Baština Marka sina Vučihne, sada u posjedu Hasana, njegova* (Markova) *sina, stanovnika Gornje Tuzle*³⁷. Zatim, za jednu drugu baštinu stoji: *Baština Radosavljeva u posjedu Ivana, sina Pavlova, sada u posjedu kovača, sina Lukina, stanovnika Gornje Tuzle*³⁸. Prema tome, kršćanske baštine su, uglavnom, islamizacijom prelazile u muslimanske ruke.

³⁴ TD, No 260, fo 62.

³⁵ TD, No 743, fo 65.

³⁶ TD, No 743, fo 65.

³⁷ Baština-i Marko veled-i Vučehna hala der yed-i Hasan veledeş sakin-i Memleha-i Bâlâ — TD, No 260, fo 63.

³⁸ Baština-i Radosav der yed-i haddad veled-i Luka sakin-i Memleha-i Bâlâ — TD, No 260, fo 62.

Donja Požarnica je, takođe, spadala u vinogradarsko područje, te je i tu vinogradarstvo činilo glavnu kulturu. Za razliku od sela: Poloma, Grabske i Gornje Požarnice, ovdje su muslimanski vinogradi zapremali malene površine, svega 7 dunuma. Posjednici su im bili dvojica stanovnika iz Gornje Tuzle, dok je Turalija, sin Mehmedov (3 d.), bio rajetin iz istog sela. Inače su svi vinogradi bili u kršćanskim rukama. Porezi na kršćanske vinograde iznosili su 1548. godine znatno više (2.130 akči) nego porezi na pšenicu (1.664 akče)³⁹, dok su 1600. porezi na vino iznosili dvostruko više nego porezi od pšenice⁴⁰.

6) OSIK. Vjerovatno tako nazvano po nagnutom terenu koji osjeca, ne zadržava vodu. Oдавno više ne postoji. Nalazilo se jugozapadno od Gornje Tuzle, u njenoj neposrednoj blizini. Danas se tu pod imenom *Osijek* nalaze površine od preko 10 ha, i to oko 8 ha mirijske zemlje: šume, oranice i livade⁴¹ kao i mulkovnog zemljišta pod šljivicama i voćnjacima nešto više od 2 ha⁴², što ukazuje na nekadašnje domove i njihove okućnice.

Sve dok nije Gornja Tuzla započela svoj brzi razvitak, od početka četvrtog decenija XVI v., selo Osik je predstavljalo srednje naseljeno selo. Godine 1533. imalo je 29 kuća poreskih obveznika od kojih 3 muslimanske⁴³. Poslije te godine bio je ubrzan proces islamizacije, a istovremeno je bila ubrzana i seoba tog stanovništva u kasabu. Tako je do 1548. godine u selu ostalo samo 5 kršćanskih kuća, među kojima jedna na baštinskoj zemlji⁴⁴. Drugog stanovništva nije tu više ni bilo. Šta se s tim stanovništvom dogodilo u razmaku od svega 15 godina lako je pretpostaviti. Kao i stanovništvo drugih sela u neposrednoj blizini grada, i brže nego drugdje, pristupalo je islamu i naselilo u grad. Kasnije se taj broj nije mijenjao, ostao je na istom nivou sve do kraja XVI v., tj. i 1600. g. imalo je to selo samo 5 kršćanskih kuća (up. tabele).

Selo je imalo, takođe, izrazito vinogradarsku privredu. Porezi od kršćanskih i muslimanskih vinograda bili su sredinom XVI v. 6 puta veći od poreza na pšenicu. Većina vinograda bila je u kršćanskim rukama jer u selu i nije više bilo muslimanskih kuća. Ali je postojalo tu 50 dunuma muslimanskih vinograda u posjedu 22 vlasnika, uglavnom zanatlija (od 1—4) d.) koji su stanovali u Gornjoj Tuzli. To su između ostalih: Mehdija s. Jusufov, čizmedžija; Bajazid Mijočić, čizmedžija; Iskender s. Jusufov, tabak; Balijs s. Jusufov, čizmedžija; Bajazid s. Hasanov, tabak; svi iz druge mahale u Gornjoj Tuzli. Još su tu imali vinograde: Velija s. Jusufov, kovač iz treće i Ferhad s. Abdulahov, hafaf iz četvrte mahale u Gornjoj Tuzli⁴⁵. Isto tako je emin Hajrudin imao i ovdje jedan zemin⁴⁶.

Ti su vinogradi, međutim, do kraja XVI v. uglavnom propali. Od muslimanskih vinograda evidentirana je 1600. godine samo jedna par-

³⁹ TD, No 260, fo 63.

⁴⁰ TD, No 743, fo 13.

⁴¹ K.o. Gornja Tuzla, k.č.: 78/13, 40—48, 85/2, 93/2—3.

⁴² K.o. Gornja Tuzla, k.č.: 83, 84, 85/1—2, 92, 93/1, 97, 100, 101/1—2, 102, i 106.

⁴³ TD, No 173, fo 5.

⁴⁴ TD, No 260, fo 64.

⁴⁵ TD, No 260, fo 56—59, 64.

⁴⁶ TD, No 260, fo 64.

cela od 4 dunuma. Računajući po porezima na vino, vidi se takođe, da vinogradske površine kršćana nisu više zapremale ni 1/5 od onih iz sredine XVI vijeka⁴⁷.

7) KAVČIĆI. I ovo selo ne postoji već odavno. Nalazilo se u dolini Jale, sjeverno od Gornje Tuzle, u njenoj neposrednoj blizini. Posljednji put se spominje 1896. kao mahala Gornje Tuzle, kada su među mahale ubrojani i svi okolni zaseoci⁴⁸. To je bilo jedno od manjih sela u nahiji sa primićurom na čelu, očito, vlaško naselje. Za razliku od većine sela, u periodu između 1533. i 1548. godine stanovništvo se tu povećalo, nije selilo u kasabu, ali se ipak, do 1600. smanjilo i došlo na nivo iz 1533. (Up. tabele).

Iako u selu nije bilo muslimanske raje, ipak, od ukupno 7 baština koliko ih je evidentirano 1548, među kojima jedna primićurska i jedna ušrija, tri baštine su držali muslimani koji nisu stanovali u selu⁴⁹ nego, najvjerovatnije, u Gornjoj Tuzli. Jedino je primićur bio musliman, Hasan s. Alijin, i sjedio je na očevoj baštini. Isto tako jedna kršćanska baština bila je do te godine kupnjom pretvorena u muslimanski zemin koji je pripadao Davudu, tabaku iz Gornje Tuzle⁵⁰. Do 1600. broj ranijih kršćanskih baština se cijepanjem i krčenjem bio povećao, ali je istodobno više baštinskih zemalja kupoprodajom ili napuštanjem bilo uklopljeno u muslimanske zemine i čifluke. Tako se te godine pored 5 kršćanskih baština — od kojih je, u stvari, samo jedna bila u kršćanskim rukama, a četiri držali muslimani — spominju tu još 4 zemina i 1 čifluk, za koji se plaćalo odsjekom⁵¹, čiji su posjednici, najvjerovatnije, sjedili u Gornjoj Tuzli.

Od dosad opisanih sela u dolini Jale sva su imala vinogradarstvo kao glavnu kulturu. Kod ovog sela, međutim, to nije bio slučaj, premda je vinogradarstvo i ovdje bilo zastupljeno. Ovdje nije bilo muslimanskih vinograda, a i porezi od kršćanskih vinograda bili su 1548. za 1/4 manji nego porezi od pšenice⁵², a do kraja XVI v. vinogradarstvo je još opalo, tako da su porezi na vino 1600. bili za 2/3 manji od poreza na pšenicu⁵³.

8) KONJIKOVIĆI. Današnje selo sjeverno od Gornje Tuzle. pod samom Majevicom, na putu koji vodi prema Brčkom. Do sada se jedino kod tog sela zapaža normalan prirast stanovništva. Nije bilo na dohvatu grada pa ga uopće nije zahvatila islamizacija. Ni krajem XVI v. nije postojala tu ni jedna muslimanska kuća (up. tabele). Zbog toga nisu tu kroz cijeli XVI v. nastali muslimanski čifluci ni zemini. Sve kršćanske baštine ostale su stalno u kršćanskim rukama.

Vinogradarstvo je i tu bilo razvijeno. Sredinom XVI v. porezi na vino išli su skoro uporedo sa porezima od pšenice. Postojao je tu samo jedan muslimanski vinograd od 3 dunuma čiji je vlasnik Džafer

⁴⁷ TD, No 743, fo 60.

⁴⁸ Up. *Hauptresultate über Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. IV 1895*, Sarajevo, 1896, str. 284.

⁴⁹ TD, No 260, fo 64.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ TD, No 743, fo 64.

⁵² TD, No 260, fo 64.

⁵³ TD, No 743, fo 64.

s. Jusufov stanovao u trećoj mahali u Gornjoj Tuzli⁵⁴. Do kraja XVI v. vinogradarstvo je nešto opalo⁵⁵.

9) SOLINA. Poznato selo sjeveroistočno od Tuzle koje se prostire s lijeve strane solinskog potoka, ispod Gradovrha. To je bilo najveće selo u nahiji. Turci su ga zatekli kao značajno selo, podijeljeno u dva dijela. Još 1512. evidentirano je: *selo Solina sa Šetikovićima*⁵⁶. Sve do sredine XVI v. Šetikovići se spominju kao mahala sela Soline⁵⁷, a kasnije se ta mahala izdvojila kao zasebno selo⁵⁸.

Kretanje stanovništva od 1533. do 1600. bilo je skoro normalno. Ostalo je uglavnom na istom nivou, pokazujući tendenciju opadanja (up. tabele). Prirast nije vidljiv zbog toga što je uporedo sa procesom islamizacije procenat stanovništva u visini prirodnog prirasta fluktuirao u grad. Pristupanje islamu bilo je isto kao i u svima drugim selima, započelo je još krajem drugog decenija XVI v. i u prvoj polovini toga vijeka bilo brojnije nego kasnije.

Godine 1548. muslimani su tu imali samo dvije baštine, jednu *u Solini: baština Hizira, sina Radivojeva u posjedu imenovanog*⁵⁹, a drugu *u mahali Šetikovići: baština Frančiva u posjedu Ahmeda*⁶⁰. Ali muslimani su držali još i 4 kršćanske baštine od 15 kršćanskih baština koliko ih je te godine bilo. Krajem XVI v., međutim, nije više tu bilo muslimanskih baštinskih zemalja, a samo je jednu kršćansku baštinu držao musliman. Ali prije 1587. nastali su tu dva muslimanska čifluka srednje veličine: čifluk Lutfullah efendije i čifluk Hadži Hasana u koje je bilo uklopljeno 6 kršćanskih baštinskih zemalja⁶¹. Međutim, prije 1600. g. ta dva čifluka su nestala, očito su bila uklopljena u jedan veliki čifluk, *čifluk čauša Abasa* u koji je ušlo još nekoliko kršćanskih baštinskih zemalja, a plaćao je 300 akči godišnje⁶².

Izdvajanjem mahala Šetikovića u posebno selo, u drugoj polovini XVI v., selo Solina je, ostalo opterećeno i dijelom poreza koji je otpadao na Šetikoviće. Naime, visina poreza utvrđena 1548. ostala je nepromijenjena sve do 1600. za sva sela u nahijama Gornjoj i Donjoj Tuzli⁶³. rez za onoliko koliko je bilo određeno da plaća selo Šetikovići. Međutim visina godišnjeg feudalnog poreza *sela Soline sa mahalom Šetikovići* (ušrovi izraženi u novcu, pristojbe čifta i ispendže, kao i sve druge pristojbe) utvrđenog 1548. u iznosu od 14.966 akči ostala je kasnije za Tako je, prema tom principu, selu Solini trebalo da bude smanjen po-

⁵⁴ TD, No 260, fo 56—59, 64.

⁵⁵ TD, No 743, fo 61.

⁵⁶ TD, No 171, fo 2.

⁵⁷ TD, No 260, fo 65.

⁵⁸ TD, No 743, fo 58.

⁵⁹ TD, No 260, fo 65.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ BBA, Maliye, No 1457, fo 8, 9.

⁶² TD, No 743, fo 58.

⁶³ TD, No 260, fo 65; No 743, fo 58, 61; — Činjenica što je visina poreza u tuzlanskim nahijama ostala ista i sredinom, kao i krajem XVI v. predstavlja, u stvari, apsurdnu finansijsku situaciju. Normalno bi bilo da su porezi bili i osjetno povećani zbog pada akče i opće finansijske krize u Osmanskoj carevini, koja je nastala pred kraj XVI vijeka kao posljedica ratova i prodora zapadnog kapitala. Ovakva pojava u tuzlanskim nahijama ne znači, međutim, ništa drugo nego priznavanje poreskih povlastica stanovništvu tih nahija. Na tu pojavu ćemo se još osvrnuti prilikom razmatranja seoske privrede (II dio, pogl. VII).

samo selo Solinu, dok je posebno određen porez selu Šetikoviću u iznosu od 3.088 ački. Možda je s ovim u vezi i izvjesno bježanje stanovništva sela Soline. Naime, sakupljač džizje zabilježilo je 1587. godine za ovo selo da se *razbježalo*⁶⁴. Međutim, vidi se da se ta zabilješka odnosila samo na neke stanovnike, jer je tim popisom ipak evidentirano da je selo imalo 20 kuća i 12 baštinskih zemalja.

Solina je predstavljala bogato selo, i to ne samo zbog toga što je plaćalo najveći porez u toj nahiji. Ljepote i plodnost njegovu opjevao je i poznati *pjesnik Vusletija Užićanin* iz XVII v.⁶⁵ Vinogradarstvo je i ovdje bilo glavna privredna grana. Muslimanskih vinograda je, istina, kroz cijeli XVI v. bilo svega 12 dunuma, čiji su vlasnici stanovali u kasabi, ali su velike površine vinograda bile u kršćanskom posjedu. Ne računajući muslimanske vinograde, ušur od vina, tj. prirodni porez kršćana, izražen u novcu u odnosu na ušur od pšenice koja je dolazila na drugo mjesto, odnosio se sredinom XVI v. kao 4,9 : 3,4, a krajem toga vijeka kao 6,1 : 2,8. Vinogradarstvo je tu bilo razvijeno i u drugoj polovini XVII v. o kojem je, kako je spomenuto, govorio i Vusletija.

U granicama sela Soline bio je i poznati Gradovrh na kojem se od početka petog decenija XVI v. nalazio franjevački samostan sa crkvom sv. Marije. Crkvu i samostan podigli su franjevci nakon što su potisnuti iz Dvorišta, predgrađa Gornje Soli na kojem se području bila proširila kasaba Gornja Tuzle. I poslije preseljenja na Gradovrh crkva je zadržala isto ime (sv. Marije) i stalno nazivana crkvom Gornjih Soli, premda se nalazila pored same Donje Tuzle. Prema tome, selo Solina sa Gradovrhom predstavljalo je i kulturno središte katolika iz nahije Gornje Tuzle. Tu se do danas dobrim dijelom održalo staro stanovništvo. I danas tu žive katolici Stipići, a sredinom i krajem XVI v. više baštinskih zemalja posjedovali su: Stipići, Vukići, Vučići i Pejići.

10) ŠETIKOVIĆI. Do sredine XVI v. bilo je to samo mahala sela Soline, a kasnije je izdvojeno kao posebno selo. Prvi put se spominje kao selo 1587. godine. Tada je u selu Šetikoviću naplaćena džizja od 32 kuće, od kojih 8 baštinskih zemalja⁶⁶. Te godine je i za stanovništvo ovog sela zabilježeno *pobjegli*. Ali to bježanje bilo je privremeno, vjerovatno, samo u vrijeme popisa, jer je prema detaljnom popisu nakon 13 godina u selu postojalo 15 domaćinstava (zajedno sa baštinama) više nego je bilo evidentirano prilikom popisa džizje⁶⁷. Danas nije poznato.

⁶⁴ Karye-i Solina girihte — BBA, Maliye, No 1457, fo 8, 9.

⁶⁵ Gazi Husrev-begova biblioteka, E. Kadić, *Kronika*, knj. IV, str. 172—173; U pjesmi od 12 dvestiha na turskom jeziku, koju je Vusletija (tj. Ahmed-beg Pašić zv. Vusletija iz Užica up. Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, str. 105—107) visokim stilom spjevao kao kronostih povodom podizanja jednog dvorca 1666. godine na području sela Soline, govori o ljepotama, plodnosti, divnom izlitištu Tuzlaka, o vinogradima i bistroj i pitkoj vodi u tome selu.

O kakvom dvorcu na području sela Soline govori Vusletija teško je reći. Na sjevernim padinama brda Trnovca, prema potoku i selu Solini, postoji danas značajan turski objekat od kamena, takozvana *baruthana*, o čijem se postanku ne zna ništa pouzdano. Najvjerovatnije je da se ovaj spjev Vusletije odnosi na gradnju toga objekta.

⁶⁶ BBA, Maliye, No 1457, fo 3.

⁶⁷ TD, No 743, fo 61.

Islamizacija nije osobito zahvatila ovo selo, štaviše krajem XVI v. bilo je tu manje muslimana nego sredinom vijeka. Ali osim jedne muslimanske baštine držali su muslimani krajem XVI v. i dvije kršćanske baštine (od ukupno 4 b.) i to: rajetin Ahmed, posjednik muslimanske baštine i Jusuf, džindija, stanovnik kasabe⁶⁸. Komparirajući broj stanovnika i poreze sa stanovništvom i porezima sela Soline, vidi se da je Solina privredno bila znatno jača. Iako je, naime, to selo imalo isti broj stanovnika kao i Solina, porezi su mu bili znatno manji (up. tabele o stanovništvu i privredi).

Vinogradarstvo je i ovdje bilo na prvom mjestu. Postojali su tu i muslimanski vinogradi. Površinu od 17 dunuma vinograda posjedovala su osmorica muslimana: stanovnici kasabe, zanatlije i drugi, dok su znatno veće površine bile u kršćanskim rukama⁶⁹.

11) GRABOVICA. U dva najranija turska popisa zabilježeno je *Grabovica*⁷⁰, a u kasnijim: *selo Grabovac sa mahalom Dlačići*⁷¹, dok je u defteru džizije iz 1587. evidentirano posebno *selo Dlačići*⁷², premda je u općem popisu iz 1600. zabilježeno ponovo *Dlačići kao mahala sela Grabovce*⁷³ (vidi tabele 11a). Nema sumnje u to da se radi o današnjem selu Gornjoj i Donjoj Grabovici sjeverozapadno i jugozapadno od Gornje Tuzle. Grabovica se morala sterati sve do Jale, jer je u tome selu 1548. postojalo 7 mlinova.

Grabovica je bila jedno od značajnijih sela u nahiji, naročito u početku XVI v. U četvrtom i petom deceniju kada su se rapidno razvijale Gornja i Donja Tuzla, stanovništvo se tu bilo znatno smanjilo. Od 87 domaćinstava (sa baštinama) u 1533. godini smanjio se bio taj broj do 1548. upravo za jednu polovinu. Ali u drugoj polovini vijeka stanovništvo je ponovo nešto poraslo, tako da je 1600. godine brojalo 56 domaćinstava poreskih obveznika (up. tabele).

Postojanje značajnog broja baštinskih zemalja ukazuje na starinu naselja. Tu je 1548. dvije baštine držao i knez Korča, sin Markov, stariješina knežine u nahiji Gornjoj Tuzli⁷⁴. Korča je u granicama te nahije imao timar koji se sastojao od jednog malenog sela, naseljene mezre i naseljenog čifluka, a iznosio je 2.000 akči⁷⁵. Vjerovatno je bio i nastanjen u tom selu, a njegove timarske zemlje su se nalazile u blizini Grabovice. I primićur Anto, sin Markov sjedio je tu na svojoj baštini⁷⁶. Dvije baštine je držao i Ivan, ćurčija⁷⁷, čini se, stanovnik tog sela, jer nije evidentiran kao stanovnik kasabe.

Islamizacija je slabo prodirala jer je selo bilo prilično zavučeno. Muslimani iz sela nisu imali baštinskih zemalja, ali su držali pet kršćanskih baština⁷⁸. Rajetin Jusuf, sin Pavlov, stanovnik sela, vjerovatno je bio brat Džafera, sina Pavlova iz Hadži Iskenderove mahale u Gornjoj

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ TD, No 171, fo 2; No 173, fo 5.

⁷¹ TD, No 260, fo 66; No 743, fo 58.

⁷² TD, No 1457, fo 5.

⁷³ TD, No 743, fo 58.

⁷⁴ TD, No 260, fo 66.

⁷⁵ TD, No 260, fo 388—9.

⁷⁶ TD, No 260, fo 66.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

Tuzli⁷⁹, što bi bio dokaz fluktuacije novih muslimana u grad. U drugoj polovini vijeka muslimani iz Gornje i Donje Tuzle došli su bili u posjed mnogih kršćanskih baštinskih zemalja u ovom selu. Tako se 1600. godine 11 kršćanskih baština nalazilo u posjedu zanatlija i drugih imućnih ljudi iz tih kasaba⁸⁰. Među ovima je i Mehmed-beg, sin velikog legatora iz Donje Tuzle, poznatog Turali-bega, držao u Grabovici tri kršćanske baštine⁸¹. Isto su tako kršćanske baštinske zemlje kupnjom pretvarane u muslimanske čifluke. Godine 1587. spominje se ovdje *čifluk* srednje veličine *Mehmeda, sremskog miralaja*⁸², a 1600. još dva čifluka: *Balije, tabaka*, i značajniji *čifluk čauša Abasa* koji je i u selu Solinu imao veći čifluk (v. selo Solina).

Vinogradarstvo je i ovdje bilo razvijeno. Sredinom XVI v. išlo je uporedo sa pšenicom, a krajem vijeka pšenica je bila značajnija. Malo je bilo muslimanskih vinograda. Kroz cijeli XVI v. samo površine od 4—5 dunuma bile su u muslimanskim rukama, a ostale vinograde imali su kršćani⁸³.

12) POPODOL. Danas predio u blizini Gornje Tuzle prema Grabovici. U XVI v. je Popodol bio maleno selo. Još krajem XIX v. zaselak *Popdo* ubrajan je među mahale Gornje Tuzle⁸⁴. U gruntovnici se danas bilježi *Povdol*. Pod tim imenom su evidentirane veće površine: šume, oranice i šljivici⁸⁵.

U četvrtom i petom deceniju XVI v. vidljiv je prelazak kršćanskih baštinskih zemalja u posjed muslimana, kao i to da te zemlje drže redovito muslimani koji stanuju u kasabi. Tako, *baštinu Ivanovu drži njegov sin Hasan*, a *baštinu Ilijinu drži Oruč*, a *sada subaša Pirija*⁸⁶. Od 6 kršćanskih baština 4 su držali muslimani, očito stanovnici kasabe. Tu je od *Božidarovih zemalja* nastao i zemin Jusufa sina Hadži Isken-derova, čiji je otac, Hadži Iskender, bio osnivač prve mahale u Gornjoj Tuzli⁸⁷.

Već krajem XVI v. to selo je evidentirano kao *opustjelo* (harābe, girihte)⁸⁸. Dotle su sve zemlje bile prešle u ruke gradskog muslimanskog stanovništva. Godine 1600. evidentirano je tu bilo samo 6 kršćanskih baština i sve su držali muslimani iz Gornje Tuzle. Osim spomenutog Jusufovog zemina nastala su tu još dva nova: *zemin Pervane, džindije* i *zemin Petrov u posjedu Balije, sina Ejnehanova*, svi nastali od kršćanskih baštinskih zemalja⁸⁹.

Vinogradarstvo je bilo razvijeno, išlo je nekako uporedo sa pšenicom. Četvorica muslimana iz Gornje Tuzle, među njima Jusuf, sin Hadži Iskenderov, posjedovali su površinu od 16 dunuma vinograda⁹⁰;

⁷⁹ TD, No 260, fo 56, 57.

⁸⁰ TD, No 260, fo 66.

⁸¹ TD, No 743, fo 58.

⁸² BBA, Maliye, No 1457, fo 4—5.

⁸³ TD, No 260, fo 66; No 743, fo 58.

⁸⁴ Up. *Hauptresultate über Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. IV 1895*, Sarajevo 1896, str. 284.

⁸⁵ K.o. Gornja Tuzla, k.č. 698, 1171, 1249, 1250 itd.

⁸⁶ TD, No 260, fo 67.

⁸⁷ TD, No 260, fo 56—57.

⁸⁸ TD, No 260, fo 67; BBA, Maliye, No 1457, fo 9, 10.

⁸⁹ TD, No 743, fo 59.

⁹⁰ TD, No 260, fo 67.

kasnije se ta površina smanjila na 11 dunuma. Inače, u drugoj polovini XVI v. vinogradarstvo je ovdje pokazivalo tendenciju opadanja⁹¹.

13) GORNJI I DONJI DOKANJ. Danas poznato selo Dokanj, sjeverno od Tuzle bilo je u XVI v. značajnije selo u ovoj nahiji. Kretanje stanovništva u tom vijeku bilo je normalno, istina, u drugoj polovini nešto se više povećalo (up. tabele). Postojanje u početku većeg broja baštinskih zemalja ukazuje na stabilnost i starinu naselja. Stari stanovnici su: Dragići, Stipići, Šubići i Grgovići, koji su sredinom XVI v. posjedovali baštinske zemlje⁹².

Selo je bilo dosta zavučeno, pa je islamizacija sporo prodirala. Još sredinom XVI v. postojala su samo 2 muslimanska domaćinstva (Hasana sina Radinova i *baština Davudova, u posjedu Alihana*), a jedan veći zemin posjedovao je katib Derviš, sin Alijin, dok su sve kršćanske baštine držali samo kršćani⁹³. Krajem toga vijeka muslimansko stanovništvo, istina, nije se povećalo, ali je drugo muslimansko stanovništvo, obično iz kasabe, držalo polovinu kršćanskih baština, između tih je i *Murat vojvoda* držao jednu takvu baštinu⁹⁴. Od triju baštinskih kršćanskih zemalja na kojima su postojali i vinogradi nastao je još jedan zemin u posjedu Memije, sina Abdulahova, dok je ranije spomenuti zemin Derviša katiba bio pretvoren u čifluk koji je posjedovao Mehmed-aga. Isto tako, nastala su tu još dva nova čifluka. U veći čifluk Abas-čauša, koji je imao svoje čifluke još u susjednim selima, Solini i Grabovici (vid. Solinu i Grabovicu), uklopljeno je bilo 13 kršćanskih baštinskih zemalja, među kojima i zemlje Mustafe Mitrića i kneza Nikole⁹⁵. Zatim je nastao još jedan, nešto manji čifluk od tri kršćanske baštinske zemlje sa vinogradima, koji se 1587. godine spominje kao *čifluk Nesuha, džindije*⁹⁶, a koji je kasnije došao u posjed *Mehmed-čelebije, sina Murata spahije*⁹⁷.

Vinogradarstvo je i ovdje bilo najznačajnija kultura. Sve vinogarske površine bile su, uglavnom, u kršćanskim rukama, osim 2 dunuma vinograda koji je sredinom XVI v. posjedovao katib Derviš, sin Alijin⁹⁸, a krajem toga vijeka Murat vojvoda⁹⁹. Zatim su, kako je istaknuto, postojali vinogradi u sklopu muslimanskog zemina i jednog čifluka.

14) BABINA LUKA. Manje selo, južno od Požarnice. U XVI v. bilo je to srednje naselje sa primićurom na čelu¹⁰⁰. U četvrtom i petom deceniju kada su se obližnje dvije kasabe brzo razvijale stanovništvo se

⁹¹ TD, No 743, fo 59.

⁹² TD, No 260, fo 67 — Danas postoje Grgići, katolici u tome selu.

⁹³ TD, No 260, fo 67.

⁹⁴ TD, No 743, fo 57.

⁹⁵ Taj knez Nikola je, svakako, jedan od knezova u toj nahiji koji je došao na taj položaj poslije kneza Korče, sina Markova (v. selo Grabovicu).

⁹⁶ BBA, Maliye, No 1457, fo 10.

⁹⁷ TD, No 743, fo 57; Taj Murat spahija je, vjerovatno, identičan sa ranije spomenutim Muratom vojvodom.

⁹⁸ TD, No 260, fo 67.

⁹⁹ TD, No 743, fo 57.

¹⁰⁰ TD, No 173, fo 5.

smanjilo za 1/5¹⁰¹, ali se u drugoj polovini vijeka ponovo povećalo¹⁰². U početku nisu tu postojale nikakve baštinske zemlje. Iako se sredinom toga vijeka ne spominje primićur u svojoj funkciji, ipak spominjanje *baštine primićura Todora* uklopljene u jedan čifluk (1548) govori da je selo obično imalo primićura¹⁰³.

Sredinom toga vijeka islamizacija je bila u toku. Nekoliko kršćanskih sinova čiji su očevi imali rajinske baštine tek su bili prešli na islam. Bilo je i takvih koji su se uklopili u vojnički red. Timur, Ejnehan i Pirija, sva trojica džindije, čiji se očevi ne spominju, posjedovali su po jednu baštinu koje su prvobitno bile kršćanske. Oni su sva trojica posjedovali u zajednici i jedan osrednji čifluk koji se sastojao od dvije kršćanske baštine. Oni su tu posjedovali u zajednici i jedan veći vinograd od 12 dunuma¹⁰⁴. Sve to govori da su imenovani bili rodом iz tog sela i da su, vjerovatno, i njihovi starenici pripadali nekom povlaštenom redu. Do toga vremena nastao je tu još jedan osrednji čifluk, *čifluk Alije, sina Perunova* koji se sastojao od dvije kršćanske baštine. Zatim su i 3 kršćanske baštine (od ukupno 6) držali muslimani.

Pred kraj vijeka islamizacija je bila zahvatila 2/5 stanovništva. Većinu kršćanskih baština (5, od ukupno 9) držali su muslimani, raja iz tog sela. Takođe je više kršćanskih baština bilo uklopljeno u čifluke. Osim ranije spomenuta dva čifluka nastala su još nova tri¹⁰⁵. Značajan je bio čifluk Mehmeda, sina Timurova, zatim čifluk Jusufa, sina Alijina koji je obuhvatao četiri kršćanske baštine sa vinogradima¹⁰⁶.

Vinogradarstvo je i ovdje bilo razvijeno. Sredinom vijeka išlo je uporedo sa pšenicom, ali je do 1600. godine opalo i davalo upola manje prinose od pšenice. Veći dio vinograda bio je u kršćanskim rukama. Godine 1548. bilo je tu 14 dunuma muslimanskih vinograda, od čega vinograd od 12 dunuma spomenutih trojice džindija¹⁰⁷, ali do kraja toga vijeka ostala su tu samo 4 dunuma muslimanskih vinograda¹⁰⁸.

15) **ROGODIĆI.** U turskim popisima to selo je različito evidentirano: *Rogodići*¹⁰⁹, i *Rogodina*¹¹⁰. Danas ne postoji. Ali, južno od Gornje Tuzle, s lijeve strane Jale, postoje površine pod nazivom *Roginac* i to mulkovna i mirijska zemljišta: šljivici, oranice i šume u površini od 4—5 ha¹¹¹. Vjerovatno je to nekadašnje selo Rogodići. To je bilo manje selo i moralo se nalaziti u neposrednoj blizini kasabe, jer je već od početka četvrtog decenija postalo izrazito muslimansko.

Do 1548. održalo se jedno kršćansko domaćinstvo i dvije baštine, ali i te baštine su samo nominalno bile kršćanske, jer su prije te godine

¹⁰¹ TD, No 260, fo 68.

¹⁰² TD, No 743, fo 63.

¹⁰³ TD, No, 260, fo 68.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ TD, No 743, fo 63.

¹⁰⁶ TD, No 1457, fo 5; TD, No 743, fo 63.

¹⁰⁷ TD, No 260, fo 68.

¹⁰⁸ TD, No 743, fo 63.

¹⁰⁹ TD, No 171, fo 2.

¹¹⁰ TD, No 260, fo 69; TD, No 743, fo 60.

¹¹¹ K.o. Gornja Tuzla, k.č. 2322—2326, 2340.

islamizacijom prešle u muslimanske ruke. Jedna od tih evidentirana je *baština Ivić Vukića u posjedu Alije, sina Ivanova*, a na drugom mjestu u tom izvoru: *baština Ivana u posjedu Alije, njegova sina*¹¹², iz čega se jasno vidi da je Alija Ivanov sin, odnosno sin Ivića.

Do te godine nastao je od muslimanskih zemalja jedan osrednji čifluk, *čifluk Nesuha, sina Abdulahova*, koga nalazimo kao trgovca, stanovnika Hadži Iskenderove mahale u Gornjoj Tuzli¹¹³. Tu je kasnije nastao, takođe od muslimanskih zemalja, i jedan značajniji zemin koji je obuhvatao izvjesne vinogradarske površine¹¹⁴.

Vinogradarstvo je, dakle, i tu bilo razvijeno. Sredinom XVI vijeka prihodi od pšenice bili su, međutim, značajniji od vinogradarstva, a krajem vijeka bio je obratan odnos tih kultura¹¹⁵. Muslimanskih vinograda bilo je tu 10 dunuma kroz cijeli taj vijek, i to sredinom vijeka u posjedu trojice, a krajem vijeka u posjedu petorice stanovnika kasabe Gornje Tuzle¹¹⁶.

16) KOSCI. Selo, sjeverno od Grabovice. Spadalo je među manja sela. Kretanje stanovništva bilo je uglavnom normalno, ali pred kraj vijeka počinje polagano da opada¹¹⁷. Do sredine vijeka 2/4 stanovništva bilo je primilo islam (up. tabele). Prije 1600. nastala su tu dva manja muslimanska zemina sa manjim površinama vinograda, kao i jedan značajniji čifluk nastao od ranije kršćanske baštine i drugih zemalja. Jedan od tih zemina bio je u posjedu Turhana, sina Ejne-begova, stanovnika istog sela, dok su posjednici drugog zemina i čifluka bili, čini se, stanovnici kasabe¹¹⁸.

Vinogradarstvo je i ovdje bilo značajno, prihodi su bili veći nego prihodi od pšenice. Bilo je uglavnom u kršćanskim rukama.

17) REŠOVIĆI. U XVI vijeku bilo je to srednje naseljeno selo sa primićurom na čelu. Danas ne postoji. Odgovara predjelu Reševići, sjeverno od Gornje Tuzle, na desnoj strani Jale, između predjela: Tuka, Lipovca, Popovica i Kavčića. Pod tim imenom nalaze se tu oranice, šume i pašnjaci od oko 20 ha¹¹⁹.

Blizina kasabe osjetno je utjecala na kretanje stanovništva. Procesom islamizacije i stalnom fluktuacijom u kasabu stanovništvo je bilo u stalnom opadanju. Čini se da se svo novoislamizirano stanovništvo selilo u kasabu. Iako u selu muslimansko stanovništvo nije ostajalo, ono je tokom XVI v. postalo de fakto posjednik svih kršćanskih baštinskih zemalja, bilo samo držanjem baština koje su i dalje zadržale kršćansko obilježje (status), bilo uklapanjem na razne načine tih baština u muslimanske zemine i čifluke. Do 1548. postojale su tu samo 2 muslimanske baštine. Isto tako je bio nastao i *čifluk Hadži Hasana* koji se sastojao

¹¹² TD, No 260, fo 64; No 743, fo 60.

¹¹³ TD, No 260, fo 69.

¹¹⁴ TD, No 743, fo 60.

¹¹⁵ TD, No 260, fo 69; TD, No 743, fo 60.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ TD, No 260, fo 69; TD, No 743, fo 62.

¹¹⁸ TD, No 743, fo 62.

¹¹⁹ K.o. Gornja Tuzla, k.č.: 679, 779, 780, 784, 786, 790—792, 824—826, 1151.

od *baštine Vojina, sina Vukasova*, a obuhvatao je i 2 dunuma vinograda¹²⁰.

Pred kraj toga vijeka od ukupno 10 kršćanskih baština, 8 ih je de fakto bilo u posjedu muslimana iz kasabe, i to: 2 u posjedu *Hasana spahije*, a druge u posjedu zanatlija i drugih, za koje je obično i izričito stajalo: *sakin Memleha-i Bālā*. Bilješka: *nastanjen u Gornjoj Tuzli*, nalazi se i uz ime Pavla, sina Lukina, koji je držao prvobitnu *Radinovu baštinu*¹²¹. Prema tome, od 10 spomenutih baština samo je jedna faktički ostala u posjedu kršćanina, rajetina, koji je bio stalno nastanjen u selu. Zatim su od kršćanskih baštinskih zemalja nastala još 2 zemina, od kojih je bio značajniji *zemin Musić Vladić u posjedu Veli-hodže*, kao i značajan *čifluk Mustafe spahije, u posjedu čauša Zulfikara*. Osim toga, muslimani iz Gornje Tuzle posjedovali su tu i velike površine vinograda.

Vinogradarstvo je bilo glavna privredna kultura. Samo kršćanski porezi od vinograda (*öşr-i şire*) iznosili su sredinom XVI v. više nego ukupni porezi od pšenice. Osim toga tu se nalazilo i 118 1/2 dunuma vinograda poslovnih ljudi — muslimana iz kasabe, čiji su porezi (*resm-i dönüm*) iznosili još isto toliko koliko i kršćanski¹²². Ali u periodu od idućih 50 godina muslimanski vinogradi su nestali. Naime, godine 1600. evidentirano je tu svega 6 dunuma muslimanskih vinograda, premda je *öşr-i şire* ostao i dalje dva puta veći nego porez od pšenice¹²³. Čini se da su muslimanski vinogradi propali zbog toga što se nisu mogli održavati najamnom snagom dok su njihovi gospodari sjedili u kasabi, s obzirom na to da ta kultura zahtijeva istinski trud i marljivost.

18) KOLOVRAT. Poznato selo s desne strane Jale. U XVI v. Kolo-vrat je bio srednje naseljeno selo, koje je pokazivalo tendenciju stalnog opadanja (up. tabele). Najveće opadanje primjećuje se, ipak, u periodu brzog razvoja susjednih kasaba. Vjerovatno je u tom periodu i proces islamizacije bio jači, a i seljenje u grad.

Iako u samom selu pristupanje islamu ni do kraja tog vijeka nije bilo dostiglo veći procenat, ipak su mnoge kršćanske baštinske zemlje bile došle u posjed višeg muslimanskog sloja iz kasabe. Ogromne su bile površine vinograda koje su ovdje u prvoj polovini toga vijeka stekli zanatlije i drugi poslovni ljudi. Isto tako je i *zemin Mikloša, sina Lukačeva, sa polovinom zemina Jakovljeva*, držao poznati emin Hajrudin¹²⁴. U drugoj polovini toga vijeka, međutim, skoro sve kršćanske baštinske zemlje (10, od ukupno 12) bile su došle u posjed muslimana. Od tih, 2 baštine je držao neki Bali-beg, a 6 baština *Mustedam-beg*, a svih 6 je, opet, prije njega držao *Mustedam-begov otac, spahija Firuz, sin Timu-*

¹²⁰ TD, No 260, fo 70; TD, No 743, fo 63.

¹²¹ TD, No 743, fo 63.

¹²² TD, No 260, fo 63; Između tih posjednika koji su posjedovali parcele od 1—5 dunuma bili su: 1) tabaci: Ibrahim, Sejdi, Jusuf, Timurhan i Hamza; 2) tuzdžija Alagóz; 3) nedžari: Memija, sin Alijin, Hamza i Fočo (iz Foče); 4) sarač Hamza; 5) hajat Jusuf, 6) poznati emin Hajrudin; 7) muhzir Nesuh; 8) mujezin Munir i drugi.

¹²³ TD, No 743, fo 63.

¹²⁴ TD, No 260, fo 70.

rov¹²⁵. Spahija Firuz je imao tu i jedan čifluk koji se sastojao od *baštine Pavla Vukićeva*, a obuhvatao je i 2 parcele vinograda, što je, takođe, bio naslijedio Mustedam-beg¹²⁶.

Vinogradarstvo je i ovdje bila glavna privredna grana, i to vrlo izrazito. Ušurovi od šire (kršćanski porezi na vino) stalno su prelazili cjelokupne ušrove od pšenice. Osim toga, sredinom toga vijeka muslimansko stanovništvo iz Gornje Tuzle bilo je vlasnik površine od 161 dunuma vinograda. Tako su tada ukupni porezi na vinogradarstvo (*resm-i dönüm ve öşr-i şire*) iznosili skoro dva puta toliko koliko porezi na pšenicu koja je dolazila na drugo mjesto. Bila su tu 63 vlasnika čije su se vinogradarske površine kretale od 1—5 dunuma¹²⁷. Kasnije, međutim, situacija sa muslimanskim vinogradima bila je ista kao i u selu Reševiću, tj. do 1600. godine svi su propali. Naime, te godine evidentiran je tu bio samo vinograd Hadži Nuha, sina Jusufova od 2 dunuma i ništa više¹²⁸.

19) PUSTI KOLOVRAT. Iako je u turskim službenim popisima iz XVI v. Pusti Kolovrat evidentiran stalno kao posebno selo¹²⁹, ono je predstavljalo, u stvari, samo jednu značajnu kršćansku baštinu, *baštinu Ivanovu*¹³⁰, koja je u drugoj polovini toga vijeka prešla u muslimanske ruke¹³¹. Iz samog imena bi proizilazilo da je nekada bilo naseljeno, a kasnije opustjelo, vjerovatno samim turskim osvojenjem, jer je nazivano *pustim* i oko 1512. godine. Nalazilo se, svakako, u sastavu sela Kolovrata.

20) DOBRINJE. Nije se moglo ni pomoću gruntovnice utvrditi gdje se поближе nalazilo. Dobrinje je bilo maleno, ali staro naselje jer su mu od početka zemlje bile baštinske, a imalo je i primičura (up. tabele).

I ovdje su sve baštinske zemlje (7 b) u drugoj polovini vijeka bile prešle u muslimanske ruke, islamizacijom, kupnjom, ili su de fakto bile u posjedima muslimana, a zadržale još pravni položaj kršćanskih baština. Tako su od prije 1600. godine sve kršćanske baštine držali muslimani, izuzimajući nekadašnju primičursku baštinu. Od jedne muslimanske i jedne kršćanske baštine nastala su dva muslimanska zemina, od kojih je jedan obuhvatao i nešto vinograda. Isto tako su nastala 3 čajira, od kojih je jedan držao *katib Mustedam*, a držao je ujedno još i jednu kršćansku baštinu.

¹²⁵ Djed Mustedam-begov, Timur, biće identičan sa Timurom džindijom koji je sredinom vijeka u zajednici sa džindijama Ejnehanom i Pirijom (vjerovatno sva trojica braća) posjedovao u selu Babinoj Luci jedan čifluk, vinograd i baštinu (vid. selo Babina Luka).

¹²⁶ TD, No 743, fo 64.

¹²⁷ TD, No 260, fo 70—71; Za sve te posjednike, uglavnom, utvrdio sam pojedinačno i u kojim su mahalama u Gornjoj Tuzli bili nastanjeni. Ali takvo nabranje bi nas daleko dovelo. Među ovima su: Hajrudin, emin; Jusuf, sarač; Mustafa, mujezin; Ramadan, čurčija; Ibrahim, hajat; Ahmed, tuzdžija; drugi Mustafa, čizmedžija; zatim novi muslimani: Davud Destić i još osmorica, sinovi *Abdulaha*.

¹²⁸ TD, No 260, fo 70—71.

¹²⁹ TD, No 171; No 173; No 259; No 260; No 395; No 655, No 743.

¹³⁰ TD, No 260, fo 71.

¹³¹ TD, No 743, fo 65.

Glavne kulture bile su vinogradarstvo i pšenica. Površinu od 5 dunuma vinograda posjedovali su 1548. trojica, a 1600. godine dvojica stanovnika kasabe Gornje Tuzle: Mustafa, kalajdzija i Hadži Hasan¹³².

21) KRIŽOHNA. Danas Križani, a u austrijskim topografskim kartama Križaoni¹³³, zaselak s desne strane Jale, sjeverno od Šimina Hana. I ranije je predstavljalo manje selo. I tu se stanovništvo između 1533. i 1548. bilo smanjilo, a zatim je do kraja toga vijeka ostalo nepromijenjeno (up. tabele).

Sredinom vijeka postojale su tu samo dvije baštine, kršćanska i muslimanska, ali i kod ove je bilo vidljivo kršćansko porijeklo¹³⁴. Kasnije je, međutim, nastala tu još jedna kršćanska baština, ali su do kraja vijeka obadvije bile prešle u posjed muslimana; držao ih je 1600. godine obadvije spahija Mustafa.

Glavne kulture sredinom vijeka bile su vinogradarstvo i pšenica, podjednako. Postojao je samo jedan muslimanski vinograd od 4 dunuma, *vinograd Hasana hodže*, koji je tu ujedno imao i jednu baštinsku zemlju¹³⁵. Do kraja vijeka, međutim, vinogradarstvo je jako nazadovalo. Nestalo je ne samo muslimanskog vinograda nego je i porez na vino postao za 3/5 manji od poreza na pšenicu¹³⁶.

22) HUDINIĆI. Na osnovu nekoliko popisa moglo se utvrditi da se tako nazivalo, ali se ni na kakav način nije moglo ustanoviti gdje se poblizhe nalazilo. Očito je da su ga Turci zatekli kao značajnije i odavno stabilizovano naselje, na što ukazuje postojanje većeg broja baštinskih zemalja već od prvog popisa. I tu je upadljivo opadanje stanovništva u međuvremenu od 15 godina, tj. do 1548. kada su se rapidno razvijale kasabe Gornja i Donja Tuzla. Zatim se do 1600. godine stanovništvo ponovo znatno povećalo i to isključivo muslimansko (up. tabele).

Islamizacija je, kao i drugdje, započela još prije 1533, te je i nakon 15 godina bilo vidljivo kršćansko porijeklo mnogih muslimana. Mustafa, sin Cvijašinov, mudžered, imao je u selu brata Miletu, sina Cvijašinova, a Husein, sin Vukasov, posjednik vinograda, imao je još u životu oca Vukasa, sina Radakova, kao i dvojicu braće: Mihajla i Petra, sinove Vukasove. Zatim su druga trojica muslimana u selu bili sinovi *Abdulahovi*¹³⁷. Takođe se vidi kako su i ovdje kršćanske baštine procesom islamizacije prelazile u muslimanski posjed. Od 17 kršćanskih baština, 6 ih je do 1548. godine prešlo u posjed muslimana. Jedna od tih je bila: *baština Vladisavova u posjedu Huseina, sina Matijina*. Tri daljnje kršćanske baštine došle su u posjed Mustafe, sina Hizirova¹³⁸, koga nalazimo kao stanovnika Hadži Iskenderove mahale u Gornjoj Tuzli¹³⁹. Jedna od te tri je *baština Dimitrije, primićura*, koja je na temelju hu-

¹³² TD, No 260, fo 71—2; TD, No 743, fo 65.

¹³³ Topogr. karta 1:75.000 iz 1882.

¹³⁴ Baština-i Radonya der yed-i Hasan hoca — TD, No 260, fo 72.

¹³⁵ TD, No 260, fo 72.

¹³⁶ TD, No 743, fo 65.

¹³⁷ TD, No 260, fo 72.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ TD, No 260, fo 56—57.

džeta srebreničkog kadije postala baština ušrija, a od vinograda te baštine plaćaće (imenovani) *pristojbu prema dunumu*¹⁴⁰. Zatim su druge tri kršćanske baštinske zemlje bile uklopljene u značajniji *čifluk Osmana i Omera, sinova Mehmedovih*¹⁴¹.

Do godine 1600. je od navedenih kršćanskih baština 12 bilo prešlo u posjed muslimana. Imućniji su posjedovali i po nekoliko baština: na primjer Mustafa, spahija, posjedovao je tri; Ibrahim, sin Abdulahov, također tri i Husein, sin Abdulahov, dvije baštine. Mustafa, spahija, bio je, svakako, stanovnik kasabe, dok su se Ibrahim i Husein mogli pronaći kao raketini iz istog sela¹⁴². Dalje je, osim ranije spomenutog čifluka, od *Milutinove baštine* nastao na temelju *šerijatskog hudžeta* jedan osrednji muslimanski zemin.

Jednu baštinu držao je ovdje 1548. knez Korča¹⁴³, i ta je baština kasnije ostala stalno u kršćanskom posjedu, tj. u posjedu knezovih potomaka¹⁴⁴. Taj isti Korča, sin Markov, bio je, kako je spomenuto, knez u gornjotuzlanskoj nahiji i posjedovao je još jednu baštinu u selu Grabovici (v. Grabovica). Zbog toga je vrlo vjerovatno da se i selo Hudinići nalazilo u blizini Grabovice.

I ovdje je vinogradarstvo kroz cijeli XVI v. bilo najznačajnija kultura i bilo je, uglavnom, u kršćanskim rukama. Od 1548. do kraja vijeka bilo je tu samo 15—16 dunuma u posjedu petorice muslimana, stanovnika kasabe, dok su značajne površine vinograda bile u kršćanskom posjedu¹⁴⁵.

23) ZLOPAVIĆI. Danas ne postoji, a nije se moglo utvrditi ni gdje se pobliže nalazilo. Zlopavići je bilo maleno naselje, čija je polovina stanovništva još prije 1533. bila primila islam¹⁴⁶. Krajem vijeka imalo je samo 5 muslimanskih domaćinstava i ni jedno kršćansko¹⁴⁷. Od početka su tu postojale tri kršćanske baštinske zemlje, koje su u drugoj polovini vijeka bile uklopljene u jedan čifluk koji je obuhvatao i nešto vinograda. Godine 1600. držao ga je zajim Mustafa-beg sa braćom¹⁴⁸.

24) VUČJAK. Prvi put se spominje 1533. i to kao *mezra Vučjak u blizini sela Strnice*¹⁴⁹. Ali iako je ovim spomenom položaj Vučjaka donekle određen, ipak se to naselje nije moglo ubicirati jer ne postoji danas ni selo Strnica. Vjerovatno je da se Vučjak nalazio na području koje je sjeverno od današnje Tuzle, a južno od sela Doknja, na starom putu koji je vodio uz potok Solinu i dalje preko Majevice i sela Ratkovića za Brčko. Naime, južno od Doknja evidentiran je na austrijskoj

¹⁴⁰ TD, No 260, fo 72.

¹⁴¹ Isto.

¹⁴² TD, No 743, fo 59.

¹⁴³ TD, No 260, fo 72.

¹⁴⁴ TD, No 743, fo 59.

¹⁴⁵ TD, No 260, fo 72; TD, No 743, fo 59.

¹⁴⁶ TD, No 173, fo 6.

¹⁴⁷ TD, No 743, fo 65.

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ TD, No 173, fo 6.

topografskoj karti iz 1882. položaj *Wolfgang Defile*¹⁵⁰ (= Vučiji prolaz, tjesnac), gdje se, po svoj prilici, nalazilo nekadašnje selo Vučjak.

U međuvremenu do 1548. godine *mezru Vučjak* je naselio muslimanskom rajom njen zakupnik i držalac, poznati emin Hajrudin, pa je te godine mezra evidentirana kao selo, a porezi od raje zabilježeni su kao prihod carskom hasu, dok je njen držalac ubirao od raje samo takozvan *hakk-i muzare'-u*. Ovo je interesantan primjer kako su izvjesna sela nastala. U popisu iz 1548. o tome slučaju doslovno stoji: *Mezra Vučjak u posjedu emina Hajrudina. U ranijem defteru spomenuta mezra je ubilježena na emina Hajrudina sa prihodom (carskom hasu) od 300 akči. Sada, prilikom ponovnog popisa nađena je naseljena rajom. Eminu Hajrudin plaćana je hakk-i muzare'-a od zemlje kojom je raspolagao. U novi defter su zabilježeni od raje uobičajeni ušrovi i pristojbe pod uslovom da kao i ranije daju hakk-i muzare'-u, te je i ono što pripada njemu (Hajrudinu) ušlo u iznos gornjih prihoda*¹⁵¹. Kako se iz tabele vidi Vučjak je te godine bio srednje naseljeno selo sa ukupnim porezima od 1.683 akče.

Do godine 1600. stanovništvo se nije ništa više povećalo, ali se naselje stabilizovalo. Nastale su tu i mulkovne zemlje: vinogradi i zemini. U sklopu sela Vučjaka ponovo je evidentirana *mezra Vučjak* koju je ranije posjedovao emin Hajrudin. Nastala je i jedna baštinska zemlja (Baština Uvejsova), kao i jedan značajan zemin. Taj, *zemin Redžepov i Uvejsov* obuhvatao je vinograde i čajire, a bio je te godine u *posjedu Meminih sinova*. Postojala su i dva vinograda po 2 dunuma; jedan je držao Memin sin, Šaban, a drugi Turhan, sin Mustafin, obadvojica stanovnici tog sela¹⁵². Selo je, štaviše, imalo i dvojicu zanatlija, običnih rajetina, koji su tu bili stalno nastanjeni, i to: Omera, samardžiju i Ajdina, čizmedžiju¹⁵³. Ta činjenica govori dovoljno da je selo bilo na putu i već se počelo formirati u neku stanicu u ondašnjem karavanskom saobraćaju.

25) LOPARE. To selo se spominje samo u dva najranija turska popisa, i to oko: 1512. godine samo po imenu¹⁵⁴, a 1533. evidentirane su u njemu i dvije baštine¹⁵⁵. Ono je, očito, počelo propadati samim dolaskom turske vlasti. Nije se moglo utvrditi gdje se nalazilo. Nema veze sa današnjim selom Loparama, koje se nalaze s druge strane Majevice, a bilo je ranije u okviru nahije Završa.

26) LJEPUDA. Samo po imenu znamo za to selo, te da se nalazilo u granicama gornjotuzlanske nahije, i da je kao i sva ostala naselja pripadalo carskom hasu. Spominje se samo jednom, u prvom popisu, oko 1512. godine¹⁵⁶. Očito je propalo samim dolaskom turske vlasti.

¹⁵⁰ Topografska karta 1:75000, Zone 27, Col. XIX.

¹⁵¹ TD, No 260, fo 73.

¹⁵² TD, No 743, fo 57.

¹⁵³ Isto.

¹⁵⁴ TD, No 171, fo 3.

¹⁵⁵ TD, No 173, fo 5.

¹⁵⁶ TD, No 171, fo 3.

Sva gornja naselja ostala su stalno u okviru carskog hasa čije je stanovništvo uživalo povlastice solara zbog povremenih rabota u proizvodnji soli (pribavljanje drva). Tako je u principu cijela nahija spadala u carski has. Ali postojalo je tu, kako je istaknuto, i nekoliko manjih naselja koja nisu bila u okviru tog hasa, nego su spadala u knezovski timar. Kako je tu nahiju morao da naseli dobar broj vlašskog stanovništva već samim turskim zaposjedanjem, to je u obadvjema tuzlanskim nahijama postojao stalno bar po jedan knezovski timar koji je u početku morao biti veći nego kasnije. Knezov timar u ovoj nahiji sastojao se, uglavnom, od mezri, čifluka i jednog malenog sela. Čini se da se sje-dište knežine moralo nalaziti u sjeverozapadnom dijelu nahije, oko sela Doknja, a tuda negdje morala su se nalaziti i naselja knezovskog timara. Prema položaju sela u kojima su se nalazile knezovske baštine, kao i prema samostalnim čiflucima koji su se mogli donekle ubicirati, posje-di knezovskih timara u dvjema tuzlanskim nahijama nalazili su se sjeverno od Tuzle, ispod Majevice, oko izvora potoka Soline.

Naseljena mjesta u okviru knezovog timara ove nahije bila su:

27) ZAVRŠ. Vrlo maleno selo. Spominje se prvi puta oko 1512. kao selo *Završje*, u okviru carskog hasa¹⁵⁷. Zatim je 1533. selo *Završa* imalo svega 2 baštine i spadalo u timar kneza Marka, sina Stjepanova, od 2.000 akči¹⁵⁸. Godine 1548. selo *Završ* bilo je u timaru Markova sina, kneza Korče, i imalo je takođe 2 baštine, odnosno dvije polovine *Branivojeve baštine*, od čega je *polovinu držao knez Korča, sin Vladisavov*¹⁵⁹. Ni u drugoj polovini toga vijeka stanovništvo se nije bilo ništa povećalo; selo je imalo i dalje samo dvije baštine, ali nije bilo više u sastavu knezovskog timara, jer su ti timari već bili nestali¹⁶⁰. Oko godine 1585. selo je bilo u timaru *spahije Nuha iz Bosne*, a plaćalo je na ime poreza svega 300 akči¹⁶¹.

28) Mezra TUSAKOV DOL. Spominje se prvi puta 1533. godine u timaru kneza Marka (v. Završ), kada još nije bila ni naseljena¹⁶². Do 1548, *mezra Tusak Dol u blizini sela Hudinića* bila je naseljena sa 8 domaćinstava, od kojih 3 muslimanska, a pripadala je timaru kneza Korče, sina Markova¹⁶³. Likvidacijom knezovskih timara došla je u okvir drugih timara. Oko godine 1585. bila je, kao i spomenuto selo Završ, u timaru *spahije Nuha iz Bosne*, kada su porezi od te mezre bili osjetno povećani. Od ranijih 300 akči bili su porasli na 1.500 akči, premda je stanovništvo pokazivalo tendenciju opadanja. Činila je najveći dio spomenutog timara, koji je u cjelini iznosio 2.000 akči. Pripadala mu je još i mezra

¹⁵⁷ Isto.

¹⁵⁸ TD, No 173, fo 45.

¹⁵⁹ TD, No 260, fo 388.

¹⁶⁰ TD, No 743, fo 342.

¹⁶¹ TD, No 655.

¹⁶³ TD, No 260, fo 388.

¹⁶² TD, No 173, fo 43.

Gornje Orašje u nahiji Donjoj Tuzli (v. mezru Gornje Orašje). Do 1600. godine stanovništvo se bilo upola smanjilo, mezra Tusakov Dol brojala je svega 4 kuće, sve četiri muslimanske¹⁶⁴.

29) Čifluk MATIJEVIĆI. Spominje se prvi puta oko 1512. kao selo u okviru carskog hasa¹⁶⁵. Zatim je 1533. evidentirano kao *čifluk Matijevići u blizini sela Matijeviča* u sklopu timara kneza Marka, sina Stjepanova¹⁶⁶. Nakon 15 godina čifluk je bio naseljen, imao je 10 domaćinstava, njima 3 muslimanska, te 1 kršćanski zemin, a bio je u okviru timara Markova sina, kneza Korče¹⁶⁷. Prije 1570. godine nestalo je knezovskih timara, pa je taj čifluk oko 1585. godine bio u okviru timara spahije Alije¹⁶⁸. Iz spomena u 1600. godini jasno je da se *čifluk Matijevići* nalazio u *blizini sela Grabovice*, ali se iz toga ne vidi u kojoj mjeri je bio naseljen¹⁶⁹. Očito je predstavljao zaselak Grabovice i bio razbijen na nekoliko manjih čifluka.

Zatim, treba još spomenuti dva slijedeća naseljena čifluka u ovoj nahiji, koji su sredinom vijeka pripadali knezovskim domenima; jedan kod Doknja, a drugi kod Soline. Obadva su pripadala jednom knezovskom timaru od 1.000 akči, koji se manjim dijelom nalazio u nahiji Gornjoj Tuzli, a većim dijelom u susjednoj, visorskoj nahiji.

30) Čifluk MILANOVO. Spominje se 1533. sa 1 muslimanskom i 1 kršćanskom kućom, u sastavu timara kneza Martina od 1.000 akči¹⁷⁰. Nakon 15 godina stanovništvo *čifluka Milanovo u blizini sela Gornjeg i Donjeg Doknja* bilo se povećalo na 11 domaćinstava: 2 muslimanska i 9 kršćanskih, među kojima je bila i kuća kneževog bratića Gašpara, a bio je taj čifluk u okviru timara kneza Pavca sina Antina, takođe od 1.000 akči¹⁷¹. Iz jedne naknadne zabilješke u istom izvoru razumije se da je taj čifluk bio prerastao u samostalno selo, čini se, pod istim imenom, *Milanovo*. Međutim, ono se i kasnije spominje samo kao *čifluk*¹⁷². Oko 1585. godine *čifluk* je bio u okviru timara spahije Bekira, sina Alijina, a porezi od istog iznosili su 200 akči¹⁷³. Godine 1600. ponovo se spominje *čifluk Milanovo* sa 9 kršćanskih domaćinstava, među kojima 8 baštinskih zemalja¹⁷⁴.

31) Čifluk RADIN. *Čifluk kneza Radina* spominje se 1533. sa 1 muslimanskim i 2 kršćanska domaćinstva u sastavu timara kneza Martina (v. čifluk Milanovo)¹⁷⁵. Zatim je taj čifluk 1548. imao 1 muslimansku, 3 kršćanske kuće i 1 baštinu, a bio je u timaru kneza Pavca, sina Antina¹⁷⁶. I godine 1600. spominje se *čifluk kneza Radina kod sela Soline*, ali se iz tog spomena ne vidi da li je i tada bio naseljen¹⁷⁷.

¹⁶⁴ TD, No 743, fo 342.

¹⁶⁵ TD, No 171, fo 3.

¹⁶⁶ TD, No 173, fo 43.

¹⁶⁷ TD, No 260, fo 388.

¹⁶⁸ TD, No 655.

¹⁶⁹ TD, No 743, fo 342—3.

¹⁷⁰ TD, No 173, fo 43.

¹⁷¹ TD, No 260, fo 92.

¹⁷² Isto.

¹⁷³ TD, No 655.

¹⁷⁴ TD, No 743, fo 342—3.

¹⁷⁵ TD, No 173, fo 43.

¹⁷⁶ TD, No 260, fo 392—3.

¹⁷⁷ TD, No 743, fo 342—3.

TABELARNI PREGLED STANOVNIŠTVA U NAHIJI GORNJOJ TUZLI
IZ 1533(A), 1548(B) I 1600(C) GODINE

Red. broj	Godina	NASELJE (selo)	KRŠĆANI				MUSLIMANI			S V E G A				PRIMJEDBE		
			Primičura (k)*	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Primičura (k)	Kuća	Mudžereda		Baština (k)	Udovica (k)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
2	A B C	Polom	1	19 6 5	5 1	11 6 7						1	19 7 6	5 1	11 8 9	
3	A B C	Grabska	1 1b	63 31 32	15 7	8 8 16		22 31 27	16 12	6 5	1 1b	85 62 59	31 19	8 14 21		
4	A B C	Požarnica Gornja	1	23 3	5 1	5 5		3 2		1 3 3	1	26 5	5 2	6 8 3		
5	A B C	Požarnica Donja	1 1	61 42 32	12 11	11 16 24		3 7 5	3 2		1 1	64 49 37	15 13	11 17 26		
6	A B C	Osik		23 4 5	6	3 1		3				26 4 4	6	3 1		
7	A B C	Kavčiči	1 1b	2 11 4		6 6 5					1 1b	2 11 4		6 6 6		
8	A B C	Konjikovići	1 1b	7 13 15	1 3	4 4 5					1 1	7 13 15	1 3	4 4 5		
9	A B C	Solina Solina sa mahalom šetikovići Solina	1 1b	89 75 38	11 21	4 15		13 9	5 3		1 1b	102 84 42	16 24	4 17		
10	A* B* C	šetikovići		43		4		1		1		44		5		* Vidjeti br. 9, A i B
11	A B C	Grabovica	1	65 19 33	13 17	15 21 22		6 3 1	2 1		1	71 22 34	15 18	15 21 22		
11 ^a	A* B C	Dlačići, mahala Grabovice		1		6 8		3 4	1			4 4	1	6 8		* Vidjeti br. 11, A

* I kod *kršćana*, kao i kod *muslimana*, sve gornje kolone, osim *mudžereda* (= neoženjeni), označavaju faktički kuće, tj.: primičurske kuće, udovičke kuće, baštine (kuće). Zatim, kratice: b = baština; m = mudžered. Ti slučajevi dolaze samo u koloni kod *primičura* (npr.: 1/2 m = primičur sa 2 odrasla neoženjena sina, svi u zajedničkom kućanstvu).

Red. broj Godina	NASELJE (selo)	K R Š Ć A N I				M U S L I M A N I			S V E G A				P R I M J E D B E			
		Primićura (k)*	Kuća	Mudžereda	Baština (k) Udovica (k)	Kuća	Mudžereda Baština (k)	Primićura (k)	Kuća	Mudžereda Baština (k) Udovica (k)						
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
12	A B C	Popodol		7 5	1	4 6 6		1		1		7 6	1	4 7 6		
13	A B C	Dokanj i Donji Gornji	1/2 _m 1b	42 45 61	9 13	14 17 16	2	3 1 2	2		1/2 _m 1b	45 46 63	11 13	14 18 16	2	
14	A B C	Babina Luka	1	39 20 17	8 10	6 9		1 2 12	1 7 4	2 4 4	1	40 22 29	9 17	10 13		
15	A B C	Rogodići		2 1		1 2 2		8 5 5	3 5 3	2 3 3		10 6 5	3 5	3 5 5		
16	A B C	Kosci		14 10 8	2 4	1		3 6 3	2 2 1			17 16 11	4 6	2		
17	A B C	Rešovići	1 1	19 8 9	5 1	11 14 10		1		2 1	1 1	20 8 9	5 1	11 16 11		
18	A B C	Kolovrat		37 16 16	6 2	4 11 12		2 4 1	1 3 3			39 20 17	7 5	4 14 15		
19	A B C	Pusti Kolovrat		1 1 1											1 1 1	
20	A B C	Dobrinje	1b	5 1 6	1	8 6 6				2 1	1b	5 1 6	1	8 8 7		
21	A B C	Križohna		13 7 7	4 2	2 1 2				1 1		13 7 7	4 2	2 2 3		
22	A B C	Hudinići	1 1	30 10 19	6 4	12 16 17		4 3 22	2 1		1 1	34 13 41	8 5	12 15 17		
23	A B C	Zlopavići		2 1		3 3		3 2 5	1 2			5 5 5	1 2	3 3		
24	A B C	Vučjak, mezra* Vučjak (selo) Vučjak (selo)						13 9	4			13 9	4			* Nena- seljeno

Red. broj Godina	NASELJE (selo)	K R Š C A N I						M U S L I M A N I			S V E G A					P R I M J E D B E
		Primičura (k)*	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Primičura (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
27	A* B Završ C					2 2								2 2		* Nena- seljeno
28	A* B Tusakov Dol, mezra C			5				3 4	1 1			8 4		1 1		* Nena- seljeno
29	A* B Matijevići, čifluk C			5 1		2 8		3	4			8 1	4	2 8		* Nena- seljeno
30	A B Milanovo, čifluk C			1 9 1			8	1 2				2 11 1			8	
31	A B Radin, čifluk C*			2 3		1		1 1				3 4		1		* Nedo- staju podaci

NAHIJA DONJA TUZLA

Položaj i opseg. Nahija Donja Tuzla je graničila sa istoka s nahijom Gornjom Tuzlom, i ta joj je granica bila najduža, sa sjevera nahijama Visorima i Jasenicom, sa zapada Smolućom, sa juga Dramešinom i sa jugoistoka malim dijelom Sprečom. Kao i gornjotuzlanska prostirala se s desne i lijeve strane Jale, a obuhvatala je plodno brežuljkasto vinorodno i žitorodno područje, bogato takođe šumama.

Teritorijalno bila je jedna od značajnijih nahija u sandžaku. Dva puta je bila prostranija od nahije Gornje Tuzle, i kao i ova, pripadala je gotovo u cjelini carskom hasu. I u ovoj nahiji postojao je sve do 1570. godine jedan knezovski timar koji je obuhvatao nekoliko sitnih naselja (naseljene mezre i čifluci). U okviru carskog hasa u XVI vijeku spominje se ukupno 56 naselja. Od tih sela bila su značajnija: Lipnica, Gornja Lipnica, Čikan Dobrinje, Čaklovići i Pločnik. Dobar broj spadao je u red manjih naselja: Vršani, Čamuš, Sita Luka, Klještevina, Kalebići, Pudovići, Gornja, Srednja i Donja Toplana, Grabovac, Donja Pogorilica, Ljepunica, Donja Jošanica, Modriča, Kojasići i Rječica, dok su sva ostala spadala u red srednjih naselja.

1) TUŠANJ. Spominje se od 1512. kao prvo selo u nahiji¹. Kao najbliža periferija kasabe Donje Tuzle imalo je sličnu istoriju kao i selo, odnosno mahala Dvorište u Gornjoj Tuzli. I na području sela Tušnja proširila se kasaba, ali se to ovdje dogodilo znatno kasnije. Kroz cijeli XVI v. Tušanj je, naime, ostao selo², i tek u prvoj polovini XVII v. spominje se to naselje kao mahala kasabe Donje Tuzle³, te se kao takva očuvala do danas.

Godine 1533. Tušanj je bio srednje naseljeno selo sa primićurom na čelu⁴. Značajan broj baština pokazuje da se već odavno bilo stabilizovalo. I primićur je sjedio na očevoj baštini⁵. Do 1548. stanovništvo se tu bilo prilično povećalo. To je suprotno pojavi koja je zapažena kod nekoliko naselja bliskih kasabi Gornjoj Tuzli gdje se stanovništvo u

¹ TD, No 171, fo 4.

² TD, No 743, fo 66—82.

³ Gazi Husrev-begova biblioteka, *Fragmenti tuzlanskog sidžila iz 1644—1645*. Na više mjesta spominje se tu mahala Tušanj u kasabi Donjoj Tuzli.

⁴ TD, No 173, fo 6.

⁵ TD, No 260, fo 78—9.

selima, u periodu rapidnog širenja kasabe, osjetno smanjilo u korist kasabe. Takav proces, dakle, nije zahvatio u isto vrijeme sva kasabi bliska naselja. U Tušnju, kao najbližoj periferiji kasabe, stanovništvo se povećavalo istovremeno kada i u kasabi, i to islamizacijom i doseljavanjem povećano je uglavnom muslimansko stanovništvo. Iz toga se, zapravo, vidi da, iako se to naselje službeno nazivalo selom, ono je faktički od početka činilo dio kasabe.

Sredinom vijeka proces islamizacije bio je tu u punom jeku, što je naročito vidljivo kod baštinskih zemalja koje su na taj način prelazile u posjed muslimana. Od 16 kršćanskih baština polovina ih je do 1548. godine već bila prešla u posjed muslimana, uglavnom, prihvatanjem islama. Tako je *baština Boškova bila u posjedu Boškova sina Ferhata*⁶. Takođe je Grgur, koji je držao dvije baštine: Tomašovu i Cvitojevu i, očito, bio sin Tomaša ili Cvitoja, imao dva sina bez samostalnog domaćinstva (*müccerred*): Ferhata, sina Grgureva i Mahmuda, sina Grgureva, koji su prešli na islam i, logično, živjeli u zajednici sa ocem. Isto tako je Jusuf, sin Vukića, držao dvije baštine, ali mu, čini se, ni jedna nije bila očinska, jer je u istom selu evidentiran kao rajetin bez baštine. Zatim je bivša *Radivojeva baština* postala čifluk Alije, sina Ahmedova, čuvara palanke, (hisari) koji je ujedno bio posjednik i jedne muslimanske baštine, a koja je, opet, prvobitno bila *Đurkova baština*⁷. To su primjeri koji uvjerljivo govore da je tu, kao i drugdje, svo muslimansko stanovništvo bilo starosjedilačko i da su stare baštinske zemlje islamizacijom prešle u muslimanske ruke.

Pred kraj vijeka stanovništvo se tu, međutim, bilo znatno smanjilo; došlo je, u stvari, na isti nivo kako je bilo 1533. Zapravo, muslimanskog stanovništva je sasvim nestalo, svo je saselilo u kasabu. U Tušnju je ostala samo jedna muslimanska kuća i jedna baštinska zemlja, ista ona baština koju je nekada imao Alija, sin Ahmedov, hisarija. Ali i držalac te baštine, *gospođa Huseina, čauša*, nije sjedila u Tušnju nego u kasabi⁸.

Iako su muslimani iz Tušnja bili nastanjeni u kasabi, oni su de fakto postali gospodari najvećeg broja kršćanskih baštinskih zemalja, dok su kršćani ostali, uglavnom, na vanbaštinskim, erarnim zemljama. Do 1600. broj nominalnih kršćanskih baština se, istina, bio povećao na 20, ali su 16 njih držali muslimani. Tako je onaj jedini musliman-rajetin koji je ostao u selu, Murat, sin Jusufov, držao i dvije kršćanske baštine. Te baštine je, opet, prije nega držao njegov otac Jusuf, sin Hamzin i stric mu Mehmed, sin Hamzin. Spomenuta *gospođa Huseina, čauša*, takođe je pored svoje držala još i dvije kršćanske baštine, kao što je i Abdiia, sin Huseina, čauša, držao jednu kršćansku baštinu. Četiri takve baštine držao je, dalje *Husein, stanovnik Donje Tuzle*. Zatim je dvije kršćanske baštine držao i *Ferhad, spahija*. Od preostale četiri kršćanske baštine dvije su držali *stanovnici sela Breške: Martin, sin Milivojev i Đuro, sin Jakovljević*, tako da su od tolikih baština samo dvije, faktično ostale u posjedu kršćana, starih stanovnika Tušnja. Neke baštine su, opet, postale muslimanski zemini i čifluci. Tako je bivša *baština Ivana, sina Cvjetkova, primićura*, postala značajniji zemin koji je obuhvatao i

⁶ TD, No 260, fo 78—9: Baština-i Boško der yed-i Ferhad Boško.

⁷ TD, No 260, fo 78—9.

⁸ TD, No 743, fo 82.

2 dunuma vinograda, a držali su ga trojica braće: Husein, Hasan i Mustafa, sinovi Abdini. Isto tako je pored ranije spomenutog čifluka — koji je sredinom vijeka držao Alija, hisarija, a zatim *Fatima, kći Osmana, čehaje* — nastao još jedan manji čifluk⁹.

Sve do sredine XVI v. glavna privredna grana ovog sela bilo je vinogradarstvo. Godine 1548. sam ušur od vina bio je dva puta veći nego ušur od pšenice koja je po prinosima dolazila na drugo mjesto. Osim toga, postojalo je tu još 38 dunuma muslimanskih vinograda u posjedu 18 vlasnika, uglavnom zanatlija i vojske (trgovci, hafafi, hajati, hisarije, džindije), nastanjenih najviše u prvoj, zatim u drugoj i četvrtoj mahali kasabe Donje Tuzle¹⁰. Do kraja vijeka, međutim, vinogradarstvo je ovdje većim dijelom propalo. Godine 1600. porez na vino bio je štaviše nešto manji od poreza na pšenicu. Isto tako nestalo je i ranijih muslimanskih vinograda, evidentirane su samo dvije parcele, u svemu 5 dunuma¹¹.

Iz toga se vidi da su u XVI vijeku najbliže periferije kasaba Gornje i Donje Tuzle imale vrlo razvijeno vinogradarstvo, odnosno te kasabe su bile razvijene u samim vinogradima. Kakogod su u Gornjoj Tuzli sela Polom i Osik, koja su činila njenu neposrednu periferiju, imala izrazito vinogradarsku privredu, tako je isto i selo, odnosno mahala Donje Tuzle, Tušanj, predstavljalo izrazito vinogradarsko područje.

2) DRAGODOL. I ovo selo je činilo užu periferiju kasabe Donje Tuzle. Nalazilo se na području Tušnja. I danas tu postoji predio pod imenom Dragodol u površini od oko 7 ha pod oranicama i šumama¹² kojim protiče i istoimeni potočić¹³.

Godine 1533. bilo je to srednje naseljeno selo¹⁴. U sljedećih 15 godina, kada se kasaba rapidno širila, stanovništvo se bilo smanjilo na jednu polovinu (up. tabele). Pristupanje islamu bilo je u početku, očito, znatno jače nego drugdje, s tim što su se novi muslimani istovremeno pomjerali u kasabu. Zbog toga se 1548. spominju tu samo tri muslimanske baštine, od kojih su dvije bivše kršćanske. Njihovi držaoci su, takođe, bili stanovnici kasabe. Dvije je držao Iskender, sin Mehmedov, a treću Ejnehan¹⁵, trgovac, nastanjen u prvoj mahali¹⁶. Ali, muslimani su još tada bili gospodari i drugih zemalja u tom selu. Naime *zemlje Roganića i Miletića* bile su uklopljene u jedan veći zemin koji su posjedovali zajednički dvojica džindija: Husrev i Mehmed. Taj isti Husrev imao je tu još jedan manji zemin, bivše *zemlje Petrelje*. Isto tako je *zemlje Radovanove* posjedovao kao zemin Bali-hodža, hatib džamije u prvoj (Atik) mahali u Donjoj Tuzli¹⁷.

Do kraja vijeka muslimani su došli u posjed i drugih kršćanskih zemalja. Do godine 1600. stanovništvo je brojčano ostalo na istom ni-

⁹ Isto.

¹⁰ Isto; Među tim posjednicima vinograda bio je i subaša Alija, osnivač Pete mahale u Donjoj Tuzli.

¹¹ TD, No 743, fo 82.

¹² K.o. Tuzla, k.č. 1964—5, 2237—8, 2297—2307.

¹³ Isto, k.č. 1/91.

¹⁴ TD, No 173, fo 6.

¹⁵ TD, No 260, fo 74; Baština-i Radica zed-i Eynehan Atmaca.

¹⁶ TD, No 260, fo 74—5.

¹⁷ Isto, fo 79; Bali-hodža je istodobno posjedovao i jedan vinograd od 2 dunuma u susjednom selu Tušnju (Isto, fo 78).

vou, kao i sredinom vijeka, uz izvjestan prirodni prirast. Ali broj kršćanskih baština se i dalje smanjivao; neke su bile uklopljene u muslimanske čifluke. Osim toga, od ukupno 6 kršćanskih baština, 5 baština su držali muslimani: jednu je držao Hasan-aga, drugu Sefer-aga, a tri je držao neki Ismail¹⁸. Muslimanske baštine su se, takođe, povećale za još jednu, tj. još jedna kršćanska baština je islamizacijom bila prešla u muslimanske ruke¹⁹. Taj Ibrahim-hodža je, vjerovatno, identičan sa Ibrahimom-halifom koji je tada bio imam u Sagrdžijan mahali²⁰. Zatim, ranije spomenuti veći zemin koji je sredinom XVI v. bio u posjedu džindija: Husreva i Mehmeda, u drugoj polovini vijeka prerastao je u značajniji čifluk u koji su bile uklopljene još neke baštinske zemlje osim ranijih, a nazvan je *Mehmed-agin čifluk*. Taj čifluk bio je podijeljen u dvije polovine, jedna je bila u posjedu nasljednika Husreva, džindije, a druga u posjedu nasljednika Mehmed-age, džindije²¹.

Vinogradarstvo je i ovdje bilo značajno, u visini prinosa pšenice. Sredinom vijeka postojalo je u selu 28 dunuma muslimanskih vinograda u posjedu 15-orice zanatlija i vojnika iz kasabe, nastanjenih u prvoj, drugoj i petoj mahali²². Najveće površine bile su u kršćanskim rukama. Ali do kraja vijeka muslimanski vinogradi su najvećim dijelom propali. Godine 1600. evidentirano je bilo samo 5 dunuma od kojih: vinograd Ahmeda čehaje od 2 dunuma i vinograd emina Memi-šaha od 2 dunuma u posjedu *Ferhada, spahije*²³.

3) PLOČNIK. Spominje se od 1512. kao *selo Pločnik*²⁴, dok je 1548. imalo i zaselak, mahalu Babin Dol²⁵, koja se prije 1587. odvojila u posebno *selo Babin Dol*²⁶. Danas ne postoji ni jedno od ta dva sela. Pločnik je inače predstavljao značajnije selo u nahiji. Nalazilo se na području sela Soline, sa njegove zapadne strane²⁷. Još 1895. Pločnik je evidentiran kao zaselak sela Soline²⁸. Od 1533. do 1548. stanovništvo sela (računajući i mahalu Babin Dol) nije se bilo brojno promijenilo; dok se krajem vijeka u obadva sela (Pločnik i Babin Dol) nalazilo još za 1/3 stanovnika više nego ga je bilo 1533. (up. tabele). Značajan broj baština koje se spominju još 1533. ukazuje da se naselje odavno stabilizovalo. U početku je selo imalo i primićura koji se sredinom vijeka više ne spominje²⁹. Stara prezimena su Vladići, Radičići, Milovići i Bukovčići.

Islamizacija je počela prije 1533, ali do 1548. stanje se u tom pogledu nije ništa promijenilo; ostala su tu stalno samo dva domaćin-

¹⁸ TD, No 743, fo 76.

¹⁹ TD, No 743, fo 76: Baština-i Dimitri der yed-i Grgur, der yed-i Ali-hoca veledes, hala der yed-i Ibrahim-hoca.

²⁰ TD, No 743, fo 66—67.

²¹ Isto, fo 76.

²² TD, No 260, fo 79.

²³ TD, No 743, fo 76. To je isti onaj Ferhad, spahija koji je i u selu Tušnjju držao dvije kršćanske baštine (v. Tušnjj).

²⁴ TD, No 171, fo 4.

²⁵ TD, No 260, fo 80.

²⁶ BBA, Maliye, No 1457, fo 21.

²⁷ K.o. Tuzla, k.č. 1123, 1143—4 — oranice pod nazivom *Pločnik*.

²⁸ Up. *Die Volkszählung vom 1895*, Sarajevo 1896.

²⁹ TD, No 173, fo 4; No 260, fo 80.

stva, jedno vanbaštinsko i baština Ahmeda, sina Mahmudova³⁰. Ali iako taj proces nije u selu imao jači zamah, ipak su do te godine nastala dva muslimanska čifluka. Od baštinskih zemalja Tomaša, Cvitka i Petra u mahali Babinu Dolu, nastao je čifluk srednje veličine koji je obuhvatao i vinograde, u posjedu Abdulvehhab-hodže³¹. Taj Abdulvehhab, svakako je identičan sa Mevlana Abdulvehhabom, tadanjim imamom u prvoj, tj. *Džamijskoj mahali u kasabi Donjoj Tuzli*³². Manji, čifluk *Mustafa-bega, džindije*, nastao je od zemalja *Bukovčića*³³. Zatim su još jednu kršćansku baštinu držali neki Alija i Džafer, koji takođe nisu bili stanovnici tog sela, nego su, vjerovatno, sjedili u kasabi.

Do 1600. muslimanska domaćinstva u selu Pločniku povećala su se na 5 (računajući i jednu baštinu). Taj proces u odnosu na broj stanovnika bio je, očito, spor. Ali, muslimani iz kasabe držali su ovdje više kršćanskih zemalja. Od 18 kršćanskih baština, 6 baština držali su muslimani. Tako je dvije baštine držao neki Hadži Alija, dok je treću držao isti u zajednici sa Nesuh-hodžom i Kurdom, hamamdžijom. I Jusuf-halifa, imam i hatib u *džamiji Jusuf-ćehajine mahale*, držao je jednu baštinu³⁴. Takođe je čauš Husein držao ranije spomenuti čifluk *Mustafa-bega, džindije*, kao i jedan vinograd od 4 dunuma u zajednici sa Hasan-halifom³⁵. Taj vinograd bio je ranije u posjedu *zajima Mehmed-bega*, pa se čini da su Husein-čauš i Hasan-halifa njegovi sinovi (v. Babin Dol). Hasan-halifa je stanovao u kasabi, u *Mahali džamije Mustafe džindije* i bio je imam i hatib u istoj džamiji³⁶.

Glavne poljoprivredne kulture bile su vinogradarstvo i pšenica, sa podjednakim prihodima. Vinogradarstvo je bilo isključivo u kršćanskim rukama. Krajem vijeka je opalo na polovinu ranijih prinosa. Do 1600. ne spominju se tu muslimanski vinogradi uopće, dok je te godine evidentirano samo 5 dunuma, i to: ranije spomenuta 4, i u posjedu Nesuh-halife 1 dunum. Taj Nesuh-halifa bio je mujezin u spomenutoj džamiji *Mustafe džindije*³⁷.

4) BABIN DOL. Kako je istaknuto, Babin Dol je do sredine XVI v. bio samo mahala sela Pločnika. Od prije 1587. u turskim službenim popisima evidentirano je kao odvojeno, samostalno selo³⁸. Odgovara, najvjerovatnije, današnjem selu Dolovi, sjeverno od Tuzle. Po broju stanovnika Babin Dol je sredinom vijeka, štaviše, i premašivao selo Pločnik, ali krajem vijeka Pločnik je, ipak, imao više stanovnika (up. tabele). Od starih prezimena spominju se tu: Vučići, Božinići i Bradovići.

Za razliku od Pločnika, među stanovništvom Babina Dola sve do kraja vijeka nije bilo ni jednog slučaja pristupanja islamu, premda su neke zemlje, kako je već ranije istaknuto, bile u posjedu imućnijih stanovnika iz kasabe. Ibrahim, sin Mehmed-bega, držao je tu jednu kršćan-

³⁰ TD, No 260, fo 80.

³¹ Isto.

³² Isto, fo 74.

³³ Isto, fo 80; Čini se da je njegov sin bio *Husrev, sin Mustafin, džindija*, stanovnik druge, tj. Timur hodžine mahale u kasabi.

³⁴ TD, No 743, fo 75—6.

³⁵ Isto.

³⁶ Isto, fo 66—68.

³⁷ Isto, fo 66—68, 75—6.

³⁸ BBA, Maliye, No 1457, fo 21; TD, No 743, fo 80—1.

sku baštinu³⁹. On je, svakako, sin ranije spomenutog zajima Mehmed-bega, posjednika vinograda u Pločniku, koji je naslijedio drugi njegov sin, Husein-čauš. Taj, opet, zajim Mehmed-beg, neće biti niko drugi nego sin poznatog Turali-bega koji je u selu Babinu Dolu nešto prije 1572. godine zavještao *jedan stan sa svim što mu pripada, s jednim robom kršćaninom po imenu Kosavom Arnautom...*⁴⁰. Spomenuti Husein identičan je, vjerovatno, sa *Huseinom, sinom Mehmedovim*, tj. Mehmed-begovim, a unukom Turali-begovim, koji je 1587. u Pločniku posjedovao osim vinograda i osrednji čifluk⁴¹. Kako je tu i Turali-beg imao čifluk, vjerovatno je isti taj čifluk jednim dijelom naslijedio njegov unuk Husein. Drugi dio Turali-begovog čifluka, o kojem je nešto rečeno kod Pločnika, a koji je 1587. bio u posjedu *Mehmeda, sina Turali-begovog*, došao je kasnije u posjed Abdulvehhad-hodže, imama u prvoj mahali u Donjoj Tuzli⁴².

Vinogradarstvo je bilo glavna kultura, značajnija od pšenice. Svo je bilo u kršćanskim rukama. Godine 1600. postojao je tu samo jedan muslimanski vinograd od 2 dunuma, *vinograd Hadži Oruča*⁴³.

5) VRŠANI. Današnje selo Vršani, južno od Slavinovića, spominje se od 1512. godine⁴⁴. Kroz cijeli XVI v. bilo je to maleno selo s primičurom na čelu⁴⁵. Stanovništvo je ostalo brojno na istom nivou kroz cijeli taj vijek, a proces islamizacije nije ga bio zahvatio ni do kraja vijeka. Godine 1600. postojala je tu samo jedna muslimanska baština, odnosno ranija kršćanska baštinska zemlja prešla na muslimana⁴⁶. Postojao je tu, istina, još od 1548. i jedan muslimanski vinograd od 2 dunuma, *vinograd Firuza, sina Ahmedova*⁴⁷, koga nalazimo kao stanovnika četvrte mahale u Donjoj Tuzli⁴⁸. Taj vinograd je krajem vijeka bio u posjedu Huseina, sina Emiršahova⁴⁹. Godine 1587. džizja je naplaćena samo od 6 domaćinstava, i to od tri domaćinstva po 40, a od druga tri po 45 akči⁵⁰.

Glavne su kulture bile pšenica i vinogradarstvo podjednako, ali je do kraja vijeka vinogradarstvo nešto nazadovalo.

6) KUŽIĆI I BOŽIĆI. U turskim službenim popisima od 1548. i kasnije, ta dva sela evidentirana su zajedno⁵¹, dok su u dva popisa iz prve polovine toga vijeka evidentirana odvojeno⁵². To su bili, u stvari, više zaseoci nego sela. Zbog blizine i malobrojnosti stanovništva zajedno su i bilježena. Nalazila su se u blizini sela Husina, i to: Božići južozapadno, a Kužići jugoistočno od Husina. Božići su i danas zaselak, naseljen katolicima, a Kužići predio u kojem su nekada postojale vakufske

³⁹ TD, No 743, fo 80—1.

⁴⁰ Kreševljaković, *Turali-begov vakuf*, 13 i 19.

⁴¹ BBA, Malive No 1457, fo 21.

⁴² TD, No 743, fo 80—1.

⁴³ Isto.

⁴⁴ TD, No 171.

⁴⁵ TD, No 173; No 259; No 260; No 743.

⁴⁶ TD, No 743, fo 83.

⁴⁷ TD, No 260, fo 81.

⁴⁸ Isto, fo 74—8.

⁴⁹ TD, No 743, fo 83.

⁵⁰ BBA, Malive No 1457, fo 20.

⁵¹ TD, No 260, fo 81; Maliye, No 1457; TD, No 743.

⁵² TD, No 171; TD, No 173.

zemlje i posjedi imućnih muslimana iz kasabe Donje Tuzle. U Kužićima je u zadnje vrijeme pronađen kvarcni pijesak, sirovina za izradu stakla⁵³.

Godine 1533. „selo Kužići” imalo je svega jedno kršćansko i jedno muslimansko domaćinstvo, bez baštinskih zemalja⁵⁴. Selo Božići je bilo, međutim, nešto veće: 5 kršćanskim domaćinstvima (od kojih 4 baštine) i 2 muslimanska domaćinstva⁵⁵.

Stanovništvo *sela Kužića sa Božićima* nije se povećavalo ni kasnije. Sredinom vijeka bilo je to, zajedno uzevši, slabo naseljeno selo, dok je do kraja vijeka još i opalo (up. tabele). Islamizacijom, ono se istovremeno preseljavalo u kasabu. Još sredinom vijeka jedan značajan zemin, *zemin Kaluše*, držali su napola dvojica muslimana iz kasabe: *Mehmed, sin Alijin i Isa, džindija*⁵⁶. Do 1600. kršćana tu više nije uopće bilo. Postojalo je još samo nominalno 5 kršćanskih baština, ali su sve bile u posjedu muslimana za koje izričito stoji da stanuju u kasabi Donjoj Tuzli. Tri baštine je držao *Osman, sin Mehmedov, stanovnik kasabe*, jednu *Hasan-halifa u kasabi Donjoj Tuzli*, a petu *Mehmed, sin Jusufov, stanovnik spomenute kasabe*⁵⁷. Dalje, ranije spomenuti zemin, tj. jednu njegovu polovinu držao je imenovani Hasan-halifa, a drugu polovinu, koja je ranije bila u posjedu Isa-a džindije, držali su *stanovnici sela Mosurke i sela Husina*⁵⁸. Tu su nastala od kršćanskih zemalja još 2 nova zemina i 1 mezra i bili su, takođe, u posjedu muslimana iz kasabe. Ta mezra, zvana *mezra Pusta Luka*, bila je u posjedu zajima Mehmed-age⁵⁹.

Iako je vinogradarstvo sa pšenicom bilo glavna kultura, nije tu bilo posebnih muslimanskih vinograda. Svi su bili u sklopu baštinskih zemalja koje su nominalno bile kršćanske i za koje je davan ušur od vina.

7) DONJA LIPNICA. Danas postoje sjeverozapadno od Tuzle četiri naselja pod nazivom Lipnica, i to: Lipnica, Donja Lipnica, Srednja Lipnica i Gornja Lipnica. Turci su zatekli selo Lipnicu podijeljeno samo na dva dijela: Donju i Gornju⁶⁰. Sredinom XVI v., međutim, evidentirane su: Donja Lipnica i Lipnica, koja se opet dijelila na dvije mahale: Donju i Gornju Lipnicu⁶¹. Krajem toga vijeka sretamo istu takvu podjelu sela Lipnice, samo s tom razlikom što su spomenute dvije mahale bile već prerasle u zasebna sela, i što je ranija mahala Donja Lipnica nazivana: *selo Srednja Lipnica*⁶².

Donja Lipnica predstavljala je značajno naselje. Od starih prezimena spominju se: Radići, Lukići, Božići, Vojinići i Vujičići⁶³. Između 1533. i 1600. stanovništvo je bilo u stalnom, ali prirodnom porastu (up. tabele). Sve do pred kraj prve polovine vijeka islamizacije tu nije bilo. Tek 1548. godine evidentna su dva muslimanska domaćinstva, ali obadva

⁵³ *Kužići*, oranice i njive. K.o. Tuzla, k.č. 1806—1816, 1822—1827.

⁵⁴ TD, No 173, fo 6.

⁵⁵ Isto, fo 7.

⁵⁶ TD, No 260, fo 81.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ TD, No 171, fo 4.

⁶¹ TD, No 260, fo 81—83.

⁶² TD, No 743, fo 76.

⁶³ Isto.

domaćina, kao i dva mudžereda bili su kršćanski sinovi. Od muslimanskih mulkovnih posjeda do te godine postojala su tu 2 vinograda i 2 zemina. Vlasnici su im bili, uglavnom, iz kasabe. Jedan zemin bio je u *posjedu Nesuha, sina Abdulahova i Gazanfera, sina Pavlova*, prvi iz Donje Tuzle, a drugi rajetin iz istog sela. Gazanferov otac Pavle sjedio je na očevoj baštini i bio je te godine još živ⁶⁴.

Do 1600. stanovništvo se bilo znatno povećalo, osobito kršćansko. Muslimansko se bilo udvostručilo, tj. brojalo je pet domaćinstava, i to: četvorica domaćina bili su sinovi Abdulahovi. Ali i kasabsko stanovništvo je ovdje već bilo došlo do značajnijih posjeda. Od kršćanskih baštinskih i nebaštinskih zemalja nastala su tri značajnija čifluka. Jedan čifluk, koji je obuhvatao i vinograde, posjedovao je Sefer-aga, drugi, još značajniji, imao je Ferhad spahija, a treći, iste veličine, posjedovao je Durmiš. Zatim je od ukupno 9 kršćanskih baština, 5 baština bilo u posjedu muslimana iz kasabe. Dvije od tih držao je neki Hadži Alija⁶⁵.

Vinogradarstvo je bilo glavna privredna grana. Sredinom vijeka prihodi od vinogradarstva u odnosu na prihode od pšenice odnosili su se kao 3 : 2⁶⁶, a krajem vijeka, premda je privreda općenito opala, vinogradarstvo je relativno prema pšenici poraslo i odnosilo se kao 2 : 1⁶⁷. Muslimanskih vinograda je bilo vrlo malo, svi su uglavnom bili u kršćanskom posjedu. Sredinom vijeka bila su tu samo dva muslimanska vinograda, i to: zajednički vinograd od 6 dunuma Nesuha, sina Ismailova i Gazanfera, sina Pavlova, koji su, kako je spomenuto, u zajednici držali i jedan zemin kao i vinograd od 1 dunuma Abdulvehhaba, sina Junusova. Taj Abdulvehhab se na drugom mjestu spominje kao imam u prvoj mahali, tj. u *Atik džamiji* u Donjoj Tuzli⁶⁸. Krajem vijeka, međutim, evidentiran je tu samo jedan muslimanski vinograd od 2 dunuma⁶⁹.

8) GORNJA LIPNICA. Uzevši u cjelini, ovo selo je po broju stanovnika predstavljalo najveće selo u nahiji. Brojalo je preko 100 domaćinstava, sa primicijem na čelu. Takvo je izgledalo u popisima iz prve polovine XVI v.⁷⁰. Godine 1548. *selo Lipnica* bilo je podijeljeno na dvije mahale: *Donju Lipnicu* i *Gornju Lipnicu*⁷¹. Posljednja mahala je bila dominantna, u njoj je sjedio i primicir. Gledajući na baštinske i mulkovne muslimanske zemlje vidi se da je odgovarala kasnijem samostalnom selu Gornjoj Lipnici⁷². Od starinskih prezimena tu su sredinom vijeka spominju: u mahali *Donjoj Lipnici*: Marinkovići, a u mahali *Gornjoj Lipnici*: Milići, Stranovići i Vukojevići.

Proces islamizacije rano je zahvatio to selo. Još prije 1533. oko 1/6 stanovništva bilo je primilo islam, a do sredine vijeka muslimani su činili nepunu četvrtinu stanovništva (up. tabele). Taj proces bio je upravo u toku jer je kod polovine stanovnika bilo vidljivo kršćansko porijeklo. Muslimani nisu dotle bili došli do većeg privrednog prestiža;

⁶⁴ TD, No 260, fo 81—2.

⁶⁵ TD, No 743, fo 72.

⁶⁶ TD, No 260, fo 81—2.

⁶⁷ TD, No 743, fo 72.

⁶⁸ TD, No 260, fo 74—5, 81—2.

⁶⁹ TD, No 743, fo 72.

⁷⁰ TD, No 171; No 173; No 260.

⁷¹ TD, No 260, fo 82—3.

⁷² TD, No 743, fo 73—4.

držali su pored svoje tri baštinske zemlje, koliko su ih imali u *mahali Gornjoj Lipnici*, još samo četiri kršćanske baštine, u svakoj mahali po dvije⁷³.

U drugoj polovini vijeka *selo Gornja Lipnica*, tj. bivša istoimena mahala sela Lipnice, je donekle opala. Tu se jasno vidi kako je prihvatanje islama bilo usko povezano sa procesom migriranja sa sela u grad. Obično se broj muslimana u to vrijeme u pojedinim selima povećavao. Ovdje se, međutim, u periodu između 1548. i 1600. muslimansko stanovništvo smanjilo za 1/5. Iz toga aspekta treba gledati i cjelokupno opadanje stanovništva u nekim selima u tome vremenu (up. tabele). Ono je prihvatilo islam i selilo se u grad, ali je istovremeno, obično u istom selu, dolazilo u posjed sve većeg broja kršćanskih baštinskih zemalja. Godine 1600, od 24 kršćanske baštinske zemlje samo 3 baštine su de fakto bile u posjedu kršćanske, dok su 21 baštinu držali muslimani koji su, uglavnom, već bili stanovnici kasabe. Većina tih baština je, očito, islamizacijom bila prešla u posjed muslimana, premda je samo kod nekih slučajeva taj način prelaženja bio vidljiv⁷⁴. Tu se jasno vidi da je, na primjer, *Alija naslijedio baštinu od svoga oca Vukca* i da je poslije Alije tu baštinu držao Mumin. Taj *spomenuti Mumin* bio je, po svoj prilici, sin Hamzin i bio je rajetin iz istog sela, a držao je i tri kršćanske baštine. Zatim su dvojica braće: Sefer, sin Jusufov i Barak, sin Jusufov, držali po dvije takve baštine. Isto tako je neki Ferhad držao tri kršćanske baštine, Piriya, spahija, dvije, *Vaiz efendija* dvije, itd. Tu je nastao i jedan muslimanski zemin koji je obuhvatao i 5 dunuma vinograda⁷⁵.

Vinogradarstvo je i u ovom selu bilo glavna privredna grana, ono je za 1/3 premašivalo prihode od pšenice koja je dolazila na drugo mjesto. Ipak, malo je bilo muslimanskih vinograda. Od sredine do kraja vijeka spominje se tu svega 5 dunuma takvih vinograda⁷⁶. Svo se vinogradarstvo nalazilo u okviru kršćanskih baštinskih zemalja, iako su većinu tih zemalja de fakto držali, opet, muslimani.

9) SREDNJA LIPNICA. Kao samostalno selo spominje se prvi puta 1587. godine⁷⁷. Još 1548. bilo je samo *mahala Donja Lipnica u selu Lipnici*⁷⁸. Od sredine do kraja vijeka stanovništvo je bilo u normalnom porastu.

Proces islamizacije nije bio brz. Sredinom vijeka postojala su tu samo dva muslimanska domaćinstva, a krajem vijeka četiri, u kojima su dvojica domaćina bili *sinovi Abdulahovi*⁷⁹. Od 13 kršćanskih baština, muslimani su držali tri baštine. Jednu je držao rajetin iz sela, Džafer, sin Abdulahov, a ostale dvije držali su: janičar Mustafa i čauš Abas, obadvojica stanovnici kasabe Donje Tuzle. Postojao je tu još jedan značajan muslimanski čifluk koji je obuhvatao i vinograde. To je bio *čif-*

⁷³ TD, No 260, fo 82—3.

⁷⁴ TD, No 743, fo 73—4: Baština-i Marko der yed-i Vukac, der yed-i Ali veled-i Vukac hala der yed-i Mu'min el-mezbur.

⁷⁵ TD, No 743, fo 73—4.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ BBA, Maliye, No 1457, fo 15.

⁷⁸ TD, No 260, fo 82—3.

⁷⁹ TD, No 743, fo 76—7.

luk katiba Jahije u koji su bile uklopljene zemlje kneza Grgura i kneza Pavla, zatim zemlje: Dragića, Huseina, Nikole i Jakova⁸⁰.

Vinogradarstvo je bilo glavna privredna kultura. Porezi od vinogradarstva su krajem vijeka bili dva puta veći nego porezi na prinose od pšenice. Svo je bilo u kršćanskim rukama. Muslimanskih vinograda nije bilo⁸¹.

10) BREZOVİK. Ime tog sela u turskim izvorima može se čitati: Brezovik ili Brezovići (kao prezime). Nije se moglo utvrditi gdje se поближе nalazilo. U okviru sela Ljubače nalazi se danas zaselak Breze, pa je moguće da je to nekadašnje selo Brezovik.

To je bilo maleno selo sa primćurom na čelu. Kretanje stanovništva od 1533. do 1600. bilo je normalno. Novih muslimana bilo je vrlo malo. Od prije 1533. postojalo je samo jedno muslimansko domaćinstvo, a sredinom vijeka dva (jedno baštinsko), dok 1600. nije više bilo ni jedno (up. tabele). Ta 2—3 domaćinstva su se u drugoj polovini vijeka odselila u kasabu. Selo je tako ostalo kompaktno kršćansko. Nije u njemu postojalo ni mulkovnih muslimanskih zemljišta, osim jednog malog vinograda, a sve baštinske zemlje bile su u kršćanskim rukama. *Baštinu Gorilović* držao je knez Matijaš koga, međutim, ne nalazimo među knezovima dviju tuzlanskih nahija u to vrijeme. Matijaš je bio knez nešto zapadnije, u nahiji Sokolu, gdje se spominje od 1533. pa sve do 1548. godine sa malim timarom, od 500 akci⁸². Od starih prezimena spominju se tu: Gorilovići, Borići, Medunići i Bukovčiči⁸³.

Do sredine vijeka vinogradarstvo je davalo veće prinose od pšenice, dok je u drugoj polovini vijeka opalo. Svo je bilo u kršćanskim rukama. Sredinom vijeka samo vinograd od 1 dunuma pripadao je Per-vani, sinu Ratkovu⁸⁴, koga nalazimo kao muhзира (= sudski stražar) nastanjenog u petoj mahali u Donjoj Tuzli⁸⁵. Do kraja vijeka ta se površina povećala na 3 dunuma. Posjedovao ih je vojvoda Hurem, a zatim njegov sin Osman⁸⁶.

11) ČAMUŠ. Selo Čamuš danas ne postoji. Opustjelo je još u drugoj polovini XVI v. U stvari, to je bio samo zaselak. Spominje se kao selo od prije 1512.⁸⁷ Godine 1533. imalo je samo dva⁸⁸, a 1548. tri kršćanska domaćinstva⁸⁹. Poslije te godine je opustjelo, jer je u izvoru iz 1548. naknadno zabilježeno: *sada pusto*⁹⁰, pa se u popisu iz 1600. uopće ne spominje.

Nalazilo se u području današnjeg sela Orašja, južno od Tuzle, preko brda Ilinčice. Orašje je, naime, tada bilo samo naseljena mezra koja je zabilježena kao: *mezra Gornje Orašje u blizini sela Čamuša, u*

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

⁸² TD, No 173, fo 47; M. Vasić, *Knežine i knezovi timarlije u zvorničkom sandžaku u XVI vijeku*, GID BiH XI, 1960, str. 273; TD, No 260, fo 395.

⁸³ TD, No 260, fo 83; No 743, fo 82.

⁸⁴ TD, No 260, fo 83.

⁸⁵ Isto, fo 74—8.

⁸⁶ TD, No 743, fo 82.

⁸⁷ TD, No 171, fo 4.

⁸⁸ TD, No 173, fo 7.

⁸⁹ TD, No 260, fo 84.

⁹⁰ Isto.

nahiji Donjoj Tuzli, sa vinogradom kneza Mikloša⁹¹. Kasnije je mezra Orašje prerasla u selo, vjerovatno sa nestankom sela Čamuša, i bila je u okviru knezovskog timara.

Vinogradarstvo je u selu Čamušu bilo glavna kultura⁹².

12) SITA LUKA. Naselje pod tim imenom danas ne postoji, a niti se moglo pobliže utvrditi gdje se nalazilo. Bilo je to maleno selo. Poslije 1533. pokazivalo je tendenciju opadanja⁹³, ali je u drugoj polovini vijeka imalo normalan porast⁹⁴.

Islamizacije nije bilo. Godine 1600. postojalo je samo jedno muslimansko domaćinstvo: *Huseina, sina Abdulahova*. Muslimanskih mulkovich zemljišta, takođe, nije bilo, izuzimajući jedan vinograd.

Vinogradarstvo je u prvoj polovini vijeka bilo glavna kultura, ali pred kraj vijeka bilo je u opadanju (up. tabele). Postojao je samo jedan muslimanski vinograd od 3 dunuma, *vinograd Alije, sina Ahmedova, džindije*. Toga džindiju nalazimo u Donjoj Tuzli kao stanovnika druge mahale⁹⁵.

13) BRZKOČIĆI. Ime sela trebalo bi čitati Freskočići, kako je evidentirano u prva dva popisa⁹⁶, ili Brzkočići, kako je zabilježeno u kasnijim popisima. Godine 1533. spomenuta su dva imena *Preskočići ili Trnovac*⁹⁷. Danas, međutim, ne postoji naselje pod tim imenima. Teško bi se inače moglo utvrditi na koje se naselje to ime odnosi da nije u sudskim aktima tuzlanskog kadije iz 1644. godine spomenuto: *karye-i Islavinovići nam-i diger Brzkočići*⁹⁸. Otuda znamo da je naziv Brzkočići prvobitno ime za danas poznato selo Slavinoviće, južno od Tuzle, s lijeve strane Jale. Naziv Slavinovići nastao je, dakle, u prvoj polovini XVII vijeka.

Brzkočići je bilo srednje naseljeno selo sa primićurom na čelu. U periodu četvrtog i petog decenija XVI v. kada su se rapidno širile obližnje kasabe, Gornja i Donja Tuzla, stanovništvo u tom selu bilo je opalo za 1/4, premda u popisu iz 1548. nije evidentiran ni jedan slučaj islamizacije. Krajem vijeka, međutim, brojno stanje stanovnika bilo je adekvatno stanju iz 1533. godine (up. tabele).

Baštinskih zemalja bilo je relativno malo. Sredinom vijeka primićur Martin, sin Mihajlov, sjedio je na baštini; držao je, naime, prvobitnu *Radojinovu baštinu*⁹⁹. Do kraja vijeka nastalo je tu i jedno muslimansko domaćinstvo: *Huseina, sina Abdulahova*. Isto tako je od nekoliko kršćanskih zemalja nastao jedan značajniji zemin koji su držali stanovnici kasabe, i to prvo: Osman-aga i Ferhad spahija, a zatim Mehmed, sin Kurdiv. U taj zemin bio je uklopljen još i vinograd, kao i čajir spomenutog Mehmeda¹⁰⁰.

⁹¹ TD, No 260, fo 392; Mikloš je u to vrijeme bio knez u nahiji Visori, sa timarom od 1000 akči.

⁹² TD, No 260, fo 84.

⁹³ TD, No 173, fo 7; No 260, fo 84.

⁹⁴ TD, No 743, fo 83.

⁹⁵ TD, No 260, 74—8, 84.

⁹⁶ TD, No 171, fo 4; TD, No 173, fo 7.

⁹⁷ TD, No 173, fo 7.

⁹⁸ Gazi Husrev-begova biblioteka, *Fragmenti tuzlanskog sidžila iz 1644—45 godine*, fo 43a.

⁹⁹ TD, No 260, fo 84.

¹⁰⁰ TD, No 743, fo 85.

Vinogradarstvo je bilo glavna kultura, ali je značajna bila i pšenica. Muslimanskih vinograda nije bilo¹⁰¹.

14) VRAPČE. Selo Vrapče danas ne postoji. Nalazilo se u periferiji kasabe Donje Tuzle, na lijevoj strani Jale prema Slavinovićima. To je valovit teren na kojem su pod imenom *Vrapče* u gruntnovnici evidentirani voćnjaci, šljivici i oranice¹⁰². Postojao je ranije i put *Vrapče* prema Ilinčici¹⁰³.

To je bilo srednje naseljeno selo sa primićurom na čelu. Kretanje stanovništva kroz cijeli XVI v. bilo je normalno. Zapaža se samo izvještaj prirodni prirast (up. tabele). Sredinom vijeka *primićur Vojin, sin Vukojev*, sjedio je na očevoj, *Vukojevoj baštini*. Od starih prezimena spominju se u XVI vijeku: Đurići i Radići¹⁰⁴.

Islamizacija je počela prije 1533. kada je evidentirano jedno muslimansko domaćinstvo¹⁰⁵. Isto je stanje ostalo i 1548. godine. Taj novi musliman bio je Sirmird, čiji je otac Ivan imao tu baštinu i bio u to vrijeme još živ¹⁰⁶. Do te godine muslimani iz kasabe došli su bili u posjed izvjesnih mulkovnih zemljišta: vinograda, zemina i čifluka. Od dva zemina: *Pavlova i Stjepanova zemina*; prvi je ostao u kršćanskom posjedu dok je drugi držao Alija džindija, stanovnik prve mahale u Donjoj Tuzli. Isto tako je od *Vukdragovih zemalja* nastao čifluk srednje veličine koji je držao Alija, sin Abdulahov. Vjerovatno je taj Alija identičan sa Alijom, sinom Matijinim, nedžarom, koji je, takođe, bio stanovnik prve mahale u kasabi. Zatim je još i jedna kršćanska baština bila u posjedu muslimana¹⁰⁷.

Do 1600. godine broj muslimanskih domaćinstava povećao se na četiri, i kod sviju je bilo vidljivo kršćansko porijeklo; svi su, naime, bili sinovi *Abdulahovi*. I muslimanski posjedi su se bili povećali. Osim ranije spomenuta dva zemina i drugi, tj. *Pavlov zemín*, došao je bio u muslimanske ruke. Držao ga je *Osman, emín, a zatim Kurd-aga, bivši miralaj*. Isto tako je prije 1587. godine raniji čifluk Alije, džindije, bio uklopljen u jedan značajan čifluk, *čifluk Ahmed-bega, džindije*¹⁰⁸, koji je obuhvatao još i druge zemlje: *kršćanske zemlje Grubiše i Ivana sa vinogradom od 2 dunuma, mlin na rijeci Jali, Jakovljević čajir u selu Dragodolu, dio Vukosavljevog zemina, Gojkov zemín, kao i Alijin čifluk*, a držao ga je te godine *Arslan-aga, te plaćao emínu carskog hasa 150 akči* na ime godišnjeg poreza¹⁰⁹. Zatim su muslimani iz kasabe držali još pet kršćanskih baština od ukupno 6 takvih baština¹¹⁰.

I ovdje je vinogradarstvo bilo značajno, ali je pšenica po prinosima bila, ipak, na prvom mjestu. Bilo je uglavnom u kršćanskim rukama. Sredinom vijeka postojalo je tu i osam muslimanskih vinograda u površini od 14 dunuma. Između ostalih imao je tu vinograd i subaša Alija, osnivač pete mahale u Donjoj Tuzli, koji je u samoj kasabi (peri-

¹⁰¹ TD, No 260, fo 84; No 743, fo 85.

¹⁰² K.o. Tuzla, k.č. br. 1501, 1502, 1704, 1711, 1714.

¹⁰³ Isto, k.č. 1494.

¹⁰⁴ TD, No 260, fo 84—5.

¹⁰⁵ TD, No 173, fo 7.

¹⁰⁶ TD, No 260, fo 84—5; Baština-i Ivan der yed-i Ivan.

¹⁰⁷ TD, No 260, fo 74—5, 84—5.

¹⁰⁸ BBA, Maliye, No 1457, fo 19.

¹⁰⁹ TD, No 743, fo 77—8.

¹¹⁰ Isto.

feriji), kao i u selu Tušnju imao po jedan vinograd¹¹¹. Do 1600. godine, međutim, te muslimanske vinogradarske površine su se bile smanjile na samo 2 dunuma¹¹².

15) GORNJA JOŠANICA. U popisima iz prve polovine XVI v. evidentirano kao *Jošanica*¹¹³, a godine 1600. kao *Jošavica*¹¹⁴. Odgovara današnjem zaseoku Jošanici, pri utoku potoka Jošanice (ranije nazivan Tisovački potok) u Jalu. U Jošanici se danas nalazi rudnik uglja koji pripada rudniku Bukinju. Ranije se to selo dijelilo na Gornju i Donju Jošanicu, od kojih je prvo bilo značajnije. To su bila manja sela i oba dva zajedno činila su srednje naseljeno selo.

U periodu između 1533. i 1548. stanovništvo je prilično poraslo, a kasnije, sve do kraja vijeka, broj stanovnika je ostao isti (up. tabele). Od starinskih prezimena spominju se Stipičići i Vukčići¹¹⁵.

Islamizacija je započela prije 1533, ali od tada do sredine vijeka broj novih muslimana nije se bio povećao. Kod većine njih bilo je još vidljivo kršćansko porijeklo. Čini se da su se odatle neki novi muslimani već porano odselili u kasabu. Naime, rajetin bez baštine, Iskender, sin Matijin, iz tog sela vjerovatno je imao brata *Aliju*, sina *Matijina*, koji je 1548. godine živio u Donjoj Tuzli i bio po zanimanju nedžar. Dotle nisu tu nastali nikakvi mulkovni muslimanski posjedi¹¹⁶. Ali prije 1587. od *zemalja Milovanovih* nastao je značajniji *čifluk Zulfikara, katiba*¹¹⁷. Zatim su *zemlje Šabana, sina Mehmedova*, postale značajniji *zemin Ahmed-baše* koji je obuhvatao i neke površine pod vinogradima. Do 1600. bio se, istina, povećao broj kršćanskih baština, sa 2 na 9, ali su one, uglavnom, bile u posjedu muslimana. Samo su 3 baštine bile u *posjedu sela*, ali je i stanovništvo sela već upola bilo muslimansko. Spahija Hasan je sam držao četiri kršćanske baštine¹¹⁸.

Vinogradarstvo je bilo značajno, i svo je bilo u kršćanskim rukama. Sredinom vijeka je pšenica bila značajnija, ali su krajem vijeka, ipak, porezi od vinogradarstva bili veći¹¹⁹. Muslimanskih vinograda nije uopće bilo.

16) DONJA JOŠANICA. U Donjoj Jošanici gotovo većina domaćinstava imala su baštinske zemlje. Od ukupno osam kuća, šest su bile baštine i sve su, osim jedne, bile u kršćanskim rukama. Starinsko je prezime Prečići¹²⁰. Islamizacije u samom selu nije uopće bilo kroz cijeli XVI vijek, ali su neki stanovnici prije 1548. otišli, čini se, u kasabu.

Pšenica je bila glavna kultura, zatim je dolazila vinova loza i proso¹²¹.

¹¹¹ TD, No 260, fo 84—5.

¹¹² TD, No 743, fo 77—8.

¹¹³ TD, No 171, fo 4; No 173, fo 7; No 260, fo 85.

¹¹⁴ TD, No 743, fo 74.

¹¹⁵ TD, No 260, fo 85.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ BBA, Maliye, No 1457, fo 22.

¹¹⁸ TD, No 743, fo 74.

¹¹⁹ TD, No 260, fo 85; No 743, fo 74.

¹²⁰ TD, No 260, fo 85: Baština Prečić u posjedu Luke Milutinova.

¹²¹ TD, No 171, fo 5; No 173, fo 8; No 260, fo 85; No 743, fo 74—5.

17) KONJSKA POLJA. Godine 1533. evidentirano je *selo Konjska Poljana*¹²², a u svima drugim popisima XVI v. *selo Konjska Polja*¹²³. Odgovara, najvjerojatnije, današnjem selu *Poljana*, koje leži s lijeve strane Jale, istočno od sela Bokavića.

U početku turske vlasti moglo se ubrajati među značajnija naselja u nahiji. Godine 1533. brojalo je 46 domaćinstava sa primićurom na čelu¹²⁴. Kasnije, međutim, broj stanovnika konstantno je opadao (up. tabele), što je svakako u vezi sa razvitkom susjednih kasaba. To se može reći tim prije što je tu proces islamizacije rano započeo. Sredinom vijeka nalazimo tu osim primićura još lagatora i teklića, službe koje inače sretamo samo kod vlaha stočara. Ali postojanje baština ukazuje, ipak, da se odavno to stanovništvo bavilo zemljoradnjom. I lagator i teklić sjedili su na baštinama i bili su već primili islam. Od starih prezimena tu se spominju: Vladići, Bobanići i Radoći¹²⁵.

Sredinom vijeka broj muslimana u odnosu na kršćane činio je nešto više od 1/5. Tu, međutim, nisu još bili ubrojani i neki novi muslimani koji su tek bili prešli na islam, a držali su, odnosno naslijedili očinske baštinske zemlje koje su još vođene kao kršćanske. Kod četvorice muslimana bilo je vidljivo kršćansko porijeklo. Tako je *baštinu Radoje držao njegov sin Ferhad; baštinu Radihna — Firuz, sin Radoja*, tj. brat Ferhadov; *baštinu Radonja — Mahmud, sin Radičin*¹²⁶. Preostale dvije baštine držali su Murad, sin Uzejrov i Bajazid, teklić¹²⁷. Prema tome, stvarni broj muslimanskih domaćinstava iznosio je ne samo 8 (up. tabele) nego 14 domaćinstava, tj. u odnosu na kršćane iznosio je više od 1/3. Neki od spomenutih novih muslimana na baštinama imali su i bliže rođake kršćane u selu. Tako je spomenuti *Mahmud, sin Radičin*, imao u selu dva brata koji nisu sjedili na baštini: Đuru i Blaža, sinove Radičine¹²⁸. Postepeno opadanje seoskog stanovništva, što se primjećuje sredinom tog vijeka, kao i prelaženje zemalja u posjed kasabskog muslimanskog stanovništva, govori, zapravo, o procesu islamizacije i seobi tog stanovništva u grad.

Tu su od kršćanskih zemalja u drugoj polovini vijeka nastala tri muslimanska čifluka srednje veličine kao i jedan zemin, čiji su posjednici obično sjedili u kasabi. *Čifluk Mustafe, sina Mehmedova, od Radivojevih i Radičinih zemalja*, nastao je, istina, još prije 1548¹²⁹. Kasnije je isti taj čifluk, nesto proširen, bio u posjedu vojvode Hasana, a poslije u posjedu njegovih kćeri. Druga dva čifluka srednje veličine, nastala nešto kasnije, posjedovali su: Ahmed-čelebija i Husein, sin Balin, dok je jedan zemin posjedovao Hadži Hasan¹³⁰. Isto tako, od 15 kršćanskih baština, koliko ih je bilo 1600. godine, samo jedna je ostala stvarno u kršćanskim rukama, a dvije u posjedu sela, dok su sve ostale bile u posjedu kasabskog stanovništva, zanatlija, vojske i drugih. Tu je, kao i drugdje, jedno lice držalo i po nekoliko baština.

¹²² TD, No 173, fo 7.

¹²³ TD, No 171, fo 4; No 260, fo 85—6; No 743, fo 76.

¹²⁴ TD, No 173, fo 7.

¹²⁵ TD, No 260, fo 85—6.

¹²⁶ TD, No 260, fo 85—6.

¹²⁷ Isto.

¹²⁸ Isto.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ TD, No 743, fo 76.

Glavna kultura bila je pšenica. Razvijeno je bilo i vinogradarstvo, ali je sredinom vijeka dolazilo na četvrto, a do kraja vijeka se nešto povećalo i bilo na drugom mjestu. Bilo je svo u posjedu kršćana¹³¹.

18) LJUBAČE. Poznato selo s lijeve strane Jale, zapadno od sela Moračana. U XVI vijeku spadalo je među manja sela u ovoj nahiji. U prvoj polovini vijeka brojalo je 16, odnosno 15 domaćinstava, dok je do kraja vijeka bilo poraslo na 25 domova¹³².

Od prije 1533. postojalo je tu jedno muslimansko domaćinstvo, čija je zemlja kasnije dobila baštinski karakter. Međutim, u drugoj polovini vijeka ta baština je prešla u kršćanske ruke, tako da je selo ostalo kompaktno kršćansko. Tu uopće nije došlo do bilo kakvog utjecaja iz kasabe, nisu nastali nikakvi muslimanski posjedi: čifluci i zemini. Čini se da je to zbog toga što je selo bilo siromašno.

Vinogradarstva tu uopće nije bilo. Glavna kultura je bila pšenica, zatim je još uspijevala zob i proso¹³³.

19) MOSURKE. Kao selo danas ne postoji. To je ravan predio u području sela Ljubače. U XVI v. bilo je to srednje naseljeno selo u kojem se stanovništvo konstantno povećavalo (up. tabele). Početkom četvrtog decenija tog vijeka postojale su tu samo dvije baštinske zemlje¹³⁴, pa se čini da naselje nije imalo dugu tradiciju.

Islamizacija je rano počela, ali je taj proces trajao kroz cijeli XVI vijek. Sredinom vijeka je bilo vidljivo prelaženje na islam kod nebaštinskih kao i baštinskih domaćinstava. Spominju se trojica braće: Džafer, Memija i Ferhad, sinovi Milutinovi, kao i *bašina Milko u posjedu Hasana*, sina Mihajlova¹³⁵. Nešto kasnije spominje se i *baština Milutina*, sina Mihovilova, u posjedu njegova (Milutinova) sina Ejnehana¹³⁶.

U periodu od 1548. do 1600. stanovništvo se bilo znatno povećalo. Osobito se bio povećao broj baština, odnosno više nebaštinskih zemalja bile su dobile baštinski karakter. Tako su nebaštinske zemlje: Matije Stjepanova, Vukadina Radivojeva, Milutina Mihajlova, Andrijaša Mihajlova, Miloša Milakova, Vukoja Lukina, Blaža Lukina i Andrije Vukašina — postale baštinske¹³⁷. Ali iako se u tome vremenu općenito povećao broj stanovnika, opao je, ipak, broj muslimanskih domova. Očito, izvjestan procenat muslimanskog stanovništva preselio se bio u kasabu. S druge strane, iako se smanjio bio broj muslimanskih domaćinstava u selu, ipak, muslimani su do 1600. godine došli de fakto u posjed gotovo svih kršćanskih baštinskih zemalja. Od 11 baština samo je jedna ostala u kršćanskim rukama, tri u posjedu sela, dok su ostale držali muslimani, i to muslimanska raja koja je stanovala u selu¹³⁸. Muslimanskih čifluka i zemina nije bilo.

¹³¹ TD, No 260, fo 85—6; No 743, fo 76.

¹³² TD, No 173, fo 7; No 260, fo 86; No 743, fo 73.

¹³³ Isto.

¹³⁴ TD, No 173, fo 7.

¹³⁵ TD, No 260, fo 86—7.

¹³⁶ TD, No 743, fo 69—70.

¹³⁷ TD, No 260, fo 86—7; No 743, fo 69—70.

¹³⁸ TD, No 743, fo 69—70.

Karakter privrede bio je isti kao i u selu Ljubače, a tim što je ovdje bilo i vinogradarstva, koje je bilo u kršćanskim rukama. Glavna kultura bila je pšenica¹³⁹.

20) PRILUK. Selo s lijeve strane Spreče, istočno od Poljica, većim dijelom ravno, a manjim dijelom valovito zemljište. To je bilo srednje naseljeno selo koje je do sredine vijeka pokazivalo tendenciju bržeg porasta, dok se u drugoj polovini, tj. pred kraj vijeka, stanovništvo osjetno smanjilo.

Islamizacija je, kao i svugdje, započela još prije 1533. i posebno je bio porastao broj novih muslimana u daljnjih 15 godina (up. tabele). Godine 1548. može se primijetiti više srodnika (braće) koji prelaze na islam: *Jusuf, sin Vukojev i Balijs, sin Vukojev; Ibrahim, sin Vukanov i Husein, sin Vukanov* itd. Upravo kod 10 stanovnika bilo je vidljivo kršćansko porijeklo. Od potomaka nekog Širmerda nastalo je pet novih domaćinstava, a imao je i šestog sina, Baliju, koji nije imao samostalno domaćinstvo (mudžered). *Baštinu Cvjetkovu* držao je Alija, sin Širmerdov, dok su ostali Širmerdovi sinovi posjedovali vanbaštinske zemlje¹⁴⁰. Taj Širmerd je, najvjerovatnije, bio sin Cvjetkov.

Proces islamizacije u drugoj polovini vijeka bio je, čini se, još intenzivniji, ali je istodobno bilo intenzivno i selenje u grad. To se vidi i po tome što su neke kršćanske baštinske zemlje držali muslimani koji su stanovali u kasabi, najvjerovatnije porijeklom iz tog sela. Tako, *baštinu Pavla, sina Milakova, u posjedu Jakova, sina Matijaševa, držao je* (zatim) *Šaban iz kasabe*¹⁴¹.

Od sredine do kraja vijeka broj kršćanskih baština se formalno bio udvostručio; od 6 porastao je taj broj na 12, ali su sve, ipak, de fakto držali muslimani. Većina tih držalaca bili su stanovnici kasabe, dok je manji broj tih baština držala muslimanska raja iz sela koja nije posjedovala baštinske zemlje. Tako su sve baštinske zemlje u selu do kraja vijeka bile prešle u muslimanske ruke. Osim toga, od *zemalja Duraka, sina Alijina* nastao je tu veći *čifluk Mustafe, sarača*¹⁴².

Muslimanskih vinograda nije bilo, premda je vinogradarstvo bilo razvijeno. Sredinom vijeka bilo je slabije, ali do kraja vijeka znatno je napredovalo i novčano se bilo izravnilo sa pšenicom koja je bila na prvom mjestu¹⁴³.

21) POLJICE. Poznato selo s lijeve strane Spreče, južno od sela Bokavića. U početku turske vlasti, odnosno u prvoj polovini XVI v. bilo je to srednje naseljeno selo sa primičurom na čelu¹⁴⁴, ali se u drugoj polovini vijeka pridolaskom sa strane stanovništvo znatno povećalo, tako da se krajem vijeka bilo udvostručilo. Godine 1600. imalo je 101 domaćinstvo od kojih su četvrtinu predstavljale baštinske zemlje¹⁴⁵. Ono je te godine ujedno predstavljalo najnaseljenije selo u nahiji.

Brz razvoj susjednih kasaba u četvrtom i petom deceniju odrazio se i na ovom selu. Naime, između 1533. i 1548. stanovništvo se bilo

¹³⁹ TD, No 260, fo 86—7; No 743, fo 69—70.

¹⁴⁰ TD, No 260, fo 87.

¹⁴¹ TD, No 743, fo 78.

¹⁴² Isto.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ TD, No 260, fo 88—9.

¹⁴⁵ TD, No 743, fo 79.

smanjilo za 1/5, očito, primajući islam i seleći se u grad. Kao i drugdje, dokaz su kršćanske baštine u posjedu muslimana nastanjenih u kasabi, koji potiču iz tog sela. Tako je *baštinu Vukasovu držao Alagöz ćurčija*. Taj Alagöz je, vjerovatno, sin Vukasov, i vrlo je vjerovatno da je bio stanovnik kasabe, o čemu govori njegovo zanimanje¹⁴⁶.

U drugoj polovini vijeka i kršćansko i muslimansko stanovništvo se doseljavanjem bilo rapidno povećalo. Još 1548. sretamo tu *došlace*: Nesuha i Mehmediju¹⁴⁷. Kasnije se broj tih *došlaca* povećavao. Godine 1600. spominju se *došlaci*: Memija i Hasan, zatim Radica, Vuk, Dragiša i Antol. To su samo primjeri koji jasno dokazuju na koji se način stanovništvo sela do kraja vijeka udvostručilo.

Prelaženje na islam započelo je prije 1533. i u vremenu do 1548. povećao se broj muslimanskih domaćinstava sa 3 na 11, a do kraja vijeka na 25 domaćinstava. Osjetan porast muslimanskih domaćinstava u drugoj polovini vijeka rezultat je kako daljnje islamizacije domaćeg stanovništva tako i pridolaženja sa strane. Kako god se spominju ime na *došlaca* tako isto se, opet, jasno vidi prelaženje na islam starosjedi-lackog seoskog stanovništva koje je posjedovalo baštine. Tako je *Baštinu Boženkovu držao Boženkov sin Memija, zatim Memin sin Osman*¹⁴⁸.

Od starosjedi-lackih porodica spominju se 1548. godine: Vilovići, Mijokovići, Milešići, Dadići, Dragići i Radačići¹⁴⁹. Vilovići su tu očuvali svoju starinu do danas. To je poznata muslimanska porodica. Te godine spominju se dva domaćinstva, (dva brata), Anto i Pavinko Vilović. Na islam su prešli poslije te godine.

U drugoj polovini vijeka udvostručio se bio i broj kršćanskih baštinskih zemalja, i to cijepanjem starih baština i krčenjem novih zemalja, od čega su 6 baština držali muslimani, a 16 je de fakto bilo u kršćanskim rukama. Osim toga, od 6 kršćanskih zemalja nastao je jedan srednji čifluk, *čifluk Kasima, janičara Visoke Porte*¹⁵⁰.

Do kraja vijeka nisu tu nastali nikakvi muslimanski mulkovni posjedi. Vinogradarstvo je bilo u izvjesnoj mjeri razvijeno, i svo je bilo u kršćanskim rukama. Sredinom vijeka ono je dolazilo na treće mjesto¹⁵¹; najznačajnija je bila pšenica, zatim proso i vinova loza. Do kraja vijeka, međutim, vinogradarstvo je tu vrlo unaprijeđeno i došlo je na prvo mjesto¹⁵².

22) BOKAVIĆI. Poznato selo u području između rijeka Spreče i Jale, tj. pri utoku Jale u Spreču. Naselje je staro o čemu svjedoči i nalaz značajnog depoa na području tog sela iz bakrenog doba¹⁵³. U turskim izvorima se spominje od 1512. godine¹⁵⁴. U popisu iz 1533. koji pruža najranije podatke o stanovništvu, nije uopće evidentirano¹⁵⁵. Sredinom

¹⁴⁶ TD, No 260, fo 88—9.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ TD, No 743, fo 79.

¹⁴⁹ TD, No 260, fo 88—9.

¹⁵⁰ TD, No 743, fo 79.

¹⁵¹ TD, No 260, fo 88—9.

¹⁵² TD, No 743, fo 79.

¹⁵³ Zemaljski muzej, Sarajevo, Depo iz Lukavca.

¹⁵⁴ TD, No 171, fo 4.

¹⁵⁵ TD, No 173, fo 7.

i krajem vijeka, međutim, predstavljalo je srednje naseljeno selo uz normalan prirast stanovništva u tome razdoblju¹⁵⁶.

To je bilo isključivo kršćansko naselje. Starosjedioci su Milići, od kojih se spominje nekoliko domaćinstava, a posjedovali su baštinske i nebaštinske zemlje. Godine 1548. postojalo je tu jedno muslimansko domaćinstvo, ali je kasnije i ono nestalo, odselilo se u kasabu, tako da je 1600. to naselje brojalo 24 kršćanska domaćinstva, od kojih je bilo pet baštinskih zemalja¹⁵⁷.

U drugoj polovini vijeka nastao je tu jedan značajniji muslimanski čifluk, koji se 1587. godine spominje kao *čifluk Osmana čehaje u posjedu Balije katiba*¹⁵⁸. Iz potpunijeg spomena tog čifluka, 13 godina kasnije, vidi se, međutim, da je to prvobitno bio *čifluk Antiola i Matijaša u posjedu Mehmed-age*, (zatim) *u posjedu Balije katiba, a sada u posjedu spahije Osmana*¹⁵⁹. Iz tog izvora se ujedno vidi da je čifluk nastao od četiri kršćanska posjeda.

Današnji Čehajići u Bokaviću moguće da vuku lozu od spomenutog čifluk-sahibije, čehaje Osmana iz 1587. godine. Čehajića, inače, ima danas na sve strane u Bosni. Prozvani su po brojnim čehajama (zamjenicima) aga raznih vojnih odreda, ili po čehajama gradskih dizdara.

Vinogradarstvo nije bilo značajno, naročito do sredine XVI vijeka kada je najznačajnija kultura bila pšenica¹⁶⁰. U drugoj polovini vijeka, međutim, vinogradarstvo je, kao i u Poljicu, unaprijeđeno, te su porezi od vina postali značajniji od poreza na pšenicu¹⁶¹.

23) DOLAC. Odnosi se, vjerovatno, na današnji predio Dolac kod Moluha. U početku turske vlasti bilo je to srednje naseljeno selo, ali je tokom vijeka stanovništvo stalno opadalo, tako da je 1600. imalo upola manje stanovništva nego 1533. godine (up. tabele). Takvo opadanje stanovništva očito je posljedica procesa islamizacije i, u vezi s tim, migriranja u kasabu Donju Tuzlu koja se u neposrednoj blizini rapidno razvijala.

Karakteristična je pojava kod ovog kao i nekih drugih sela što je broj muslimana bio veći u prvim decenijama turske vlasti, a kasnije se taj broj sve više smanjivao. Tako su tu 1533. postojala 3 muslimanska domaćinstva, nakon 15 godina samo 2 (od kojih 1 baština), a 1600. godine nije više bilo ni jednog (up. tabele). Sigurno je da su migrirala u kasabu ne samo ta tri domaćinstva nego osjetno smanjenje općeg broja stanovnika govori da je u tom vremenskom razdoblju — u kojem kretanje stanovništva ne možemo pratiti iz godine u godinu, nego imamo samo stanja iz godina: 1533, 1548. i 1600. — bilo znatno više prelaza na islam i seljenja u kasabu, upravo toliko koliko se općenito smanjio broj stanovnika u ovom selu.

Zbog toga je veza između kasabe i ovog kao i drugih sela ostala tijesna. Zanatlije i drugo kasabsko stanovništvo je posjedovalo tu iz-

¹⁵⁶ TD, No 260, fo 89; No 743, fo 82; Up. tabele.

¹⁵⁷ TD, No 743, fo 82.

¹⁵⁸ BBA, Maliye No 1457, fo 15, 16.

¹⁵⁹ TD, No 743, fo 82.

¹⁶⁰ TD, No 260, fo 89.

¹⁶¹ TD, No 743, fo 82.

vjesne mulkovne zemlje, bilo da su naslijeđene i islamizacijom postale muslimanske, bilo da su kupnjom stečene. Tu je prije 1548. godine postojalo 5 parcela muslimanskih vinograda u ukupnoj površini od 9 dunuma. Zatim je od *Vukalovih zemalja* nastao jedan zemin koji je bio u posjedu Hajrudina, emina tuzlanskih mukata iz Gornje Tuzle¹⁶², koji je, kako je spomenuto, u nekoliko sela gornjotuzlanske nahije imao čifluke, zatim i vinograde. I 1600. godine spominje se tu jedan veći muslimanski zemin, *zemin Mehmeda zajima, kojim je raspolagao Mahmud čauš*. Sačinjavale su ga ranije *baštinske zemlje Ilijasa, kasapa, zatim zemlje Matije, Martina, Andrije, Vukmana i Milke*¹⁶³. Čini se da su u njega bile uklopljene i zemlje ranijeg Hajrudinovog zemina koji se više ne spominje.

Glavna privredna grana bilo je vinogradarstvo s kojim su gotovo uporedo išli i prihodi od pšenice. Najveće površine vinograda nalazile su se u kršćanskim rukama. Muslimanski vinogradi su tu, istina, od sredine do kraja vijeka bili u opadanju; od ranijih 9 dunuma ostalo je bilo samo 2 dunuma¹⁶⁴, ali je ta grana, općenito uzevši, ostala dominantna.

24) ČIKAN DOBRINJE. U turskim popisima iz XVI vijeka to selo je različito nazivano: *Čokanići* (1512), *Čokanići Dobrinje* (1533)¹⁶⁵ i najposlije *Čikan Dobrinje*, kako je evidentirano u svima popisima od 1548. godine pa dalje¹⁶⁶.

Gdje se nalazilo to selo? Kako se vidi, još jedno naselje u toj nahiji imalo je sličan naziv. To je selo *Stepišići Dobrinje*. Sela pod takvim nazivima danas ne postoje, ali postoji selo *Dobrnja*. Premda su ova dva sela u turskim popisima evidentirana odvojeno jedno od drugog, mislim da se u obadva slučaja radi o današnjem selu *Dobrnji*. Čikanići i Stepišići označavaju, očito, prezimena ljudi, nazive rodova koji su ta sela, odnosno dijelove sela Dobrinje, naseljavali. To je naročito vidljivo iz činjenice što su obadva ta naselja godine 1512. nazivana samo po spomenutim prezimenima (selo *Čokanići* i selo *Stepišići*), dok se tada naziv *Dobrinje* ne spominje¹⁶⁷. Tek kasnije se u nazivima tih sela spominje *Dobrinje* vezano uz jedno od spomenuta dva prezimena. To dokazuje da su se obadva ta naselja nalazila na području današnjeg sela *Dobrnje* (Dobrinje) i da su teritorijalno bila povezana.

Nekadašnje naselje Čokanići Dobrinje (Čikan Dobrinje) nalazilo se, vjerovatno, nešto sjevernije od današnjeg sela Dobrnje. Naime, od današnjeg sela Dobrnje prema selu Čanićima, u dolini potoka *Bijeje*, desne pritoke Jale, koji protiče i kroz Dobrnju, postoji danas predio koji se zove *Čikan Dolovi* ili *Čikanovići*. To je, po svoj prilici, položaj nekadašnjeg sela *Čokanići Dobrinje* (Čikan Dobrinje).

To je bilo jedno od značajnijih sela u nahiji, naročito u početku turske vlasti, sa primćurom na čelu. U četvrtom i petom deceniju, kada su se brzo razvijale susjedne kasabe, stanovništvo se tu osjetno sma-

¹⁶² TD, No 260, fo 90.

¹⁶³ TD, No 743, fo 84.

¹⁶⁴ TD, No 260, fo 90; No 743, fo 84.

¹⁶⁵ TD, No 171, fo 5; No 173, fo 7.

¹⁶⁶ TD, No 260, fo 90; No 395; No 655 i No 743, fo 80.

¹⁶⁷ TD, No 171, fo 4—5.

njilo, a opadao je broj stanovnika i kasnije, sve do kraja vijeka (up. tabele). Od starinskih prezimena spominju se: Matici, Vukići i Milonići¹⁶⁸.

Islamizacija je i ovdje rano započela i u prvim decenijama turske vlasti bilo je tu više muslimanskih domova nego pred kraj XVI vijeka. Migracijom islamiziranog stanovništva u kasabu smanjivao se opći broj stanovnika u selu, i to osjetno u četvrtom i petom deceniju, premda je opadao broj stanovnika i kasnije. Ali dok je u prvoj polovini vijeka pojačanom islamizacijom bio kompenziran dio muslimanskog stanovništva koji je migrirao u kasabu, tako da je broj muslimanskih domova ostajao približno isti, dotle se u drugoj polovini osjetno bio smanjio i broj muslimana. Prema tome, u ovom kao i u drugim selima gdje je opadao broj stanovnika, kršćansko stanovništvo se smanjivalo usljed konstantnog pristupanja islamu, a muslimansko, opet, usljed stalne fluktuacije u kasabu.

Do sredine XVI vijeka nastao je tu od kršćanskih zemalja jedan značajniji čifluk koji je obuhvatao i vinograde, u posjedu Mustafe, sina Dursunova. Isto tako su šest kršćanskih baštinskih zemalja držali muslimani¹⁶⁹. Do kraja vijeka još su se bili povećali muslimanski posjedi. Nastao je još jedan veći čifluk Ibrahima, sina Ejne-begova u koji je bilo uklopljeno upravo 20 kršćanskih zemalja, a obuhvatao je, takođe, i vinograde. Isto tako je nastao i jedan veći zemlin koji je držao spahija Pirija, a kasnije *spahijin gulam, Osman*¹⁷⁰. Obadva spomenuta čifluka bila su opterećena i plaćanjem džizije jer su, očito, nastali od haračkih zemalja. U popisu džizije iz 1587. godine spominje se čifluk-sahibija Ibrahim, sin Ejne-begov, koji je plaćao 240 akči, kao i dvojica čifluk-sahibija drugog čifluka: Osman (spahijin gulam) i Mehmed nazir, koji su plaćali 250 akči¹⁷¹. Kako se u ovom popisu ne spominje čifluk Mustafa, sina Dursunova, čini se da se taj čifluk sudio sa ranije spomenutim čiflukom, zbog čega se kao čifluk-sahibije tog čifluka spominju druga lica.

Vinogradarstvo je i ovdje bilo glavna kultura i ono je sredinom XVI vijeka, uzevši proračune u novcu, daleko prelazilo prinose od pšenice koja je dolazila na drugo mjesto¹⁷². U drugoj polovini vijeka vinogradarstvo je još više bilo unaprijeđeno, tako da su prihodi od vinogradarstva u odnosu na pšenicu bili više nego udvostručeni¹⁷³.

25) STEPIŠIĆI DOBRINJE. Na temelju naziva Dobrinje, zajedničkog i kod prethodnog kao i ovog sela, istaknuto je stanovište da su se obadva ta sela, i *Čokanići* (Čikan) *Dobrinje* i *Stepišići Dobrinje* nalazila na području današnjeg sela *Dobrinje*. Ali koliko je područje u XVI vijeku zahvatalo selo Dobrinja nije poznato. Koliko god bi na temelju toga trebalo da su ta sela bila teritorijalno povezana, toliko druge činjenice, tj. postojanje primicura i u jednom i u drugom naselju, kao donekle i činjenica što ni u jednom popisu iz XVI vijeka ta sela nisu

¹⁶⁸ TD, No 260, fo 90; No 743, to 80.

¹⁶⁹ TD, No 260, fo 90.

¹⁷⁰ TD, No 743, fo 80.

¹⁷¹ BBA, Maliye, No 1457, fo 24.

¹⁷² TD, No 260, fo 90.

¹⁷³ TD, No 743, fo 80.

evidentirana jedno do drugog, govore o potpunoj podvojenosti i samostalnosti tih dvaju naselja.

Ranije je upozoreno na postojanje predjela zvanog *Čikan Dolovi* ili *Čikanovići*, sjeverno od današnjeg sela Dobrnje, prema današnjem selu Čanićima, koji bi ukazivao na nekadašnje selo Čokanići Dobrinje. Ovdje ćemo takode ukazati na jedan podatak koji preciznije određuje položaj ovog sela. Naime, u popisu iz 1548. godine spomenut je, odnosno popisan, i jedan naseljen knezovski čifluk, čiji je položaj određen na slijedeći način: *çiftlik knez Petri der kurb-i karye-i İstepişic Dobrinje*¹⁷⁴. Taj čifluk je de fakto predstavljao selo od 11 domaćinstava čije ime nije spomenuto, ali je istaknuto da se taj čifluk nalazi *u blizini sela Stepišić Dobrinja*. U popisu domaćinstava toga čifluka zabilježena je i jedna baština: *Baština-i Rayak der karye-i Dolnyc Breške der yed-i Radas doşlica*¹⁷⁵. Ti podaci jasno govore da se taj čifluk, koji je spadao u knezovski timar, prostirao između sela: Stepišić Dobrinja i Donjih Breški, odnosno da se selo Stepišić Dobrinje prostiralo istočno od današnjeg sela Dobrnje prema selu Donjim Breškama. Upravo na tom području postoji i danas zaselak zvani *Stjepanovići* kod današnjeg sela Tisovca koji bi, vjerovatno, mogao odgovarati nekadašnjem selu *Stepišići Dobrinje*. Treba još napomenuti da su, čini se, nazivi Stepišići, kao i Čikanovići bili eliminisani iz naziva sela Dobrnje prije sredine XVII vijeka. Godine 1645, name, spomnje se samo *selo Dobrnja*¹⁷⁶.

U početnom periodu selo Stepišići Dobrinje bilo je upola manje od sela Čikan Dobrinje, kako po broju stanovnika (1533. godine: 27, naprama 78 domaćinstava) tako i po privrednom značaju. Tokom vremena, međutim, rastao je broj stanovnika u ovom selu skoro u istoj proporciji kako je opadao u Čikan Dobrinju, tako da su 1600. godine obadva ta sela imala isti broj domaćinstava: 53, odnosno 54. Zbrojimo li broj domaćinstava u obadva ta sela iz 1533. i 1600. godine dobićemo broj 105, odnosno 107, što je takođe dokaz da su obadva ta sela činila, ipak, jednu cjelinu. Feudalni prihodi, međutim, nisu se u tim selima kretali prema broju stanovnika nego su prema *‘ādet-i kadīm-u* ostajali nepromijenjeni. Naime, visina poreza tih sela u 1600. godini ostala je ista kolika je bila i 1548. godine, tj. selo Stepišići Dobrinje upola je manje plaćalo nego je bila obaveza sela Čikan Dobrinja (up. tabele o stanovništvu, kao i o privredi).

Samo naselje odavno je bilo stabilizovano. Procenat baštinskih zemalja iznosio je u 1533. godini 1/4 od ukupnog broja domaćinstava. Primićur je, takođe, sjedio na očevoj baštini. Od starinskih porodica spominju se Gorići¹⁷⁷.

¹⁷⁴ TD, No 260, fo 389.

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Gazi Husrev-begova biblioteka, *Tuzlanski sidžil*, 29 r.

¹⁷⁷ TD, No 743, fo 85; U XVIII vijeku u Dobrinji su živjele katoličke porodice Dominikovići i Kanići. Godine 1743. krizmane su 2 porodice Kanića i porodica Dominkovića. I nakon 25 godina spominju se tu 4 porodice Kanića i porodica Dominikovića — (Monumenta Croatiae Vaticana, I, *Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae in discriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis* (D. Mandić), Chicago — Roma 1962, 65, 209).

Primanje islama rano je započelo i do sredine vijeka broj muslimana iznosio je 1/9 od ukupnog broja stanovnika. Do 1548. nastao je tu od Markovih zemalja značajniji čifluk janičara Mahmuda, a posjedovao je i vinograd od 4 dunuma. Isto je tako jednu kršćansku baštinu držao Balija, sin Ilijasov¹⁷⁸.

Krajem vijeka broj muslimana porastao je na 1/5, premda se i ukupan broj stanovnika bio znatno povećao. Očito je da je bilo i izvjesnog doseljavanja, što potvrđuje spominjanje Huseina došlaca. Muslimani su tu samom islamizacijom i kupovinom kršćanskih baštinskih zemalja do 1600. godine bili došli do znatnog ekonomskog prestiža. Osim spomenutog Mahmudovog čifluka nastala su tu još nova dva. Čifluk Abas-čauša, koji je imao čifluke u više sela, bio je osobito značajan. Sastojao se od 19 kršćanskih zemalja: Marka, Radoša, Martina, Janoša, Matijaša, Bogdana, Ilije, Martina, Andrije, Bartola, Milke, Boška, Pavla, Matije, Filipa, Huseina, Petra, Grgura i Luke. Koliki je taj čifluk bio jasno govori godišnji porez od 500 akči koji je čifluk-sahibija plaćao carskom kulu prilikom kupljenja džizije, jer je, očito, obuhvatao samo haračke zemlje. Manji, ali ipak značajan, bio je čifluk dvojice posjednika: imama Hadži Fajika i mujezina Nesuh-hodže u koji su bile uklopljene tri kršćanske zemlje, a obuhvatao je i vinograde. Nastala su tu i dva zemina: Huseinov zemin, od zemalja Petrovih i Ankovih u posjedu Sulejmana obuhvatao je 2 dunuma vinograda, te nešto veći, Ivanišev zemin, u posjedu vojvode Malkoča¹⁷⁹.

Usljed stvaranja tolikih muslimanskih posjeda logično je da se morao osjetno da smanji broj kršćanskih baštinskih zemalja. Štaviše, i one koje su još nominalno bile kršćanske držali su muslimani. Od 5 formalno kršćanskih baština, 4 su de fakto bile u posjedu muslimana, i to: 2 u posjedu dvojice muslimanskih rajetina iz istog sela, a 2 u posjedu Džafera, sina Balijina, iz kasabe Donje Tuzle¹⁸⁰.

Glavne prihode davalo je vinogradarstvo i pšenica. U drugoj polovini vijeka pšenica je bila značajnija. Uspijevalo je još: proso, zob i ječam¹⁸¹.

26) KIKAČI. Danas poznato selo jugoistočno od Simina Hana, s lijeve strane puta koji vodi od Tuzle prema Zvorniku. Pod istim nazivom spominje se od 1512. godine¹⁸². Turci su ga zatekli kao značajno selo sa primućurom na čelu, ali je kasnije sve do kraja vijeka, stanovništvo konstantno opadalo¹⁸³.

Prelaženje na islam rano je započelo. Do 1533. godine gotovo su jednu trećinu stanovnika činili muslimani, 1548. blizu polovinu, a 1600. tri petine (up. tabele). Još 1548. bilo je vidljivo kršćansko porijeklo većine muslimana, tj. većina su bili evidentirani kao deklarirani sinovi kršćanskih roditelja¹⁸⁴. Da je svo to stanovništvo, muslimansko, kao i kršćansko, bilo autohtono, vidi se naročito kod baštinskih zemalja. Tako

¹⁷⁸ TD, No 260, fo 99.

¹⁷⁹ TD, No 743, fo 85.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ TD, No 260, fo 99; No 743, fo 85.

¹⁸² TD, No 171, fo 5.

¹⁸³ TD, No 173, fo 7; No 260, fo 91; No 743, fo 80.

¹⁸⁴ TD, No 260, fo 91.

je *baštinu Bogoslavljevu držao Timur, sin Bogišin*, koji je imao i dvojicu neoženjene braće, takođe novih muslimana: Ramadana i Mahmuda, sinove Bogišine. Njihov otac je, vjerovatno, bio Bogiša, sin Radulov, koji je evidentiran u istom selu, ali na vanbaštinskoj zemlji. Isto tako je *Milutinovu baštinu držao njegov (Milutinov) sin Ferhad* čija su braća Mehmed i Memija, sinovi Milutinovi, posjedovali vanbaštinske zemlje. I primućur je bio musliman, po imenu Mustafa, koji, istina, nije posjedovao baštinske zemlje, ali je njegov otac Kasim sjedio na baštinskoj zemlji¹⁸⁵.

Konstantno opadanje broja stanovnika u periodu brzog razvitka susjednih gradskih naselja bila je posljedica islamizacije, odnosno stalne fluktuacije muslimanskog stanovništva u grad. Tu pojavu susrećemo u svim selima u kojima je bilo muslimana, a u kojima je ukupan broj stanovnika bio u opadanju.

Do sredine XVI vijeka nastao je tu od kršćanskih zemalja jedan značajniji muslimanski zemin u posjedu Gazije džindije, a obuhvatao je još i vinograd od 2 dunuma. I većina kršćanskih baštinskih zemalja bila je de fakto u posjedu muslimana¹⁸⁶. U drugoj polovini vijeka nastala su još dva muslimanska zemina. Prvi, osobito značajan, bio je u posjedu nekog Turhana, a sastojao se od zemalja: Vuka, Marka, Boška i Vladimira¹⁸⁷. Jedna polovina Huseinova čifluka koji je, takođe, obuhvatao vinograde, bila je te godine u posjedu Huseinovih sinova: Alije i Sefera. Zatim su i svih 12 kršćanskih baština de fakto držali muslimani. Od njih, 3 su bile u posjedu Ahmeda, sina spahije Mustafa-bega, a 2 u posjedu vojvode Mustafe¹⁸⁸. Još i tada je bilo vidljivo kršćansko porijeklo više sinova *Abdulahovih*, kao što se posebno vidi prelazak baština islamizacijom u muslimanske ruke. *Baština Vukosava i Milutina bila u posjedu Jusufa, sina Milutinova*¹⁸⁹. Na taj način su, u stvari, sve baštinske kršćanske zemlje do kraja XVI vijeka bile prešle u muslimanske ruke, i to: prihvatanjem islama, odnosno nasljedstvom ili kupnjom, ili su one još samo nominalno ostale kršćanske, a de fakto su ih držali muslimani.

Najznačajnija privredna grana bilo je i ovdje vinogradarstvo, dok je na drugo mjesto dolazila pšenica, a uspijevalo je još ponešto prosa i zobi. Muslimanskih vinograda gotovo da nije bilo; sve su te površine bile u posjedu kršćana. Sredinom vijeka postojao je samo vinograd od 2 dunuma Gazije džindije¹⁹⁰, a krajem vijeka spominju se dva vinograda po 2 dunuma: Nesuha i Memišaha, kao i vinogradi u sklopu jednog zemina i jednog čifluka¹⁹¹.

27) GORNJA I DONJA LIŠNICA. Danas samo predio Lješnica koji se prostire na južnoj strani Donje Tuzle, između planinskog predjela Ravne Trešnje i sela Orašja. Tuda protiče potok Lješnica, a prolazi i put od Tuzle koji se tu grana za sela Dubrave i Živince. Predio je va-

¹⁸⁵ Isto.

¹⁸⁶ Isto.

¹⁸⁷ TD, No 743, fo 79—80.

¹⁸⁸ Isto.

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ TD, No 260, fo 91.

¹⁹¹ TD, No 743, fo 79—80.

lovit i silazi u Sprečko polje. Danas tu postoji nekoliko katoličkih kuća. U XVI vijeku bilo je to srednje naseljeno selo, a spominje se u turskim izvorima od 1512. godine¹⁹².

U periodu od 1533. do 1548. stanovništvo je brojno bilo opalo za jednu trećinu, ali se u drugoj polovini toga vijeka znatno povećalo (up. tabele). Do sredine vijeka postojalo je tu samo jedno muslimansko domaćinstvo: Balije, sina Božidarova, *baština-i Božidar der yed-i Bali veledes*¹⁹³, dok je tu krajem vijeka bilo 9 muslimanskih domova naprama 25 kršćanskih¹⁹⁴. Dvije kršćanske baštine, koliko ih je uopće bilo, do kraja vijeka bile su prešle u muslimanske ruke, ali nisu tu nastali drugi muslimanski posjedi (čifluci, zemini) jer je privreda ovog sela ostala bez kakvog značaja. Glavna privredna kultura bila je pšenica, a zatim vinogradarstvo.

28) PAOČA. Danas *Par Selo* (Gornje i Donje) južno od Tuzle, sjeverno od sela Dubrava. U XVI vijeku bilo je to srednje naseljeno selo sa primićurom na čelu. U XVIII vijeku spominje se pod imenom *Paoč Selo*¹⁹⁵.

Od 1533. do 1548. godine kretanje stanovništva bilo je normalno, uz izvjestan prirast, dok je u drugoj polovini toga vijeka nešto opalo. To je osobito važno za muslimansko stanovništvo. Dok je do 1548. godine postojalo 5 muslimanskih domova, dotle se 1600. godine spominje samo jedna muslimanska baština (up. tabele); ostala domaćinstva su, očito, odselila u kasabu. Porijeklo tog muslimanskog stanovništva je, takođe, vidljivo. Na primjer, *Vukadinovu baštinu držao je Husein* koji se u istom izvoru spominje kao *Husein, sin Abdulahov*, te je očito da je bio sin Vukadinov. Taj Husein imao je i dvojicu sinova, Aliju i Iveza, koji su sjedili na vanbaštinskim zemljama¹⁹⁶.

Od zemalja Voje, Marka i Stojla nastao je pred kraj vijeka jedan značajniji čifluk koji je obuhvatao i vinograde, a bio je u posjedu nekog Arslan-age, koji je držao još i jednu muslimansku baštinu. Isto tako, jednu kršćansku baštinu držao je Husein, sin Bogdanov¹⁹⁷.

Glavna kultura bila je pšenica, a na drugo mjesto dolazilo je vinogradarstvo. Uspijevali su još proso, zob i ječam¹⁹⁸.

29) ČAKLOVIĆI. Danas Donji i Gornji Čaklovići, južno od Simina Hana. U Donjim Čaklovićima naseljeni su pretežno muslimani i katolici, a u Gornjim pravoslavni. To su danas, uglavnom, naselja radnika solane u Siminom Hanu. U XVI vijeku Čaklovići su predstavljali značajno naselje, sa primićurom na čelu.

¹⁹² TD, No: 171, 173, 260, 395, 655, 743.

¹⁹³ TD, No 260, fo 91.

¹⁹⁴ TD, No 743, fo 75.

¹⁹⁵ Godine 1743. u Paoč Selu spominju se (bilo je krizmano) devet katoličkih porodica: Brnjići, Podglavci, Pavkovići, Kovačevići (3 porodice), Filipovići, Stojan i Franići (iz Orašja). Godine 1768. istim povodom spominje se u tom selu 14 porodica: Vidovići (2), Filipovići (3), Tufekčići, Žepići, Udovičići (2), Terzići, Savkovići, Stojići, Brnjići i Jurići — Monumenta Croatiae Vaticana, vol. I, *Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae in discriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis* (D. Mandić), Chicago—Roma 1962, str. 156, 208.

¹⁹⁶ TD, No 260, fo 92.

¹⁹⁷ TD, No 743, fo 72—3.

¹⁹⁸ TD, No 260, fo 92; No 743, fo 72—3.

U četvrtom i petom deceniju XVI vijeka, kada su se rapidno razvijale susjedne kasabe, stanovništvo u Čaklovićima bilo je opalo gotovo za jednu četvrtinu, dok je u drugoj polovini vijeka kretanje stanovništva bilo normalno uz izvjestan prirodni prirast (up. tabele).

Primanje islama započelo je prije 1533. godine. Taj proces nije jače zahvatio stanovništvo ovog sela, jer procenat muslimana u ovom vijeku nije prelazio jednu osminu ukupnog stanovništva. Još 1548. bilo je vidljivo kršćansko porijeklo većine muslimana, kao i njihova starina u tome selu, što naročito pokazuju imena posjednika baština. Tako je, na primjer, *Baštinu Bože, sina Vukasova, držao njegov sin Ahmed*¹⁹⁹.

Do sredine vijeka nisu tu bili nastali nikakvi značajniji muslimanski posjedi (čifluci i zemini), osim što su trojica stanovnika Donje Tuzle, među kojima i subaša Alija, posjedovali tri vinograda u površini od 11 dunuma²⁰⁰. Isto tako je pet kršćanskih baština bilo u posjedu muslimana iz istog sela. U drugoj polovini vijeka, međutim, sve je više rastao privredni prestiž muslimanskog elementa, tj. uočljivo je bilo gubljenje kršćanskih baštinskih posjeda. Tomu je doprinijela i relativna blizina objema tuzlanskim kasabama, kao i plodnost i opći privredni značaj ovog sela. Više kršćanskih zemalja bilo je uklopljeno u muslimanske zemine i čifluke, čiji su posjednici bili obično spahijske službenici ili zanatlije, a svi su nastanjeni u kasabi. Značajniji čifluk nekog Hadži Mehmeda, na primjer, obuhvatao je 1600. godine: zemlje, čajire i vinograde šestorice ranijih kršćanskih posjednika. Isto tako, nešto manji čifluk *Zulfikara i Hasana* koji je bio u posjedu *Kurd-age, bivšeg miralaja zborničkog sandžaka*, odnosno njegova sina Mehmeda i druge djece, sastojao se od bivših zemalja dvojice kršćanskih posjednika. Nastala su tu i dva muslimanska zemina. Značajniji *zemin u posjedu Ferhata* sastojao se od *zemalja Radonje i Vukoja, sina Mihovilova*. Zatim, *zemin Huseina, sina Abdulahova*, sastojao se od *Markovih zemalja*, a bio je u posjedu *Sefera, sina Alijina i Mehmeda, sina Mustafina*²⁰¹. Muslimani su držali još i devet kršćanskih baština. Od njih četvorice, koji su bili stanovnici kasabe, dvojica su držali po dvije takve baštine *Kurd-aga, raniji miralaj; Jusuf, sin Pervana, iz kasabe Donje Tuzle* (2 baštine); *Mustafa, vojvoda (2 baštine)*, i *Husein džindija*. Trojica držalaca kršćanskih baština bili su, međutim, muslimanska raja iz istog sela²⁰².

Glavna privredna grana bilo je vinogradarstvo koje je, uglavnom, bilo u posjedu kršćana. Sredinom vijeka postojala su samo tri muslimanska vinograda: Alije, subaše (5 dunuma; Ferhada, sina Abdulahova (3 dunuma) i Alije, sina Bartolova (3 dunuma) i svi su, čini se, bili stanovnici kasabe²⁰³. Krajem vijeka, međutim, ne spominju se više zasebni muslimanski vinogradi²⁰⁴, ali je vrlo vjerovatno da su bili uklopljeni u čifluke i zemine u okviru kojih se spominju i vinogradarske površine. Pšenica je dolazila na drugo mjesto, a od nje su novčani pri-

¹⁹⁹ TD, No 260, fo 92—3.

²⁰⁰ Isto.

²⁰¹ TD, No 743, fo 81.

²⁰² Isto.

²⁰³ TD, No 260, fo 92—3.

²⁰⁴ TD, No 743, fo 81.

hodi iznosili blizu koliko i prihodi od vinogradarstva. Zatim su uspijevali: proso, zob i ječam²⁰⁵.

30) HUSINO. Poznato selo s lijeve strane Jale i glavnog puta koji vodi od Tuzle u pravcu jugozapada. Prvi put se spominje u popisu iz 1512. godine²⁰⁶. Očito je da su ga Turci pod istim imenom zatekli i to kao manje naselje. Naime, 1533. godine brojalo je svega 10 domaćinstava, od kojih je jedno bilo muslimansko²⁰⁷. Kasnije se broj domaćinstava povećavao, odnosno naselje je imalo normalan priraštaj, tako da je 1548. imalo 15, a 1600. godine 20 domaćinstava (up. tabele).

Prvi prelaz na islam datira, dakle, od prije 1533. godine. Taj proces se nije osobito razvijao, jer do 1600. godine broj muslimana nije prelazio jednu petinu stanovništva sela. Naselje je, očito, imalo malen privredni značaj, pa zato nije tu do kraja vijeka nastao ni jedan muslimanski čifluk ili zemin²⁰⁸. Selo je bilo i ostalo katoličko²⁰⁹.

Vinogradarstvo nije gajeno. Glavna kultura bila je pšenica, a uspijevalo je još ponešto: proso, zob i ječam²¹⁰.

31) KLJEŠTEVINA. *Selo Klještovina* odavno ne postoji kao posebno naselje. Nalazilo se u blizini sela Husina. Danas postoji samo predio Klještovina kod Husina, i to: livade, voćnjaci i oranice, oko 60 dunuma²¹¹. U popisu džizje iz 1587-8. godine evidentirano je: *Selo Klještovina pripada Husinu — carski je has*²¹².

Spominje se od 1512. godine²¹³. Nakon 21 godinu brojalo je svega 5 domaćinstava, od kojih su 3 predstavljala baštinske zemlje. Jedno van-baštinsko domaćinstvo bilo je muslimansko²¹⁴. Isti broj domaćinstava imalo je to selo i 1548, odnosno i sve do kraja vijeka²¹⁵. Godine 1587-8. postojao je tu i jedan manji čifluk nekog Pervane katiba, a isto tako, i dvije bivše kršćanske baštine bile su u muslimanskim rukama²¹⁶. To je, dakle, bilo maleno naselje koje je tokom vremena nestalo, odnosno selo Husino se proširilo i na nekadašnje selo Klještevinu.

²⁰⁵ TD, No 260, fo 92—3; No 743, fo 81.

²⁰⁶ TD, No 171, fo 5.

²⁰⁷ TD, No 173, fo 7.

²⁰⁸ TD, No 260, fo 93; No 743, fo 71—2.

²⁰⁹ Tokom vremena naselje se sve više širilo. Tako je 1743. godine u njemu bilo krizmano 19 katoličkih domaćinstava: Pavlovići, Jurići, Tolčići (2 porodice), Jovanovići (2), Petrovići, Klarići (3), Božići, Vitomirovići, Ceroševići, Kamenstanin, Jakša, Stojanović (2), Markovići i Jakići. Među njima Markovići su imali 20 odraslih članova i 2 djece, a Božići 20 odraslih članova i 7 djece.

Godine 1768. spominje se u selu Husinu istim povodom 36 porodica: Božići (5 porodica), Ceroševići (3), Skanići, Franići, Simići, Varešlići, Pavlovići, Petrovići, Matići, Marići (2), Hrvatovići (2), Jovanovići, Jakići, Mrkonjići, Tomići, Čivčići, Marinovići, Jozići (3), Kolići, Ankovići (4), Banovići, Šimunovići i Markovići. Od tih, porodica Đure Ankovića brojala je 15 odraslih članova i 7 djece; Ante Petrovića 13 članova i 3 djece; Joze Božića 10 članova i 6 djece; Jovana Markovića 10 članova i 3 djece, te Šime Šimunovića 10 članova i 1 dijete — D. Mandić, *Monumenta Croatiae Vaticana*, Vol. I, str. 156, 209.

²¹⁰ TD, No 260, fo 93; No 743, fo 71—2.

²¹¹ Gruntovnica u Tuzli, K.o. Husino, K.č. 541—546.

²¹² BBA, Maliye No 1457, fo 17.

²¹³ TD, No 171, fo 5.

²¹⁴ TD, No 173, fo 7.

²¹⁵ TD, No 260, fo 93; Maliye, No 1457, fo 17.

²¹⁶ Maliye, No 1457, fo 17.

Glavna privredna kultura bila je pšenica, a ponešto su uspijevali i proso, zob i ječam. Vinogradarstvo nije gajeno²¹⁷.

32) GORNJE BREŠKE. Poznato selo Breške sjeverno od Tuzle, pod samom Majevicom. Turci su selo Breške zatekli podijeljeno na Gornje i Donje i ta se podjela održala sve doskora. I jedno i drugo spominju se od 1512. godine²¹⁸. To su brdoviti i šumoviti predjeli. Gornje Breške bilo je srednje naseljeno selo sa nešto više od 20 domaćinstava i primičurom na čelu²¹⁹.

Do sredine XVI vijeka ostalo je kompaktno kršćansko. Tek 1548. spominje se jedini novi musliman *Hamza, sin Đurin*, čiji je otac *Đuro, sin Božidarov, posjedovao raniju Brnjašinovu baštinu*²²⁰.

Glavna privredna kultura bilo je vinogradarstvo, svo na kršćanskim posjedima. Sredinom vijeka postojala su samo dva muslimanska vinograda, jedan od 3, a drugi od 2 dunuma, čiji su posjednici stanovali u kasabi. Na drugo mjesto dolazila je pšenica, a uspijevalo je i nešto prosa, zobi i ječma²²¹.

33) DONJE BREŠKE. Značajnije od sela Gornje, bilo je selo Donje Breške, i to ne samo po broju stanovnika nego i jačoj privredi. Zbog toga je i proces islamizacije ovdje rano zahvatio dobar broj stanovnika.

Do sredine vijeka kretanje stanovništva bilo je normalno, odnosno, u vremenu od 1533. do 1548. godine povećalo se za 4 domaćinstva. U drugoj polovini vijeka, međutim, ono je osjetno poraslo, što nije moglo biti rezultat samo prirodnog prirasta. Naime, od 1548. do 1600. godine povećalo se za 14 domaćinstava, što je moralo biti rezultat i doseljavanja sa strane. Na to ukazuju i neki stanovnici evidentirani kao *došlaci*. U popisu iz 1548. godine zabilježen je: *Blaž, došlac*²²², a 1600. godine: *Pervan, došlac i Husein, došlac*²²³. Od starinskih prezimena spominju se Radočići: Paval i Blaž, koji su sredinom vijeka posjedovali dvije baštinske zemlje²²⁴. Zatim se 1600. godine spominju: Salatovići, Milkovići i Slavići²²⁵.

Primanje islama započelo je rano, i već 1533. godine broj novih muslimana iznosio je gotovo jednu četvrtinu od ukupnog broja stanovnika²²⁶, a do 1548. godine taj broj se popeo na dvije petine²²⁷. U drugoj polovini vijeka, međutim, broj muslimana ostao je isti, ali se znatno povećao broj kršćana (up. tabele). Karakteristično je što su u ovom

²¹⁷ TD, No 260, fo 93.

²¹⁸ TD, No 171, fo 5.

²¹⁹ TD, No 173, fo 7; No 260, fo 94.

²²⁰ TD, No 260, fo 94.

²²¹ Isto.

²²² Isto, fo 88.

²²³ TD, No 743, fo 77.

²²⁴ TD, No 260, fo 88.

²²⁵ TD, No 743, fo 77. Iz zapadnih izvora znamo da su u selu Breškama 1743. godine živjele slijedeće katoličke porodice: Lukići, Stojakovići, Tomići, Trgovčevići, Malići (3 porodice), Kalatići i Zrnate. Neke od tih porodica bile su prave zadruge. Tako je porodica Matije Stojakovića brojala 20 odraslih članova i 12 djece; Pavla Lukića, 10 odraslih članova i 8 djece; Mihajla Tomića, 10 odraslih članova i 4 djece (D. Mandić, isto, 157).

Zatim su 1768. godine bile krizmane slijedeće porodice: Mihatovići (3 porodice), Pavlovići (4), Grgići (2), Tolići, Salatovići (2), Trgovčevići, Malići (2), Stojkovići (4), Babići i Terzići (D. Mandić, isto, str. 449).

²²⁶ TD, No 173, fo 7.

²²⁷ TD, No 260, fo 88.

selu svi novi muslimani 1548. godine označeni kao *sinovi Abdulaha*, a nije deklarirano kršćansko ime oca, premda je takvih imena bilo polovina od ukupnog broja evidentiranih muslimana. Samo na jednom mjestu navedeno je kršćansko ime oca: *Çiftlik Pavo der yed-i Đuro veledes der yed-i Ibrahim bin Đuro*²²⁸.

Do sredine vijeka muslimanski elemenat nije bio došao do značajnijeg ekonomskog prestiža. Sve kršćanske baštine (7 b), osim jedne, ostale su u kršćanskom posjedu. Nastao je samo jedan značajniji muslimanski čifluk, *čifluk Mesiha, džindije, od zemalja Balabana, sina Abdulahova*, a obuhvatao je i vinograde. Isto je tako još od početka turske vlasti postojao tu i jedan kršćanski čifluk²²⁹ koji je primanjem islama od strane zakonitog nasljednika, spomenutog *Ibrahima, sina Đurina*, prije 1548. godine bio prešao u posjed muslimana²³⁰.

Do kraja vijeka, međutim, muslimanski posjedi su se povećavali. Osim spomenuta dva čifluka, koji su uklapanjem u njih i drugih zemalja bili povećani, nastao je tu i jedan značajan zemin, *zemin Hasana, sina Balina, u posjedu Ajiše, kćeri Ferhada, džindije, sa vinogradima*. Osim toga muslimani su držali i tri kršćanske baštine, od kojih je dvije držao neki Mehmed spahija, očito stanovnik kasabe²³¹.

Najznačajnija privredna grana bilo je vinogradarstvo. Posebnih muslimanskih vinograda, osim u sklopu spomenuta dva čifluka i jednog zemina, nije bilo. Od žitarica najznačajnija kultura bila je pšenica, a uspijevalo je ponešto još ječma, zobi i prosa²³².

34) KALEBIĆI. U XVI vijeku bilo je to manje naselje i već odavno ne postoji kao zasebno selo. Nalazilo se u neposrednoj blizini kasabe Tuzle, iznad mahale Mosnika, prema jugu. To je danas brdovit i šumovit predio gdje se nalazi nakoliko muslimanskih kuća.

Sve do kraja tog vijeka ostalo je kompaktno kršćansko naselje (up. tabele), premda je 1548. godine neki *Nesuh, sin Abdulahov, držao Vukašinovu baštinu*, jedinu baštinu u selu, ali taj Nesuh nije bio stanovnik sela²³³. Tek 1600. godine postojala su tu dva muslimanska domaćinstva: *Hurema, sina Abdulahova i baština (bivša kršćanska) Sudža'a sina spomenutog Nesuha*²³⁴.

Glavna kultura bila je pšenica, zatim je dolazilo vinogradarstvo, a uspijevali su još proso i zob²³⁵.

35) PODUJEVIĆI. Spominje se od prije 1512. godine kao maleno naselje²³⁶. Nije se, međutim, ni na koji način moglo utvrditi gdje se nalazilo. Evidentiranje baštinskih zemalja i u prvim turskim popisima govori o starini naselja (up. tabele). Od početka turske vlasti, međutim, počinje da opada, tako da se 1600. godine u njemu nalazilo samo jedno domaćinstvo²³⁷. Postojale su te godine i tri nominalno kršćanske baštine,

²²⁸ Isto.

²²⁹ TD, No 173, fo 7.

²³⁰ TD, No 260, fo 88.

²³¹ TD, No 743, fo 77.

²³² TD, No 260, fo 88; No 743, fo 77.

²³³ TD, No 260, fo 94.

²³⁴ TD, No 743, fo 83—9.

²³⁵ TD, No 260, fo 94; No 743, fo 83—4.

²³⁶ TD, No 171, fo 5.

²³⁷ TD, No 743, fo 83.

ali su ih de fakto držali muslimani iz kasabe. Jednu su u zajednici držali *Mahmud i Mehmed, sinovi Jusufovi, stanovnici Donje Tuzle*, a drugu je držao spahija Mehmed²³⁸. Od ranijih *Sarudžinih baštinskih zemalja* nastao je prije te godine i jedan čifluk srednje veličine nekog Mehmed-age²³⁹.

Glavna kultura bila je pšenica, zatim su dolazili proso, zob i vinova loza²⁴⁰.

36) PETROVIĆI. U svima turskim popisima iz XVI vijeka evidentirano je kao *selo Petrovići*. Odgovara, najvjerovatnije, današnjem selu Donje Petrovice koje je, u stvari, zaselak sela Pasci.

Selo Petrovići bilo je manje naselje sa primićurom na čelu, koje je stalno pokazivalo tendenciju porasta (up. tabele). Godine 1533. postojala su tu i dva muslimanska domaćinstva, 1548. samo jedno (baštinska zemlja), a 1600. nije više tu bilo nastanjene muslimanske raje²⁴¹. Prije 1600. godine nastao je tu jedan značajniji čifluk u posjedu spahije *Murata i Hadži Pir-Alije* koji se sastojao od spomenute muslimanske baštine, nekadašnje baštine *primićura Radice i zemina Tice Marije*, a obuhvatao je i vinograde²⁴². Inače su sve ostale kršćanske baštine ostale u kršćanskom posjedu.

Najveće je prihode davala pšenica, zatim vinova loza, a uspijevali su još ječam, proso i zob²⁴³.

37) TOPLANA. To selo je bilo podijeljeno na Gornju, Donju i Srednju Toplanu, premda su sva tri zajedno činila jedno manje naselje. Naime, prije 1512. evidentirana su posebno Gornja i Donja Toplana²⁴⁴, a u popisima iz 1533. i 1548. godine kao tri zasebna sela: Gornja, Donja i Srednja Toplana²⁴⁵. Međutim, u popisima iz druge polovine XVI vijeka evidentirana su zajedno kao jedno selo: „Gornja, Donja i Srednja Toplana” jer je broj stanovnika u njima kroz cijeli taj vijek ostao malen²⁴⁶.

Pod imenom Toplana ne postoji danas nikakvo naselje u tuzlanskoj okolini, i teško bi se moglo utvrditi da li je nestalo ili postoji i danas pod drugim imenom, da nam to pitanje ne rješava jedna zabilješka u defteru iz 1600. godine. Naime, u sastavu sela Toplane evidentiran je u tom popisu i jedan čifluk: *čifluk Mehmed-age u selu srednjoj Toplani koje se drugačije naziva Bukin*²⁴⁷. Kako danas postoji selo *Bukinje* u kojem se nalazi rudnik uglja, a koji se inače u popisima iz XVI vijeka ne spominje, nema sumnje u to da je selo Srednja Toplana identična sa današnjim selom *Bukinje*. Kako se, opet, na *Bukinje* sa sjeverozapadne strane nadovezuje selo *Plane* koje se, takođe, u XVI vijeku ne spominje, vrlo je vjerovatno da selo *Plane* odgovara ranijem nazivu *Toplane* (Gornja i Donja), dok se Srednja Toplana tokom vremena prozvala *Bukinjem*.

²³⁸ Isto.

²³⁹ Isto.

²⁴⁰ TD, No 260, fo 95; No 743, fo 70.

²⁴¹ TD, No 173, fo 7; No 260, fo 95; No 743, fo 70.

²⁴² TD, No 743, fo 70.

²⁴³ TD, No 260, fo 95; No 743, fo 70.

²⁴⁴ TD, No 171, fo 5.

²⁴⁵ TD, No 173, fo 7; No 260, fo 95—6.

²⁴⁶ TD, No 395, fo 6; No 655; BBA, Maliye No 1457, fo 16; TD, No 743, fo 71.

²⁴⁷ TD, No 743, fo 71.

Sve te Toplane zajedno u periodu od 1533. do 1600. godine brojale su svega 9 domaćinstava, od kojih su četiri bila baštinske zemlje. Muslimana nije bilo. Krajem vijeka nastao je tu samo spomenuti Mehmed-agin čifluk koji se sastojao od *Ivankovih, Vukovih, Milutinovih i Cvjetkovih zemalja*²⁴⁸.

Glavna kultura bila je pšenica, zatim su uspijevali proso, ječam, zob, a gajena je i vinova loza, koja je krajem vijeka dolazila na drugo mjesto²⁴⁹.

38) GRABOVAC. Selo Grabovac je u XVI vijeku bilo maleno naselje, a i danas predstavlja samo zaselak sela Pasci. Imalo je najviše 6 kršćanskih domaćinstava, od kojih 2 baštinske zemlje. Islamizacije nije bilo. Jedino je sredinom vijeka postojao jedan muslimanski *vinograd od 8 dunuma u posjedu Karagöza, serode*²⁵⁰, koji je 1548. godine bio jedan od zapovjednika u donjotuzlanskoj palanki²⁵¹.

Najveći prihodi su bili od pšenice, zatim od vinogradarstva. Uspijevali su još proso, ječam i zob²⁵².

39) BISTARAC. Danas poznato selo i istoimena željeznička stanica s desne strane Jale. U prvoj polovini XVI vijeka bilo je to srednje naseljeno selo, ali se pred kraj vijeka znatno povećalo.

Islamizacija je započela prije 1533. godine kada je postojalo 1 muslimansko domaćinstvo²⁵³; do 1548. bila su 4 takva domaćinstva²⁵⁴, a do 1600. godine taj broj je porastao na 7 kuća²⁵⁵, što je činilo 1/7 stanovništva. Do kraja vijeka nastao je tu jedan značajan čifluk, *čifluk čehaje Ahmeda i čauša Mustafe*, koji se sastojao od *zemalja* (livada) *Antona, Blaža, Jovana, Mihajla, Đure, Božihne i Vukosava*, za koji su Ahmed i Mustafa na ime poreza plaćali 300 akči godišnje.

Drugi posjeda muslimani nisu imali, osim što je još jednu kršćansku baštinu, između 8 takvih baština, držao Nesuh, maser (dellak) banje u Donjoj Tuzli²⁵⁶.

Glavne prihode davala je pšenica, zatim vinova loza, a uspijevali su još proso, zob i ječam²⁵⁷.

40) ŠIĆI. Selo Šići se spominje od 1512. godine²⁵⁸. Do sredine vijeka bilo je to srednje naseljeno selo²⁵⁹, dok se u drugoj polovini vijeka stanovništvo smanjilo gotovo za jednu polovinu²⁶⁰, očito, zbog fluktuacije muslimana u kasabu (up. tabele). Godine 1645. spominje se *selo Šići sa Mihatovićima*²⁶¹.

²⁴⁸ Isto.

²⁴⁹ TD, No 260, fo 95—6; No 743, fo 71.

²⁵⁰ TD, No 260, fo 96.

²⁵¹ Isto, fo 74.

²⁵² TD, No 260, fo 96; No 743, fo 83.

²⁵³ TD, No 173.

²⁵⁴ TD, No 260, fo 96.

²⁵⁵ TD, No 743, fo 21.

²⁵⁶ Isto, fo 70—1.

²⁵⁷ TD, No 260, fo 96; No 743, fo 21.

²⁵⁸ TD, No 173, fo 5.

²⁵⁹ TD, No 173, fo 7; No 260, fo 97.

²⁶⁰ TD, No 743, fo 78—9.

²⁶¹ Gazi Husrev-begova biblioteka, *Tuzlanski sidžil*, fo 9; Selo Mihatovići je danas poznato selo, sjeverno od sela Šića. U XVI vijeku se, dakle, ne spominje; ovo je prvi spomen toga sela.

Primanje islama rano je započelo, tako da je 1533. godine broj muslimana iznosio 1/3, 1548. gotovo 1/2, a 1600. samo 1/4 od ukupnog broja stanovnika (up. tabele). Iako se krajem vijeka muslimansko stanovništvo znatno smanjilo, ono je, naročito ono iz grada, došlo u posjed izvjesnih zemalja na štetu kršćanskog stanovništva sela. Tako je od *zemalja Redžepa, Sefera, Šabana, pisara gradske vage* (katib-i kapan — ime nije navedeno), *Jakova i Milnaša, na temelju kadinog hudžeta, nastao čifluk* srednje veličine u posjedu *vojvode Hasana, sina Sulejmanova i čauša Sefera*. Zatim su muslimani držali i 5 kršćanskih baština. Samo dvojica od tih držalaca bili su muslimanska raja iz istog sela, dok su dvojica bili stanovnici kasabe. Za jednog od njih izričito stoji: *baština-i Radin der yed-i Bali bin Husein sakin-i Memleha-i zir*²⁶². Razumije se da su i posjednici spomenutog čifluka, takođe, bili stanovnici kasabe.

Glavni prihodi bili su od pšenice, zatim od vinogradarstva, a uspijevali su još: proso, ječam, leća i raž²⁶³.

41) ŠLJIVICA. Kao selo odavno ne postoji. Danas Šljivica predstavlja predio u blizini Moluha. Zemljište inače plodno, ali izlomljeno od rudnika uglja i danas čini rudarsko polje. Do sredine XVI vijeka to je bilo srednje naseljeno selo. Po broju evidentiranih baštinskih zemalja u prvim turskim popisima²⁶⁴ vidi se da je naselje staro. Od početka turske vlasti, međutim, pokazivalo je tendenciju opadanja, a naročito je opao broj stanovnika u drugoj polovini vijeka, tako da 1600. godine nije to selo brojalo ni polovinu stanovnika koje je imalo 1548. godine²⁶⁵.

Šljivica je bilo isključivo *kršćansko naselje*. Do kraja vijeka nije tu bilo ni jednog slučaja islamizacije. Međutim, muslimani iz kasabe su tu, do 1548. godine, bili došli u posjed tri vinograda od ukupno 4 dunuma, kao i jednog čifluka u posjedu *Derviša, sina Alijina, katiba*, a sastojao se od *zemalja: Đure, Vukića, Vukaša i Marka*. Taj katib Derviš bio je ujedno i posjednik vinograda od 2 dunuma. Druga dvojica: Murad, sin Kemalov i Kurd, sin Mahmudov, posjedovali su po 1 dunum vinograda²⁶⁶.

Do kraja vijeka muslimanski posjedi su se unekoliko promijenili. Naime, do 1600. godine spomenuti čifluk ostao je nepromijenjen, ali se više ne spominju muslimanski vinogradi. Isto tako je jednu kršćansku baštinu, od pet takvih baština, držao spahija Mehmed, *sin Abdulahov*²⁶⁷.

Najveće prihode je davala pšenica, ali je skoro na istom nivou bilo i vinogradarstvo. Od žitarica još su uspijevali: proso, zob i ječam²⁶⁸.

42) DESTIN DOL. Selo pod takvim imenom odavno ne postoji. Na temelju jedne sudske isprave iz 1645. godine znamo toliko da se

²⁶² TD, No 743, fo 78—9.

²⁶³ TD, No 260, fo 97; No 743, fo 78—9.

²⁶⁴ TD, No 173, fo 7.

²⁶⁵ TD, No 260, fo 97; No 743, fo 73.

²⁶⁶ TD, No 260, fo 97; Iz popisa stanovnika u kasabi moglo se utvrditi da je katib Derviš bio nastanjen u prvoj, tj. *Džamijskoj mahali*, kao i da su obadvojica drugih posjednika vinograda: Murad i Kurd bili hajati, nastanjeni: prvi u drugoj (Timur-hodžinoj), a drugi u trećoj (Isa-begovoj) mahali u Donjoj Tuzli (No 260, fo 74—78).

²⁶⁷ TD, No 743, fo 73.

²⁶⁸ TD, No 260, fo 97; No 743, fo 73.

nalazilo u blizini sela Hudeča i Moluha²⁶⁹. Prema tome moglo se nalaziti, najvjerojatnije, negdje na području današnje željezničke stanice Kreka.

U XVI vijeku bilo je to srednje naseljeno selo koje je od početka turske vlasti pokazivalo tendenciju laganog opadanja (up. tabele). Od starinskih porodica spominju se: Stipići, Dražići, Janošići i Lešići²⁷⁰. Primanje islama počelo je rano, tako da su već 1533. godine oko 1/5 stanovništva činili muslimani. Još 1548. godine bilo je vidljivo kršćansko porijeklo gotovo svih evidentiranih muslimana, i to cijele porodice su tek bile prešle na islam. Te godine se, na primjer, spominju četvorica sinova Tomaševih: Balija, Ibrahim, Husein i Alija; dvojica sinova Radosavljevih: Mehmed i Ferhad i dvojica sinova Matijaševih: Ferhad i Pervane²⁷¹.

Do 1548. godine muslimani, naročito oni iz kasabe, došli su bili do izvjesnih posjeda. Četiri vinograda, od kojih su tri predstavljali dijelove značajnog *ranijeg primićurovog vinograda*, u površini od 10 dunuma (bili su u posjedu trojice braće: Mehmeda (2 d), Huseina (5 d) i Pirije (3 d), sinova Hamzinih, kao i 1 dunuma vinograda u posjedu Murata, sina Ibrahimova. Mehmed je bio primićur, a posjedovao je osim vinograda i jednu kršćansku baštinu. Očito je da su spomenute baštine i vinogradi od davnina bili u posjedu kršćanskih predaka spomenute trojice braće. To se vidi i po tome što je za vinograd primićura Mehmeda, kao i dvojice njegove braće u izvoru zabilježeno da je to *dio primićurovog vinograda*, što znači da su ga oni naslijedili od oca Hazme, takođe primićura, a ovaj vjerovatno, od svog oca Atmadže²⁷². Iz citiranog teksta se, istina, ne vidi da je Atmadža Božin sin, ali je to vrlo vjerovatno, jer su baštine, uglavnom, prelazile sa oca na sina, a u defterima nije navođen cijeli redoslijed baštinskih posjednika. Zbog toga, prelaženje baština iz kršćanskog u muslimanski posjed samom islamizacijom nije uvijek vidljivo. Međutim, taj proces je na temelju evidentiranih slučajeva, ipak, jasan. Tako je baštinu Pavlovu držao njegov sin Memija, dok je jedna druga baština, opterećena ispendžom, tj. kršćanska baština, evidentirana kao: *Baština-i Ibrahim der yed-i Murad vелеdeš*²⁷³, što znači da je Ibrahim bio kršćanski sin. Ibrahimov sin Murat držao je, osim te naslijeđene, još jednu kršćansku, Vukićevu baštinu, a posjedovao je ujedno i vinograd.

Mnogo su rjeđe baštinske zemlje koje su kupnjom prešle u muslimanski posjed, zadržavši i dalje baštinski karakter. Kod takvih u popisima redovito stoji: *u posjedu N. N. na temelju kadijine isprave*. Takva jedna baština evidentirana je i u ovom selu, ranija *Đurina baština u*

²⁶⁹ Gazi Husrev-begova biblioteka, *Tuzlanski sidžil*, fo 31^r. U toj ispravi se radi o sporu jer je neki Marijan bio prisvojio mirijsku zemlju, seosko ispasište, takozvani Mihaljevac u selu Destinu Dolu, pa su ga tužili sudu trojica seljaka kršćana i jedan musliman. Sud je tim povodom pozvao još kao svjedoke i dvojicu muslimana iz *susjednog sela Hudeča*, kao i četoricu muslimana iz drugog *susjednog sela Moluha*, te je presudio da prisvojeno zemljište ostane i dalje kao seosko ispasište.

²⁷⁰ TD, No 260, fo 98; No 743, fo 71—2.

²⁷¹ TD, No 260, fo 98.

²⁷² Isto, fo 98: *Baština-i Božo der yed-i Hamza bin Atmaca der yed-i Mehmed vелеdeš*, primikur.

²⁷³ Isto, fo 98.

*posjedu Hasana, sina Alina*²⁷⁴. Ukratko, muslimani iz kasabe, ili muslimanska raja iz sela, držali su 1548. godine, na ovaj ili onaj način, šest baština koje su još nominalno bile kršćanske, od ukupno 12 kršćanskih baština.

Treba još spomenuti da su sva četvorica posjednika vinograda u tom selu bili stanovnici Donje Tuzle. Naime, u popisu same kasabe moglo se utvrditi da su Husein, sin Hamzin i Murad, sin Ibrahimov, bili nastanjeni u *Atik mahali*, a Mehmed i Pirija, sinovi Hamzini, u *Timur-hodžinoj mahali*. Ujedno se vidi da su Murad i Pirija bili zanatlije, hafafi²⁷⁵. Iz ovo nekoliko podataka jasno se vidi kako su islamizacijom autohtonog elementa na selu i posjedi (baštine i vinogradi) prelazili u muslimanske ruke. Isto tako se jasno vidi kako je dobar dio tih novih muslimana odlazio u kasabu i na taj način od zemljoradničke raje stvarao se novi sloj, kasabsko stanovništvo, zanatlije.

U drugoj polovini vijeka povećavao se svuda broj muslimanskih čifluka koji su nastajali kupnjom kršćanskih zemalja, i to: bilo kupnjom od njihovih vlasnika, bilo od strane države prodatih napuštenih zemalja. Tako je i ovdje, od pet kršćanskih zemalja nastao jedan značajniji čifluk, nekog čauša Huseina, a obuhvatao je i vinograde. Od ranije spomenutih muslimanskih vinograda ostao je do 1600. godine samo još jedan vinograd od 2 dunuma nekog Rizvana, *sina Abdulahova*²⁷⁶.

Glavna kultura bila je vinogradarstvo, ali je na istom nivou uspijevala i pšenica. Znatno slabije od pšenice uspijevali su još, proso, zob i ječam²⁷⁷.

43) GORNJA POGORILICA. Danas selo Pogorioci koje se prostire u dolini Dubokog potoka, desne pritoke Jale, između sela Bukinja i Ljepunice. Turci su ga zatekli podijeljeno na Gornji i Donji Pogorilac, kako je evidentirano u popisima iz 1512. i 1533. godine²⁷⁸. Od 1548. sve do 1600. godine nazivana su ta sela: Gornja i Donja Pogorilica²⁷⁹. Selo Gornja Pogorilica bilo je značajnije, predstavljalo je srednje naseljeno selo sa primićurom na čelu. Od 1533. do 1548. godine stanovništvo se znatno povećalo, upravo za 3/4. Kako se te godine spominje *Hasan došlac*, znači da je u tome periodu pridošlo i nešto stanovnika sa strane²⁸⁰. Do kraja vijeka, međutim, opalo je i došlo na nivo iz 1533. godine (up. tabele).

Primanje islama započelo je rano, te su 1533. godine muslimani činili 1/4 stanovništva. Do 1548. taj se broj udvostručio i činio gotovo 1/2 od ukupnog broja. I primićur je bio musliman, sjedio je na očevoj baštini²⁸¹. Pred kraj vijeka nastao je tu *od zemalja Đurinih i zemalja Iskenderovih sinova* značajniji zemin spahije Osmana²⁸². Osim toga i dvije kršćanske baštine držali su muslimani.

²⁷⁴ Isto, fo 98: Baština-i Guro der yed-i Hasan bin Ali ber mûcib-i hüccet-i kâdî.

²⁷⁵ Isto, fo 98.

²⁷⁶ TD, No 743, fo 72.

²⁷⁷ TD, No 260, fo 98; No 743, fo 72.

²⁷⁸ TD, No 171, fo 5; No 173, fo 8.

²⁷⁹ TD, No 260, fo 98—9; No 395, fo 6; No 655; No 743, fo 84.

²⁸⁰ TD, No 260, fo 98—9.

²⁸¹ Isto.

²⁸² TD, No 743, fo 84.

Najveće prihode davala je pšenica, zatim vinova loza, a uspijevali su još: proso, zob i ječam²⁸³.

44) DONJA POGORILICA. Iako je u defterima evidentirano kao posebno selo, bilo je to de fakto vrlo maleno, upravo beznačajno naselje. Međutim, iz same činjenice što je od početka turske vlasti tretirano kao posebno selo moglo bi značiti da je ranije bilo i nešto veće naselje, pa tokom vremena opalo. Spominje se od 1512. godine²⁸⁴, ali je 1533. evidentirano kao *opustjelo selo*²⁸⁵, dok je do 1548. ponovo naseljeno kada je brojalo 4 kršćanska domaćinstva, od kojih jedno baštinsko²⁸⁶. Jasno se vidi da je selo ponovo naseljeno i po tome što su dvojica domaćina evidentirani kao *došlaci*. Spomenuta baština je bila *baština kneza Petra u posjedu njegova sina*²⁸⁷.

U drugoj polovini vijeka stanovništvo se ponovo raselilo, te je oko 1570. godine evidentirano ponovo kao *opustjelo*²⁸⁸. Time je cijelo selo postalo značajan čifluk koji se sastojao od bivših *knezovskih baštinskih zemalja, kao i zemalja Miloša, sina Milkina*. Taj čifluk bio je, prvo, u posjedu njegova sina Mustafe. Oko 1600. godine čifluku su prisajedinjene još *njive kao i vinograd Nesuha, sina Vuksanova*, a bio je u posjedu nekog Hadži Omera²⁸⁹.

Glavna kultura bila je pšenica, zatim su uspijevali: proso, ječam i vinova loza²⁹⁰.

45) LJEPUNICA. Danas selo Ljepunice u gornjem toku Dubokog potoka, desne pritoke Jale. Godine 1512. spominje se: *selo Ljepunica sa Moštanićem*²⁹¹, a u kasnijim popisima samo: *selo Ljepunica*²⁹². Moštanićem je, očito, nazivan neki obližnji zaselak koji danas nije poznat. Ljepunica je bilo maleno naselje. U prvoj polovini vijeka brojalo je od 6 do 14 domaćinstava, dok je u drugoj polovini, odnosno prije 1570. godine, bilo sasvim napušteno, *hali ve harabe*²⁹³. Godine 1570. spominje se samo kao *mezra*²⁹⁴, i takvo je ostalo i do 1600. godine, kada je, istina, nazivano selom ali bez stalno nastanjenog stanovništva, te je, u stvari, predstavljalo jedan značajniji muslimanski čifluk²⁹⁵. Ponovno naseljavanje tog sela pada, dakle, poslije 1600. godine. U XVIII vijeku Ljepunica je već srednje naseljeno selo²⁹⁶.

²⁸³ TD, No 260, fo 98—9; No 743, fo 84.

²⁸⁴ TD, No 171, fo 5.

²⁸⁵ TD, No 173, fo 7.

²⁸⁶ TD, No 260, fo 100.

²⁸⁷ Isto.

²⁸⁸ TD, No 260, fo 100 — naknadna zabilješka.

²⁸⁹ TD, No 743, fo 79.

²⁹⁰ TD, No 260, fo 100; TD, No 743, fo 79.

²⁹¹ TD, No 171, fo 5.

²⁹² TD, No 173, fo 8; TD, No 260, fo 100.

²⁹³ TD, No 260, fo 100, 370 — naknadne zabilješke.

²⁹⁴ TD, No 395, fo 6.

²⁹⁵ TD, No 743, fo 84.

²⁹⁶ Tu se 1743. godine spominje 6 katoličkih porodica: 3 kuće Tomića i 3 kuće Kolanovića. Kasnije se stanovništvo još povećalo. Godine 1768. krizmano je u Ljepunici 9 porodica: 4 kuće Kolanovića, zatim Gavrići, Jasenovići, Lovrići, Mijići (Mijeh) i Pejići. Tomići se više ne spominju — D. Mandić, *Monumenta Croatiae Vaticana* I, 65, 209.

U smislu timarsko-spahijske organizacije selo je bilo najranije carski has, a od početka četvrtog decenija XVI vijeka bilo je podijeljeno na dva dijela, jedan dio pripadao je carskom hasu, a drugi timaru. Tako je u popisima od 1533. godine pa dalje bilo dva puta evidentirano: jednom kao carski has i drugi put kao timar. Te godine brojalo je svega 6 domaćinstava, od kojih je 5 domaćinstava (porezi 480) pripadalo carskom hasu, a 1 domaćinstvo (porezi 500) spadalo je u *timar kneza Pavla, sina Petrova*, što je, u stvari, činilo značajniji knezovski čifluk²⁹⁷. Taj timarski dio sela se kasnije povećao, tako da je 1548. brojao 9 domaćinstava, od kojih 1 muslimansko (porezi 850). Dio Ljepunice koji je pripadao carskom hasu, međutim, ostao je u pogledu broja stanovnika nepromijenjen, tj. brojao je i kasnije 5 kuća, kao i 1533. godine. Ali u drugoj polovini vijeka i taj dio sela je opustio kao i onaj timarski.

Ne samo da je selo Ljepunica dobrim dijelom bilo u knezovskom timaru, nego se u njemu, dakle, nalazio i značajniji knezovski čifluk, te se 1548. godine i spominje timarski dio sela kao: *selo Ljepunica ili čifluk kneza Ivaniša*, premda taj naziv nije više odgovarao stvarnom stanju. Do te godine je, naime, selo Ljepunica bilo ispalo iz knezovskog timara, pa je timarski dio sela sa naseljenom rajom pripao timaru nekog Mehmeda koji je iznosio 3.220 akči²⁹⁸. Isto tako je nestalo i spomenutog knezovskog čifluka. Kao posjednik nekadašnjeg *Ivaniševog čifluka u blizini sela Ljepunice*, knez Pavle poklonio je taj čifluk Šah-begu, kao što je istodobno *poklonio i svoje zemlje, čajire i dio mlina u selu Gornjem Brguliću Šah-begovom sinu Hasan-čelebiji*²⁹⁹. Na drugom mjestu u istom izvoru se o tome kaže: *One zemlje od spomenutog čifluka koje je knez Pavle sa jednim sinom lično obrađivao i koristio predate su pred sudom Šah-begu, dok ušrovi od zemlje koje je obrađivala seoska raja, ili pridošlo stanovništvo (hajmane), a koji su ranije davani knezu Pavlu, sada su zabilježeni kao prihod spahije ovog sela*³⁰⁰.

Sve te promjene dogodile su se nešto prije 1548. godine, a bile su sankcionisane tim popisom. Ali pod kakvim okolnostima i uvjetima je knez Pavle poklonio tolike zemlje i u Ljepunici i u susjednom selu Brguliću (danas Brgule) Šah-begu i sinu mu Hasan-čelebiji i da li je za to dobio izvjesnu kompenzaciju ne možemo znati. Bitno je da je likvidacija timara kneza Pavla u Ljepunici bila posljedica kretanja vlaha prema Savi, pa je i knez Pavle sa svojim timarom bio pomjeren nešto sjevernije u nahiju Visore. O tome ćemo još nešto spomenuti kada bude riječ o naseljima ove nahije koja su pripadala knezovskim timarima.

Rezimirajući promjene koje su se tu dogodile 1548. godine na štetu knezovskog timara i ličnih knezovih posjeda treba istaknuti da je tom intabulacijom dio sela Ljepunice, koji je predstavljao mali knezovski timar od 500 akči, bio uklopljen u timar spahije Mehmeda, dok je lični knezov čifluk, tj. porez od čifluka poklonjenog Šah-begu, pripao carskom hasu³⁰¹. Pavle je, kako se vidi najmanje 15 godina vršio svoju knezovsku dužnost.

²⁹⁷ TD, No 173, fo 8, 43.

²⁹⁸ TD, No 260, fo 370.

²⁹⁹ Isto, fo 100.

³⁰⁰ Isto, fo 370.

³⁰¹ Isto.

Raseljavanjem stanovništva sela Ljepunice kršćanske baštinske zemlje bile su uklopljene u jedan zemin koji je 1600. godine bio u posjedu nekog Nesuha i Mustafe. Nekadašnji knezov čifluk nazivan je kasnije *Šah-begov čifluk* i do kraja vijeka promijenio je više gospodara, među kojima: Mustafa-bega, Osman-bega i 1600. godine Mehmed-bega sina Ali-begova, za koji je plaćano carskom hasu 357 akči godišnje. Porezi na spomenuti zemin iznosili su 40 akči, tako da je cjelokupan prihod carskom hasu od ovog rajom opustjelog sela te godine iznosio 397 akči³⁰².

Glavne kulture bile su pšenica, zatim proso, ječam i zob. U dijelu koji je pripadao hasu, tj. na baštinama i nekadašnjem knezovskom čifluku gajena je i vinova loza³⁰³.

46) BRGULIĆI. Danas selo Brgule, jugozapadno od sela Ljepunice, u dolini Mramornog potoka. U popisu iz 1512. godine spominje se zajedno sa selom Milešićima *selo Brgulići i Milešići*³⁰⁴, dok je 1533. godine evidentirano samo *selo Brgulići*, kada je brojalo 8 kršćanskih domaćinstava. U tome popisu je ujedno naknadno zabilježeno: *ranije propalo*³⁰⁵. Ta zabilješka je, svakako, nastala prilikom ponovnog popisa, tj. 1548. godine u kojem ono nije uopće evidentirano, kao ni u popisu iz 1600. godine. Imalo je dakle, istu sudbinu kao i selo Ljepunica. Nestanak toga sela očito je bio u vezi sa dokidanjem timara kneza Pavla (v. selo Ljepunica), što se dogodilo nešto prije 1548. godine.

Premda je to selo 1533. pripadalo carskom hasu, kada je brojalo 8 kršćanskih domaćinstava, u njemu su istovremeno postojali i posjedi: *zemlje, čajiri i mlin kneza Pavla*, koje je ovaj kako je ranije spomenuto, prije 1548. godine pred sudom poklonio Šah-begovu sinu, Hasan-čelebiji³⁰⁶. Prema tome, tu su postojale od ranije knezovske baštinske zemlje i vrlo je moguće da je selo neko vrijeme pripadalo nekadašnjem knezovskom timaru. Likvidacijom, dakle, knezovskih posjeda u tome selu i selo je opustjelo. Stanovništvo je, očito, bilo vlaško, kao i ono u selu Ljepunici i pomjeranjem kneza Pavla u nahiju Visore i stanovništvo iz obadva ta sela povuklo se za knezom. Ponovo je naseljeno poslije 1600. godine.

Treba još spomenuti da selo Brgule postoji i u području nahije Gostilja. Značilo bi da su se *Brgulići* naselili na dva mjesta u slivu rijeke Spreče, i to: u porječju Jale i u porječju Gostilje, lijeve pritoke Spreče, samo s tom razlikom što se selo Brgule u Gostilju u XVI vijeku još ne spominje, tj. nastalo je kasnije. Takvih slučajeva ima više u ovim nahijama bosanskog dijela zborničkog sandžaka, tj. sela sa istoimenim nazivima u više nahija.

47) MILEŠIĆI. Selo Milešići nalazi se sjeverno od sela Brgula, takođe u dolini Mramorskog potoka. Kako je već spomenuto, u popisu iz 1512, evidentirano je zajedno sa selom Brgulićem, kao da su obadva činila jedno naselje³⁰⁷. Kao i Brgulići bilo je to maleno naselje. Ne spo-

³⁰² TD, No 743, fo 84.

³⁰³ TD, No 260, fo 100, 370.

³⁰⁴ TD, No 171, fo 5.

³⁰⁵ TD, No 173, fo 8.

³⁰⁶ TD, No 260, fo 100, 370.

³⁰⁷ TD, No 171, fo 52 Karye-i Brgulić ve Milesiç.

minje se 1533. godine, ali je evidentirano 1548. godine, kada je brojalo 5 kršćanskih domaćinstava³⁰⁸.

Premda je u početku bilo u carskom hasu, sredinom vijeka pripadalo je timaru ranije spomenutog spahije Mehmeda, kao i selo Ljepunica³⁰⁹. Spominje se i 1570. godine, ponovo u carskom hasu³¹⁰, ali je poslije te godine ponovo izdvojeno iz carskog hasa i dodijeljeno timaru nekog Turhana, sina Hizirova, kako se spominje oko 1585. godine³¹¹. I krajem vijeka imalo je 5 domaćinstava, od kojih 2 baštinske zemlje³¹².

48) ROGANČIĆI. To selo se spominje samo dva puta: 1512. i 1533³¹³. Kasnije o njemu nema spomena. Bilo je maleno naselje, brojalo je 1533. svega 3 kršćanska domaćinstva. Nije se moglo utvrditi gdje se nalazilo. Kako se u popisima spominje poslije sela Brgulića i kako je, kako se čini, i ono, kao i selo Brgulići nestalo poslije 1533, a prije 1548. godine, vrlo je vjerovatno da se nalazilo blizu tog sela. Šta se dogodilo s tim selima ne zna se. Moguće se stanovništvo, sa likvidacijom timara kneza Pavla, odselilo prema sjeveru zajedno sa knezom koji je svoje posjede u Ljepunici i Gornjem Brguliću poklonio Šah-begu i njegovom sinu Hasan-čelebiji.

49) HUDEČ. Poznato selo s desne strane Jale, istočno od današnjeg Bukinja. To je bilo srednje naseljeno selo. U četvrtom i petom deceniju XVI vijeka pokazivalo je normalan prirast stanovništva, dok je u drugoj polovini vijeka nešto opalo (up. tabele). U opadanju je bilo naročito muslimansko stanovništvo, usljed fluktuacije u grad, tako da krajem vijeka nije tu više ostalo nastanjene muslimanske raje. Postojanje znatnog broja baštinskih zemalja govori o ranoj stabilizaciji i starosti naselja. Od starinskih porodica, posjednika baština, spominju se sredinom XVI vijeka: Stipičići i Pračići³¹⁴.

Pristupanje islamu započelo je prije 1533. godine, ali je procenat muslimanske raje ostao malen. Te godine, kao i 1548, postojale su tu samo 2 muslimanske kuće, tj. 1/9, odnosno 1/11 od ukupnog broja³¹⁵. Od zemalja Širmerdovih nastao je prije 1548. čifluk srednje veličine nekog Behrama, sina Mehmedova. Isto tako, jednu od 8 kršćanskih baština držao je Džafer, sin Abdulahov³¹⁶. Premda je prije 1600. nestalo tu muslimanske raje, ipak, poslovni ljudi i vojska iz kasabe došli su u posjed kršćanskih baštinskih zemalja, tako da je do te godine ostalo samo 4, od ranijih 8 kršćanskih baština. U značajniji *zemin džindije Ferhada, stanovnika kasabe Donje Tuzle*, bilo je uklopljeno više kršćanskih zemalja. Isto tako je nastao i jedan veći *čifluk čehaje Ahmeda i čauša Mustafe* koji se sastojao od jednog kršćanskog zemina i drugih zemalja. Njemu je pripadala i *jedna njiva u blizini kasabe, te Derviš-agini i Ali-*

³⁰⁸ TD, No 260, fo 371.

³⁰⁹ Isto.

³¹⁰ TD, No 395, fo 6.

³¹¹ TD, No 655.

³¹² TD, No 743, fo 341.

³¹³ TD, No 171, fo 5; No 173, fo 8.

³¹⁴ TD, No 260, fo 100; Godine 1743. živjele su tu katoličke porodice: Stipano-vići, Tomići i Guče (Giucha) (D. Mandić, *Mon. Croatiae Vaticana* I, 64).

³¹⁵ TD, No 173, fo 8; No 260, fo 100.

³¹⁶ TD, No 260, fo 100.

jini čajiri u samoj kasabi³¹⁷. Još su spahija Hurem i neki Derviš držali po jednu kršćansku baštinu, tako da su u kršćanskim rukama ostale samo 2 baštine.

Glavna kultura bila je pšenica, zatim su dolazili proso, vinova loza, zob i ječam. Postojao je tu 1600. godine i jedan muslimanski vinograd od 2 dunuma, nekog Hizira, sina Abdulahova³¹⁸.

50) MODRIČA. Selo Modriča je bilo maleno naselje koje je dijelilo sudbinu nekoliko drugih manjih, rano nestalih naselja u toj nahiji: Brgulića, Rogančića, Moštanića sa Ljepunicom i Čamuša. Odgovara, vjerovatno, današnjem selu Modrac, između sela Bokavića i Lukavca, upravo na utoku Jale u Spreču. U tom slučaju bilo bi slično selima Brguliću i Ljepunici koja su u drugoj polovini XVI vijeka opustjela pa kasnije ponovo naseljena. Između 1533. i 1548. pokazivalo je, štaviše, tendenciju porasta stanovništva. Od 5 kršćanskih domaćinstava sa jednom mezrom poraslo je u tome međuvremenu na 8 kuća (od kojih 3 baštine) sa mezrom³¹⁹. Ali već u popisu iz 1548. uz to selo je bilo naknadno pribilježeno: *sada pusto*³²⁰. Ta bilješka, međutim, nije nastala prilikom popisa iz 1570, jer je tada evidentirano još sa nepromijenjenim prihodima kao i ranije³²¹. Opustjelo je, dakle, poslije 1570, a prije 1585. godine. Sa selima Brgulićom i Ljepunicom bilo je povezano i time što su se i u Modriči nalazili posjedi ranije spominjanog kneza Pavla, sina Petrova. Naime, 1548. je spomenuta *mezra bila u posjedu kneza Pavla*³²², a vjerovatno je bila u njegovom posjedu još i od prije 15 godina.

Godine 1600. nije u selu zatečeno nikakvo stanovništvo, kao što ga nije bilo ni oko 1585. godine. U tome popisu stoji: *Stanovništvo spomenutog sela je svo pobjeglo, pa je Osman, emir carskog hasa, koji je izvan sela, primio to selo na 200 akči, što će svake godine plaćati carskom kulu prilikom kupljenja džizije. Kako je to na temelju tapije i kadijinog hūdžeta bilo zavedeno u ranijem defteru (oko 1585), zavedeno je tako i u ovom novom popisu*³²³.

Glavna kultura bila je pšenica, a uspijevali su još proso, ječam i zob. Vinova loza nije gajena³²⁴.

51) GRAČANICA. Selo Gračanica odavno ne postoji, a niti se moglo poblizje utvrditi gdje se nalazilo. Turci su ga zatekli, ali je ubrzo opustjelo. Spominje se dva puta: 1512.³²⁵ i 1533. godine. Na osnovu evidentiranja posljednje godine ne bi se moglo ni nazvati selom, imalo je samo 1 baštinu. U tome izvoru je ujedno naknadno evidentirano: *ranije propalo*,³²⁶ što znači da je prije 1548. godine nestalo i te baštine.

U nešto daljoj okolini Tuzle postoji i danas jedno drugo selo Gračanica, jugoistočno od Živinica. Ono se nalazilo u granicama nahije Gostilja i u XVI vijeku predstavljalo je značajnije naselje³²⁷, te, prema

³¹⁷ TD, No 743, fo 74.

³¹⁸ TD, No 260, fo 100; No 743, fo 74.

³¹⁹ TD, No 173, fo 8; No 260, fo 101; Up. tabele o stanovništvu.

³²⁰ TD, No 260, fo 101.

³²¹ TD, No 395, fo 6.

³²² TD, No 260, fo 101.

³²³ TD, No 743, fo 85.

³²⁴ TD, No 260, fo 101.

³²⁵ TD, No 171, fo 5.

³²⁶ TD, No 173, fo 8.

³²⁷ Isto, fo 59; TD, No 260, fo 471.

tome, nema nikakve veze sa nekadašnjim, malenim i rano iščezlim selom Gračanicom u nahiji Donjoj Tuzli.

52) CEROVA. Spominje se samo po imenu, 1512. i 1533. godine³²⁸, bez ma kakvih drugih podataka. Godine 1533. zabilježeno je još jedino: *ranije propalo*. Nije se moglo utvrditi gdje se nalazilo.

53) MILETIĆI. Selo Miletici danas nije poznato, a niti se i po čemu moglo pobliže utvrditi gdje se nalazilo. Spominje se od 1512. godine³²⁹ i u svima popisima evidentirano je: *selo Miletici*, dok se 1600. godine spominje: *selo Miletici ili Bračevići*³³⁰. Spadalo je među manja naselja. Stanovništvo se kroz cijeli XVI vijek kretalo od 10—15 domaćinstava. Postojanje baština i u prvim popisima govori o ranoj stabilizaciji i starosti naselja. Od starinskih prezimena spominju se Lučići³³¹. To selo se moralo nalaziti u dolini neke rječice, Jale ili neke njene pritoke, jer su u njemu povremeno postojala i po 3 mlina³³².

Kroz cijeli vijek selo je ostalo kompaktno kršćansko. Samo jedan slučaj prelaska na islam evidentiran je 1548. godine. Naime, između 4 kršćanske baštinske zemlje jedna je bila *baština-i Ivladisav der yed-i Hizir veledes*³³³. Poslije Hizira, sina Vladislavljeva, ta je baština prešla u *posjed sela*³³⁴, koje je, inače, svo bilo kršćansko. Iako u selu nije bilo muslimanske raje, neke zemlje su ipak, držali muslimani iz kasabe. Do 1600. godine nastao je tu *čifluk Saliha, sina Balijina*, srednje veličine, koji je kasnije bio u *posjedu Pervane, muhzira*, a kasnije u *posjedu čauša Hizira*. Obuhvatao je *bivše zemlje Živka i Martina*, zatim neke *čajire Hadži Memije, i Bešir-hodže*. Isto je tako *Mihajlovu baštinu* držao neki Ahmed, sin Mustafin, a zatim *Mehmed stanovnik u kasabi Donjoj Tuzli*. Ali i za dvojicu kršćana: Tomaša i Prebuda, koji su držali starinsku *Kovačevu baštinu*, kaže se da su *stanovnici Donje Tuzle*³³⁵.

Glavna kultura bila je pšenica, a na drugo mjesto dolazila je vinova loza. Uspijevali su još proso, zob i ječam³³⁶.

54) PASCI. Danas poznata sela Gornji i Donji Pasci između Tuzle i Živinica. U XVI vijeku selo Pasci se nije još dijelilo na Gornje i Donje. Nazivano je i *Paske*. Naime, samo 1512. godine evidentirano je *selo Pasci*³³⁷, dok je u svima kasnijim popisima jasno zabilježeno selo *Paske*³³⁸. Bilo je to srednje naseljeno selo sa primćurom na čelu, koji je sjedio na očevoj baštini. Već od početka ono je pokazivalo tendenciju laganog opadanja.

Islamizacija je započela rano, tako da su već 1533. godine 1/4 stanovništva činili muslimani, a kasnije, do kraja vijeka, broj muslimana iznosio je 33% od ukupnog broja (up. tabele). Još i 1548. godine bilo je vidljivo kršćansko porijeklo jedne trećine muslimana. Trojica novih

³²⁸ TD, No 171, fo 5; No 173, fo 8.

³²⁹ TD, No 171, fo 5.

³³⁰ TD, No 743, fo 70.

³³¹ Isto.

³³² TD, No 260, fo 101; No 743, fo 70.

³³³ TD, No 260, fo 101.

³³⁴ TD, No 743, fo 70.

³³⁵ Isto.

³³⁶ TD, No 260, fo 101; No 743, fo 70.

³³⁷ TD, No 171, fo 5.

³³⁸ TD, No 173, fo 8; No 260, fo 102; No 395, fo 6; No 743, fo 71.

muslimana, na primjer, bili su sinovi Milutinovi: Velija, Memija, i Ferhad, a dvojica braće: Alija i Ferhad, bili su sinovi Ivanovi. Dalje je Tomaš, na očevoj baštini, imao dva sina koji su primili islam: Veliju i Ferhada, od kojih je zadnji naslijedio oca na baštini: *baština-i Tomaš der yed-i Ferhad veled-i Tomaš*³³⁹. S druge strane, nasljeđivanje baštinskih zemalja, tj. prelaženje baština sa očeva kršćana na sinove muslimane, predstavlja vidljiv dokaz porijekla i starine muslimanskog stanovništva.

Privredna moć gradskog stanovništva osjećala se i u ovom selu. Prije 1600. godine nastala su tu od kršćanskih zemalja dva muslimanska zemina. Značajan je bio *zemin Vaiz-efendije* koji je nastao kupnjom zemalja od Ivana Bogovca i njegova sina Dragčina, kao i zemalja Božidarovih³⁴⁰. Nešto manji je bio *zemin janičara Mustafe*, nastao od zemalja Grgura, sina Ivanova, koji je otuđivanjem svojih baštinskih zemalja ostao na vanbaštinskoj zemlji³⁴¹.

Ali izvjesne zemlje, iako mnogo rjeđe, prelazile su putem kupnje, poklona ili zamjene i sa muslimana na kršćane. Tako je, na primjer, nekadašnja Tomaševa baština koja je, kako je spomenuto, islamizacijom bila prešla na Tomaševa sina Ferhada, do 1600. godine ponovo prešla u kršćanske ruke, tj. u posjed Matije³⁴².

Do sredine XVI vijeka glavna kultura bila je pšenica, a na drugo mjesto dolazilo je vinogradarstvo koje je svo bilo u kršćanskim rukama. Krajem vijeka, međutim, vinogradarstvo je bilo unaprijeđeno pa su prihodi od njega bili izravnati sa onim od pšenice. Uspijevali su još: proso, zob i ječam³⁴³.

55) KOJASIĆI. U svima poznatim popisima iz XVI vijeka evidentirano je kao *Kojasići*, i nema sumnje u ispravnost čitanja. Ipak nije se moglo utvrditi gdje se nalazilo. To je bilo maleno naselje. Prvi put se spominje 1533. godine sa 4 domaćinstva³⁴⁴. Budući nije zabilježeno u popisu iz 1512. godine, a 1533. godine nije imalo baštinskih zemalja, moguće je da je naseljeno između 1512. i 1533. godine. Kroz cijeli XVI vijek ostalo je brojno, uglavnom, na istom nivou. Godine 1548. imalo je 6³⁴⁵, a do 1600. godine opalo je na 5 kuća³⁴⁶. Kasnije je nestalo, moguće, zahvaćeno širenjem nekog jačeg susjednog sela i tako izgubilo svoje ime.

Premda je kroz cijeli vijek ostalo kompaktno kršćansko naselje, ipak su tu prije 1600. godine nastali neki posjedi muslimana iz kasabe. Postojao je tu jedan vinograd od 3 dunuma nekog Hadži Memije koji je spomenute godine bio u posjedu Hadži Derviša. Isto tako je *od zemalja Luke, sina Radobradova i Franje nastao čifluk Hadži Duraka sa vinogradom od 1 dunuma*, a bio je 1600. godine, takođe, u posjedu spomenutog Hadži Derviša³⁴⁷.

³³⁹ TD, No 260, fo 102.

³⁴⁰ TD, No 743, fo 71: ber mücib-i hücceti-i şer'îye ve tâpunâme zira'at edüp ...

³⁴¹ Isto.

³⁴² Isto: *baština-i Tomaš der yed-i Ferhad Tomaš der yed-i Velî, hala der yed-i Matiya veled-i Đuro*.

³⁴³ TD, No 260, fo 102; No 743, fo 71.

³⁴⁴ TD, No 173, fo 8.

³⁴⁵ TD, No 260, fo 102.

³⁴⁶ TD, No 473, fo 70.

³⁴⁷ Isto.

Najveće prihode davala je pšenica i vinogradarstvo, a uspijevali su još: proso i zob³⁴⁸.

56) KONJAVIČI. *Selo Konjavići* zabilježeno je u svima popisima iz XVI vijeka, ali s obzirom na to da se stalno kretalo između 2 i 3 kuće predstavljalo je više zaselak nekog sela nego samostalno selo. Budući je svaka kuća posjedovala baštinske zemlje naselje je, očito, bilo staro³⁴⁹. Odavno ne postoji, a nije se moglo utvrditi ni gdje se nalazilo. Za cijelo vrijeme ostalo je kompaktno kršćansko. Baštinske zemlje su stalno ostale u posjedu stanovnika tog sela.

Svih 56 obrađenih naselja bila su stalno u okviru carskog hasa. Ali premda su obadviije tuzlanske nahije, uglavnom, u cjelini pripadale carskom hasu, ipak su u njima, zbog vremenski dugog graničnog položaja, pa prema tome i ranog doseljavanja novog, stočarskog stanovništva, postojali i knezovski timari koji su obuhvatali nekoliko malenih, perifernih naselja, tj. naseljene čifluke i mezre. Govoreći o naseljima gornjotuzlanske nahije utvrdili smo da su se naselja knezovskog timara, odnosno sela carskog hasa u kojima su i knezovi imali svoje domene, nalazila na sjevernim granicama te nahije, a sjedište kneza da se nalazilo oko sela Doknja i Breški. To ujedno dokazuje da je vlaško stanovništvo sa svojim knezovima bilo naseljeno najvećim dijelom u tim sjevernim, dugo vremena prema ugarskim posjedima isturenim dijelovima te nahije. Tuda, upravo između spomenutih sela, vodio je prema sjeveru i stari put uz potok Solinu i dalje preko Majevice prema brčanskoj skeli. Isti je slučaj bio i u nahiji Donjoj Tuzli. Naselja koja su spadala u knezovske timare nalazila su se na sjeverozapadnim granicama te nahije, upravo oko starog puta koji je povezivao Donju Tuzlu i utvrđeni Srebrenik. To su sela: Ljepunica, Brgulići (Brgule), Milešići i Donja Pogorilica, a u tom području su se, najvjerovatnije, nalazila i ona neubicirana naselja, nestala nešto poslije 1533. godine (Gračanica, Cerova, Rogančići i druga), nekako u vrijeme kada su vlasima bile ukinute porreske povlastice.

Po mnogim naslijeđenim baštinskim zemljama na kojima su sjedili primicuri i knezovi vidi se da su tu vlaške knežine bile već odavno stabilizovane. Ranije je spomenuto da je knez Petar posjedovao baštinske zemlje u selu Donjoj Pogorilici (v. D. Pogorilica), koje je, kao i dužnost kneza još prije 1533. godine, naslijedio sin mu knez Pavle. Isto tako smo vidjeli da su baštinske zemlje posjedovali i drugi knezovi. Zbog toga je sigurno da su i timari knezova u ovoj nahiji rano uspostavljeni. Imena prvih timarnika u ovoj graničnoj oblasti govore da su timari knezova u ovoj nahiji rano uspostavljeni. Imena prvih timarnika u ovoj graničnoj oblasti govore da su timari vlaških starješina bili ovdje uspostavljeni samim turskim osvojenjem. Još su brojnije bile baštine

³⁴⁸ TD, No 260, fo 102; No 743, fo 70.

³⁴⁹ TD, No 260, fo 94; No 743, fo 84.

primićura, seoskih starješina u toj nahiji. Do sredine XVI vijeka primićure je imalo 18 sela i to: Tušanj, Pločnik, Vršani, Gornja Lipnica, Brezovik, Brzkočići (Slavinovići), Vrapče, Konjska Polja (Poljana), Poljice, Čikanovića, Dobrinje, Stepišića Dobrinje, Kikači, Paoča, Čaklovići, Petrovići, Destin Dol, Gornja Pogorilica i Paske (Pasci). Od tih, baštinske zemlje posjedovalo je 13 primićura, a samo njih 5 nije imalo baština. Bez baština bili su primićuri u selima: Pločniku, Poljicu, Čikanovića Dobrinju i Kikačima. Većina njih su bili kršćani, dok su trojica bili muslimani, i to u selima: Kikačima, Destinu Dolu i Gornjoj Pogorilici. Isto tako je i lagator u selu Konjska Polja bio musliman: Mehmed, sin Ilijasov³⁵⁰. To je jedini legator koji se spominje u toj nahiji sredinom XVI vijeka.

Od prije 1533. godine postojala su u nahiji Donjoj Tuzli dva knezovska timara, od kojih se manji u cjelini nalazio u granicama te nahije, a veći se jednim dijelom prostirao i u nahiji Visori. Sastojali su se, uglavnom, od naseljenih čifluka i mezri. Timar kneza Mikloša, sina Vukčeva, iznosio je 1.000 akči, a sastojao se od naseljenog *Dragičeva čifluka* i *naseljene mezre Gornje Orašje*. Veći je bio timar kneza Pave, sina Petrova; iznosio je 3.000 akči, i to većim dijelom prostirao se u ovoj (1.900 akči), a dijelom u nahiji Visori (1.100). U donjotuzlanskoj nahiji taj timar je obuhvatao tri naselja i to: 2 naseljena čifluka, *čifluk kneza Petra* i *čifluk kneza Ivaniša*, tj. timarski dio sela Ljepunice (v. selo Ljepunica), kao i naseljenu *mezru Prvosavu*³⁵¹.

Usmjeravanjem vlahu u pravcu Brčkog poslije 1536. godine, tj. u vrijeme turskog osvajanja Slavonije, pomjerili su se i spomenuti knezovi sa svojim timarima iz nahije Donje Tuzle u nahiju Visore. Spomenuti knez Mikloš, sin Vukca bio je vlaški knez još i 1548. godine sa timarom od 1.000 akči, ali ne više u donjotuzlanskoj nego sada u nahiji Visorima. Od ranijih posjeda zadržao je još u nahiji Donjoj Tuzli mezru Gornje Orašje sa manjim prihodima nego ranije, dok su se ostali posjedi toga timara nalazili u Visorima³⁵². Isto se tako održao do te godine kao knez i Pavle, sin Petrov, samo ne više sa timarom u donjotuzlanskoj nahiji nego i on u nahiji Visorima, a vrijednost njegova timara bila je smanjena, iznosila je, umjesto ranijih 3.000, sada 2.000 akči. On se nešto prije 1548. godine pomjerio u Visore zadržavši u svom timaru od ranijih posjeda u donjotuzlanskoj nahiji samo *mezru Hudište kod sela Doknja i Donjih Breški* sa prihodom od 100 akči, kao i *maleno selo Ričicu* od 150 akči³⁵³. Njegovo pomjeranje vjerovatno je bilo razlog da je on svoj *čifluk u selu Ljepunici*, koje je selo dotle pripadalo njegovu timaru, sudskim postupkom poklonio Šah-begu, a svoje zemlje u selu Gornjem Brguliću Šah-begovu sinu Hasan-čelebiji, o čemu je ranije nešto spomenuto (v. sela: Ljepunica i Brgulić). Ali dok je pomjeranjem kneza Mikloša u nahiju Visore nestalo njegova timara u Donjoj Tuzli, dotle pomjeranjem kneza Pavla nije dokinut i njegov bivši timar u toj nahiji. Njegovim odlaskom taj timar je u smanjenom iznosu naslijedio njegov sin *knez Vujo, sin Kneza Pavla*, tako da su

³⁵⁰ TD, No 260, fo 80, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 98, 99.

³⁵¹ TD, No 173, fo 43.

³⁵² TD, No 260, fo 391—392.

³⁵³ Isto, fo 390.

istovremeno i otac i sin bili vlaški knezovi sa timarima, prvi u Visorima, a drugi u Donjoj Tuzli. Knez Vujo naslijedio je 'od očeva timara same one posjede koji su bili u granicama donjotuzlanske nahije, dok su oni posjedi u nahiji Visorima koji su činili sastavni dio ranijeg Pavlovog timara ostali i dalje u timaru kneza Pavla. Knez Vujo nije, zapravo, naslijedio ni sve posjede u donjotuzlanskoj nahiji. Naime, selo Ljepunica je ispalo iz tog timara jer je odlaskom kneza Pavla bilo uklopljeno u timar spahije Mehmeda, tako da je timar kneza Vuje iznosio svega 1.000 akči³⁵⁴.

To smanjivanje i postepeno likvidiranje knezovskih timara koje primjećujemo još 1548. godine u dvjema tuzlanskim nahijama biće nam jasnije ako se sjetimo već ranije utvrđene činjenice, a to je da se u vremenu od 15 godina cjelokupan novčani iznos svih knezovskih timara u zborničkom sandžaku smanjio sa 47.750 akči u 1533. godini na 42.300 akči u 1548. godini. Broj samih timara nije zapravo bio smanjen nego je, štaviše, znatno bio povećan, sa 38 na 43 timara, ali je njihova likvidacija započela tim usitnjavanjem. Poslije te godine rapidno se smanjivao broj knezovskih timara, tako da su u cijelom tom sandžaku oko 1585. godine postojala samo 3 malena knezovska timara³⁵⁵.

Toliko se moglo reći o istoriji knezovskih timara u nahiji Donjoj Tuzli. Potrebno je još da se osvrnemo na sama naselja koja su ti timari obuhvatali. Iako su knezovski čifluci i mezre bili u XVI vijeku naseljeni, ipak nisu kasnije prerasli u sela, tako da bismo ih danas mogli ubicirati. Ali njihovi spomeni u izvorima bili su, ipak, katkad dovoljno određeni da im se položaj može približno utvrditi.

57) Čifluk DRAGIĆ. Spominje se 1533. godine sa 2 domaćinstva, od kojih 1 muslimansko, u timaru kneza Mikloša, sina Vukčeva, sa porezom od 550 akči³⁵⁶. Nakon likvidiranja Mikloševa timara u ovoj nahiji, nešto prije 1548. godine, ne spominje se više ni to naselje u popisu iz te godine³⁵⁷. Čini se da je *čifluk Dragić*, kako se spominje 1533, bio nekadašnji knežev čifluk koji je do 1600. bio prerastao u selo. Naime, *selo Dragović*³⁵⁸, evidentirano prvi put 1600, vjerovatno odgovara tom ranijem čifluku. Bilo je to pretežno muslimansko naselje, sa 7 muslimanskih i 6 kršćanskih domaćinstava, od kojih su 3 bila baštinske zemlje³⁵⁹. Moralo se nalaziti negdje na najsjevernijoj granici dviju tuzlanskih nahija, u blizini sela Breške i sela Doknja, jer ga popis džizje iz 1587—8. godine stavlja u nahiju Gornju Tuzlu³⁶⁰. Da to selo Dragović odgovara nekadašnjem *čifluku Dragić* govori i to što se ono nije nalazilo u carskom hasu, pa je, prema tome, moralo biti u sastavu knezovskih timara jer u toj nahiji, kako je istaknuto, nije bilo drugih domena osim carskih i knezovskih. Osim toga i porezi tog sela odgovarali su

³⁵⁴ Isto, fo 389.

³⁵⁵ TD, No 655.

³⁵⁶ TD, No 173, fo 43.

³⁵⁷ TD, No 260, fo 390—391.

³⁵⁸ TD, No 743, fo 341.

³⁵⁹ BBA, Maliye, No 1457, fo 11.

³⁶⁰ Isto.

porezima nekadašnjeg *čifluka Dragić* = 550, odnosno 540 akči, tj. ostali su prema *ādet-i kadīm-u* na istom nivou kao i kod svih ostalih naselja.

Likvidacijom knezovskih timara u zborničkom sandžaku i nekadašnji *Dragićev čifluk*, odnosno *selo Dragović*, promijenilo je timar-sahibiju. Oko godine 1585. bilo je u okviru timara spahije Isa-a, koji je iznosio 5.999 akči³⁶¹. Krajem vijeka postojao je u tom čifluku, osim spomenute 3 kršćanske baštine, još i 1 muslimanski *zemin u posjedu džindije Ajni Baliye*³⁶², a 12 godina ranije spominje se tu i čifluk *Lutfulah-efendije*³⁶³, koji je, očito, nastao od kršćanskih zemalja, jer je podlijegao plaćanju džizje.

Glavne kulture bile su pšenica, vinova loza i ječam³⁶⁴.

58) Mezra GORNJE ORAŠJE. Ta mezra nalazila se, najvjerojatnije, na području sela Orašje, južno od Tuzle, ispod brda Ilinčice. U početku je bila naseljena, ali nije prerasla u selo. Spominje se 1533. godine sa 2 kršćanska domaćinstva i porezima od 450 akči u sastavu istog Mikloševog timara³⁶⁵. Pomjeranjem kneza Mikloša u nahiju Visore ostala je tu samo jedna kuća, čiji su spahijski porezi iznosili 100 akči³⁶⁶. Nešto prije 1570. godine, tj. nakon što je nestalo knezovskih timara, ta mezra je došla u okvir drugih spahijskih timara. Tako je oko 1585. bila u timaru *spahije Nuha iz Bosne* (v. mezru Tusakov Dol u nahiji Gornjoj Tuzli). Godine 1600. nije bila naseljena, a bila je u *posjedu Ahmeda, sina Čejvanova, i Zulfikara*, koji su za istu plaćali 199 akči poreza³⁶⁷.

59) Mezra PRVOSAVA. Spominje se 1533. godine kao: *Mezra Prvosava u blizini sela Babina Dola i Pločnika* sa 2 domaćinstva, 1 zeminom i porezima od 900 akči, u sastavu timara kneza Mikloša³⁶⁸. Do 1548. godine bilo je to naselje poraslo na 16 domaćinstava, od kojih 1 muslimansko, a od 15 kršćanskih domaćinstava 9 su bile baštinske zemlje. Tada je bilo u timaru kneza Vuje, sina Pavlova³⁶⁹. Nestankom knezovskih timara došlo je u okvir drugih timara. Oko godine 1585. bilo je u okviru timara spahije Malkoča³⁷⁰.

Do kraja vijeka naselje je ponovo jako opalo, tako da je 1600. godine brojalo svega 3 kršćanska domaćinstva, od kojih je bila 1 baština. Te godine pripadalo je nekom spahijskom timaru.

Glavne kulture bile su pšenica i vinova loza³⁷¹.

60) ČIFLUK KNEZA PETRA. *Čifluk kneza Petra u blizini sela Stepišići Dobrinje* sa 3 domaćinstva, od kojih 1 muslimansko, i porezima od 500 akči, spominje se 1533. godine u okviru timara kneza Pave,

³⁶¹ TD, No 655, fo 21.

³⁶² TD, No 743, fo 341.

³⁶³ Maliye, No 1457, fo 11.

³⁶⁴ TD, No 743, fo 341.

³⁶⁵ TD, No 173, fo 43.

³⁶⁶ TD, No 260, fo 391—392.

³⁶⁷ TD, No 743, fo 341.

³⁶⁸ TD, No 173, fo 43.

³⁶⁹ TD, No 260, fo 388—389.

³⁷⁰ TD, No 655; v. čifluk kneza Petra.

³⁷¹ TD, No 260, fo 388—9; No 743, fo 341.

sina Petrova³⁷². Premda je taj čifluk kroz 15 godina prerastao u naselje sa 11 domaćinstava i postao pravo selo, on nije dobio određeno ime, a zadržao je isto ime i do kraja vijeka. Od spomenutih 11 domaćinstava, 3 kuće su bile muslimanske. U to vrijeme čifluk je bio u okviru timara kneza Vuje, sina Pavlova³⁷³. Kod tog čifluka jasno se vidi prelaženje knezovskog timara sa oca na sina: Petar—Pavo—Vujo. Nestankom knezovskih timara pripao je taj čifluk drugim timarima. Oko godine 1585. pripadao je timaru spahije Malkoča³⁷⁴.

Do kraja vijeka broj stanovnika ostao je uglavnom isti, ali se u konfesionalnom pogledu stanje izmijenilo. Godine 1600, naime, naselje je imalo 7 muslimanskih i 5 kršćanskih domova, među kojima 1 baština³⁷⁵.

Glavne kulture bile su pšenica, vinova loza, ječam i proso³⁷⁶.

61) RIČICA. Odgovara, vjerovatno, Rijeci, zaseoku sela Pasci. To je brdovito i valovito zemljište u planinskom području Ravne Trešnje, naseljeno muslimanskim stanovništvom.

Selo Ričica spominje se od prije 1512. godine. U prvo vrijeme je bilo u okviru carskog hasa³⁷⁷, a poslije 1533. došlo je u okvir knezovskog timara³⁷⁸, dok je u drugoj polovini vijeka bilo u sastavu timara muslimanskih spahija. Godine 1533. selo je brojalo 9 domaćinstava: 6 kršćanskih (od kojih 3 baštinske zemlje) i 3 muslimanska (među kojima 1 baština). Kasnije je broj stanovnika opao, tako da je 1548. godine imalo svega 4 kršćanska domaćinstva, a i od tih su tri domaćinstva evidentirana riječju *došlaci*. Cjelokupni porezi sela iznosili su te godine svega 150 akči³⁷⁹. To bi značilo da je poslije 1533. godine bilo gotovo opustjelo, pa u toku slijedećih 15 godina ponovo naseljeno. Očito je da se muslimansko stanovništvo u tome međuvremenu bilo odselilo u kasabu. Kada je to selo bilo došlo u sastav spahijskih timara porezi su mu nesrazmjerno porasli. Oko godine 1585. bilo je u okviru timara spahije Hasana, a porezi su iznosili 1.000 akči, premda se stanovništvo nije bilo ništa povećalo³⁸⁰. Naime, krajem vijeka brojalo je 5 kršćanskih domaćinstava³⁸¹. To je dokaz povlaštenosti nekadašnjeg vlašskog stanovništva u tome selu.

Glavne kulture bile su pšenica, proso, ječam i zob. Vinove loze nije bilo³⁸².

³⁷² TD, No 173, fo 43.

³⁷³ TD, No 260, fo 388—9.

³⁷⁴ TD, No 655.

³⁷⁵ TD, No 743, fo 341.

³⁷⁶ TD, No 260, fo 388—9; No 743, fo 341.

³⁷⁷ TD, No 171, fo 6; No 173, fo 7.

³⁷⁸ TD, No 260, fo 391.

³⁷⁹ Isto.

³⁸⁰ TD, No 655.

³⁸¹ TD, No 743, fo 341.

³⁸² TD, No 260, fo 91; No 743, fo 391.

**TABELARNI PREGLED STANOVNIŠTVA U NAHIJI DONJOJ TUZLI
IZ 1533. (A) 1548. (B) I 1600. (C) GODINE**

Red. broj Godina	NASELJE (selo)	KRŠĆANI					MUSLIMANI			S V E G A					PRIMJEDBE	
		Primićura (k)*	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Primićura (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1	A	Tušanj	1	22	5	11		3	2		1	25	7	11		
1	B		1b	20	5	16		8	10	1	1b	28	15	17		
	C			14		20		1		1		15		21		
2	A	Dragodol		20	4	19		1				21	4	19		
2	B			10	3	9			3			10	3	12		
	C			15		6		1	4			16		10		
3	A	Pločnik	1	38	7	23		1	2	1	1	39	9	24		
3	B	Pločnik sa maha- lom Babin Dol }		40	13	23		1	2	1		41	15	24		
	C	Pločnik		24		18		4	1			28		19		
4	A	Babin Dol														* Vidjeti br. 3, A i B.
4	B*															
	C			24		13						24		13		
5	A	Vršani	1	5	1	1					1	5	1	1		
5	B		1b	4		1					1b	4		1		
	C			4					1			4		1		
6	A	a) Kužići		1				1				2				
6	A	b) Božići		1	1	4		2				3	1	4		
	B	Kužići i Božići		6	2	4		1				7		4		
	C					5		2				2		5		
7	A	Lipnica Donja		46	13	5	1					46	13	5	1	
7	B			15	10	7		2	2			53	12	7		
	C			62		9		5				67		9		
8	A	Lipnica Gornja	1	73	13	12	1	16	5		1	89	18	12	1	
	B	Mahala Lipnica D.		26	3	12		2	2			28	5	12		
	B	Mahala L. Gor.	1/1 _m	26	5	17		19	6	3	1/1 _m	45	11	20		
	C	Lipnica Gornja		11		24		13	4			24		28		
9	A	Lipnica Srednja														Vidjeti br. 8, A i B. To je bivša Ma- hala Lip- nica Do- nja.
9	B*															
	C			28		13		3	1			31		14		

* I ovdje kod primićura kratice: b = baština (1b = primićur na baštinskoj zemlji); m = mudžered (1/1 m = primićur koji ima u zajedničkom kućanstvu jednog odraslog neoženjenog sina).

Red. broj Godina	NASELJE (selo)	K R Š Č A N I					M U S L I M A N I			S V E G A					P R I M J E D B E	
		Primićura (k)*	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Primićura (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
10	A B C	Brezovik	1 1	5 4 5	1	3 4 5		1 2		1 1	6 6 9	1	3 5 5			
11	A B C*	Čamuš		2 3							2 3					* Poslije 1548. opust- jelo
12	A B C	Sita Luka		8 5 6	1 1 1	2 1 4			1		8 5 7	1 1 1	2 1 4			
13	A B C	Brzkočići	1b	17 12 17	3 4 2	3 2 2			1		1b	17 12 18	3 4 2	3 2 2		
14	A B C	Vrapče	1 1b	20 18 18	4 2 7	3 7 7		1 1 4		1 1b	21 19 22	4 2 7	3 7 7			
15	A B C	Jošanica Gornja		5 13 2	2 3 9	3 2 9		4 3 9	2 2		9 16 11	4 3 9	3 4 9			
16	A B C	Jošanica Donja		2 2		6 6 6					2 2		6 6 6			
17	A B C	Konjska Polja	1 1b	35 14 11	8 4 15	5 14 15		4 7 4	4 2 1	1 1b	39 21 15	12 6 15	6 15 16			
18	A B C	Ljubače		11 8 18	1 4 7	4 6 7		1			12 8 18	1 4 7	4 7 7			
19	A B C	Mosurke		23 25 31	5 4 11	2 3 11		8 10 6	2 6		31 35 37	7 10 11	2 3 11			
20	A B C	Priluk		24 26 12	6 10 12	6 6 12		4 12 8	1 5 1		28 38 20	6 15 13	7 7 13			
21	A B C	Poljice	1/1 _m 1	34 22 54	9 10 22	6 11 22		2 9 22	2 3 3	1 2 3	1/1 _m 1	36 21 76	11 13 25	7 13 25		
22	A* B C	Bokavići		13 19	5 5	5 5		1			14 19	5 5	5 5			* Nedo- staju podaci

Red. broj	Godina	NASELJE (selo)	KRŠĆANI					MUSLIMANI			S V E G A					P R I M J E D B E
			Primićura (k)*	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Primićura (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
23	A B C	Dolac		10 8 4	2 2 5	7 6 5		3 1	1 1			13 9 4	3 2 5	7 7 5		
24	A B C	Čokanići (Čikanići) Čikan Dobrinje	1 1	59 33 41	13 10 10	8 16 9		10 11 4	6 1		1 1	69 44 45	19 10 10	8 16 10		
25	A B C	Stepišići Dobrinje	1 1b	16 23 30	10 9 5	7 8 5		3 4 10	2 1		1 1b	19 27 48	12 10 5	7 8 5		
26	A B C	Kikači	1 1	59 12 1	13 5 12	8 9 12		10 16 17	6 5 1		1 1	69 28 18	19 10 11	8 11 13		
27	A B C	Lišnica Gor. i D.		18 10 25	3 5 2							18 10 32	3 5 2			
28	A B C	Paoča	1b	11 11 14	7 6 5	5 10 5		5 5 1	2 2		1b	16 16 15	9 6 5	5 10 5		
29	A B C	Čaklovići	1/2 _m 1b	60 30 36	13 8 15	5 14 15		3 7 7	2 7 1		1b	37 43	15 15	15 15		
30	A B C	Husino		7 10 10	2 2 6	3 4 6		1 1 4		1		8 11 14	2 3 6	3 4 6		
31	A B C*	Klještevina		1 2	2 3			1				2 2		2 3		* Nedo- staju podaci
32	A B C*	Breške Gornje	1 1	20 21	3 10	2 2		1			1	20 22	3 10	2 2		* Nedo- staju podaci
33	A B C	Breške Donje		15 14 29	4 7 8	5 7 8	3	7 13 10	1 2 2			22 27 39	5 9 10	5 8 10	3	
34	A B C	Kalebići		5 5 7	1 1 3	1 1 3				1		5 5 8	1 1 3	1 1 3		
35	A B C	Podujevići		4 3 1	4 3 3	3 3 3						4 3 1	4 3 3	3 3 3		

Red. broj Godina	NASELJE (selo)	KRŠĆANI					MUSLIMANI			S V E, G A					PRIMJEDBE	
		Primičura (k)*	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Primičura (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
36	A	Petrovići	1/1 _m	4		4		2			1/1 _m	6		4		
	B		1b	8	1	4		1		1b	9	1	4			
	C			11		6					11		6			
37	A	{ Toplana Gornja T. Donja T. Srednja T. Srednja T. Gornja T. Donja T. Gor. i Srednja	1			1					1		1			
			2			2				2		2				
			3			2				3		2				
						1						1				
	B			5		1				5		1				
						2						2				
	C			5		4				5		4				
38	A	Grabovac		3	1	1					3	1	1			
	B			4		2				2		2				
	C			2		2				2		2				
39	A	Bistarac		25	10	3		1			26	10	3			
	B			25	10	4		3	1		28	11	4			
	C			40		8		7			47		8			
40	A	Šići		14	4	3		6	1		20	5	3			
	B			10	4	3		9	4	2	19	8	5			
	C			5		5		3			8		5			
41	A	Šljivica		16	3	5					16	3	5			
	B			12	3	6	1				12	3	6	1		
	C			4		5				4		5				
42	A	Destin Dol	1/2 _m	18	10	9	2	5	1	2	1/2 _m	23	11	11	2	
	B			15	6	12		5	14	1	1	20	20	13		
	C			17		18		8				25		18		
43	A	Pogorilica Gor.	1	12	2	2		5	1		1	17	3	2		
	B			17	4	6		10	1		1b	27	5	6		
	C			5		4		10			15		4			
44	A*	Pogorilica D.														* Pusto-
	B			3		1					3		1		* Postalo	
	C*														čifluk	
45	A	Ljepunica		2	1	3						2	1	3		* Posta-
	B			1		4					1		4		lo čif-	
	C*														luk	
46	A	Brgulići		8								8				* Opu-
	B*														stjelo	
	C*															
47	A*	Milešići														* Nedo-
	B			5	4						5	4			staju	
	C			3		2				3		2			podaci	

Red. broj Godina	NASELJE (selo)	KRŠĆANI					MUSLIMANI			S V E G A					PRIMJEDBE	
		Primićura (k)*	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Primićura (k)	Kuća	Mudžereda	Baština (k)	Udovica (k)		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
49	A Hudeč B C			10 13 14	1 3	7 8 4		2 2	1			12 15 14	2 3	7 8 4		
50	A Modriča B C*			5 3		5						5 3		5		* Opu- stjelo
53	A Miletići B C			7 11 11	1	3 4 4						7 11 11	1	3 4 4		
54	A Pasci B C		1b	27 18 16	3 5	3 4 3		9 14 9	3 7		1	36 32 25	6 12	3 4 3		
55	A Kojasići B C			4 5 5	2 1	1						4 5 5	2 1	1		
56	A Konjavići B C			2 2 3								2 2 3				
57	A Dragić, čifluk B* C Dragović (selo)			1 3				1 7				2 10				* Nedo- staju podaci
59	A Prvosava, mezra B C			6 2		2 9 1		1 1				1 7 2		2 9 1		
60	A Čifluk kneza B Petra C			2 7 4	2	1 1		1 3 7				3 10 11	2 1	1 1		
61	A Ričica B C			3 4 4		4 1		2	1 1			5 4 4	1	5 1		

SEOSKA PRIVREDA

Iako je razvitak u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim našim zemljama, počivao na razvoju poljoprivrede i odnosima koji su u njoj vladali, do sada je nastao mali broj radova iz oblasti privredne istorije tih zemalja. Ali i ti radovi odnose se samo na privredne veze između Dubrovnika i mletačke Dalmacije s jedne i njihovog užeg zaleđa (Bosne i Hercegovine), s druge strane, dok su vrlo rijetki radovi koji se odnose na sjevernija naša područja. Značajan takav rad koji je u direktnoj vezi sa pitanjem kojim ćemo se ovdje baviti jeste obimnija studija B. Hrabaka o izvoru žitarica iz Bosne i Hercegovine u Dubrovnik od XIV do kraja XVI vijeka¹, od koje je prvobitno bio objavljen samo jedan dio². Podaci koje tu nalazimo znatno su konkretniji kada se radi o samoj visini i značaju uvoza žitarica u Dubrovnik, što je logično, dok su sve manje konkretni u odnosu na pitanje nivoa agrikulture oblasti iz kojih su te namirnice pristizale.

Najkonkretnije podatke o svima poljoprivrednim granama u određenom regionu pružaju turski popisni defteri (tahrir), koji su i nastali sa osnovnim ciljem da evidentiraju agrikulturne prihode stanovništva, odnosno da službeno fiksiraju njihove naturalne i novčane obaveze prema spahiji. Ipak, niko se do sada na osnovu tih izvora nije posebno bavio proučavanjem nivoa seoske privrede u cjelini ili samo pojedinim kulturama u bilo kojem regionu. Nešto detaljnija analiza seoske privrede po granama iz sredine XVI vijeka data je do sada za šabačku nahiju³. Za privrednu istoriju je svakako važno da se konkretno utvrdi kakve su sve privredne grane u prošlosti bile zastupljene u jednom regionu, kakve kulture pojedinačno i kakav je odnos postojao među tim kulturama, koje su od njih bile primarne, a koje slabije zastupljene. Utvrđivanjem i pružanjem tih podataka jasno će se uvidjeti promjene u cjelokupnoj agrikulturi tog regiona između tadašnjeg i današnjeg stanja. Ta pitanja mogu često imati i veliko praktično značenje,

¹ Bogomil Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću*, Priština 1971.

² B. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u Primorje od kraja XIII do početka XVII veka*, Godišnjak DI BiH, XIV, 1964, 121—203.

³ A. Handžić, *Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV, 1961, 136—151.

kao indikator o mogućnosti uspijevanja, odnosno gajenja jedne kulture koja je u određenom regionu nekada vrlo dobro uspijevala, kao što je slučaj u raznim područjima sa vinovom lozom o kojoj danas nema u njima ni traga.

Kao prvo, nameće se pitanje na kakvom je nivou bila agrikultura naših krajeva prije dolaska Turaka; da li su je oni kroz četiri stoljeća svoje vladavine unaprijedili ili unazadili i kakve su promjene nastale. Sagledavanjem podataka prvih turskih popisa za razna naša područja može se pouzdano reći da su Turci u našim zemljama zatekli agrikulturu razvijeniju nego se to obično misli. U defterima iz XV i XVI vijeka, kao i kasnije, spominju se u našim krajevima slijedeće kulture, od žitarica: pšenica, krupnik (pir), jari krupnik (šilj), raž, zob, mješanac, proha, heljda, sijerak, a u Makedoniji i nekim dijelovima Srbije još riža; od mahunarki: grah, bakla (bob), sočivica i grahorica.

Porječje Jale, tj. tuzlansko područje, reljefno je spadalo u pretežno brežuljkasta područja, kakva se uglavnom protežu u srednjim i donjim tokovima rijeka od Une do Drine, na kakvo zemljište u Bosni i Hercegovini otpada 24% od cjelokupne površine (tj., od 51.027 km² katastarske površine koliko su u BiH računale austrijske evidencije). Svakako, to područje obuhvata i nešto ravnice, kao i znatne površine brdovitog i šumovitog zemljišta. Kao takvo, ono je i reljefno, i po pogodnoj klimi, i dovoljnim oborinama uvijek spadalo u plodnija područja. U niemu su stalno bile zastupljene slijedeće pravredne grane: zemljoradnja (žitarice i povrtlarstvo), vinogradarstvo, stočarstvo, pčelarstvo i voćarstvo. Nekadašnje dvije tuzlanske nahije, može se reći, površinski su približno odgovarale kasnijem tuzlanskom srezu koji je prema katastru (1882) obuhvatao površinu od 1.264 km². Prema proračunima od 1882. do 1895. godine, od te površine otpadalo je na: oranice 457, vrtove 29, livade 26, vinograde 0.02, ispaše 16, šume 705 i neproduktivno zemljište 31 km². Obradivo zemljište, ti. svo osim onog pod šumom i neproduktivnog zemljišta, iznosilo je 528 km², ili 41,15%⁴. Ove opće podatke iz kasnijeg vremena spominjem radi orijentacije o tome kakve je okvire mogla približno imati pojedina agrikulturna grana i u XVI vijeku, iako je u tome dugom međuvremenu u okviru obradivog zemljišta, tj. među pojedinim kulturama, bilo, kako ćemo vidjeti, i značajnijih promjena.

1) RATARSTVO. Osnovne potrebe u poljoprivrednim alatima prije Turaka, i kasnije, zadovoljavali su rudnici željeza, odnosno kovači po trgovima, dok su ostali rudnici: srebra, olova, bakra i drugi, služili potrebama višeg standarda. Kako se iz *Kanun-nama za izvornički i bosanski sandžak* iz prve polovine XVI vijeka, i kasnije, vidi željezo je prodavano na svim trgovima. Na nekim trgovima, kao što je Srebrenica, spominju se *tovari izrađenih željeznih oruđa*, kao i trnokopi i motike. Svakako je blizina željeznih rudnika predstavljala veliku olakšicu u pribavljanju poljoprivrednih alata. Da je sjeveroistočna Bosna, a posebno tuzlansko područje, koje su, po našem mišljenju, Turci zatekli kao relativno razvijeno ratarsko-vinogradarsko područje, imalo taj osnovni preduvjet dovoljno je ako se spomene da je upravo u središnjem dijelu te oblasti

⁴ *Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina* (herausgegeben von der Regierung für Bosnien und die Hercegovina), Sarajevo 1899, str. 10, 14, 15, 18, 21—25, 282.

postojao rudnik željeza u današnjoj Gračanici na rječici Sokoluši. Već je ovdje ranije spomenuto da su Turci zatekli *selo Gračanicu u sokolskoj nahiji* kao rudnik željeza, koji je, koliko se moglo utvrditi, radio do sredine XVI vijeka. I s druge strane Drine, na srbijanskoj strani, Turci su zatekli takve rudnike. Naime, zna se pouzdano da je rudnik u Krupnju bio željezni rudnik, a vjerovatno da je i rudnik na *Cer planini blizu grada Bögurdelena* osim bakra i srebra davao i nešto željeza, čiji se prihvodi, takođe, mogu pratiti do sredine XVI vijeka. U centralnoj Bosni bio je poznat rudnik željeza u Busovači.

Glavna privredna grana dviju tuzlanskih nahija u XVI vijeku bilo je ratarstvo. Nema sumnje u to da su ovdje žitarice u normalno vrijeme ne samo zadovoljavale potrebe stanovništva nego su viškovi počesto i izvoženi, premda je sama obrada zemlje, s obzirom na slaba oruđa, bila relativno na niskom stupnju, ali, s druge strane, nije ni stanovništvo bilo mnogobrojno.

Karakteristično je da su ovdje mahunarke (zrnatice) bile slabo zastupljene. Naime, porezi od tih prihoda u defterima ne spominju se u ovom području, premda je sigurno da su gajene, jer ih spominju Kanun-name, a nalazimo ih na drugim stranama u defterima evidentirane. U oblasti Brankovića (oko Prištine i Vučitrna) sredinom XV vijeka uspijevale su kulture: grah, bakla (*bob*), sočivica (*mercimek*) i grahorica (*burçak*)⁵. U popisima su tretirane kao i žitarice, tj. porez je naplaćivan kao i od žitarica. One su u tuzlanskim nahijama morale biti gajene, ali u malim količinama, te u popisima nisu bile iskazane ukoliko se ne kriju pod stavkom *sitniš* (perz. *hordevat*), što nalazimo evidentirano u nekoliko sela jedne i druge nahije. Koliko je vjerovatno da su mahunarke i u XVI vijeku gajene u tuzlanskom području govori podatak da su te kulture, i to: grah, grašak, leća (sočivica) i bob, 1879. zatečene u tuzlanskom srezu najrasprostranjenije od svih srezova u Bosni⁶.

Na osnovu turskih zakonskih spomenika o porezima i evidencija o njihovom kupljenju moguće je dati pregled cjelokupnih godišnjih prosječnih prihoda po granama za jedno naselje, odnosno područje. Iznimku čine povlaštena sela (*derbendžije* i drugi), zatim mezre, čifluci i baštine za koje se plaćalo u novcu odsjekom, kao i domaćinstva koja su zbog osobitih službi bila oslobođena ušrova, kakvih je, opet, bilo malo (sokolari, knezovi, primićuri).

Žitarice i mahunarke mjerene su šupljom mjerom, takozvanim kejlom, koja je mjera u raznim krajevima i vremenima bila različita. Ta mjera u zborničkom sandžaku zauzimala je 33 oke pšenice srednje kakvoće, a četiri takve mjere činile su tovar, tj. 132 oke⁷. Tom mjerom mjerene su sigurno i druge žitarice, iako se u kanun-nami spominje samo jedna mjera pšenice. Naturalni porez (ušur) od svih žitarica zajedno sa salarijom iznosio je općenito od 7 tovara 1 tovar i od drugih 8 tovara 1 tovar (1/7 i 1/8), tj. od 15 tovara 2 tovara žita. Međutim, u tuzlanskim dvjema nahijama nije naplaćivana salarija, pa je ušur faktički iznosio 10%. Cijene su obično u pojedinim periodima bile jedinstvene za jedan sandžak, ali su u zborničkom sandžaku postojale i neke

⁵ BBA, TD, No 2m, Defter-i vilayet-i Vlk, iz 1455. godine.

⁶ *Die Landwirtschaft*, 310—311.

⁷ *Kanuni i kanun-name*, 99, 116.

nahije sa nešto većim cijenama. U brveničkom kadiluku (nahije Brvenik i Goščanica), tj. u izrazito stočarskom i planinskom kraju gdje je istog sandžaka. U cijelom sandžaku, izuzimajući Brvenik, cijene su sredinom XVI vijeka bile slijedeće: tovar pšenice 32 akče; prosa, mješanca, raži i heljde po 22 akče; ječma i takozvane kapludže po 18 akči, i zobi 14 akči. Tovar vina je iznosio 60 akči. U Brveniku je, međutim, tovar pšenice i sočivice (leće) iznosio 40 akči, prosa, raži ječma i mješanca po 24 i zobi 16 akči, dok je tovar vina iznosio 64 akče. Ali povećavanjem cijena u drugoj polovini tog vijeka povećane su bile i cijene poljoprivrednih proizvoda, istina, ne toliko koliko su bile porasle cijene drugoj robi, naročito uvoznjoj (so). Krajem vijeka cijene su se kretale ovako: pšenica 40 akči, proso, kapludža, raž i mješanac po 24, ječam 20 i zob 16 akči za jedan tovar. Vino je bilo podignuto sa 60, odnosno 64 na 80 akči⁸. Time su, zapravo, cijene žitarica bile podignute na nivo na kojem su od ranije bile cijene u Brveniku. A što se tiče brveničkog kadiluka one nisu bile dalje povećane, osim što je cijena vina povećana sa 64 na 80 akči, tako da su krajem tog vijeka bile, ipak, uspostavljene jedinstvene cijene za cijeli zbornički sandžak.

U samim tuzlanskim nahijama uspijevale su u XVI vijeku slijedeće žitarice: pšenica, proso, zob, ječam, kapludža, raž i samo ponegdje još mješanac. One su i po količinskim prinosima išle upravo iznesenim redom. Radi preglednosti i konciznosti prikazali smo tabelarno cjelokupnu privredu tih nahija. Naime, tu su izneseni količinski i novčani porezi po granama i naseljima, a na osnovu važećih propisa zna se koliko su morali biti prinosi. Tu se sasvim konkretno vidi odnos pojedinih kultura, naročito kod žitarica, vinogradarstva, pčelarstva i kod stočarstva samo za svinjogojstvo. Za sve druge kulture i prihode moglo se samo evidentirati da su postojali (voće, bostan, lan, konoplja), za koje se plaćalo globalno, od kuće po 2 akče, a samo za sijeno po 5 akči. Te tabele ćemo kasnije još konkretno objasniti.

a) *Pšenica* je bila u svima ratarskim krajevima najvažnija i najraširenija žitarica. Kako se iz tabela vidi, nema ni jednog sela u dvjema tuzlanskim nahijama, a da u njemu pšenica nije bila zastupljena, i da nije po prinosima bila na prvom ili drugom mjestu.

Kada se prava pšenica (*Triticum vulgare*) proširila u tuzlanskom području, odnosno u našim krajevima uopće, u nauci ne postoji ustaljeno gledište. Poznato je da je njeno rasprostiranje izazvalo jedan od najvećih preobražaja u poljoprivredi. Ne samo što ona u povoljnim uslovima između drugih žita daje najveće prinose, nego se samo kod prave pšenice zrno potpuno oslobađa od pljeve, za razliku od antiknih vrsta pšenice, odnosno krupnika (pir, šilj i emer), kod kojih zrno ostaje zavijeno kao kod ječma. Postoje u nauci i mišljenja da su sve do dolaska Turaka u našim krajevima bili rasprostranjeni samo krupnici, a da su pravu pšenicu donijeli Turci. Takvo mišljenje zastupao je S. Lomeyko⁹ vjerovatno i zbog toga što u latinskom, a donekle i u našem jeziku naziv *pšenica* obuhvata kako običnu pšenicu tako i tri vrste

⁸ TD, No 743.

⁹ Ing. agr. Sergije Lomeyko, *O putevima prodiranja pšenice (Tr. vulgare Vill.) u Evropu iz centara njenog porekla*, Arhiv Ministarstva poljoprivrede, G. VI, sv. 14 (Separat, str. 1—32), Beograd 1939.

krupnika. Takva mišljenja su neosnovana, pobijaju ih podaci turskih popisa. Turci su znali razliku između prave pšenice *bugday* i krupnika i za njih su imali posebne nazive. U našim krajevima su u defterima evidentirane dvije vrste krupnika: *kapludža* i *šilj*¹⁰. Prema tome, diferenciranje po nazivima prave pšenice i krupnika već u najranijim turskim popisima dokazuje da se u našim krajevima prava pšenica bila proširila znatno prije Turaka¹¹.

b) *Proso* je predstavljalo značajnu kulturu ne samo u dvjema tuzlanskim nahijama nego još u nekoliko pretežno ravničarskih nahija zborničkog sandžaka (Šabac, Bijeljina, Koraj, Nenašće) gdje je po rasprostranjenosti i prinosima dolazilo na drugo mjesto. Ipak je u većini nahija tog sandžaka¹² kao i u svima izrazito ravničarskim krajevima (sremski, požeški i cernički sandžak) proso dolazilo na treće mjesto (pšenica, ječam, proso). Ono je i u cijeloj Bosni u XVI vijeku, manje-više, zauzimalo to mjesto. Kako se iz tabela vidi, nema ni jednog sela u tuzlanskim nahijama u kojima proso nije bilo zastupljeno, a u većini sela imalo je značajne prinose. Po cijeni je, kako je ranije istaknuto, bilo ispred ječma. Samo je u brveničkom kadiluku ječam po cijeni bio jednak prosu (mješanac, proso, ječam, raž). Ujedno se može reći da je proso bilo mnogo više žito plodnijih i pitomijih područja nego brdovitog i oskudnijeg tla. Tako je u planinskom Brveniku vrlo malo uspijevalo i dolazilo je, zajedno sa raži, na posljednje mjesto među žitaricama.

c) *Zob* je, takođe, bila vrlo rasprostranjeno žito. U tuzlanskim nahijama bila je zastupljena u svakom selu, a zauzimala je treće mjesto. Međutim, u većini nahija ovog sandžaka zob je bila na drugom mjestu (Smoluća, Jasenica, Soko, Srebrenik, Visori, Završ, Spreča, Sapna, Teočak, Zvornik, Gostilj, Ludmer, Srebrenica, Šubin, Krupanj)¹³, a takvo mjesto zauzimala je u najvećem dijelu Bosne u XVI vijeku. Zob, čini se, nije ranije predstavljala krmno žito nego je imala značajno mjesto u ljudskoj ishrani. To je bilo najjeftinije žito (lagano, a mjereno jedinstvenom šupljom mjerom), cijena joj je obično iznosila polovinu cijene pšenice.

d) *Ječam* je bio zastupljen u većini sela i zauzimao četvrto mjesto. Kako se iz tabela vidi porezi od ječma u XVI vijeku nisu bili evidentirani u nahiji Gornjoj Tuzli u 6, a u nahiji Donjoj Tuzli u 11 sela. I u većini ostalih nahija u ovom sandžaku ječam je dolazio na četvrto mjesto.

e) *Kapludža* (Kaplice) je, kako je rečeno, turski naziv za ozimi krupnik, ili pir (*Tr. Spelta*). To je vrsta pšenice sa tanjim i oskudnim klasom, bez osja, sa izduženim zrnom koje pri vršenju ne ispada iz ljuske. U XVI vijeku kapludža je bila slabo rasprostranjeno žito. Porezi od kapludže, kako se iz tabela vidi, evidentirani su bili samo u 5 sela u nahiji Gornjoj Tuzli, a u nahiji Donjoj Tuzli u 14 sela. Spominje se

¹⁰ *Šilj* je naš naziv za *krupnik jednoznac*, kao što se u nekim hercegovačkim defterima i *kapludža* (kaplice) naziva imenom *pir*, što označava pravi krupnik (ozimac).

¹¹ O pravoj pšenici i krupnicima i njihovoj rasprostranjenosti prema najranijim turskim popisima biće govoreno na drugom mjestu posebno.

¹² TD, No 260, i TD, No 743.

¹³ TD, No 260; TD, No 743.

još ponešto u nahijama ovog sandžaka: Smolući, Sokolu, Koraju, Visorima, Spreči, Sapnoj, Gostilju, Bohorini i Krupnju.

f) *Raž* je vrlo malo sijana u XVI vijeku. Ona je u tuzlanskom području, kao i drugdje u Bosni bila još manje zastupljena od kapludže. U nahiji Donjoj Tuzli evidentirana je bila samo u 6 sela, dok u nahiji Gornjoj Tuzli uglavnom nije sijana. Isto tako se uopće ne spominju porezi od raži još u nekoliko nahija zvorničkog sandžaka: Brvenik, Jadar, Koraj, Bijeljina, Sapna, Spreča i Soko.

g) *Mješanac* je bilo žito oskudnih krajeva. Sijalo se samo u brveničkom kadiluku gdje je dolazilo na drugo mjesto (iza pšenice), a u nekoliko sela dolazilo je i na prvo mjesto. U tuzlanskim nahijama spominje se samo u dva sela (up. tabele).

U turskim izvorima se nigdje ne spominje koja su žita miješana. U raznim krajevima bilo je različito. Iz dubrovačkih izvora se zna da je u Hercegovini *sumješica* predstavljala mješavinu ječma i zobi, a zvala se još *miješani ječam*.

Žito je prerađivano u mlinovima. Ti mlinovi u tuzlanskim nahijama bili su, uglavnom, mali potočni mlinovi koji nisu radili preko cijele godine i za koje je u većini slučajeva plaćana godišnja pristojba od 15 akči. Malo je sela bilo koja nisu imala bar jedan mlin (up. tabele). Svi su bili rajinski, *hassa mlinova* nije bilo.

U okviru ratarstva spominju se u XVI vijeku, osim navedenih žitarica, još slijedeće kulturne biljke: lan, konoplja i djetelina¹⁴.

h) *Lan* je bez izuzetka bio zastupljen u svima naseljima dviju tuzlanskih nahija. Isto tako je ta kultura bila zastupljena i drugdje u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim našim zemljama, jer je prerada lana predstavljala glavnu granu seoske kućne radinosti, te je sa vunom činila glavnu sirovinu za izradu platna.

Količinske prinose nije moguće utvrditi, jer je, za razliku od žitarica, kod lana i konoplje porez naplaćivan globalno, tj. od svakog domaćinstva po 2 akče, bez obzira na stvarni prihod.

i) *Konoplja*. Uz lan, ili umjesto lana, na raznim stranama sretamo i konoplju. U užem tuzlanskom području konoplja se, međutim, spominje samo na jednom mjestu, u manjem naselju koje je kroz cijeli XVI vijek zadržalo ime *čifluk kneza Petra*. To naselje je stalno ostalo u posjedu vlaških knezova timarlija, do likvidacije tih timara bilo je, vjerovatno, i sjedište knezova donjotuzlanske nahije (vidjeti u toj nahiji naselje br. 60), pa je iz tog podatka očito da je konoplja bila važna u stočarskoj privredi (proizvodnja užadi) i da su je, najvjerovatnije, ovamo donijeli vlasli.

IZVOZ CEREALIJA. Poznato je da je u Bosni i Hercegovini bilo žita i za izvoz, odakle je izvoženo u Dubrovnik i gradove mletačke Dalmacije. Iz Bosne je izvožena najviše pšenica, a ponekad i proso, kao i neke druge žitarice. Najveći dio izvoza prema Dubrovniku išao je preko Neretve, dok je u mletačke strane išao preko skela: Zadra, Obrovca, Šibenika, Splita i Makarske, i to: iz bosanskog i kliškog sandžaka. U Dubrovnik se najviše izvozilo iz Hercegovine zbog blizine, odnosno jev-

¹⁴ *Kanuni i kanun-name*, 84.

tinijeg transporta, iako se zna da Hercegovina nije nikada mogla imati mnogo žita. Odatle su izvožena drugorazredna žita: ječam, krupnik (pir), jari krupnik (šilj), proso, zob, sijerak, mješanac, a rjeđe pšenica. Dubrovčani su, međutim, zbog žita išli često dublje u unutrašnjost, u srednju Bosnu i zvornički sandžak, a rjeđe i u Srijem. Kroz cijeli XVI vijek spominje se izvoz žitarica i iz zvorničkog sandžaka u Dubrovnik¹⁵. Međutim, odavde se morao odvijati i izvjestan promet žita i prema mletačkoj Dalmaciji jer se zna da je upravo preko Tuzle išao karavanski put od Obrovca na Brčko sa tovarima mletačke soli¹⁶.

Svakako, kada je riječ o izvozu žita iz zvorničkog sandžaka prvenstveno se to odnosilo na žitorodne ravničarske krajeve prema Savi. Tako se u zimu 1540. godine spominje kupovina pšenice u Zvorniku od strane Dubrovčanina Đure Vučetića za 50.000 akči, koje je te godine *bilo u obilju u zvorničkom sandžaku*. Vučetiću su naknadno bile poslone i tkanine za kupljeno žito od samog sandžak-bega¹⁷. To sandžak-begovo žito moralo je potjecati uglavnom iz bijeljinske nahije koja je kroz cijeli XVI vijek bila has zvorničkog sandžak-bega¹⁸. Međutim, zna se da su viši funkcioneri vlasti, pripadnici feudalne klase, i otkupljivali viškove žita, izvozili ih, te su se na taj način pretvarali donekle u trgovce. Značajniji izvoz pšenice iz zvorničkog sandžaka u Dubrovnik spominje se od 1555. do 1565. godine i 1569. do 1570, kao i stalno kasnije, i to uglavnom pšenica, a rjeđe i proso. Isto tako se zna da je žito iz zvorničkog sandžaka izvoženo ne samo prema jugu, i jugozapadu, nego i Savom na istok, a spominje se i na sajmu u Osijeku¹⁹. Koliko se ovaj izvoz faktički odnosio i na dvije tuzlanske nahije ne može se ništa reći, jer se uvijek spominje samo zvornički sandžak, a konkretno ni jedno uže područje, ali je sigurno da je i u ovim nahijama ostajalo i žitnih viškova za tržište.

2) VINOGRADARSTVO. Konkretno rasvjetljavanje rasprostranjenosti vinove loze u područjima gdje je ona odavno nestala ima za privrednu istoriju osobiti značaj. Prosto je nevjerovatno kako je u XVI vijeku vinogradarstvo bilo široko rasprostranjeno u pojedinim područjima Bosne gdje danas od njega nema ni traga. Ali, Turci su tu kulturu zatekli još rasprostranjeniju jer i defterski i drugi podaci govore da je ona u tome vijeku bila već počela da opada. O nekadašnjim vinogradima očuvali su se sve do danas na raznim stranama podaci u nazivima zemljišnih površina (Vinac, Vino, Podvino, Vince, Podvince, Vinovo Brdo, Vinova Strana, Vinograd, itd.), a kako su brojni bili takvi toponimi u vrijeme austrijske okupacije vidimo ako pogledamo u očuvane katastarske knjige kojeg bilo područja.

Cijela dolina Jale bila je u XVI vijeku skoro isto toliko vinogradarsko kao i ratarsko područje. Povoljni klimatski uslovi, reljef, kao i sastav zemljišta usloveli su da je ta kultura ovdje dobro uspijevala. Kada se vinogradarstvo ovamo proširilo ne može se ništa pouzdanije reći. Misli se

¹⁵ B. Hrabak, isto (GID BiH XIV).

¹⁶ A. Handžić, *Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku*, POF, sv. X—XI, 1960—61, 144.

¹⁷ B. Hrabak, isto (GID XIV), 157.

¹⁸ Up. A. Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, POF sv. XII—XIII, 1962—63.

¹⁹ B. Hrabak, isto 198—9.

da se ono jače proširilo u Podunavlju u XII vijeku²⁰, pa se približno u to vrijeme moralo proširiti i u Bosni. U kojoj je mjeri vinogradarstvo bilo prošireno u dvjema tuzlanskim nahijama sredinom i krajem XVI vijeka, najrječitije govore naše tabele. U nahiji Gornjoj Tuzli nije postojalo ni jedno naselje u kojem ova kultura nije gajena, a u nahiji Donjoj Tuzli samo u četiri privredno slabije razvijena sela nisu zabilježeni porezi od vina, odnosno od vinogradarskih površina (Ljubače, Husino, Klještovina i Modriča).

Na osnovu zakonskih propisa porezi na prihode od vinogradarstva naplaćivani su dvojako, posebno za kršćane, a posebno za muslimane. Od kršćana je uziman prirodni porez u vinu (obračunavan istodobno i u novcu), i to po istom mjerilu kao i kod žitarica, tj. od 15 tovara vina uzimana su na ime ušura i salarije 2 tovara, odnosno u tuzlanskim nahijama specijalno od 10 tovara 1 tovar. Od muslimana, međutim, porez je naplaćivan od vinogradarskih površina, tj. 5 akči po dunumu u cijelom ovom sandžaku i visina te pristojbe nije se mijenjala kroz cijeli XVI vijek. Pristojba od dunuma bila je na drugim stranama negdje i veća, vjerovatno prema kvalitetu grožđa. Različito oporezivanje kršćana i muslimana u ovoj grani rezultiralo je otuda što muslimani u principu nisu od grožđa pravili vino.

Vino je mjereno takozvanom medrom koja je zapremala 8 oka, a cijena joj je u raznim krajevima i vremenima bila različita. Njena cijena je 1539. godine za sandžake: bosanski, hercegovački i zbornički iznosila 7 akči, a njih osam činilo je tovar²¹. To znači da je tovar vina težio 64 oke, a koštao je tada 56 akči. Do 1548. cijena vina u zborničkom sandžaku bila je porasla na 60 akči, dok je u brveničkom kadiluku u to vrijeme iznosila 64 akče²². Cijena vina je do 1600. godine bila porasla na 80 akči i, kako je istaknuto, postala je time jedinstvena za cijeli sandžak. U zborničkoj kanun-nami iz 1548. godine postoji, međutim, izvjesno neslaganje u pogledu broja medri koje čine tovar. Tu se, naime, kaže: da četiri medre vina čine tovar²³, što je u odnosu na cijenu tovara (60 akči) koja je normalno povećana između 1539. i 1548. kao i u odnosu na stavove zakonskih propisa za druge sandžake koji govore o mjeri i cijeni vina — nemoguće. U kanun-nami za skadarski sandžak iz 1529—1536. stoji da četiri medre vina čine čabar, čija je cijena iznosila 25 akči, a dva čabra činila su tovar²⁴. Smatram zbog toga da je i u spomenutoj zborničkoj kanun-nami taj stav o mjeri morao tako da glasi, i da je greškom prepisivača ispušteno spominjanje čabra. Tovar je i 1548. morao da zauzima 8 medri, kao što je zauzimao i ranije. Porezi na vino u zborničkom sandžaku nisu, dakle, obračunavani jediničnom mjerom, medrom, kao obično u drugim krajevima, nego tovarom.

Osim osnovnog poreza (*ošür ve resm-i dönüm*) koji se odnosio isključivo na proizvodnju vina, odnosno grožđa, postojali su i porezi koji su se odnosili na prodaju i potrošnju vina.

²⁰ J. Kulišer, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, I, Zagreb 1957, 65.

²¹ *Kanuni i kanun-name*, str. 54, bilj. 4.

²² TD, No 260.

²³ *Kanuni i kanun-name*, 102, 117.

To su: takozvani *bac-i hamr* i *monopolija*. Prvi (= carina na opojno piće) je predstavljao porez na prodaju vina u maloprodaji, tj. na točenje vina, odnosno prodaju vina na trgu, što je odgovaralo trošarini na vino. Taj porez sretamo u gradovima i na skelama, gdje je često bio značajan, a u rijetkim slučajevima i u selima na putovima i saobraćajnim punktovima. On ukazuje na mjesta gdje se vino točilo u maloprodaji, odnosno na postojanje krčmi, tj. odnosio se na prodavaoca vina. *Monopolija* je, međutim, bila evidentna svuda gdje je bio evidentan ušur na vino i u selima i gradovima, a naplaćivan je od proizvođača kada je unovčavao svoje vino, tj. ako je seljak preko cijele godine mogao da prodaje svoje vino jer je, naime, spahija imao vremenski određeni *monopol* od dva mjeseca u godini da prodaje samo svoje vino koje je dobivao od seljaka kao prirodni porez (*ušur*). Prema tome, *monopolija* je predstavljala neko obeštećenje spahiji za njegovo pravo *monopola* koje nije koristio. U obadva slučaja bila je mjerodavna količina prodatog vina, a mjera je bila bačva (*fici*).

Tabelarni pregled ušrova po naseljima jasno govori kako se odnosilo vinogradarstvo prema ostalim kulturama u svakom pojedinom naselju. Novčani obračuni ušrova od vina zajedno sa pristojbom po dunumu (stavka 10 i 11, odnosno na nekim tabelama u Donjoj Tuzli stavka 11 i 12) iznose katkad toliko koliko ušrovi od svih žitarica zajedno. Takav je slučaj bio u selu Grabskoj (G. Tuzla) za 1548. godinu gdje su porezi od svih žitarica iznosili u novcu 2.682 akče, dok su ušrovi od vina sa pristojbom po dunumu iznosili 2.680 akči. Isti je slučaj bio i sa selima D. Lipnicom i Čikanovića Dobrinjem (D. Tuzla), kao što je uostalom vinogradarstvo bilo relativno dobro zastupljeno i u svima ostalim selima. Ako nas interesuje količinski efekat, tj. cjelokupan godišnji prosječni prihod stanovništva jednog sela u vinu ili žitaricama, te ćemo iznose lako dobiti ako iskazani količinski ušur (broj tovara) pomnožimo sa 10. Prema tome, selo Grabska, na primjer, moralo je imati godišnje 360 tovara vina, da bi od toga dalo na ime samog ušura 36 tovara. Na taj način bi se mogao dati i drugačiji tabelarni pregled, tj. umjesto tabele ušrova mogao bi se pružiti pregled ukupnih procijenjenih godišnjih prihoda po pojedinim kulturama, što bi vrijedilo samo za prihode od kojih je davan pravi, a ne globalni ušur (žitarice, mahunarke, vino i pčelinje košnice).

Vinogradarstvo je najvećim dijelom bilo u kršćanskim rukama. Novčani obračuni ušrova na vino bili su svugdje znatno veći od pristojbe po dunumu, a osim toga bilo je, kako se iz tabela vidi, i sela u kojima muslimanski vinogradi nisu uopće bili evidentirani. Međutim, treba istaknuti da su muslimanski vinogradi gotovo redovito postojali i u okviru čifluka, mezri i zemina od kojih su porezi plaćani *odsjekom* (maktu'), pa su površine pod muslimanskim vinogradima bile nešto veće nego su u našim tabelama iskazane (rubrika 11, odnosno 12). Najveće površine muslimanskih vinograda nalazile su se u okviru samih gradskih naselja. Naime, spomenuto je ranije da su se gradska naselja razlikovala od sela samo postojanjem trga, dok su ona isto kao i sela imala i seosku privredu. Na području same Donje Tuzle postojalo je 1548. godine 66,5 dunuma pod muslimanskim vinogradima koji su pripadali 45-orici vla-

²⁴ Isto, 179, 181.

snika: zanatlija, trgovaca, vojnika (hisarija) i službenika. To su bile manje površine, od 1—3 dunuma²⁵. Isto tako je na području Gračanice postojalo te godine 76,5 dunuma pod muslimanskim vinogradima (34 vlasnika); a na području Zvornika 140 dunuma takvih vinograda od 99 vlasnika. U Gornjoj Tuzli su, opet, muslimanski vinogradi bili značajni u prigradska dva-tri seoska naselja (Grabska, Gornja Požarnica, Osik). Iz tih podataka se vidi da se svježe grožđe mnogo konzumiralo u gradovima, odnosno predstavljalo je glavno voće.

Govoreći o tako razvijenom vinogradarstvu, naročito onom značajnijem dijelu koji se odnosio na kršćane, odnosno na proizvodnju vina i, kako se vidi, na njegovu potrošnju preko cijele godine, nameće se pitanje načina njegovog uskladištenja. Najvjerojatnije je da je primjenjivan primitivan, ali dobar metod uskladištavanja vina kakav se ponegdje sve do danas zadržao u Slavoniji, tj. ukopavanjem prostora za vino (ostava) u zemlji, u brdu, čime je bila obezbijeđena ravnomjerna temperatura.

I na kraju, kakva je bila dalja perspektiva ove privredne grane dolaskom turske vlasti? Odgovor je kratak: stagnacija i postepeno propadanje. O tome govore i zapadni izvori i popisni defteri. Već je 1530. godine B. Kuripešić zabilježio da se dolaskom Turaka u Bosni bila dobrim dijelom zatrla vinova loza, da se održala bolje samo oko Višegrada, Novog Pazara, bliže moru i prema Savi i Dunavu²⁶. Svakako, u toj mjeri se to nije dogodilo, jer je evo dolina Jale i sredinom XVI vijeka predstavljala vinogradarsko područje. Sigurno je, međutim, da je vinogradarstvo dolaskom turske vlasti počelo da opada. To je jasno i iz turskih popisa. Dovoljno je samo da pogledamo naše tabele pa ćemo zapaziti osjetnu tendenciju opadanja količinskih prihoda od vina u periodu između 1548. i 1600. godine. Nisu smanjivane samo površine pod vinogradima u posjedu kršćana nego i površine pod muslimanskim vinogradima. Tako je od spomenutih 66,5 dunuma muslimanskih vinograda u 1548. godini na području same Donje Tuzle, u 1600. godini bila evidentirana samo jedna vinogradarska parcela od 4 dunuma, u posjedu nekog Sefera, čauša²⁷. Isto je tako bilo i u nekadašnjem selu Tušnju koje kasnije, širenjem grada, postaje jedna od gradskih mahala. U istom međuvremenu tu su vinogradarske površine u posjedu muslimana bile smanjene sa 37,5 na svega 5 dunuma (dvije parcele: 3 d. nekog Mustafe i 2 d. Ahmeda, sina Abdulahova), a ušrovi od vina takođe raspoloženi;

²⁵ TD, No 260, fo 78: Bali-halifa 2d; Alija, subaša 2d; Ferhad, s. Alije 1d; Ejnehan, s. Šadije 1d; Durak, s. Alije 1d; Balija, s. Nesuha 2d; Kurd, s. Nikole 1,5d; Timurhan, s. Mehmedov 1d; Ejnehan, s. Atmadže 3d; Hasan, s. Alijin 1d; Alija, s. Nesuhov 2d; Rustem, s. Vukše 2,5d; Ferhad, s. Vukše 3d; Hadži Husein, 1,5d; Ejnehan, s. Karagöžov 1,5d; Alija, s. Alagöžov 1d; Alagöz, s. Kasimov 1d; Mehmed, s. Huseinov 1d; Sufi, s. Mezidov 0,5d; Ferhad, s. Alijin 1d; Šadija Rakovica 2d; Ferhad, s. Ilijasov 3d; Balija, mujezin 2d; Alija, subaša 3d; Turalija, s. Ahmedov 0,5d; Balija, s. Ismailov 1,5d; Džafer, s. Đurašov 1d; Kemal, s. Mehmedov 2d; Hamza, s. Mustafin 2d; Hasan, s. Vukasov 2d; Derviš, s. Alije, pisar 2d; Musa, s. Davudov 1d; Uvejs s. Muhmudov 1d; Mustafa, s. Nesuhov 1d; Mahmud, s. Abdulahov 1d; Ferhad, s. Abdulahov 1d; Kemal, obučar 2d; Kurd, mutap 1d; Balija, s. Radice 1d; Alihan, s. Atmadže 1d; Husein, s. Kasimov 1d; Timur, s. Jusufov 1d; Mahmud, s. Nesuhov 1d; Kurd, sarač 1d; Husein, s. Jusufov 1d.

²⁶ B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju*, preveo D. Pejanović, Sarajevo 1950, 21.

²⁷ TD, No 743, fo 68.

sa 51 tovara bili su smanjeni na 24 tovara²⁸. Tako je, manje ili više, bilo i u drugim naseljima, o čemu rječito govore tabele.

Bilo je, svakako, više razloga koji su doveli do opadanja vinogradarstva. Jedan od glavnih u početnom periodu bio je pomjeranje stanovništva. Dolazak vlaha stočara u razvijena ratarska i vinogradarska područja znatno je utjecao na opadanje tih grana, a na povećavanje stočarske privrede. I njihovim prilagođavanjem zemljoradnji vinogradarstvo je moralo nazadovati, s obzirom na to da je to kultura koja traži tradicionalno iskustvo i veliki trud. A znamo da je bilo i značajnijih etničkih promjena i na području dviju tuzlanskih nahija, pa i u području dviju tuzlanskih kasaba. Dalje je na smanjenje te kulture djelovao i proces islamizacije, jer su na taj način mnoge površine pod vinogradima, čiji su proizvodi dotle bili usmjereni na pravljenje vina, došle u muslimanske ruke kada je toliko grožđe premašivalo potrebe konzumiranja u svježem stanju. A postojali su, moguće, i drugi razlozi; bolesti, promjena klime i slično. Opadanje ove privredne grane u naredna tri stoljeća imalo je takav tok da su austrijske statistike iz 1879. evidentirale u tuzlanskom području još svega 0,02 km² pod vinogradima od ukupne obradive površine.

3) STOČARSTVO. Ne raspoložemo konkretnijim podacima o stočnom fondu za tuzlansko područje. Ali one konstatacije koje vrijede za Bosnu vrijede, manje ili više, i za to područje. Poznato je da je bogatstvo stočnog fonda oduvijek predstavljalo glavnu privrednu karakteristiku Bosne i Hercegovine. Stočarstvo sa ratarstvom bile su osnovne grane. Kada su austrijske vlasti iste godine po okupaciji (1879) izvršile popis stanovništva i stoke konstantovale su: *Bogatstvo stočnog fonda u Bosni i Hercegovini u odnosu na stanovništvo, kao i u odnosu na obradive površine, vrlo je značajno; ono se pokazuje još značajnije kada se uzme u obzir da je ovdašnje stočarstvo gotovo isključivo bazirano na ispašama*²⁹. Tada je prosječno na 100 zemljoradničkih stanovnika u BiH otpadalo 158,16 grla stoke, ili na 100 stanovnika uopće 137,7 grla. Kakvo je to bogatstvo predstavljalo jasno je kada se kaže da je prosjek za sve druge zemlje Austro-Ugarske iznosio 46,13 grla na 100 stanovnika³⁰.

Stanje stočnog fonda u BiH iz 1879. iznosim kao jedan orijentacioni okvir, za predodžbu o tome kako je ta privredna grana morala biti značajna za vrijeme turske vlasti kada je glavni izvoz iz ovih zemalja predstavljao stoku i stočne proizvode. Ove opće podatke navodim i zbog toga što konkretnije podatke o stanju stočarstva uopće nije moguće pružiti za XVI vijek na osnovu raspoloživih izvora. Naime, spahijski defteri, koji su nam jedino dostupni, evidentiraju samo mali dio stočarstva, samo svinjogojstvo, čiji su porezi predstavljali spahijske pri-

²⁸ Isto, fo 82.

²⁹ Dalje se kaže: Nach der Viehzählung des Jahres 1879. waren im ganzen Lande: 161.168 Pferde, Esel und Maulthiere; 762.077 Rinder und Büffel; 839.988 Schafe; 522.123; Ziegen; 430.354 Schweine und 111.148 Bienenstöcke vorhanden. Es entfielen somit damals bei einer Gesamtbevölkerung von 1.158.164 Köpfen auf je 100 Einwohner 13,99 Pferde, Esel und Maulthiere; 65,82 Rinder und Büffel, 72,53 Schafe; 45,08 Ziegen; 37,16 Schweine und 9,58 Bienenstöcke — *Die Landwirtschaft*, 245.

³⁰ *Die Landwirtschaft*, 252.

hode, dok za ostale grane nemamo podataka. Krupna stoka (goveda i konji, neophodna za zemljoradnju i cjelokupnu vuču nije bila oporezovana kroz cijelo vrijeme turske vlasti. To se može tvrditi na osnovu toga što u tome periodu ne nalazimo nikakve evidencije o tim porezima, i što austrijski statistički podaci kažu da takvi porezi nisu zatečeni. Poreze na stoku činili su porezi od sitnih grla, ovaca i koza (*resm-i ganem*), koji su općenito bili značajni i za koje su vođeni posebni defteri (*agnam defteri*).

Iako su sitna grla redovito popisivana, ipak takvi popisi za period koji razmatramo nisu do sada poznati, tj. nisu sačuvani, ne samo za tuzlansko područje nego ni za cijelu oblast zvorničkog sandžaka³¹. Koliko su ti porezi bili govore nam zakonski spomenici i popisi za druga naša područja. Taj porez u svim našim krajevima u XVI vijeku iznosio je od 2 brava 1 akću. Od njega su bili oslobođeni potpuno ili djelomično, tj. do izvjesnog minimuma, razna lica i povlašteni redovi. Potpuno su bili oslobođeni knezovi, primičuri, sokolari i rudari, kao i vlasli uopće, jer su inače njihovi porezi, tj. filurija i porezi u naturi (ovca, ovca s jagnjetom, ovan, kolut sira itd.) u stvari predstavljali isključivo porez na stoku. Do izvjesnog minimuma bili su oslobođeni neki civilni i vojni funkcioneri, dvorski službenici s timarom ili s platom, spahijske i njihovi sinovi koji su učestvovali u boju, vojnuci, starješine pješačkih odreda i neka druga lica³². Ti porezi su gotovo redovito pripadali centralnoj državnoj blagajni i obično su davani u zakup na godinu dana, za razliku od ostalih značajnih prihoda koji su zakupljivani u tri godine. Rijetko su ti prihodi mogli pripadati drugim hasovima osim carskim, i sasvim izuzetno su spadali u timare, pa zbog toga spahijski defteri ne sadrže takve podatke, a ukoliko ih evidentiraju, oni su samo sumarni. Pored stalno nastanjenih vlasnika stoke kroz sve krajeve su se kretali i stočari nomadi (*hajmane*) od kojih su naplaćivane pristojbe: za travarinu, za ljetna ispasišta i za zimovališta stoke (*resm-i otlak*, *resm-i yaylak*, *resm-i kişlak*).

O svinjogojstvu (*resm-i bidat-i hinzir*) može se nešto više reći. U prvoj polovini XVI vijeka porez na svinje nije bio veći od ovčarine; iznosio je na 2 svinje 1 akću, a samo ako su svinje posebno tovljene za prodaju, onda za svaku svinju naplaćivana je po 1 akća. Taj propis je donesen u kanun-nami za skadarski sandžak iz 1529—1536³³, ali je vjerovatno vrijedio i za zvornički, kao i druge sandžake. U drugoj polovini XVI vijeka, taj kao i neki drugi porezi na nekim stranama, bio je povećan, i to posebno tamo gdje je svinjogojstvo predstavljalo jaku privrednu granu. Tako je u kanun-nami za sremski sandžak iz 1583-9. godine propisano da se za jednu svinju naplaćuju 2 akće pristojbe³⁴. O tome, međutim, nema spomena u zvorničkoj kanun-nami, ali ako pogledamo stanje po naseljima iz 1548. godine u dvjema tuzlanskim nahijama i uporedimo ga sa visinom naplaćenog poreza u 1600. godini, čini se najvjerovatnije da se u tom međuvremenu ta pristojba nije povećala.

³¹ H. Hadžibegić, *Porez na sitnu stoku i korištenje ispaša*, POF VIII—IX, 1958—59, 63—109.

³² Isto, 77—83.

³³ *Kanuni i kanun-name*, 179, 181.

³⁴ B. Đurđev, *Sremska kanun-nama iz 1588—9. godine*, GZD 1950, IV—V, 279.

Inače, konkretni podaci o svinjogojstvu sadržani su u tabelama. Kako se vidi, ta grana nije bila zastupljena u svima selima, a tamo gdje je bila evidentna obično je u spomenutom međuvremenu nešto napredovala.

Želimo li nešto konkretnije reći za druge vidove stočarstva u užem tuzlanskom području moramo se ponovo osvrnuti na kasnije statističke podatke. U dvjema tuzlanskim nahijama oduvijek je bilo dominantno krupno grlo. To znamo iz poznijih turskih izvora, iz sredine XIX vijeka, koji govore o izvozu u druge kadiluke izvjesnih sirovina i prerađevina isključivo od krupne stoke (don, opanci)³⁵. Ali sasvim konkretne podatke pruža popis stoke iz 1879. godine iz kojeg se vidi da je fond goveda daleko premašivao ostale stočne fondove. Prema njima je redoslijed pojedinih grana u tadanjem tuzlanskom srezu bio: goveda, svinje, koze, konji i ovce³⁶. Tuzlanski srez se prema broju goveda svrstavao u najbogatije srezove (Fojnica, Donja Tuzla, Visoko, Kladanj i Bos. Gradiška), dok su od njega bili još bogatiji samo Banja Luka i Derventa. Takvo mjesto krupnog grla u tuzlanskom području uslovalo je i veliko prostranstvo šuma, kao i bogatstvo sijena, jer je po bogatstvu sijena tuzlansko područje dolazilo na prvo mjesto³⁷. U svinjogojstvu tuzlanski srez je išao uporedo sa Kladnjem i Kotor-Varošom, a prednjačili su svi ravničarski srezovi (:Bijeljina, Brčko, Gradačac, Derventa, Orašje, zatim Banja Luka, Tešanj, Maglaj, Srebrenica, Vlasenica i Zvornik). Prema fondu koza tuzlansko područje zauzimalo je srednje mjesto³⁸, dok je fond konja bio prilično zastupljen³⁹. Najslabije je bila zastupljena ovca.

4) PČELARSTVO. Turci su u našim krajevima zatekli i ovu prirednu granu dobro razvijenu, a ona je bila na cijeni kako zbog meda tako i zbog voska. I ranije se pilo piće od meda, takozvana *medovina*, naročito gdje nije bilo vinove loze⁴⁰. Iz dubrovačkih i mletačkih izvora se vidi da su velike količine voska izvožene iz Bosne i Hercegovine u Dubrovnik i mletačke zemlje kako ranije tako i u turskom periodu. Vosak je prerađivan u posebnim radionicama takozvanim *šemhanama* (voskarnicama) koje su postojale u svim većim mjestima. Sredinom XVI vijeka šemhane se spominju u Beogradu, Zvorniku, Sarajevu i Mostaru.

U zvorničkom sandžaku u XVI vijeku nije bilo ni jedne nahije u kojoj pčelarstvo nije bilo dobro zastupljeno. Ipak, neke nahije su se isticale većim brojem košnica (Teočak, Visori, Koraj, Jasenica, Srebrenik, Nenavište i Bijeljina). Vrlo je bio mali broj sela u kojima nije bio evidentan porez od pčelinjih košnica. Od košnica je davana desetina, tj. od 10 košnica 1 košnica, a ako je bilo manje od 10, onda od svake

³⁵ Orijentalni institut, dok. br. 1081.

³⁶ *Die Landwirtschaft*, str. 354. Konkretno stanje je bilo: 39.725 grla goveda, 11.974 svinja, 7.822 koza, 5.300 konja i 5.134 ovaca.

³⁷ Isto, 318—319.

³⁸ *Die Landwirtschaft*, 354—355. Prednjačili su srezovi: Sarajevo, Fojnica, Rogatica, Visoko, Banja Luka, Tešanj, Krupa, Maglaj, Srebrenica, Vlasenica, Zvornik, Travnik, Jajce, Prozor, Donji Vakuf, Duvno, Mostar, Foča, Konjic, Ljubuški, Nevesinje i Trebinje.

³⁹ Isto. Prednjačili su samo srezovi: Sarajevo, Banja Luka, Derventa, Orašje, Jajce i Mostar.

⁴⁰ K. Jireček, *Istorija Srba* II, 1952, 155, 250.

košnice 1,50 akča⁴¹. Kako je u defterima taj ušur izražavan samo u novcu, to je u smislu bosanske kanun-name od svake košnice naplaćivana 1,50 akča⁴², što znači da je cijena košnice iznosila 15 akči.

Kako se vidi iz tabela, u većini naselja tuzlanskog područja gajevo je pčelarstvo. Porezi od košnica nisu evidentni u donjotuzlanskoj nahiji u 10 sela, a u nahiji Gornjoj Tuzli u 5 sela. Treba spomenuti da je u kasabi Donjoj Tuzli kroz cijeli XVI vijek bio evidentan i porez na *medovinu*⁴³, što znači da je to piće bilo uobičajeno u tuzlanskim kasabama.

5) VOĆARSTVO. U kojoj mjeri je u našim krajevima bilo razvijeno voćarstvo i koje njegove vrste turski popisni defteri ne daju detaljne podatke. U Bosni i Srbiji u XVI vijeku spominju se: jabuka, kruška, šljiva, trešnja, orah, kesten i dud, a u Hercegovini još smokva, badem i maslina. Ušur od voća naplaćivan je 2 akče po kući. U tuzlanskim nahijama je u svima naseljima, kako se vidi iz tabela, bio evidentan porez na voće, ali o kakvom se sve voću radi nema podataka.

U kasnijem turskom periodu voćarstvo se sve više razvijalo. Očito je vinogradarstvo sve više ustupalo mjesto voćarstvu koje je bilo lakše gajiti i voćne sadnice i kalemi donošeni su sa raznih strana. Austrijska okupacija je zatekla u tuzlanskom području najrašireniju crnu šljivu; zapravo, to područje je spadalo u *šljivarsku zonu* koja se prostirala u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni i obuhvatala 12 srezova (Donja Tuzla, Zvornik, Bijeljina, Brčko, Orašje, Gradačac, Gračanica, Maglaj, Žepče, Tešanj, Derventa i Prnjavor)⁴⁴. Crna šljiva (požegača), koja takođe potječe sa istoka kao i pšenica, najviše se raširila upravo u oblasti u kojoj je ranije bila dominantna vinova loza. Osim crne šljive bilo je 1879. godine u tuzlanskom području evidentno još slijedeće voće: jabuka, kruška, bijela šljiva, džanarika (zerdelija), krupna bijela šljiva (bardaklija), trešnja, višnja, kajsija, breskva, dunja, mušmula, orah i lješnik. Međutim, količinski prinosi crne šljive daleko su premašivali količinske prinose svog ostalog voća⁴⁵.

6) POVRTLARSTVO. Kakve su sve kulture Turci zatekli u našim krajevima koje danas brojimo u povrtlarske teško je utvrditi. U defterima se spominju: *bostan*, što označava *povrće uopće*, ali se često ističu i pojedinačne povrtlarske kulture, kao: crni luk, bijeli luk, kupus i repa. U tuzlanskom području spominju se samo općenito *bostan* i ponegdje pojedinačno *kupus*. Porez od bostana bio je evidentan u svakom naselju, isto kao i porez od voća (2 akče od kuće), a porez od kupusa samo u nekoliko sela. Ipak su i u tome području morale biti gajene i sve druge spomenute povrtlarske kulture, jer ih u to vrijeme nalazimo na trgovima tog sandžaka oporezovane kao robu donošenu tovarom (crni i bijeli luk, repa i kupus)⁴⁶.

Kako su godine 1879. u ovom području utvrđene slijedeće povrtlarske kulture: repa, crni luk, bijeli luk, prasa, paradajz, kupus, kra-

⁴¹ *Kanuni i kanun-name*, 100, 117.

⁴² Isto, 73, 84.

⁴³ TD, No 260, fo 78; TD, No 743, fo 68.

⁴⁴ *Die Landwirtschaft*, 185.

⁴⁵ Isto, 322—328.

⁴⁶ *Kanuni i kanun-name*, 120—124.

stavac, lubenica, dinja, paprika, bundeva, žuta repa, paštrnjak, peršun, mrkva, celeraba, karfiol, kelj, crni patlidžan, mak, sitna paprika, bamja, majoran i zelje⁴⁷, vrlo je vjerovatno da su i Turci zatekli kod nas veći broj povrtnarskih kultura od onih koje spominju defteri, ali kako su gajene u malim količinama prilikom popisa ostale su neevidentirane. Svakako je i dobar broj nabrojenih kultura dospio u naše krajeve u turskom periodu.

7) PERADARSTVO. Nema sumnje u to da je od ranije i peradarstvo imalo svoje mjesto u cjelokupnoj privredi ovog područja. Istina, o toj privrednoj grani najmanje znamo. Pouzdano se zna samo za jednu vrstu u toj grani, naime za uzgajanje kokošiju. U zborničkoj kanun-nami spominju se, naime, jaja i kokoši kao roba na srebreničkom trgu⁴⁸. O tome koja je još perad gajena osim kokošiju izvori ništa ne govore.

Na kraju, moramo se osvrnuti na jednu činjenicu. Pogledamo li bolje naše tabele utvrdićemo ne samo opadanje vinogradarstva između 1548. i 1600. godine nego i opadanje količinskih prihoda svih žitarica. Pada u oči, naime, da su novčani iznosi svih poreza jednog sela ostali isti i jedne i druge spomenute godine, što je praktično nemoguće. Sa druge strane znamo još da su cijene žitarica, kao i vina u drugoj polovini tog vijeka porasle, a porezi na ostale kulture kao i pristojbe nisu smanjene, što mora da rezultira smanjenjem količinskih iznosa svih ušrova, odnosno opadanjem proizvodnje. Nameće se odmah pitanje da li je to bila opća pojava u zborničkom ili i drugim sandžacima?

U zborničkom sandžaku, međutim, ne nalazimo ni jedan takav primjer. Novčani iznosi u svima drugim nahijama bili su povećani bar srazmjerno povećanju cijena, ali su najčešće bili nešto povećani i količinski iznosi ušrova. Šta je onda razlog ovakvoj pojavi u dvjema tuzlanskim nahijama? Ta pojava je bila, očito, u vezi sa proizvodnjom soli i službom koju je vršilo seosko stanovništvo carskog hasa, tj. obadviju tuzlanskih nahija, s tim što im cjelokupni novčani iznosi poreza iz 1548. principijelno nisu povećavani, bez obzira i na to što su cijene zemaljskih proizvoda bile porasle. Slično priznanje ukazivano je stanovništvu tih nahija i ranije. Naime, iz zborničke kanun-name (1548) vidi se da je: *carskoj raji tuzlanskih nahija koja i ljeti i zimi prevoze kolima drva i ima mnogo životnih troškova bilo kao i ranije zabilježeno da se od njihovih žita, a svakako i od vina, uzima čista desetina, tj. 10%, a ne i salarija*⁴⁹. To i ranije odnosi se, svakako, na popis iz 1533. godine. U drugoj polovini vijeka, dakle, ta povlastica je izražena na taj način što su cjelokupni godišnji novčani iznosi poreza po selima morali ostati isti i 1600, kao i 1548. godine. Drugim riječima, ako je i bilo realno opadanje vinogradarstva u XVI vijeku, kako smo ga prikazali, nije moglo biti realno i opadanje prinosa svih žitarica. Kretanje prinosa žitarica, kao i vina, moralo se realno i ovdje da kreće srazmjerno drugim područjima. To, dalje, znači da su prilikom popisa 1600, a to znači i 1548. godine,

⁴⁷ *Die Landwirtschaft*, 334—5.

⁴⁸ *Kanuni i kanun-name*, 121.

⁴⁹ Isto, 119.

prosto uštimavani količinski iznosi ušrova da bi se dobio isti novčani iznos poreza kao i 1533. godine. Prema tome, porezi u ovim dvjema nahijama su, zbog službe stanovništva oko proizvodnje soli, morali novčano ostali isti *ber vechi sābik*, odnosno *ber vechi maktu'* kroz cijeli XVI vijek, te se na osnovu prikazanih količinskih iznosa ušrova ne može pouzdano zaključivati o objektivnom opadanju prihoda od ratarstva.

Na osnovu svega izloženog može se sigurno reći da nivo seoske privrede kakav su Turci u našim zemljama zatekli nije nikako odgovarao zatečenom nivou razvijenosti gradova i gradske privrede. Dok su trgovi zatečeni gotovo u početnom stadiju razvitka, tako da zanatlije još nisu bili ni okupljeni isključivo u njima nego rasuti i po selima, dotle je agrikultura bila na relativno višem nivou. Na osnovu prvih turskih popisa, bar što se tiče zborničkog sandžaka, ne može se govoriti ni o kakvoj ekstenzivnoj zemljoradnji, a pojedine kulture bile su već odavno jasno izdiferencirane. O svemu tome najbolje govori jedna osnovna činjenica, a to je da je u XV vijeku u cijeloj Bosni, negdje manje, a negdje više, bilo razvijeno vinogradarstvo, koje svakako predstavlja visok, ili najviši stupanj agrikulture. Još i kroz cijeli XVI vijek vinogradarstvo je u raznim područjima sjeveroistočne Bosne predstavljalo vrlo značajnu kulturu, a u više naselja u dolini Spreče i Jale činilo kulturu koja je u odnosu na pšenicu, kao i druge žitarice davala najveće prihode. A tamo gdje je postojalo vinogradarstvo jasno je da su i ostali vidovi zemljoradnje bili odavno ustaljeni i intenzivni. Specificiranost u najranijim turskim defterima raznih vrsta žita, ozimih, kao i jarih, zatim nekoliko vrsta zrnatica (mahunarke), povrća i drugog dovoljan je dokaz o postojanju već ustaljenog redoslijeda sijanja tih kultura na određenim površinama, tj. o davno stečenom ratarskom iskustvu stanovništva.

Budući tabelarni prikaz poreza daje kumulativne podatke za cijelo naselje, to je potrebno ekonomski efekat dijeliti na broj domaćinstava ako bi se htjelo dati približnu analizu ekonomskog položaja seljaka. Kao primjer uzmimo jedno maleno naselje, selo Klješevinu, zapravo zaselak sela Husina, koje je 1548. brojalo svega 5 kršćanskih domaćinstava, od kojih 3 na baštinskim zemljama (up. nah. D. Tuzla, br. 31 tekst i tabele). To naselje nije imalo vinograda, niti mlina, a niti muslimanskih domaćinstava, što sve ukazuje da je moglo imati prihode ispod prosjeka. Ono je te godine ipak moralo imati prihode u žitaricama: 100 tovara pšenice, 5 tovara prosa, 40 tovara ječma i 40 tovara zobi, svega 185 tovara žita. Ako se od svakog pojedinačno odbije ušur (10%), tj. ukupno 18,5 tovara, ostaje čistog žita 166,5 tovara, što po jednom domaćinstvu iznosi prosječno 33,30 tovara žita (18 tov. pšenice, 0,90 tov. prosa, 7,20 tov. ječma i 7,20 tov. zobi) $\times 132 = 4.395,60$ oka ili 5.626,37 kg. Osim ušrova od žitarica datih u naturi, naselje je trebalo da plati još 248 akči na ime ispendže i svih drugih ušrova i pristojbi, što je otpadalo na jedno domaćinstvo oko 50 akči. Kao kršćani, ovi seljaci trebali su još da plate harač, uglavnom kao ekvivalenat stalnog oslobođenja vojne obaveze koji je sredinom ovog vijeka iznosio 33 akče od kuće⁵⁰. Prema tome, svakom domaćinstvu je nakon plaćenog ušura trebalo prosječno da ostane 33,30 tovara raznog žita (5.626,37 kg). Svako je doma-

⁵⁰ Up. H. Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Sarajevo 1966, 60.

ćinstvo imalo još bostana, lana, voća i sijena, te je na svako otpadalo prosječno po 8 grla svinja i imalo je i drugu stoku, o čemu govori porez na sijeno. Ukupni novčani porezi po domaćinstvu zajedno sa haračom iznosili su, dakle, 83 akče.

Na ovom primjeru sela Klještetine vidi se da seljak u ovo vrijeme nije bio opterećen velikim porezima. Razlika između muslimanskih i kršćanskih poreza sastojala se uglavnom samo u *haraču* koji je *godišnje iznosio cijenu jednog tovara pšenice ili nešto više od 2 pčelinje košnice*. A taj iznos nije bio nikako pretjeran kada se ima u vidu oslobođenje od vojne obaveze u vremenima kada se često ratovalo. Harač je, istina, kasnije povećavan, kao rezultat devalvacije akče, te je oko 1590. bio povećan na 70 akči⁵¹, kada je tovar vina iznosio 80 akči, a tovar pšenice 40 akči.

Napomena uz tabele. Tabelačni podaci o porezima za 1548. označeni sa B i za 1600. godinu sa C dati su količinski i novčano. Redni brojevi naselja odgovaraju rednim brojevima istih naselja u tekstu, a preskočeni brojevi odgovaraju naseljima za koja nije bilo moguće dati pojedinačne poreze (nestala su prije 1548). U gornjoj liniji su količine: kod žitarica i vina — tovari; kod muslimanskih vinograda — dunumi; kod košnica — broj košnica; kod ušura od povrća, lana, voća, sijena i kod pristojbi za drvo i poljačine — broj kuća; kod mlinova i svinja — broj mlinova, odnosno svinja. Za ostale poreze (kupus, slama, monopolija, bad-i hava i hajmane) nismo mogli utvrditi količine, pa su tu izneseni samo novčani iznosi. U donjoj liniji su novčani iznosi u akčama; zbrojeni daju po pravilu konačni iznos poreza jednog naselja (u popisu iz 1600. postoji više računskih grešaka). Samo kod ličnih poreza (rub. 4) i gornja i donja stavka označava novčane iznose, tj. gornja kršćansku *ispendžu*, a donja muslimanski *resm-i çift*. Te stavke daju zapravo brojno stanje stanovništva.

Redni brojevi vertikalnih rubrika su u nahiji Donjoj Tuzli na nekim tabelama poremećeni. To se dogodilo zbog toga što se u nekim selima pojavljuju nove kulture pa su se iz tehničkih razloga (ograničenost prostora) morale izostaviti rubrike koje su u više slučajeva ostajale prazne. To se događalo tamo gdje se pojavljuje *raž* koja je stavljena u rubriku 10, a prazna rubrika 15 (kupus) je u tim slučajevima ispuštena, ili je ispuštena *kapludža* koja je također kod nekih naselja ostajala prazna. U tim slučajevima su još zamijenjene rubrike *zobi* i *raži* (8 i 9). Iz navedenih razloga zaglavlje nije moglo biti svuda identično, nego postoje tri različite varijante. Zbog toga se u ovoj nahiji nije moglo naselja ni poredati prema označenim rednim brojevima nego su svrstana prema različitim zaglavljima. Prema tome poremećeni su redni brojevi naselja. To, međutim, ništa ne smeta jer su naselja zadržala svoje redne brojeve pod kojima su objašnjena u tekstu.

⁵¹ Hadžibegić, isto, 65.

TABELARNI PREGLED POLJOPRIVREDNIH KULTURA PO NASELJIMA
IZ 1548(B) I 1600(C) GODINE

A) NAHIJA GORNJA TUZLA

Redni broj	Godina	NASELJE (selo)	Lic. por.	Naturalni porezi (ušrovi) od:							Ostali ušrovi i pristojbe u novcu od:													Novčani iznos	
			ispodža resmi čift	pšenice	ječna	prosa	kapludže	zobi	vina (šire)	vinograd po dun.	košnica	bostana	lana	kupusa	voća	šijena	drva	slame	poljacine	mono- polije	svinja	mlinova	baduhave i mlad.		hajmane
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
2	B	POLOM	325 44	13t 416	5t 90	5t 110		4t 56	7,5t 450	9d 45	2 3	11 22	11 22		11 22	11 55	11 22		11 22			1 15			
	C		300 66	10t 400	2t 40	3t 72		10t 160	6t 480			10 15	6 12	6 12		6 5	6 12	6 30	6 12		6 30		1 15	81 10	
3	B	GRABSKA	1150 814	52t 1664	8t 146	16t 352	4t 72	32t 448	36t 2160	104d 520	38 57	46 92	46 92		46 92	58 290	46 92	50	46 92	232		4 60	245		
	C		1125 732	40t 1600	30t 600	25t 600	12t 288	20t 320	20t 1600	182d 910	67 100	52 104	52 104		15	52 104	53 265	52 104	35	52 104	80		4 60	184 40	
4	B	POŽARNICA GORNJA	225 122	18t 576	2t 36	1t 22		8t 112	12t 720	74,5d 373	5 7	14 28	14 28		14 28	13 65	14 28		14 28		20 60	1 15	53		
	C		66							74d 370	Od ušrova i pristojbi = 2.165														
5	B	POŽARNICA DONJA	1725 200	52t 1664	6t 108	10t 220		40t 560	35,5t 2130	7d 35	50 75	36 72	36 72		36 72	40 200	36 72	40	36 72	200		56 28	3 45	290	
	C		1400 1200	30t 300	15t 300	10t 240		20t 320	30t 2400	6d 30	67 100	37 74	37 74		37 74	30 150	37 74	37 25	37 74	80	300 150	3 45	50 20		

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26		
6	B	OSIK	125	3t 96		3t 66		1t 14	8t 480	50d 250		3 6	3 6		3 6	3 15	3 6		3 6			1 15		11		1.122	
	C		125	2t 80		2t 48		2t 80	1,5t 120	4d 20		5 10	5 10		5 10	5 25	5 10		5 10					67	12	1.122	
7	B	KAVČICI	450	15t 480		5t 110		8t 112	6t 360			12 24	12 24		12 24	12 60	12 24		12 24		30	46 23	1 15		70		1.850
	C		245 22	12t 480		10t 240		10t 160	2t 160			11 22	11 22		11 10	11 55	11 22		11 22		22	60 30	1 15		22 15		1.850
8	B	KONJIKOVICI	500	18t 576		4t 88		9t 126	8,5t 510	3d 15		11 22	11 22		11 22	13 65	11 22		11 22		53	26 13	1 15		81		2.152
	C		500	12t 480		5t 120		10t 160	5t 400			3 5	10 20	15 30		15 30	15 75	15 30				50	80 40	1 15		112 70	
9	B	SOLINA sa mah. Štetikovići	2775 278	107t 3424	5t 90	31t 682		40t 560	82,5t 4950	12d 60	132 198	68 136	68 136		68 136	68 305	68 136		68 54			136 450	2 60		332		14.966
	C		1175 88	70t 2800	50t 1000	40t 960		60t 960	77t 6160	12d 60	67 100	44 88	44 88		44 20	44 88	44 220		44 31			300 150			679 51		14.966
10	B	STETIKOVICI	Vidjeti br. 9 B. Kasnije izdvojeno kao posebno selo																								
	C		1175 44	5t 200	2t 40	2t 48		2t 32	3t 240	17d 85	33 50	45 90	45 90		45 15	45 90	45 225		45 90			160 80	6 90		50		3.088.
11	B	GRABOVICA sa mah. Dlačići	1600 156	88t 2816	14t 252	17t 274		24t 336	50t 3000	4d 20	27 41	38 76	38 76		38 76	38 190	38 76		38 76			164 82	7 105		235		9.822
	C		1700 110	60t 2400		30t 720		40t 640	25t 2000	5d 25	54 80	41 82	41 82		41 20	41 82	41 205		41 82			300 150	2 30		204 10		9.822

Redni broj Godina	NASELJE (selo)	Lič. por.	Naturalni porezi (ušrovi) od:							Ostali ušrovi i pristojbe u novcu od:															Novčani iznos
			ispunđža resmi čit	pšenice	ječma	prosa	kapljučže	zobi	vina (šire)	vinograd po dun.	košnica	bostana	lana	kupusa	voća	šijena	drva	slame	poljačine	mono- polije	svinja	mlinova	baduhave i mlad.	hajmane	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
12	B	POPODOL	275 44	21t 672		5t 110	1t 18	6t 84	9t 540	16d 80		8 16	8 16		8 16	8 40	8 16		8 16				27		2.020
	C		150 44	15t 600		10t 240	10t 240	2,5t 40	5,5t 440	11d 55													103	12	2.020
13	B	DOKANJ GORNJI I DONJI	1875 44	66t 2112	5t 90	20,5t 451	3t 54	38t 532	62t 3720	2d 10	50 75	53 106	53 106		53 106	53 250	53 106	85	53 106	125	170 85	8 120	165		10.366
	C		1925 44	50t 2000	30t 600	20t 480	10t 240	10t 160	35,5t 2800	2d 10	200 300	65 130	65 130		65 130	27 135	65 130	130	65 130	20	260 130	8 120	47	185	10.366
14	B	BABINA LUKA	900 216	38t 1216	3t 66	9t 198	3t 54	22t 308	24t 1440	17d 85	43 64	22 44	22 44		22 44	28 140	22 44		22 44	150	12 6	2 30	80		5.285
	C		650 352	40t 1600	20t 400	15t 360	5t 120	10t 160	10t 800	4d 20	20 30	21 42	21 42	12	21 42	21 105	21 42		21 42	50	100 50	2 30	800	25	5.285
15	B	ROGODIC1	75 236	18t 576	3t 54	3t 66		10t 140	6t 360	10d 50	12 17	7 14	7 14		7 14	10 50	7 14		7 14			2 30	122		1.916
	C		50 176	10t 400	3t 60	5t 120		5t 80	6t 480	10d 50	14 20	6 12	6 12	10	6 12	6 30	6 12		6 12			2 30	160		1.916
16	B	KOSCI	375 178	24t 768	3,5t 63	5t 110		8t 112	16t 960	6d 30	19 28	16 32	16 32		16 32	16 80	16 32	18	16 32		30 15	2 30	45		2.972
	C		200 66	20t 800	10t 200	5t 120		10t 160	11t 880		14 20	11 22	11 22	10	11 22	11 55	11 22	12	11 22			2 30	54	12	2.972

B) NAHIJA DONJA TUZLA

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
1	B	TUSANJ	1025	44t	12t	10t	8t	23t	51t	37,5d	67	33	33		33	33	33		33			2			
	318		1408	216	220	144	322	3060	189	100	66	66	15	66	165	66	18	66	84		30	126		7.812	
	875		50t	20t	20t	10t	20t	24t	5d	27	14	14	14	14	14	14		14			2				
	C		44	2000	400	480	240	320	1840	25	40	28	28	28	28	70	28	30	28	200		30	326	70	7.812
2	B	DRAGODOL	550	32t		12t	1,5t	10t	16,5t	27,5d	7	20	20		20	20	22		20		16	1			
	66		1024		264	27	140	990	138	10	40	40		40	100	40		40	90	8	30	30		3.807	
	550		20t		12t	10t	12t	10t		40	15	15		15	15	15		15		80	1				
	C		110	800		288	240	192	800		60	30	30		30	75	30		30	45	40	30	169		3.807
3	B	PLOČNIK sa mahalom Babin Dol	1975	53t	4t	15t	7t	10t	28t		10	40	40		40	40	40		40		68	2			
	68		1696	72	330	126	140	1680		15	80	80		80	200	80		80	65	34	30	100		4.111	
	1050		20t	10t	15t	5t	10t	5t	5d	47	24	24		24	28	24		24		160	2				
	C		210	800	200	360	120	160	400	25	70	48	48		48	140	48		48	90	80	30	86	20	4.111
4	B	BABIN DOL	Vidjeti br. 3 B (mahala Pločnika)																						
	900		10t	5t	4t	3t	5t	7t		27	23	23		23	23	23		23		600					
			400	96	96	72	80	560		40	46	46		46	115	46		46	40	300		117	45		3.000
13	B	BRZKOČICI	450	17t	1,5t	7t	2,5t	5t	12,5t		24	12	12		12	13	12		12		30	1			
			544	27	154	45	70	750		35	24	24		24	65	24		24	50	15	15	52		2.392	
	475		5t	8t	10t	5t	10t	3t		27	19	19		19	19	19		19		80	1				
	C		22	200	160	240	120	160	240		40	38	38		38	95	38		38	60	40	15	125	20	2.392
14	B	VRAPČE	700	33t	1t	10t		6t	8t	14d		26	26		26	28	26		26		64	1			
	22		1056	18	220		84	480	70		52	52		52	140	52		52	40	32	30	50		3.247	
	625		15t	20t	10t		12t	7t	2d		18	18		18	18	18		18		40	1				
	C		58	600	400	240		192	560	10		36	36		36	90	36		36	50	20	30	40	12	3.247
15	B	JOŠANICA GORNJA	475	21t	2t	13t		11t	8t		22	13	13		13	13	13		13		66	1			
	88		672	36	286		154	480		32	26	26		26	65	26		26	12	33	15	94		2.572	
	275		14t	10t	10t		15t	10t		10	2	2		2	2	2		2		60	1				
	C		198	560	260	240		249	800		15	4	4		4	10	4		4	40	30	15	64		2.572

Redni broj Godina	NASELJE (selo)	Lič. por.	Naturalni porezi (ušrovi) od:							Ostali ušrovi i pristojbe u novcu od:															Novčani iznos
			isprednja resmi čif	pšenice	ječma	prosa	kapludže	zobi	vina (šire)	vinograd po dun.	košnica	bostana	lana	kupusa	voća	sijena	drva	slame	poljačine	mono- polije	svinja	mlinova	baduhave i mlad.	hajmane	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
16	B	JOSANICA DONJA	200	7t	1t	5t		3t	0,5t		8	7	7		7	7	7		7		20				
				224	18	110		54	30		12	14	14		14	35	14		14		10		18		781
	C		200	5t	4t	3t		2t	2t		10	2	2		2	2	2		2		84				
			200	96	60			32	160		14	4	4		4	10	4		4		42		50	13	781
17	B	KONJSKA POLJA	775	30t	8t	14t		20t	2,5t		34	27	27		27	27	27		27		86	1			
			178	960	144	308		280	150		50	54	54		54	135	54	20	54		43	30	120		3.513
	B		650	20t	10t	15t		10t	7t		24	11	11		11	11	11		11		140	1			
			110	800	200	360		200	560		35	22	22		22	55	22	15	22		70	30	166	100	3.513
18	B	LJUBACE	450	17t		7t					60	11	11		11	11	11		11		180				
			22	544		154		140			90	22	22		22	55	22		22		90		45		1.680
	C		625	10t		5t		10t			20	18	18		18	18	18		18		80				
			400			120		160			30	36	36		36	90	36		36		40		31	30	1.680
19	B	MOSURKE	800	45t	2,5t	17t	0,5t	17t	2t		16	24	24		22	24	24		24		40	1			
			292	1440	45	374	9	238	120		23	48	48		44	120	48		48	20	20	30	80		3.850
	C		1050	25t	12t	8t	10t	4t	5t		26				47	30	10		10		100	1			
			132	1000	240	192	240	64	400		39	35	35		140	150	20		20	200	50	15		126	3.850
20	B	PRILUK	1050	39t	4	27		14t	5t		71	25	25		25	25	25		25		112	4			
			346	1248	72	594		196	300		107	50	50		50	125	50	30	50		56	60	220		4.654
	C		600	30t	15t	18t		8t	14t		30	12	12		12	12	12		12		150	4			
			198	1200	300	432		128	1120		45	24	24		24	60	24	34	24		75	60	140	190	4.654
21	B	POLJICE	1075	50t	3t	23t		10t	6t		150	32	32		32	32	32		32		220	4			
			278	1600	54	506		220	360		228	64	64		64	160	64	25	64	25	110	75	150		5.186
	C		1900	11t	5t	6t		8t	7t		36	57	57		57	57	57		57		160	4			
			550	440	100	140		120	560		53	114	114		114	285	114	50	114		80	75	100	60	5.186

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
22	B	BOKAVICI	575 22	26t 832	1t 18	8t 176		7t 98	1t 60		16 23	11 22	11 22		11 22	11 55	11 22		11 22		140 70		40		2.101
	C		600 200	5t 200	4t 80	4t 64			4t 320		24 35	22 44	22 44		22 44		22 44		22 44		80 40		169	171	2.101
23	B	DOLAC	400 44	12t 384	2t 36	5t 110	2t 36	3t 42	6t 360	9d 45		11 22	11 22		11 22	15 75	11 22		11 22		64 20		35		1.744
	C		225 320	8t 320	3t 61	2t 48	2t 48	5t 80	5t 400	2d 10		4 8	4 8		4 8	8 40	4 8		4 8				40		1.744
24	B	CIKAN DOBRINJE	1525 242	64t 2048	11t 189	20t 440		28t 392	51t 3060		46 68	43 86	43 86		43 86	45 225	43 86		43 30		100 255	3 45	250		9.378
	C		1250 110	30t 1200	20t 400	25 640			35t 2800		67 100	39 78	39 78		39 78	39 195	39 78		39 50		400 368	2 45	433	242	9.378
25	B	STEPISICI DOBRINJE	1000 100	29t 928	1,5t 27	14t 308		17t 238	16t 960	4d 20	21 32	26 52	26 52		26 52	27 135	26 52		26 25		104 52	2 30	121		4.438
	C		1075 220	15t 600	10t 200	10t 240		12t 192	3t 160	4d 20	54 80	55 110	55 110		55 20	55 110	55 20		55 100		300 150	2 30	242	122	4.438
26	B	KIKACI	475 456	30t 960		6t 132		14t 196	18t 1080	2d 10	38 56	20 40	20 40		20 40	20 100	20 40		22 30		10 5	3 45	180		4.300
	C		325 396	20t 800		15t 360		12t 192	20t 1600	4d 20	34 50	2 4	2 4		2 4	2 10	2 4		2 20		40 100	3 20	45	153	4.300*
27	B	GORNJA I DONJA LISNICA	425 224	7t 224			5t* 110		2t 120		8 16	8 16			8 16	8 40	8 16		8 16		20 20		35		1.106
	C		675 198	1t 40			0,5t* 12		0,5t 40		25 50	25 50			25 50	29 145	25 50		25 50		80 40		18		1.106

Redni broj	Godina	NASELJE (selo)	Lič. por.	Naturalni porezi (ušrovi) od:						Ostali ušrovi i pristojbe u novcu od:															Novčani iznos
			ispodža resmi čift	pšenice	ječna	prosa	kapludže	zobi	vina (šire)	vinograd po dun.	košnica	bostana	lana	kupusa	voća	sijena	drva	slame	poljačine	mono- polje	svinja	mlinova	baduhave i mlad.	hajmane	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
28	B	PAOČA	725	21t	1,5t	7t		23t	7,5t		30	19	19		19	19	19		19		224	2			
			110	672	27	154		322	450		45	38	38		38	95	38		38	30	112	30	50		3.012
	C		475	15t	10t	8t		10t	8t			14	14		14	14	14		14			2			
			22	600	200	192		200	640			28	28		28	70	28		28	50		30	138	125	3.012
29	B	ČAKLOVICI	1300	51t	5t	15t		24t	31,5t	11d	62	33	33		33	33	33		33		16	2			
			272	1632	90	330		336	1890	55	93	66	66		66	165	66	30	66	150	8	30	120		6.831
	C		1075	30t	45t	25t		20t	15t		34	33	33		33	33	33		33		120	2			
			154	1200	500	600		320	1200		50	66	66		66	165	66	30	66	200	60	30	240	285	6.831
30	B	HUSINO	400	16t	1t	4t		7t			32	12	12		12	12	12		12		54	2			
			36	512	18	88		98			48	24	24		24	60	24		24		27	45	59		1.511
	C						Nedostaju podaci																		
							Nedostaju podaci																		
31	B	KLJEŠTEVINA	125	10t	0,5t	4t		4t			4	6	6		6	5	6		6		40				
			320		9	88		56			6	12	12		12	25	12		12		20	15			721
	C						Nedostaju podaci																		
							Nedostaju podaci																		
32	B	BRESKE GORNJE	825	27t	3t	11t		10t	23t	5d	8	15	15		15	15	15		15		96	1			
			22	864	54	242		140	1380	25	12	30	30		30	75	30		30		48	15	105		3.957
	C						Nedostaju podaci																		
							Nedostaju podaci																		
33	B	BRESKE DONJE	725	41t	6t	13t	16t	23t	30t		30	24	24		24	24	24		24		100	5			
			332	1312	108	286	288	322	1800		44	48	48		48	120	48		48	40	50	75	40		5.867
	C		950	30t	15t	10t	5t	12t	18t		34	32	32		32	32	32		32		80	5			
			234	1200	300	240	120	192	1440		50	64	64		64	160	64		64	170	40	75		40	5.867

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
34	B	KALEBICI	175	5t 160		5t 110		4t 56	2t 120			5 10	5 10		5 10	5 25	5 10		5 10	10		1 30	25		781
	C		250 22	2t 80		1t 24		2t 32	0,5t 40			7 14	7 14		7 14	7 70	7 14		7 14	50		1 30	53	30	781
35	B	PODUJEVICI	150	5t 160		5t 110		3t 42	1,5t 90			5 10	5 10		5 10	5 25	5 10		5 4	10		1 30			661
	C		100	3,5t 140		5t 120		6t 96	0,5t 40			2 5	1 2		1 2	2 10	1 2		1 2			1 30		20	661
36	B	PETROVICI	325 22	8t 256		2t 44	3t* 42	2t 44	4t 240		20 30	7 14	7 14		7 14	7 35	7 14		7 14	20 10			43		1.161
	C		475	3t 120		4t 96	5t* 80	2t 48	1t 80		20 30	11 22	11 22		11 22	11 25	11 22		11 22	40			47	30	1.161
44	B	POGORILICA DONJA	75	1,5t 48	1t 18	1,5t 33						2 4	2 4		2 4	2 10	2 4		2 4						204
	C		Kasnije je činilo samo knezovski čifluk, koji je 1600. godine bio u muslimanskom posjedu; odsjekom =																						120
45	B	LJEPUNICA	125	3t 96		2t 44		1 14	0,5t 30		4 6									7			35		357
	C		Kasnije je činilo samo knezovski čifluk, koji je 1600. godine bio u muslimanskom posjedu; odsjekom =																						397
47	B	MILEŠICI	225																						400
	C		125	6,5t 260																					550

Redni broj	Godina	NASELJE (selo)	Lič. por.	Naturalni porezi (ušrovi) od:						Ostali ušrovi i pristojbe u novcu od:															Novčani iznos	
			ispodža resmi čift	pšenice	ječma	prosa	kapludže	zobi	vina (šire)	vinograd po dun.	košnica	bostana	lana	kupusa	voća	sijena	drva	slame	poljačine	mono- polije	svinja	mlinova	baduhave i mlad.	hajmane		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	
49	B	HUDEČ	600 44	13t 544	3t 54	8t 176		6t 84	3t 180		11 17	20 40	20 40		20 40	28 140	20 40		20 40		46 23	2 45			2.158	
	C		455 600	15t 100	5t 192	8t		6t 96	1,5t 120	2d 10	20 30	14 28	14 28		14 28	14 70	14 28		14 28		80 40	2 45		73 20	2.158	
	Stanovništvo pobjeglo; dato uz tapiju za 200																							200		
50	B	MODRICA	255	8t 256	1t 18	3t 66		3t 54			13 20	4 8	4 8		4 8	4 20	4 8		4 8		32 16	1 15		13	743	
	C		Stanovništvo pobjeglo; dato uz tapiju za 200																							200
53	B	MILETICI	375 384	12t 27	1,5t 176	8t		5t 70	4,5t 270		31 47	8 16	8 16		8 16	5 40	8 16		8 16		72 36	1 30		235	1.770	
	C		375 400	10t 40	2,5t 72	3t		2t 32	5t 400		14 20	11 22	11 22		11 22	11 55	11 22		11 22		60 30	3 45		146	1.770	
54	B	PASCI	675 392	28t 896		12t 264	1,5t* 33	17t 238	6t 360		134 200	25 50	25 50		25 50	27 135	25 50		25 50		224 112	3 75		107	3.737	
	C		575 210	15t 600	12t 280		20t 320	8t 640		23 34	17 34	17 34		17 34	17 85	17 34		17 34		40 20	3 45		142 50	3.737		
55	B	KOJASICI	175 224	7t 224		3t 66		3t 42	4t 240		8 12	4 8	4 8		4 8	4 20	4 8		4 8		32 16			15	850	
	C		150 200	5t 200		3t 72		8t 138	1t 80	3d 15		5 10	5 10		5 10	5 50	5 10		5 10		40 20			20 20	850	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	
56	B	KONJAVICI		50																						202
	C			75																						202
57	B	DRAGIC, Cif.																								
	C	DRAGOVIC, S.	180 154	2t 80	1t 20				0,5t 40			12 24	6 12		6 12		1 2								raznog = 14	540
59	B	PRVOSAVA, Mez.	475 22	2,5t 80					1t 60																	500
	C																									500
60	B	CIFLUK KNE- ZA PETRA	200 66	1t 32		1t 22			4t 56	0,5t 30		4 8	4 8		4 8	5 25	4 8		5 8					29		500
	C		100 110	5t 200		0,5t 12			1t 16	1,5t 120		9 1	2 10		10 20	10 50	7 15		7 15			15		40 60		840
61	B	RICICA		100																						150
	C		150	20t 800	6t 120	5t 120			5t 120																	1.000

Redni broj	Godina	NASELJE (selo)	Lič. por.	Naturalni porezi (ušrovi) od:							Ostali ušrovi i pristojbe u novcu od:												Novčani iznos			
			ispredža resmi čift	pšenice	ječma	prosa	kapludže	zobi	raži	vina (šire)	vinograd po dun.	košnica	bostana	lana	voća	sijena	drva	slame	poljačine	mono- polije	svinja	mlinova		baduhave i mlad.	hajmane	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	
5	B	VRŠANI	125	8t	2t	1,5t		4t		4t	2d		4	4	4	4	4		4							
				256	36	33		56		240	10		8	8	8	25	8		8				30		851	
	C		171	5t		3t		5t		0,5t	2d		5	5	5	5	5		5							
			22	80		72		80		40	10		10	10	10	50	10		10				60		851	
6	B	KUŽICI I BOŽICI	350	15t		11t		6t	1t	5t		31	6	6	6	6	6		6							
			22	480		242		84	22	300		47	12	12	12	30	12		12				30		1.667	
	C		125	10t		5t		10t	3t	6t		17	5	5	5	5	5		5							
			44	400		120		160	72	480		25	10	10	10	25	10		10				84	12	1.667	
7	B	LIPNICA DONJA	1750	62t	5t	27t	3t	23t		48t	7d	23	32	32	32	32	32		32			100	6			
			68	1984	90	594	54	322		2880	35	34	64	64	64	160	64	30	64	250	50	90	180		8.941	
	C		1550	30t	20t	20t	10t	25t		30t	2d	67	65	65	65	65	65		65			220	2			
			110	1200	400	480	240	400		2400	10	100	130	130	130	325	130	30	130	200	110	30	126	330	8.941	
8	B	Mah. LIPNICA D. Mah. LIPNICA G. {	2225	93t	7t	25t	1t	40t	4t	63t	5d	33	55	55	55	55	55		55					5		
			624	2976	126	550	18	560	88	3780	25	49	110	110	110	325	110	50	110	250		75	347		12.598	
	C	LIPNICA GORNJA	875	20t	15t	25t	12t	20t	10t	15t	5d		13	13	13	13	13		13			1				
				374	800	300	600	288	320	240	1200	25		26	26	26	65	26	20	26	100		15	187	193	6.000
9	B	LIPNICA SREDNJA	Vidjeti br. 8B, a i b. To je bivša mahala Lipnica Donja																							
			1025	30t	20t	5t	10t	10t	5t	28t		27	28	28	28	28	28		28				5			
	C		88	1200	440	120	240	160	120	2240		40	56	56	56	140	56	20	56	150		75	182	38		6.096

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	
10	B	BREZOVIK	200	5t	1t	1,5t		1,5t		3,5t	1d		6	6	6	9	6		6					15		811
	44		160	18	33		21		210	5		12	12	12	45	12		12								
	C		350	2t	1t	1t		3t		0,5t	3d		8	8	8	8	8		8					90	141	811
			80	20	24		48		40	15		16	16	16	40	16		16								
11	B	CAMUS	75	1,5t	1,5t					1t	3d		2	2		2	2		2					15		261
			48	33				60	15		4	4		10	4		4									
	C		U drugoj polovini XVI vijeka nestalo.																							
12	B	SITA LUKA	225	6t	1t	2t		1t		8,5t	3d	8													1.113	
			192	18	44		14		510	15	12				raznog = 83											
	C		250	6t	2t	3t		5t		2t		34												84	30	1.113
			22	240	40	72		80		160		50														
40	B	SICI	425	26t	7t	7t	8t		1,5t	3t		32	16	16	16	16	19		16		40	2				2.574
	290		832	126	154	146		33	180		48	32	32	32	80	38		32		20	45	35				
	C		150	8t	5t	10t	5t		4t	10t		34	7	7	7	7	7		7		50	2				
			66	320	100	240	120		96	800		50	14	14	14	35	14		14		25	45	51	143		2.575
41	B	SLJIVICA	531	18,5t	1,5t	4t		5t		9t	5d	19	17	17	17	17	17		17					91		2.242
			592	27	88		70		540	20	28	34	34	34	85	34		34								
	C		225	12t	10t	15t		10t		5t			4	4	4	4	4		4					10	12	2.242*
			480	200	360		160		400			8	8	8	20	8		8								
42	B	DESTIN DOL	825	38t	6t	12t	2t	13t		22t	11d	17	28	28	28	28	28		28		24	2				5.267
	300		1216	108	264	36	182		1320	55	26	56	56	56	140	56		56	110	12	45	288				
	C		875	25t	15t	10t	8t	20t		14t	2d	54	23	23	23	23	23		23		100	2				
			176	1000	200	240	192	320		1120	10	80	46	46	46	115	46		46	150	50	45	47	20		5.267

Redni broj Godina	NASELJE (selo)	Lič. por.	Naturalni porezi (ušrovi) od:							Ostali ušrovi i pristojbe u novcu od:															Novčani iznos
			ispodža resmi čift	pšenice	ječma	prosa	sumješe	zobi	vina (šire)	vinograd po dun.	košnica	bostana	lana	kupusa	voća	sjena	drva	slame	poljačine	mono- polije	svinja	mlinova	baduhave i mlad.	hajmane	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
43	B	POGORILICA GORNJA	575	17t	3t	5t	1,5t	8t		4t		13	18	18	18	18	18		18		78	1			
			232	544	54	110	33	112		240		19	36	36	36	85	36		36		39	15	27		2.275
	C		250	10t	8t	10t		10t	5t			42	8		8	6	5		6		160	1			
			220	400	160	240		160	120			62	16		16	30	10		12		80	15	144	50	2.275
37	B	TOPLANA a) GORNJA b) SREDNJA c) DONJA	25	3t		2t						1	1		1	1	1		1						180
				96		44						2	2		2	5	2		2						
			175	13t	1t	7t	1,5t		1t		3	8	8		8	7	8		8		70				1.013
				416	18	154	21		60		5	16	16		16	35	16		16		35		14		
			50							Od ušrova i pristojbi = 180															230
	C	TOPLANA, GOR- NJA I DONJA	225	5t	5t	4t	4t		1,5t		20	5	5		5	5	5		5		60				
				200	100	96	48		130		30	10	10		10	50	10		10		30		54		1.013
38	B	GRABOVAC	150	9t	1t	3t	3t		1t	8d	3	5	5		5	5	5		5		20				
				288	18	66	42		60	40	5	10	10		10	25	10		10		10		15		759
	C		150	5t	2t	3t	1t		1t		17	4	4		4	4	4		4		80				
39				200	40	71	16		80		25	8	8		8	20	8		8		40		50	21	759
39	B	BISTARAC	975	31t	4t	11t	8t		6t		23	8	8		8	20	8		20		288	2			
			78	992	72	242	112		360		34	40	40		40	100	40		40	60	144	60	220		3.649
	C		1200	20t	20t	5t	5t		7t		27	40	40		40	4	40		40		134	2			
				144	1000	100	120	120	560		40	80	80		80	20	80		80		67	60	65		3.649

* Napomena: Kod sela br. 27 u koloni 8 (kapludža) upisano je miješano žito — *sumješa*, a kod sela br. 36 i 54 u istoj koloni *raž* (svugdje označeno zvezdicom).

This monograph offers a detailed study of the development of a considerable region of Bosnia — its northeastern part. It therefore deals not only with the development of the two Tuzla *nāhiyes* with their central urban settlements, Gornja and Donja Tuzla, as can be gathered from the title, but also with the elucidation of a series of questions concerning a considerably larger territorial framework. The monograph is largely based on Turkish sources but all the known Yugoslav and western sources and literature have been also used. The most important sources are the Turkish registers of population and incomes (*Tapu defters*) for this region, from 1468 to 1600. The list of the sources used consists of 40 items representing unpublished sources, mainly extensive Turkish *defters*, as well as 50 items representing published sources, of which many are collections. 150 bibliographical items of literature have been also used.

The study has largely an analytical character. Such a method of treatment is justified by the fact that the study is based on archival materials which had to be quoted in fragments very frequently and with utmost precision.

The book opens with a *Short Survey of Sources and Literature* in the form of a single chapter, covering the whole book. It provides a brief chronological survey of sources, especially Turkish *defters*.

The study is divided into two principal parts. *Part One* is entitled *The Tuzla Area* and contains six chapters. That part deals with the area which is enclosed by the rivers Drina, Sava, Bosna and Krivaja, i. e., it coincides mainly with the former Tuzla District. The territory used to be a larger portion of the former Zvornik *sancak*, the one on the left side of the Drina, whereas a smaller portion of that *sancak* extended over the right side of the Drina as well (in Serbia). As far as some questions are concerned, the whole territory of the *sancak* is here treated, as in the chapters *The Military Organization* and *The Administrative-judicial Division of the sancak*. In *Part One* is therefore provided the history of the Zvornik *sancak* in the sixteenth century, insofar as it has been deemed necessary for *Part Two*, which contains the main subject of investigation, to be placed in historical framework. The order of the chapters is as follows.

1) *The region of „Soli“ Before Turks*. This first chapter deals with the history of the area from earliest times. The *Roman Period* and the *Middle Ages* are briefly sketched. In the light of the most recent scholarly interpretations of the writings of Konstantin Porfirogenit and Pop Dukljanin it has been pointed out that the area belonged to Bosnia from earliest times. By means

of the earliest Turkish sources it has been possible to distinguish concretely which areas were comprised in the territorial term of Soli (Salts). From these Turkish sources we can conclude that the region was in the Middle Ages divided into two parishes, Gornje i Donje Soli, as was recorded in the earliest Turkish registers, i. e., it was divided into two separate *nahiyes*, in the centers of which were salt springs. These Turkish sources determine definite boundaries of these *nahiyes*.

2) *Turkish Conquests in Northeastern Bosnia*. This chapter establishes the chronological order of Turkish conquests of certain settlements and areas. The former historical information concerning that question has been critically examined. Although it used to be thought in scholarship that the Tuzla region came under Turkish rule in 1512, the Turkish sources have now corrected that opinion. They contain definite information that the region came under Turkish rule somewhat before the month of April of 1474. The study further speaks of consequent territorial changes and of the liquidation of the Bosnian puppet king in 1476, who by that time had ruled over a considerable region in northern Bosnia comprising a number of fortified towns such as Maglaj, Doboj, and Tešanj.

3) *The Zvornik sancak*. The formation of that *sancak* was dictated by military and strategic reasons because the area was a border region adjoining the Hungarian possessions. It was established in 1480. The *sancak* comprised the area lying on both the left and right sides of the Drina (in Bosnia and in Serbia). Originally it took in a very small territory which consisted of only 10 *nahiyes* of the left and the right sides of the Zvornik fortress. After the fall of the Hungarian Srebrenica *banovina* (regional unit) in 1512, the *sancak* was expanded on the Bosnian side all the way to the Sava. Finally, after the fall of Beograd (1521), the Zvornik *sancak* was extended to the Sava on the Serbian side also, when the Šabac region with Mačva was annexed to it.

4) *The Administrative-judicial Division of the Zvornik Sancak*. The original territory of this *sancak* comprised three *kadiliks* (judicial units): the Zvornik and the Srebrenica *kadiliks* on the Bosnian side and the Brvenik *kadilik* on the Serbian side. At the beginning of the third decade of the sixteenth century the Šabac *kadilik* was also established. Another four *kadiliks* were formed in the northern part of the *sancak* at the beginning of the eighth decade of the century: the Tuzla, Gračanica, and Bijeljina *kadiliks* on the left side and the Krupanj *kadilik* on the right side of the Drina. Thus the *sancak* was towards the end of the century divided into eight *kadiliks*, of which 5 were on the Bosnian and 3 on the Serbian sides. The establishment of the new *kadiliks* ordinarily brought about a reorganization in the existing ones — thus some *nahiyes* were taken out of their former territorial framework and annexed to the new *kadiliks*. The study further describes the administrative division into *nahiyes* of the mentioned *kadiliks*. The Zvornik *sancak* was thus at the end of the sixteenth century divided into 31 *nahiyes*, of which 21 were on the Bosnian side and 10 on the Serbian.

5) *The Military Organization of the Zvornik Sancak*. This chapter describes the military-strategic organization of the *sancak*. The position of the *sancak-beg* as military commander has been discussed and a list of names of the *sancak-begs* mentioned in the course of the sixteenth century has been provided. Then follows, according to some registers, a description of the number and sizes of *timars* and *ziamets*, i. e., the total number of *sipahis* and troops the *sancak* is supposed to have had has been determined. The question of the fortified towns has also been considered. The Turks maintained in the *sancak* a total of 12 medieval fortresses already in existence before their coming and kept in them permanent garrisons.

These fortresses were: Zvornik, Šabac, Srebrenica, Teočak, Srebrenik, Soko, Novi, Kušlat, Brčko, Gradačac, Perin, and Noćaj (listed in an order showing the strength of garrisons). Finally, the chapter discusses the so-called *cindis*, a special kind of *sipahis*, and their service in the rear.

6) *Population*. This chapter takes up most space. It deals with the structure of the population which the Turks found and with religious circumstances. The population is here viewed from the aspect of religious conditions, i.e.: *The followers of the „Bosnian Church”, Catholics, Orthodox, and Muslims*.

a) As far as the *Bogomils* are concerned, the author has tried to find trace in the earliest Turkish registers for the region of northeastern Bosnia. However, these registers contain only certain toponyms which indicate a former existence of the *Bogomils*, whereas here is no direct information about them.

b) As for the *Catholics*, it has been established that there existed a large number of Franciscans and their monasteries in the region when the Turks came. The monasteries were in the following places: Srebrenica, Zvornik, Crnča, Teočak, Bijeljina, Skakava, Dodriča, Koraj, Gornja Tuzla, and Donja Tuzla. The existence of most of these monasteries was recorded in the earliest Turkish registers. It has been possible to conclude therefore that Catholic population was widespread in the whole region.

c) Cultural conditions have also been considered as regards the *Orthodox population*. The names of all the monasteries of the region which were built in the course of the sixteenth century have been cited: Papraća, Tamna, Lomnica, Ozren, and Vozuća, as well as several churches mentioned in the Turkish *defters*. The earliest monastery to be built was *Papraća*, established around 1547, when it was first mentioned in Turkish sources. All the others were erected after the restoration of the *Peć Patriarchate* (1557). It has been established that the history of the Orthodox population in this area was to a certain extent connected with the process of migrations of the cattle-raising, so-called Vallachian (*eflāk*) population, which began with the arrival of the Turks.

d) The *Muslims*. Here, the following has been elucidated: 1) *the process of islamization* and 2) *cultural conditions of Muslims*. The first part describes the spreading of Islam which began with Turkish conquests, i. e., with the year 1463. It has been established that the first to Islamize was the middle aristocracy, i. e., the *sipahis* taken into the Turkish service and after them the *raja* population (common people). Political conditions influenced the most the quick course of this process, especially the quick development of successful Turkish military conquests. A quickening of this islamization process was especially felt after the fall of Hungary at Mohač (1526). The process has been here described in its unfolding in the *nahiyes*, i. e., in specific settlements within certain *nahiyes*. Four Turkish registers (for the years 1528, 1533, 1548, and 1600) for the region have been more closely examined. The pace of islamization was different as one goes from *nahiye* to *nahiye*. In places where there were Christian cultural institutions (churches and monasteries), the process of islamization was slower and conversions less frequent. It can be claimed that by the middle of the sixteenth century about 40% of the region's population belonged to Islamic religion. In the second part of the century this process was decelerated.

The second part describes cultural conditions of Muslims. First comes a description of medieval fortresses. Because of the fact that the Turks used to build mosques in them right after the conquest, these fortresses became cultural centers in the earliest period. Through the growth of urban settlements, these cultural centers were transferred from fortresses to towns. For a settlement

to become a town (in the oriental sense — *kasaba*) the first condition was the existence in it of at least one mosque. Then, it had to have a market-place. All the urban settlements in the region have been analyzed, i. e., the *vakif* institution has been studied with all the *vakif* establishments and buildings specifically mentioned. In this way urban development of towns has been shown also. The earliest to develop was Zvornik, as the seat of the *sancak*. Then followed Srebrenica, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Gračanica, Bijeljina, Modriča, and Brčko.

Part Two of the book bears the title *The Tuzla Region Proper* and contains seven chapters as follows:

1) *The Town of Donja Tuzla*. Considered here has been the development of the settlement of Donja Tuzla. The Turks found it as a tiny urban settlement (*varoš*) with the Franciscan monastery of St. Peter. There existed here a medieval fortress also and it was destroyed during the Turkish conquest in 1463. The Turks called the fortress the *Wooden Fort*, just as they called salt springs the *Saltworks on Wood*, in contrast to seaside saltworks. The salt springs were the main factor that influenced the development of the settlements of both Donja and Gornja Tuzla.

Through islamization the small *varoš* assumed an oriental aspect. Muslim quarters (*mahalles*) came into being and spread, mosques were built, so that in the fourth decade the *varoš* gained the status of a *kasaba*. In 1548 the *kasaba* had five Muslim *mahalles*, whereas the former *varoš* remained as a Christian *mahalle*. The settlement had then a total of 406 houses, of which 283 were Muslim and 123 Christian. By the end of the sixteenth century the number of inhabitants rose to 506 houses, of which 133 were Christian. The number of *mahalles* rose to 10, i. e., 9 Muslim *mahalles* and the *varoš* as the Christian *mahalle*. In all Muslim *mahalles* mosques were built. Around 1573 Tuzla became a *kadilik* which encompassed the two Tuzla *nahiyes*, as well as other *nahiyes*. The seat of the *kadi* was in Donja Tuzla, while in Gornja Tuzla the *kadi's* deputy had his residence.

2) *The Town of Gornja Tuzla*. This settlement was also found by the Turks on their arrival and it was then a small *varoš* with the Franciscan monastery of St. Mary. This *varoš* was smaller than Donja Tuzla and began earlier to develop into a Muslim *kasaba* than did Donja Tuzla. By 1548 there had developed five Muslim *mahalles* with 422 houses, but there were also two small Christian *mahalles*. Already in 1541, owing to a fast growth of the Muslim *kasaba*, the Franciscans had to leave Gornja Tuzla and move to the Gradovrh hill near Donja Tuzla, where they built a church under the same name.

In the second half of the century there developed other Muslim *mahalles* as well, so that in 1600 Gornja Tuzla had 11 Muslim *mahalles* and one Christian, called *varoš*. The number of inhabitants rose considerably. As usual, mosques were built in all Muslim *mahalles*. The growth that Tuzla reached by that year represented at the same time the final stage of its urban spread.

3) *The Town Population*. This chapter continues to examine the structure of the population. While before this question has been considered within a larger territorial framework, it has here been studied in only two urban settlements — Donja and Gornja Tuzla. The origins of the town population have been established, i. e., it has been proved that it consisted mainly of the neighboring village population which had migrated into towns. The town population consisted in fact of the already existing *varoš* Catholic population, the Wallachian cattle-

raisers of Orthodox faith who had moved into this region, populating both rural and town settlements. At the middle of the sixteenth century we find a larger group of Wallachians with a priest and a *knez* (headman) at their head, both in Donja and Gornja Tuzla. Both this population which moved into the region and the existing *varoš* population became islamized. Thus the towns, both in a demographic and an urban sense assumed an oriental aspect. A lot of space has here been devoted to the analysis of the process of migration of the neighboring village population to Gornja and Donja Tuzla. A great number of examples have been quoted from the *defters*.

4) *The Town Economy*. The town economy of Donja and Gornja Tuzla consisted of salt production and trades. a) *The Saltworks*. The process of salt production in these settlements has been analyzed from the earliest reports (from the year 1474) to the end of the sixteenth century. The first Turkish reports do not mention production of salt. The salt springs had evidently had by that time a narrow, local significance. The Turks improved the production of salt very soon. The first renting out for the period of three years (*mukata'a*) of these saltworks dates from 1477. In the beginning there existed two separate *mukata'as* — the saltworks in Donja Tuzla and the saltworks in Gornja Tuzla, i.e., there existed two administrative districts (*emīnliks*). These *mukata'as* were united into a single rental district before 1548, with the seat of the *emīn* in Gornja Tuzla. At the middle of the sixteenth century the incomes coming from both saltworks amounted to 129,856 akči per year. Before 1548 the Turks passed the first law regarding the Tuzla saltworks. The state leased the salt production according to the days of exploitation. In the course of time that production came entirely under private ownership of individuals through permanent lease (*mālikāne*). Later, through their bequest for the benefit of charitable uses (for mosques and salaries of religious officials), the production passed over into the ownership of *vakıfs*.

b) *Trades*. Analyzed here has been the development of trades in Donja and Gornja Tuzla by the end of the sixteenth century. Considerable importance of the trades found by the Turks in villages and *varošes* has been emphasized. A noticeable and rapid growth of trades began however with the coming of the Turkish power, which brought with it also achievements of Arabic and Byzantine material culture. The growth of trades in these *kasabas* was identical to that of other towns, with the exception of certain peculiarities. By the middle of the sixteenth century there developed in the two Tuzlas about 30 different trades. The number of tradesmen in Gornja Tuzla and Donja Tuzla was approximately the same — there were about 200 tradesmen in each, i.e., their number corresponded approximately to half the number of their inhabitants. The number of tradesmen kept increasing toward the end of the century.

Finally, the *markets (bazar)* of these towns have been described. In the sixteenth century the two Tuzlas were the most developed trading centers in northeastern Bosnia north of Zvornik. A lively exchange of goods was going on with the coastal towns also, so that many imported goods were sold at these markets.

5) *The Nahiye of Gornja Tuzla*. The territorial boundaries of this *nahiye* have been established. It was situated among the *nahiyes* of Spreča, Završ, Visori, and Donja Tuzla. The names of all the settlements were of Slavic origin, as well as the population living in them, in spite of the fact that the region had many non-Slavic conquerors in its history. This was one of the smaller *nahiyes* in the Zvornik *sancak*. The whole *nahiye* largely belonged to the Sultan's *hase*. It

comprised 27 villages and 4 settled *čiftliks*. The settlements have been individually studied and their geographical and historical description has been given. The settlement has had to be located first and after that other historical information has been provided: that concerning the population, inherited property, islamization, migration to towns and economy. In the Jala River Valley the Turks found wine growing as an important branch of the economy. Wine growing was important throughout the sixteenth century, although at that time there were already signs of decline. The population has also been presented in tables, at the end of the chapter.

6) *The Nahija of Donja Tuzla*. Here also the location and the size of the *nahiye* has first been discussed. It was situated among the *nahiyes* of Visori, Jasenica, Smoluća, Drametin, Spreča, and Gornja Tuzla. It was one of the larger *nahiyes* in the Zvornik *sancak*. It had a total of 56 settlements and 5 settled *čiftliks* and was thus twice as large as the *nahiye* of Gornja Tuzla. An exhaustive analysis of each settlements has been provided as regards this *nahiye* too: geographical and topographical location, population, economy. Owing to the fact that there were salt springs there and that the population helped in the production of salt, the whole *nahiye* belonged to the Sultan's *hass*, and the population enjoyed tax privileges. In this, as in the *nahiye* of Gornja Tuzla, the organization of cattle-raising Wallachians was evident. In both *nahiyes* there existed a Wallachian *knez* and a good many villages had *primićurs*. Wine growing was here also an important economic activity in most settlements. At the end a tabular survey of the population has been given.

Village Economy. The only specific information concerning the village economy of the period is provided by the Turkish registers. The offer information about the following economic activities: farming, wine growing, cattle-breeding, beekeeping, fruit growing, vegetable gardening, and poultry raising. Iron mines were important for the manufacture of agricultural tools. Such a mine in this area was found by the Turks in the region of present-day Gračanica.

In the sixteenth century the cereals usually met the needs of the population but during the years of good harvest cereals were also exported. The following cereals were mentioned as most important: wheat, millet, oats, barley, *kapluca*, and mixed cereals. Among cultural plants the following thrived in the region: flax, hemp, and clover.

Wine growing occupied a special place. When the Turks came they found that the culture was widespread in the whole of Bosnia. The Jala Valley was especially well-known for this. A great deal of villages in the two Tuzla *nahiyes* had wine growing as the most important economic activity. Today there is no trace of the culture except that certain names referring to land areas indicate its past existence.

Cattle-raising was everywhere in Bosnia an important economic activity. Cattle, sheep, goats, pigs, horses, mules, and donkeys were raised. Land cultivation demanded neat cattle so the Tuzla region was famous for its produce obtained from neat cattle.

Beekeeping was also highly developed. Taxes on beekeeping were recorded in every village. The Turkish registers mention *mead* as a popular nonalcoholic drink. Also, from the Dubrovnik sources we know about the export of large quantities of wax from Bosnia.

Fruit growing was less developed. In the beginning only some scattered fruit trees were mentioned: apples, pears, plums, cherries, nuts, chestnuts, and

mulberries. So long as wine growing was highly developed fruit growing was less widespread. Some fruit tree grafts were brought by merchants and other travelers.

Among the vegetable cultures the following were mentioned in the sixteenth century: watermelon, melon, garlic, onion, cabbage, and turnip, but other vegetable cultures thrived also, though to a lesser extent.

Poultry raising was also fairly developed. We know of chicken raising at the time; trading with eggs was taxed at markets. provided at the end.

A tabular survey of all economic activities in individual villages has been provided at the end.

A) Neobjavljeni izvori

- 1) Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Maliyeden müdevver vesikalar (MMV), No 12 m. *Opširni popis hasova (carskih i vezirskih) u vilajetima: Zvečanu, Nikšićima, Skoplju, Jeleču, Bistrici i u oblasti Brankovića, nastao između 1453. i 1455. godine.*
- 2) Istanbul, Belediye kütüphanesi (Muallim Cevdet yazmalari) TD, No 0—76: *Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine, str. 1—312.*
- 3) Ist., BBA, Tapu defter (TD), No 16; *Opširni defter smederevskog sandžaka iz 1476/7. godine, str. 1—764.*
- 4) Ist., BBA, MMV, No 16: *Sumarni defter vučitrnskog sandžaka iz 1477. godine, str. 1—122.*
- 5) Ist., BBA, TD, No 5: *Opširni defter hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine, str. 1—554.*
- 6) Ist., BBA, MMV, No 176: *Opširni popis državnih mukata iz osmog i devetog decenija XV vijeka (1474—1484) za Anadoliju i Rumeliju. Od naših zemalja obuhvata sandžake: Bosnu, Hercegovinu, Zvornik, Smederevo, Kruševac i Vučitrn, str. 1—580.*
- 7) Ist., BBA, TD, No 18: *Sumarni defter bosanskog sandžaka iz 1485. godine, str. 1—216.*
- 8) Ist., BBA, TD, No 24: *Opširni defter bosanskog sandžaka iz 1489. godine, str. 1—976.*
- 9) Ist., Belediye kütüphanesi (M. Cevdet yazmalari), No 0—91: *Obračunski (muhasebe) defter iz kraja XV vijeka (1490). Dobrim dijelom (66 str.) odnosi se i na naše zemlje.*
- 10) Ist., BBA, TD, No 171: *Sumarni defter zvorničkog sandžaka, nastao oko 1512. godine, str. 1—94.*
- 11) Ist., BBA, TD, No 1007: *Opširni defter smederevskog sandžaka iz 1516. godine, str. 1—526.*
- 12) Ist., BBA, TD, No 1011: *Opširni popis vlaha u smederevskom sandžaku iz kraja 1528. godine, I, str. 1—1068.*
- 13) Ist., BBA, TD, No 144: *Opširni popis vlaha u smederevskom sandžaku iz kraja 1528. godine, II (I dio = No 1011), str. 1—308.*
- 14) Ist., BBA, TD, No 405: *Opširni popis vlaha u zvorničkom sandžaku iz 1528. godine, str. 1—176.*
- 15) Ist., BBA, TD, No 157: *Opširni defter bosanskog sandžaka iz 1528—1530. godine, str. 1—1020.*
- 16) Ist., BBA, TD, No 173: *Sumarni defter zvorničkog sandžaka iz 1533. godine, str. 1—182.*

- 17) Ist., BBA, TD, No 376: *Sumarni defter zvorničkog sandžaka iz 1533. godine*. Adekvatan je defteru No 173 (kopija), s tom razlikom što je ovaj takozvani *derdest defter*, tj. sadrži mnoge kasnije bilješke o promjenama posjednika timara, str. 1—142.
- 18) Ist., BBA, TD, No 175: *Opširni defter zvorničkog sandžaka iz 1533. godine*. Sačuvan samo početak, tj. samo popis carskih hasova u Srebrenici, Sasama i Zvorniku, svega str. 1—44.
- 19) Ist., BBA, TD, No 211: *Opširni defter bosanskog sandžaka iz kraja marta 1542. godine*, str. 1—801.
- 20) Ist., MMV, No 768: *Opširni popis vlahu bosanskog sandžaka iz 1547. godine*, str. 1—104.
- 21) Ist., BBA, TD, No 260: *Opširni defter zvorničkog sandžaka iz 1548. godine*, str. 1—1000.
- 22) Ist., BBA, TD, No 259: *Sumarni defter zvorničkog sandžaka (derdest) iz 1548. godine*, str. 1—154.
- 23) Ist., BBA, MMV, No 656: *Opširni popis državnih mukata za Rumeliju iz 1552. godine*. Među ostalim, obuhvata sandžake: Bosnu, Hercegovinu, Zvornik, Smederevo, Kruševac, Vučitrn, Prizren i Čustendil, str. 1—386.
- 24) Ist., BBA, *Mühimme defterleri*: Opsežni defteri koji sadrže važne odredbe vlade za cijelu Carevinu; počinju od 1553, pa sežu do početka XX vijeka (1905).
- 25) Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka: *Sarajevski sidžil iz 1556. godine*, str. 1—468.
- 26) Ist., BBA, MMV, No 654: *Opširni popis mukata u Rumeliji*, nastao nešto prije 1568. godine. Obuhvata, među ostalim, sandžake: Smederevo, Zvornik, Kruševac, Vidin, Čustendil, str. 1—317.
- 27) Ist., BBA, TD, No 395: *Sumarni defter zvorničkog sandžaka iz 1570. godine*, str. 1—264.
- 28) Ist., BBA, K. Kepedži, No 78: *Defter Divâni hümmûyâna (Tahvîl Kalemî)*; sadrži važne odredbe vlade za period od 1570. do 1573. godine.
- 29) Wien, Nationalbibliothek, Mxt, No 571: *Opširni timarski roznamdže defter budimskog timar-defterdara*. Obuhvata vrijeme od maja 1572. do februara 1576. godine, a odnosi se na sve sandžake tadanjeg budimskog ejaleta, str. 1—880.
- 30) Ist., BBA, MMV, No 574: *Opširni popis vlahu u kadiluku Novi u Hercegovini iz 1579—1581*, str. 1—132.
- 31) Ist., BBA, TD, No 655: *Sumarni defter zvorničkog sandžaka, nastao oko 1585. godine*, str. 1—216.
- 32) Ist., BBA, TD, No 1457: *Opširni defter kršćanske džizije u zvorničkom sandžaku za godinu 995—996 (od 5. VIII 1587. do 24. VII 1588)*. Obuhvata samo nahije: Gornju Tuzlu, Donju Tuzlu, Koraj, Soko, Zvornik, Sapnu, Teočak, Bijeljina i Završ, str. 1—88.
- 33) Ist., BBA, TD, No 673: *Opširni defter sremskog sandžaka, nastao oko 1590. godine*, str. 1—366.
- 34) Ist., BBA, TD, No 743: *Opširni defter zvorničkog sandžaka, popisivan od 1600. do 1604. godine*, str. 1—810.
- 35) Ankara, Tapu ve Kadastro (TK), TD, No 23: *Opširni defter zvorničkog sandžaka iz 1600—1604*, tj. *kopija deftera*: Ist. BBA, TD, No 743, s tom razlikom što ovaj ankarski sadrži mjestimično i naknadne marginalne bilješke, str. 1—800.
- 36) Ankara, TK, TD, No 346: *Sumarni defter zvorničkog sandžaka iz 1600—1604. godine*. Sadrži mnoge naknadne bilješke (*derdest*), str. 1—142.
- 37) Ist., BBA, MMV, No 20159: *Roznamdže defter bosanskog mal-defterdara iz 1605. do 1606. godine*, str. 1—20.
- 38) Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka: *Tuzlanski sidžil iz 1644. do 1645. godine (fragmenti)*, svega str. 1—138.

39) Ankara, Vakıflar Arşivi: *Yevmiye defterleri*, No 1161—1223. Vakufski defteri, registruju personalne i imovinske promjene u vakufskim ustanovama u cijeloj Carevini. Obuhvataju XVIII—XIX vijek. Za Rumeliju postoje tu 62 opsežna deftera.

40) Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka: M. E. Kadić, *Kronika*, sv. IV.

B) Objavljeni izvori:

Ayni Āli, *Kavānīn-i āl-i Osmān der hulāsa-i mezāmīn-i defter-i dīvān*, izd. A. Vefik-paše, Istanbul 1280 (1864).

Aşikpašazade, *Tevārīh-i āl-i Osmān*, Istanbul 1332 (1914).

Beldiceanu N., *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*,

— I: *Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc anc. 39*, Paris — La Haye 1960,

— II: *Reglements minières, 1390—1512*, Paris — La Haye, 1964.

Corpus Inscriptionum Latinarum III, Supplementum — Pars Posterior, Berlin 1902.

Dinić M., *Iz dubrovačkog arhiva*, knj. III, Beograd 1967.

Đurđev B., *Sremska kanūn-nāma iz 1588—9. godine*, — GZM, NS, IV—V, 1950, 269—283.

Evliya Çelebi seyahatnāmesi (Evija Çelebi, Putopis) — prevod H. Šabanović, Sarajevo 1967.

Feridun-beg (Ahmed Feridun), *Münşe'at as-salātīn* I, II, Istanbul, 1274 i 1275 (1858 i 1859).

Ferjančić B., *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, Beograd 1959.

Fermendžin, *Chronicon observantis Bosniae Argentinae ordinis s. Francisci Seraphici*, — Starine XXII, Zagreb 1890, 1—67.

Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752* (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium), Zagrabiae 1892.

Filipović N., *Sedam dokumenata iz kodexa br. I*, — Prilozi za orijentalnu filologiju Orijentalnog instituta u Sarajevu (POF III—IV, 1952—53, 437—454.

Greiderer V., *Germania Franciscana II*, Oeniponte MDCCLXXVII.

Hadžibegić H., *Kanūn-nāma sultana Sulejmana Zakonodavca, iz prvih godina njegove vladave*, — GZM, NS, IV—V, 1949—50, 295—381.

Hadžibegić H.—Handžić A.—Kovačević E., *Oblast Brankovića — opširni katastarski popis iz 1455. godine*, I i II, Orijentalni institut, Sarajevo 1972, (I, 378—II, 236).

Handžić A., *Zakonska odredba (kanun) o tuzlanskim solanama*, POF VIII—IX, 1958—59, 169—179.

Hodžić Š., *Stari turski dokumenti sa tuzlanskog područja* — Planci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne I (izd. Zavičajnog muzeja), Tuzla 1957, 47—84.

Horvat K., *Novi historijski spomenici za povijest Bosne i susjednih zemalja*, GZM XXI, 1909, 1—104 i 313—424.

Isthvanffius N., *Regni Hungarici historia* (Libris I—XXXIV), Coloniae Agripinae, MDCLXXXV.

Jelenić J., *Ljetopis franjevačkoga samostana u Kraljevoj Sutjesci*, — GZM XXXVI, 1, 1924, 1—26.

Jireček K., *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien*, Prag 1879.

Kajzer F. Petar, *Addenda et Emendanda*, Osijek (S. A.).

Kanūn-nāme-i āl-i Osmān, izd. M. Arifa, — TOEM br. 15—19, god. 1912—1913 (Istanbul).

Kanuni i kanun-name, sv. 1 (za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak), iz XV i XVI vijeka (priredili: B. Đurđev, N. Filipović, H. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović), izd. Orijentalnog instituta, Sarajevo 1957.

Korkut D., *Makbūl-i ārif (Potur-šahidija), Usküfi Bosneviye*, — GZM LIV, 1942, 371—408.

Kostić P., *Dokumenti o buni smederevskog episkopa Pavla protiv potčinjavanja Pečke patrijaršije arhiepiskopiji Ohridskoj*, — Spomenik SKA LVI, Beograd 1922, 32—39.

Kreševljaković H. — Kapidžić H., *Vojno-geografski opis Bosne pred dubički rat (1785)*, ND BiH, Građa, knj. VII, 1957.

Kuripešić B., *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju* (preveo Đ. Pejanović), Sarajevo 1957.

Laszowski E., *Monumenta Habsburgica*, vol. II, Zagreb 1916.

Matasović J., *Fojnička regesta*, — Spomenik SKA LXVII, 1930, 61—431.

Mandić D., *Hercegovački spomenici franjevačkog reda iz turskog doba I*, Mostar 1934.

Mandić D., *Monumenta Chroatia Vaticana I, Chroati catholici Bosnae et Hercegovinae in discriptionibus annis 1743 et 1768 exaratis*, Chicago—Roma 1962.

Mihajlović Konst. iz Ostrovice, *Janičarove uspomene ili turska hronika* (prevod Đ. Živanovića), — Spomenik SAN CVII, 1959.

Mošin V., *Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb 1950.

Nešri M., *Kitāb-i cihān-nūma I, II*, Ankara 1957.

Novaković St., *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka V*, SKA, Beograd 1912.

Pray G., *Epistolae pocerum regni Hungariae I, 1490—1531*, Požun 1806.

Radonić J., *Dubrovačka akta i povelje I, 1*, Beograd 1934.

Skarić V., *Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji*, — Spomenik SKA LXXIX, 1935, 5—24.

Spāho F., *Turski rudarski zakon*, — GZM XXV, 1913, br. 1, 133—150 i br. 2, 151—194.

Stojanović Lj., *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Beograd—Srem. Karlovci 1927.

Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi I—VI*, Beograd 1902, Srem. Karlovci 1923.

Stojanović Lj., *Stare srpske povelje i pisma I, 2*, Beograd—Srem. Karlovci 1934.

Sudić F. Varadinac, *Descriptio Bosnae Argentinae, Venetiis* 1679.

Šabanović H., *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Sarajevo 1964.

Šabanović H., *Turski izvori za istoriju Beograda*, Beograd 1964.

Šišić F., *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd—Zagreb, 1928.

Šišić F., *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, — Starine XXXIX, 1938, 129—320.

Thallóczy Lj., *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje kormendskog arkiva*, — GZM XVIII, 4, 1906, 401—444.

Truhelka C., *Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne*, — GZM VII, 1895, 337—356.

Truhelka Č., *Tursko-slovenski spomenici Dubrovačke arhive*, Sarajevo 1911.
Zlatović S., *Izveštaj o Bosni godine 1640. o. Pavla iz Rovinja*, — *Starine* XXIII, 1—38.

C) Literatura:

Anđelić P., *Bobovac i Kraljeva Sutjeska, sjedišta bosanskih vladara u XV i XVI vijeku*, Sarajevo 1973.

Annales Minorum seu Trium ordinum, A. S. Francisco institutorum, Auctore A.R.P. Luca Waddingo Hiberno, Tomus XV (Roma, s. a.).

Babić A., *O pitanju formiranja srednjovekovne bosanske države*, — *Radovi ND BiH, ist.-filol. nauke*, knj. 2, 1955, 57—79.

Babić A., *Bosanski heretici*, Sarajevo 1963.

Barkan Ö. L., *Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles*, — poseban otisak.

Bašagić S., *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463—1850)*, Sarajevo 1900.

Bašagić S., *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Sarajevo 1912.

Batinić M., *Djelovanje franjevaca I, II, III*, Zagreb 1881, 1883, 1887.

Baum M., *Župa Soli*, — *Clanci i građa I*, Tuzla 1957, 7—37.

Božić I., *Dubrovnik i Turska u XIV i XV veku*, Beograd 1952.

Brabec I., *Fonetske osobine u tuzlanskom kraju*, *Pitanja savremenog književnog jezika IV i V*, Sarajevo 1957.

Bralwn A., *Der Lübecker Salzhandel bis zum Ausgang des XVII Jahrhunderts*, Disertation, Hamburg 1923.

Bridbury A. R., *England and the Salt Trade in the Middle Ages*, Oxford 1955.

Čović B., *Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine*, — *GZM XII*, 1957, 241—255.

Čović B., *Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli*, — *GZM, NS, XV—XVI*, 1961, 79—139.

Čirković S., *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine*, — *Istorijski glasnik (Istorijskog društva Srbije)*, br. 3, 1954, 123—131.

Čirković S., *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964.

Čorović V., *Kralj Tvrtko I Kotromanić*, SKA, knj. 56, Beograd—Zemun 1925.

Čorović V., *Ban Borić i njegovi potomci*, — *Glas SKA CLXXXII*, 47—61.

Čorović V., *Historija Bosne*, Beograd 1940.

Čurčić V., *Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva bronzanog doba u Bosni i Hercegovini*, — *GZM XX*, 1908, 77—90.

Davidović S., *Srpska pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1931.

Deroko A. i drugi saradnici, *Srednjovekovni gradovi*, — *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji, I Zapadna Srbija*, SAN, Beograd 1953, 35—66.

Dinić M., *Srebrnik kraj Srebrenice*, — *Glas SKA CLXI* 1934, 185—196.

Dinić M., *Zemlje hercega sv. Save*, — *Glas CLXXXII*, 1940.

Dinić M., *Bosanska feudalna država od XII—XV veka*, — *Istorija naroda Jugoslavije I*, Beograd 1953, 513—576.

Dinić M., *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni I, II*, SAN, Beograd 1955, 1962.

- Đurđev B., *Uloga crkve u starijoj istoriji srpskog naroda*, Sarajevo 1964.
- Efendić F., *O islamizaciji*, — Gajret, kalendar za 1941, Sarajevo 1940.
- Filipović M., *Varošica Olovo s okolinom*, — Franjevački vijesnik za 1934, poseban otisak, 1—43.
- Filipović M., *Manastir Vozuća u Bosni*, Skoplje 1940.
- Filipović M., *Manastir Udrim ili Gostović u Bosni*, Skoplje 1940.
- Filipović M.—Mazalić Đ., *Manastir Tamna*, — Spomenik SAN, XCIX, 1950, 116—129.
- Filipović M.—Mazalić Đ., *Manastir Papraća u Bosni*, — Spomenik SAN, XCIX, 1950, 96—113.
- Filipović M.—Mazalić Đ., *Manastir Ozren*, — Spomenik CI, 89—124.
- Filipović M.—Mazalić Đ., *Crkva Lomnica u Bosni*, — Spomenik CI, 125—156.
- Filipović M., *Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone „Crne gospe” u franjevačkom manastiru u Baču*, — Clanci i građa IV, Tuzla 1960, 89—94.
- Filipović M., *Počeci i prošlost zvorničke eparhije*, — Bogoslovlje VIII (XXIII), sv. I i II, poseban otisak, Beograd 1964, 1—84.
- Filipović N., *Pogled na osmanski feudalizam*, — Godišnjak Istorijskog društva (GID) BiH IV, 1952, 5—146.
- Filipović N., *Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima*, — Pregled 7—8, Sarajevo, juli—avgust 1953, 67—76.
- Filipović N., *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, — POF V, 1955, 251—274.
- Gecić M., *Dubrovačka trgovina solju u XIV veku*, — Zbornik Filozofskog fakulteta (ZFF), III, Beograd 1955, 95—153.
- Grujić M. Rad., *Pravoslavna srpska crkva*, Beograd 1921.
- Hadžibegić H., *Porez na sitnu stoku i korištenje ispaša*, — POF VIII—IX, 1958—59, 63—109.
- Hadžibegić H., *Glavarina u Osmanskoj državi*, Poseb. izdanje Orijentalnog instituta, knj. IV, 1966.
- Hadžijahić M., *O islamizaciji „bosanskih krstjana”*, — Obzor (Zagreb) od 31. X 1937.
- Hadžijahić M., *Hamzevijske u svjetlu poslanice užičkog šejha*, POF III—IV, 1953, 215—227.
- Hadžijahić M., *Udio Hamzevijske u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića*, POF V, 1955, 325—330.
- Hadžijahić M., *Tekija kraj Zvornika — postojbina bosanskih Hamzevijske*, POF X—XI, 1961, 193—203.
- Hadžijahić M., *Sarajevska muāfna*, — GDI BiH XIV, 1963, 87—119.
- Hadžijahić M., *Neki problemi bosanske privredne historije predkapitalističkog perioda*, — Zbornik Ekonomskog instituta u Sarajevu, br. 3, 1965, poseban otisak, 1—23.
- Hammer J., *Geschichte des Osmanischen Reiches* I, II, Pest 1828, 1834.
- Handžić A., *Bosanske solane u XVI i XVII vijeku*, — Clanci i građa III, Tuzla 1959, 77—112.
- Handžić A., *Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka*, — Clanci i građa IV, Tuzla 1960, 93—152.
- Handžić A., *Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku*, — POF X—XI, 1960—61, 113—148.

- Handžić A., *Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka*, — GDI BiH XIII, 1962, 321—339.
- Handžić A., *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku*, — POF XII—XIII, 1962—63, 45—74.
- Handžić A., *Stari grad Novi na Savi*, — GDI BiH XIV, 1964, 239—251.
- Handžić A., *Šabac i njegova okolina u XVI vijeku* (str. 117—254), u knj. Šabac u prošlosti; I — Istorijski arhiv, Šabac 1970.
- Handžić A., *Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku*, GDI BiH XVIII, Sarajevo 1970, 141—196.
- Handžić A., *Nahija Brod krajem XV i početkom XVI vijeka*, Radovi III, izdanje Muzeja grada Zenice, Zenica 1973, str. 383—391.
- Handžić A., *Jedan savremeni dokumenat o šejhu Hamzi iz Orlovića*, POF XVIII—XIX, 1973, 205—215.
- Handžić A.—Hadžijahić M., *O progonu Hamzevića u Bosni 1573. godine*, POF XX—XXI, 1974, 51—70.
- Handžić M., *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo 1940.
- Hauptresultate über Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. IV 1895*, Sarajevo 1896.
- Hehn V., *Das Salz, eine kulturhistorische Studie*, Berlin 1873.
- Hrabak B., *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI stoleću*, Priština 1971.
- Hrabak B., *Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u Primorje od kraja XIII do početka XVII veka*, — GDI BiH XIV, 1964, 121—203.
- Inalcik H., *Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva*, — POF III—IV, 1952—53, 23—54.
- Jelenić J., *Spomenici kulturnog rada bosanskih franjevac (1437—1878)*, Stari JAZU XXXVI.
- Jelenić J., *Kultura i bosanski franjevci I*, Sarajevo 1912.
- Jelenić J., *Problem dolaska franjevac u Bosnu i osnutak bosanske vika-rije*, — Nova Revija, br. 3—4, Makarska 1926.
- Jeremić R., *O poreklu stanovništva tuzlanske oblasti*, — Godišnjak Geografskog društva (GGD), sv. 7—8, Beograd 1922, 141—157.
- Jireček K.—Radonić J., *Istorija Srba I, II*, Beograd 1952.
- Jireček K., *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti Srednjeg vijeka*, Dubrovnik 1915.
- Jovanović B., *Pojava soli u Bosni i njena proizvodnja*, — Prosvjeta, kalendar za 1941, 125—133.
- Kanitz F., *Serbien*, Leipzig 1868.
- Karamchmedović M., *Umjetnička obrada metala u Bosni u tursko doba*, — disertacija u rukopisu.
- Karamchmedović M., *Bronzani kotlić iz Kraljeve Sutjeske*, — GZM, 1965 (arh.), 281—294.
- Klaić V., *Povijest Hrvata II*, sv. 3, Zagreb 1904.
- Klaić V., *Poviest Bosne*, Zagreb 1882.
- Klemenc J.—Gestrin F., *Naša zemlja u rimsko doba*, — Istorija naroda Jugoslavije I, Beograd 1953, 29—60.
- Kovačević D., *Prilog proučavanju zanatstva u srednjevjekovnoj Bosni*, — GDI BiH X, 1949—1959, 279—296.

Kovačević—Kojić D., *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, — GDI BiH XVI, 1965, 19—35.

Kovačević D., *Dubrovčani zanatlije u srednjevjekovnoj Srebrenici*, GDI BiH, XV, 1966, 25—45.

Kreševljaković H., *Odakle su i šta su bili bosansko-hercegovački muslimani?* — Danica, kalendar za 1916, Zagreb 1915.

Kreševljaković H., *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, — Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena, knji. XXX, 1, Zagreb 1935.

Kreševljaković H., *Turali-begov vakuf*, Sarajevo 1941, poseban otisak iz Glasnika IVZ, 1—32.

Kreševljaković H., *Stari bosanski gradovi*, — Naše Starine I, Sarajevo 1953, 7—45.

Kreševljaković H., *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958.

Kulišer J., *Opća ekonomska povjest srednjega i novoga vijeka I*, Zagreb 1957.

Kulišić Š., *Razmatranja o porijeklu muslimana u Bosni i Hercegovini*, — GZM, NS, VII, 1953, 146—158.

Die Landwirtschaft in Bosnien und der Hercegovina (herausgegeben von der Regierung für Bosnien und die Hercegovina), Sarajevo 1899.

Lomeyko S., *O putevima prodiranja pšenice (Tr. vulgare Vill.) u Evropu iz centara njenog porekla*, — Arhiv Ministarstva poljoprivrede, god. VI, sv. 14, Beograd 1939, poseban otisak, 1—32.

Mazalić Đ., *Tešanj*, — GZM, NS, VIII, 1953, 289—302.

Mazalić Đ., *Visoki — bosanski grad srednjeg vijeka*, — GZM, NS, (arh.), 1954, 227—253.

Mazalić Đ., *Zvornik — stari grad na Drini*, — GZM, NS, X (ist.-etnog.), 1955, 73—116 i GZM XI, 1956, 243—278.

Mandić D., *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim, 1967.

Matković P., *Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI vijeka*, — Rad JAZU, knj. LVI, 1880, 141—232.

Mijatović M., *Despot Đurađ Branković I*, Beograd 1880.

Miklošić Fr., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Windobonae 1862—1865.

Miličević M. Đ., *Kneževina Srbija*, Beograd 1876.

Nedić fra M., *Stanje redodržave Bosne*, Đakovo 1884.

Novak G., *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1918.

Novaković R., *O nekim pitanjima Srbije, Hrvatske i Bosne u X veku*, — ZFF VII—1, Beograd 1963, 153—183.

Novaković R., *O granicama Srbije i Srpske države u X veku*, — ZFF VIII—1, 1964, 151—181.

Novaković R., *O granicama Srbije i Srpske države u X veku*, — ZFF VIII—1, 1964, 151—181.

Novaković R., *Još neka razmatranja o obimu Srbije IX i X veka*, — ZFF X—1, 1968, 141—181.

Okić M. T., *Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits*, — Südostforschungen XIX, R. Oldenbourg—München 1960, 108—133.

Okić M. T., *Quelques documents inédits concernant les Hamzawites* — Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists held in Istanbul (September 15th to 22nd 1951), Leiden 1957, Communications Vol. II, p. 279—286.

Olesnicki A., *Bezimeni turski ljetopisac o bojevima Turaka sa Hrvatima godina 1491. i 1493.*, — Rad JAZU, knj. 245, Zagreb 1933, 210—219.

- Patsch K., *Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien*, — Wissenschaftliche Mitteilungen IX, 1904, 171—301.
- Pavičević S., *Hrvatska ratna i vojna povijest*, Zagreb 1943.
- Pavičić S., *Cetvrtište*, — Hrvatska enciklopedija IV, Zagreb 1942, 297—298.
- Pavičić S., *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, Zagreb 1953.
- Povijest Bosne i Hercegovine* (Napretkova povijest Bosne), Sarajevo 1942.
- Puš I., *Neolitsko naselje u Tuzli*, — Članci i građa I, Tuzla 1957, 85—102.
- Radonić J., *Sporazum u Tati 1426, i srpsko-ugarski odnosi od XIII do XVI veka*, — Glas SKA, CLXXXVII, 117—232.
- Radonić J., *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd 1950.
- Rizaj S., *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Priština 1968, 1—354.
- Sāmī Š., *Kāmūs-i türki*, Istanbul 1317 (1899—1900).
- Skarić V., *Porijeklo pravoslavnog naroda u sjeverozapadnoj Bosni*, — GZM XXX, 1918, 219—266.
- Skarić V., *Stara bosanska vlastela u današnjoj toponomastici*, — GGD, sv. 7—8, Beograd 1922, 125—136.
- Skarić V., *O geografskoj nomenklaturi Bosne i Hercegovine*, — GGD XII, 30—53.
- Skarić V., *Popis bosanskih spahija iz 1123/1711. godine*, — GZM XLII, 2, 1930, 1—99.
- Skarić V., *Podaci za historiju Hercegovine od 1566. do sredine XVII vijeka*, — GZM XLIII, 1931, 2, 55—72.
- Skarić V., *Širenje islama u Bosni i Hercegovini*, — Gajret, kalendar za 1940, Sarajevo 1939, 29—33.
- Skarić V., *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, SKA, Beograd 1939.
- Skok P., *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima I, II*, Zagreb 1950.
- Slijepčević Đ., *Istorija srpske pravoslavne crkve I*, München 1963.
- Sokolović O., *Pjesnik Aga-dede iz Dobor-grada o svome zavičaju i pogibiji Osmana II*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke I, Sarajevo 1972, 5—34.
- Solovjev A., *Nestanak Bogumilstva i islamizacija Bosne*, — GID BiH I, 1949, 42—79.
- Stojanović Lj., *Srpska crkva u međuvremenu od patrijarha Arsenija II do Makarija (oko 1459—63. do 1557. g.)*, — Glas SKA CVI, 1932, 113—131.
- Šabanović H., *Bosanski pašaluk*, ND BiH, Sarajevo 1959.
- Šabanović H., *Postanak i razvoj Sarajeva*, — Radovi ND BiH XIII, ist.-filol. nauke, knj. 5, 1960, 71—115.
- Šabanović H., *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, — GDI BiH XI, 1960, 173—224.
- Šabanović H., *Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću*, — Radovi ND BiH XXVI, ist.-filol. nauke, knj. 9, 1965, 29—53.
- Šabanović H., *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo 1973, 1—727.
- Šišić F., *Povijest Hrvata za vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
- Thallóczy Lj., *O značenju imena „Bosna“*, — GZM I, 1889, 5—12.

Thallóczy Lj., *Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski*, — GZM IX, 2, 1897, 183—192.

Thallóczy—Šufflay, *Povijest Jajca (1450—1527)*, Zagreb 1916.

Tomaschek W., *Die vordawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete*, — Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft XXIII, Wien 1880, 497—527 i 545—567.

Traljić S., *Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću*, — Pomorski zbornik I—II, Zagreb 1962, 341—371.

Truhelka Č., *Nešto o bosanskim solanama*, — GZM XII, 1900, 575—580.

Vasić M., *Knežine i knezovi timarlije u zborničkom sandžaku u XVI vijeku*, — GDI BiH X, 1949—1959, 247—278.

Vasić M., *Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, — GDI BiH XIII, 1962, 233—250.

Vego M., *Historijska karta srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1957.

Vego M., *Naselje bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957.

Vukanović T., *Srebrenica u Srednjem veku*, — GZM, NS, 1, 1946, 51—80.

REGISTAR LIČNIH IMENA

- Abas, čauš, posjednik čifluka 260, 263, 264, 285, 298.
 Abdija, sin Huseina čauša 278.
 Abdullah, sin Mehmeda, katib 227.
 Abdulvehhab-hodža, p. baštine 281, 282.
 Abdulvehhab, sin Junusa, p. vinograda 284.
 Abu Hamid al-Garnati 116.
 Ahmed-baša, p. zemina 289.
 Ahmed-beg, džindija 288.
 Ahmed-beg, hercegovački sandžak-beg 66.
 Ahmed-beg, zbornički sandžak-beg 62.
 Ahmed-beg, sin Küçük Bali-bega, zborničkog sandžak-bega 62.
 Ahmed-beg, sin Mehmed-hana, zbornički sandžak-beg 63.
 Ahmed, bratić Milovca 125.
 Ahmed-čelebija, p. čifluka 290.
 Ahmed, čehaja, p. čifluka 306, 313; p. vinograda 280.
 Aga-dede, dizdar (u Doboru) i pjesnik 162.
 Ahmed, džindija 76.
 Ahmed Feridun (*Feridun-beg*) 61.
 Ahmed, rajetin 262.
 Ahmed, tabak 240.
 Ahmed, tuzdžija 268.
 Ahmed, sin Abdullaha 225, 229.
 Ahmed, sin Čeivana 320.
 Ahmed, sin Mahmuda, p. baštine 281.
 Ahmed, sid Mustafe, p. baštine 315.
 Ahmed, sin spahije Mustafa-bega, p. baštine 299.
 Ahmed, sin Vukosava, p. baštine 301.
 Aiša, kći Ferhada, p. zemina 304.
 Ajas, sin Milutina 125.
 Ajdin, čizmedžija 271.
 Ajdin, sin Pavla 213, 255.
 Ajni Ali 67.
 Ajni Bali, džindija 320.
 Alagöz, čurčija, p. čifluka 239, 293.
 Alagöz, sin Atmadže, primićur 129.
 Algöz, tuzdžija 267.
 Ali-beg, požeški sandžak-beg 61.
 Ali-beg, zbornički sandžak-beg 61.
 Ali-beg, vojvoda 123.
 Ali Fakih, spahija (timarnik) 37.
 Ali-halifa, mujezin 156.
 Alija, amaldar, osnivač mahale i džamije u G. Tuzli 194, 195, 196, 197, 202, 229, 236.
 Alija, džindija 288.
 Alija, hafaf 240.
 Alija, samardžija 239, 256.
 Ali, sin Abdullaha, primićur 129.
 Alija, sin Abdullaha, trgovac 254.
 Alija, sin Abdullaha, p. čifluka 288.
 Alija, sin Ahmeda, p. vinograda 287; p. čifluka 278.
 Alija, sin Bartola, p. vinograda 301.
 Ali, sin Hamze, primićur 129.
 Alija, sin Huseina, p. čifluka 299.
 Alija, sin Ilijasa, osnivač mahale u Zvorniku 147.
 Alija, sin Ivana, p. baštine 266, 316.
 Alija, spahija 273.
 Alija, subaša, osnivač mahale u D. Tuzli 178, 215, 279, 288; p. vinograda 301.
 Alija, šafar 230.
 Alija, sin Matije 213, 289.
 Alija, sin Nesuha, imam 153.
 Alija, sin Nikole, tabak 213, 255.
 Alija, sin Pavla 213, 255.
 Alija, sin Peruna, p. čifluka 265.
 Alija, sin Širmerda, p. baštine 292.
 Alija, sin Tomaša 308.
 Alija, sin Vučehne, primićur 129.
 Alija, sin Vukca, p. baštine 284.
 Amber-Hatun, žena Ejnehana, utemeljitelj džamije 187, 237.
 Andrić Kasim, spahija 123.
 Andrija iz Srebrenice (G. Tuzla) 217.

- Andrija, sin Radosava, zakupnik rudnika Hranče i Bohorine 126.
 Andrija II, ugarski kralj 81.
Andelić Pavo 238.
 Andelović Mehmed-paša, serasker 33, 34, 35.
 Anto, sin Marka, primićur 262.
 Arbanasi 123.
 Ardijeci, ilirsko pleme 16.
 Aristotel 16.
 Arsenije II, patrijarh 114.
 Arslan-aga, naziv mahale i džamije u D. Tuzli 188, 237.
Ašikpašazade 30.
 Atmadža, sin Abdullaha, primićur 129.
 Austrijanci 178, 187.
 Autarijeti, ilirsko pleme 16.

Babić Ante 18, 21, 82, 85.
Baum Milica 12, 15, 19, 21, 23, 26.
 Baćan Franjo, hrvatski ban 120.
 Bahadir, zakupnik slanah izvora u D. Tuzli 55, 224.
 Bahši-beg, zvornički sandžak-beg i vakif u Zvorniku 63, 147, 148, 149.
 Bajezid I, 35.
 Bajezid II, 46, 150.
 Balaban, sin Abdullaha 304.
 Bajezid, sin Hasana, tabak 258.
 Balaban, sin Milovca 125.
 Bajezid Mijošić, čizmedžija 258.
 Bajezid, teklić 290.
 Bali-beg, vakif u G. Tuzli 154, 184.
 Bali-beg, zvornički sandžak-beg 55, 61, 66.
 Bali-beg, zv. Küçük, zvornički sandžak-beg 62, 115.
 Bali-beg, sin Jahja-paše, smederevski sandžak-beg 47, 62.
 Bali-beg, osnovač mahale i vakufa u G. Tuzli 203, 204, 205, 236.
 Bali-beg, p. baštine 267.
 Bali-halifa, hatib 155.
 Bali-hodža, hatib 279.
Balić Smail 116.
 Bali, mujezin 155.
 Bali, sin Huseina, p. baštine 307.
 Baličević, biskup 92, 103.
 Balija, emin 55.
 Balija, katib i p. čifluka 294.
 Balija, tabak, p. čifluka 263.
 Balija, sin Abdullaha 256.
 Balija, sin Božidara 300.
 Balija, sin Ejnehana, p. zemina 263.
 Balija, sin Ilijasov, p. baštine 298.
 Balija, sin Jusufov, čizmedžija 258.
 Balija, sin Nikole 213, 255.
 Balija, sin Pavla, p. baštine 213.
 Balija, sin Tomaša 308.
 Balija, sin Vukoja 292.
 Banjani, v. vlasi Banjani 98.
 Barak, sin Jusufa, p. baštine 285.

Barkan Ömer Lütfi 243.
 Bartol, sin Matijaša 217.
Bašagić Safvet-beg 61, 62, 64, 261.
 Batinić 89, 92, 199.
 Bazilije, episkop 95.
 Bedruddin, imam 257.
 Behlul Sufi, mujezin 143.
 Behram-beg, vakif u D. Tuzli 157, 176, 177, 236.
 Behram, čurčija, osnivač mahale u Gračanici 158.
 Behram-halifa, hatib 161.
 Behram, sin Bartola 213.
 Behram, sin Mehmeda, p. čifluka 313.
Bejtić Alija 63.
 Bekir-halifa, mujezin 156.
 Bekir, sin Alije, timarnik 273.
 Bela IV, ugarski kralj 43.
 Bešir efendija, utemeljitelj mesdžida u G. Tuzli 206, 236; vaiz 156.
Bešlagić Sefik 85.
 Blaž, došlac 303.
 Blaž, sin Radice 290.
 Bobanić, prezime (Konjska Polja) 290.
 Bodin, srebrenički vojvoda 101.
 Bogiša, sin Kadula 299.
 Boljojević Bogoslav, Dubrovčanin 25.
 Borić, bosanski ban 20.
 Borić, prezime (Brezovik) 286.
 Borovac, sin Milobrada 97.
Bösendorfer Josip 86.
 Bosanac Ismail, mustahfiz 123.
 Bosanci 27, 28, 30, 31, 32, 101, 123.
Božić Ivan 36.
 Božić, austrijski špijun 174, 175, 176, 178.
 Božić, prezime (Lipnica) 283.
 Božidar, sin Miliše 97.
 Božidarčić Alija, spahija 123.
 Božinić, prezime (Babin Dol) 281.
 Božo, sin Vukosava, p. baštine 301.
Brabec Ivan 115, 116.
 Bradović, prezime (Babin Dol) 281.
Bralwn A. 16.
 Branivoj, sin Divče 98.
 Branković Đurađ, despot 23, 28, 43, 101.
 Branković Vuk 32, 42.
 Bratilović Ilijaš, spahija 123.
Bridbury A. R. 16.
 Budoš, župan 22.
 Bukovčić, prezime (Pločnik) 280, 286.
 Burhan-Halifa, hatib 154.

 Crijevčići 100.
 Cvijović, prezime (D. Tuzla) 217.

 Časlav, ban 18, 20.
 Čepinić Branoš, iz Usore 22.
 Čelebić Širmerd, vakif u Zvorniku 149.
 Čodorovići 100.
Čović Borivoje 15.

Čurčić V. 15, 17, 19.
Čehajić, prezime (Bokavić) 294.
Čirković Sima 21, 22, 28, 33, 34, 35, 38, 39.
Ćorović V. 12, 15, 16, 20, 21, 22.

Dadić, prezime (Poljice) 293.
Dabiša, kralj 22.
Damjan, ćurčija 241.
Davidović Sv. 93.
Davud, tabak 259.
Davud Destić, 268.
Davud-beg, vakif u G. Tuzli 236.
Dejanović, prezime (D. Tuzla) 217.
Deroko A. 72.
Derviš Hasan-beg, vakif u D. Tuzli 237.
Derviš, sin Alije, katib, p. zemina 264; p. čifluka 307.
Derviš, sin Lutfullaha, katib 227.
Derviš-beg, sin Küçük Bali-bega, zvoničkog sandžak-bega 62.
Dimitrije, sin popa Vlaha 98.
Dimitrije, primičur 269.
Dinić Mihailo 12, 20, 23, 24, 29, 35, 36, 41, 74, 80, 82, 86, 87, 101, 241.
Dinjičići, vlasteoska porodica 24.
Dioklecijan 17.
Divković Jusuf, spahija 123.
Divković Matija 162.
Dogan, brat Radivoja 125.
Dogan, sin Radelje 97.
Dometijan, zvonički episkop 114.
Dominiković, prezime (Dobrnja) 297.
Draganović 100.
Dragčin, naziv mahale i džamije u G. Tuzli 236.
Dragić, sin popa 98.
Dragić, prezime (Dokanj) 264, 293.
Dragilović Mahmud, spahija 123.
Dragutin, srpski kralj 21.
Dražić, prezime (Destin Dol) 308.
Dubler C. E., izdavač 116.
Dubrovčani 80, 81, 82, 86, 87, 101, 246, 247, 333.
Durak, sin Alije 292.
Durmiš, p. zemina 284.

Džafer-beg, zvonički sandžak-beg 62, 63, 64, 115.
Džafer, sin Abdullaha, p. baštine 313.
Džafer, sin Abdullaha, primičur 128.
Džafer, sin Abdullaha, rajetin 285.
Džafer, sin Balije, p. baštine 298.
Džafer, sin Đure, šegrt 215.
Džafer, sin Isa-bega, katib 177.
Džafer, sin Jusufa, p. vinograda 259.
Džafer, sin Milutina, p. baštine 291.
Džafer, sin Pavla 262.
Džafer, sin Radina, p. baštine 212, 213, 254.
Džafer, sin Radosava, zakupnik rudnika Hranče i Bohorine 126.

Dželali vaiz Mehmed efendija, osnivač mahale i džamije u D. Tuzli 187, 188, 237.
Džihadi, pjesnik iz Zvornika 161.

Đorđić Atanasije, Dubrovčanin 232.
Đurđev Branislav 6, 42, 114, 338.
Đuran, vojvoda 97, 98.
Đurić Ismail, spahija 123.
Đurić, prezime (Vrapče) 288.
Đuro, pop 103.
Đuro, sin Božidara 303.
Đuro, sin Jakova 278.
Đuro, sin Radice 290.

Efendić F. 117.
Ejnehan, džindija 265, 268.
Ejnehan, trgovac 279.
Emiršah, timarnik 44.
Ejnebeg, sin Balabana, zakupnik srebre-ničkih rudnika 126.
Ermeni 229.
Evlija-aga, dizdar 143.
Evlija Celebija 144, 150, 151, 159, 160.

Fatima, kći Čehaje Osmana 279.
Ferdinand, kralj 122.
Ferhad-beg, zvonički sandžak-beg 64, 66.
Ferhad, sin Abdullaha, hafaf 254, 258; p. vinograda 301.
Ferhad, sin Abdullaha, primičur 122, 127.
Ferhad, sin Ahmeda, hisarija — naziv mahale u D. Tuzli 173, 175, 215.
Ferhad, sin Grgura 278.
Ferhad, sin Huseina, naziv mahale u Zvorniku 147.
Zvorniku 147.
Ferhad, sin Ivana 316.
Ferhad, sin Matijaša 308.
Ferhad, sin Milutina, p. baštine 291, 299, 316.
Ferhad, sin Murata, zakupnik mukate mačvanskog eminluka 247.
Ferhad, sin Radina 212, 254.
Ferhad, sin Radosava 308.
Ferhad, sin Radoja, p. baštine 290.
Ferhad, sin Tomaša 316.
Ferhad, sin Boška, p. baštine 278.
Ferhad, čizmedžija 256.
erhad, džindija 313.
Ferhad, samardžija 239.
Ferhad, spahija, p. baštine 278, 280, 284, 287.
Ferjančić B. 17, 18.
Fermendžin 22, 82, 115, 123, 200.
Filipović Milenko 12, 20, 89, 93, 94, 95, 101, 111, 113, 200.
Filipović Nedim 11, 32, 69, 93, 171, 246.
Firuz, sin Ahmeda, p. vinograda 282.
Firuz, sin Atmadže 214.
Firuz, sin Jakuba, emin tuzlanske mukate 181.

Firuz, sin Radoja, p. baštine 290.
Firuz, sin Timura, spahija 267.
Fočo, nedžar 212, 267.
Fra Andeo, starješina bos. franjevaca 119.
Fra Stipan Miletić, gvardijan od Donjih
Soli 115.
Frančesko, trogirski arhiđakon 114.

Garovčić Mahmud, spahija 123.
Gazanfer, sin Pavla, p. zemina 284.
Gazi Husrev-beg 52, 157, 162, 173, 187,
197, 256, 261, 277, 287, 297, 306, 308.
Gazija, džindija 299.
Gazija, sin Hizira, zakupnik prihoda u
Srebrenici 126.
Gecić M. 26.
Gejza II, ugarski kralj 20.
Genadije II, patrijarh 118.
Geštvín F. 17.
Gonzaga 11.
Gorić, prezime (Stepišić Dobrinje) 297.
Gorilović, prezime (Brezovik) 286.
Gost Milivoj 85.
Gost Raškoje 85.
Grci 229.
Grgović, prezime (Dokanj) 264.
Grgur, knez 286.
Greiderrér V. 153, 200.
Grgurević Vuk, (Zmaj Ognjeni), despot
41, 100.
Grujić R. 93.

Hadžibegić Hamid 66, 169, 338, 342, 343.
Hadži Alija, p. baštine 281, 284.
Hadži Durgut, osnivač mahale u Zvor-
niku 149.
Hadži Ebubekir, vakif u G. Tuzli 235.
Hadži Faik, imam, p. čifluka 298.
Hadži Halil-efendija (Gračanica) 159.
Hadžijahić Muhamed 117, 151, 155, 156,
162, 171, 241, 246.
Hadži Bajezid, osnivač mahale i džami-
je u G. Tuzli 202, 206, 236.
Hadži Derviš, p. vinograda 316.
Hadži Durak, p. vinograda 316.
Hadži Hajdar, vakif u G. Tuzli 206, 236.
Hadži Hamza, timarlija 44.
Hadži Hasan, p. čifluka 266, 290.
Hadži Hasan (vakif), osnivač mahale i
džamije u D. Tuzli 181, 203, 205, 236,
237; p. čifluka 260.
Hadži Husein, osnivač mahale i džamije
u G. Tuzli 201, 202, 203, 206, 236.
Hadži Ibrahim, sin Abdullaha 247.
Hadži Ibrahim, vakif u G. Tuzli 236.
Hadži Iskender, osnivač mahale i džami-
je u G. Tuzli 153, 194, 195, 196, 199,
204, 212, 213, 214, 254, 255, 262, 263,
266, 269.
Hadži Mehmed, vakif u G. Tuzli 236; p.
čifluka 301.

Hadži Mahmud, vakif u D. Tuzli 237.
Hadži Mehmed, vakif u Zvorniku 147,
149.
Hadži Mustafa-beg, zvornički sandžak-
beg 61.
Hadži Nuh, sin Jusufa, p. vinograda 268.
Hadži Oruč, p. vinograda 282.
Hadži Oksünür-beg, zvornički sandžak-
beg 61.
Hadži Pir-Alija, p. čifluka 305.
Hadži Selman 151.
Hadži Sinan, vakif u Zvorniku 147.
Hadži Velija, imam 154.
Hajdar-beg, carski kapidžibaša 61.
Hajrudin, emin solane i osnivač mahale
u G. Tuzli 194, 195, 203, 204, 205, 254,
257, 258, 267, 268, 271, 295.
Halap, čelnik 22.
Hammer J. 40, 61.
Hamza Bali, začelnik Hamzevija 155.
Hamza-dede, derviš, osnivač tekije u
Orlovićima 151, 152, 153, 155.
Hamza, nedžar 267.
Hamza, tabak 267.
Hamza, sin Đure, 303.
Hamza, sin Mehmeda, mujezin 150.
Hamza, sin Milutina 125.
Hamza, sarač 267.
Hamzevije 151, 155, 162.
Handžić Adem 5, 6, 11, 26, 32, 33, 39,
40, 47, 48, 50, 55, 58, 72, 73, 75, 84, 86,
89, 90, 91, 108, 133, 138, 143, 144, 145,
148, 149, 152, 155, 160, 177, 197, 222,
232, 235, 247, 327, 333.
Handžić Mehmed 116, 161.
Hanefije 117.
Hasan, došlac 293.
Hasan, džindija 76.
Hasan, gračanički kadija 57.
Hasan-aga, p. baštine 280.
Hasan-halifa, imam 156, 161; p. baštine
283.
Hasan-halifa, mujezin 156.
Hasan-hodža, hatib 158.
Hasan-hodža, p. vinograda 269.
Hasan, nazir 228.
Hasan, spahija 267.
Hasan, sin Abdiye, p. vinograda 279.
Hasan, sin Abdullaha, katib 227.
Hasan, sin Abdullaha, primiður 129.
Hasan, sin Alije, osnivač mahale u G.
Tuzli 194, 197, 198, 201, 202, 203, 204,
215.
Hasan, sin Alije, p. baštine (Šljivica) 309.
Hasan, sin Alije, primiður 259.
Hasan, sin Baliye, p. zemina 304.
Hasan, sin Ivana, p. baštine 263.
Hasan, sin Jusufa, nazir carskih muka-
ta 9.
Hasan, sin Marka, p. baštine 257.
Hasan, sin Mihaila, p. baštine 291.
Hasan, sin popa, primiður 129.
Hasan, sin Radina, p. baštine 264.

Hasan, sin Slavkića, zakupnik prihoda u rudnicima Hranče, Bohorine i Krupnja 126, 246.
 Hasan, sin Sulejmana, p. čifluka 307.
 Hasan-beg, vakif u Zvorniku 149.
 Hasan-čelebija, sin Šahbega 311, 312, 313, 318.
 Hasan, spahija, timarnik 321; p. baštine 289.
 Hasan vojvoda, p. čifluka 290.
Hehns V. 16.
 Herak Strahinja, p. baštine 112.
 Hercegović Vlatko 35, 36.
 Herceg Stjepan 33, 34, 82, 123.
 Hevâjî, v. Uskufija Bošnjak.
 Hišam, sin Sulejmana, naib vučitrnskog kadije 8.
 Hizir-beg, požeški sandžak-beg 60.
 Hizir-beg, zvornički sandžak-beg 63, 64.
 Hizir, katib 230.
 Hizir, sin Abdullaha, p. vinograda 313.
 Hizir, sin Nikole, rajetin 213, 255.
 Hizir, sin Radivoja, p. baštine 260.
 Hizir, sin Vladisava, p. baštine 315.
Hodžić Šaban 24, 235, 237.
Hoffer A. 24.
Honijat 116.
Horvat Karlo 74, 92, 114.
 Hoškadem, sin Abdullaha, primićur 129.
Hrabak Bogomil 327, 333.
 Hranisav, sin Vuka, primićur 112.
 Hrvati 20, 29, 36, 40, 46.
 Hrvoje, vojvoda bosanski 22, 27.
 Hurem, džindija 76.
 Hurem-halifa, imam 156.
 Hurem, sin Abdullaha 304.
 Hurem, spahija, p. baštine 313.
 Hurem, vojvoda, p. vinograda 286.
 Husein-beg, osnivač mahale u Zvorniku 149.
 Husein, čauš 186, 236, 281.
 Husein, došlac 298, 303.
 Husein, džindija 301.
 Husein Evrenos, osnivač mahale u Zvorniku 147.
 Husein, sin Abdije, p. vinograda 279.
 Husein, sin Abdullaha, p. baštine 270, 287, 300.
 Husein, sin Abdullaha, p. zemina 301.
 Husein, sin Baliže, p. čifluka 290.
 Husein, sin Bogdana, p. baštine 300.
 Husein, sin Emiršaha, p. vinograda 282.
 Husein, sin Hamze, p. vinograda 308, 309.
 Husein, sin Ilijasa, osnivač mahale u Zvorniku 147.
 Husein, sin Kasima, imam 153.
 Husein, sin Matije, zakupnik prihoda u nahijama Bohorini i Rađevini 126; p. baštine (Hudinići) 269.
 Husein, sin Mehmeda, unuk Turali-bega 282.

Husein, sin Milutina, katib 230.
 Husein, sin Pavla 213, 255.
 Husein, sin Radice, zakupnik prihoda srebreničkih rudnika 126.
 Husein, sin Tomaša 308.
 Husein, sin Vukana 292.
 Husein, sin Vukasa, p. vinograda 269.
 Husein-šah, zvornički sandžak-beg 64.
 Husrev, džindija 279, 280.
 Husrev-halifa, imam 156.
 Husrev, sin Abdulaha, šafar i zakupnik 56, 181.
 Husrev, sin Mustafe, džindija 281.

Ibrahim, hajat 268.
 Ibrahim-halifa, hatib 154, 280; imam 156.
 Ibrahim, mimar 40.
 Ibrahim, zakupnik 227.
 Ibrahim, tabak 267.
 Ibrahim-paša, veliki vezir 107.
 Ibrahim, sin Abdullaha, p. baštine 270.
 Ibrahim, sin Đure 304.
 Ibrahim, sin Ejne-bega, p. čifluka 295.
 Ibrahim, sin Mehmed-bega 281.
 Ibrahim, sin Murada, p. baštine 308.
 Ilijas, sin Radašina 125.
 Ibrahim, sin Tomaša 308.
 Ibrahim, sin Vukana 292.
 Ibrahim Šahidi (Mugla) 162.
 Ilijas, kasap 295.
 Iliri 15.
 Imran, sin Vuksana, zakupnik skele Ljubovije (na Drini) 126.
Inaldžik Halil 121.
 Isa, džindija, p. zemina 283.
 Isa, emin tuzlanskih mukata 177.
 Isa-beg, emin tuzlanske mukate 184.
 Isa-beg, osnivač mahale u D. Tuzli 173, 215.
 Isa-beg Ishaković 32, 33, 36, 123, 203.
 Isa, timarnik 320.
 Ishak-beg, utemeljitelj muallimhane u G. Tuzli 236.
 Iskender-beg, zvornički sandžak-beg 60, 64.
 Iskender-beg, zaim 124.
 Iskender, sin Jusufa, tabak 258.
 Iskender, sin Matije 213, 284.
 Iskender, sin Mehmeda, p. baštine 279.
 Iskender, sin Prijašina, p. baštine 256.
 Ismail-efendija, vakif u D. Tuzli 187.
 Ismailije (Halisije), 116, 177.
 Ismail, p. baštine 280.
 Ismail, vojvoda 36.
Isthuanfius N. 37, 47, 48.
 Ivan Bogovac 316.
 Ivan, brat kneza 216.
 Ivan, čurčija 239, 262.
 Ivan, došlac 217.
 Ivan, p. baštine 268.
 Ivan, sin Pavla, p. baštine 257.

- Ivan Gazo 22.
 Ivan Zapoljski 121.
 Ivaniš, knez, p. čifluka 311, 318.
 Ivez, popisivač bosanskog sandžaka 107.
 Ivić Vukić, p. baštine 266.
- Jahja-paša, otac smederevskog sandžak-bega Bali-bega 62.
 Jahjapašić Bali-beg, smederevski sandžak-beg 62.
 Jahjapašić Mehmed-beg, smederevski sandžak-beg 115, 173.
 Jahja, sin Stjepana, zakupnik poreza u Srebrenici 126.
 Jakov, teklić 216.
 Jakov, sin Matijaša, p. baštine 292.
 Jakšići 139.
 Jakub-beg, džindija 76.
 Jakubović Jusuf, naziv ulice u Tuzli 179.
Jakut al Hamawi 116.
 Janošić, prezime (Šljivica) 308.
 Jelena, majka Tvrtka I Kotromanića 22.
Jelenić J. 85, 86, 157, 199, 200.
Jenkins R. J. 17.
Jeremić Risto 12, 78, 79, 93, 109.
 Jerima, žena Jakova, udovica 217.
Jireček K. 17, 18, 20, 21, 26, 28, 29, 30, 43, 80, 95, 114, 117, 223, 339.
 Jole, dunder 241.
 Jole, hafaf 241.
 Jovaniš, knez 39.
Jovanović B. 222, 227, 232, 235.
 Jovaš, timarnik 210.
 Jovaš Karadža, timarnik 37, 210.
 Jurišević Mustafa-paša, bosanski sandžak-beg 118, 120.
 Jusuf, čehaja, naziv mahale u D. Tuzli 281.
 Jusuf, džindija 262.
 Jusuf, hajat 267.
 Jusuf-halifa, imam 156, 281.
 Jusuf, sarač 268.
 Jusuf, tabak 267.
 Jusuf, sin Abdullaha, p. baštine 256.
 Jusuf, sin Abdullaha, primičur 127, 129.
 Jusuf, sin Alije, p. čifluka 265.
 Jusuf, sin Brajana, novi musliman 125.
 Jusuf, sin Hadži Iskendera, p. čifluka 195, 255, 263.
 Jusuf, sin Hamze 278.
 Jusuf, sin Ivka, zlatar 213, 241.
 Jusuf, sin Milutina 299.
 Jusuf, sin Pavla, rajetin 262.
 Jusuf, sin Pervana, p. baštine 301.
 Jusuf, sin Vukića, p. baštine 278.
 Jusuf, sin Vukoja 292.
 Jusuf Sarajlija 212.
- Kadić Enveri 261.
Kaimija Hasan, pjesnik 162.
 Kalikst III, papa 82, 93.
- Kalisije, Halisije (Ismailije) 116, 117.
 Kanić, prezime (Dobrnja) 297.
Kanitz F. 24, 74, 198.
Kapidžić Hamdija 174.
 Kapistranski Ivan 82, 94.
 Karagöz, s. Ilijasa, osnivač mahale u Zvorniku 147.
 Karagöz, seroda 306.
Karamehmedović Muhamed 239.
 Karáscony János 116.
 Kara Osman-šah, bosanski sandžak-beg 63.
 Kasim, bratić Trnića 125.
 Kasim, janjičar 293.
 Kasim, sin Brajana, 125.
 Kelti 16, 19.
 Kemal, sin Bartola 213.
Kemura Sejjuddin 156.
 Kepedži Kamil, fond u Arhivu predsjedništva vlade (Istanbul) 11.
Kinam Jovan, pisac 20, 116.
 Kiš, mađarski velikaš 18.
Klaić Vjekoslav 21, 22, 36, 40, 46, 47, 48.
Klemenc Josip 17.
 Knez Mate, timarnik 83.
 Kojanovići 100.
 Kojasići 139.
 Komir, timarnik 83.
 Konstanca, kći Mihaila Morozinija 95.
 Konstantin I 17.
Konstantin Filozof 101.
 Konjevići 100.
 Korča, sin Marka, knez 262, 264, 270, 272, 273.
Korkut Derviš 115, 162.
 Korvin Matija, ugarski kralj 29.
 Kösündže Osman-beg, osnivač mahale i džamije u D. Tuzli 188, 237.
Kostić P. 114.
 Koštrić, prezime (D. Tuzla) 217.
 Kovač, sin Branka 97.
Kovačević-Kojić Desanka 12, 25, 81, 87, 239.
 Kovačevići, vlasteoska porodica, 24, 33.
 Kotromanić Matija, sin Radivoja, kralj 38.
 Kotromanić Radivoj 38.
 Kotromanić Stjepan, ban, 20, 21, 22, 23, 25, 43, 95.
 Kotromanić Tvrtko I, 21, 22, 24.
Kreševljaković Hamdija 12, 20, 37, 40, 48, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 73, 75, 117, 165, 174, 180, 181, 183, 184, 205, 208, 237, 238, 243, 246, 282.
 Krist Spasitelj 122.
Kulišer J. 334.
 Kulin, ban 20, 25.
Kulišić Š. 117.
 Kunosić Ibro, naziv ulice u Tuzli 179.
 Kurd, hamamdžija 281.
 Kurd-aga, mir-alaj 288, 301.
 Kurd, sin Ivka 213.

- Kurd, sin Mahmuda, p. vinograda 307.
 Kurd Sufi, utemeljitelj mesdžida 183.
Kuripešić Benedikt 120, 122, 336.
- Ladislav IV, ugarski kralj 21, 95.
Laszowski E. 122.
 Lazarević Stevan, despot 27, 43, 101.
 Lešić, prezime (Destin Dol) 308.
Lomeyko Sergije 330.
 Lučić, prezime (Miletići) 315.
 Luka, sin Miloša, primičur 57.
 Lukić, prezime (D. Lipnica) 283.
 Lutfullah, gračanički kadija 57.
 Lutfullah-efendiija, p. čifluka 260.
 Ljudevit, kralj 22.
- Mađar (Ungurus) Alija, mustahfiz 123.
 Mađar Dragan, mustahfiz 123.
 Mađar Karadža, mustahfiz 123.
 Mađari 18, 19, 21, 22, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 70, 80, 89, 108, 123, 168, 249.
 Mahmud, čauš 295.
 Mahmud, janjičar, p. čifluka 298.
 Mahmud, katib 55.
 Mahmud, sin Alije, imam 153.
 Mahmud, sin Bogiše, 299.
 Mahmud, sin Grgura 278.
 Mahmud, sin Jusufa 305.
 Mahmud, sin Radice, p. baštine 290.
 Mahmud, sin Radina 254.
 Mahmud, vojvoda, p. čifluka 255.
 Malkoč džindija, osnivač mahale u D. Tuzli 75, 156, 185, 186.
 Malkoč, timarnik 321.
Mandić Dominik 11, 118, 122, 190, 297, 300, 302, 303, 310, 313.
 Marčenko, sin Milašina, teklić 217.
 Marinković, prezime (D. Lipnica) 284.
 Marko, hajat 241.
 Marko, pop 103.
 Marko, sin Stjepana, knez 272, 273.
 Marko, sin Vučihne, p. baštine 257.
 Martin, knez, timarnik 273.
 Martin, terzija 239.
 Martin, zakupnik 227.
 Martin, sin Mihaila, primičur 287.
 Martin, sin Milivoja 278.
 Martin, sin Radočića 247.
Matasović J. 92.
 Matej Ninoslav, ban 21.
 Matić, prezime (Čikan Dobrinje) 296.
 Matija Korvin, ugarski kralj 34, 35, 36, 38, 39, 41, 44, 89, 96, 168.
 Matija, sin Radina 212, 213, 254.
 Matija, sin Radivoja, kralj 38.
 Matijaš, knez 286.
Matković P. 120.
 Mato, hajat 241.
 Matusnaj Tomo, zapovjednik Srebrenika 47.
- Mazalić Đoko* 12, 20, 24, 28, 37, 47, 89, 93.
 Medunić, prezime (Brezovik) 286.
 Mehdiija, sin Jusufa, čizmedžija 258.
 Mehmed I, sultan 30, 31, 32, 33, 35, 38, 118, 120, 123, 143, 144, 148, 149.
 Mehmed, džindija 279, 280.
 Mehmed, nazir 296.
 Mehmed, silahdar 37.
 Mehmed, sremski miralaj, p. čifluka 263.
 Mehmed, zaim 295.
 Mehmed-aga, osnivač mahale i džamije u D. Tuzli 175, 182, 186, 236.
 Mehmed-aga, p. čifluka 264, 305, 306.
 Mehmed-aga, zaim 283.
 Mehmed-beg, sin Turali-bega 184, 204, 205, 263, 282.
 Mehmed-beg (Mehmed-han), zvornički sandžak-beg 60, 63, 68, 205.
 Mehmed-čelebija, osnivač mahale u Zvorniku 149.
 Mehmed-čelebija, sin Murata spahije 264.
 Mehmed-efendiija, hatib 156.
 Mehmed-halifa, hatib 161.
 Mehmed-halifa, mujezin 161.
 Mehmed-hodža, imam 158.
 Mehmed, timarnik 311, 313, 319.
 Mehmed, sin Abdullaha, spahija 307.
 Mehmed, sin Ahmeda, katib 227.
 Mehmed, sin Alije, p. zemina 283.
 Mehmed, sin Atmadže, primičur 213.
 Mehmed, sin Bajezida, šafar 230.
 Mehmed, sin Hamze, p. vinograda 308.
 Mehmed, sin Hamze 278.
 Mehmed, sin Hasana, zakupnik mačvan-ske mukate 247.
 Mehmed, sin Ilijasa, lagator 318.
 Mehmed, sin Jusufa 305.
 Mehmed, sin Jusufa, p. baštine 283.
 Mehmed, sin Karađoza, p. baštine 257.
 Mehmed, sin Kemala, kadija (mufettiš) 9.
 Mehmed, sin Kurda, p. baštine 287.
 Mehmed, sin Milutina 299.
 Mehmed, sin Mustafe, p. zemina 301.
 Mehmed, sin Radina 212.
 Mehmed, sin Radosava 308.
 Mehmed, sin Timura, p. čifluka 265.
 Mehmedi, došlac 293.
 Mehmedi, sin Atmadže 214.
 Memi-beg, zvornički sandžak-beg 64.
 Memija, sin Milutina 299.
 Memija, čehaja 205.
 Memija, sin Abdullaha, p. zemina 264.
 Memija, sin Alije, nedžar 267.
 Memija, sin Boženka, p. baštine 293.
 Memija, sin Milutina, p. baštine 291, 316.
 Memišah, p. vinograda 280.
 Memija, došlac 293.
 Memija, sin Pavla, p. baštine 308.

- Mesih, džindija, p. čifluka 304.
 Mevlana Abdi, imam i hatib 150.
 Mevlana Abdulvehhab, imam 155.
 Mevlana Bali, beogradski kadija 227.
 Mevlana Bali, hatib 153.
 Mevlana Bedruddin, hatib 143.
 Mevlana Hajruddin, hatib i imam 150.
 Mevlana Muslihuddin, kadija Beograda 56.
 Mevlana Sule, zbornički kadija 55.
 Mevlana Velija, kadija Krupnja 55, 56.
 Mevlana Semsuddin, hatib 150.
 Mihailović Konstantin, janjičar 30, 130.
 Mihalogullar, plemićka porodica 35.
 Mihal-oğlu Ali-beg, smederevski sandžak-beg (akindžija) 29, 30, 31, 32, 35, 168.
 Mihal-oğlu Mehmed-beg 35.
 Mihal-oğlu Skender-beg 35.
 Mihajlo, sin Vukasa 269.
 Mihailo Solunski 116.
 Mijatović M. 43.
 Mijoković, prezime (Poljice) 293.
 Mikloš, knez 287.
 Mikloš, sin Lukača, p. zemina 267.
 Mikloš, sin Vukca, knez 318.
 Miklošić Fr. 250.
 Milešić, prezime (D. Tuzla) 217, 293.
 Mileta, sin Cvijašina 269.
 Milica, udovica Širmerda 129.
 Milići, prezime (G. Lipnica) 284, 294.
 Miličević Đ. 74.
 Milković, prezime (D. Breške) 303.
 Milonić, prezime (Čikan Dobrinje) 296.
 Milosav, sin Vukašina 97.
 Miloš, sin Vučihne, primičur 57.
 Milović, prezime (Pločnik) 280.
 Milutin, sin Mihovila, p. baštine 291.
 Minnet-oğlu Mehmed-beg, bosanski sandžak-beg 35.
 Mirkša, timarnik 37, 210.
 Mirkša, sin popa Vlaha 98.
 Mlečani 34, 95, 244, 246.
 Mladen, ban 95.
 Morović Ivan, mačvanski ban 22.
 Mošin V. 18.
 Mrganovići 100.
 Mrgojević, prezime (D. Tuzla) 217.
 Muallim Cevdet, arhivsko-rukopisni fond (Ist. Belediye kütüphanesi) 10, 32, 33, 40, 55, 61, 93, 124.
 Muftić Teufik 116.
 Mujezinović Mehmed 152.
 Mumin, nazir 227.
 Mumin, sin Hamze, p. baštine 285.
 Munir, mujezin 267.
 Murat II, sultan 35.
 Murat, iz Zvornika 212.
 Murat-beg, zbornički sandžak-beg 60, 62.
 Murat, sin Ibrahima, hafaf 213.
 Murat, sin Ibrahima, p. vinograda 308, 309.
 Murat, sin Jusufa 278.
 Murad, sin Kemala, p. vinograda 307.
 Murad, sin Uzejra, p. baštine 290.
 Murat vojvoda, p. baštine 264.
 Murat, spahija, p. čifluka 305.
 Mursel reis, zakupnik prihoda od soli 224.
 Mursel, sin Timurtaša, zakupnik slanih izvora u D. Tuzli 55.
 Musa, zbornički kapetan 224.
 Musa, sin Ismaila, kovač 256.
 Mustafa-beg, bosanski sandžak-beg 47; p. čifluka 281.
 Mustafa-beg, hercegovački sandžak-beg 40.
 Mustafa-beg, nikopoljski sandžak-beg 61.
 Mustafa-beg, sandžak-beg, osnivač mahale i mesdžida u G. Tuzli 202, 203, 204, 206, 236.
 Mustafa-beg, zaim, p. čifluka 270.
 Mustafa-beg, zbornički sandžak-beg 61, 64, 154, 205.
 Mustafa, čauš 306; p. čifluka 313.
 Mustafa, čizmedžija 268.
 Mustafa, džindija, osnivač mahale u D. Tuzli 180, 185, 186, 281.
 Mustafa-halifa 156.
 Mustafa-halifa, imam 158.
 Mustafa-halifa, mujezin 156.
 Mustafa iz Srebrenice 212.
 Mustafa, janjičar 285.
 Mustafa, kalajdzija, p. vinograda 269.
 Mustafa, katib 227.
 Mustafa Mitrić, p. baštine 264.
 Mustafa, mujezin 153, 268.
 Mustafa-paša, budimski begler-beg 74.
 Mustafa, sarač, p. čifluka 292.
 Mustafa, sin Abdije, p. vinograda 279.
 Mustafa, sin Cvijašina 269.
 Mustafa, sin Dursuna, p. čifluka 296.
 Mustafa, sin Hizira, p. baštine 269.
 Mustafa, sin Iskendera, zaim 225, 229.
 Mustafa, sin Iskendera, zakupnik rudnika u Smederevskom sandžaku 56.
 Mustafa, sin Kasima, primičur 299.
 Mustafa, sin Mehmeda, p. čifluka 290.
 Mustafa, sin Radina 212, 254.
 Mustafa, spahija, p. baštine 269, 270.
 Mustafa, vojvoda 299, 301.
 Mustedam, katib 268.
 Mustedam-beg, p. baštine 267.
 Mužibradići, rodovsko ime 100.
 Nametak Alija 162.
 Nametak Fehim 162.
 Nedić Fra M. 199.
 Nesuh, došlac 293.
 Nesuh, džindija, p. čifluka 264.
 Nesuh, gradski čehaja 143.
 Nesuh-halifa, mujezin 156.

Nesuh hodža, p. baštine 281; p. čifluka 298.
 Nesuh, maser u banji (D. Tuzla) 306.
 Nesuh, muhzir 267.
 Nesuh, sin Abdullaha, došlac, p. baštine 304.
 Nesuh, sin Abdullaha, p. čifluka 255, 266; p. zemina 284.
 Nesuh, sin Ismaila, p. vinograda 284.
 Nesuh, sin Oruča, katib 227.
 Nesuh, sin Ranka, zakupnik voskarnice u Zvorniku 126.
 Nesuh, sin Vukosava, p. vinograda 310.
Nešri Mehmed, turski kroničar 11, 28, 29, 30, 90, 166, 198.
 Niko, kovač 241.
 Nikola Iločki, formalni kralj Bosne 38.
 Nikola, knez, p. baštine 264.
 Nikola, pop 216.
 Nikola, sin Luke 229.
 Nikola, sin Radice 213, 255.
 Nikola, sin Šajka 98.
 Nikola, sin Vukca 217.
 Nikola, sin Zavora 98.
 Nikša, čurčija 241.
 Ninoslav, ban 25.
 Novak G. 17.
 Novaković Relja 18, 19.
 Novaković St. 74, 87.
 Nuh, timarnik 272, 320.
 Nura, kći Iskendera (legator), naziv mahale u Zvorniku 147.

Okić Tajib 57, 82, 83, 115, 123, 155.
Olesnicki A. 29.
 Olivir, sin popa Vlaha 58.
 Olovčić, biskup 157.
 Omer, nazir carskih mukata 56.
 Omer, samardžija 271.
 Omer, zaim, nazir mukata 225, 229, 230.
 Omer-halifa, mujezin 156.
 Oprašić Radivoj, timarnik 124, 125.
 Osman, čehaja, osnivač mahale i džamije u D. Tuzli 180, 184, 237.
 Osman, čehaja, p. čifluka 294.
 Osman, emin, p. zemina 288, 314.
 Osman, gulam spahije Piriye 296.
 Osman, katib 230.
 Osman-aga, p. zemina 287.
 Osman-efendija, hatib 156.
 Osman, sin Mehmeda, p. baštine 283.
 Osman, sin Memije, p. baštine 293.
 Osman, spahija, p. zemina 309.
 Osmanlije 116, 117.
 Osman i Omer, sinovi Mehmeda, p. čifluka 270.
 Osman, tašdžija, osnivač mahale u Gračanici 158.

Pasko, sin Turine 229.
Patsch Carl 16.
 Pavac, sin Ante, knez, timarnik 273.

Pavičić S. 92, 141.
 Pavle, knez 286.
 Pavle, smederevski mitropolit 114, 115.
 Pavle, sin Luke 267.
 Pavle, sin Milaka, p. baštine 292.
 Pavle, sin Petra, knez, timarnik 311, 312, 313, 314, 317, 318, 319, 320.
 Pavle Vukić, p. baštine 268.
 Pavlovići, vlasteoska porodica 24, 33, 81.
Pejanović Đ. 17.
 Pejić, prezime (Solina) 261.
 Pervan, došlac 303.
 Pervane, džindija, p. zemina 263.
 Pervane, katib, p. čifluka 302.
 Pervane, sin Matijaša 308.
 Pervane, sin Radka, p. baštine 286.
 Petar, knez, p. baštine 310, 317; p. čifluka 297, 318, 320.
 Petar, sin Vukasa 269.
 Petrosalići, rodovsko ime 139.
 Pir Ali, imam 143.
 Piri-halifa, mujezin 161.
 Piriya, džindija 265, 268.
 Piriya, samardžija 185, 237.
 Piriya, sin Atmadže 214.
 Piriya, spahija, p. baštine 285; p. zemina 296.
 Piriya, subaša, p. baštine 263.
Pizanski Bartol 85, 86, 89, 91.
Pop Dukljanin 18.
 Pop, sin Radovana 110.
Porfirogenit K. bizantijski car i pisac 11, 17, 18, 19.
 Poznojevići 139.
 Pračići, prezime (Hudeč) 313.
Pray G. 37, 47, 48.
 Prečići, prezime (D. Jošanica) 289.
 Pretražan Rustem, spahija 123.
 Pribilovići, rodovsko ime 137.
 Pribin, sin Radovana, knez 112.
Puš J. 15.

Radačić, prezime (Poljice) 293.
 Radak, vojvoda 33.
 Radenovići, vlasteoska porodica 23.
 Radica, pop 112.
 Radica, primičur 305.
 Radica, terzija 239.
 Radica, sin popa 100.
 Radica, sin Vladoja, p. baštine 112.
Radić P. 64.
 Radić, prezime (D. Lipnica) 283, 288.
 Radičić, prezime (Pločnik) 280.
 Radin, knez, p. čifluka 273.
 Radinović Iskender, timarnik 123.
 Radivoj, pop 102, 103.
 Radivoj, timarnik 125.
 Radočići, prezime (D. Tuzla) 217, 290.
 Radolja, s. Ivka 97.
Radonić J. 24, 28, 29, 30, 43, 95, 117, 118.
 Radosalić Jusuf, timarnik 123.

Radosav, sin Petrića, zakupnik rudnika
 Hranče i Bohorine 246.
 Radovan, kovač 241.
 Ramadan, ćurčija 268.
 Ramadan, sin Bogiše 299.
 Raško, sin kneza 97.
 Redžep, kasap, osnivač mahale u Zvorniku 147.
 Redžep-aga, vakif u G. Tuzli 206, 236.
 Refki Mustafa, vakif u Gračanici 159.
 Repušević Ismail, timarnik 123.
 Rimljani 15, 16, 17, 19.
Rizaj Skender 32.
 Rizvan-halifa 156.
 Rizvan, sin Abdullaha, p. vinograda 309.
 Rudinjani, v. vlasi Rudinjani 99.
Ruvarac II. 111, 114.
 Ružić Mahmud, timarnik 123.
 Sabančić Matija, tursko-bosanski kralj 38.
 Sagračkija Murga, osnivač mahale u D. Tuzli 180, 182, 183.
 Salatović, prezime (D. Breške) 303.
 Salih, džindija 76.
 Salih, sin Baliže, p. čifluka 315.
 Sami šemsudin 75.
 Sasi 80, 123, 139.
 Sefer-aga, p. baštine 280, 284.
 Sefer-beg, jamac Alije amaldara 229.
 Sefer, čauš, p. čifluka 308.
 Sefer, sin Alije, p. zemina 301.
 Sefer, sin Huseina, p. čifluka 299.
 Sefer, sin Jusufa, p. baštine 284.
 Sefer Bornić, zakupnik poreza u Srebrenici 126.
 Sejdi, tabak 267.
 Selim I, sultan 46, 63.
 Sibislav, usorski knez 20, 21.
 Sigismund, ugarski kralj 22, 27, 28.
Sikirić Sačir 116.
 Silađi Mihajlo 29.
 Sinan, emin 40.
 Sinan, nazir bosanskih mukata 225, 229.
 Sinan-beg, ozijski sandžak-beg 66.
 Sinan-beg, požeški sandžak-beg 60.
 Sinan-beg, vakif u Zvorniku 147, 148.
 Sinan-beg, zvornički sandžak-beg 61, 63, 64.
Skarić Vladislav 19, 23, 24, 52, 79, 80, 94, 115, 117, 118, 120, 247, 249, 250.
 Skender, vakif u Srebrenici 152.
 Skender-paša, bosanski sandžak-beg 63.
 Skenderpašić Mustafa-beg 63.
Skok P. 249.
 Skugrići, rodovsko ime 139.
 Slavić, prezime (D. Breške) 303.
Sljepčević D. 93.
Spaho Fehim 80.
 Soić (Suichius) Petar, knez 200, 207.
 Sokolović Makarije 114.
 Sokolović Mehmed-paša 155.

Sokolović Osman 162.
Solovjev A. 117.
 Srbi 17, 21, 28, 43, 80, 117.
 Staničići (Staničić Tvrtko), gospodari grada Perina 23, 24, 73.
 Stefan Dragutin, kralj 84, 85, 93, 94, 95.
 Stefan Dušan, car 121.
 Stefan, ban 95.
 Stepan, sin popa 100.
 Stipići, prezime (Solina) 261, 264, 308.
 Stipići, prezime (Hudeč) 289, 313.
 Stjepan, ban, nasljednik Kulina 20.
 Stjepan, timarnik 39.
 Stjepan Tomaš, bosanski kralj 82.
 Stjepan, sin Petra 217.
Stojanović Lj. 21, 33, 111, 113, 120, 123.
 Stranović, prezime (G. Lipnica) 284.
Strabon, pisac 16.
Sudić Franjo Varadinac 172.
 Sulejman, katib 40.
 Sulejman-halifa, imam 161.
 Sulejman, sin Abdullaha, primicur 129.
 Sulejman Zakonodavac, sultan 60, 62, 66, 80, 107, 149, 228.
 Sv. Luka Evangelista 89.

Šaban, džindija 76.
 Šaban, pisar gradske vage 307.
 Šaban, sin Mehmeda 289.
 Šaban, sin Memije, p. vinograda 271.
 Šaban-beg, zvornički sandžak-beg 64.
 Šah-beg, p. čifluka 311, 312, 313, 318.
Sabanović Hazim 12, 29, 34, 36, 39, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 59, 62, 63, 123, 144, 150, 160, 162, 171, 190.
 Šahman-halifa, muzejin 156.
 Šihabudin, sin Bartola 213.
 Šimun Erdedi, zagrebački biskup 121, 122.
 Širmerd, sin Bridka, (Skugrići) 125.
 Širmerd, timarnik 37, 83.
 Širmerd, sin Cvjetka 292.
 Širmerd, sin Ivana (Vrapče) 288.
Šišić F. 18, 20, 22.
 Šubić, vlasteosko prezime 264.
 Šubić Mladen II 95.
Sufflay M. 34, 35, 36, 38, 39, 40, 48.

Teodosije, smederevski episkop 114.
 Teofan, zvornički episkop 114, 115.
Thallóczy 16, 21, 22, 24, 26, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 48, 74.
 Tibelić Ahmed-beg, vakif u D. Tuzli 237.
 Tica Marija, p. zemina 305.
 Timur, džindija 265, 268.
 Timur, sin Bogiše, p. baštine 299.
 Timurhan, tabak 267.
 Timurtaš, p. timara 44.
 Todor, primicur 265.
 Toma, sin Ivana 217.
Tomaschek W. 16, 17.

- Tomašević Stjepan, bosanski kralj 22, 29, 30, 31, 33, 35, 167.
Tomaš, sin Ostoje, bosanski kralj 22, 28.
Trajan, rimski car 17.
Traljić Seid 247.
Trifković Dragiša 176.
Truhelka Ćiro 16, 36, 85, 120, 222, 232.
Turali-beg, vakif u Tuzli 12, 56, 61, 157, 165, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 204, 205, 236, 237, 263, 282.
Turalija, sin Mehmeda, rajetin 258.
Turci 12, 15, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 59, 61, 66, 70, 71, 72, 73, 79, 80, 81, 84, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 103, 106, 108, 113, 115, 118, 120, 121, 122, 123, 124, 132, 143, 144, 149, 156, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 178, 189, 190, 192, 198, 200, 207, 208, 209, 223, 226, 227, 229, 238, 239, 240, 241, 246, 249, 250, 251, 256, 260, 269, 298, 302, 303, 314, 328, 329, 330, 333, 336, 340, 341, 342.
Turhan, timarnik 37.
Turhan, sin Ejne-bega, p. zemina 266.
Turhan, sin Hizira, timarnik 313.
Turhan, sin Mustafe, p. vinograda 271.
Turhan, sarač, naziv mahale u Gračani-
ci 158.
Tvrtko II, kralj 28.
Ugrin, katolički nadbiskup 21.
Ungurus Mahmud, timarnik 33.
Uroš II Milutin, kralj 95.
Uskufija Bošnjak-Hevāji (Mustafa, sin
Alijin) 115, 161, 162.
Vaiz-efendija, p. baštine 285; p. zemina
316.
Vasić Milan 53, 70, 79, 105, 118, 286.
Vasilije (Bazilije), episkop 95.
Vefik-paša M. 67.
Vego Marko 24, 85.
Veli-halifa, naib donjotuzlanskog kadije
56, 57.
Veli-hodža, p. čifluka 267.
Velija, kapidžija zvorničkog grada 200.
Velija, sin Jusufa, kovač 258.
Velija, sin Milutina (Pasci) 316.
Velija, sin Tomaša (Pasci) 316.
Vilak, pop 98, 99.
Vilović, prezime (Poljice) 293 (Vilović
Anto i Pavinko).
Vladić, prezime (Pločnik) 280, 290.
Vladislav, ugarski kralj 21, 47.
Vladislav, sin hercega Stjepana 33, 34.
Vladislav, sin Stefana Dragutina 95.
Vlah, pop 98, 99.
Vlahović Ali-beg, sin kneza Ivana 123.
Vlahović Ismail, sin kneza Ivana 123.
Vlasi Banjani 98, 99, 109.
Vlasi Rudinjani 98, 109.
Vlatko, sin hercega Stjepana 34.
Vojin, sin Vukoja, primićur 288.
Vojin, sin Vukosava, p. baštine 267.
Vojko, vojvoda iz Usore 22.
Vojinić, prezime (D. Lipnica) 283.
Vojsalić Matija, tursko-bosanski kralj
38, 39, 41.
Vučehna Stanar, knez 97.
Vučetić Đuro, Dubrovčanin 333.
Vučići, prezime (Solina) 261, 281.
Vujičići, prezime (D. Lipnica) 283.
Vujo, sin kneza Pavla, knez 318, 319,
320, 321.
Vuk (Stefanović Karadžić) 18, 110, 224.
Vuk, timarnik 37, 210.
Vukanović T. 12, 28, 43, 87.
Vukčić Hrvoje, veliki vojvoda 22.
Vukić, prezime (Solina) 261, 296.
Vukas, sin Radaka (Hudinići) 269.
Vukašin, sin Đurice, knez 97.
Vukčić, prezime (G. Jošanica) 289.
Vukoj, sin Stanimira, knez 97.
Vukojevići, selo 284.
Vusleti, pjes. pseudonim (Užičanin) 261.
Wadding Luca 11, 172, 190.
Zapolja Ivan, ban 35.
Zlatonosovići, vlasteoska porodica, 23,
24, 28 (vojvoda Vukmir Zlatonos-
vić).
Zlatović S. 199.
Zulfikar, čauš, p. čifluka 267.
Zulfikar, katib, p. čifluka, 289.
Židovi 229.
Živanović Đ. 30, 120.
Živinčić Radivoje, vlastelin 23.

REGISTAR GEOGRAFSKIH NAZIVA

- Ačač hisar, tvrđava (v. Drveni grad i v. Tuzla) 30, 31, 166, 168, 232.
- Ačač Tuzla, solana (v. Drvena solana i v. Tuzla) 32, 37, 166, 168.
- Albanija 17, 114, 118, 204.
- Alpe, plan. vijenac 16.
- Alšan, samostan 86.
- Anadolija, Anadol 8, 10, 65, 224, 225.
- Argentaria, v. Srebrenica.
- Ankara 7, 9, 10, 11, 28, 47, 54, 57, 58, 73, 74, 90, 123, 154, 155, 157, 159, 166, 176, 182, 198, 236.
- Arslan-agina mahala (D. Tuzla) 188.
- Atik mahala, v. Stara mahala.
- Austrija (Austrougarska) 19, 160, 161, 172, 199, 235, 337.
- Azerbejdžan 46.
- Babešnica, selo 36, 139.
- Babina Luka, selo 218, 264, 268, 275, 346.
- Babin Dol, selo 183, 211, 280, 281, 282, 320, 322, 349.
- Babunovići, naselje 131.
- Bač, naselje 200.
- Bačka 200.
- Bajina Bašta 46.
- Bali-Begova mahala (G. Tuzla) 202, 203, 204.
- Balibegovac, lokalitet u G. Tuzli 204.
- Balikova Kruška (Baljkovica) selo 106.
- Balkan 32, 116, 142.
- Balkansko poluostrvo 120.
- Banovići, selo 23, 99, 100, 130.
- Banjani, područje vlahu Banjana 36.
- Banja Luka 36, 243; srez 339.
- Banjica, selo 111, 131.
- Barka, grad 36, 46.
- Batković, selo 85, 113.
- Beč (v. Wien) 10, 16, 57, 60, 200.
- Begov Konak, naselje 131.
- Belo Brdo, rudnik 67.
- Beljak (Villach) 61.
- Beograd 15, 17, 18, 20, 21, 23, 26, 28, 29, 33, 36, 43, 48, 56, 62, 63, 72, 74, 78, 80, 82, 87, 93, 94, 95, 101, 111, 117, 118, 120, 124, 225, 228, 241, 244, 249, 330, 339; nahija 62.
- Berlin 16.
- Bihća Glavica, naselje 138, 139.
- Bijela, potok 295.
- Bijela, selo 91.
- Bijela, trg 36.
- Bijela Bukovica, potok 89.
- Bijeljina, naselje 17, 58, 75, 84, 92, 93, 108, 113, 133, 138, 145, 146, 159, 160, 198, 238, 333; nahija 10, 33, 51, 52, 55, 58, 72, 73, 84, 86, 89, 90, 108, 124, 125, 131, 134, 137, 138, 196, 331, 332, 333, 339; kadiluk 49, 51, 52, 55, 56, 58, 160; samostan 85, 86; župa 90; srez 339, 340.
- Bijela rijeka, potok 89.
- Bila Rika, selo 129.
- Bilajići, selo 138.
- Bileća 98, 109, 250.
- Bili Potok, selo 115, 132, 138.
- Bilo Polje, lokalitet 115.
- Birač (Birče) 44, 81; nahija 111; kadiluk 51.
- Bistarac, selo 306, 325, 358.
- Bistrica, selo 251.
- Bizant 118, 241.
- Bjeloševac (na Tamnoj), selo 131.
- Blagaj, grad u Hercegovini 36; kadiluk 83.
- Bobik, selo 127, 129.
- Bobolj, nahija 54.
- Bobovac, grad 33, 238; kadiluk 83.
- Bočac, grad 36.
- Boderište, selo 137.
- Böğürdelen (v. Šabac) 24, 44; kadiluk 55; nahija 52.
- Bohorina, nahija 8, 45, 46, 51, 52, 53, 56, 72, 80, 126, 196, 226, 332; rudnik 126, 246.
- Boka (Boka Kotorska) 17, 36.

- Bokavići, selo 290, 292, 293, 294, 314, 323, 351.
 Boljanić, okrug 72.
 Borić, brdo 175.
 Borova planina 18.
 Bosanska država (banovina) 21, 22, 28, 30, 32, 33, 35, 36, 41, 42.
 Bosanska kraljevina 39, 40.
 Bosanski beglerbegluk (ejalet, vilajet, pašaluk) 12, 34, 36, 37, 44, 45, 48, 49, 52, 57, 59, 60, 67.
 Bosanski sandžak (Bosanska liva) 7, 10, 27, 31, 34, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 51, 54, 59, 66, 69, 70, 83, 97, 98, 107, 112, 121, 124, 142, 155, 183, 247, 328, 332, 334.
 Bosansko-mačvanska banovina 21.
 Bosna 5, 9, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 59, 65, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 92, 93, 94, 95, 97, 101, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 122, 123, 125, 126, 132, 133, 134, 141, 145, 151, 153, 155, 159, 160, 166, 168, 172, 173, 174, 190, 197, 199, 200, 206, 212, 215, 222, 229, 234, 235, 237, 238, 239, 241, 243, 246, 247, 250, 294, 328, 329, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 340, 342.
 Bosna, rijeka 17, 22, 24, 30, 33, 39, 40, 42, 46, 65, 69, 78, 79, 81, 86, 88, 90, 96, 97, 110, 138, 139, 141, 194, 246.
 Bosna i Hercegovina 6, 15, 16, 23, 26, 39, 57, 61, 69, 85, 93, 117, 118, 119, 199, 238, 246, 247, 249, 259, 263, 327, 328, 332, 337, 339.
 Bosanska Gradiška, srez 339.
 Bosanska Krajina 79, 118.
 Bosanska Krupa 250.
 Bosanski šamac 139.
 Bosnien, v. Bosna.
 Bospor 143.
 Bosut, naselje 92, 227.
 Bosut, rijeka 227.
 Božići, selo 282, 283, 322, 356.
 Božinovci, selo 137.
 Božovinci, selo 106.
 Branetovići (Repnik), selo 130.
 Braničevo 29.
 Branjevo (Donji Lokanj), selo 106.
 Bratojevići, selo 63, 148.
 Bratovo, selo 132.
 Brčko, naselje 23, 35, 36, 46, 47, 68, 72, 73, 74, 75, 81, 86, 146, 161, 198, 227, 233, 238, 246, 247, 259, 270, 318, 333; tvrđava 24, 25, 31, 131, 144; srez 339, 340.
 Brestovo Polje, mezra 139.
 Breške, selo 278, 303, 317, 319.
 Breze, zaselak 286.
 Brezik, selo 132, 251.
 Breznica, rijeka 33.
 Brezovik, selo 286, 318, 323, 357.
 Brezovo Polje 31, 46.
 Brdnjak (Brnjik), selo 132.
 Brguljić (Brgule) selo 311, 312, 313, 314, 317, 318, 325.
 Brijesnica, selo 107.
 Brka (v. Brčko) 46.
 Brka, rijeka 46, 75.
 Brod (Zenica), nahija 40.
 Brod, skela 231.
 Brod (Slavonski Brod) 121.
 Brodac, naselje 138.
 Brodar, grad (tvrđava), 27, 72.
 Brskovo, rudnik 80.
 Brusa (Bursa) 244.
 Brvenica, rječica 53, 54.
 Brvenik, grad 53, 54, 107; kadiluk 45, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 103, 331, 334; nahija 51, 52, 54, 60, 67, 72, 330, 332.
 Brzkočići, selo 287, 318, 322, 349.
 Budapest 17, 116.
 Budim 38, 47, 48, 52, 60, 62, 228.
 Budimir (v. Ludmer), nahija 8, 51, 52, 80, 88, 99, 104, 105, 125, 140.
 Budimski beglerbegluk 59.
 Budva 145.
 Bugarska 118.
 Bukin, v. Srednja Toplana.
 Bukinje, rudnik 289, 305, 309, 313.
 Bukovica, samostan 86.
 Bukovica, selo 106.
 Busovača, selo 119, 329.
 Carigrad, v. Istanbul.
 Carska kapija, kapija u gradu Zvorniku 144.
 Castron to Salenes (utvrđeni grad Soli) 17.
 Cer, planina 80, 227, 329.
 Cernički sandžak 331.
 Cernik, selo 105.
 Cerova, selo 315, 317.
 Cerska Rika, selo 105.
 Cetina, rijeka 96.
 Chicago 297, 300.
 Crijevčići, selo 100.
 Crkva Grabova 38, 111.
 Crkvice (Križevac), selo 139.
 Crkvine, lokalitet 78.
 Crkvište, lokalitet 78.
 Crna Bukovica, potok 89.
 Crna Gora 16, 78, 79, 95, 108, 110.
 Crna Rijeka, selo 196.
 Crnča, samostan (crkva) 85, 86, 87, 88.
 Crni Guber, potok, v. Crvena Rijeka.
 Crni Rzav, rijeka 53.
 Crnska, selo 130.
 Crno more 17.
 Crvena rijeka (Crni guber), potok 151.
 Crveno Brdo (Crvuša), selo i crkva 113.
 Crvuša, selo 106.
 Crvuša, v. Crveno Brdo.

Čačak 183.
 Čadavica, selo 138.
 Čagalj, selo 87, 88.
 Čajniče, naselje 183; rudnik 40.
 Čaklovići, selo 219, 277, 300, 318, 324, 352.
 Camuš, selo 251, 277, 286, 287, 314, 323, 357.
 Canići, selo 295, 297.
 Čaršijska mahala (D. Tuzla) 179, 181.
 Cavuš, selo 105, 127.
 Čazma, grad, naselje 228.
 Čelopek, planina 110.
 Čemer, planina 54.
 Čehotina, rijeka 18, 109.
 Černavusk, grad, naselje 18.
 Četvrtak (Četvrtište), trg 92.
 Četvrtkovište, naselje (v. Bijeljina) 131, 160; pazar 90, 92.
 Češka 250.
 Čifluk kneza Petra 320, 326, 332, 355.
 Čikan Dobrinje, selo 219, 277, 295, 296, 297, 318, 324, 335, 351.
 Čikan Dolovi (Čikanovići), predio 295, 297.
 Čirmen (sandžak) 66.
 Čodorovići, selo 100.
 Čorlu, kadiluk 55.
 Čukojevići, selo 131.
 Čulin, selo 88.

Čiriš, mahala u Gračanici 159.
 Čustendil (v. Ilidža—Kostadin), sandžak 10.

Dabar, naselje 115.
 Dalmacija 16, 17, 59, 79, 84, 247, 327, 333.
 Daruvar, naselje 92.
 Dedeačaj, mezra 83, 138.
 Dedino (Dedin), selo u nahiji Spreča 83, 106, 129.
 Didino (Djedina), selo u nahiji Gostilj 83, 100, 115.
 Derventa, srez 339, 340.
 Destinik, grad, naselje 18.
 Destin Dol selo, 213, 251, 307, 308, 318, 325, 357.
 Despotovina v. Srpska despotovina.
 Devetak, selo 107.
 Dimni Dol, naselje 44.
 Dinarski sistem 17.
 Dišnica, mezra 138.
 Djedina, v. Didino.
 Djetinja, rijeka 53, 54.
 Djevanje, selo 67, 148.
 Dlačići, selo 251, 262, 274.
 Doboij (Dobojgrad) grad, naselje 10, 22, 24, 25, 39, 40, 96, 97, 110, 247, 250.
 Dobor, grad (Doborgrad), tvrđava 22, 24, 25, 162.

Dobošnica, selo 107.
 Dobrinje, selo 75, 219, 251, 268, 275, 295, 296, 297, 347.
 Dobrun, naselje 123.
 Dojčići, selo 106.
 Dokanj, selo 227, 251, 264, 270, 272, 273, 317, 318, 319.
 Dol, selo 251.
 Dolac, selo 239, 251, 294, 324, 351.
 Dolina Laba, v. Ugljevik.
 Dolovi, selo 281.
 Dolska, mezra 138.
 Doljani, selo 230.
 Domanovci (Domaljevac), selo 139.
 Donja Grabovica, selo 262.
 Donja Jasenica, selo 106.
 Donja Jošanica, selo 277, 289, 323, 350.
 Donja Lišnica, selo 299, 324, 351.
 Donja Lipnica, selo 211, 283, 284, 285, 322, 335, 356.
 Donja Lohinja, selo 107, 129.
 Donja Lukavica, selo 130, 131.
 Donja Mačva, nahija 24, 48, 50, 51, 52, 55, 72, 227; eminkluk 227.
 Donja Mahala (Tvrdkovište), selo 139.
 Donja Okrugla, selo 106.
 Dolnja Pihlica (D. Pilica), selo 106.
 Donja Pogorilica, selo 277, 309, 310, 317, 325, 353.
 Donja Požarnica, selo 196, 213, 218, 251, 256, 257, 258, 274, 344.
 Donja Ruhotina, selo 138.
 Donja Skakava, selo 91.
 Donja Smoluća, selo 107.
 Donja Toplana, selo 277, 305, 325, 358.
 Donja Tuzla, gradsko (varoško) naselje 5, 6, 7, 8, 11, 12, 15, 17, 18, 19, 23, 25, 27, 31, 32, 35, 55, 57, 67, 68, 75, 84, 120, 130, 153, 155, 156, 157, 158, 161, 165, 166, 168, 169, 170, 172, 173, 174, 176, 179, 189, 190, 193, 194, 197, 199, 200; kadiluk 49, 51, 52, 55, 56, 181; kasaba 56, 92, 103, 119, 135, 141, 146, 172, 180, 183, 187, 188, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 223, 224, 229, 230, 233, 236, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 253, 256, 257, 261, 262, 263, 269, 277, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 294, 298, 299, 301, 305, 307, 309, 313, 315, 317, 335; nahija 10, 45, 48, 51, 52, 55, 57, 88, 125, 130, 134, 135, 141, 169, 191, 193, 210, 211, 220, 226, 230, 239, 249, 251, 252, 260, 273, 277, 287, 315, 317, 318, 319, 322, 331, 332, 334, 335, 336, 340, 342, 343, 349; samostan (crkva) 86, 88, 92, 103, 119, 172, 190, 200, 207, 209; solana 224, 226, 228, 230, 232, 233, 234; srez 339, 340; varoš 8, 155, 168, 169, 171, 172, 191, 192, 193, župa 207.
 Donja Višća, selo 130.
 Donje Biječevo, selo 132.

Donje Breške, selo 297, 303, 318, 324, 352.
 Donje Petrovice, selo 305.
 Donje Podrinje 125.
 Donje Soli (Donja Tuzla), varoško naselje, 24, 25, 115, 166, 168, 170, 187, 192, 207, 223, 251; župa 24, 25, 169, 191.
 Donji Boki, selo 139.
 Donji Čaklovići, selo 300.
 Donji Dokanj, selo 264, 273, 275, 346.
 Donji Grabovac, selo 106.
 Donji Grad, dio gradskog utvrđenja (naselja) u Zvorniku 149.
 Donji Hasići, selo 250.
 Donji Humci, selo 106.
 Donji Kraji, oblast 22.
 Donji Kozlin, mezra 132.
 Donji Lokanj (Branjevo), selo 109.
 Donji Lukavac, selo 107.
 Donji Pasci, selo 315.
 Donji Skugrić, selo 109, 139.
 Donji Vakuf, srez 339.
 Donji Visori, selo 106.
 Dračevica, nahija 36, 231.
 Drafnići, mahala u Gračanici 159.
 Draganovići, selo 100.
 Dragčin, naziv mahale u G. Tuzli 153, 198, 215.
 Dragić, naselje, čifluk 319, 320, 326, 355.
 Draginja, selo 106.
 Dragodol, selo 212, 219, 279, 288, 322, 349.
 Dragović, selo 319, 320, 326, 355.
 Dragunja, selo 186.
 Drametin (Dramešin) župa i kasnija nahija 23, 32, 45, 48, 51, 52, 55, 57, 60, 63, 67, 88, 97, 104, 105, 108, 130, 140, 148, 277.
 Draževina, selo 150.
 Drenovac, selo 107, 129.
 Dresneik, naselje (grad) 18.
 Drijenča, selo 83, 166.
 Drina (Foča), kadiluk 40.
 Drina, rijeka 17, 18, 19, 20, 23, 24, 28, 33, 35, 37, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 65, 66, 67, 72, 74, 78, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 104, 105, 108, 110, 126, 127, 131, 141, 149, 196, 197, 226, 227, 231, 238, 246, 328, 329.
 Drinska županija 18.
 Drinjača, rijeka 23, 24, 52, 55, 72, 73, 75, 78, 100, 109, 111, 143, 148.
 Drvena Solana (v. Ačač Tuzla) 32.
 Drveni grad (v. Ačač Hisar = grad Soli) 30, 31, 35, 166, 168, 174, 175, 176, 178.
 Dubnica, selo 106, 183.
 Dubočac, skela na Savi 231.
 Duboki potok, potok 309, 310.

Dubrave, selo 106, 128, 299, 300.
 Dubrovnik 25, 26, 36, 81, 95, 101, 123, 223, 244, 247, 327, 332, 333, 339.
 Dunav, rijeka 249, 250, 336.
 Dunjevac (Gunjevac), selo 138.
 Duvno, srez 339.
 Dvorište, selo 190, 191, 194, 199, 200, 201, 218, 252, 253, 261, 277.
 Dvorska, mezra 138.
 Džamijska mahala (D. Tuzla) 173, 174, 176, 177, 180, 281, 307.
 Džamište, lokalitet u G. Tuzli 197, 202, 203.
 Dželalijina (Mejdanska) mahala, (D. Tuzla) 187.
 Džindići, selo 75.
 Džindića kapija (palanka u D. Tuzli) 175, 176, 177, 179, 181, 186.
 Džindića mahala (D. Tuzla) 75, 186, 187.
 Đakovo, samostan, sjedište kustodije 86.
 Đinovina, selo 132.
 Đurđevik, selo 23, 131.
 Edirne (Jedrena), grad 30; kadiluk 55.
 Egipat 46, 75.
 Eufrat, rijeka 16.
 Evropa 19, 46, 122, 330.
 Foča, gradsko naselje 9, 56, 115, 183, 212, 225, 229; Foča (Drina), kadiluk 40; srez 339.
 Fojnica, trg (pazar) 39, 110; rudnik 80, 222, 229; samostan 112, 172; srez 339.
 Gacko 33, 34, 36.
 Gacko polje 250.
 Glodi, selo 105.
 Gnjica, rječica 89.
 Glasinac 20.
 Glavičica, selo 44, 100, 106.
 Glumina, selo 106.
 Gnojnica, selo 107.
 Godojevići, selo 130.
 Gojsalić, mahala u Gračanici 159.
 Golija, planina 54.
 Golubac, utvrđeni grad 29.
 Gorazde, naselje 75.
 Gorjan, grad 92, 228.
 Gornja Drina 18.
 Gornja Grabovica, selo 262.
 Gornja Jasenica, selo 106.
 Gornja Jošanica, selo 213, 289, 323, 349.
 Gornja Lipnica, selo 211, 277, 283, 284, 285, 318, 322, 356.
 Gornja Lišnica, selo 299, 324, 351.
 Gornja Lohinja, selo 107.
 Gornja Lukavica, selo 130.

- Gornja Mačva, nahija 24, 48, 50, 51, 52, 55, 61, 72, 227; emfinluk 227.
- Gornja Okrugla, selo 106.
- Gornja Pihlica (Pilica), selo 106.
- Gornja Pogorilica, selo 309, 318, 325, 358.
- Gornja Požarnica, selo 196, 218, 239, 251, 256, 257, 258, 274, 336, 344.
- Gornja Ruhotina, selo 137.
- Gornja Smoluća, selo 107.
- Gornja Skakava, selo 86, 91.
- Gornja Tinja, rječica 107.
- Gornja Toplana, selo 277, 305, 325, 358.
- Gornja Tuzla, gradsko naselje, 8, 11, 15, 19, 25, 165, 166, 199, 268; kasaba 57, 64, 75, 91, 92, 115, 119, 130, 134, 135, 136, 141, 146, 154, 155, 156, 157, 183, 184, 189, 190, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 219, 220, 222, 224, 226, 227, 229, 230, 236, 237, 238, 240, 241, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 277, 279, 287, 295, 336; nahija 10, 45, 48, 51, 52, 55, 57, 67, 68, 84, 88, 110, 115, 120, 125, 130, 133, 134, 135, 141, 149, 153, 169, 191, 193, 200, 210, 211, 220, 226, 227, 239, 249, 251, 253, 260, 261, 262, 270, 271, 273, 274, 277, 317, 319, 320, 331, 332, 334, 335, 340, 344; samostan (crkva) 86, 88, 91, 119, 120, 133, 172, 190, 199, 200, 207, 209; solana 226, 227, 228, 230, 232, 233, 234, 254; varoš 169, 171, 172, 173, 191, 192, 193.
- Gornja Višća (Koprivac), selo 130.
- Gornje Bječevo, selo 132.
- Gornje Breške, selo 303, 324, 352.
- Gornje Brdo, lokalitet (mahala u D. Tuzli) 157, 188.
- Gornje Orašje, mezra 273, 286, 287, 318, 320.
- Gornje Podrinje 79.
- Gornje Soli, varoško naselje 24, 25, 168, 170, 192, 200, 223, 251, 253, 261; župa 24, 169, 191.
- Gornji Boki (Bok), selo 139.
- Gornji Brgulici, selo 311, 313.
- Gornji Dokanj, selo 269, 273, 275, 346.
- Gornji Čačlovići, selo 300.
- Gornji Grabovac (Petkovića), selo 106.
- Gornji Hasići, selo 250.
- Gornji Humci, selo 106.
- Gornji Kozlin (Jakov), merza 132.
- Gornji Lokanj, selo 106.
- Gornji Lukavac, selo 107.
- Gornji Pasci, selo 315.
- Gornji Skugrić, selo 109, 139.
- Gornji Suhoj, selo 132.
- Gostilj, nahija 45, 48, 51, 52, 55, 57, 60, 67, 83, 84, 88, 99, 100, 109, 124, 140, 312, 314, 331, 332.
- Gostilj, selo 109, 132.
- Gostilja, rječica 84, 312.
- Gostović, manastir 94 (v. Udrim).
- Gošćanica, nahija 45, 51, 52, 54, 67, 330; rudnik 54, 67.
- Grabovac, selo 277, 306, 325, 358.
- Grabovica, selo 218, 227, 239, 250, 262, 263, 264, 266, 270, 273, 274, 345.
- Grabska, selo 110, 131, 213, 218, 239, 251, 254, 255, 256, 258, 274, 335, 336, 344.
- Gračanica (na Sokoluši), kadiluk 49, 51, 52, 55, 56, 57; naselje (kasaba) 57, 75, 126, 133, 137, 146, 153, 157, 158, 159, 212, 219, 238, 240, 242, 244, 245, 246, 247, 329, 336; nahija (v. Soko) 51, 52, 128; rudnik 80; selo 17, 107; srez 340.
- Gradačac, grad 8, 24, 25, 31, 36, 46, 68, 72, 73, 81, 109, 131, 138, 139, 140, 144, 146, 238, 246, 250; nahija (v. Nenavište) 51, 52, 55, 197, 227; srez 339, 340.
- Gračac (Gradačac), varoš 90.
- Gračanica, selo u nahiji D. Tuzli, 314, 315, 317.
- Grad, brdo u G. Tuzli 19, 196, 202.
- Gradac, grad u Sarajevskoj nahiji 36.
- Gradac, lokalitet 78.
- Gradac, manastir kod Raške 55.
- Gradiška, skela 231.
- Gradovrh, brdo kod D. Tuzle, 15, 19, 92, 119, 200, 253, 260; samostan (crkva) 92, 119, 153, 156, 200, 201, 207, 219, 261.
- Gradina, lokalitet 78.
- Gradište, lokalitet 78.
- Grbalj, solana 235.
- Greben, grad 36.
- Grgurevac, gradsko naselje 76.
- Grivica, rječica 148.
- Grivice, selo 130.
- Grm Selište, selo 131, 160.
- Gudelj, brdo 201.
- Gunja, selo 86.
- Gušteri, selo 106.
- Hadži Bajezidova mahala, mahala u G. Tuzli 202, 206.
- Hadži Hasanova mahala (v. Čaršijska mahala, D. Tuzla) 177, 181.
- Hadži Huseinova mahala (G. Tuzla) 201, 202, 203, 206.
- Halle (Halleni), grad i oblast u Njemačkoj 19.
- Hallstadt, nalazište soli u Austriji, 16, 19.
- Hamburg 16.
- Harezim 116.
- Hasan-agina mahala, mahala u D. Tuzli 156.
- Hasići, selo 36, 139.
- Havala, grad 99.
- Hendek mahala, mahala u D. Tuzli 179.
- Hercegovina 16, 32, 33, 34, 36, 63, 78, 79, 81, 82, 83, 96, 97, 98, 105, 108, 115, 247, 332, 333, 340.

Hercegovački sandžak 10, 40, 41, 42, 59,
66, 70, 83, 96, 97, 155, 183, 334.
Hmeljin Zagon, selo 132.
Hodesići, selo 36.
Hodidjed, grad 24, 123; vilajet 34, 123.
Hranča, selo i rudnik 126, 196, 246.
Hranča Rika, selo 130.
Hrasno, selo 106.
Hrasno Polje, selo 105, 127.
Hrgovi, selo 132.
Hrtar, nahija 44, 83.
Hrvatska 18, 59, 172.
Hudeč, selo 250, 251, 308, 313, 326, 354.
Hudinići, selo 218, 269, 270, 272, 275, 347.
Hum, brdo u G. Tuzli 201.
Humska zemlja 22.
Hudište, mezra 318.
Humac Sičići, selo 137.
Humci, selo 184, 204.
Hungaria (Ugarska, v.) 37, 47, 117.
Husino, selo 250, 282, 283, 302, 324, 334,
342, 352.
Hutovo Blato 250.

Ibar, rijeka 46, 53, 54.
Iliđža—Kostadin (Čustendil), kadiluk 55.
Ilinčica, brdo kod D. Tuzle 286, 288, 320.
Ilinsko Polje, crkva (Modriča) 160.
Ilirik 16.
Ilok, grad 76, 77, 183.
Isa-begova mahala, mahala u D. Tuzli
173, 177, 178, 181, 215, 307.
Istanbul 7, 8, 9, 10, 11, 32, 37, 40, 42,
57, 60, 61, 67, 75, 82, 93, 118, 124, 126,
155, 162, 166, 210, 223, 225, 229, 244.

Jablangrad, grad 72.
Jablanica, selo 106.
Jadar, nahija 45, 46, 51, 52, 53, 56, 61,
72, 332.
Jadar, pritoka Drinjače 24, 75, 78, 105,
124, 127, 143.
Jadran 17, 86, 88, 233, 235, 247.
Jagodina 62.
Jajačka banovina 27, 36, 39, 41, 96, 109,
110, 132.
Jajce, grad 30, 33, 34, 36, 89, 96; srez 339.
Jakeš, selo 162.
Jakšići, selo 139.
Jala, rječica 15, 19, 174, 175, 176, 179,
180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189,
194, 195, 196, 197, 198, 201, 202, 203,
204, 205, 223, 236, 249, 253, 256, 259,
262, 265, 266, 267, 269, 277, 287, 288,
289, 290, 291, 293, 295, 302, 306, 309,
310, 312, 313, 314, 315, 328, 333, 336,
342.
Jalska kapija, kapija na palanki u D.
Tuzli 175, 177, 179, 184.
Jalska mahala, v. Mahala Mehmed-age
u D. Tuzli
Janjevo 126.

Jasenica, selo 113.
Jasenica, nahija 8, 51, 52, 55, 57, 61, 84,
88, 105, 106, 107, 112, 127, 128, 129, 130,
133, 134, 137, 141, 186, 196, 211, 277,
331, 339.
Jasenica, selo 105.
Jasikovac (Tamna), v. Tamna.
Javor, planina 54.
Javornik, selo 106.
Jeleč, grad 123; vilajet 34.
Jemen 46.
Jerihon 16.
Jezero, grad 36.
Ježinac, selo 106, 131.
Jordan, rijeka 16.
Jošanica, potok 289.
Jošanica, selo 37, 251, 289.
Jugoslavija 16, 17, 35, 145.

Kakanj 75.
Kalebići, selo 277, 304, 324, 353.
Kalesija, selo 106, 117.
Kaspijsko jezero 116.
Kalabače, selo 73.
Kamenica, selo 105.
Kavčić, predio 266.
Kavčići, selo 259, 274, 345.
Kikači, selo 219, 251, 298, 318, 324, 351.
Kiseljak 119.
Kladanj, nahija 83, 115; naselje 93, 109,
115; srez 339.
Klis, grad 85.
Klisa, selo 113.
Kliški sandžak 59, 332.
Klokotovac, selo 105.
Klještovina, selo 277, 302, 324, 334, 342,
343, 352.
Ključ, grad u bos. Krajini 33.
Ključ, grad kod Gacka 34.
Ključevac, grad na Drini 39.
Knežina, kadiluk 51.
Kaloča, sjedište biskupije 81.
Kobaš, skela 231.
Kočajna 225, 229.
Kojanovići, selo 100.
Kojasići, selo 139, 277, 316, 326, 354.
Kojasje, selo 137.
Klokotnica, selo 107.
Kolovrat, selo 196, 218, 251, 267, 268,
275, 347.
Kolubara, rijeka 24, 74.
Komotin, grad 36.
Konovići, selo 137.
Konstantinopol (Istanbul) 143.
Konjavići, selo 317, 326, 355.
Konjevići, selo 100, 152.
Konjic, naselje 16; srez 339.
Konjikovići, selo 259, 274, 345.
Konjska Polja, selo 219, 290, 318, 323,
350.
Koprivna, selo 57, 139.
Koprivnica, naselje 138.

- Koraj, grad 24; mjesto 89, 91, 138, 246; nahija 51, 52, 55, 58, 72, 83, 84, 88, 91, 108, 109, 110, 115, 131, 133, 134, 137, 138, 331, 332, 339; samostan (crkva) 86, 88, 92, 133.
- Korenita, selo 83, 132.
- Korita, područje 36.
- Koruška 61.
- Kosci, selo 251, 266, 275, 346.
- Kosovo 32.
- Kostijerovo, selo 105.
- Kotor, grad 18.
- Kotor-Varoš, naselje 339.
- Kovači, naselje 238.
- Kozija Glava, rudnik 54, 67.
- Kozjak, selo 137, 184, 204.
- Kraljeva Sutjeska, naselje, samostan (crkva) 200, 238, 239.
- Kraljeva zemlja, oblast 33, 82, 87, 95, 97.
- Kratovo, tvrđava, 124.
- Kreka, naselje 213, 308.
- Kreševo, naselje, samostan (crkva) 112, 172; rudnik 222, 229.
- Krivaja, rijeka 24, 94, 109.
- Križani, selo 269.
- Križevići, selo 106.
- Križohna, selo 251, 269, 275, 347.
- Krčevac (Gojsal Selište), naselje 138.
- Krčina, selo 89, 111 (v. Tamna).
- Krk-Kilise, kadiluk 55.
- Krčko-lički sandžak 59.
- Krupa, srez 339.
- Krupanj, kadiluk 49, 50, 51, 52, 55, 56; naselje 55, 56, 80, 86; nahija 8, 45, 46, 51, 52, 53, 56, 72, 126, 127, 196, 331, 332; rudnik 126, 246, 329.
- Kruševica, selo 107.
- Kršćanski džemat (varoš), lokalitet u D. Tuzli 176, 178, 186, 199.
- Kruševački sandžak 10, 42, 56, 59, 66, 225, 228, 229.
- Kučići, selo 105, 129.
- Kukanj, naselje, manastir 55.
- Kulina, utvrđenje 74, 78.
- Kupa, rijeka 17.
- Kurdistan 46.
- Kušlat, grad 27, 29, 41, 68, 72, 73, 75, 81, 124, 143, 144, 146; nahija 8, 43, 45, 51, 52, 56, 60, 67, 88, 99, 100, 105, 109, 124, 127, 140, 152.
- Kuti, trg 36.
- Kuzovrat, selo 138.
- Kužići, selo 282, 283, 322, 356.
- Labska (Dedekovo, Didekovo), selo 83, 132.
- Labucka, selo 106.
- Lašva, rijeka 39.
- Ledenice, selo 139.
- Leiden 57, 155.
- Leipzig 198.
- Lepanto 142, 226.
- Leskovac 228.
- Lesnik, grad 18.
- Lim, rijeka 18.
- Lipnica, selo 251, 277, 283, 284, 285.
- Lipovac, predio 266.
- Lindva, samostan (crkva) 86.
- Listje, rudnik 54.
- Livač, grad 36.
- Lomnica, manastir 12, 93, 113.
- Lopare, selo 57, 106, 109, 110, 271.
- Loznica, selo 110, 129.
- Lučica, mezra 131.
- Ludmer (v. Budimir), nahija 45, 51, 56, 331.
- Lug, grad 36.
- Luka, selo 251.
- Lukari, naselje 238.
- Lukavac, rječica, 33, 47, 75.
- Lukavac (Lukavići), selo 131, 137, 293, 314.
- Lukavica, selo 227.
- Lukova, selo 131.
- Ljenobud, selo 106.
- Ljepuda, selo 271.
- Ljepunica, selo 277, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 317, 318, 319, 325, 353.
- Ljeskovac, selo 130.
- Lješnica, predio 299; potok 299.
- Ljubače, selo 286, 291, 292, 323, 334, 350.
- Ljubinje, naselje 250.
- Ljubomir, grad 36.
- Ljubović, selo 132.
- Ljubovija, skela 126.
- Ljubuški, grad 33, 34; srez 339.
- Ljutnica, selo 132.
- Mačva, banovina 43, 108; grad 24, 72, 74; nahija 247, oblast 21, 38, 41, 43, 45, 48, 50, 65, 71, 95, 117, 247; polje 74.
- Mačvanski eminkluk 230, 247.
- Madrid 116.
- Mađarska (Ugarska) 116.
- Maglaj, grad (naselje) 10, 39, 40, 44, 87, 96, 97, 98, 109; nahija 97, 115; srez 339, 340.
- Magnojevići, selo 138.
- Mahala Alije, sina Ilijasova (Zvornik) 147.
- Mahala Alije, subaše (D. Tuzla) 176, 182, 218.
- Mahala Alijina mesdžida (Gračanica) 158.
- Mahala Behrama, ćurčije (Gračanica) 158.
- Mahala časne džamije (Stara) (D. Tuzla) 156.
- Mahala časne džamije (Stara) (Gračanica) 158.

- Mahala Derviš-hodžina (Gračanica) 159.
 Mahala Donje Brdo, v. Mahala Osmana čehaje (D. Tuzla).
 Mahala Dvorište (G. Tuzla) 92, 194, 199, 201, 202, 206, 217, 218.
 Mahala džamije sultana Mehmed-hana (Zvornik, tvrđava) 144, 149.
 Mahala džamije sultana Sulejmana (Zvornik) 149.
 Mahala Ferhada, sina Huseinova (Zvornik) 147.
 Mahala Grm (Bijeljina) 160.
 Mahala hadži Durgutove džamije (Zvornik) 149.
 Mahala Hadži Iskenderove džamije (G. Tuzla) 153, 194, 195, 196, 199, 204, 212, 213, 214, 254, 255, 262, 266, 269.
 Mahala hadži Osmanova mesdžida (Gračanica) 158.
 Mahala hisarije Ferhada, sina Ahmedova (D. Tuzla) 173, 175, 177, 178, 181, 215.
 Mahala Husein-begove džamije (Zvornik) 149.
 Mahala Huseina Evrenosa (Zvornik) 147.
 Mahala Huseina, sina Ilijasova (Zvornik) 147.
 Mahala Isa-eminova mesdžida (Gračanica) 158.
 Mahala Jahije, pisara (Gračanica) 158.
 Mahala Jusufa, čehaja (D. Tuzla) 281.
 Mahala Karađoza, sina Ilijasova (Zvornik) 147.
 Mahala Kara-šadije (Zvornik) 147.
 Mahala Kösündže Osman-bega (D. Tuzla) 184, 188.
 Mahala Malkoča, džindije (D. Tuzla) 156, 180, 184, 186.
 Mahala Mehmed-age (D. Tuzla) 180, 182, 184, 185, 186, 187.
 Mahala Mehmed-čelebijine džamije (Zvornik) 149.
 Mahala mesdžida Alije, amaldara (G. Tuzla) 194, 195, 196, 202.
 Mahala mesdžida Hajrudina, emina (G. Tuzla) 194, 195, 196, 203, 205, 213.
 Mahala mesdžida Hasana, sina Alijina (G. Tuzla) 194, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 215.
 Mahala Mustafe, džindije (D. Tuzla) 180, 185, 186, 281.
 Mahala Nure, kćeri Iskendera (Zvornik) 147.
 Mahala Osmana, čehaje (D. Tuzla) 180, 184, 188.
 Mahala Osmana, tašdžije (Gračanica) 158.
 Mahala Redžepa, kasapa (Zvornik) 147.
 Mahala sagračije Murge (D. Tuzla) 180, 182, 183, 187, 280.
 Mahala sandžak-ega Mustafa-bega (G. Tuzla) 202, 203, 204, 206.
 Mahala subaše Alije (D. Tuzla) 173, 175, 178.
 Mahala Turhana, sarača (Gračanica) 158.
 Mahala u tvrđavi (tvrđavska) (Zvornik) 147.
 Mahala Varoš (G. Tuzla) 194, 199, 200, 202, 206, 218.
 Mahala Vukošica (Zvornik) 147.
 Majevisa, planina 23, 24, 25, 33, 104, 106, 109, 110, 127, 198, 202, 226, 227, 247, 259, 270, 271, 272, 303, 317.
 Makarska 120, 190, 332.
 Makedonija 124, 328.
 Mala Azija 46.
 Mali Ržav, rijeka 53.
 Malkara (Nikopolj), kadiluk 55.
 Maoča, selo 109, 132.
 Mareštica, selo 138.
 Marinac, potok 175.
 Matijevići, čifluk 251, 273, 276, 348; selo 273.
 Medina 46.
 Međeđa (Medveđa), selo u nahiji Spreči 106.
 Međeđa, selo u nahiji Sokolu 131.
 Međurečje 18.
 Međusiča, selo 137.
 Međuštrin, selo 105.
 Mejdan, mahala u D. Tuzli 157, 187, 188.
 Mejdan, mahala u Gračanici 159.
 Mejdanska mahala, v. Dželalina mahala (D. Tuzla).
 Meka 46, 152, 198.
 Memleha-i Bala, v. Gornja Tuzla.
 Memleha-i čob ili Memleha-i dirajt (Tuzlanska solana) 32, 166, 232.
 Memleha-i Zir, v. Donja Tuzla.
 Memlehateyn (dvije Tuzle), kadiluk 49, 154, 166, 176, 195, 236.
 Mesopotamija 46.
 Metohija 32.
 Mezija (Srbija) 17.
 Mičevac, grad 36.
 Mihaljevac, mezra 138, 308.
 Mihaljevići, selo 87.
 Mihatovići, selo 306.
 Milačevići, selo 132.
 Milanovo, čifluk 273, 276, 348; selo 251.
 Milaševac, grad 36.
 Milešići, selo 312, 317, 325, 353.
 Miletići, selo 315, 354.
 Milodraž, selo 119.
 Milutinovo Selište, selo 139.
 Miričina, selo 107.
 Mirkovac, selo 131.
 Mitrovica, grad. naselje (na Savi) 74.
 Mletačka Republika 34.
 Modrac, selo 314.

Modriča, naselje 84, 138, 139, 140, 146, 160, 161, 162, 198, 238, 246, 251, 277, 313, 326, 334, 354; samostan (crkva) 85, 86, 88, 90, 92, 120.
 Mohač 48, 107, 134, 144, 173.
 Moluše, selo 294, 307, 308.
 Moranica, mezra 138.
 Moravica, rijeka 54; vilajet 34.
 Moravska 250.
 Moranjak (Mornjaci), selo 107, 186.
 Mosnička mahala (D. Tuzla) 156, 180, 184, 185, 187, 237, 304.
 Mostar, grad 11, 85, 190, 243, 246, 339; srez 339.
 Mostarska mahala (G. Tuzla) 154, 202, 205, 206.
 Mosurke, selo 283, 291, 323, 350.
 Mramorni potok 312.
 Mrganović, selo i pazar 88, 100.
 Mrtvo more 16.
 Mugla (Menteša) 162.
 München 82, 93, 116, 123.
 Musafirovac, groblje u Tuzli 184.
 Musalla, lokalitet u G. Tuzli 197, 203, 206.
 Mužibradići, selo 100.
 Naklo, selo 250.
 Navijoci, selo 227.
 Nedeljište, trg 92.
 Nenavište (v. Gradačac), nahija 51, 52, 55, 57, 89, 90, 91, 107, 109, 115, 134, 137, 138, 140, 186, 331, 339; župa 139.
 Nenaviško Polje, mezra 139.
 Neretva, kadiluk 48, 83; nahija 33, 124.
 Neretva, rijeka 16, 22, 36, 249.
 Nevesinje, naselje (grad) 33; srez 339.
 Nezuci (Nezuc), selo 106, 109.
 Nijemci, naselje 92.
 Nikšić, vilajet 34.
 Nil, rijeka 16.
 Niš 124, 228.
 Noćaj, grad 8, 24, 68, 72, 73, 74, 75, 144, 146, 227.
 Nova crkva, manastir 55.
 Nova kasaba, naselje 109, 124.
 Novi, grad na Savi 8, 24, 25, 31, 33, 34, 35, 36, 46, 47, 68, 72, 73, 75, 81, 124, 144, 146, 227.
 Novi, grad na Uni 33.
 Novi, kadiluk u Hercegovini 40; grad 97; solana 235.
 Novi Pazar, trg 53, 148, 212, 336; kadiluk 54, 235.
 Novo Brdo, rudnik 32, 54, 80, 229, 239.
 Novo Selo, selo na Drini 105, 226.
 Njemačka 19.
 Obarska, selo 138.
 Oblast Brankovića 42, 129, 239, 241, 329.

Oblast Kovačevića 33, 34, 39.
 Oblast (Zemlja) Pavlovića 33, 34, 44, 81, 83, 97, 105, 123.
 Obodnica, selo 83, 106.
 Obrenovac 17.
 Obrovac, skela, grad 233, 247, 332, 333.
 Obudovac, selo 139.
 Odžak, naselje 162.
 Ohrid, grad 114, 115.
 Ohridska arhiepiskopija 114.
 Okrugla Luka, selo 105.
 Olovac, grad 20, 31.
 Olovci, nahija 115.
 Olovi, mahala u Gračanici 159.
 Olovo, nahija 83; naselje (rudnik) 15, 20, 31, 115, 222, 229; samostan (crkva) 112, 120, 172.
 Orahova, selo 131.
 Orahova Rika, selo 115, 139, 186.
 Orahovica, selo kod Konjica 16.
 Orahovica, selo u sokolskoj nahiji 107.
 Orahovo Selište, selo 106.
 Orašje, selo 139, 286, 299, 320; srez 339, 340.
 Orlovići, selo 151, 152, 155.
 Osat, nahija 44, 54, 83.
 Osijek 172, 333.
 Osik, selo 115, 196, 218, 251, 258, 274, 279, 336, 345.
 Osmača, selo 105, 127, 129.
 Osmansko Carstvo (Osmanska država) 11, 35, 36, 40, 61, 118, 121, 169, 215, 238, 243, 260, 327.
 Ostatiše, nahija 54.
 Ostrojno, mezra 132.
 Ostrovnica, naselje, grad 30, 120.
 Ostružnica, rudnik 80.
 Ovče Polje, tvrđava 124.
 Oxford 16.
 Ozij (sandžak) 66.
 Ozren, manastir 12, 93, 113.
 Ozren, planina 113.
 Pakrac, sandžak 59, 141.
 Panonija (Panonska nizija) 16, 17, 24, 43.
 Paležnica, selo 131.
 Panjkovina, sandžak u Ugarskoj 68.
 Paoča, selo 230, 251, 300, 318, 324, 352.
 Paprača, manastir 73, 93, 94, 111, 112, 113.
 Paprača (Papratna, Papratje), selo 111, 112.
 Paraćin 228.
 Paris 116.
 Par Selo, selo 300.
 Pasci, selo 251, 305, 306, 315, 318, 321, 326, 354.
 Paske, nahija 51, 52.
 Paša sandžak, v. Sofija.
 Pavšanica, selo 37.
 Pazarlu Selište, selo 130.
 Pčelić (Čelić), selo 132.

Peć (Makedonija) 32, 144.
 Pečka patrijaršija 113, 114.
 Perin, grad na Drinjači 23, 24, 52, 68,
 72, 73, 74, 81, 105, 124, 127, 144, 146;
 nahija 8, 51, 52, 60, 107.
 Perna, naselje 250.
 Pest (Pešta) 40, 41, 250.
 Petrić, trg i skela na Drini 44.
 Petrosalići, selo 139.
 Petrovići, selo 305, 318, 325, 353.
 Pilica (Pihlica), selo 89.
 Pin, planina 18.
 Piperici, selo 110.
 Piperi, selo 110, 227.
 Pirkovci, selo 130.
 Pirot 124.
 Piva, rijeka 18.
 Plana, selo 305.
 Pločnik, selo 211, 239, 277, 280, 281, 282,
 318, 320, 322, 349.
 Plumbum, v. Olovo.
 Pljevlje 109.
 Pobosanje 141.
 Pobrežje, prelaz na Drini 226.
 Pocrnje, grad 36.
 Podborje, selo 130.
 Podgrađe, selo 183.
 Pod-Kučlat (Podkušlat), podgrađe Kuš-
 lata 20, 105, 241.
 Podlistina v. Tošino.
 Podorašje, selo 130.
 Podpečina (Podpeč), selo 84, 106, 129.
 Podina, lokalitet u G. Tuzli 201.
 Podrinje 12, 20, 22, 24, 25, 27, 28, 29, 33,
 34, 41, 42, 43, 49, 50, 79, 80, 81, 82,
 85, 86, 87, 88, 93, 94, 108, 124, 127,
 133, 135, 141, 199, 209, 241.
 Pod-Teočak 20.
 Podujevići, selo 304, 324, 353.
 Podunavlje 334.
 Podvino, lokalitet 252, 333.
 Pod-Visoki 20.
 Pod-Višegrad 20.
 Pod-Zvornik 20.
 Pogorilica, selo 251.
 Pogorioci, selo 309.
 Polimlje 79.
 Polom, selo 196, 212, 213, 218, 251, 253,
 257, 258, 274, 279, 344.
 Poljana, selo 290, 318 (v. Konjska Po-
 lja).
 Polje, selo 251.
 Poljice, selo 219, 239, 251, 292, 294, 318,
 323, 350.
 Poljica, nahija u Dalmaciji 231.
 Poljičke solane 235.
 Poljska kapija, kapija na palanci u D.
 Tuzli 175, 177, 179, 181, 183.
 Poljska mahala, v. Turali-begova maha-
 la.
 Ponikve, planina 54.
 Pop, rudnik u Gošćanici 54.
 Popodol, selo 218, 251, 263, 275, 346.

Popovi (Zvonaš Selište), selo 84, 138,
 160.
 Popovica, predio 266.
 Popovo, naselje i grad (Hercegovina)
 36.
 Posavina 24, 43, 48, 49, 71, 79, 85, 86, 93,
 94, 108, 124, 125, 135, 199, 209.
 Posprečje 49.
 Potočka mahala, v. Mosnička mahala
 (D. Tuzla).
 Potok, mahala u Gračanici 159.
 Povdol, v. Popodol.
 Poznojevići, selo 139.
 Požarnica, selo 251, 255, 264.
 Požega, sandžak 59, 141, 155, 331.
 Požežani, naselje 29.
 Požun 37, 47.
 Prača, rijeka 183, 184.
 Prag 17, 250.
 Predražići, selo 130.
 Pribile, selo 137.
 Pribižnica, selo 115.
 Priboj, selo 106.
 Priboj, kadiluk 235.
 Pridvorica, selo 115.
 Prilep 36, 124.
 Priluk, selo 250, 292, 323, 350.
 Primorje 22, 33, 36, 327.
 Priština, grad. naselje 32, 129, 229, 239,
 327, 329; kadiluk 55.
 Prizren, kadiluk 55; sandžak 10.
 Prnjavor, srez 340.
 Prozor, srez 339.
 Prusac, naselje 40.
 Prvosava, mezra 318, 320, 326, 355.
 Ptičar, nahija 8, 45, 46, 51, 52, 53, 56,
 72, 108, 126, 127, 129, 226.
 Pudovići, selo 277.
 Puračić, selo 107.
 Pusta Luka, mezra 283.
 Pusti Kolovrat, selo 251, 268, 275, 347.
 Rača, naselje i grad 24, 35, 44, 56, 227.
 Radenovići, selo 23, 130.
 Radin, selo 251.
 Radohna, nahija 54.
 Radomir, tvrđava 124.
 Rađevina, nahija 45, 46, 51, 52, 53, 56,
 61, 71, 72, 126.
 Rahić, selo 132.
 Rajska, selo 139.
 Rapatnica, selo 130.
 Ras, naselje i grad 44, 123; vilajet 34.
 Raševo, selo 105.
 Raška, naselje 34, 53, 55, 95; rijeka 54.
 Ratković, selo 270.
 Ravna Trešnja, planinski predio 299,
 321.
 Ravne Dubrave, v. Tršić.
 Resnik, selo 62.
 Rešovići, selo 196, 218, 266, 268, 275,
 347.

- Riđane, naselje i grad 36.
 Ričica, selo 115, 318, 321, 326, 355.
 Riječka nahija (Crna Gora) 110.
 Rijeka (na Jadranu) 17.
 Rijeka, zaselak 321.
 Rim 114, 118, 297, 300.
 Rimsko Carstvo 17, 42.
 Risan, grad 36, 97.
 Rječica, selo 277.
 Ročevići, selo 105.
 Rogačica, skela na Drini 53.
 Rogančići, selo 313, 314, 317.
 Rogatica, srez 339.
 Roginac, lokalitet 265.
 Rogozno, rudnik 80.
 Roma, v. Rim.
 Rogodići, selo 218, 265, 275, 346.
 Romanija, planina 79.
 Rovaši, selo 105.
 Rožaj, v. Trgovište.
 Rožanj, selo (Sapna) 106, 128.
 Rudari, naselje 238.
 Rudine (Srednji Lokanj), selo u zvor-
 ničkoj nahiji 106, 108, 109, 110, 111,
 131, 133.
 Rudine, župa (područje u Hercegovini)
 109.
 Rudnik, rudnik u Srbiji 80, 101.
 Rujna, nahija 54, 56.
 Rumeli hisar, tvrđava 143.
 Rumelija 8, 10, 117, 168, 189, 198, 224,
 225.
 Rumelijski beglerbegluk (Paašluk) 59.
 Rupanovići (Županovići), selo 139.
- Sagrdžijan mahala, v. Mahala sagra-
 čije Murge.
 Saale, rijeka u Njemačkoj 19.
 Salenes (Salines, Ad Salinas), 11, 17, 18,
 19, 168 (v. grad Soli).
 Samobor, grad 36, 123.
 Sana, rijeka 96, 249.
 Sandžak, oblast 78.
 Sapna, mezra 138; nahija 8, 11, 51, 52,
 55, 57, 61, 88, 106, 115, 127, 140, 331,
 332; rječica 106, 107, 113; selo 72,
 106.
 Sarajevo, grad. naselje 11, 18, 21, 29,
 34, 36, 37, 40, 41, 42, 47, 48, 56, 57,
 59, 61, 63, 70, 73, 75, 79, 80, 81, 82,
 84, 85, 93, 114, 116, 117, 123, 142, 144,
 150, 156, 160, 162, 165, 169, 171, 183,
 187, 203, 212, 225, 230, 232, 237, 238,
 241, 243, 244, 246, 247, 259, 263, 280,
 293, 328, 339; kadiluk 230.
 Sase, rudnik 9, 11, 67, 68, 80, 103, 105,
 153; selo 132.
 Sava, rijeka 8, 17, 18, 20, 22, 24, 28, 31,
 33, 35, 36, 41, 42, 44, 46, 47, 50, 51,
 55, 61, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
 75, 78, 79, 80, 85, 86, 88, 89, 90, 91,
 96, 108, 115, 124, 125, 131, 134, 138,
 139, 142, 144, 156, 173, 174, 194, 196,
 206, 210, 226, 227, 233, 246, 249, 250,
 311, 333, 336.
 Sedam Brda, područje 79.
 Seljublje, selo 106.
 Seona, selo 106.
 Sikirevci, skela na Savi 231.
 Simin Han, selo 253, 256, 269, 298, 300.
 Sisak 64, 142.
 Sita Luka, selo 277, 287, 323, 357.
 Sjenica, naselje 44, 123.
 Sjenina, selo 131.
 Skadarski sandžak 334, 335.
 Skakava, naselje, samostan 85, 86, 91,
 132.
 Skender mahala (Srebrenica) 152.
 Skočići, selo 105.
 Skoplje, grad 63, 94, 123, 124; kadiluk
 40; vilajet (krajiste) 123.
 Skruševići, selo 105.
 Skugrići, selo 109, 124, 125, 153.
 Sladna, selo 131.
 Slanac, slani bunar u G. Tuzli 202.
 Slana voda, lokalitet 16.
 Slavinovići (Brzkočići) selo 282, 287, 288,
 318.
 Slavonija 42, 59, 61, 65, 68, 71, 73, 74,
 84, 86, 88, 106, 121, 141, 142, 144, 160,
 173, 194, 220, 242, 251, 318, 336.
 Smederevo, grad 29, 89, 124; skela 242.
 Smederevski sandžak 7, 10, 27, 29, 30,
 32, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 50, 52,
 53, 54, 56, 59, 61, 66, 70, 88, 89, 107,
 121, 124, 183, 184, 225, 228, 229.
 Smoluća, nahija, 8, 51, 52, 55, 57, 88,
 105, 107, 127, 128, 130, 133, 137, 141,
 211, 277, 331, 332.
 Sniježnica, selo 106.
 Sofija, grad 35; sandžak (Paša sandžak)
 66, 70.
 Soko (Sokol), grad (Sokograd) 24, 25,
 29, 31, 36, 46, 47, 52, 66, 68, 72, 73,
 81, 104, 107, 124, 127, 128, 133, 135,
 137, 138, 144, 146; nahija (v. Grača-
 nica) 8, 10, 51, 52, 55, 57, 88, 105,
 107, 108, 127, 128, 129, 131, 134, 137,
 140, 141, 158, 286, 329, 331, 332.
 Sokolac 75.
 Sokolovići, selo 75.
 Sokoluša, rječica 137, 329.
 Soli, grad (Salenes) 31, 32, 35, 37, 168,
 249; Sol (Soli, G. i D. Soli), župa
 (područje) 7, 12, 15, 17, 18, 19, 20,
 21, 22, 23, 24, 25, 29, 31, 36, 43, 81,
 82, 83, 84, 86, 95, 96, 141, 165, 166,
 191, 206, 223, 251.
 Solina, potok 15, 19, 181, 270, 272, 317;
 selo 19, 200, 251, 254, 260, 261, 262,
 263, 264, 273, 274, 280, 345.
 Sopje, tvrđava 122.
 Split 34, 332.

- Spreča, nahija 8, 51, 52, 55, 57, 61, 83, 84, 88, 106, 108, 127, 128, 129, 130, 133, 134, 196, 211, 251, 331, 332; rijeka 19, 23, 30, 47, 55, 78, 80, 83, 86, 88, 96, 104, 107, 109, 127, 223, 246, 292, 293, 312, 314, 342.
- Sprečko polje 300.
- Srebrenica, grad 9, 10, 11, 12, 15, 19, 20, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 41, 42, 43, 55, 56, 61, 66, 67, 68, 72, 73, 78, 80, 81, 86, 87, 88, 92, 94, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 113, 124, 126, 132, 133, 135, 136, 144, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 162, 170, 210, 212, 217, 222, 238, 239, 247, 328, 341; kadiluk 32, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56; nahija 8, 43, 45, 51, 52, 56, 71, 88, 99, 100, 104, 124, 125, 132, 136, 141, 331; područje 7, 8, 29; rudnik 67, 80, 229; samostan (crkva) 82, 85, 86, 87, 88, 92, 120, 199; srez 339.
- Srebrenička banovina 8, 27, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 53, 55, 60, 65, 69, 80, 96, 104, 105, 122, 125, 132, 169, 172, 190, 193, 198, 209.
- Srebrenik, grad na Tinji 22, 23, 24, 25, 27, 28, 35, 36, 37, 46, 47, 68, 72, 73, 81, 84, 86, 87, 91, 101, 104, 107, 108, 113, 127, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 144, 146, 152, 246, 317, nahija 51, 52, 55, 57, 89, 131, 134, 135, 136, 137, 141, 211, 331, 339.
- Srebrnik (Srebrenica), grad 12, 20, 31.
- Sredkovići, selo 106.
- Srednja Jasenica, selo 106.
- Srednja Lipnica, selo 283, 285, 322, 356.
- Srednja Smoluća, selo 107.
- Srednja Toplana, selo 277, 305, 325, 358.
- Srednje Podrinje 125.
- Srednji Lokanj, selo 38 (v. Rudine).
- Sredice, trg 92.
- Sredska, trg 92.
- Srem, oblast 117, 220, 242, 333; sandžak 56, 59, 75, 141, 183, 184, 225, 228, 229, 331, 338.
- Sremska Mitrovica 24, 74, 76, 117, 227, 244, 246.
- Sremski Karlovci 33, 111, 114.
- Srnica, mahala Srebrenika 131.
- Srpska despotovina 7, 27, 28, 29, 30, 35, 41, 42, 45, 53, 81, 85, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 99, 101.
- Srpska država 18, 32, 42, 53, 81.
- Stanova Rika, selo 131.
- Stara kapija, kapija na palanki u D. Tuzli 175, 179, 183.
- Stara mahala (v. Atik mahala, D. Tuzla) 167, 174, 176, 179, 180, 181, 182, 213, 215, 309.
- Stari Vlah, područje 54, 79.
- Stepišći Dobrinje, selo 295, 296, 297, 318, 320, 324, 351,
- Stjepača, lokalitet 201.
- Stjepan Polje, selo 107.
- Stjepanovići, zaselak 297.
- Stragačina Luka 53.
- Stolac 250.
- Straža, selo 130.
- Strelari, selo 238.
- Strnica, selo 270.
- Strumica, naselje 124.
- Studenica, manastir 55; rijeka 54.
- Stup, selo 183.
- Stupari, selo 238.
- Subotište, trg 92.
- Subotska, trg 92.
- Subotski Grad, trg 92.
- Suha, selo 132.
- Suho Polje, selo 131, 138.
- Sunja, naselje 92.
- Susid, grad (na Vrbasu) 39.
- Susjed, grad (u Podrinju) 27, 72.
- Svjetlića, selo 131.
- Svojat, selo 106.
- Šabac (Böğürdelen), grad 8, 17, 36, 41, 44, 45, 48, 50, 55, 68, 72, 73, 74, 100, 108, 144, 148, 162, 212, 219, 227, 244, 327, 329; kadiluk 48, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 198; nahija 8, 48, 50, 51, 52, 53, 55, 70, 72, 126, 127, 129, 227, 331.
- Šabačka banovina (područje) 27, 36, 41, 43, 44, 45, 50, 53, 198.
- Šamac, skela 231.
- Šekovići, naselje 113.
- Šepak (Vašno Blato), selo 105, 110.
- Šibenik 332.
- Šibošnica, selo 227.
- Šići, selo 306, 325, 357.
- Šljivica, selo 251, 307, 325, 357.
- Špionica, selo 131.
- Štetikovići, selo 251, 260, 261, 274, 345.
- Štip, grad 124; kadiluk 55.
- Štitari, naselje 238.
- Štrebci, selo 132.
- Šubin, nahija 8, 29, 43, 45, 51, 52, 56, 60, 67, 88, 99, 100, 105, 124, 125, 127, 128, 140, 150, 253, 331.
- Tabašnica, mahala u D. Tuzli 179.
- Tamna (Jasikovac), selo 89, 105, 106, 109.
- Tamna (Krčina), selo 89, 105, 106, 109.
- Tamna, rječica 89, 106 (Ljeljena, Bijela rijeka); manastir 12, 89, 93, 111, 133.
- Tamna Banja, selo 111.
- Tara, planina 54; rijeka 18, 109.
- Tata (Ugarska) 43.
- Tatarica (Živinice), selo 23, 130.
- Tegare (Tegarići), selo 101.
- Teočak (Telčak), grad 23, 24, 25, 27, 28, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 55, 68, 72, 73, 81, 84, 87, 89, 90, 96, 97, 99, 104, 105, 109, 110, 127, 144, 146, 246; nahija 38,

- 46, 51, 52, 55, 58, 61, 84, 88, 106, 108, 127, 129, 131, 133, 137, 210, 331, 339; samostan 82, 85, 86.
- Tešanj, grad 17, 22, 25, 36, 40, 46, 47, 96, 97; srez 339, 340.
- Tetovo, naselje 123, 124.
- Tigris, rijeka 16.
- Tilava, nahija 123.
- Timurhodžina mahala (D. Tuzla) 173, 175, 177, 181, 214, 215, 281, 307, 309.
- Tinja, rijeka 90, 106, 107, 138; selo 106.
- Tisovački potok, potok 289.
- Tobud, selo 130.
- Tošići, selo 106.
- Tolisa, naselje 23; mezra 139; samostan 156.
- Toplana, selo 251, 305.
- Tomaševac, naselje 138.
- Toplica, tvrđava 124.
- Tošino (Podlistina), selo 106, 109, 110, 132.
- Tramošnica (Čremošnica), selo 139.
- Travnik, grad 39, 243; srez 339.
- Trbosilje, selo 105.
- Trbušnica, selo 129.
- Trebinje, grad 36; srez 339.
- Trepanići, mahala u Gračanici 159.
- Trepča, rudnik 80, 124, 229.
- Treštenica, selo 131.
- Trgovište (Rožaj), kadiluk 55.
- Triješnica, selo 138.
- Trikala, mjesto 63.
- Trnova, selo 131.
- Trnovac, brdo u D. Tuzli 175, 180, 261.
- Tršići (Ravne Dubrave), selo 105, 110.
- Tuk, predio 266.
- Tulovići, selo 23.
- Turali-begova mahala (D. Tuzla) 180, 183, 186, 187.
- Turija, selo 23, 130; rječica 104.
- Turija, selo i pazar (Šubin) 88.
- Tusakov Dol, mezra 272, 273, 276, 320, 348.
- Tušanj, selo, mahala (D. Tuzla) 157, 187, 211, 237, 277, 278, 279, 280, 289, 318, 322, 336, 349.
- Tušimlja, manastir 55.
- Tuzla (v. Donja Tuzla) 17, 18, 23, 25, 27, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 40, 44, 46, 49, 52, 72, 75, 76, 78, 83, 84, 106, 116, 131, 165, 166, 167, 168, 174, 176, 179, 184, 186, 187, 197, 200, 208, 222, 226, 227, 233, 235, 247, 253, 260, 264, 270, 272, 279, 280, 281, 283, 286, 287, 298, 300, 302, 303, 304, 314, 315, 320, 333.
- Tuzlanska oblast 5, 12, 13.
- Tuzlanski eminluk 227, 229, 230, 231.
- Tuzlansko područje 5, 8, 11, 12, 13, 17, 27, 31, 32, 35, 37, 38, 44, 78, 79, 83, 87, 97, 115, 165, 166, 168, 169, 173, 190, 208, 210, 223, 231, 239, 248, 330, 332, 337, 339, 340.
- Tvrđkovac, naselje 138.
- Ubosko, selo 250.
- Udrim (v. Gostović); manastir 12, 94.
- Ugarska 20, 21, 22, 24, 25, 27, 29, 30, 34, 36, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 59, 68, 78, 85, 93, 116, 117, 122, 144, 168, 173, 223, 251.
- Ugljevik (Dolina Laba), selo 72, 84, 85, 89, 90, 109, 131.
- Ukrina, rijeka 96.
- Una, rijeka 120, 249, 328.
- Uskoplje, grad 36.
- Usora, oblast (banovina) 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 38, 39, 43, 46, 81, 82, 83, 84, 95, 141, 223, 251; (Usora sa Soli) 81, 82, 249; rijeka 22.
- Utorčec, trg 92.
- Utorković, trg 92.
- Utorkovište, trg 92.
- Uvac, rijeka 53.
- Užice grad 53; kadiluk 54.
- Varoš, lokalitet u G. Tuzli 197, 201, 206, 218.
- Varoški potok (G. Tuzla) 197, 201.
- Vašno blato, v. Šepak.
- Veliki Rzav, rijeka 54.
- Venecija 226, 233.
- Vidin, grad 124; sandžak 10, 59, 60.
- Vikalj, lokalitet u D. Tuzli 157, 188 (Vikaljska mahala, v. Arslan-agina mahala).
- Vilayet-i Kovač (Oblast Kovačevića) 24.
- Vina, lokalitet u G. Tuzli 201.
- Vinac, grad 36.
- Vince, lokalitet 252, 333.
- Vino, lokalitet 252, 333.
- Vinograd, lokalitet 252, 333.
- Visoko (Visoki) grad, 20, 75, 222; samostan (crkva) 112, 172; srez 339.
- Visori, nahija 8, 51, 52, 55, 57, 83, 84, 88, 106, 110, 127, 128, 130, 134, 137, 183, 184, 211, 226, 227, 233, 247, 273, 277, 287, 311, 312, 318, 319, 320, 331, 332, 339; selo 83, 106, 204, 251.
- Višegrad, grad 42, 83, 85, 109, 250, 336; kadiluk 51, 54, 83, 183, 235; vilajet 34.
- Vitina Rika, selo 106, 115.
- Vitinica, selo 106.
- Vlasenica, naselje 51; srez 339.
- Vozuća, manastir 12, 94, 113.
- Vranduk, grad 39, 40.
- Vranovići, selo 106.
- Vranje, naselje 124.
- Vrapče, selo 211, 288, 318, 323, 349.
- Vrbas, rijeka 36, 39, 79, 96.
- Vrbaški, grad 36.
- Vrbica, samostan 86.
- Vrbina Lokva, mezra 139.
- Vreovac, lokalitet u G. Tuzli 201.
- Vrhhbosna 120, 123.
- Vrhkrupa, samostan 86.
- Vrh Lokanj, selo 106, 129.

Vrh Rika, selo 106, 115, 128.
Vršanj, selo 251, 277, 282, 318, 322, 356.
Vučitrn, grad 30, 129, 229, 239, 329; ka-
dilik 55; sandžak 10, 42, 59, 66,
225, 229.
Vučjak, mezra i selo 196, 251, 270, 271,
275, 348.
Vučkovac (Tinjica), selo 139.
Vukasovići, selo 130.
Vukovar, naselje, grad 76.
Vukovije, selo 106, 129.

Wien 10, 16, 57, 60.
Waya, grad 36, 46, 47.

Yukari Tuzla v. Gornja Tuzla.

Zabrođe, prelaz na Drini 226.
Začasna, sandžak 74.
Zadar, grad 332.
Zagradačka mahala, v. Mahala mesdži-
da Alije, amaldara (G. Tuzla).
Zagreb 17, 18, 20, 21, 29, 64, 89, 92, 114,
117, 141, 161, 162, 199, 200, 246, 247,
249, 334.
Zajača, selo, rudnik željeza 56, 80, 126.
Zapadna Morava, rijeka 54.
Zasavica, rijeka 75.
Zaslon, grad 24, 74.
Završ, nahija 8, 10, 51, 52, 55, 57, 88, 105,
106, 127, 128, 130, 133, 134, 135, 141,
211, 251, 271, 331; selo 251, 272, 276,
348.
Završje, selo 272.
Zdenci, grad 73, 74.
Zeleni Jadar, potok 151.
Zelinja, selo 131.
Zemun 21.
Zenica, naselje 40.

Zirovnica, selo 132.
Zlatibor, rudarsko područje (planina)
42, 54.

Zlopavići, selo 251, 270, 275, 347.
Zvečan, grad 123, 124; vilajet 34.
Zvornik, grad 10, 12, 23, 24, 25, 28, 29,
30, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 50,
52, 55, 59, 61, 63, 67, 68, 72, 73, 74, 81,
84, 86, 87, 88, 89, 91, 97, 99, 100, 105,
106, 107, 109, 110, 113, 114, 117, 124,
126, 133, 134, 135, 136, 141, 144, 145,
146, 147, 148, 149, 152, 153, 154, 157,
159, 161, 162, 168, 170, 196, 197, 199,
200, 212, 224, 226, 235, 238, 239, 242,
243, 244, 298, 333, 336, 339; episkopi-
ja (eparhija) 12, 113; kadiluk 45, 48,
49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 183, 190;
nahija 8, 10, 43, 45, 48, 51, 52, 55,
60, 88, 99, 105, 106, 110, 125, 127, 129,
131, 133, 134, 136, 196, 210, 331; pod-
ručje 7, 8, 29, 97; sandžak 5, 8, 9, 10,
12, 27, 29, 32, 37, 40, 41, 42, 43, 44,
45, 46, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 58,
59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 70, 71,
73, 74, 76, 78, 79, 80, 104, 107, 108,
111, 113, 124, 125, 126, 128, 129, 140,
142, 144, 147, 155, 169, 183, 184, 190,
194, 195, 221, 225, 228, 229, 231, 247,
251, 252, 286, 301, 319, 328, 331, 332,
333, 334, 338, 339, 341, 342; samostan
(crkva) 82, 86, 88, 119, 200, 207; srez
339, 340.

Zupci, trg 36.

Žabar, selo 139.
Žežna, rudnik 229.
Žepče, naselje 22, 39; srez 340.
Živinice, selo 23.
Žulice, brdo (G. Tuzla) 201.
Živinice, selo 299, 314, 315.
Žurovići, grad 36.

SADRŽAJ

Predgovor	5
Kratak osvrt na izvore i literaturu	7

Prvi dio

TUZLANSKA OBLAST

I Sol prije Turaka	15
II Turska osvajanja u sjeveroistočnoj Bosni	27
III Zvornički sandžak	41
IV Administrativno-sudska podjela Zvorničkog sandžaka	49
V Vojno uređenje Zvorničkog sandžaka	59
VI Stanovništvo	78
1) Pristalice „Bosanske crkve”	81
2) Katolici	85
3) Pravoslavni	93
4) Muslimani	116

Drugi dio

UŽE TUZLANSKO PODRUČJE

I Grad Donja Tuzla	165
II Grad Gornja Tuzla	189
III Gradsko stanovništvo	209
IV Gradska privreda	222
V Nahija Gornja Tuzla	249
VI Nahija Donja Tuzla	277
VII Seoska privreda	327
Tuzla and its Environs in the Sixteenth Century — Summary	359
Pregled izvora i literature	366
Registar ličnih imena	376
Registar geografskih naziva	387

Dr Adem Handžić
TUZLA I NJENA OKOLINA U XVI VIJEKU

Izdavač:
„Svjetlost”, izdavačko preduzeće, Sarajevo
OOUR izdavačke djelatnosti

Za izdavača:
Alija Velić

Tehnički urednik:
Hilmo Hadžić

Nacrt za korice:
Ivica Čavar

Korektor:
Lejla Gazić

Štampa:
Štamparsko preduzeće „Budućnost”, Novi Sad, šumadijska 12

Juli, 1975.